يېڭى ژىلىڭلار مۇبارەك، ئەزىز دوستلار!

يېڭى ھايات

Йеңи һаят

2003
ژىل
يانۋار
№1
(4159)

جۇمھۇرىيەتلىك ئىجتىمائىي ـ سىياسىي گېزىت. 1970 ـ ژىلى 1 ـ يانۋاردىن باشلاپ چىقىۋاتىدۇ

بەخت ـ سائادەت ئېلىپ كەلسۇن

مانا 2002 ـ ژىل تاريختىن ئورۇن ئېلىپ، يېڭى 2003 ـ ژىل كەلدى. 2002 ـ ژىل قازاقستان جۇمھۇرىيىتى ئۈچۈن چوڭ ئۇتۇقلار ژىلى بولدى. جۇمھۇرىيەت ئىختىسادى يۇكسەلدى، خەلق ئارا مەيدانداقازاقستان بازار ئىختىسادى جارىي قىلىنغان دولەت سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىندى. ئەندى مۇستەقىللىمىز چە ژىل ھېساۋى بويىچە ھازىر 1423 ـ ژىل. بىز كېلە ـ چەككە نەزەر تاشلايدىكەنمىز، ئەلۋەتتە يېڭى 2003 ـ ژىل خەلقىمىزگە خاتىرجەملىك، بەخت ـ سائادەت ئېلىپ كېلىدىغانلىغىغا ئۈمۈت قىلىمىز. قارىمۇ ـ قارشىلىقلارغا تولۇپ تاشقان ھازىرقى دۇنيادا بىزنىڭ خەلقىمىزگە بىرلىك ـ ئىتتىپاقلىق ھاۋا بەلەن سۈدەك كېرەك. جاپاكەش خەلقىمىزنىڭ مۇئامىلىرى خەلق ئارا مەيدانغا چىقىپ دۇنيا خەلقلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلماقتا، تەرەققىيپەرۋەر كۈچلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئوز تەغدىرىنى ئوزى بەلگۈلەش ھەققانىي ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرىشىنى ھمايە قىلىش تەرەپدارى بولماقتا. 2002 ـ ژىلى 31 ـ ئوكتەبر، 1 ـ 2 ـ نويابر كۈنلىرى دېموكراتىيە يېڭىدىن بىخ ئۇرۇشقا باشلىغان ئالبانىيەدە، ئۇنىڭ پايتەختى تىرانا شەھىرىدە بولۇپ ئوتكەن خەلق ئارا تىرانس رادىكال پارتىيەسىنىڭ 38 ـ قۇرۇلتېيى پىكىرىمىزنىڭ يارقىن دەللىلىدۇر. مەزكۇر پارتىيەنىڭ نىزامنامىسىدا ئاۋال ياۋروپىدا، ئاندىن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا ھەققانىي دېموكراتىيە قەدرىياتلىرىنى جارىي قىلىش كوزدە تۇتۇلغان. ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مەزكۇر قۇرۇلتايدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەن داۋاسى كوتۈرۈلگەنلىگى، «شەرقىي تۈركستان ـ ئۇيغۇرستان مىللىي قۇرۇلتېيىنىڭ» رەئىسى ئەنۋەرجان جانابلىرىنىڭ خەلق ئارا تىرانس رادىكال پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى سۈپىتىدە قۇرۇلتايدا دوكلاد بىلەن سوزگە چىقىپ قىزىل خىتاي ھوكۈمران دائىرىلىرىنىڭ «غەربىي رايونىنى گۈللەندۈرۈش» باھانىسى ئاستىدا ئۇيغۇرلار دىيارىدا قىلمۇاتقان باشباشتاقلىق بۇلاڭ ـ تالاڭلىرى، «خەلق ئارا تېرورىزمغا قارشى كۈرىشىش» دېگەن چۈمپەردە ئاستىدا خەلقىمىزنىڭ مۇنەۋەر پەرزەنتلىرىنىڭ ژۇرىگىنى موجۇپ، جازالاش، سىياسىي تەقىپلەش ئىشلىرىنىڭ ئوڭچ ئېلىپ كېتىۋاتقانلىغى توغرىلىق بىلدۈردى ۋە دۇنيا جامائەچىلىگىنىڭ خىتاي ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ مۇنداق زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىگە بېپەرۋا بولمايدىغانلىغىنى تەكىتلىدى.

گېرمانىيەنىڭ مىۇنخېن شەھىرىدە «شەرقىي تۈركستان ـ ئۇيغۇرستان مىللىي قۇرۇلتېيى» بىلەن دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى بىرلىگىنى بىر تەشكىلاتقا بىرلەشتۈرۈپ خەلق ئارا مەيدانداربىرلىشىپ ھەرىكەت قىلىش مەخسىتىدە ژىغىن ئوتكۈزۈلۈپ، ۋاكالەتسىز مىللەتلەر تەشكىلاتىنىڭ رەئىسى ئەركىن ئالپتېكىن جانابلىرىنىڭ يولباشچىلىغىدا مەزكۇر تەشكىلاتلارنى بىرلەشتۈرۈش تەييارلىق ھەيئىتى قۇرۇلغانلىغى ھەر بىرىمىزنى خوشال قىلدى. 2003 ـ ژىلى بىزگە خاتىرجەملىك، بەخت ـ سائادەت، ئوملۇك ـ ئىتتىپاقلىق ئېلىپ كەلسۇن!

... يېڭى ژىل ئالدىدىكى كەچتە بەزىلەر موجۇزە يۈز بېرىدىغانلىغىغا ئىشىنىدۇ. موجۇزىلەر پەقەت ئادەملەرنىڭ چۈشلىرىدىلا بولىدۇ، خالاس. بايرامىلارمۇ ئوتۈپ، يەنە كۈندىلىك ھايات ئىشلىرى ئوز قىنىغا چۈشىدۇ. ھەر بىر خەلقنىڭ تەغدىرىنى شۇ خەلقنىڭ ئوزىلا ھەل قىلىشى كېرەك.

مۇكاپات مۇبارەك

قازاقستان جۇمھۇرىيىتى پرېزىدېنتىنىڭ 2002 ـ ژىلى 12 ـ دېكابىردىكى پەرمانىغا بىنائەن دولەت ئالدىكى خىزمىتى، مەملىكەتنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىختىسادىي ژە مەدەنىي تەرەققىياتىغا قوشقان چوڭ ھەسسى ئۈچۈن بىر توپ قازاقستانلىقلار مەملىكەتنىڭ دولەت مۇكاپاتلىرى بىلەن مۇكاپاتلاندى.

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا خەلقىمىزنىڭ توۋەندىكى ۋەكىللىرى بار:

«قۇرمەت» ئوردېنى بىلەن

يالقۇنجان ئەخمەت ئوغلى شەمىيۇ ـ جۇمھۇرىيەتلىك دولەت ئۇيغۇر تېاتىرىنىڭ باش رېژىسسيورى؛

«ئېرېن ئېڭبېگى ئۇشىن» مېدالى بىلەن

يولداش ئابدۇقادىر ئوغلى ئازاماتوۋ ـ جۇمھۇرىيەتلىك «ئۇيغۇر ئاۋازى» ئىجتىمائىي ـ سىياسىي گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى؛

ماخمۇت مەرۋېپ ئوغلى دەرايېۋ ـ جۇمھۇرىيەتلىك دولەت ئۇيغۇر تېاتىرىنىڭ ئاكتيورى.

شەخسىي ھاياتىگىلاردا ئۇتۇق تىلەيمىز

«كومكون ـ 2 ـ يېڭى ژىل» تەقىقات شىركىتى ئالمۇتا ئاھالىسى ئارىسىدا ئۇلارنىڭ يېڭى ژىلدىن نېمە كۈتىدىغانلىغىغا باغلىق سوتسىئولوگىيەلىك پىكىر سوراش ئوتكەزدى. ئاساسىي جەھەتتىن ئالمۇتلىقلار سالامەتلىگىنىڭ ياخشىلىنىشىغا، مالىيە جەھەتتىن قىينىچىلىق بولماسلىغىغا، بەختلىك بولۇشقا، تورۇشلۇق ئوي مەسىلىلىرىنىڭ ھەل قىلىنىشىغا، ئىش ئورنىدا پايدىلىق تەكلىپلەرنىڭ بولۇشىغا، مەنسۇپىدە ئوسۇشىگە ئۈمۈت قىلىدۇ.

لېكىن ئالمۇتلىقلارنىڭ بەزىلىرى مۇنچىلىك ئوپتىمىستىك كەيپىياتتا ئەمەس. شەخسىي ھاياتىدا ئوزگىرىش بولىدىغانلىغىنى كۈتۈۋاتقان 74,5 پائىز شەھەرلىكنىڭ 8,3 پائىزى مۇتلاق ئوزگىرىش ئاچار تەرەپكە بولىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. پىكىر سوراغانلارنىڭ 16,8 پائىزى 2003 ـ ژىلى مەملىكەت ھاياتىدا ياخشىلىق تەرەپكە تۇپ ئاساسىدىن ئوزگىرىشلەر بولىدىغانلىغىنى خەۋەر قىلدى. ئاساسىي جەھەتتىن ئۇلار بۇنى پېنسىيەلەرنىڭ، مائاشنىڭ ئوسۇشى، دولەتتە تۇراقلىقلىقنى قولغا كەلتۈرۈش بەلەن باغلاشتۇرماقتا. ئالمۇتلىقلارنىڭ 3,7 پائىزى تېچلىق توغرىلىق ئارمان قىلىدۇ. ئەندى پىكىر سورالغانلارنىڭ 79,2 پائىزى يېڭى ژىل ئۇلارنىڭ سەخسىي ھاياتىنى ئوزگەرتىدىغانلىغىغا ئۈمۈت قىلىدۇ.

قازاقستان تۇدېي
ئەخبارات ئاگېنتلىغى

مەرھەمەت خالىس ئىختىيارىي ياردەم قولىنى سۇنغۇچىلارغا بىزنىڭ ھېساپ چوتىمىز:

p/c 406467897 ТОО "Висал"
РНН600400099802
МФО 190501719,
код 719 АГФ ОАО Банк "Центр Кредит"

ئابلىز ھېزىم

يېڭى ژىللىق تىلەك

(«يېڭى ھايات»گېزىتىگە بېغىشلايمەن)

ژىللار ئوتتى،
ژىللار ئوتتى، بىلمىسەن.
سەن ئۇيغۇرنىڭ تازا ـ پاكىز دىلىسەن.
ئۇسسىغاندا قېرىنداشتەك چاي بەرگەن،
غەمخورچىمىز، ياخشىلارنىڭ خىلىسەن.

مىنبەرلەردە سوزىمىزنى قىلدىڭىسەن،
(يات نىيەتنىڭ كوكرىكىنى تىلدىڭىسەن).
كۈتكەن مەخسەت ـ ئارزۇيۇمنى قوللىدىڭ،
... پىكرىمىزنى قۇلىغىڭغا ئىلدىڭىسەن.

راست، بىر مەزگىل «ئايرالماي» ئوز، غەيرىنى،
(«زامان» ساڭا تۇرگەنلىكتىن تەرىنى...)
بولمىسمۇ كامچىلىقسىز ئادەملەر،
«ئاپپاق» دېدىڭ كومۇنىستنىڭ بەرىنى.

«ئاپپاق» دېدىڭ لېنىننىڭ ئىش ـ يولىنى،
(ئەمگەكچىنىڭ باسسىمۇ «ژۈك» غولىنى).
تەمتىرەپلا كەتتوق بىزمۇ،
كىشىدەك ـ
ئاڭقىرالماي قالغان ئوڭ ۋە سولىنى...

شۇ چاغدىمۇ،
بولدۇڭ مېنىڭ مۇدايىم،
«ئايرىمىسۇن، ـ دېدىم، سەندىن خۇدايىم!»
يېڭى ياققان قارەك ژۇققان پۇتۇمغا،
ژۇققىنىدا ژۇرۇگۈمگە، مۇڭ ـ ۋايىم.

سەن لەۋزىمىز كوكۈلدىكى، بىلىمىسەن،
سەن ئادىلىمىسەن، ئادالەتنىڭ خىلىسەن.
قاچان بولسۇن تەييار تۇرغان
ئۇيغۇرنىڭ ـ
قىلىنى قىرىق يارىدىغان تىلىسەن.

قىلالمىغان ياۋمۇ كار،
ھەسرەت بىلەن.
يېڭى ژىلدا يېڭىلانسۇن بەتلىرىڭ،
جاي ئالمىسۇن سەھىپەڭدىن ژىغا ـ زار!!!

قازاقستان جۇمھۇرىيتىنىڭ بايراملىرى

1 ـ 2 ـ يانۋار ـ يېڭى ژىل
8 ـ مارت ـ خەلىق ئارا ئاياللار كۈنى
22 ـ مارت ـ نوروز بايرىمى
1 ـ ماي ـ قازاقستان خەلقلىرىنىڭ بىرلىگى كۈنى
30 ـ ئاۋغۇست ـ قازاقستان جۇمھۇرىيتى كونستىتۇتسىيەسى كۈنى
25 ـ ئوكتەبر ـ جۇمھۇرىيەت كۈنى
16 ـ دېكابر مۇستەقىللىق كۈنى.

قازاقستان جۇمھۇرىيتىنىڭ كەسپىي بايراملىرى ۋە خاتىرە كۈنلىرى

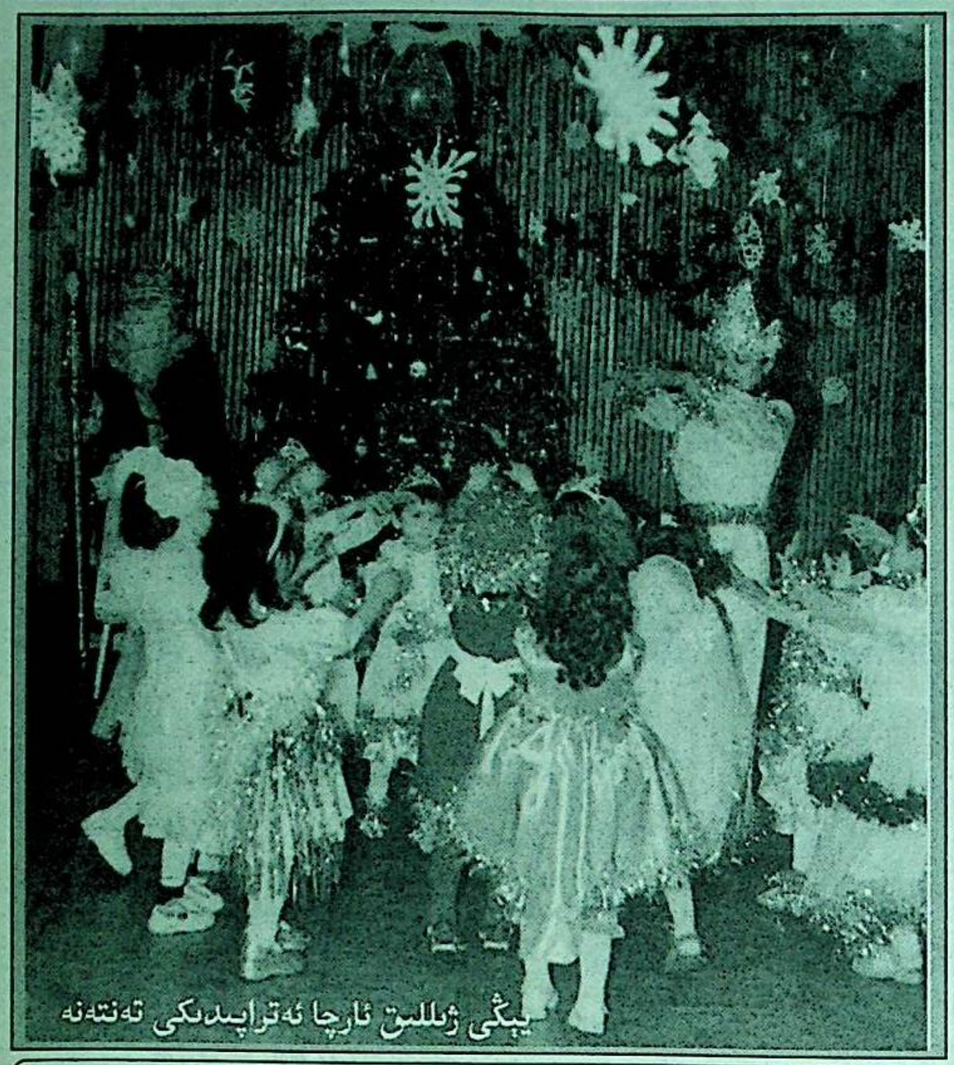
7 ـ ماي ـ ۋەتەن ھمايىچىسى كۈنى
31 ـ ماي ـ سىياسىي تەقىپلەرنىڭ قۇرۋانلىرىنى خاتىرلەش كۈنى
28 ـ ئىيۇن ـ مەتبۇئات كۈنى
13 ـ ئاۋغۇست ـ سپورت كۈنى
1 ـ سېنتەبر ـ بىلىم كۈنى
22 ـ سېنتەبر ـ قازاقستان جۇمھۇرىيتى خەلقلىرىنىڭ تىللىرى كۈنى
15 ـ نويابر ـ مىللىي ۋالىيۇتا ـ تەڭگە كۈنى.

ژىل ھېساۋى
12 ژىللىق مۇچەل دەۋرى

ئون ئىككى ژىللىق مۇچەل دەۋرنىڭ ھەر بىر قۇيىاش ژىلى، ئۇ ياكى بۇ ھايۋان نامى بىلەن ئاتىلىدۇ.
ژىل ھېساپلاشنىڭ ئون ئىككى ژىللىق مۇچەل دەۋرى

ژىل نومۇرى	ژىل نامى	ژىللارغا ماس كېلىشى								
1	چاشقان ژىلى	1912	1924	1936	1948	1960	1972	1984	1996	
2	ئۆكۈز ژىلى	1913	1925	1937	1949	1961	1973	1985	1997	
3	بارس ژىلى	1914	1926	1938	1950	1962	1974	1986	1998	
4	توشقان ژىلى	1915	1927	1939	1951	1963	1975	1987	1999	
5	بېلىق ژىلى	1916	1928	1940	1952	1964	1976	1988	2000	
6	ئىلان ژىلى	1917	1929	1941	1953	1965	1977	1989	2001	
7	ئات ژىلى	1918	1930	1942	1954	1966	1978	1990	2002	
8	قوي ژىلى	1919	1931	1943	1955	1967	1979	1991	2003	
9	مايمۇن ژىلى	1920	1932	1944	1956	1968	1980	1992	2004	
10	توخۇ ژىلى	1921	1933	1945	1957	1969	1981	1993	2005	
11	ئىشت ژىلى	1922	1934	1946	1958	1970	1982	1994	2006	
12	توڭغۇز ژىلى	1923	1935	1947	1959	1971	1983	1995	2007	

ئادەمنىڭ يېشى قانچە ئېكەنلىكىنى ھېساپلاش ئۈچۈن، ئۇ توغۇلغان ۋە ئەمەلدىكى ژىلنىڭ نامىنى بىلىش كېرەك. ئەگەر ئۇ كىشى توڭغۇز ژىلى توغۇلغان بولسا، ئەندى ھازىر قوي ژىلى بولسا، ئۇ چاغدا بۇ كىشى 8، 20، 32، 44... ۋە ھاكازا ياشتا بولىدۇ، چۈنكى توڭغۇز ژىلدىن قوي ژىلىغىچە ئارىلىغى 8 ژىل.
(ئەمر ئەجىنىڭ «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت»ىدىن ئېلىندى. «سوۋېتسكايا ئېنسكلوپېدىيا» نەشرىياتى. موسكۋا، 1968).

يېڭى ژىللىق ئارچا ئەتراپىدىكى تەنتەنە

ئالمۇتا شەھرىنىڭ تەۋەسى كېڭەيتىلدى

جۇمھۇرىيەت پرېزىدېنتى نۇرسۇلتان نازارباېۋنىڭ پەرمانى بىلەن ئالمۇتا شەھرىنىڭ تەۋەسى ئون پائىزدىن ئوشۇق كېڭەيتىلدى. جۈملىدىن، شەھەرنىڭ ئوزگەرتىلگەن چېگارىسىغا كىرگۈزۈلگەن 3723 گېكتار يەر جۇمھۇرىيەت جەنۇبىي پايتەختى ئۈچۈن ستراتېگىيەلىك مۇھىم بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.
ـ شەھەر دائىرىسى ۋىلايەتنىڭ قاراشلىق ۋە تالغىر ناھىيەلىرىنىڭ يەرلىرى ھېساۋىغا كېڭەيتىلدى، ـ دەيدۇ ئالمۇتا شەھەرلىك ھاكىمىيىتىنىڭ مېمارچىلىق دېپارتامېنتىنىڭ مۇدىرى سۇلتان بايماغامبېتوۋ. ـ ئەندى باغاناشىل ۋە بوستاندىق ناھىيەسىدىكى ئىككى باغ جۇمھۇرىيەت جەنۇبىي پايتەختىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى، كوك توبە تېغىنىڭ شەرقىي ئېتەكى، دېنروپارکنىڭ ۋە گولف كلۇبىنىڭ تەۋەلىرى بىزگە ئوتۇپ كەتتى... بۇ ـ نىڭ ھەممىسى ـ شەھەرنىڭ كېلەچىكى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم. مەسىلەن، نەق ئەينە شۇ ئاجرىتىلغان يەرلەردە ئىلگىرى پلانلانغان چوڭ ئايلانما يول قۇرۇلۇشى ئىشلىرى تۇرىدۇ. ئەڭ مۇھىمى ـ ئەندى شەھەرگە تەئەللۇق بولغان بۇ يەردە نادىر تاغ ـ چاڭغۇ كۈرورتىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلىنىدۇ. بۇ چوڭ مىقياسلىق ۋە مۇھىم لايىھىدۇر...
كودا ئەخبارات ئاگېنتلىغى

يېقىنقى تارىخىمىزدىن ئۈچۈر

مىللىي ئارمىيە باش شتابىدىكى زىيارەت

1946 ـ ژىلى 6 ـ ئايدا گومىنداڭ ھوكۇمىتى بىلەن شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي ھوكۇمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمى، قوشۇمچە ھەربىي ئىشلار توغرىسىدىكى ئالتە ماددىلىق شەرتنامە ئىمزالاندى. بۇ ھەقتىكى ئۇقتۇرۇش مىللىي ئارمىيە باش شتابىغا يېتىپ كەلدى. بېتىم روھى بويىچە گېنېرال ئىسھاقبېك ئولكىمىك ئامانلىقنى ساقلاش قوماندانلىق شتابىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانلىغىغا ۋە مىللىي ئارمىيەنىڭ باش قوماندانلىغىغا، گېنېرال ـ مايور دەلىلقان، پولكوۋنىك زۇنۇن تېيىپلار مىلىي ئارمىيەنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانلىغىغا، پولكوۋنىك ھەسەنوۋ مىللىي ئارمىيەنىڭ سىياسىي رەھبەرلىگىگە، گېنېرال ـ مايور ماۋاروۋ مىللىي ئارمىيە باش شتابىنىڭ باشلىمىغا تەيىنلەندى. «مىللىي ئازاتلىق ئارمىيە»، «مىللىي ئىنقىلابىي ئارمىيە»دىكەن نامىلار قىسقارتىلىپ«مىللىي ئارمىيە»گە ئۆزگەرتىلدى. مىللىي ئارمىيە جەمئىي ئالتە پولك، 12 مىڭ كىشىلىك جەڭچىلار قوشۇنىغا ئىگە چاملاندى. ئۇزگەرتىپ تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن، باش قوماندانلىق شتاب غۇلجا شەھىرىدىكى نوۋگورتىتىن ھازىرقى ئايرودروم بىناسىغا كوچۇپ چىقتى.
7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ھاۋا ئوچۇق ئېدى. شتاب باشلىغى گېنېرال ماۋاروۋ بارلىق ئوفىتسېرلارنى زالغا ۋەتىپ، ئولكىلىك بىرلەشمە ھوكۇمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ مىللىي ئارمىيە باش شتابىغا كېلىدىغانلىغىنى ئوختۇردى. قۇرۇلۇش بولۇم باشلىغى كاپىتان شەيكىن پېچەتلەنگەن ئىككى ياغاچ ساندۇقنى كوتۇرۇپ كىرىپ، شتاب باشلىغىنىڭ يېنىغا قويدى. ساندۇقلارغا گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ پوكون، كاكارلىرى قاچىلانغاندى، ئۇنى ئوزمىنىڭ پوكون ۋە ئاي يۈلتۇز ـ لۇق كاكارلىرىمىزغا قوشۇپ، بىللە تاقايدىغانلىغىمىز ئۇقتۇرۇلدى. بۇ ئىشتىن ئوفىتسېرلارنىڭ ھەممىسى تاسادىپىيلىق ھېس قىلدى. بەزىلەر بۇ ئىشنى ھاقارەت دەپ بىلىپ، ئەلەمگە چىدىماي كوز يېشى قىلىشتى. بىزنىڭ مىللىي ئازاتلىق غۇرۇرىمىز ۋە قەھرىمانلىق جاسارىتىمىزگە ئىلھام بەرگەن ئوز پوكون ـ كاكارلىرىمىزدىن ئايرىلىپ قالالارمىزمۇ؟ دېگەن ئەندىشە ئۇلارنىڭ ژۇرەكلىرىنى مۇجۇلاتاتتى.
شۇ ئارىدا شتاب باشلىغى ئىشخانىسىدىن چىقىپ: «سەپكە تىزىلىپ، مەيدانغا چىقىڭلار! مۇئاۋىن رەئىس باش شتابىمىزغا قاراپ يولغا چىقتى» دەپ بۇيرۇق بەردى.
ھاياجان ئىلكىدە بىر ھازا كۈتۈشلەردىن كېيىن «ماكسىم گورکى» ناملىق بىر پىكاپ ئالدىمىزغا كېلىپ توختىدى. مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمىي پولكوۋنىك قەيىۋمبېك بىلەن پىكاپتىن چۈشتى. ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، شتاب باشلىغىنىڭ دوكلادىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن: «سالام ھورمەتلىك ئوفىتسېرلار! ياخشى تۇرۇپسىلەر. سىلەرگە بەخت ۋە سالامەتلىك تىلەيمەن!» دېدى.
خوشاللىغىمىز پەلەككە ئورلەپ، ئالقىش ياڭراتتۇق.
مۇئاۋىن رەئىس بىللە ئېلىپ كەلگەن ئاپپاراتچى بىزنى ئۇنىڭ بىلەن بىللە رەسىمگە تارتتى. شۇ چاغدا ئارىمىزدىن ياسىنوۋ ئابلىمىت: «ھورمەتلىك ئەپەندى! بىز نېمە ئۈچۈن گومىنداڭنىڭ بۇ نەرسىلىرىنى تاقايمىز؟» دەپ سورىدى. يەنە بىرەيلەن:
«شۇنداق قىلىپ ئوزىمىزنىڭ پوكون ـ كاكارىمىز كۆچتىن قالامدۇ؟ دەپ قوشۇمچە قىلدى.
ئەپەندى تەمكىنلىك بىلەن قولىنى ئۇڭلاپ تۇرۇپ:
«سورىغان سوئالىڭلار ئورۇنلۇق. بىز رەقىبىمىزنى فاكت بىلەن تۈتۈشنى بىلىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغىنىمىزدا، مىللىي ئارمىيەمىزگە كېتىدىغان بارلىق راسخوتىنىڭ يېرىمىنى جاڭ ئەپەندى بىلەن داڭ بىگلاردىن ئالالايمىز، پات ئارىدا جاڭ جىجۇڭ ئەپەندى ئىلىغا كەلمەكچى. جەڭگىۋارلىغىڭلارنى ياخشى ساقلاڭلار. مېھمانلار ئالدىدا ئەدەپ ـ قائىدىلىك بولۇڭلار. ئوزەڭلارنى سالماق تۇتۇڭلار. غېنى باتۇرغىمۇ كەيىپ بولۇپ، ئوق چىقىرىپ قويماسلىقنى تاپىلايمەن» دېدى.
ئوفىتسېرلار مەسلىنىڭ تېگى ـ تەكتىگە يەتكەندىن كېيىن، ئەپەندىگە ئالقىش ياڭراتتى. ئەخمەتجان ئەپەندى باش شتاب ئورگانلىرىنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋاللىرىنى كوزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئىنتايىن مەمنۇن بولۇپ، قىزغىن چاۋاك سادالىرى ئىچىدە ژۇرۇپ كەتتى.
بىز كەچقۇرۇن ئىشتىن چۈشۈپ، پىيادە ئويلىرىمىزگە كېتىۋاتقىنىمىزدا، كوچىدىكى مىڭ ـ مىڭ ئادەم بىزنىڭ تەقى ـ تۇرقىمىزغا قاراپ غەزەپ بىلەن ھوميىپ، ئالقىپ قاراشتى. بەزىلەر ئاغزىغا كەلگىنىچە قاغاپ، تىللاشتى:
«سىلەر ئاخىرى گومىنداڭغا تەسلىم بولغان ئوخشىمامسىلە؟ «11 ماددىلىق بېتىم» دېگىنىڭلار بىكار كەپ. قاراپ تۇرۇڭلارکى، دۈشمەن ئۇنداق بېتىم ـ پېتىم دېگىنىڭلارنىڭ قانچىسىنى ژىرتىپ تاشلاپ ئوزىنىڭ دېگىنىنى قىلىدۇ.»
«ھەي! جياڭ جېيشىنىڭ فۇگەنلىرى! دېمىسىڭلار ئىچىڭلارغا چۈشۈپ كەتتىغۇ! بىزنىڭ ئىنقىلاپ يولىدا توكەن قانلىرىمىز نەگە كەتتى؟».
كىشىلەر شۇ قەدەر غەزەپلەنگەندىكى، سەللا باھانە تېپىلسا،بىزنى چەيلەپ ـ دەسسۈپتىشتىن يانمايتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئوفىتسېرلىرىمىزنىڭ بېشىدىكى گومىنداڭنىڭ كاكارى قادالغان شەپكىسىنى ئېلىپ يەرگە ئېتىپ، ياقىسىدىكى ئۇنۋانلىرىنى سوكۇۋەتتى.
ئاخىرى بېرىپ، گومىنداڭنىڭ بەلگىلىرىنى بىزمۇ ئىش ئورنىمىزدىلا تاقاپ، ئاشكارا سوروڭلاردا تاقىمايدىغان بولدۇق.
1946 ـ ژىلى 8 ـ ئاي، غۇلجا شەھىرى گۈزەل ياز لىباسىغا پۈركەنگەن، ھەممە يەرنى بايراشاتلىق قاپلىغان ئەلۋەكچىلىك كۆرىنەر ئىدى. خەلق ئەركىنلىك، ئازاتلىق ۋە دېموكراتىيەدىن بەھرى ئېلىپ، بەھۇزۇر ياشاۋاتاتتى. بالىلار كوچىدىن ئىنقىلابىي ناخشىلارنى ياڭرىتىپ ئوتەتتى. توغرا كورۇك، ساي بويى، خىتاي بازىرى، سودەرۋازا بازارلىرىدا ئىش ـ ئوقەت قاينىماتتى. كوچىلار تازىلىنىپ، ئويلەر قاردەك ئاقارتىلغاندى.
مۇشۇنداق كۆنلەردە ئولكىلىك بىرلەشمە ھوكۇمەتنىڭ رەئىسى جاڭ جىجۇڭ ۋەكىللەر ئومىگىنى باشلاپ، ئايروپلان بىلەن غۇلجىغا يېتىپ كەلدى. ئومەك تەركىدە باش كاتىپ لىۋ مىڭچۈن، ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ نائىبى زىرى ۋاڭ زېكشىيەن،مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى لۇ يۈۋېن، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ باشلىغى چۈي ۋۇ، گېنېرال داڭ بىڭگاڭ، پولكوۋنىك زالچىن قاتارلىقلار بار ئېدى. ئۇلارنى مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمىي قاتارلىق رەھبەرلەر ئايرودرومغا چىقىپ، ئەدەپ بىلەن كۈتۈۋالدى.
ئۇلارنى قارشى ئېلىش ۋىغنىغا ئاللىقاچان تەييارلىق قىلىپ قويۇلغاندى. باش شتاب كارنىزونى، ۋىلاتلىك ساقچى ئىدارىسىدىن تەشكىللەنگەن مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى ۋىغنىغا مەيدانىنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتاتتى. ئۇ چاغدا مەن يېڭىلا مىللىي ئارمىيە سىياسىي باشقارمىسىنىڭ مۇدىرى بولغانىدىم. شۇڭا، چوڭ ۋىغنى ۋە باشقا سوروڭلاردىكى پائالىيەتلەردىن خاتىرە قالدۇرۇش مېنىڭ ۋەزىپەم ئېدى. باش شتاب ئوفىتسېرلىرى قوش پوگونلۇق، قوش كاكارلىق بولۇپ، چىرايلىق كىيىنىپ، ۋاڭ قادىر بېگنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا يېتىپ باردۇق.
چۈشتىن بۇرۇن سائات ئوندا ئەخمەتجان ئەپەندىنى زۇنۇن تېيىپ، ھېكمبەگ خوجا، ئابدۇرۇۋ مەخسۇم، ئىمنجان مەخسۇم، مۇھەممەتجان مەخسۇم قاتارلىقلار مېھمانلارنى باشلاپ ۋىغنىغا يېتىپ كەلدى. ھەربىي ئورکېستر قارشى ئېلىش كۈيىنى ئورۇنلىدى. باغ ۋادىكىنىڭ سىرتىدا بىر نەچچە مىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچى ۋە ھەر مىللەت شەھەر پۇخرالىرى توپلانغاندى. ۋىغن سەھنىسى بىر قانچە يۇز ئەرباپ بىلەن تولغاندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە جاڭ جىجۇڭغا ياقتۇرىدىغان بىر قانچە كۈن بۇرۇن يېتىپ كەلگەن مەسئۇل سابىرىمۇ سەھنىدە ئولتۇراتتى. گېنېرال داڭ بىگاڭ بولسا، كېڭەش قىزىل ئارمىيە ئوفىتسېرلىرىدەك پۈزۈر كىيىنگەن شتاب ئوفىتسېرلىرىغا كوز ئۈزمەي قاراپ، مىيغىدا ئىستېھزالىق بىلەن ھەجىيىپ ئولتۇراتتى.
ئەخمەتجان ئەپەندى ۋىغنى ئېچىلغانلىغىنى جاكالاپ، رەئىس جاڭ جىجۇڭ ئەپەندىنى سوزگە تەكلىپ قىلدى. جاڭ جىجۇڭ باشتا خېلە ئورۇنلۇق گەپ قىلغاندەك قىلدى، لېكىن ئۇنىڭ ئاخىرىدا قىلغان «ھەممىدىن مۇھىمى تىنچلىق، ئوزمىزنى بېسۈپلىش، سەۋرلىك بولۇش، دولەتنىڭ ئىلتىپاتىغا تاينىش...» دېگەن سوزلىرى جامائەتنىڭ غەزىۋىنى قوزغاپ قويدى. مەيدانىنى سۈرلۈك كەيپىيات قاپلىدى.
شۇ ئەسنادا داڭ بىگاڭ، ۋاڭ زېكشيەن، چۈي ۋۇ قاتارلىقلار ئورنىدىن قوپۇپ، جامائەتنى جاڭ جىجۇڭغا چاۋاك چېلىشقا ئۈندىدى. ئامما، ئومەكتىكى بىر نەچچەيلەندىن باشقا ھېچ كىم چاۋاك چالمىدى.
جاڭ جىجۇڭنىڭ سوزى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئاب ـ
(ئاخىرى 5 ـ بەتتە).

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com

ئوچمەس ئىزلار

(كاندىدات تەتقىقاتچى ئابدۇقېيىم خوجا توغرىسىدا)

ش ئۇئار دىكى ئارخېولوگىيە ۋە تارىخ تەتقىقاتىغا سالماقلىق مەسسە قوشقان ئابدۇقېيىم خوجا 1941ـ ژىلى غۇلجا شەھرىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1956 ـ ژىلى ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتەركەندىن كېيىن ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان «ئارخېولوگىيە خادىملىرىنى تەييارلاش كۇرسىنى» پۈتەركەندىن كېيىن ش ئۇ ئار ئارخېولوگىيە ئوتريتىدە ئىشلىدى.

ئۇ قېتىرقىنىپ ئىشلەش جەريانىدا بىلىمىنى تېخمۇ ئاشۇرۇش مەخسىتىدە ئىشتىن سىرت ئارخېولوگىيەگە دائىر بىلىملەرنى ھەم خىتاي تىلىنى ئۆزلۈكىدىن ئۆگەندى. ئەندى 1972 ـ ژىلى بولسا ش ئۇ ئار پارتىيە مەكتىۋىدە ئېچىلغان «تەرجىمانلار يېتىشتۈرۈش كۇرسىدا» ئوقۇپ خىتاي تىلى ـ يېزىقى ئاساسىنى تېخمۇ مۇكەممەللەشتۈردى. ئاندىن 1976 ـ ژىلى بېجىندىكى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئېچىلغان قېدىمقى تۈركىي تىللارنى ئۆگىنىش سىنىپىدا ئوقۇدى. ئاندىن ئۇ 1977 ـ 1980 ـ ژىللىرى ئاتاقلىق تۈركشۇناس ئالىم گىلىك شېمىن، مەشھۇر تىلشۇناس پروفېسسور خەمىت تومۇر، پروفېسسور خوجىنىيا قاتارلىق ئالىملار رەھبەرلىكىدە كېچىلمىگەن قېدىمقى تۈرك (ئورخون) يېزىقى، قېدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى، چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى، تىلشۇناسلىق بىلىملىرى، تۈرك تارىخى، ئوتتۇرا ئاسىيە تارىخى بۇددا، ئىسلام دىنى مەدەنىيەت تارىخى قاتارلىقلارنى، شۇنداقلا قېدىمقى خىتاي ۋە ئىنگلىز تىللىرىنى ئۆگەندى. ئا. خوجا 1980 ـ ژىلى ئوقۇشنى تاماملاپ ش ئۇ ئار تارىخى مۇزېيىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ كوپلىگەن ژىلىلار داۋامىدا مۇزېيدا ئىشلەپ ئۇيغۇرستاننىڭ تارىخىغا ئائىت كوپلىگەن ئەسەرلەرنى يارattى. تۇڭەندە ئۇنىڭ 1992 ـ ژىلغىچە بولغان پائالىيىتى توغرىلىق تونۇشتۇرۇلىدىغان ماتېرىيال بېرىلىۋاتقانلىقتىن، ئۇنىڭ 1992 ـ ژىلدىن بۇيانقى ئىش پائالىيىتى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمىز. ئابدۇقېيىم خوجا 1992 ـ ژىلى دېكابىردىن 1993 ـ ژىلى فېۋرالغىچە 2 قېتىم «شىنجاڭ كىروران مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرى كورگەزمىسىنى» باشلاپ ياپونىيەنىڭ فوكوكا (فوگاك) شەھەرلىك گۇزەل سەنئەت سارىيىدا كورگەزمە قىلىپ، «كىروران گۇزىلىنى» مەركەز قىلغان ھالدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرىنى دۇنياغا تونۇشتۇردى. ئۇ 1988 ـ ژىلى «كاندىدات تەتقىقاتچى» دېگەن ئىلمىي ئۇنىۋانغا سازاۋەر بولغان بولسا، 1994 ـ ژىلى ئۇنىڭغا «ئالىي تەتقىقاتچى» ئىلمىي ئۇنىۋانى بېرىلدى. ئۇ ھازىر «جۇڭگو ئارخېولوگىيە ئىلمىي جەمىيىتى»، «جۇڭگو مىللەتلەرنىڭ قېدىمىي يېزىقلىرى تەتقىقات جەمىيىتى»، «جۇڭگو دۇڭخۇاڭ، تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمىيىتى»، «جۇڭگو غەربىي ئاسىيە ئىلمىي تەتقىقات جەمىيىتى»نىڭ ھەيئەت ئەزاسى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرى» ۋە «شىنجاڭ تەزكىرىسى» قاتارلىق ژۇرناللارنىڭ تەھرىر ھەيئىتى ئەزاسىدۇر. ئۇ ئۇزۇن ژىللاردىن بېرى دالا ئارخېولوگىيەسىدە ئۆزى توپلىغان ماتېرىياللىرى ئاساسىدا «قېدىمىي دىيار ۋە قېدىمىي مەدەنىيەت» ناملىق ئىككى يۈز مىڭ خەتلىك كىتاۋى نەشر قىلىندى. ئۇ يەنە «سەددى ئىسكەندەرى»، «دۇنيانى ئايلانغان ۋە غەربىي شېھرلىرى»نى قايتىدىن نەشرگە تەييارلىدى. ئۇ ھازىر ئىسرائىل يۇسۇپ بىلەن بىرلىكتە «يۇسۇپ ـ زىلەيخا»، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دېگەن ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلاش ئۇستىدە جىددىي ئىشلىمەكتە.

ئابدۇكېرىم سابىتىي،
ئارخېولوگ.

1959ـ ژىلى، مارالبېشى ناھىيەسىدىكى «بارچۇق قەلئەسى» خارابىسى («توققۇز سارايى كونىشەھىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ كېرىيە ۋە نىيە ناھىيەسى تەۋەسىدىكى تەكلىماكان قۇملۇغىغا كومۇلۇپ قالغان «ئويلۇك» خارابىسى (تارىختىكى ئەلى نامى مەلۇم ئەمەس) ۋە «قېدىمكى نىيە» خارابىسىدا بىر توپ كىشى گاھ يەرنى قازسا، گاھ يەنە كۆمۈۋېتەتتى، تۇيۇپ يەرلەرنى ئولچەتتى. يەنە قازاتتى... ئەتىيازنىڭ بورانلىرى، يازنىڭ تومۇز ئىسسىغى، كەچ كۈزنىڭ ئاچچىق سوغۇقىدىمۇ ئۇلار ئۇزىنى دالىدىغا ئالايى دېمەتتى.

بۇلار كىم؟ بۇلار جېلىل ھوشۇر، لى يۇچۈن، ئابدۇكېرىم سابىت، ئابدۇرېھىم ھوشۇرى، مۇھەممەت ھاجى، ئەخمەت رىشت، ئابدۇقېيۇم خوجا، مىجىت قاسىم، ئىسمائىل جېلىل قاتارلىق ش ئۇ ئار نىڭ تۇنجى ئەۋلات ئارخېولوگلىرىدىن تەركىپ تاپقان شىنجاڭ مۇزېي ئارخېولوگىيە ئوتريتىنىڭ 11 ئەزاسى. دالىدىكى ۋېگنە بىلەن قۇدۇق قازغاندەك بۇنداق قېدىرىشتىن ئۇلارنىڭ چىرايلىرى قاردەك، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەندى. ئۇلار ملادىدىن ئىلگەركى 1 ـ ئەسىردىن تارتىپ قاراخانىيلار دەۋرىگىچە بولغان دەۋرلەرگە ئائىت بىر نەچچە مىڭ دانە خىلمۇ ـ خىل قىممەتلىك يادنكارلىقلارنى تاپقاندا، چىرايلىرىدا خوشاللىق ۋە ئىپتىخارلىق جىلۋىلەندى. ئۇلار «نىيە خارابىسى» ئەتراپىدىكى قېدىمكى قەبرىستانلىقتىن يوغان ياغاچ ساندۇققا بىللە دەپنە قىلىنغان ئەر ـ ئايالنىڭ جەسىتىنى تاپقاندا، تارتقان جاپالىرى ئۇ ھامان ئۇنتۇلۇپ، ھاياجاندىن پۈتۈن ۋۇجۇدى لەرزىگە كېلىپ باشلىرى كوككە يەتتى. ساندۇق ئىچىدە مەزمۇت ياسالغان ئوقيا، ئوقدان، زىننەت بۇيۇملىرى، ئۇپا ـ ئەڭلىك خالتىسى، ساپال قاچا ۋە باشقا قىممەتلىك يادنكارلىقلاردىن باشقا، بۇزۇلمايى ئوز پېتى قۇرۇپ قالغان بىر ئەر، بىر ئايالنىڭ جەسىتى بار ئىدى، ئۇلارغا ملادى 2 ـ ئەسىر (شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرى)دە توقۇلغان ئىپەك رەڭدار تاۋار ـ دۇردۇن، شال يى، كىمخاپ قاتارلىق ئىپەك توقۇلمىلاردىن قاتمۇ ـ قات كىيىم كېگىزلىگەنىدى. ئايال جەسەتنىڭ بوينىدا مارجان، قولىدا ئۇزۇك بار ئىدى.

«ئالتۇنىنىڭ قەدرىنى زەكىي بىلىدۇ» دېگەندەك، 1956 ـ ژىلى ئۇرۇمچىدە تۇنجى قاتارلىق «شىنجاڭ ئارخېولوگىيە كۇرسى»دا مەملىكىتىمىزنىڭ داڭلىق تارىخ شۇناسى ۋە پروفېسسورى شيانەي ئەپەندىنىڭ قولىغا ياش ئارخېولوگلار بۇ مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى شۇ زامان پەملىدى. بۇ مەملىكەت مىقياسىدا تۇنجى قېتىم تېپىلغان بىباھا يادنكارلىقلار ئىدى. ئامما ئۇلارنى قانداق قىلغاندا تەكلىماكان قۇملۇغىدىن ئالدى بىلەن نىيە ناھىيەسىگە ساق ـ سالامەت يۆتكىگىلى بولىدۇ؟ «قىيىن ئىش يوق ئالەمدە، كۆڭۈل قويغان ئادەمكە». ئۇلار يوغان شوتىنىڭ ئۈستىگە جەسەت سانداۋغىنى قويۇپ، ئىككى ئوكۇزنىڭ ئوشىگە مەزمۇت باغلانغان ياغاچنىڭ ئوتتۇرىسىغا جەسەت سانداۋغىنى چەمبەر ـ چەمبەس تاڭدى. تەكلىماكاندىكى ئىزىتقۇ قۇم بارخانلىرىدىن ئەكىپ ئوتۇپ، توغراق لىق جاڭگال ـ چاتقاللىقلاردىن يول ئېچىپ، جەسەت سانداۋغى تېڭىلغان ئوكۇزلەرنى ھايداپ ماڭدى. ئۇلار يول بويى چۆل ـ باياۋاندا ئوزلىرىنىڭ غەلبە مېۋىسىگە تەنتەنە قىلىشىپ بېرىۋاتقاندەك، جىمىرلىشىپ تۇرغان يۇلتۇزلۇق ئاسمانغا يېپىنچا، بېپايان قۇملۇقنى سېلىنچا قىلىپ، سوغ سۈنى ئۈسۈلۇق، قوناق ئۇندا پىشۇرۇلغان پوكو (كومەچ)نى ئوزۇقلۇق قىلىپ، توقتاۋسىز كۈن پىيادە مېڭىپ، جەسەت سانداۋغى بىلەن باشقا قىممەتلىك يادنكارلىقلارنى نىيە ناھىيەسىگە ساق ـ سالامەت يەتكۈزۈپ كەلدى.

تەكلىماكاندىكى خارابىلاردىن تېپىلغان بۇ ئىسىل يادنكارلىقلار ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن، دولەتلىك 1 ـ دەرىجىلىك مەدەنىيەت يادنكارلىق گوھىرى قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ يادنكارلىقلار 1964 ـ ژىلى مۇزېي كورگەزمىسىگە تىزىلغاندىن كېيىن، مەملىكىتىمىزدە

سۈرەتتە: ئابدۇقېيىم خوجا ياپونىيە ئالىملىرى بىلەن.

ئۇ خەلىق ئارادا زور تەسىر قوزغىدى.

ئۇلار 1962 ـ ژىلدىن 1968 ـ ژىلغىچە تومۇز ئايلىرىدا قۇتتاغ (يالقۇن تاغ) باغرىدىن تونۇر يالقۇنىدەك يېلىنجاپ كېلىدىغان ئىسسىق شامالليرغا، قىش ۋە ئەتىيازدا سىككىم ئېغىزىدىن ئۇرىدىغان ئاچچىق شامالليار ۋە قۇم ـ توپىلارغا بەرداشلىق بېرىپ، ئۇدا بىر نەچچە قېتىم تۇرپان رايونىنىڭ ئاستانە، قارغۇجا قېدىمكى قەبرىستانلىرىدا ئارخېولوگىيەلىك قېزىش ئېلىپ بارىدى. ئۇلار ئوزلىرىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى بەدىلىگە تارىختىكى بىر نەچچە خىل مەدەنىيەت، بىر نەچچە خىل دىنىي ئېتىقات ۋە بىر نەچچە خىل ئىختىسات كىرەلىشىپ بىر بىرىگە تەسىر كورسەتكەن، قېدىمكى «ئىپەك يولى»نىڭ تۇگۈنىگە جايلاشقان بۇ قۇتلۇق دىيارىدا ياشىغان ئەجداد لىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن مىڭلىغان ئىسىل مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرىنى قۇتقۇزۇپ قالدى...

مەن ش ئۇ ئار مۇزېيىنىڭ باشلىغى سابىت ئاكا بىلەن پاراڭلاشقىنىمدا، ئۇ ئارخېولوگىيە ساھاسىغا 16 يېشىدا قەدەم بېسىپ، دىيارىمىزنىڭ ئارخېولوگىيە، مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرى، مۇزېيىشۇناسلىقتىكى ژۇقۇرقىدەك مۇ ـ ژىيىنىڭ كاندىدات تەتقىقاتچىسى، تەتقىقات بولۇمىنىڭ مەسئۇلى ئابدۇقېيىم خوجىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالدى.

مەن يېقىندا ئابدۇقېيىم ئاكىنى زىيارەت قىلدىم:

ـ 1985 ـ ژىلى ئەخمەت رىشت، يۇسۇپ مۇھەممەت، دولقۇن قەمبىرى، غېنى سايىم، تۇرسۇن بەكرى ۋە مەن چەرچەن ناھىيەسىدىكى «زاغۇنلۇق قېدىمكى قەبرىستانلىق»نى قېزىپ تەكشۈرۈشكە باردۇق.

ـ بۇ قېتىمقى قېزىپ تەكشۈرۈش خىزمىتىگە كىم مەسئۇل بولغان؟

ـ مەن. بىز زاغۇنلۇق قېدىمكى قەبرىستانلىغىدىن نەچچە مىڭ ژىللىق توپا ـ چاك ئېچىدىن شىنجاڭ ـ تارىم ئارخېولوگىيەسىدە بۇ كەمگىچە ئۇچراپ باقمىغان ناھايىتى قىممەتلىك يادنكارلىقلارنى تاپتۇق، ـ دېدى ئۇ گويا بىباھا نەرسىنى ژۇتتۇرۇپ قويۇپ يەنە تېپىۋالغان ئادەمدەك ھاياجانلىنىپ، ـ بۇنىڭدىن 3000 ژىل ئىلگەركى دەۋرگە ئائىت بۇ بىباھا يادنكارلىقلار ئېچىدە پۈتىغا ئۈزۈن قونچلىق ئوتۇك، ئۇچىسىغا رەڭدار ژۇك توقۇلمىدىن تون كىيگەن، قامەتلىك، كوزلىرى يوغان، بۇرنى قاڭشالىق، ساقال ـ بۇرۇتى، كىرپىكلىرىگىچە ياخشى ساقلانغان ياشانغان ئەر كىشىنىڭ (ئايال جەسىتى بار) جەسىتى ۋە زاكىلاغلىق پېتى ئەينەن ساقلىنىپ قالغان بوۋاق جەسىتى، رەڭدار ژۇك توقۇلما كىيىم ـ كېچەكلەر، ھەر خىل باش كىيىملىرى ۋە باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرى بار. بۇ يادنكارلىقلارنىڭ بىر قىسمى مۇزېينىڭ قېدىمكى جەسەتلەر كورگەزمىسىگە قويۇلغاندىن بۇيان، تېخمۇ زور تەسىر قوزغىدى...

ئارخېولوگىيە كەسپىگە ياش چېغىدا قەدەم باسقان ئابدۇقېيىم خوجا تەشكىلنىڭ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشى ۋە ئۇزىنىڭ ئاجايىپ تىرىشچانلىغى ئارقىسىدا، ئەجداتلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن يالداملارنى قېدىرىپ تېپىش يولىدا نەچچە ئون ژىلدىن بۇيان كەسپىداشلىرى بىلەن بىللە جاپالىق ئىشلەپ، تەكلىماكان ئېچىدىكى تەكشۈرۈش نۇقتىلىرىغا تورت قېتىم كىردى. ئەينى ۋاقىتتىكى قاتناشنىڭ قولايسىزلىغى، قېدىرىش ئەسلىھەلىرىنىڭ قالاقلىغى تۈپەيلىدىن، نەچچە ئون مىڭ كىلومېتر مۇسا ـ پىنى بەزىدە قارا ماشىنىدا، بەزىدە ھارۋا، ئات، تۇگە، ئېشەكتە، كوپ ھاللاردا پىيادە باستى. بەزىدە تاغۇ ـ دەشتىلەردە، قۇملۇقلاردا كومۇلۇپ قالغان خارابىلارنى قېدىرىش ۋەزىپىسىنى تاماملىغىچە سوتكىلاپ سۇسىز، تاماقسىز قالدى. قۇمۇل رايونىنىڭ شىكشكىشيا، ئاراتۇرۇك ـ نوم دېگەن ئەڭ خىلۋەت جايلىرىدىن تارتىپ تەكرىتاغ لىرىنىڭ ساي ـ جىلغىلىرى، ئىلى ۋادىسى، ئالتاي ـ چوڭ چوك دالالىرى، ئالتۇنتاغ تىزمىلىرىنىڭ ئەڭ ئېچىكىرىدىكى ساي ـ جىلغىلىرىدىكى نەچچە ئون مىڭ كىلومېتر مۇساپىدا ئۇنىڭ ئاياق ئىزلىرى قالدى. بۇ جەريانىدا ئۇ نەچچە ئون مىڭ خەتلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى قالدۇردى، ئۇرغۇن سۈرەت تارتتى، خەرىتىلەرنى سىزدى.

مۇشۇنداق مۇشەققەتلىك قېدىرىشلار، زىمىستان قىشنىڭ ئۇزۇن تۈنلىرىدىكى ئوگنىش ـ ئىزدىنىشلار ئارقىلىق ئۇ تەدرىجىي ھالدا مېۋە بېرىشكە باشلىدى. ئۇ 1962 ـ ژىلى بېجىڭدا چىقىدىغان «مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرى» ژۇرنىلىدا «شىمالىي شىنجاڭدىكى قىياتاش رەسىملىرى» دېگەن تېمىدا ماقالا ئېلان قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەتكە شىمالىي شىنجاڭدىكى قىياتاش رەسىملىرىنى تونۇشتۇردى.

ئارخېولوگىيە ـ «ئۆكۈنە بىلەن قۇدۇق قېزىش»قا بارا ـ ۋەر كىشىلەرغا، ئىجتىمائىي پەنگىلا ئەمەس، تەبىئىي پەنلەرنىڭ خېلە كوپ تارماقلىرىغىمۇ بېۋاستە چېتىلىدىغان پەن. بۇنى ئېنىق تونۇغان ئابدۇقېيىم خوجا خەنزۇچە سۆزلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىزدىنىشىنى ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ساھەسىنى كېڭەيتىپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىزدىنىشىنى ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ساھەسىنى كېڭەيتىپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىزدىنىشىنى ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ساھەسىنى كېڭەيتىپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىزدىنىشىنى ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ساھەسىنى كېڭەيتىپ،

2003 - ژىل - قوي ژىلى

شەرىق تەقۋىمى (كالېندارى) بويىچە 2003 - ژىلغا بولغان ئۇمۇمىي تەخمىن

چاشقان

چاشقانلار - (چاشقان ژىلى تۇغۇلغانلار) ئۈچۈن قوي ژىلى قارىمۇ - قارشى ۋە بىر خىل ئەمەس ئىشلار بىلەن ئىشانلىنىدۇ. چاشقانلار ئۆزلىرىنىڭ ئاكتىۋلىغىنى سەل كەمەيتكىنى ياخشى، چۈنكى شۇنداق قىلغاندىلا ئۇلار ژۇرەك ئاغرىقلىرىدىن ۋە ئوز ئىشىدىكى بەزى كوكۇل قېلىشلاردىن خالى بولالايدۇ. چوڭ ۋە مۇھىم ئىشلارنى باشلىمىغان ياخشى، ئاممانى ئىلگىرى قولغا ئالغان ئىشلارنى داۋاملاشتۇرۇش پايدىلىق بولۇپ ھوزۇر بېغىشلايدۇ.

ئىش كوپ بولۇشى مۇمكىن. لېكىن بىيىل غالىبىيەت ئاھايىتى قىيىن قولغا كېلىدۇ - ئەندى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراش ئوكايلا بولىدۇ. يەنە كېلىپ مەنسەپكە قاراپ ئالغا ئىلگىرلەش چاشقانلاردىن كۈچ - قۇۋىتىنى تېخمۇ كوپ سەرپ قىلىشقا ۋە كوللېكتىۋقا ئەمگەك قىلىشتا چوڭ ماھارەتنى نامايەن قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

چاشقانلار ئىش ئورنىنى يوتكىشى مۇمكىن، لېكىن ئۇنداق ھالەتتە موجۇزە بولۇشنى كۈتمەسۇن. كونا ۋە ئۇنتۇلۇپ قالغانغا قايتىشى مۇمكىن، ئۇنداقتا ياخشى ئىشلەپ، قولدا بار نەرسىدىن پايدا ئالسۇن ۋە راھەتلەنسۇن. ئۇلار شۇنداقلا ھەممىنى تاشلاپ، كوكۈلى قېلىشى مۇمكىن ۋە بۇ ئۇلارنىڭ ھاياتىدا يېڭى باسقۇچنىڭ باشلانغانلىغىدىن دەرەك بېرىدۇ.

چاشقانلار ئۆچۈن بۇ ژىلى قىيىلغان نىكالار ئانچىلا ئوكۇشلۇق بولمايدۇ، ئۇلار سەرسان بولىدۇ ۋە تاقەتسىزلىك قانچىلىك بولىدىغانلىغى نامەلۇم. چاشقانلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى، ئوي ئېگىلىگى، مۇلكى، ئوي بىلەن باغلىق بولغان يېڭى مەجبۇرىيەتلىرى پەيدا بولۇشى مۇمكىن.

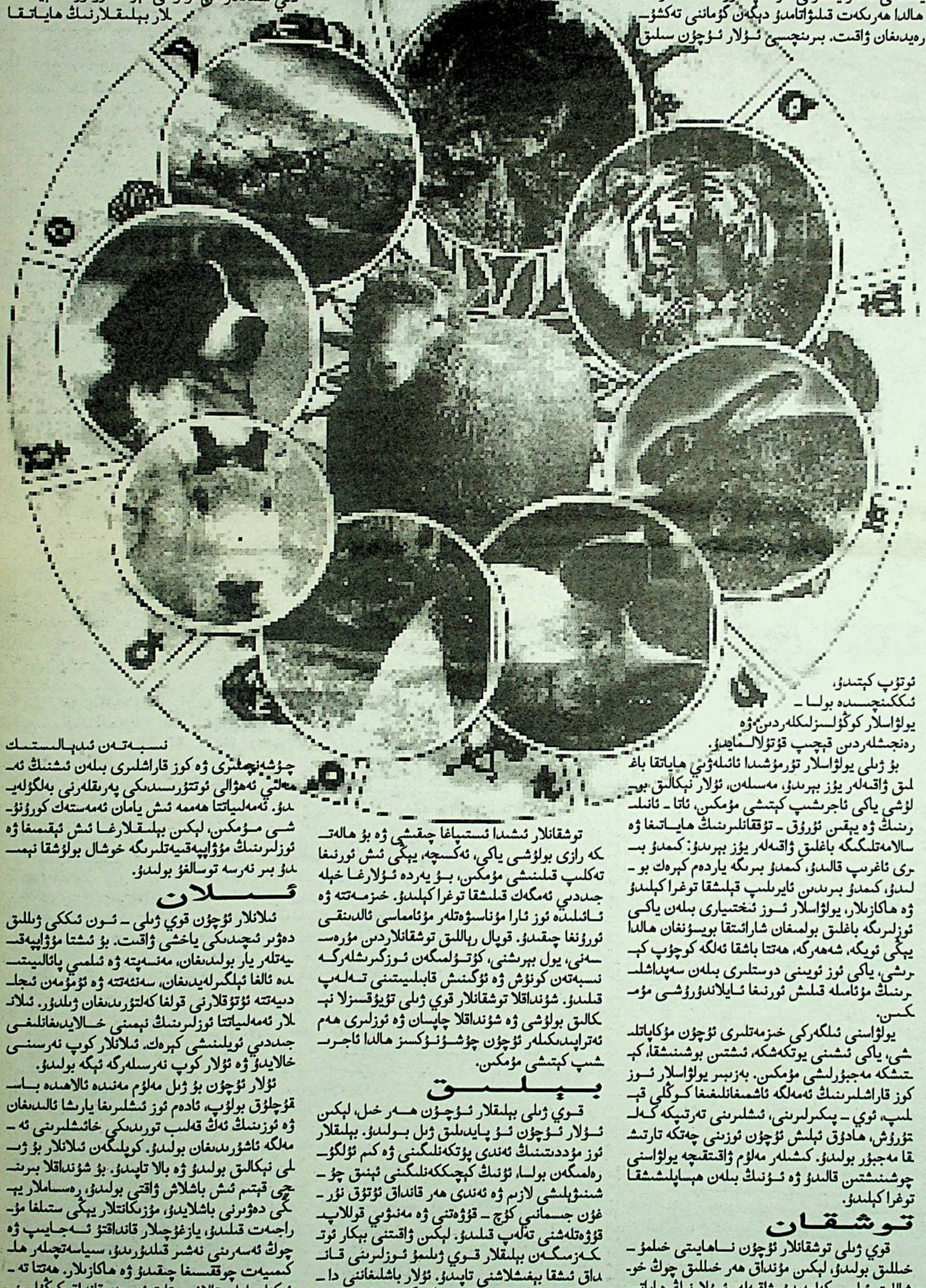
ئۆي

ئۇيلار ئۆچۈن قوي ژىلى ئوتۇقلۇق بولىدۇ ۋە بۇ ھالەتنىن پايدىلىنىش لازىم. ئۇلار ئوز ھاياتىغا چوڭ ئوزگىرىشلەرنى كىرگۈزۈشى مۇمكىن، مۇنداق ئوزگىرىشلەر ئۇلارنىڭ ھاياتىنى تېخمۇ قىزىقارلىق، جوشقۇن قىلىشى مۇمكىن. ئۇلار يېڭى بىر ئىشنى قولغا ئېلىشى ۋە ئوتۇققا يېتىشى، ئوقۇشقا چۈشىشى ياكى ئوقۇتقۇچىلىق پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشى ۋە بۇ - نىڭغا ئوكۇنمەسلىكى مۇمكىن.

ئۇيلارنىڭ مەنسەپتە ئوسۇش ئېھتىمالى ژۇقۇرى، پۇلى كوپىيىدۇ ۋە ئۇ ئوتۇراقلىق بولىدۇ. ئۇيلار تەسەددىيلەپ ئۆختىسىغا كەلگەندە ھورمەتلىنىشى، ياخشى كورۇنۇشى، مۇكاپاتلىنىشى، مۇناسىپ باھالىنىشى مۇمكىن. شۇنداق ئېكەن، ئەگەر ئۇيلارنىڭ قانداقتۇ كېچىكتۈرۈپ بولمايدىغان ئىشلىرى بولسا، ياكى ئۇلارنىڭ كاللىسىدا قانداقتۇ يېڭى بىر ئىش پىشىپ يېتىلگەن بولسا، ئۇلارغا تۆتۇش قىلسۇن، يامان بولمايدۇ. ئۇيلار بۇ ژىلنى شۇنداقلا ژىراق يەرلەرگە بېرىش ۋە سەپەرلەردە ئوتكۈزۈشى مۇمكىن، يېڭى تۇرۇشلۇق جايغا كوچۇپ كېتىش ئېھتىمالمۇ بار. ئۇلارنىڭ يېڭى ئۆچرىشىشلىرى ئوكايلا پايدىلىق تونۇشۇشلارغا ئايلىنىدۇ ياكى جوشقۇن ۋە ئىجادىي ئىلگىرلەشلەر ئۇچۇن سەۋەپ بولىدۇ. بۇ ئەمەلىياتتا ئىجادىي ژىل ۋە ئۇنى ئىجادىي ئىشلار بىلەن ياشاش كېرەك. قوي ژىلىغا خىيالپەرەستلىك ئىشتىياقلارنى ئېلىپ كېلىشكە قادىر. ئۇيلارنىڭ كوپچىلىكى ئوزلىرىنىڭ سويگىنىنى ئۇچرىتىدۇ، مۇھەببەتلەشكەنلىرى بىلەن نېكالىنىدۇ ۋە بالا تاپىدۇ. ئۇيلار ئەگەر ئائىلەۋي مۇناسىۋەتلەر ئوز ئەھمىيىتىنى يوقاتقانلىغىنى، ئوزلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا كاشىلا بولۇۋاتقانلىغىنى ھىس قىلسا، ژۇرەك ئەمرى بىلەن ھەتتا ئاجرىشىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن.

يولۋاس

يولۋاسلار ئۆچۈن قوي ژىلى - ئاكتىلىق يوسۇندا ئوزىنى چەكلەش ۋە كەمتەرلىك بىلەن كۈتۈشلەر مۇۋاپىق چەقىيەتكە ئېلىپ كېلىدىغان، ئەندى كۈرەش ۋە نەپسانىيەتلىك لايىھىلەر مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلىشىدىغان ۋاقىت. يەنە شۇنداقلا بىيىل يولۋاسلارنىڭ مەشغۇلاتى ئۇلارنىڭ قابىلىيىتىگە ۋە ئەتراپىدىكىلەرنىڭ كۈتمەكتە.

ئوتتوپ كېتىدۇ، ئىككىنچىسىدە بولسا - يولۋاسلار كوكۈلسىزلىكلەردىن ۋە رەنجىشلەردىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ.

بۇ ژىلى يولۋاسلار تۇرمۇشىدا ئائىلەۋي ھاياتقا باغلىق ۋاقىتلەر يۈز بېرىدۇ، مەسىلەن، ئۇلار نېكالىق بولۇشى ياكى ئاجرىشىپ كېتىشى مۇمكىن، ئاتا - ئانىلىرىنىڭ ۋە يېقىن ئۇرۇق - تۇققانلىرىنىڭ ھاياتىغا ۋە سالامەتلىكىگە باغلىق ۋاقىتلەر يۈز بېرىدۇ: كېمىدۇ بىرى ئاغرىپ قالىدۇ، كېمىدۇ بىرىگە ياردەم كېرەك بولىدۇ، كېمىدۇ بىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا توغرا كېلىدۇ ۋە ھاكازىلار، يولۋاسلار ئوز ئىختىيارى بىلەن ياكى ئوزلىرىگە باغلىق بولمىغان شارائىتقا بويسۇنغان ھالدا يېڭى ئويگە، شەھەرگە، ھەتتا باشقا ئەلگە كوچۇپ كېرىشى، ياكى ئوز ئويىنى دوستلىرى بىلەن سەپداشلىرىنىڭ مۇئامىلە قىلىش ئورنىغا ئايلاندۇرۇشى مۇمكىن.

يولۋاسنى ئىلگەركى خىزمەتلىرى ئۆچۈن مۇكاپاتلىشى، ياكى ئىشنى يوتكەشكە، ئىشتىن بوشىنىشقا، كېتىشكە مەجبۇرلىشى مۇمكىن. بەزىبىر يولۋاسلار ئوز قاراشلىرىنىڭ ئەملگە ئاشمىغانلىغىغا كوكۈلى قېلىپ، ئوي - پىكىرلىرىنى، ئىشلىرىنى تەرتىپكە كەلتۈرۈش، ھادۇق ئېلىش ئۆچۈن ئوزىنى چەتكە تارتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. كىشىلەر مەلۇم ۋاقىتقىچە يولۋاسنى چوشىنىشتىن قالىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن ھېساپلىشىشقا توغرا كېلىدۇ.

توشقان

قوي ژىلى توشقانلار ئۆچۈن ناھايىتى خىلمۇ - خىللىق بولىدۇ، لېكىن مۇنداق ھەر خىللىق چوڭ خوشاللىق ئېلىپ كېلەيدۇ. ۋاقىتلەر ئۇلارنىڭ ھاياتىنىڭ بارلىق تەرەپلىرىنى؛ شەخسىي جەمىيەت ھايا - تىنى، ئائىلەۋي ئىشلارنى، مەنسۇبىنى، كەسپىي مۇناسىۋەتلىرىنى، ئىجادىيىتىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرىنچى نوۋەتتە ئەدەبىي ئەمگەك، پەن ۋە سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان توشقانلارنى مەلۇم ئۇتۇقلار كۈتمەكتە.

توشقانلار ئىشىدا ئىستېپاغا چىقىشى ۋە بۇ ھالەتكە رازى بولۇشى ياكى، ئەكسىچە، يېڭى ئىش ئورنىغا تەكلىپ قىلىنىشى مۇمكىن، بۇ يەردە ئۇلارغا خېلە جىددىي ئەمگەك قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. خىزمەتتە ۋە ئائىلىدە ئوز ئارا مۇناسىۋەتلەر مۇئاماسى ئالدىنقى ئورۇنغا چىقىدۇ. قوپال رەللىق توشقانلاردىن مۇرەسسەنى، يول بېرىشنى، كۈتۈلمىگەن ئوزگىرىشلەرگە نىسبەتەن كونۇش ۋە ئۇگىنىش قابىلىيىتىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنداقلا توشقانلار قوي ژىلى تۇيۇقسىزلا نېكالىق بولۇشى ۋە شۇنداقلا چاپسان ۋە ئوزلىرى ھەم ئەتراپىدىكىلەر ئۆچۈن چۈشۈنۈكسىز ھالدا ئاجرىشىپ كېتىشى مۇمكىن.

بېلىق

قوي ژىلى بېلىقلار ئۈچۈن ھەر خىل، لېكىن ئۇلار ئۆچۈن ئۇ پايدىلىق ژىل بولىدۇ. بېلىقلار ئوز مۇددىتىنىڭ ئەندى پۈتكەنلىگىنى ۋە كىم ئۇلگۈرەلمىگەن بولسا، ئۇنىڭ كېچىككەنلىگىنى ئېنىق چۈشىنۈپلىشى لازىم ۋە ئەندى ھەر قانداق ئۇتۇق ئۇرغۇن جىسمانىي كۈچ - قۇۋىتىنى ۋە مەنئۇي قوللاپقۇۋەتلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن ۋاقىتنى بېكار ئوتكەزمىگەن بېلىقلار قوي ژىلىمۇ ئوزلىرىنى قانداق ئىشقا ببغىشلاشنى تاپىدۇ. ئۇلار باشلىغانىنى داۋاملاشتۇرغان ۋە تەرەققىي ئەتكۈزگەن ھالدا، پەقەتلا ئۇتۇققا ئېرىشىدۇ.

ئۇلار ئۆچۈن بۇ ژىلنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىگى تۇيۇقسىزلىقلاردىن ئىبارەت: ماددىي جەھەتتە بېلىقلار ئۇتۇققا ئېگە بولىدۇ، بۇنىڭ ئۆچۈن بارلىق ئامىللار تېپىلىدۇ. بۇ مائاشقىمۇ، مەنسەپ مەسىلىلىرىگە نىسبەتەن ئىدىيالىستىك چۈشەنچىلىرى ۋە كوز قاراشلىرى بىلەن ئىشىنىڭ ئەھمىيىتى ئاز ئەمەس. ئۇلار ئۆزىنى ئىپادىلەشكە ئالاھىدە ئىستەك كورۇنۇشى مۇمكىن، لېكىن بېلىقلارغا ئىش ئېقىمىغا ۋە ئوزلىرىنىڭ مۇۋاپىقىيەتلىرىگە خوشال بولۇشقا نېمە بىر نەرسە توسالغۇ بولىدۇ.

قىلان

ئىلانلار ئۆچۈن قوي ژىلى - ئون ئىككى ژىللىق دەۋىر ئىچىدىكى ياخشى ۋاقىت. بۇ ئىشتا مۇۋاپىقىيەتلەر يار بولىدىغان، مەنسەپتە ۋە ئىلمىي پائالىيەتلەردە ئالغا ئېلگىرلەيدىغان، سەنئەتتە ۋە ئۆمۈمەن ئىجادىيەتتە ئۆتۈقلارنى قولغا كەلتۈرىدىغان ژىلدۇر. ئىلانلار ئەمەلىياتتا ئوزلىرىنىڭ نېمىنى خالايدىغانلىغىنى جىددىي ئويلىنىشى كېرەك. ئىلانلار كوپ نەرسىنى خالايدۇ ۋە ئۇلار كوپ نەرسىلەرگە ئېگە بولىدۇ.

ئۇلار ئۆچۈن بۇ ژىل مەلۇم مەنىدە ئالاھىدە باسقۇچلۇق بولۇپ، نادەم ئوز ئىشلىرىغا يارىشا ئالدىنقان ۋە ئوزىنىڭ ئەڭ قەلب تورىدىكى خائىشلىرىنى ئەملگە ئاشۇرىدىغان بولىدۇ. كوپلىگەن ئىلانلار بۇ ژىلنى نېكالىق بولىدۇ ۋە بالا تاپىدۇ. بۇ شۇنداقلا بىرىنچى قېتىم ئىش باشلاش ۋاقتى بولىدۇ، رەسسامىلار يەكى دەۋىرنى باشلايدۇ، مۇزىكانتلار يېڭى ستىلغا مۇراجەت قىلىدۇ، يازغۇچىلار قانداقتۇ ئەجايىپ ۋە چوڭ ئەسەرنى نەشر قىلدۇرىدۇ، سىياسەتچىلەر ھەكىمىيەت چوققىسىغا چىقىدۇ ۋە ھاكازىلار. ھەتتا تەۋەكچىلىك، تالاش - تارتىش، ھەر قانداق كوكۈلسىزلىكلەر بىلەن باغلىق بولغان ئەھۋاللاردىمۇ، ئىلانلار، نادەتتە، سۇدىن قۇرۇق چىقىدۇ.

ئات

ئاتلار ئۆچۈن قوي ژىلى جىددىي، خاتىرجەمسىزلىك قىيىن ژىلدۇر. ئاتلارغا ئوز ئاكتىۋلىغىنى ۋە تەلەپلەرنى ئاڭلىتىش، ئۆزىنى ئىپادىلەش ئىنتايىن مۇھىم. ئۇلار ئۆزىنى ئىپادىلەشتە ئىجادىي بولۇشى، ئوزىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى كېرەك. ئۇلار ئۆزىنى ئىپادىلەشتە ئەنئەنىۋي ئۇسۇللارغا ئەگىشىشى ياكى ئۆزىگە خاس ئۇسۇلنى ئىجاد قىلىشى مۇمكىن. ئۇلار ئۆزىنى ئىپادىلەشتە ئەنئەنىۋي ئۇسۇللارغا ئەگىشىشى ياكى ئۆزىگە خاس ئۇسۇلنى ئىجاد قىلىشى مۇمكىن.

ئەۋلاد كومپيۇتېر تورى www.ewlad.org www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

رىنى پەسەيتىش، تەۋەكۈلچىلىكىنى ئەڭ ئاز دەرىجىگە چۈشۈرۈش، شۇنداقلا ئوز سالامەتلىكى توغرىلىق، بۇ- لۇپمۇ نېرۋ سىستېمىسى ئۇستىدە غەمخورلۇق قىلىشى يامان بولمايدۇ.

ئاتالار بەختسىزلىك ھادىسىلەردىن، يوشۇرۇن ۋە مەخپى دۇشمەنلىرىدىن ساقلىنىشى لازىم، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرى مۇھاكىمە قىلىش ۋە تەنقىت، سوز ـ چوچەك ۋە مىش ـ مىشلارنى پەيدا قىلىشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن كەيپىيات ياخشىلانمايدۇ. ئاتالار- نىڭ ئوز ئارا مۇناسىۋەتلەر ۋە جسمانىي ئەھۋالى سا- ھاسىدا قېلىپلىشىۋاتقان ۋەزىيەتنى ئەينە شۇنداق خا- راكتېرلەش مۇمكىن.

ئەينە موشۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنىڭ ئىجادىي، ئىج- تىمائىي، ئەمەلىي ۋە شەخسى ھاياتى ئوتىدۇ. ئاتالار- غا خىيالىيەرەستلىك يېتىشمەيدىغان بولىدۇ، ئېنىقىرا ـ غى، مەخسەتكە يېتىش يولىدا ناھايىتى نۇرغۇن ئىش- لار، توسالغۇلۇقلار بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئېكالىنىش ئا- نا- چىمۇ ئوكۇشلۇق بولمايدۇ.

ئامما ئاتالار جامائەتچىلىك پائالىيىتىدە ئۇتۇق قازا- نىدۇ، قەتئىي ۋە ئىدىئىلىق ئىشلار ئۇلارنىڭ ئابرويى- نى كوتىرىدۇ، خالىغان مەخسىتىگە يېتىشىگە ياردەم قىلىدۇ. نەق ئەينە شۇ ئىجتىمائىي ساھادا ئاتالارنى كوپلىگەن توسالغۇلۇقلار كۈتۈپ تۇرىدۇ، ئۇلارغا قۇ- ياش ئاستىدىكى ئوز ئورنى ئۈچۈن كۈرىشىشكە توغرا كېلىدۇ ۋە بۇ كۈرەش بەزىدە مۇرەسسەسىز بولىدۇ، لې- كىن ئۇتۇققا ئېلىپ كېلىدۇ.

قوي

قوي ژىلى قويلار ئۈچۈن ـ ئەڭ ياخشى ۋاقىت. ئۇلارنىڭ ئىيەتلىرى بىلەن ئارزۇ- ئارمانلىرى ئەمەلگە ئېشىشقا باشلايدۇ. تالانتلىقلار بىلەن ئىستېداتلىقلار تەلەپ قىلىنىدۇ. قويلار ئوزلىرىنى خېلىلا ئەركىن ۋە ئىشەنچلىك ھىس قىلىدىغان بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئامىتى كېلىدۇ ۋە ئۇلار ئاكتىۋلىغنى، مەخسەتچانلىغنى ھەم ئەمگەكسۈيەرلىگىنى ئامايەن قىلىپ، تېخىمۇ چوڭ پەللىگە يېتىدۇ. پەقەتلا ھورۇنلۇق ژۇقۇرىدا قايىد قا- لمىغان تەغدىر سېخىلىقلىرىنى يوققا چىقىرىشى مۇم- كىن.

بۇ ۋاقىت خىزمەت بابىدا ۋە بەھىر ئېلىش ئۈچۈن سەياھەتلەرگە چىقىشقا، بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ۋە مۇھەببەتلىشىشكە ناھايىتى قولايلىق. سىياسەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ياكى ئوزىنى جەمىيەت ۋە رەھبەرلىك پائالىيىتىگە بېغىشلىغان قويلارنىڭ ئامىتى كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ سالامەتلىگى ياخشى بولىدۇ، شو- نىڭ ئۈچۈن سپورتچىلار غالىبىيەتكە ئۇمۇت قىلىشى مۇمكىن، ئەندى خوۋۇپلۇق كەسىپلەر بىلەن بەنت بولغان قويلار بولسا خېيىم ـ خەتەرگە ئانچە كوپ دۇ- چار بولمايدۇ.

قويلار بولغۇسى ئايالىنى ياكى ئېرىنى ئۈچرىتىشى مۇمكىن. بۇ ۋاقىتتا قىيىلغان ئېكا ئادەتتە ئۇتۇقلۇق بو- لىدۇ، ئەندى خىيالىيەرەستلىك سەرگۈزەشتىلەر يې- نىك ئايالىشىدۇ. ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلار- نىڭ ئىشمۇ ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. قويلار پائالىيەتنىڭ ھەر قانداق ساھالىردا ئەجايىپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرىدۇ، بۇنىڭدا ئۇلار ئوزلىرىنىڭ ماھارىتىنى، ئە- دەپ ـ ئەخلاقىنى، ئىچكى مەپتۇنكارلىغىنى نامايەن قىلىشى مۇمكىن.

مايمۇن

مايمۇنلار ئۇچۈن قوي ژىلىنىڭ قانداق بولىدىغا- نلىغى چۈشىنىكسىز. ئۇنى ناچار بولىدۇ دەپ ئېيتىش مۇمكىن ئەمەس، شەرتسىز ياخشى دەپمۇ ئاتاش مۇ- كىن ئەمەس. ئەتىمالىم، مايمۇنلارنىڭ بۇ ۋاقىتقا قا- نداق بىلىم بىلەن قەدەم تاشلايدىغانلىغى ۋە ئوز ئا- دىغا قانداق مەخسەتلەرنى قويىدىغانلىغىغا ھەممە نەرسە باغلىق بولسا كېرەك. بۇ يەردە شۇنى تەكىت- لەش ئورۇنلۇقكى، كوپلىگەن ئايالالار ئۈچۈن ئۇتۇق ـ بۇ ئائىلە، ئائىلەۋىي بەخت، ئەندى كوپلىگەن ئەرلەر ئۈچۈن مۇۋاپىپەقىيەت ـ بۇ ئىشتىكى، ئوز ئىشىدىكى ئۇتۇق، مەنسەپ پەلەمپىيى بويىچە ئالغا ئىلگىرلەش- تىن ئىبارەت.

ئايالالار بۇ ژىلى ئوز بەختىنى ئائىلەۋىي ھايات- تىن تېپىشى مۇمكىن، ئەندى ئەرلەر بولسا ئوزلىرىنى ئوز كەسپىدە، ئوزلىرى تاللاۋالغان ھەر قانداق ئىشتا نامۇ- يەن قىلىشى مۇمكىن. ئەكسىچمۇ بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىشتا ۋە شەخسى ھاياتتا كۈتۈلمىگەن ئوزگىرىشلەر يوز بېرىشى مۇمكىن، بۇ ئوزگىرىشلەر سەلبىي ئەمەس، بەلكى ئىجابىي بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار پەقەت مايمۇنلارغىلا كۈتۈلمىگەندەك بىلىنگىنى بىلەن، ئەمەلىياتتا ھەمما نەرسە موشۇنۇڭغا قاراپ يوزلەنگەن ۋە پەقەت ئەندىلا زورۇرىيەت تې- پىلغاندا ھەل بولىدۇ.

مايمۇنلار شۇنى قەتئىي ئوزلەشتۈرۈۋېلىشى لازىم- كى، بۇ ۋاقىتتا ئۇمۇم تەرەپتىن قوبۇل قىلىنغان قائى- دىلەر بويىچە ياشاشقا توغرا كېلىدۇ، ئۇلارغا رىيايە قىلا- ماسلىق شەخسى ھاياتتا، شۇنداقلا ئىش بابىدىكى ۋە ئىجتىمائىي ساھالاردا كېلىشىمسىلكلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئوز مىجەزى بويىچە ھەرىكەتچان ۋە تەد- برچان بولغان ئۇلار ئۇچۈن، ئىشنىڭ مۇنداق بولۇ- لۇشى بالاغەتكە يېتىشنىڭ مەلۇم سىنىغى بولىدۇ.

قوخۇ

ئاسترولوگىيە (مۇنەججىم) پەنىگە مۇۋاپىق، توخۇ- لار ئۇچۈن قوي ژىلى ئامەتلىك بولىدۇ. توخۇلار ئوز- لىرىنى تامامەن ماددىي مەسىلىلەردە، شۇنداقلا يۇ- ۋاش سەك تەسىر دائىرىلىرىدە نامايەن قىلىشقا قادىر. تو- خۇلار ئوزلىرىنى نامايەن قىلىشنىغۇ قىلىدۇ، لېكىن ئۇ- لارغا ئوز مەنپىيەتلىرى ئۈچۈن شارائىتقا ۋە رەقىپلىرە- گە قارشى كۈرەشتە مەخسىتىگە يېتىشى مۇمكىن.

بۇ يەردە سوز ئىدىيەلەر بىلەن كوز قاراشلارنىڭ زىددىيەتلىرى كورۇنۈشىدە ئۇچ ئالدىغان ئوچۇق تو- قۇنۇش توغرىلىق بولۇشى مۇمكىن. بۇ ژىلى ئۇ- رۇش يولىغا قەدەم تاشلىغان توخۇلار جىددىي تەۋە- كەلچىلىك قىلىدۇ. مۇنداق ھادىسىدە مەنسەپتە ھەر قانداق كوتىرىلىش ئۇزاققا سوزۇلمايدۇ ۋە پەقەتلا تو- خۇلارغا دۇشمەن كۈچلەرنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ. ئۇ- لارنى چۈشەنمەسلىگى مۇمكىن، ئەندى يامىنغا ئاي- لانسا ـ ئۇلارنىڭ ئارقىسىغا كىرىۋېلىشى ۋە ئۇلارغا زە- يان يەتكۈزۈشى مۇمكىن.

ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان توخۇ- لارنى ئۇتۇق كۈتىدۇ، لېكىن ئۇلار قولغا كەلتۈرگەنلە- رى بىلەن قانائەتلىنىپ قالمايدۇ ۋە ئېرىشىلگەن ئۇ- تۇق بىلەن خاتىرجەم بولىدۇ. ئۇلار ئۈچۈن بۇ تەجرە- ىبىلەرنى قىلىش، ئوزىنى ۋە پائالىيەتنىڭ يېڭى شە- كىللىرىنى ئىزدەشتۈرۈش، خېلىلا چوڭ ئىجادىي ئو- سۇش،شۇنداقلا موشۇ ئاساستا خىزمەتداشلىرى بىلەن چوقۇم جېدەللىشىش ۋاقتى بولىدۇ.

ئېشەك

ئىشتىلار ئۈچۈن قوي ژىلىغا تەخمىن قىلىش ـ نا- ھايىتى قىيىن ئىش. بۇنىڭ سەۋەۋى ـ ۋاقىتنىڭ مو- شۇ دەۋرىدە ئىشتىلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى دۇچار بو- لىدىغان يوشۇرۇنۇپ ياتقان، كوزگە كورۈنمەيدىغان ئوزگىرىشلەردىن ئىبارەت. بۇ ئوزگىرىشلەر خېلىلا غەيە- رىي ـ تەبىي بولىدۇ، ئۇلارغا تېخىچە دورا كەشپ قىلىنمىدى. ھاياتنىڭ شارائىتى ۋە ئىشتىلارنىڭ ئىشلە- رى پەقەت ئۇلارنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنىڭ ياخشى يا ـ كى ناچارلىغىنىڭ ئەكسى بولىدۇ خالاس.

ئىشتىلار بېۋاستە تەغدىرنىڭ، مۇقەررەرلىكنىڭ، قىسمەتنىڭ تەسىرى ئاستىدا قېلىشى مۇمكىن. قىس- مەت ئۇلارنى دولقۇننىڭ ئەڭ ئۇستىگە ئېلىپ چىقـ- شى، ياكى بولمىسا يەرگە ئېتىپ ئۇرۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئىشتىلار ئوخشاش ئېھتىمالدا خىزمەتدە ژۇ- قۇرى كوتىرىلىشى ياكى ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن خىزمەتىدىن كېتىشى مۇمكىن.

بۇ ژىلى قىيىلغان نېكالار ئوكۇشلۇق بولمايدۇ ۋە ئادەتتە چاپسان ئاجرىشىش بىلەن ئايالىشىدۇ، خىيال- پەرەستلىك سەرگۈزەشتىلەر مۇئامىلارنى پەيدا قىلـ- ىدۇ، زورۇرىيەت تېپىلغاندا ياكى زېرىككەندە باشقا يەرلەرگە كوچۇشى مۇمكىن، ئوز پائالىيەتىدە ئۇتۇق ئوكايلىقچە قولغا كەلمەيدۇ ۋە ئۇ مۇناسىپ ئۇتۇق بولىدۇ.

توگۈز

ئەنئەنىۋي خىتاي ئاسترولوگىيەسىگە مۇۋاپىق، قوي ژىلى توگۈزلار ئۈچۈن ئوكۇشلۇق بولمايدۇ. ھەقىقەتەنمۇ، توگۈزلارنى بۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ پلانلـ- رىغا قارشى تۇرۇشتا، يېقىن ئادەملىرى ۋە خىزمەتداش- لىرى بىلەن قارىمۇ ـ قارشىلىقتا بولۇشتا، سالامەتلىگـ- تىڭ ناچارلىشىشىدا ئەكىس ئېتىدىغان تەغدىرنىڭ بېۋاسىتىلىقلىرى كۈتىدۇ.

توگۈزلارغا تەۋەكەلچىلىك قىلىش، يېڭى ئىشلارنى باشلاش، ژىراق يەرلەرگە سەياھەتلەرگە بېرىش قەتئىي تەۋسىيە قىلىنمايدۇ. لېكىن قوي ژىلىنى قارا بوياق بىلەن بوياشقا ئاساس يوق. مەسىلەن، توگۈزلار ھا- زىر ئوزلىرىنىڭ كەسىپىدە ئۇتۇققا ئېرىشىۋاتقان بولۇشى، كۈ- تۇلمىگەن يەردىن مۇۋاپىپەقىيەت قازىنىشى، ئوزىنىڭ كەلگۈسى ھاياتى ئۈچۈن قانداقتۇ بىر مۇھىم ئىشنى قىلىشى مۇمكىن. بۇنىڭ ئۈچۈن توگۈزلارغا ئۇرغۇن كوچ ـ قۇۋەت سەرپ قىلىشقا تىوغرا كېلىدۇ، لېكىن بۇ مۇناسىۋەتتە قىلىنغان ئەمگەك، ئېنىقراغى، تولۇق ئىش بىلەن تەمىنلىنىش ئۇلارنىڭ ئۇستۇن كەيىياتـ- نى ساقلاپ قالىدۇ، توگۈزلارنىڭ چۈشكۈنلۈككە چۈشۈپ كېتىشىگە، خاپىچىلىققا ياكى ئاخماقانە ئىشـ- لارنى قىلىشقا يول قويمايدۇ.

(مەتبۇئات ماتېرىاللىرىدىن تەييارلىغان يادىكار سابىتىي).

مىللىي ئارمىيە باش شتابىدىكى زىيارەت

(ئاخىرى، بېشى 2 ـ بەتتە)

لەت مەخسۇم ئورنىدىن تۇرۇپ، توپ ئاتىسىغا كىرىپ، ئورۇندۇقىغا چىقىپ سوز قىلىشقا باشلىدى:

«ھورمەتلىك مېھمانلار، قەھرىمانلار، رەھبەرلەر! شېڭ شىسەي بىلەن جياڭ جېيشى بۇنىڭدىن 10 نەچچە ژىل بۇرۇن مېنىڭ شجائىتىمگە سىم توساق قۇرۇپ، قەلبىمـ- نى تۇنجۇقتۇرۇپ، ئاغزىمغا يوغان شەددە قۇلۇپ سېلـ- ۋەتكەندى. مانا بۇ لەنىتى شەددە قۇلۇپنى ئۈچ ژىلا ـ يەت مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابۇنىڭ بازغىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، مېنىڭ زۇۋانمنى ئېچىپ، ئەركىنلىك، ئازاتلىق ۋە ھەققانىيەتنى كۈيلەپ كەلگەن تىلىمغا نىجاتلىق بەر- دى. خەلقىمىز ئەسىرلەردىن بۇيان ئەكسىيەتچىلەرنى، زا- لىملارنى تويغۇزۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلار خەلقىمىزنى ئازاپ ـ ئوقۇيەت، نادانلىق، خانۋەيرانچىلىققا، زىنداننىغا مەھكۇم قىلدى. بىز چەكسىز خورلاندۇق، كامستىلدۇق. بايىلا، جاڭ جىجۇڭ ئەپەندى بىزنى ئەللەي ئېتىپ، بـ- ىخۇدلاشتۇردىغان غارايىپ گەپلەرنى قىلدى. بىز كۈ ـ رەش ئارقىلىق ئەركىنلىك، ئازاتلىق ۋە ھەقىقىي خەلـ- چىللىق، باراۋەرلىككە ئېرىشەلەيمىز. بىزگە يالغان، ياسالما تىچلىنىڭ كېرىگى يوق...

پۈتۈن مەيداندا ئالقىش ساداسى ياڭرىدى.

ئۇنىڭ كەينىدىن ئەخمەتجان قاسسىمىنىڭ قامىتى مۇز بەرده پەيدا بولغاندا، ئاسمانغا لەرزىگە سالغۇدەك چا ـ ۋاك ساداسى ياڭرىدى.

ـ موتۇەر ئاتالار، قەھرىمانلار! ـ دەپ سوزىنى باش- لىدى ئۇ، ـ ئىنقىلاپ ـ ئاغدۇرۇش، دۇم كومتۇرۇش دې- گەن سوز. بىز ئەينە شۇنداق مەنىدىكى ئىنقىلاپنى باش- لاپ قويدۇق. بىزگە كۈرەشچان، جانلىق تىچلىق كېرەك. ھەقىقىي تىچلىقنىڭ تۈپ كاپالىتى ـ ئازاتلىق، ئەركىنـ- لىك ۋە باراۋەرلىك. بىز «11 ماددىلىق بىتىم»گە ھەقـ- قىي ئەمەل قىلىمىز ۋە ئۇنى سەممىي ئىجرا قىلىمىز. ئەن- دىكى گەپ كەمىدە؟ گەپ بىز بىلەن پۈتۈشكەن گومىنـ- داڭ پىرقىسى تەرەپتە. ئۇلار 11 ماددىلىق بىتىمگە ھە- قىقىي رىايە قىلسىپ، سەممىي ئەمەل قىلسىلا، بىزدىن ئەنسىرىمەسمۇ بولىدۇ. ياشسۇن ئىنقىلاپ...

مەيداندا ئالقىش، ھۇررا ساداسى ياڭرىدى. كوپچـ- ىلىك «مۇبادا جاڭ ئەپەندى ۋەدىسىدىن يېنىۋالسا، قورال- لىق كۈرەشنى داۋاملاشتۇرىمىز»، «ماناس دەرياسىدىن بوسۇپ ئوتىمىز، مۇز داۋاندىن ئاشىمىز!» دەپ ئۇنلۇك شوئار توۋلاشتى. مەسئۇت رەئىس سەھنىسىدە كوزىنى چىڭ ژۇمۇۋېلىپ گاھىدا ياقىسىنى سىقىپ قويۇپ، بىر- نەچمىلەرنى پىچىرلاپ ئولتۇراتتى. جاڭ جىجۇڭ خەلقـ- ىنىڭ كۈچلۈك غەزەپ ئوتى ۋە كۈرەش جاسارىتىدىن چوچۇپ، تاتىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئوزىنى تەمكىن تۇ- تۇشقا تىرىشاتتى. باشقىلىرى تېخىمۇ ئالاقازادە بولۇپ كەتكەندى. ئۇلار مېھمانخانىغا تېزرەك بېرىۋېلىشقا ئالدىرا- شاتتى. ژېغىن يېپىلىپ، ئەخمەتجان ئەپەندى ۋەكىللەر ئومىگىدىكىلەرنى باشلاپ ماڭغاندا، خەلق ئاممىسى ئۇ- نى ئورىۋېلىپ، «ئەپەندى! بىز سىزگە ئىشىنىمىز، چىڭ تۇرۇڭ، دۇشمەن بىلەن مادار قىلماڭ. ئۇلار ۋەدىگە ۋاپا قىلمىسا، كەينىگىزدە بىز تەييار!» دېيىشتى. ئەپەندى: «رەخمەت سىزلەرگە، رەخمەت!» دەتتى.

ئەتىسى ياقۇبباي ھاجىمنىڭ بېغىدا مېھمانلارنى كۈ- تۈۋېلىشقا تەييارلىق كورۇلۇۋاتاتتى. مۇھاپىزەتچىلەر ئەتـ- رىتى تاڭ سەھەردىلا باغدا ھازىر بولۇپ، قوغداشنى كۈچەيتتى. بۇ كۈنى ھاۋا ئوچۇق بولۇپ، لەرزان شامال گۈل ۋە مېۋىلەرنىڭ پۇراقلىرى دىماققا ئۇرۇپ تۇراتتى. بىر قانچە قازاندا پاخلان ۋە تاي گوشى قاينىتاتتى. كاۋاپ- چىلار تاۋلىنىپ، تەييار تۇراتتى. نارىن، پېتىر مانتا، چو- شۇرە، پولۇ، ئوپكە ـ ھېسىپ ۋە خىلمۇ خىل قوروملار تەييارلىنىۋاتاتتى. تۇلۇم ـ تۇلۇم قىمىزلار شاخلارغا ئې- سىلغاندى.

دەل سائات 10 دا ۋەكىللەر ئومىگىدىكى مېھمانلار مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسسىمىي ۋە غېنى باتۇر قا ـ تارلىق رەھبەرلەرنىڭ ھەمراللىغىدا باغ دەرۋازىسى ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە دۇخوۋۇي ئورکېستر قارشى ئېلىش مۇ- زىكىسىنى ئورۇنلىدى. مېھمانلار ۋە رەھبەرلەر شەرىقتىن غەربىكە سوزۇلغان ئېگىز، ھەشەمەتلىك شېپاڭدىن ئو ـ رۇن ئالدى. ھەر قايسى نازارەت، جەمىيەت ئەربابلىرى، خەلق قەھرىمانلىرىدىن غېنى باتۇر، پاتىخ باتۇر، ئوس- مان، نۇرۇم، بايىچۇرىن باتۇرلارمۇ زىيارەت شىرەسىدىن ئورۇن ئالدى. زىكرى ئەلپەتتا، روزىكام، زوردۇن قاتار ـ لىق ئەلنەغمىچىلەر شېپاڭنىڭ جەنۇبىدىكى چىمەنزارلىق- تا چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ياڭرىتىشقا باشلىدى. رەھمۇتۇللاغا ئوخشاش خەلق قە- زىقچىلىرى ھەر خىل كومپىيەلىك نومۇرلارنى ئورۇنلە- دى، قەدەھمۇ ئايلىنىشقا باشلىدى. جاڭ جىجۇڭ پاتىخ، غېنى باتۇرلارغا كوز ئۇزمەي قاراپ ئولتۇراتتى. غېنى باتۇر پولكوۋنىك زاكىچىن بىلەن قىمىز تۇتۇشۇپ، تونۇ- شۇپ قالغاندى. مەن ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باش- لىغى نەمتۇللا بىلەن بىللە شېپاڭنىڭ توۋەن تەرىپىكە قو- يۇلغان دۇگىلەك جوزىدا ئولتۇرۇپ، مۇھاپىزەت قىلىش، كوزىتىش، خاتىرە قالدۇرۇش ئىشىغا يېتەكچىلىك قىلىۋا- تاتتىم. ئەخمەت ئەپەندى ئورنىدىن تۇرۇپ، قەدەھنى ئېگىز كوتۇرۇپ شۇنداق دېدى:

ـ ئەپەندىلەر، جانابلار! ۋەدىگە ۋاپا قىلىش مەرتلىكلا قولىدىن كېلىدۇ. قوسىغى كەڭ ئادەم ھەممىنىڭ ھىمايـ- سىگە ئېگە بولالايدۇ، زىيان تارتىش، قۇربان بېرىشتىن قورقمايدۇ. پۈخرالاردىن ئەپۇ سوراشقا جۇرئەت قىلغان پادىشاھ ئەلنىڭ ھىمايىسىگە ئېگە بولىدۇ. سورۇنىمىزغا جەم بولغان ھەر بىر كىشى ئوزىنىڭ ھەقىقىي مەرتلىگى ۋە سەممىي ساداقىتىنى بۇنىڭدىن كېيىنكى ئەمەلىي ھەرىكىتىدە كورسەتمىگى لازىم.

ئۇ ھەممەيلەننى قەدەھكە تەكلىپ قىلدى. جاڭ جـ- جۇڭ ئەخمەتجانغا قاراپ كىنايىلىك كۈلۈمسىرەپ، باش لىڭشىتىپ قويۇپ، قەدەھتىكى شارابنى ژۇتۇۋېتىپ، جىم ئولتۇرۇۋالدى.

باغ سەيلىسى باشلاندى. ھەر كىم كوڭلى تارتقان كـ- ىشىلەر بىلەن توپ ـ توپ بولۇپ باغ ئىچىگە تارقىلىپ كەتتى. جاڭ جىجۇڭ ھەمراللىرى بىلەن شېپاڭدا قالدى.

پولكوۋنىك زۇنۇن تېپىپ، پولكوۋنىك غېنى باتۇر، پولكوۋنىك بايىچۇرىنلار باغنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى دوخمۇشتا ئەپەندىلەرنى كۈتۈپ تۇراتتى. ئەخمەتجان بىر نەچچە ئەرباپ بىلەن يېتىپ كېلىپ، زۇنۇن تېپىپ- نى يېنىغا چاقىرىۋېلىپ:

ـ قاراڭ، ئاتاغلىق پولكوۋنىك زاكىچىن ئەپەندى كېلـ- ۋاتىدۇ. مىللىي ئارمىيەمىز ئىچىدە، ئۇنىڭ پولكوۋنىك ئايـ- لاخان، پودپولكوۋنىك يۇسۇپوۋ مۇھەممەتجان، ئوبۇلقا ـ سىم ۋە پولكوۋنىك سوپاخۇن قاتارلىق ساۋاقداشلىرى بارغۇ. باغ سەيلىسى قىلغاچ ئۇنىڭ بىلەن بىرددەم ـ يېرىم ئۇل ژەزىپىلەرنى ئوتەۋاتىدۇ. ئەگەر سىز بىز تەرەپكە ئوت- كۈز مىللىي ئارمىيەنىڭ مۇئاۋىن قوماندانلىرىدىن بو- لۇپ قالسىز. بۇنىڭغا كاپالەت بېرىمىز.

زاكىچىن ئەكسىچە تۇرغان ياشلارنىي بىلىندۇرمەي سۇرتۇۋالغاندىن كېيىن:

ـ قەدىرلىك ئاغىلار، ماڭا بەرگەن يۈكەك باھارىڭ- لارغا رەھمەت. مېنىڭدە ئۇنداق ئارزۇ يوق دەپ ئېيتال- مايمەن. مەن ئەلۋەتتە قازاق خەلقىنىڭ ئوغلى. ئامما، مې- نى بۇ قېتىمدىلا بۇ يەردە قال دەپ زورلىماڭلار. قالدە- غان بولسام ئۇلار مېنىڭ پۈتۈن ئائىلەمنى قىرىپ تاش- لايدۇ. كېيىن يەنە تالاي پۇرسەتلەر چىقىپ قالىدۇ، ـ دېدى.

ـ ئەمسە بوپتۇ. سەن بىر ئامال قىلىپ بالا ـ چاقىلـ- ىرىڭنى ئېلىپ، غۇلجىغا قايتىپ كەل. قايتىپ كەلمـ- سەڭ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇرۇمچىگە بېرىپ قالسام، ئوز قولۇم بىلەن سېنى ئېتىپ تاشلايمەن، ـ دەۋەتتى غېنى باتۇر.

كۈن نامازدىگەر بولغان چاغدا زىيافەت مول ئەتىجـ- لەر بىلەن ئايالاشتى. ئومەكتكىلەر مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسسىمىنىڭ ھەمراللىغىدا قايتىشتى. شۇنىڭ- دىن كېيىن، ۋەكىللەر ئومىگى كەڭسايى، سايرامالاردا سەي- لە قىلغاندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەتتى. زاكـ- چىن قايتىپ كەلمىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن ئۇنىڭغا ئو- لۇم جازاسى بېرىلدى.

مەسئۇتنىڭ ئوغۇللىرى ئەرتوغرۇل، ئىلدىرىملار بىلەن غۇلجىدا قېلىپ، ھەر تەرەپكە قاتناپ، پائالىيەتكە تەشۋىق قىلىپ بېقىپ، ھېچ كىمنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلـ- مەي، ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەتتى.

توختى ئىبراھىم.

(«تارىخ بېتىنى ۋاراقلىغاندا» كىتابىدىن ئېلىندى).

ئۇچمىسۇن ھېچ ھايات شامى ـ گۈلخانلىرىڭ!

ئەخمەت ھەسەن (شۇكۇر)

دىل خانلىرىم

بىر قانچە ژىل ئىناق ئۇتكەن ئىككى ئوقتاش
بولمىغانمىش بىر ـ بىرىسكە ئەسلا بۇتناش.

چىن مېھرىدىن بىر تەھىيگە قويۇپتەك باش،
قىلمىغان شۇ ھۇزۇرخاندا بىرى كوز ياش.

بىرى تاھىر، بىرىسى زوخرا ـ جانۇ يولداش،
ئەجدات يولى بىلەن ماڭغان مايىل مۇڭداش.

*

دىل خاندىن تىلەپ بىردەك دەرمىش ئوغۇل،
مېھرىبانلىق ئېكەم شۇئان قىلغان قوبۇل.

«دادا! مەنغۇ، مۇكەررەم قىز، سېغىندىم بەك،
سېغىندىم بەك، بەشكەتەك يېقىندىم بەك.

«ئاللو..!» دېسەم بىر يېقىملىق ئاۋاز كەلدى،
تۇققانلىرىم مېھرىدىن بۇ بۇلەك ئەندى.

«دادا! مەنغۇ، مۇكەررەم قىز، سېغىندىم بەك،
سېغىندىم بەك، بەشكەتەك يېقىندىم بەك.

يەتتى كۈتكەن ئارزۇيىغا كېلىپ ـ ئوغلۇم،
ئاڭاڭداش بوپ ياندى ئوتلۇق ژۇرەك ـ تۇيغۇم.

ئىككى ئاتا كۆڭلىدە چوڭ مەشرەپ ـ تويى،
تۇققانلىغى ئەرشى ـ ئالەم، كۈلخان ئويى.

*

مۇبارەكلەپ ئىككى ياشنى تۇتسام قەدەم،
بىرنى ئىچىپ، ئۇ ھەم دېدى: قۇيسام قەدەم.

ئىككى ئاتەش كۆڭلىگە لىق تولدى شاتلىق،
جاندىن ئەزىز ئوغلانى بار ئەزىز تاتلىق.

تەلەي تىلەپ ئىككى قۇدا ئەۋرىمزگە،
ياپسۇن دېدۇق كۈل شامنى قەۋرىمزگە.

*

توي ئۇستىگە ـ توي شاتلىغى بۇگۈن بىزدە،
(كۈلۈڭ خەندان يارۇ ـ دوستلار، مېھمان سىزدە!)

«ئوغۇل!» دېدىك، ئوغۇل بولدى پەرزەنتلىرىم،
بىللە قەرىپ، ئىز بېسىڭلار ـ مەردانلىرىم.

ئەل ـ يۇرتۇمنىڭ ئەركىسى بول دىل خانلىرىم،
ئوچمىسۇن ھېچ ھايات شامى ـ گۈلخانلىرىڭ.

ئىزتىراپلىق توي

ژۇرەك ـ باغرىم، قانۇ ـ ئەسلىم سۆنئەت توي،
ئاتا پەرزى، ھەر ئائىلە ئورتاق ئويى.

پەرزەنت ئۈچۈن چېچىلغان نۇر سويگۈ مېھرى،
كويۇملۇك جان ئوز ئاناڭنىڭ سۆزۈك چېھرى.

«بالام!» دەتتىم، بالام كويدى بالسىغا،
كويەرمۇ ئۇ بۇنچىلىك ئوز ئانسىغا.

روھى ئۇستۇن، دىل باغرىدا يازۇ ـ باھار،
جانۇ ـ ۋەسلى بىلەن يۇرتقا ئىللىق باقار.

لەززان ئۇسسۇل، ناخشا ـ سازنىڭ پەيزىنى سۈرىيقىن كورگەن ئادەمنىڭدىن ئالساڭ جازا،
چىن ۋاپادار ئەھلىنى بۇ سورۇندا كور. ئۇ دۇنيالىق دوزىغىڭ ھەم بالا ـ قازا.

ئەل قاتارى تويۇڭدا تىك تۇرار ئەخمەت،
شۇكۇر ئاللا، بۇنىڭغىمۇ مىڭ بىر رەخمەت.

«دىلىم غەملىك، كوزۈم نەملىك»، پۈتتى سەۋرەمەيلى، كويۇپ، كۈل بوپ كېتەي ئېتىم ئوچمەس،
بوۋسى يوق، تۇتۇلغانمىش ئوغۇل نەۋرەم. ئالتە بالام ئىز بېسىغلىق نەسلىم ژۇتمەس.

ئوتتۇز ئوغۇل بار سىلەركە مېنىڭ ئەرزىم،
ئېتىماي دېسەم ئېتىپ بارار يەنە دەردىم.

سەن ئىشەنچىم، ئەي جانابى ئۇلۇق تەڭرىم،
ھالىمغا يەت، ئاشتى چەكتىن تۇڭەپ سەۋرىم.

لاچىن قۇشۇم ئۇچۇپ كەتتى مەندىن ژىراق،
ئوز ئائىلە، قەرىنداشقا ئاچچىق پىراق.

مەيلى، قۇشۇم بېرىپ قونسۇن يوق بېغىڭغا،
ئىشەنچىم بار ساۋاق بەردى گال تىلىڭغا.

ئىزگۈ جانلار ئەۋلادى بىز يۇرتتا داڭلىق،
ھەر مۇھىمدا ھەسسىمز بار خېلى ئاڭلىق.

توغرا چۈشەن، ۋەتەندىشىم، ئوغۇل مېنىڭ،
چۈشەنمىسەڭ، نە ئىلاجىم، ئەبجەشدىنىڭ.

شۇمۇ ئەقىل، ۋېجدانمۇ بۇ تىپىپ پۈرسەت،
ھېچ ئوكۇنمەي، مەن ۋەتەندە، قېيسەن سۆنئەت.

قاقمىغىن ھېچ مېنى چەتكە يېقىن قۇدا،
ئاللىقانى ھەركىز راۋا كورمەس خۇدا!

ئەركىنلىگى بار ئادەمدەك خىيالىمدا،
ژۇركەن خوشال ئانا يۇرتۇم ـ دىيارىمدا.

تۇققانلىرىم باغرىغا باش قويۇپ ياتسام،
شاتلىغىمدىن تومۇرۇمدا تۇغيان ـ قانلار.

سازىڭنى چال! قىزىپ كەتسۇن توي بەزمىسى،
قول كوكسىدە، ئاسانۇڭلار تەل ھەممىسى.

بىزنىڭ ئەنجۇر

ئاتۇشنىڭ ئەلگە ئايان ئەنجۇر بېغى،
باغۋەنلىرى مېھمان خۇمار، قەلبى سېخى.

بىر زىيارەت قىلىش ئىستەك ياندى دىلدا،
بۇ ئۇمۇتكە يەتتىم، ئاخىر، موشۇ ژىلدا.

بىر قەرىنداش باغرىم بىلەن چېقتىم خوشال،
ئېلىپ كەلدى ئىزگۈ ئارزۇ، ئوتلۇق خىيال.

قانچە يېسە بولىدىكەن ئەنجۇر خۇمار،
چىگىپ قويدى دىل خانەمگە ئوچمەس تۇمار.

«كاچاتلاپ يە!» دەيدىكەن بىر رېئايەتتە،
ئۇققان ئىمىش بەزى بىرلەر زىيارەتتە.

ئەنجۇر ئۇزۇپ، يەي دېگەندە «كاچات»ئەستە،
(سەرىق مايدەك ئېرىپ تۇرسا، ئۇرۇش تەستە!)

شۇنداقتىمۇ بىلەي دېدىم خاس باغۋەندىن،
ئۇققۇم كېلىپ، راست ـ يالغىنمۇ جانۇ ـ تەندىن.

ـ سىزچە، قانداق، باغۋەن ئاكا، ئۇرۇپ يېسەك؟
ئەشۇ بىر كەپ تۇر كوڭۈلدە ئۇرماي دېسەك.

«ئەنجۇر ئېلىپ، بىر ئىككى ئۇر!» دېگەن ئوڭمۇ؟
يا بەركىدىن ئۇزۇپ خوشال يېگەن ئوڭمۇ؟

كۆتمىگەندەك گال سوئالىنى ئۇمۇ مەندىن ـ
سوراپ قالدى، زادى ئۇكام، ئوزەڭ نەدىن؟

جاۋاپ بەردىم: ئېلىم قەشقەر، مۇشۇ يەرلىك،
خاپا بولماڭ، قىلسام ئاكا، سىزنى تەڭلىك.

ـ «ئاڭلا، ئۇكام، جاۋابىمنى، ـ دېدى باغۋەن،
خام ـ ئويۇمنى يېشىپ بەردى بوپ رازىمەن.

«ئالەمدە ئەڭ ئەتىۋارلىق ئەنجۇر دېگەن،
ۋەتەننىڭ بار پۇخرالىرى ئاندىن يېگەن.

ئەنجۇر يېمەي ئوتكەن كىشى ئېغىز تەگسە،
سەن ئوزەڭنى ئاتۇشتا بىر كورەي دەيسە.

يەنە يېسەڭ، يەنە دەيسەن، ئەنجۇر پۇراپ،
باغلار ئارا ژۇرگۈڭ كېلۇر ئەنجۇر سوراپ.

كاچاتلاش بۇ، ھاقارەتنىڭ ئەينەن ئوزى،
ئۇزگەن پېتى يېسەڭ، زادى، بال ـ قەن ئوزى».

ـ ئېتىقانلىرى قانائەتلىك، باغۋەن ئاكا،
مەنمۇ شۇنداق ئويلىغانتىم، ئۇرغان خاتا!..

*

ئاتۇشتا كۈچ تاپارمىش بۇ ئەنجۇر تېلى،
يەرۇ ـ ئاسمان، تاغ ـ سۇلىرى ئۇمسڭ ئېلى.

باغۋەنلىرى ئىجتىھاتلىق ھەر بىر ژىلى،
باشقا يۇرتتىن ئېسىل بولغاچ ئەنجۇر خېلى.

بازاردا مىڭ باققال ئەينە ئەنجۇر ساتار،
ئاتۇش دېسە، خېرىدار ئوت، سېتىپ ئالار.

قول كوكسىدە، باققا كىرسەڭ تۇتۇش كوزلەر،
سېنى كۈتمىش ساھىپ باغۋەن ئىللىق سوزلەر.

ئايلانما قىپ سېلىنغان گۈل ئايۋان ـ ساراي،
بىزدەك خۇمار بولۇپ ھەر كۈن كەلگەن تالاي.

ئۇندىن ئۇتسەڭ، تال ـ باراڭلىق دەم ئېلىش جاي،
زىلچە ـ گىلەم ئۇستىدە ئىچىڭ سىن چاي.

نېمە خالا، شۇنى يەيسىز كۆڭلىگە ماس،
كوز جلۇسى، ھۇرلەر بېغى ئاتۇشقا خاس.

پۈتۈن ئىقلىم ئىخلاس قويغان ئاتۇش دېسە،
«مەيلى ئېيدى كېلىپ بىزدىن ئەنجۇر يېسە.

يېسە پۈتمەس، ئەنجۇر پىدەر باغ قولۇمدا،
خۇش كەيپىيات نەيۇ ـ راۋاپ ساز قولۇمدا.

گۈل ـ چىمەنلىك، يول بويلىرى خاقانلىق جاي،
ئۈيغۇر ھىدى سىڭگەن ھاۋا ـ ئاھاڭلىق جاي.

*

بەزى بىر خارجى ئەللىك قىزىققانمىش،
كوچەتلەرنى يوتكەش ئويى ئېزىتقانمىش.

ئاڭلىشىمچە، پۈلدار خىتاي ـ غەيرى «باغۋەن»،
ئەجداتىدىن تا ھازىرغا ئۈلار مەن ـ مەن.

«ياقا يۇرتقا تۇزمەيدۇ بۇ ئەنجۇر كوچەت»، ـ
دەپ يېزىلغان تۇرسا تارىخ، تۇمەن ھوججەت.

كۆڭلىگە قەست ئېگى سىڭگەن كالمۇش خىتاي،
دەپتۇ، ئاخىر: بۇ دەردىمنى كىمگە ئېيتاي!..

ئاتارىم باۋ

ئادەم بويى ئېگىزلىكتە ئانار غولى،
يېتەر ھەتتا كىچىكلەرنىڭ سوزسا قولى.

خۇددى گۈلخان مەيدانى بۇ ئانار بېغى،
سويۇنىشىدىن ئاقتى سىرغىپ كوزنىڭ يېغى.

كەچكى شەپەق ـ نۇر يامغۇرى باغ جلۇسى،
ئىچكىرلىسەڭ، كوزۈڭ يەتمەس تاغ جلغىسى.

سۆيگۈ ـ مېھرى تەگدى ئاستا لەۋ ـ لەۋىمگە،
ئوت ـ ھارارەت بوپ تۇيۇلدى تەن ـ تېنىمگە.

ئانارلىق باغ ـ دىيارىمنىڭ گۈل چىرايى،
گۈل چىرايى، جان رىشتىسى، ئەزىزىرايى.

يا، پىرىمەي، مېۋە كانى ـ بىزنىڭ ۋەتەن،
پەرۋىش ئېتەر باغۋەنلىرى بەستىلىك بەدەن.

سىياقى مۇر، مەجنۇن تالدەك ئانار شېخى،
يوپۇرماقتىن مېۋىسى مول قانداق سېخى.

ئانار يېسەڭ، جانغا ئارام، زەمزەم سۈيى،
قەلبى جوشقۇن شائىرلارنىڭ ئىلھام كۈيى.

ئانارلىق باغ قوينىدا مەن، شۇنچە ھەيران،
پاھ، شەرۋىتى جانغا ھوزۇر شامى دەۋران.

ئېھ، ئانارىم، تورت تىلىمگە يېرىلىساڭ سەن،
تويماس ژۇرەك باغرىمغا چىڭ تىڭلىدىڭ سەن.

ھېچ سەۋەپسىز ئەل، يۇرت ساڭا قىزىققارمۇ؟
تۇمەن ژۇرەك جەم بولغاندەك دىل ئىزھارمۇ.

قولۇمدا قوش ئانارىم بار ـ رەسمىدە مەن،
چىمەنكۆلدەك قىزىم بىلەن ئەرشىمدە مەن.

شۇ ئاناردىن تۇتتى يوللۇق بەشكىرەملىك،
ئىستىداتلىق شائىر ئوزى ياش قەلەملىك.

ياڭاق

ياڭاقلارنىڭ ئىچىدە بار داڭلىق ياڭاق،
ئوزگىدە كام ئۇچرايدىغان دانلىق ياڭاق.

بەركەچ ئانا يۇرتۇم مېنىڭ نادىر ياڭاق،
تىلغا لەززەت، جان بېرىشكە قادىر ياڭاق.

قاغىلىقتىن چىقار چەتكە بۇ خىل ياڭاق،
مېنىڭمۇ جان سويەر سوغام ھەر ژىل ياڭاق.

يېرى مۇنبەت، چىلان تۇپراق، باي قارغىلىق،
رازى سەندىن، ئۇستۇن ئارتۇش ھەم ئاغلىق.

*

ئەجداتىمىز ئەلمىساقتىن ـ ئوتكەن چاغلار،
بەرپا قىلغان گاك ياڭاقلىق يېڭى باغلار.

ماپلىق ياڭاق، ئۇيۇل قىيام، كۆچلۈك تانام،
تەنكە قۇۋەت، شامۇ ـ سەھەر خۇشلۇق تانام.

مېۋە شاھى دەپ ئاتايمۇ سېنى ياڭاق،
سۆيۈندى تەڭ چوڭ كىچىكىڭ جېنى ياڭاق.

نەدە ئوسكەن ياڭاق دەيدۇ بىرسى مەندىن،
ئېلىپ كەلدىم، دېدىم دەرھال ـ ئوز ۋەتەندىن.

چىكرادا ھەم بىر توپ خىتاي بولدى ھەيران،
«نەدىن ئالدىڭ؟» دېدى كايىپ، دىلى ۋەيران.

مۇنداق ياڭاق قارغىلىق ھەم قەشقەردە بار،
يازۇ ـ قىشى ئەجىر قىلغان مەرت ئۇيغۇردا بار.

ياڭاقتىن مول ھوسۇل ئالغان باي قارغىلىق،
ساڭا مەنسۇپ باغۋەن دېگەن نام قارغىلىق.

يالغۇز ياغاچ

بىر تۇپ دەرەق شۇنچە كورىكەم، لېكىن تەنھا،
قويغانمىكەن شۇ ھالغا سېپ تېجەمەل ئەرۋا.

چىرايلىڭ سۇس، تۇرۇپسەن تىك يەنە مەغرۇر،
يالغۇز دەرەق دەپ ئۇرسىمۇ قۇيۇن ئازغۇر.

تۇرۇغلۇق سەن يەر ئېگىسى، ياردىن جۇدا،
مىسكىن قىلغان خەن خوجامنى ئاھىڭ ئۇرار.

ئاتا ئەسلىم قېنى تامغان زېمىن سېنىڭ،
ئورمانىڭ يوق ئوزگىلەردەك ئاجىز جېنىڭ.

بوران ـ چاپقۇن ئارام بەرمەي ئۇرسا ھەر يان،
چىقمايدۇ، ئاھ، دەردىڭگە دال بولار بىر جان.

سېنى قوغداپ، قانات يايار ئاتاڭ يا يوق،
«بالام!» دەپ يا قويۇن ئاچار ئاناڭ ھەم يوق.

ماڭا ئوخشاش ئۆتىم قاپسەن يالغۇز ياغاچ،
ئاھ، ئۆتىملىق داغدىن بۇ كۆكۈل ئاراچ.

ئۇزداڭ غەمكىن، تۇيار جايىڭ بۇك ـ باراخسان،
سايىۋەنلىك ئەترابىڭغا بەك يارىشقان.

قانچە كەلدىم، باقسام ساڭا يەنە تەنھا،
قالالمايمەن جان ھەمرىيىڭ بولۇپ مەن يا.

بىز ئۇچرىلا جاھالەت بۇ تەڭسىز دۇنيا،
شاتلىغى يوق بىر مىنۇتلۇق تۇنۇ ـ كۈن يا.

جۇدالىقتىن شۇڭغۇپ چىقسەم، ئەركىن ياشاش،
شامنى ياق، ئىزدەپ يېقىن دوستۇ ـ قاياش.

يىلتىزىڭدىن چىقارغىن غول، تالىم، ياغاچ،
داۋ ـ دەرەخلىق تۇمەن نىھال باغرىم ياغاچ.

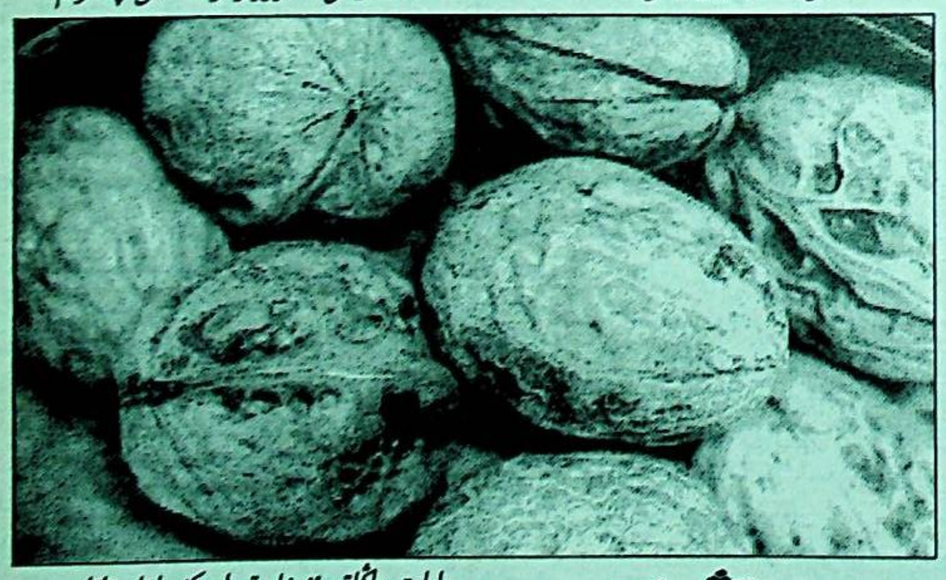
شۇ چاغدا مەن بىر كەپىلىپ ژۇرمي ھەر يان،
ھۇرلۇك بىلەن ئورمان ـ بېغىم تۇرسا مەردان.

ئوتەر يولۇم ۋەتەندە بۇ يالغۇز ياغاچ،
بولسا ئىمكان، بولماقچىمەن ساڭا تايانچ.

ئەي، ئادەملەر، ژىتسمغا قىل چىن ئەقىدە،
بولمىساڭمۇ خۇدا رازى سەن ھەجدە.

يالغۇز ياغاچ، ئوقيىلتىزلىڭ ئانا يەردە،
كەلگۈندىلەر قىلالماس ھېچ ساڭا زەردە.

مۇڭلانماستىن ئەركىن ياشا باراخسانىم،
ئالگە قىياس مەغرۇرلۇغۇڭ خاس چىنارىم!

www.ewlat.org
www.diyarlitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

2003

بۇيۇك ئۇيغۇر شائىرى ئەلىشىر نەۋائىي

نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائى 1441 ـ يىلى 9 ـ فېۋرالدا شاھرۇخ مىرزىغا بولۇپ بېرىلگەن خۇرا ـ سانىنىڭ پايىتەختى ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ ئاتىسى غىياسىددىن كىچىك باخشى دېگەن كىشى ئىدى. مەشھۇر تارىخچى مىرزا ھەيدەر كىتاۋىنىڭ 2 ـ قىسمىدا بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ دادىسىنى كىچىكىنە باخشى دەپ ئاتىشاتتى. ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئىدى». روشەنكى، ئەلىشىر نەۋائى چىڭگىزخان ئىستېلاسىدا ۋەيران قىلىنغان، بىر قانچە ئون ئائىلە كىشىلىرى چولگە قېچىپ ئامان قالغانلىغىدىن باشقا پۈتۈنلەي قايتا بېنا قىلىنغان يېڭى ھىرات شەھرىگە كوچۇپ كەلگەن ئۇيغۇر خەتتات ـ باخشى زىيالىيلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى. (ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىنىڭ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق كىتاۋىدىن.)

ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ھېكمەتلىك سوزلىرى

* ئەگەر سەن ئادەم بولىدىغان بولساڭ، خەلقىنىڭ غېمىنى يېمىگەن كىشىلەرنى ئادەم دەپ ھېسابلىما.
* ئاق كۆڭۈل، پاك بولغانلار ئادەمنىڭ ياخشىراغىدۇر، ھەقنى سوزلەشتىن قورقمايدىغان، ئوزى پاك ۋە كوزى پاك كىشىلەرلا «ئىنسان» دېگەن نامغا لايىقتۇر.
* كىمنىڭ ئادەت ـ خۇلقى يامان بولىدىكەن، ئۇنىڭدىن خەلق قاچىدۇ، ئۇ پەس تەبىئەتلىگىدە، خارلىقتا كامال تاپقان بولىدۇ، ئادەمىيلىكتىن زاۋال تاپقان بولىدۇ.
* كوپ ئاڭلاش مەتلۇپ (يېقىملىق) دۇر. بېرىلىپ ئاڭلىسا خەلق يېپىشىدۇ، تولا سوزلىسە خەلق قېچىشىدۇ، كوپ سوزلىگەن كوپ يېڭىلىدۇ، كوپ يېگەن كوپ ژىقىلىدۇ، كىسەلنىڭ ئانسى كوپ يېمەكتۇر، قەلب كېسىلىنىڭ مادداسى كوپ دېمەكتۇر، كوپ دېمەك ـ سوزگە مەغرۇرلۇق، كوپ يېمەك ـ نەپسىگە مەمۇرلۇق (قىلىقسىزلىق)، بۇ سۈپەتلەر ئادەمگە لايىق بولمىغان سۈپەتلەردۇر.
* ئەگەر قوشۇلغان ئارايىش تاپتى، ئەلدىن ئايرىلغان ئاسايىش تاپتى.
* ئالتۇن قەپەز قىزىل گۈللەر بىلەن بىزەپ قويۇلغان بولسىمۇ، بۇلبۇلغا تىكەنچىلىك ماكان بولالمايدۇ.
* رەنجى غۇربەتنى ھەۋەس قىلمىساڭ، ۋەتەننى بىر نەپەسمۇ تەرك ئەيلىمە.
* ئىلمسىز مىللەت نادان قالىدۇ، ئىلىمگە تىرىشقان مىللەتتىن دۇنياۋى ئالىملار يېتىشىپ چىقىدۇ.
* مۇبادا ئويلانماستىن قوپال ھوكۇم قىلىنسا، بىر ئاجىز ئۇ ھوكۇم بىلەن كۆچلۈك بولۇپ كېتىدۇ ياكى بىر كۆچلۈك ئاجىزلىشىپ كېتىدۇ.
* پاسىقتىن ھايا تىلىمە، زالىمدىن ۋاپا تىلىمە.
* ئوڭاي قولغا كەلگەن مال ئۇزاق تۇرمايدۇ، پۇشايمان قىلىش بىلەن باھاسى ئاشمايدۇ.
* ئوزەڭنىڭ مېھنىتى بىلەن كەلگەن بىر تىيىن، باشقىلار بەرگەن خەزىنىدىن ئەلا.
* ئالىم ئەگەر مەنسەپ ئۈچۈن ئوزىنى خار قىلىدىغان بولسا، ئۇزىنىڭ بىلىمى نادانلىقنىڭ دەلىلىدۇر.
* مىننەتلىك ئاشتىن تىج كۆڭۈل بىلەن ئىچكەن ئوماچ ياخشىراق.
* ياخشىلىق بىلەن نام قالدۇرۇشنىڭ ئوزى مۇكاپاتتۇر.

ژىل

يانۋار

دۈشەنبە		6	13	20	27
سېشەنبە		7	14	21	28
چارشەنبە	1	8	15	22	29
پەيشەنبە	2	۹	16	23	30
جۈمە	3	10	17	24	31
شەنبە	4	11	18	25	
يەكشەنبە	5	12	19	26	

فېۋرال

دۈشەنبە		3	10	17	24
سېشەنبە		4	11	18	25
چارشەنبە		5	12	19	26
پەيشەنبە		6	13	20	27
جۈمە		7	14	21	28
شەنبە	1	8	15	22	
يەكشەنبە	2	۹	16	23	

مارت

دۈشەنبە		3	10	17	24
سېشەنبە		4	11	18	25
چارشەنبە		5	12	19	26
پەيشەنبە		6	13	20	27
جۈمە		7	14	21	28
شەنبە	1	8	15	22	29
يەكشەنبە	2	۹	16	23	30

ئاپرىل

دۈشەنبە		7	14	21	28
سېشەنبە	1	8	15	22	29
چارشەنبە	2	۹	16	23	30
پەيشەنبە	3	10	17	24	
جۈمە	4	11	18	25	
شەنبە	5	12	19	26	
يەكشەنبە	6	13	20	27	

ماي

دۈشەنبە		5	12	19	26
سېشەنبە		6	13	20	27
چارشەنبە		7	14	21	28
پەيشەنبە	1	8	15	22	29
جۈمە	2	۹	16	23	30
شەنبە	3	10	17	24	31
يەكشەنبە	4	11	18	25	

ئىيۇن

دۈشەنبە		2	۹	16	23	30
سېشەنبە		3	10	17	24	
چارشەنبە		4	11	18	25	
پەيشەنبە		5	12	19	26	
جۈمە		6	13	20	27	
شەنبە		7	14	21	28	
يەكشەنبە	1	8	15	22	29	

ئىيۇل

دۈشەنبە		7	14	21	28
سېشەنبە	1	8	15	22	29
چارشەنبە	2	۹	16	23	30
پەيشەنبە	3	10	17	24	31
جۈمە	4	11	18	25	
شەنبە	5	12	19	26	
يەكشەنبە	6	13	20	27	

ئاۋغۇست

دۈشەنبە		4	11	18	25
سېشەنبە		5	12	19	26
چارشەنبە		6	13	20	27
پەيشەنبە		7	14	21	28
جۈمە	1	8	15	22	29
شەنبە	2	۹	16	23	30
يەكشەنبە	3	10	17	24	31

سېنتەبىر

دۈشەنبە	1	8	15	22	29
سېشەنبە	2	۹	16	23	30
چارشەنبە	3	10	17	24	
پەيشەنبە	4	11	18	25	
جۈمە	5	12	19	26	
شەنبە	6	13	20	27	
يەكشەنبە	7	14	21	28	

ئوكتەبىر

دۈشەنبە		6	13	20	27
سېشەنبە		7	14	21	28
چارشەنبە	1	8	15	22	29
پەيشەنبە	2	۹	16	23	30
جۈمە	3	10	17	24	31
شەنبە	4	11	18	25	
يەكشەنبە	5	12	19	26	

نويابىر

دۈشەنبە		3	10	17	24
سېشەنبە		4	11	18	25
چارشەنبە		5	12	19	26
پەيشەنبە		6	13	20	27
جۈمە		7	14	21	28
شەنبە	1	8	15	22	29
يەكشەنبە	2	۹	16	23	30

دېكابىر

دۈشەنبە	1	8	15	22	29
سېشەنبە	2	۹	16	23	30
چارشەنبە	3	10	17	24	31
پەيشەنبە	4	11	18	25	
جۈمە	5	12	19	26	
شەنبە	6	13	20	27	
يەكشەنبە	7	14	21	28	

«كوك بورىنىڭ كوز يېشى»

يېڭى ژىل ھارپىسىدا تونۇلغان شائىر ئالماسبېكنىڭ (مەتمەن ئوبۇلقاسموۋ) «كوك بورىنىڭ كوز يېشى» ناملىق شېئىرلار، داستان ۋە رۇبائىيلار توپلىمى نەشىردىن چىقتى. شائىر توپلىمىنىڭ تەنۇل ۋارىغىدىن كېيىن:

ئوتمۇشتىن باشلىدىم مەن سوز يېشىنى،
(جاھىل ئەل يەيدۇ ھامان ئوز گوشىنى)،
ساڭا ئېيتماي، كىمگە ئېيتاي، ئاقىل ئوغلان،
كور، مەيلى، كوك بورەكنىڭ كوز يېشىنى!

ـ دېگەن خىتاپ بىلەن كىتاپخانىغا مۇراجىەت قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ھازىرقى شارائىتتا ئەدەبىيات ئارقىلىق ئوزىنىڭ بوياپ پەردازلانمىغان ھەقىقىي قىياپىتىنى كورۇشكە تەشنادۇر. ئۇلۇق رۇس شائىرى يېۋگېنىي يېۋتۇشېنكو: «خەلق ئوزىنى بىلمەس مەخسىتىدىلا ئوزىنىڭ شائىرلىرىنى يارىتىدۇ» دېگەن ئىدى. ئوزىنىڭ بىر نەچچە توپلاملىرى، ئىلمىي ماقالىلىرى ئارقىلىق كەڭ كىتاپخانىلار نەزىرىگە چۇشكەن ئىستىداتلىق شائىر ئالماسبېك ۋەتەن قىسمىتى ۋە مىللەت تەغدىرىنى ئوز ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ قەھرىمانلىق سەھىپىلىرىگە تولۇپ تاشقان ۋە شۇنداقلا ئېچىنىشلىق، ئازاپلىق قىسمەتلەر بىلەن چىرماشقان ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى بەدىئي ۋاستىلەر ئارقىلىق يارىتىپ بېرىشكە ئىنتىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتنوگرافى، مۇتاپەككۇر ئالىم، يازغۇچى ۋە شائىر مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئوتكۇر بىر رۇبايىسىدا:

ئەل ئوچۇن يۇگۇرتسەڭ قەغەزدە قەلەم،
تاغلارنىڭ بېشىغا تىكەرسەن ئەلەم.
ۋە لېكىن سۇ قوشۇپ قويساڭ سىياغا،
ئىزلىرىڭ تەز ئوچۇپ، چېكەرسەن ئەلەم.

ـ دەپ يازغان ئىدى. ھەي، ئالماسبېك ئا. ئوتكۇر تەكتلىگەندەك، ئەل ئوچۇن قەلەم تەۋرەتسەڭ، سىياغا سۇ قوشماي ئوز خەلقىنىڭ مەنئوي تەشنالىقىنى قاندۇرۇشقا تىرىشچان كېلىۋاتقان ئازغىنا شائىرلىرىمىزنىڭ بىرىدۇر. ئۇ ئوزىنىڭ «ئەسنامە» دېگەن رۇبايىسىدا:

تارىخىي ھەقىقەت ـ بىر ئوچەرس ئەلەم ـ
بىر چاغلار كىم تۇتقان تاجۇ تەخت، قەلەم؟!
بىلىپ قوي، ئەي ئوغلان، ئۇيغۇرنىڭ تۇغنى،
تۇركىيدىن تۇرۇش شەرت توققۇز گەز بەلەن!

دەپ تەكتلەپ، ئوزىنىڭ سېھرىلىك تەسىراتلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ تارىختىن كېلىۋاتقان ھازىرقى ئەۋلادلارنىڭ ئىپتىخارى بولغان ئالماسبېكنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغۇچىلارغا تەۋسىيە قىلىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ شائىرنىڭ بۇ توپلىمىنى ئوقۇپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرى قەلب چەشمىسىنىڭ قانلىق تامچىلىرى ئىكەنلىكىنە ئىشەش ھاسىل قىلمىسىز.

يادىكار سابىتىي.

ئاددىيلىقتا ـ بۈيۈكلۈك، پروزىدا ـ پوئېزىيە مۇجەسسەم

ھەر قانداق ئىنسان ھايات يولىدا ئوز بېشىدىن ساقىت قىلغان ئايرىم تەسەۋۋۇرلار بىلەن ھايات خاتىرىلىرىنى سوز سەنئىتى، ۋاستىسى ئارقىلىق دەل، ئوز ئەينىدە بايان قىلىشقا كۈچ سالىدۇ. ئاممۇ بۇ ھەممىنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئاسان ئىش ئەمەس. مۇھىمى، ھايات ۋاقىەلىرىنىڭ ئەينى ئوزىنى دەل تەسۋىرلەش ـ بەدىئي ئەسەر ئۈچۈن ھاياتلىق پەقەت خام ئەشىيا ۋەزىپىسىنىلا ئاتقۇرىدۇ.

دەرھەقىقەت، ئىجاتكارنىڭ پۈتكۈل ۋۈجۇدىنى ـ ئەقىل ـ ئىدرەك، پەم ـ پاراسەت ۋە ئوي ـ خىيالىنى ئەسەر گىرداۋىدا مەككەم چىرماۋالىدىغان ماۋزۇ ئىجاتكارنى ئازاپلايدۇ.

بۈگۈنكى ئاتاقلىق ئەدىپلىرىمىزدىن بىرى ساۋۈتجان مەمەتقۇلۇنىڭ يېقىندا نەشر قىلىنغان «مەن ئىشەنگەن تاغلىرىم» توپلىمىدىن ئوروڭ ئالغان نەزمىي ۋە نەسرىي ئەسەرلەرنى ئوقۇغىنىمدا، مانا موشۇ ئويلارنى باشتىن ساقىت قىلدىم.

س. مەمەتقۇلوۋنىڭ ئىجادىنى ھېچ قاچان، ھېچ كىمنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن چاتاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. مېنىڭ پەملىشىمچە، س. مەمەتقۇلوۋ ئىجادى، بولۇپمۇ ئەدىبنىڭ پوئېزىيەسى كىشىنىڭ ئوي ـ پىكرىنى ۋە تەپەككۇر سېزىمىنى ئويغىتىپلا قالماي، بەلكى ئوڭى ئىمكان قەدەر سەگىتىكەن ھالدا، ساغلاملاشتۇرۇش كۈچىگە ئىگە. ئۇنىڭ لىرىكىسى ھاياتنىڭ بېقىياس رەڭمۇ ـ رەڭ گوزەللىكىنى كورۇپ، ئوڭىدىن چەكسىز تەسىرلەنگەن ھالدا بەھىر ـ لىنىشكە ئوگىتىدۇ.

ئىزاھلىق لوغەتلەردە «پوئېزىيە» ئاتالغۇسىنىڭ ئاساسىي ئىككى خىل مەنىسى تاشقىرى، «بەزەر نەرسىنىڭ ئىنسان قەلبىدە گوزەللىك ۋە نەپىس، نازۇك سېزىملەرنى ئويغىتىش، كىشىنى ئەزىكسىز مەپتۇن قىلغان ھالدا، ھەيرەت ئىچرە تاكىقالىدۇرۇش قۇدرىتىگە ئىگە غايىۋانە كۈچ» دېگەن ئوچىنچى مەنىسىنىڭ بارلىغى تەكتلىمىدۇ. موشۇ نوقتىدىن ياندىشقىنىمىزدا، ساۋۈتجاننىڭ نەسرىي ئەسەرلىرى بىلەن تۇنجا قېتىم تونۇشقان ئىنسان: «ھە، پروزا ئەسەرلىرىدىمۇ پوئېزىيە مەۋجۇت دېگەن سوزلەر بېكار ئەمەس ئىكەندە»، ـ دەپ ئېيتىشى سوزسىز. بۇ ئەدىبنىڭ چوڭ ـ كىچىك ئەسەرلىرىگە دېگەن ھەق باھا. ھەقىقەتەنمۇ، ئەدىپ قەلىمىگە مەنسۇپ پروزا ئەسەرلەرنى ئوقۇغىنىمدا، دىلىمدا ئالاھىدە ئىزگۈ ئىنسانىي خىسلەت، قانداق ئوي بىر چوڭقۇر مەنئوي قانائەت، ئەدىپكە دېگەن سەممىي ۋە ئىستائىدىل ھورمەت سېزىمى پەيدا بولىدۇ.

شائىرلىق تۇغما تالانتقا ئىگە س. مەمەتقۇلوۋنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرىدە پۈتلىتىسىز تىكسلىق روھ، ھوججەتلىك نەسىر، فىلوسوفىيەلىك ئوي مۇلاھىزىلەر، لىرىكىلىق ئوي ـ خىياللار، رىئال ھايات ـ ۋاقىەلىك فاكتلىرى، ھادىسىلەر ئوزۇڭي ئويغۇنلۇقتا، بىر پۈتۈن ھالدا ئوز ئەكسىنى تاپقان. شۇنداق قىلىپ، ئەدىپ پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرىنىڭ ھالياتلىغى، بىز تامامەن كۆتمىگەن قىر ـ سىرلىرىنى ئېچىپ بېرىشى بىلەن ئوقۇغۇچىنىڭ دىققىتىنى ئوزىگە بىردىن جەلىپ قىلىدۇ. دەرھەقىقەت، بىر قارىماققا ھاياتتا دوچ كېلىدىغان «ئەزىمەس» نەرسىنى «ئەزىيدىغان» مۇھىم ماتېرىالغا ئايلاندۇرۇش، ئۇقۇرمەن دىققىتىنى ئەينە شۇ نەرسىدىن بۇيان كوڭلىگە پۈككەن تەپەككۇر بايلىغى، ئۇلارنى مەلۇم بىر تەرتىپكە سېلىپ، مۇئەييەن سىستېمىغا چۈشەرگەن قەتئىي مەۋقەسىدۇر.

ئەدىپنىڭ بۈگۈنكى ئەۋلاتلارغا ئەجداتلاردىن مىراس قالغان ئەقلانە ئىبارىلەردىن ئورۇنلۇق پايدىلانغان ھالدا، شەخسەن ئوزى ئىجات قىلغان قاناتلىق، ئىبارىلەردىن كەڭ دائىرىدە پايدىلانغانلىغىمۇ ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر.

س. مەمەتقۇلوۋنىڭ سوز بولۇۋاتقان توپلىمىدىن ئورۇن ئالغان نەزمىي ۋە نەسرىي ئەسەرلەر توغرىسىدا سوز قىلغىنىمىزدا، ناھايىتى فاكت ۋە مىساللارنى ئىجتىمائىي ـ فىلوسوفىيەلىك پىكىر ئەلگىسىدىن ئوتكۈزۈش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىنى دەۋىر نوقتە ـ ئىي نەزىرىدىن يۈكسەك دەرىجىدە پىكىر قىلىشقا ئاكتىۋ دەۋەت قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەدىپ پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرىنىڭ ھاياتلىغى، بىز تامامەن كۆتمىگەن قىر ـ سىرلىرىنى ئېچىپ بېرىشى بىلەن ئوقۇغۇچىنىڭ دىققىتىنى ئوزىگە بىردىن جەلىپ قىلىدۇ. دەرھەقىقەت، بىر قارىماققا ھاياتتا دوچ كېلىدىغان «ئەزىمەس» نەرسىنى «ئەزىيدىغان» مۇھىم ماتېرىالغا ئايلاندۇرۇش، ئۇقۇرمەن دىققىتىنى ئەينە شۇ نەرسىگە جەلىپ قىلىش ـ ئەدىبنىڭ فىلوسوفىيە ئوي ـ تەپەككۇر قىلىشقا قابىل ئېستېتىكىلىق تالغام كۆچىگە، تالانتىغا باغلىق. بەختكە يارىشا، بۇ جەھەتتىمۇ س. مەمەتقۇلوۋ ئوز دەرىجىسىدىكى تالانتلىق ئەدىپتۇر.

دەۋر تەقەززاسىغا بولا، ھەر قانداق ھەقىقىي ئىجادىيەت ئەھلىگە ئوخشاش تالانتلىق شائىر ساۋۈتجاننىڭ ھايات يولى بىر خىل تۈز ۋە ئاسان ئوتۈۋاتقىنىي يوق. شۇنداقمۇ ئۇ تەغدىر، قىسمەت ئۇنىڭغا بېغىشلىغان سىناقلاردىن سۈرۈنمەي ئوتكەن ھالدا، ھەممە سىناقلاردىن ئوتۈقلۇق ئوتۈپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ھەر كىم ئوزىچە باھالىشى مۇمكىن. ئاممۇ ئەدىبنىڭ ئوزى ھەممىگە بىر خىل چۈشىنىشلىك تۇر. چۈنكى ئۇ ئوزىنىڭ پۈتكۈل قابىلىيەت مەسۇلىنى زاماناشلارغا، ئۇلارنىڭ دىلىغا بېغىشلىماقتا. چۈنكى ئەدىپ ئوز كەسپىگە جىددىي جاۋاپكەرلىك تۇرغۇسىدىن ياندىشىپ، ھاياتنىي پۈتۈنلەي ئىجادىيەتكە بېغىشلىماقتا.

ھەر قانداق ئىجادىيەت ئەھلى ئۈچۈن ئۇنىڭ ماڭلايىتەرى ئەجرىگە پەيدا بولغان چوڭ ـ كىچىك ئىجادىيەت مەھسۇلىنىڭ زاماناشلار قەلبىدىن يول تېپىشى ۋە ئۇلارنىڭ قەلبىدە ئوز ئەكسىنى تېپىشىدىن ئارتۇق بەختىمۇ بولمىسا كېرەك! ئويلايمەنكى، تالانتلىق شائىر س. مەمەتقۇلوۋنىڭ سوز بولۇۋاتقان ئەگىگى ئەدەبىيات مۇخلىسلىرىنىڭ شائىرغا نىسبەتەن ھەقىقىي مەنسىدىكى «ئىشەنگەن تاغلىرى» سۈپىتىدە يېڭى 21 ـ ئەسىرنىڭ نادىر ئەگەكلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغۇسى.

تۇغلۇقجان تالىپوۋ،
فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورى،
پروفېسسور.

بۇش تېررورستلارنى ئولتۇرۇشنى بۇيرۇق قىلدى

يېقىندا مەلۇم بولۇشىغا قارىغاندا، ئا ق ش پرېزىدېنتى جورج بۇش ئامېرىكا رازۋېدكا خىزمەت ئورۇنلىرىغا تېررورلۇق تەشكىلاتلارنىڭ لىدېرلىرىنى پۈتكۈل دۇنيادا ئىزدەشنى ۋە ئەگەر ئۇلارنى قولغا ئېلىش جەريانىدا ئا ق ش مەخسۇس خىزمەت ئورۇنلىرى خادىملىرىنىڭ ھاياتى ئۈچۈن خەۋۈپ پەيدا بولغان تەغدىردە ئۇلارنى ئولتۇرۇشنى بۇيرۇق قىلغان.

ئامېرىكا قۇراللىق كۈچلىرىنىڭ ۋە رازۋېدكا قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى، ئامېرىكا مەخسۇس خىزمەت ئورۇنلىرىغا ئىزدەش ئىشلىرى تىزىملىتىلغان شەخسلەر تىزىملىدا «ئەل كايىدا» تەشكىلاتىنىڭ ۋە باشقا تېررورلۇق تەشكىلاتلارنىڭ ئۇچىگە ئىگە. ئۇنىڭ لىرىكىسى ھاياتنىڭ بېقىياس رەڭمۇ ـ رەڭ گوزەللىكىنى كورۇپ، ئوڭىدىن چەكسىز تەسىرلەنگەن ھالدا بەھىر ـ لىنىشكە ئوگىتىدۇ.

ئامېرىكا رازۋېدكا باشقارمىسى تىزىملىغا كىرگەن ئالاھىدە خوۋۇپلۇق تېررورىستلار ـ نى پرېزىدېنت تەرىپىدىن ئالدىن ـ ئالا رۇخسەت ئالماي تۇرۇپ ھەر قانداق ۋاقىتتا ئولتۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى.

«نىيۇ ـ يورك تايمىس» گېزىتى مەركىزىي رازۋېدكا باشقارمىسىنىڭ خادىملىرى پرېزىدېنتنىڭ رۇخسىتىسىز تىزىملىغا يېڭى ئىسىملارنى كىرگۈزۈش ھوقۇقىغا ئىگە، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلاردا مەزكۇر ئالاھىلىكتەكى مۇناسىۋەتلىك ئىگىلىگەن ئىشەشلىك ئىسپاتلار بولۇشى كېرەك، ـ دەپ يازدى.

رازۋېدكا خىزمەت ئورۇنلىرى جەنايەتچىلەرنى سوراق قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنى تۇتۇش ئۈچۈن پاراسىيە مۇمكىن بولمىغان ياكى ناھايىتى خوۋۇپلۇق بولغان تەغدىردە، ئۇلار تېررورىستلارنى ئولتۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە.

بۈگىنكى ئۈنگىرمە ئالتە ئۈل ئىلگىرى پرېزىدېنت جېرالد فورد ئامېرىكا ھوكۇمىتىنىڭ ئاگېنتلىرىغا سىياسىي قاتىللىقلارنى قىلىشنى مەنئىي قىلغان ئىدى. پرېزىدېنت بۇش 2001 ـ ئۈلى 11 ـ سېنتەبىردىن كېيىن مەركىزىي رازۋېدكا باشقارمىسىغا «ئەل كايىدا» لىدېرلىرىنى قاماققا ئېلىشنى ۋە يوقتىشنى بۇيرۇق قىلدى، ئۇلار بۇ ۋاقىتتا ئافغانستان تەۋەسىدە تۇراتتى.

كېيىنرەك بۇ بۇيرۇق كېڭەيتىلدى. ھازىر مەركىزىي رازۋېدكا باشقارمىسى تېررورىستلارنى ھەر قانداق ۋاقىتتا يەر شارىنىڭ ھەر قانداق قىسمىدا ئولتۇرىش ھوقۇقىغا ئىگە.

سېناتنىڭ خەلق ئارا مۇناسىۋەتلەر بويىچە كومىتېتىنىڭ رەئىسى دېموكرات جوزېف بىدېننىڭ تەكتلىشچە، بۇشنىڭ باشقا ئاما ـ لى يوق ئىدى.

«تىزىمغا شۇنداق شەخسلەر كىرگەنكى، ئۇلار، پرېزىدېنتنىڭ ۋە ھوكۇمەتنىڭ پىكرىچە ناھايىتى خوۋۇپلۇق تېررورىستلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ـ دەپ كورسەتتى بىدېن. ـ پەرماندا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئەگەر سىلەر ئۇلارنى قاماققا ئالالمىساڭلار، ئولتۇرىڭلار.» بۇنى مەنئىي قىلىنغان قاتىللىقلار سىياستى دەپ ئاتاشقا بولمايدۇ. بۇ يەردە سوز ئۇرۇش توغرىلىق كېتىپ بارىدۇ. مەن بۇ يەردە ھېچ قانداق مۇئاممالارنى كورمەيمەن.

سېناتنىڭ قۇراللىق كۈچلەر بويىچە كومىسسىيەسىدىكى جۇمھۇرىيەتچىلەر لىدېرى جون ئۇئورنېر سى ـ ئېن ـ ئېن ئاگېنتلىغىغا قىلغان بىلدۇرىشىدە پرېزىدېنتنىڭ «تېررورىستلارغا قارشى قاتتىق چارىلەرنى كورۈشكە بۇيرۇق قىلغانلىغىنى» قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەيدىغانلىغىنى تەكتلىگەن. «ئۇلار بىزگە زەربە بېرىشتىن ئىلگىرى ئۇلارنى يوقتىش كېرەك»، ـ دېگەن ئۇ.

دېموكراتلار پارتىيەسىدىن بولغان سېناتىتىكى ۋەكىل كرىستوفېر دودد ھوكۇمەتنىڭ «تايغاق يولغا چىقتى. بىز تېررورىستلار توغرىلىق سوز قىلمۇاتىمىز ۋە پۈتكۈل مەملىكەت ئوز رازىلىغىنى بەرمەكتە. لېكىن بۇ جەريانىنى قاتتىق نازارەت قىلىش كېرەك»ـ دەپ ھېسابلايدۇ.

2001 ـ ئۈلى ئوكتەبردە كوپلىگەن كىشىلەر ئەدلىيەدىكى مۇئاممالار تېررورىزمغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا كاشىلا بولماقتا، دەپ تەكتلىگەن ئىدى. ئافغانستاندا بولغان ئۇرۇش ۋاقتىدا پرېزىدېنت مارکىلىق ساموليوت تالىپلارنىڭ لىدېرى مولا ئومارغا زەربە بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىدى، لېكىن ئۇ نىڭغا رۇخسەت ئەمەس ئىدى.

مۇداپىيە مىنىستىرى رونالد رامسفېلد ھەربىي يۇرىستلار زەربە بېرىشكە كاشىلا بولغانلىغىنى توغرىلىق تەكتلەشلەرگە تېرىككەن ھالدا جاۋاپ بېرىپ، ئاق ش قۇراللىق كۈچلىرى مۇنداق زەربە بېرىشكە ھوقۇقىنىڭ بار ـ يوقلىغى توغرىلىق مەسىلىنى ناھايىتى ئۇزاق مۇھاكىمە قىلغانلىغىنى ئېيتقان.

2002 ـ ئۈلى نويابردا ۋەزىيەتنىڭ ئوز ـ گەرگەنلىگى ئېنىق بولدى. مەركىزىي راز ـ ۋېدكا باشقارمىسىنىڭ ئۇچقۇچىسز سامولیو ـ تى يەمەن تەۋەسىدە تانكىغا قارشى راكېتا «ئەل كايىدا»لىدېرلىرىنىڭ بىرى كاتىد سالىم سىنان ئەل ـ خارېتىنى ئولتەردى.

ئامېرىكىنىڭ «كوئول» كېمىسىنىڭ بور ـ تىدا پارتلاش ئۈيۈشتۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەل ـ خارېتى ئافغانستاننىڭ سىرتىدا ئولتۇرىلگەن «ئەل كائىدىنىڭ» دەسلەپكى لىدېرى بولدى. ئۇنىڭ ئىسمى بۇش تەرىپىدىن ئىمزالانغان « يامانلارنىڭ ئەڭ يا ـ مانلىرى» تىزىمغا كىرگۈزۈلگەن.

پرېزىدېنت فورد 1976 ـ ئۈلى مۇنداق قاتىللىقلارنى مەنئىي قىلغان ئىدى. رازۋېدكا بويىچە سېنات كومىتېتى مەركىزىي راز ـ ۋېدكا باشقارمىسى فىدېل كاسترونى ۋە باشقا چەت ئەل لىدېرلىرىنى ئولتۇرىشنى پلان قىلغانلىغىنى خەۋەر قىلغاندىن كېيىن تېگىشلىك پەرمان ئىمزالانغان ئىدى.

پەرمان كۈچىدە قالدۇرۇلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن جورج بۇش مەخسۇس خىزمەت ئورۇنلىرىغا «ئەل ـ كايىدا» ئەزالىرىنى ئولتۇرۇشكە رۇخسەت بەردى ۋە ئۇلارنى دۇشمەن قۇراللىق كۈچلىرىنىڭ جەڭچىلىرى دەپ ئاتىدى. ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى ئەجەللىك قۇراللارنى قوللىنىشقا ھوقۇق بېرىدۇ. ھوكۇمەت يۇرىستلىرىنىڭ قارارى تېررورىزمغا قارشى ھەرىكەت ئۈچۈن ئەدلىيەۋىي ئاساس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ تەكتلىشىچە، قاتىللىقلار «پائالىيىتى ئاق ش بېخەتەرلىگە خوۋۇپ تۇغدۇرىدىغان باشقا دولەتلەرنىڭ دۇشمەن كۈچلىرىگە، پارتىزانلىرىغا ۋە تېررورلۇق تەشكىلاتلارغا قارشى كۈرىشىش» ۋاقتىدا ھەقلىقتۇر.

ئىلگىرى ئامېرىكا بىلەن ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوزىنىڭ ئوخشاش تارماقلار تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدىغان بۇ خىلدىكى قاتتىللىقلارنى تەنقىتلىكەن ئىدى.

ئا قا ش قۇراللىق كۈچلىرىمۇ بېن لادېننىڭ يارىدەمچىلىرىنى تۇتۇشقا ئىشتىراك قىلىشقا جەلىپ قىلىندى. يېقىندا «نىيۇ ـ يورك» ژۇرنىلى رامسفېلدنىڭ يېڭى يول ـ يورۇغى توغرىلىق خەۋەر قىلدى. ئۇنىڭدا مۇداپىيە مىنىستىرى ھەربىي ھاۋا كۈچلىرىنىڭ گېنېرالى چارلىز فوللاندا «تېررورلۇق تەشكىلاتلارنىڭ ئەزالىرىنى ئىزدەش پلانىنى ئىشلەپ چىقىشنى» تاپشۇرغان. يول ـ يورۇقتا «تېررورىستلارنى سوراق قىلىش ئۇچۇن تۇتۇش ۋە زورۇرىيەت تۇغدۇلاندا ئۇلارنى ئولتۇرىش ۋەزىپىسى» بەلگۈلەنگەن.

بۇش مەھكىمىتىنىڭ ئەگىگى ئوروشچەرەكىسى ئەزالىرىنىڭ مەخپىي ھەرىكەتلىرى ھەققىدە ئاخبارات تەرىپىدىن ئوچۇق ئېلان قىلىنمىغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى ئاشكارا ئېلان قىلىنغان. ئۇلار ئىچىدە ئەلقائىدە تەشكىلاتىنىڭ ئىككىنچى ئادىمى ئەيمان زاۋاھىرى، ئىراقنىڭ ئوزىنى ساقلاپ قېلىش ئىستىخباراتى مۇدىرى ئىززەت ئىبراھىم ئەد ـ دۇرى، ئىراق ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى ساددام ھۈسەين ئەل ـ مەجىد، ئىراق ئىستىخبارات مۇدىرى تاھا ياسىن رامازان، ئىراق ئىستىخباراتىنىڭ ئەزاسى ئابدۇللا ئەش ـ شالى، ئىراق ئىستىخباراتىنىڭ ئەزاسى ساباۋى ئىبراھىم ھەسەن ئەت ـ تىكرىتى قاتارلىقلار بار.

باش مۇھەررىر ي. نازاماتوۋ.

پېڭى ھايات

ئالمۇتا، 480044 ئىپەك يولى كوچىسى 50 بىنا، 8 ـ قەۋەت، 813 ـ خانە

گېزىتنى تەسىس قىلغۇچى ـ جاۋاپكەرلىگى چەكلەنگەن «ۋۈسال» شىركىتى.

تىراژى 1500 زاكاز 9698

تېلىفون: 59 ـ 84 ـ 73

«Йени хаят» (Новая жизнь) индекс 65359, республиканская общественно-политическая газета, регистрационное свидетельство №603 -- Г. Выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 17 марта 1999 г.

Отпечатано в ЗАО «Дәуір». 480044, г. Алматы, ул. Жибек жолы, 50.

М 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 П 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

گېزىتىمىز سەھىپىلىرىدە بېسىلغان ماقالىلار مۇئەللىپلىرىنىڭ مەۋقەسى تەھرىراتىمىزنىڭ مەۋقەسى بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. تەھرىراتتىن ماتېرىاللار قايتۇرىلمايدۇ ۋە جاۋاپ بېرىلمەيدۇ.

ئەۋلاد گۈزەللىك
www.awlat.org
www.oyghurkitap.com

ئالمۇتا شەھىرىدىكى ئايالىلار مەشرەپ ئەھلى شكولىنىك مىكروراىيونىدا تۇرۇشلۇق يۇرت موتۇەرى باتۇر تۇرسۇنغا ۋە ئائىلە تاۋابىاتىغا رەپقىسى، بىزنىڭ جان دوستىمىز

مەرىيەمنىڭ

مەزگىلسىز ۋاپات بولغانلىغى مۇناسىۋىتى بىلەن چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۇرىمىز.

ئالمۇتا شەھىرى دېرۇزىبا مەھەللىسىنىڭ يۇرت ـ جامائىتى پېداگوگ، بەستىكار كومپوزىتور سەلماخۇن زەينالوۋقا نەۋرەسى

دانىيارنىڭ

مەزگىلسىز ۋاپات بولغانلىغى مۇناسىۋىتى بىلەن چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۇرىدۇ.

يېڭى ھايات

Йеңи һаят

2003
ژىل
فېۋرال
№2
(4160)

جۇمھۇرىيەتلىك ئىجتىمائىي ـ سىياسىي گېزىت. 1970 ـ ژىلى 1 ـ يانۋاردىن باشلاپ چىقىۋاتىدۇ

قىسقا خەۋەرلەر

ئۇزبەكستانلىق يازغۇچىنىڭ سوغسى

پرېزىدېنت مەتبۇئات خىزمىتىنىڭ خەۋەر قىلىشىغا قارىغاندا، دولەت رەھبىرىنىڭ نامىغا ئۇزبەكستانىنىڭ كورـ نەكلىك جەمىيەت ئەربابى، يازغۇچى، تارىخچى ـ ئالىم رانو ئابدۇللايېۋادىن 2002 ـ ژىلى نەشر قىلىنغان ئۇزبـ نىڭ ئۇچ كىتابىنى: «20 ـ ئەسىر ۋە ئۇلۇق دولەت ـ س س س ر نىڭ پارـ چىلىنىشى» ناملىق ئىلمىي ـ ئاممىباپ تارىخىي تەتقىقاتىنى، بالىلارغا بېغىشلانـ غان «ئاتا توغرىلىق رىۋايەت» دېگەن چوچەكلەر كىتابىنى، شۇنداقلا «ئادەمـ لەر توپى ۋە ھاكىمىيەتنىڭ قارا قاينـ مى» دېگەن تەرجىمە ھال ھوججەتـ لىك پوۋېستىنى سوغىغا قوبۇل قىلىش ئىلتىماسى بىلەن مۇراجىەت قىلغان.

تۇركىيەدە يەر تەۋرىدى

27 ـ يانۋار كۈنى تۇركىيەدە رېختېر تاياقچىسى بويىچە 6,5 بالل يەر تەۋرـ گەن. ھازىرچە زەردار چەككەنلەر ۋە ۋەيرانچىلىقلار توغرىلىق مەلۇماتلار يوق. يەر تەۋرەش مەركىزى پېۋلىيۇمىۋر ئاھالىلىق پۇنكتىنى ئەتراپىغا توغرا كېـ لىدۇ. يەر تەۋرەش شۇنداقلا مەملىكەتـ نىڭ قارا دېڭىز بويى رايونلىرىدىمۇ بايە قالغان.

چېھرىلەردىن ياغار نۇر ـ قەتره ... ئۇچقۇن قۇربانىنىيازوۋ چۈشەرگەن سۈرەت.

ئىنسان ۋە ئىمان

مۇستەقىللىق شاراپىتى

قازاقستان جۇمھۇرىيىتى مۇستەقىللىققە ئېگە بولغاندىن كېيىن بارلىق ساھالاردا، شۇ جۈملىدىن مۇقەددەس ئىسلام دىنىمىز ساـ ھاسىدىمۇ كوزگە كورىنەرلىك ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. كوممۇنىستىك تۈزۈم ھوكۈم سۈرگەندە كومۇلۇپ قالغان ئىسلام تەلىماتـ لىرى ئەكسىگە كېلىپ، قۇرئان ۋە ھەدىسنى ئاساس قىلغان ئىسلامنىڭ پاك يولى بىلەن ئاللاغا ئىبادەت قىلىش ئەركىنلىگى بېرىلـ دى. ئەينە شۇنىڭ بىلەن ئىسلامنىڭ پارلاق نۇرى ئەقلىمىزنىمۇ نۇرلاندۇردى.

2002 ـ ژىلى قازاقستاندا ئىسلام دىنى ساھاسىدا ئىلگىرى بولمىغان ۋاقىەلەر يۈز بېـ رىپ، بۇ ئىشلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلـ غانلارنىڭ ئەقىللىرىنى نۇرلاندۇرۇپ، راـ زىمەنلىگىنى ئاشۇرماقتا. مەسىلەن، دولەت رەھبىرى نۇرسۇلتان نازاربايېۋنىڭ شەخسى مەبلىغى بىلەن «قۇرئان كەرىم» قازاق ۋە رۇس تىللىرىدا نەشر قىلىندى. شۇنىڭدەك، خەيرى ـ ئېھسانلىق ئىشىمىز دىلمۇرات قوزـ يېۋ ھامىيلىغىدا «قۇرئان كەرىم» ئۇيغۇر ـ سلاۋيان يېزىغىدا نەشر قىلىنىپ، مۇسۇن مۇسۇلمانلارنىڭ تەشنالىغىنى قاندۇردى.

قازاقستان مۇسۇلمانلىرى دىنىي باشقارمـ سى كېيىنكى 2 ژىلدىن بېرى تەشكىلىي ئاپپاراتىنى ساغلاملاشتۇرۇپ، ئىسلام دىنـى ئىشلىرى بويىچە دىپلوماتىيە ساھاسىدا مە ـ لۇم ئىشلارنى ئەملگە ئاشۇردى، ئەندى بۇ بولسا قازاقستاننىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكـى ئابرويىنى ژۇقۇرى كوتەردى. مەسىلەن، ئوتـ كەن ژىلى مىسردا ئېچىلغان دۇنيا مۇسۇلـ مانلىرىنىڭ كونفېرېنسىيەسىدە قازاقستان مۇسۇلمانلىرى دىنىي باشقارمىسىنىڭ باشلـ ىغى باش مۇفتى ئابىساتتار دەربېسالى «ئىسـ لام دىنى تەرەققىياتىغا قوشقان ھەسسـى ئۈچۈن» دېگەن ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاـ پاتلاندى. قازاقستان ـ مىسر ئوتتۇرىسىدـ كى ئىسلام دىنى ئىشلىرى بويىچە ھەمكار ـ لىق شەرتنامىسى ئاساسىدا «نۇرمۇبارەك» ئىسلام ئۇنىۋېرسىتېتى ئىش باشلىدى. شۇنـ داقلا، قازاقستان مۇسۇلمانلىرى دىنىي باشـ قارمىسى ئۇزۇن ئىللاردىن بۇيان يېزا ـ قىشلاقلاردا ئىشلەۋاتقان ياش ئىمامىلارنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇش مەخسىتىدە ئالمۇتىدا ئىسلام ئىنستىتۇتىنى ئاچتى.

ئوتكەن ژىلى ئالمۇتىدا ئوتتۇرا ئاسىيە دو ـ لەتلىرىنىڭ ئىسلام كونفېرېنسىيەسى بولدى. ئۇنىڭغا قاتناشقان ۋەكىللەر قاتاردا ش ئۇئار ـ دىن كەلگەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، ش ئۇئار ئىسلام ئىنستىتۇتىنىڭ رېكتورى، «قۇرئان كەرىمنى» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا بىرىنچى بولۇپ تەرجىمە قىلىپ، نە ـ شر قىلدۇرغان مەھەممەت سالىھ مەخسۇم ھاجىمۇ بولدى. مەھەممەت سالىھ جاناپـ لىرى قازاقستاندىكى ئالىي ئوقۇش ئورۇنلـ رىنى، مەدرىس ـ مەسچىتلارنى زىيارەت قىلدى.

مەھەممەت سالىھنى قازاقستان مۇسۇلمان لىرى دىنىي باشقارمىسىنىڭ باش مۇفتىسى ئابىساتتار دەربېسالى قوبۇل قىلدى ۋە سوھـ بەتلەشتى.

ئەندى 2003 ـ ژىلدا بولسا ئوتكەن ژىل قى ئوتۇقلارنى مۇستەھكەملەپ، ئىسلام دى نىغا ئىشەنگۈچىلەرنىڭ ئىنتىلىشلىرىنى قانا ـ ئەتلەندۇرۇش، دىندا پاكلىق يولىدا دەۋەت ـ تەشۋىقاتلار ئىشىنى ئىشنەرلىك، مەدەنىيەتـ لىك ھالدا ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم. ئاللاتائالا «قۇرئان كەرىمدە»: «تاقىتىكلارنىڭ يېتىشـ چە ئاللاغا تەۋادارلىق قىلىكلار، (ۋەزىنى) ئاكلاكلار، (ئەمرىگە) ئىتائەت قىلىكلار، (ئاللا ـ نىڭ يولىدا ماللىرىكلارنى) سەرىپ قىلىكلار، (بۇ) ئۇزەكلار ئۈچۈن پايدىلىقتۇر، كىمكـى نەپسىنىڭ بېخىللىغىدىن ساقلىنىدىكەن، ئۇ مەخسىتىگە ئېرىشكۈچىدۇر.» (تەغابۇن سۈـ رىسى، 16 ـ ئايەت).

بىز شۇنداقلا قازاقستان جۇمھۇرىيىتىدـ كى ياخشى، مىللەتلەر ئارا دوستلۇق ۋە تۇـ راقلىق ۋەزىيەتىنىڭ قەدرىنى بىلىپ، شۇكـ رى ـ سەۋر قىلىش بىلەن دولەت رەھبەر ـ لىرىمىزنىڭ پەرمانلىرىنى ۋە دولەت قانۇن ـ قائىدىلىرىنى ھمايە قىلىپ، ھەر مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنى مۇستەھكەملەش كە ھەسسە قوشۇشتا مومۇن مۇسۇلمانلار باشقىلارغا ئۈلگە بولۇشىمىز لازىم.

بىزنىڭ شۇنداقلا ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرـ مىزنىڭ بىرى ياش ئەۋلادنى روھىي پاكلىق ۋە گۈزەل ئەخلاقلىق قىلىپ تەربىيەلەش، ئۇلارنى ئىلىم ـ بىلىم ئۇگىنىشكە ئىلھام ـ لاندۇرۇشقا ئالاھىدە كوڭۈل بولۇشىمىزنى ئىسلام شەرىئىتى ئاتا ـ ئانىلارغا بۇيرۇيدۇ. بۇ ھەقتە پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسـ سالام: «بالىلىرىڭلارغا ياخشى قارىكلار ـ ئۇلارنى ياخشى، گۈزەل ئەخلاقلىق قىلىپ تەربىيەلەكلار، بۇ سىلەرگە ئاللا تائالانىڭ ئا ـ مانىتى، دەپ ئۇگەتكەن». دېمەك ياش ئەۋـ لادنى ھازىرقى جەمىيەتكە لايىق ئىختىدار ـ لىق، پاك ـ ئىمانلىق قىلىپ ئوستۇرىشىمىز ھەر بىرىمىزنىڭ بورچىدۇر.

ئابباس قارى ھاجىم،
ئالمۇتا شەھرى، دروۋبا مەھەللىسى
«مۇزەممىل» مەسچىتىنىڭ ئىمامى.

دېخانلارنى ئۈمۈتلەندۈرىدۇ

يېزىنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەش ژىلى

جۇمھۇرىيەت پرېزىدېنتى ن. نازاربايېۋ 2003، 2004، 2005 ـ ژىللارنى يېزىنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەش ژىلى دەپ تەكلىپ قىلدى.

مەمۇرىي ـ قوماندانلىق سىستېما ۋەيران بولغاندىن كېيىن قازاقستان يېزىسى چوكۈر بوھران ئاستىدا قالدى. كولخوز ـ لار ئېگىلمىكنى ژۇرگۈزۈش شەكلى سۈپىتىدە دەۋر تەلەپلىرـ گە جاۋاپ بېرەلمىدى. ئەندى فېرمېرلىق ئوخشاش يېڭى تار ـ ماقلارغا دېخانلار تەسلىكتە توزمەكتە. يېزىدا ئەمەلىياتتا غوجا ـ يىن غايىپ بولدى. ھوكۈمەت ئىلاھاتلار باشلىنىش ھارپـ سىدا دىققەتنى ئاساسىي جەھەتتىن كان ساھالىرىغا مەركەز ـ لەشتۈرگەنلىكىمۇ سەلبىي رول ئوينىدى.

جۇمھۇرىيەتتە يېزا ئاھالىسى ئۈمۈمىي ئاھالىنىڭ 44 پائـ ىزىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلاردىن كىرىمى ھايات كەچۈرۈش مىنىمۇمىدىن توۋەن دەرىجىدىكىلەر 38 پائىز. ئەندى ئۈمۇ ـ مەن مەملىكەت بويىچە بۇ كورسەتكۈچ 4، 28 پائىزغا باراۋەر.

قازاقستان ناھايىتى ئۇرغۇن يەر رېسۇرسلىرىغا ئېگە. چېلىق ئۈچۈن لايىق يەر مەيدانى 39 مىللون گېكتارنـى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن تاشقىرى، 22 مىللون گېكتارغا يېقىن يەر سۈغىرىشقا لايىق دەپ تېپىلدى، ئەندى ئوتلاقلار بولسا 187.9 مىللون گېكتارنى ئېگىلەيدۇ. ئەينە شۇنـداق بايلىق تۇرۇپ يېزا ئېگىلىگى مەھسۇلاتىنى يېتىشتۈرۈش تو ـ ۋەنلەپ كېتىپ بارىدۇ. ئاخىرقى 10 ژىل ئىچىدە ئاساسىي يېزا ئېگىلىگى زىرائەتلىرىنىڭ تېرىلغۇ مەيدانى 1990 ـ ژىلـ قى 2، 35 مىللون گېكتارنىڭ ئورنىغا 3، 15 مىللون گېكـ تارغا چۈشۈپ قالدى. ئورگانىكىلىق ئوغۇتلارنى قوللىنىش 28 ھەسسە قىسقىراپ كەتتى ۋە 2000 ـ ژىلى 1 گېكتارغـا 0.1 كىلوگراممدىن ئاشمىدى. يېزا ئېگىلىگى تېخنىكىسـى كونىراپ كەتتى، ئالماشتۇرۇپ تېرىش قائىدىسىگە رايە قىلىنـ مايۋاتىدۇ. ئەتىجىدە يەرلەر كۈچسىزلىنىپ، تېرىلغۇغا يارىمايـ ۋاتىدۇ.

چارۋىچىلىقتىمۇ خۇددى شۇنداق ۋەزىيەت قېلىپلاشتى: 1997 ـ 2000 ـ ژىللىرى گوش يېتىشتۈرۈش 1,2 ھەسسە، ژۇك يېتىشتۈرۈش 1,5 ھەسسە قىسقىراپ كەتتى. توغرا، ئىجا ـ بىي ئىلگىرىلەشمۇ كوزگە چېلىقماقتا ـ سۈت يېتىشتۈرۈش 1,1 ھەسسە ۋە تۇخۇم يېتىشتۈرۈش 1,3 ھەسسە ئوستى.

شۇنداقلا، مەملىكەتتە گوش ۋە سۈت ئىستىمال قىلىش 40 پائىزغا، بېلىق ـ 65 پائىزغا، ئوسۇملۇك مېۋىسى ئىستىمال قـ لىش 30 پائىزغا قىسقارغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاشلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىستىمال قىلىش 30 پائىز ئوسكەن. ئەتىما ـ لىم، بۇ دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئۈمۈمىي ژىغىشتۇرۇلۇشى 2، 2 ھەسسە كوپەيگەنلىگى بىلەن باغلىق بولسا كېرەك.

ھازىر يېزا دېموگرافىيەلىك بوھرانىنى باشتىن كەچۈرمەكتە. ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئائۇللاردىكى ئاھالى سانى 441 مىڭغا يېقىن ئادەمگە قىسقارغان. بۇ تۇغۇتنىڭ تۆۋەنـ لەپ كېتىشى ۋە شۇنداقلا يېزىلىقلارنىڭ ياخشراق كۈن كو ـ رۈش نىيىتىدە شەھەرلەرگە كوچۈپ كېتىشى بىلەن باغلىقتۇر. يېزىدا قازاقلار ھەممىدىن كوپ ـ ئۇلار ئاھالىنىڭ ئۈمـۇمىي سانىنىڭ 6، 66 پائىزنى، رۇسلار ـ 8، 15 پائىزنى تەشكىل قىلىدۇ.

يېزىلىقلارنىڭ ئوتتۇرا ھېساپتىكى ئەمگەك ھەققى سانا ـ ئەت ساھاسىدىكى ئىشچىنىڭ ئوتتۇرا ھېساپتىكى مائاشىنىڭ 29 پائىزنى تەشكىل قىلىدۇ. 1991 ـ ژىلىدىن 2001 ـ ژىلغىچە ئاھالىنىڭ 80 پائىزغا يېقىنى جان بېشىغا چېقىپ ھېساپلىغاندا ئېيىغا 3 مىڭ تەڭگىدىن كىرىم قىلغان. ئىش بـ لەن تەمىنلەش ستاتۇسى بويىچە ئاھالىنىڭ 6، 40 پـائىزى دولەت مەھكىمىلىرىدە ياللانما ئىشلەيدۇ، 4، 59 پـائىزى شەخسى ئولچۇك يەرلىرىگە ئېگە بولغان ھالدا ئوز ئالدىغا مۇسـ تەقىل ئىشلەش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئەندى سالامەتلىك ساھاسىغا توختىلىدىغان بولساق، يېزـ دا يەنە سىل كېسىلى كوپىيىشكە باشلىدى. 1991 ـ ژىلدىن باشلاپ سىل كېسىلى بىلەن ئاغرىغانلار ئىككـى ھەسـە كوپەيدى. يېزىلارنىڭ دوختۇرلار بىلەن تەمىنلىنىشى 88.1ـ 7، 99 پائىزنى تەشكىل قىلىدۇ. قازاقستان جـۇمھۇرىيىتـى ستاتىستىكا بويىچە ئـاكىنتلىغىنىڭ مەلۇماتلىرىغا قـارىغاندا، 2001 ـ ژىلى 31 پائىزدىن ئوشۇق بېمارغا شىپاخانا ياكـى تىببىي پۇنكتقا بېرىش ئۈچۈن 4 كىلومېتر ۋە ئۇنىڭدىنمۇ ئو ـ شۇق مۇساپىنى پىيادە مېڭىشقا توغرا كەلگەن. شـۇنىڭ بىلەن بىللە يېزىدىكى ئېگىلىكلەرنىڭ 34 پائىزى بېمارلارنى داۋا ـ لاش ھەققى ئۈچۈن مەبلەغ تېپىش قىيىن ئېكەنلىگىنى تەكتـ لىدى. كوپلىگەن ئاغرىقلار ئېچىملىك سۈيى سۈپىتىنىڭ تو ـ ۋەنلىگى بىلەن باغلىق بولماقتا. 3 مىللوندىن ئوشۇق يېزا ئا ـ ھالىسى مەركەزلەشتۈرۈلگەن سۇ مەنبەلىرىدىن ئەمەس، بەلكى قۇدۇقلاردىن، بۇلاقلاردىن، ئارتېزىان بۇلاقلىرىدىن سۇ ئىستـ ىمال قىلماقتا.

يەرلىك ئوزىنى ئوزى باشقۇرۇشقا ياردەم بەرمەكتە

1998 ـ ژىلدىن باشلاپ قازاقستاندا، شۇنداقلا مەركىزىي ئاسىيەنىڭ باشقا ئەللىرىدە خەلق ئارا ھەمكارلىق بويىچە ئامېرىكا ئاگېنتلىغىنىڭ «يەرلىك ئوزىنى ئوزى باشقۇرۇشنى تەرەققىي ئەتكۈزۈش» لايىھىسى ئەملگە ئاشۇرۇلماقتا.

لايىھەنىڭ ئاساسىي يونىلىشى يەرلىك دەرىجىدە دولەت ۋە خۇسۇسىي تارماقلار ئوتـ تۇرىسىدىكى ئىجابىي مۇناسىۋەتلەرنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەش، يەرلىك ئوزىنى ئوزى باشـ قارۇشقا پـۇخرالارنىڭ ئىشتىراك قىلىشىنى كېڭەيتىش، مەركەزلەشتۈرۈشنى پـارچىلاشنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەش ۋە تەرەققىي ئەتكۈزۈش، سايلام ئورگانلىرىنى كۈچەيتىش، ئەخبارات تارقىتىش بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

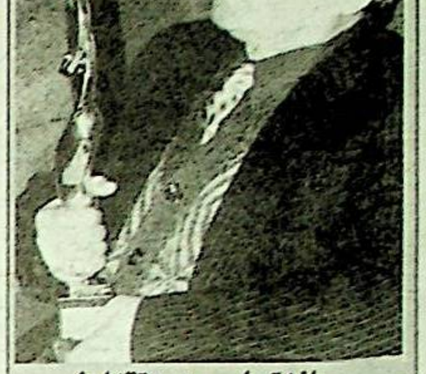
مەرھەمەت خالىس ئىختىسادىي ياردەم قولىنى سۇنغۇچىلارغا بىزنىڭ ھېساپ چوتىمىز:

p/c 406467897 ТОО "Висал"
РНН600400099802
МФО 190501719,
код 719 АГФ ОАО
Банк "Центр Кредит"

«ئىلھامنىڭ» يېڭى ساھىبلىرى

يېقىندا ئۇيغۇر تىياتردا «قازاقستان ئۇيغۇر مەتبىئاتلىرى كلۇبى» تەسىس قىلغان «ئىلھام» مۇكاپىتىنى تاپشۇرۇش تەنتەنەسى بولۇپ ئوتتى. بۇ قېتىممۇ ئەدەبىيات ۋە پۇبلىتىستىكا، مۇزىكا، تەسۋىرىي سەنئەت، تىياتر، بىلىم ۋە پەن نومىناتسىيەلىرى بويىچە سالاھىيەتلىك ئېكسپېرتلار تەۋسىيەسى ئاساسىدا «ئىلھامنىڭ» غالىپلىرى ئېنىقلاندى.

كەچنى تىياتر ئارتىستلىرى گۈلباھار ئەخمەدىيۇا بىلەن پەرھات داۋۇتوۋلار ئېچىپ، مۇكاپات تەسىچلىرى ھەققىدە قىسقىچە ئەخبارات بەرگەندىن كېيىن، «بەخت» ئاكسىونېرلىق جەمئىيىتىنىڭ پرېزىدېنتى، سانائەتچىلەر، تىجارەتچىلەر ۋە پەزىلەتلىك خادىملىرى جۈمھۇرىيەتلىك ئۇيغۇر ئاپتونوم تېرىتورىيەسىنىڭ پرېزىدېنتى، «قازاقستان ئۇيغۇر مېتىبناتلىرى كلۇبىنىڭ» پرېزىدېنتى دىلمۇرات قوزىيېۋ سوز ئېلىپ:

ساۋۇتجان مەمەتقۇلوۋ

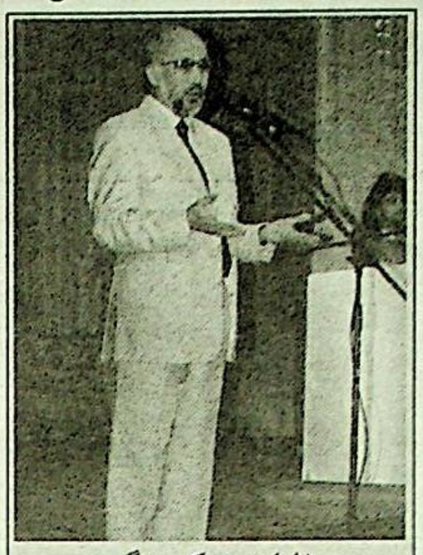
ـ قازاقستان ھازىر تۇراقلىق، باشقا دۆلەتلەر بىلەن ئوز ئارا پايدىلىق ھەمكارلىشىش ئارقىلىق يېڭى تەرەققىيات بالدىقىغا كوتىرىلگەن مەملىكەتلەرنىڭ بىرى. ـ دېدى ئۇ. ـ دولەت رەھبىرى بۇنىڭدىن ئۇچ ئىل ئىلگىرى سانائەتچىلەر ۋە تىجارەتچىلەر بىلەن ئوتكۈزۈلگەن باش قوشۇشتا مەدەنىيەتنى، مەنئۇي بايلىقىمىزنى يارىتىۋاتقان زىيالىلارنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەشكە چاقىرغان ئىدى. بۇ خەيرىخاھلىق ئىشتىن بىزمۇ چەتتە قالمىشنى خالىمىدۇق.

مۇرات ئەخمەدىيۇ

مانا، بۈگۈن ئىككىنچى قېتىم «ئىلھام» مۇكاپىتى ئەدەبىيات مەدەنىيىتى، سەنئەت ساھالىرىدا ئۇمۇمىتەرەققىياتقا قوشقان چوڭ ھەسسى ئۈچۈن ئەڭ مۇناسىپ سىلارغا تاپشۇرۇلۇش ئالدىدا تۇرىدۇ.

كوپچىلىك تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن دەملەرمۇ كەلدى. «ئىلھامنىڭ» «ئەدەبىيات» نومىناتسىيەسىگە ئەدەبىياتتىن تاشقىرى، دراماتۇرگىيە، ئەدەبىي تەنقىت ۋە پۇبلىتىستىكا كىرگۈزۈلگەن. مەزكۇر نومىناتسىيە بويىچە شائىر **ساۋۇتجان مەمەتقۇلوۋ** «مەن ئىشەنگەن تاغلىرىم» توپلىمى ئۈچۈن غالىپ ئاتالدى. 10 دىن ئوشۇق نەزمىي ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى، قازاقستان يازغۇچىلار ئىتتىپاقى مۇكاپىتىنىڭ لائۇرياتى، «ژاۋشى» نەشرىياتى ئۇيغۇر رېداكسىيەسىنىڭ باشلىغى كورنەكلىك شائىرنىڭ بۇ ئۈتۈغنى كوپچىلىك خوشاللىق بىلەن ئالقىشلىدى. شائىرغا دىپلوم، ئالتۇن يالقان چوڭ ھەسسى ئۈچۈن ئەڭ مۇناسىپ سىلارغا تاپشۇرۇلۇش ئالدىدا تۇرىدۇ.

ئازات ھېكمبەگ

قىرى، دراماتۇرگىيە، ئەدەبىي تەنقىت ۋە پۇبلىتىستىكا كىرگۈزۈلگەن. مەزكۇر نومىناتسىيە بويىچە شائىر **ساۋۇتجان مەمەتقۇلوۋ** «مەن ئىشەنگەن تاغلىرىم» توپلىمى ئۈچۈن غالىپ ئاتالدى. 10 دىن ئوشۇق نەزمىي ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى، قازاقستان يازغۇچىلار ئىتتىپاقى مۇكاپىتىنىڭ لائۇرياتى، «ژاۋشى» نەشرىياتى ئۇيغۇر رېداكسىيەسىنىڭ باشلىغى كورنەكلىك شائىرنىڭ بۇ ئۈتۈغنى كوپچىلىك خوشاللىق بىلەن ئالقىشلىدى. شائىرغا دىپلوم، ئالتۇن يالقان ھەمزىموۋ ئەرشىتى. ئوتمۇشتە كوپلىگەن مۇكاپاتلارغا سازاۋەر بولۇپ، «ياشلىق» ئانسامبلىنىڭ ئاساسچىسى بولغان م. ئەخمەدىيۇ بۇ قېتىم تىياتر بىناسىنى رېكونستروك سىيەلەش، ياش ئارتىستلارنى تەربىيەلەش ۋە ئۇيغۇر سەنئەتىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان زور ھەسسى ئۈچۈن تەغدىرلەندى.

تالانتلىق ئاكتيور م. ھەزىموۋنى بولسا، سەنئەتخۇمار خەلقىمىز ياخشى بىلىدۇ. كېيىنكى ۋىللىرى ئۇ رېژىسسيور سۈپىتىدە چوڭ مۇۋاپىقىيەت قازىنىپ، كېلەچىكىدىن ئۈمۈت كۈتكۈزىدىغان سەنئەتكار بولۇپ تونۇلۇۋاتىدۇ. ئوتكەن ۋىلى «ئانامىنىڭ ئاق كويىنىگى» ئەسەرىنى ئۆتۈقلۇق سەھنىلەشتۈرۈپ، تاماشىبىن ھورمىتىگە سازاۋەر بولدى.

«پەن ۋە مائارىپ» نومىناتسىيەسىنىڭ بىرىنچى مۇكاپىتى ئەدىلىيە پەنلىرىنىڭ نامزىتى، قازاقستان مىللىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتى **ئەنۋەر ھاجىيېۋقا** بېرىلدى. ئالىم بۇ ساھادا يېتۈك مۇتەخەسسىسلەردىن ھېسابلىنىدۇ. ئە. ھاجىيېۋ تەربىيىدىن تۈزۈلگەن «قازاقستان جۇمھۇرىيىتى يەر ھوقۇقى» (يەر مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ھوقۇقىي ئاساسلىرى) دەرسلىگى ھازىر ئېلىمىزنىڭ ئالىي ئوقۇش ئورۇنلىرىدا كەڭ ئاممىباپلىقلىنىۋاتقان ئالىم نەق ئەينە شۇ ئەمگىگى ئارقىلىق موشۇ مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

ئۈزۇرايىم باراتوۋا

مەزكۇر نومىناتسىيە بويىچە ئىككىنچى ئورۇننى گېئولوگىيە ـ مىنېرولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورى، جۇمھۇرىيەت پەنلەر ئاكادېمىيەسى سېيسمولوگىيە ۋە پەۋقۇلاددە ئەھۋاللار بويىچە ئاگېنتلىغى ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي ـ تەتقىقات لابوراتورىيەسىنىڭ باشلىغى **ئابدۇلايىۋ ئالىدى**. ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ نۇرغۇن قىسمى چەت تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان ئالىم سېيسمىكلىق بېخەتەرلىك ۋە يەر تەۋرەش زونىلىرىنى تەخمىن قىلىش بويىچە نۇرغۇن سالماسلىكى ۋېرىك مۇتەخەسسىسلەردىن ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئوتكەن ۋىلى ئەشرەدىن چىققان «يەر تەۋرەشلەرنى تەخمىن قىلىش يوللىرى» مونوگرافىيەسى ئىلىم ـ پەنگە قوشۇلغان توھپە سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنغان.

كونكۇرس شەرتى بويىچە ئەڭ مۇناسىپ لائۇرياتلار «مېتىبناتلار» كلۇبى تەنتەنىدە بۇنىڭ بىلەن چەكلەنمەي، «ئىلھامنىڭ» لائۇرياتلىرىدىن تاشقىرى سېپورت، سەنئەت ۋە باشقىمۇ ساھالاردا مەلۇم ئۇقۇرغا ئېرىشكەن بىر توپ كىشىلەرنىڭ مادداي سوغلار بىلەن تەغدىرلىدى.

ئەخمەتجان ئىسرائىلوۋ.
ئۇچقۇن قۇربانىنىيازوۋ
چۇشەرگەن سۇرەتلەر.

زالدىن كورۇنۇش

ئابدۇكېرىم ئىسا

مەزكۇر نومىناتسىيە بويىچە بىرىنچى ئورۇن ھېچ كىمگە بېرىلمىدى. ئىككىنچى ئورۇنغا بولسا، ماھىر سازەندە ۋە تالانتلىق ناخشىچى **مارات نورۇزوۋ** سازاۋەر بولدى. ماراتنىڭ «ناۋا» ئانسامبلىنىڭ تەركىۋىدە پورتۇگالىيە، ۋېنگرىيە، تۈركىيە، فىنلىياندىيە ۋە شۇ ئۇ ئار دا ئوتكەن خەلق ئارا فېستىۋاللارنىڭ لائۇرياتى ئاتالغان تالانتلىق سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ بىرىدۇر. ئۇنىڭ بولۇپمۇ ئوتكەن ۋىلقى يەككە كونسېرتى تاماشىبىنلار ئىسىدە قالدى.

مۇھەت ھېزىموۋ

«تەسۋىرىي سەنئەت» نومىناتسىيەسى بويىچە كومىسسىيە ئەزالىرى بىرىنچى ئورۇننى **ئازات ھېكمبەككە** بەردى. تونۇلغان رەسسام ۋە كوللېكسونېرنىڭ ئىسمى بۈگۈن سەنئەت ئەھلىگە ياخشى تونۇش. ئۇ توپلىغان ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ نەمۇنىلىرى كوپلىگەن ئەللەردە نامايىش قىلىنماقتا. ئوتكەن ۋىللا ئۇنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيە ۋە كاۋكاز خەلقلىرىنىڭ كىيىملىرى بىلەن زەركارلىق بۇيۇملىرى» نامىلىق كورگەزمىسى شەھەرلىكلەرنى ئوزىگە رام قىلۇالغانلىقى ئىسپاتلاندى.

زامانىمىزنىڭ مەھسۇلدار رەسساملىرىنىڭ بىرى، سانكت ـ پېتېربۇرگ، ستامبۇل، لىسابوندا ئوتكۈزۈلگەن خەلق ئارا كورگەزمىلەرنىڭ دىپلوملىنى **ئابدۇكېرىم ئىسانىڭ** ئەمگىكى ژۈقۇرى باھالىنىپ ئىككىنچى ئورۇننى ئالدى. ئوتكەن ۋىل رەسسام ئۇچۈن ئالەمتلىك بولدى. ئۇنىڭ ئىجادىيىتى «قازاقستان جۇمھۇرىيىتى تەسۋىرىي سەنئىتى» توپلىمىغا كىردى. قاستېيېۋ ناملىدىكى مۇزېيدا شەخسىي كورگەزمىسى ئېچىلدى.

نوۋەتتىكى «تىياتر» نومىناتسىيەسى بويىچە بىرىنچى ئورۇنغا ئۇيغۇر تىياترىنىڭ مۇدىرى، قازاقستان خەلق ئارتىستى **مۇرات ئەخمەدىيۇ**، ئىككىنچى ئورۇنغا ئارتىست ۋە تالانتلىق رېژىسسيور **مۇھەت ھېزىموۋ** ئېرىشتى. ئوتمۇشتە كوپلىگەن مۇكاپاتلارغا سازاۋەر بولۇپ، «ياشلىق» ئانسامبلىنىڭ ئاساسچىسى بولغان م. ئەخمەدىيۇ بۇ قېتىم تىياتر بىناسىنى رېكونستروكسىيەلەش، ياش ئارتىستلارنى تەربىيەلەش ۋە ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان زور ھەسسى ئۈچۈن تەغدىرلەندى.

تالانتلىق ئاكتيور م. ھەزىموۋنى بولسا، سەنئەتخۇمار خەلقىمىز ياخشى بىلىدۇ. كېيىنكى ۋىللىرى ئۇ رېژىسسيور سۈپىتىدە چوڭ مۇۋاپىقىيەت قازىنىپ، كېلەچىكىدىن ئۈمۈت كۈتكۈزىدىغان سەنئەتكار بولۇپ تونۇلۇۋاتىدۇ. ئوتكەن ۋىلى «ئانامىنىڭ ئاق كويىنىگى» ئەسەرىنى ئۆتۈقلۇق سەھنىلەشتۈرۈپ، تاماشىبىن ھورمىتىگە سازاۋەر بولدى.

«پەن ۋە مائارىپ» نومىناتسىيەسىنىڭ بىرىنچى مۇكاپىتى ئەدىلىيە پەنلىرىنىڭ نامزىتى، قازاقستان مىللىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتى **ئەنۋەر ھاجىيېۋقا** بېرىلدى. ئالىم بۇ ساھادا يېتۈك مۇتەخەسسىسلەردىن ھېسابلىنىدۇ. ئە. ھاجىيېۋ تەربىيىدىن تۈزۈلگەن «قازاقستان جۇمھۇرىيىتى يەر ھوقۇقى» (يەر مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ھوقۇقىي ئاساسلىرى) دەرسلىگى ھازىر ئېلىمىزنىڭ ئالىي ئوقۇش ئورۇنلىرىدا كەڭ ئاممىباپلىقلىنىۋاتقان ئالىم نەق ئەينە شۇ ئەمگىگى ئارقىلىق موشۇ مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

ئۈزۈرايىم باراتوۋا

مەزكۇر نومىناتسىيە بويىچە ئىككىنچى ئورۇننى گېئولوگىيە ـ مىنېرولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورى، جۇمھۇرىيەت پەنلەر ئاكادېمىيەسى سېيسمولوگىيە ۋە پەۋقۇلاددە ئەھۋاللار بويىچە ئاگېنتلىغى ئىنستىتۇتىنىڭ **ئابدۇلايىۋ ئالىدى**. ئىلمىي ـ تەتقىقات لابوراتورىيەسىنىڭ باشلىغى **ئابدۇلايىۋ ئالىدى**. ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ نۇرغۇن قىسمى چەت تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان ئالىم سېيسمىكلىق بېخەتەرلىك ۋە يەر تەۋرەش زونىلىرىنى تەخمىن قىلىش بويىچە نۇر سالماسلىكى ۋېرىك مۇتەخەسسىسلەردىن ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئوتكەن ۋىلى ئەشرەدىن چىققان «يەر تەۋرەشلەرنى تەخمىن قىلىش يوللىرى» مونوگرافىيەسى ئىلىم ـ پەنگە قوشۇلغان توھپە سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنغان.

كونكۇرس شەرتى بويىچە ئەڭ مۇناسىپ لائۇرياتلار «مېتىبناتلار» كلۇبى تەنتەنىدە بۇنىڭ بىلەن چەكلەنمەي، «ئىلھامنىڭ» لائۇرياتلىرىدىن تاشقىرى سېپورت، سەنئەت ۋە باشقىمۇ ساھالاردا مەلۇم ئۇقۇرغا ئېرىشكەن بىر توپ كىشىلەرنىڭ مادداي سوغلار بىلەن تەغدىرلىدى.

ئەخمەتجان ئىسرائىلوۋ.
ئۇچقۇن قۇربانىنىيازوۋ
چۇشەرگەن سۇرەتلەر.

زالدىن كورۇنۇش

ئابدۇكېرىم ئىسا

مەزكۇر نومىناتسىيە بويىچە بىرىنچى ئورۇن ھېچ كىمگە بېرىلمىدى. ئىككىنچى ئورۇنغا بولسا، ماھىر سازەندە ۋە تالانتلىق ناخشىچى **مارات نورۇزوۋ** سازاۋەر بولدى. ماراتنىڭ «ناۋا» ئانسامبلىنىڭ تەركىۋىدە پورتۇگالىيە، ۋېنگرىيە، تۈركىيە، فىنلىياندىيە ۋە شۇ ئۇ ئار دا ئوتكەن خەلق ئارا فېستىۋاللارنىڭ لائۇرياتى ئاتالغان تالانتلىق سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ بىرىدۇر. ئۇنىڭ بولۇپمۇ ئوتكەن ۋىلقى يەككە كونسېرتى تاماشىبىنلار ئىسىدە قالدى.

مۇھەت ھېزىموۋ

«تەسۋىرىي سەنئەت» نومىناتسىيەسى بويىچە كومىسسىيە ئەزالىرى بىرىنچى ئورۇننى **ئازات ھېكمبەككە** بەردى. تونۇلغان رەسسام ۋە كوللېكسونېرنىڭ ئىسمى بۈگۈن سەنئەت ئەھلىگە ياخشى تونۇش. ئۇ توپلىغان ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ نەمۇنىلىرى كوپلىگەن ئەللەردە نامايىش قىلىنماقتا. ئوتكەن ۋىللا ئۇنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيە ۋە كاۋكاز خەلقلىرىنىڭ كىيىملىرى بىلەن زەركارلىق بۇيۇملىرى» نامىلىق كورگەزمىسى شەھەرلىكلەرنى ئوزىگە رام قىلۇالغانلىقى ئىسپاتلاندى.

زامانىمىزنىڭ مەھسۇلدار رەسساملىرىنىڭ بىرى، سانكت ـ پېتېربۇرگ، ستامبۇل، لىسابوندا ئوتكۈزۈلگەن خەلق ئارا كورگەزمىلەرنىڭ دىپلوملىنى **ئابدۇكېرىم ئىسانىڭ** ئەمگىكى ژۈقۇرى باھالىنىپ ئىككىنچى ئورۇننى ئالدى. ئوتكەن ۋىل رەسسام ئۇچۈن ئالەمتلىك بولدى. ئۇنىڭ ئىجادىيىتى «قازاقستان جۇمھۇرىيىتى تەسۋىرىي سەنئىتى» توپلىمىغا كىردى. قاستېيېۋ ناملىدىكى مۇزېيدا شەخسىي كورگەزمىسى ئېچىلدى.

نوۋەتتىكى «تىياتر» نومىناتسىيەسى بويىچە بىرىنچى ئورۇنغا ئۇيغۇر تىياترىنىڭ مۇدىرى، قازاقستان خەلق ئارتىستى **مۇرات ئەخمەدىيۇ**، ئىككىنچى ئورۇنغا ئارتىست ۋە تالانتلىق رېژىسسيور **مۇھەت ھېزىموۋ** ئېرىشتى.

مارات نورۇزوۋ

چۈن تەغدىرلەندى. ئۈزۈرايىم باراتوۋقا تامامشىبىنلارنىڭ ئالقىشى ئاستىدا دىپلوم ۋە 200 مىڭ تەڭگە تاپشۇرۇلدى.

«مۇزىكا» نومىناتسىيەسى ناخشىچىلار، سازەندە ۋە كومپوزىتورلار، مۇزىكاشۇناسلار ئارىسىدىكى بەيگىنى ئېنىقلايدۇ. بۇ قېتىم

ئابدۇلەزىز ئابدۇللايىۋ

تىلغان ستاتۇنىتكا ۋە 500 مىڭ تەڭگە تاپشۇرۇلدى.

موشۇ نومىناتسىيە بويىچە ئىككىنچى ئورۇن كەسپىدىشمىز، قازاقستان ژۇرنالىستلار ئىتتىپاقى مۇكاپىتىنىڭ لائۇرياتى، «ژۇرەككە» كونكۇرسىنىڭ دىپلومانتى، «ئۇيغۇر ئاۋازى» كېزىتىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئىشلار بولۇمىنىڭ باشلىغى **ئۈزۈرايىم باراتوۋقا** بېرىلدى. ژۇرنالىست ئوتكەن ژىلى «ئۇيغۇر ئاۋازى» كېزىتى سەھىپىلىرىدە ئېلان قىلىنغان بىر تۈركۈم پۇبلىتىستىكىلىق ماقالىلىرى ئۈچۈن تەغدىرلەندى. ئۈزۈرايىم باراتوۋقا تامامشىبىنلارنىڭ ئالقىشى ئاستىدا دىپلوم ۋە 200 مىڭ تەڭگە تاپشۇرۇلدى.

«مۇزىكا» نومىناتسىيەسى ناخشىچىلار، سازەندە ۋە كومپوزىتورلار، مۇزىكاشۇناسلار ئارىسىدىكى بەيگىنى ئېنىقلايدۇ. بۇ قېتىم

ئەنۋەر ھاجىيېۋ

مانا، بۈگۈن ئىككىنچى قېتىم «ئىلھام» مۇكاپىتى ئەدەبىيات مەدەنىيەت، سەنئەت ساھالىرىدا ئۇمۇمىتەرەققىياتقا قوشقان چوڭ ھەسسى ئۈچۈن ئەڭ مۇناسىپ سىلارغا تاپشۇرۇلۇش ئالدىدا تۇرىدۇ.

كوپچىلىك تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن دەملەرمۇ كەلدى. «ئىلھامنىڭ» «ئەدەبىيات» نومىناتسىيەسىگە ئەدەبىياتتىن تاشقىرى، دراماتۇرگىيە، ئەدەبىي تەنقىت ۋە پۇبلىتىستىكا كىرگۈزۈلگەن. مەزكۇر نومىناتسىيە بويىچە شائىر **ساۋۇتجان مەمەتقۇلوۋ** «مەن ئىشەنگەن تاغلىرىم» توپلىمى ئۈچۈن غالىپ ئاتالدى. 10 دىن ئوشۇق نەزمىي ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى، قازاقستان يازغۇچىلار ئىتتىپاقى مۇكاپىتىنىڭ لائۇرياتى، «ژاۋشى» نەشرىياتى ئۇيغۇر رېداكسىيەسىنىڭ باشلىغى كورنەكلىك شائىرنىڭ بۇ ئۈتۈغنى كوپچىلىك خوشاللىق بىلەن ئالقىشلىدى. شائىرغا دىپلوم، ئالتۇن يالقان

ساۋۇتجان مەمەتقۇلوۋ

قىسقىچە ئەخبارات بەرگەندىن كېيىن، «بەخت» ئاكسىونېرلىق جەمئىيىتىنىڭ پرېزىدېنتى، سانائەتچىلەر، تىجارەتچىلەر، تىجارەتچىلەر ۋە پەزىلەتلىك خادىملىرى جۈمھۇرىيەتلىك ئۇيغۇر ئاپتونوم تېرىتورىيەسىنىڭ پرېزىدېنتى، «قازاقستان ئۇيغۇر مېتىبناتلىرى كلۇبىنىڭ» پرېزىدېنتى دىلمۇرات قوزىيېۋ سوز ئېلىپ:

مۇرات ئەخمەدىيۇ

ـ قازاقستان ھازىر تۇراقلىق، باشقا دۆلەتلەر بىلەن ئوز ئارا پايدىلىق ھەمكارلىشىش ئارقىلىق يېڭى تەرەققىيات بالدىقىغا كوتىرىلگەن مەملىكەتلەرنىڭ بىرى. ـ دېدى ئۇ. ـ دولەت رەھبىرى بۇنىڭدىن ئۇچ ئىل ئىلگىرى سانائەتچىلەر ۋە تىجارەتچىلەر بىلەن ئوتكۈزۈلگەن باش قوشۇشتا مەدەنىيەتنى، مەنئۇي بايلىقىمىزنى يارىتىۋاتقان زىيالىلارنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەشكە چاقىرغان ئىدى. بۇ خەيرىخاھلىق ئىشتىن بىزمۇ چەتتە قالمىشنى خالىمىدۇق.

ئەنۋەر ھاجىيېۋ

مانا، بۈگۈن ئىككىنچى قېتىم «ئىلھام» مۇكاپىتى ئەدەبىيات مەدەنىيەت، سەنئەت ساھالىرىدا ئۇمۇمىتەرەققىياتقا قوشقان چوڭ ھەسسى ئۈچۈن ئەڭ مۇناسىپ سىلارغا تاپشۇرۇلۇش ئالدىدا تۇرىدۇ.

كوپچىلىك تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن دەملەرمۇ كەلدى. «ئىلھامنىڭ» «ئەدەبىيات» نومىناتسىيەسىگە ئەدەبىياتتىن تاشقىرى، دراماتۇرگىيە، ئەدەبىي تەنقىت ۋە پۇبلىتىستىكا كىرگۈزۈلگەن. مەزكۇر نومىناتسىيە بويىچە شائىر **ساۋۇتجان مەمەتقۇلوۋ** «مەن ئىشەنگەن تاغلىرىم» توپلىمى ئۈچۈن غالىپ ئاتالدى. 10 دىن ئوشۇق نەزمىي ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى، قازاقستان يازغۇچىلار ئىتتىپاقى مۇكاپىتىنىڭ لائۇرياتى، «ژاۋشى» نەشرىياتى ئۇيغۇر رېداكسىيەسىنىڭ باشلىغى كورنەكلىك شائىرنىڭ بۇ ئۈتۈغنى كوپچىلىك خوشاللىق بىلەن ئالقىشلىدى. شائىرغا دىپلوم، ئالتۇن يالقان

ساۋۇتجان مەمەتقۇلوۋ

قىسقىچە ئەخبارات بەرگەندىن كېيىن، «بەخت» ئاكسىونېرلىق جەمئىيىتىنىڭ پرېزىدېنتى، سانائەتچىلەر، تىجارەتچىلەر ۋە پەزىلەتلىك خادىملىرى جۈمھۇرىيەتلىك ئۇيغۇر ئاپتونوم تېرىتورىيەسىنىڭ پرېزىدېنتى، «قازاقستان ئۇيغۇر مېتىبناتلىرى كلۇبىنىڭ» پرېزىدېنتى دىلمۇرات قوزىيېۋ سوز ئېلىپ:

مۇرات ئەخمەدىيۇ

ـ قازاقستان ھازىر تۇراقلىق، باشقا دۆلەتلەر بىلەن ئوز ئارا پايدىلىق ھەمكارلىشىش ئارقىلىق يېڭى تەرەققىيات بالدىقىغا كوتىرىلگەن مەملىكەتلەرنىڭ بىرى. ـ دېدى ئۇ. ـ دولەت رەھبىرى بۇنىڭدىن ئۇچ ئىل ئىلگىرى سانائەتچىلەر ۋە تىجارەتچىلەر بىلەن ئوتكۈزۈلگەن باش قوشۇشتا مەدەنىيەتنى، مەنئۇي بايلىقىمىزنى يارىتىۋاتقان زىيالىلارنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەشكە چاقىرغان ئىدى. بۇ خەيرىخاھلىق ئىشتىن بىزمۇ چەتتە قالمىشنى خالىمىدۇق.

ئەنۋەر ھاجىيېۋ

مانا، بۈگۈن ئىككىنچى قېتىم «ئىلھام» مۇكاپىتى ئەدەبىيات مەدەنىيەت، سەنئەت ساھالىرىدا ئۇمۇمىتەرەققىياتقا قوشقان چوڭ ھەسسى ئۈچۈن ئەڭ مۇناسىپ سىلارغا تاپشۇرۇلۇش ئالدىدا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
www.uygurkitap.com

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار دىيارىغا تاتارلار 1851 ـ ژىلدىن باشلاپ كوچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان. ئۇيغۇرستانغا سايادەت قىلغان مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس ئالىم ۋ. رادلوۋ «سىبىردىن تاللانما» دېگەن ئەسىرىدە ئوزىنىڭ 1862 ـ ژىلى غۇلجىغا كەلگەندە بۇ يەردە تاتارلارنىڭ كوپلىگىنى، ئۇلارنىڭ بېسىم كوپچىلىكى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى، ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەر بىلەن ئىناق ئوتۇپ، روسسىيەدىكىگە قارىغاندا كوپ دەرىجىدە ئەركىن، كوڭۈللۈك ياشاۋاتقانلىقىنى بايان قىلغان.

1899 ـ ژىلى مائارىپچىرۇھىر تاتار بايلىرىدىن سەئىد ھاجى غابىتوۋ ئوز خراجىتى بىلەن قازان شەھىرىدىن ئاتاقلىق دىنىي زات كەشفىل ئاسرار ھەزرەتنى غۇلجا شەھىرىگە تەكلىپ قىلغان. كەشفىل ئاسرار

ئەل سىيگەن دىنىي زات

ھەزرەت 1858 ـ ژىلى قازان شەھىرىنىڭ مالمىژ ناھىيەسىدىكى بىر ئاۋۇلدا موللا ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ باشلانغۇچ بىلىمنى تۇغۇلغان يۇرتىدا ئېلىپ، ئاندىن قازاندا مەدرىسىدە ئوقۇغان. ئۇ ئەتراپلىق بىلىم ئېگىلەش مەخسىتىدە ئاستراخان، بۇخارا شەھەرلىرىدە تەھسىل كورگەن.

ئۇ غۇلجىغا كېلىپ ئىمامەتچىلىك قىلىدۇ. ئىمام كېلىشى بىلەن تاتار جامائەتچىلىگى غۇلجىدا تاتار مەسچىتىنى سېلىشقا كىرىشىدۇ. مەسچىت پۈتكىچە ھەزرەت ئوز ئۇيىدە بالىلارنى ئوقىتىشقا باشلايدۇ.

كەشفىل ئاسرار ھەزرەت تەشكىل قىلغان مەدرىسىدە ئۇسۇلى قەدىمچە ھەم شۇنداقلا جەدىدچىمۇ بىلىم بەرگەن. مەسچىت پۈتكەندە يېنىدىكى بولۇملەرگە يوتكۈلۈپ، ئوقۇتۇش ھەقىقىي جەدىدچە داۋام قىلىدۇ. ئايىرىم بولۇمدە ھەزرەتنىڭ رەپىقىسى ئەمنە ئابىستاي قىزلارنى ئوقۇتقان. ھە، دىنىي بىلىملىرى ژۇقۇرى، ئوزى ئادىل، ياخشى ئىسلاھى بار غۇلجا خەلقى ئارسىدا چوڭ ئابرويغا ئىگە بولۇپ، ئوقۇتۇش ھەقىقىي

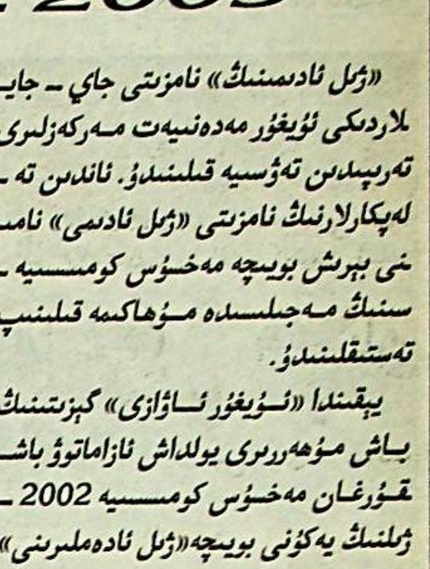
«ژىل ئادەملىرى» ئېنىقلانمىسى

2003 ـ ژىلىنىڭ «ژىل ئادىمى»

«ژىل ئادىمىنىڭ» نامزىتى جاي ـ جايلاردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركەزلىرى تەرىپىدىن تەۋسىيە قىلىنىدۇ. ئاندىن تەلەپكارلارنىڭ نامزىتى «ژىل ئادىمى» نامىنى بېرىش بويىچە مەخسۇس كومىسسىيە ـ سىنىڭ مەجلىسىدە مۇھاكىمە قىلىنىپ تەستىقلىنىدۇ.

يېقىندا «ئۇيغۇر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى يولداش ئازاماتوۋ باشقۇرغان مەخسۇس كومىسسىيە 2002 ـ ژىلىنىڭ يەكۈنى بويىچە «ژىل ئادەملىرىنى» ئېنىقلاپ، ئۇلارغا مەخسۇس دىپلوم ۋە خاتىرە سوغىلارنى تاپشۇردى.

شۇنداق قىلىپ، توۋەندىكى شەخسلەر «ژىل ئادىمى» دەپ ئېتىراپ قىلىندى:

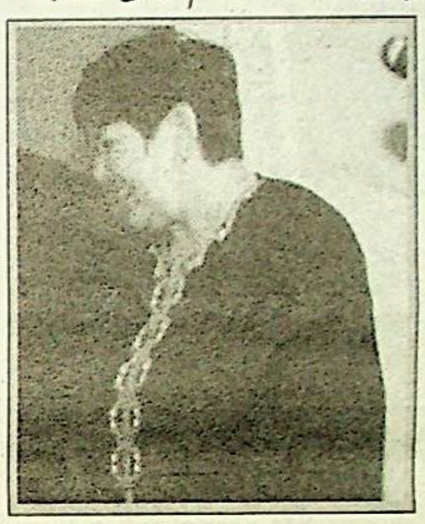
ئالمۇتا شەھرىنىڭ مېدىۋ ناھىيەسى بويىچە شۇ ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى، ئالمۇتا شەھەرلىك مەسلىھەتىنىڭ دېپۇتاتى تايىرجان تۇرسۇن ئوغلى باراتوۋ.

قازاقستان جۇمھۇرىيىتى بويىچە «بېنت» ئاكسونېرلىق جەمىيىتىنىڭ پرېزىدېنتى، سانائەتچىلەر، تىجارەتچىلەر، يېزا ئىگىلىكى خادىملىرى جۇمھۇرىيەتلىك ئۇيغۇر ئاسسوتسىيەسىنىڭ پرېزىدېنتى دىلمۇرات پىرمۇھەممەت ھاجىم ئوغلى قوزىيېۋ.

ئالمۇتا شەھىرىدىكى ۋېتېرانلار ئۆيىنىڭ مۇدىرى، ئالمۇتا شەھەرلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى، ئالمۇتا شەھەرلىك مەسلىھەتىنىڭ دېپۇتاتى ئابدۇللا ھاشىم قارىم ئوغلى تۇراتتى.

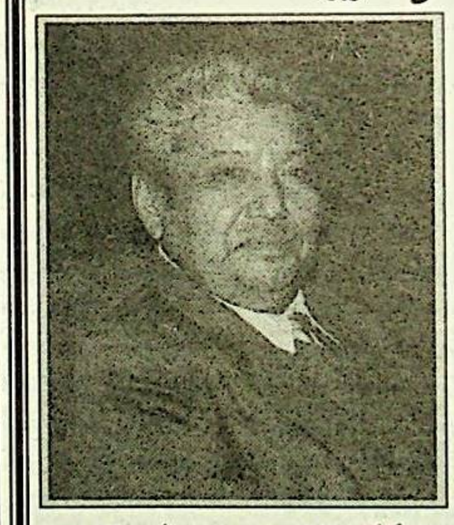
پانفىلوۋ ناھىيەسى بويىچە بىلال نازىم نامىدىكى مەكتەپنىڭ مۇدىرى سانىيەم سادىق قىزى زۇلياروۋا.

ئۇيغۇر ناھىيەسى بويىچە «تېپلورېمستروي» جاۋاپكەرلىكى چەكلەنگەن يولداشلىنىڭ مۇدىرى ھەسەنجان قادىر ئوغلى ئىمىروۋ.

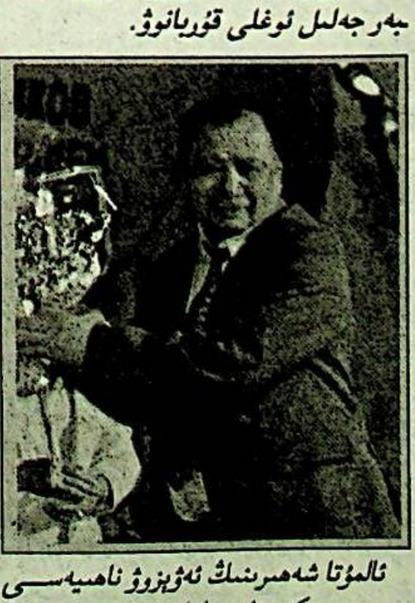
ئالمۇتا شەھرىنىڭ ئالمالى ناھىيەسى بويىچە شۇ ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى رەئىسىنىڭ ئورۇنباسارى ئىلىنەكبەرجەلىل ئوغلى قۇربانوۋ.

ئەمگەكچىقازاق ناھىيەسىنىڭ چېلەك رەكسونى بويىچە ئەمگەكچىقازاق ناھىيەلىك ئىلھېكترتارماقلىرى كارخانىسى باشلىغىنىڭ چېلەك رەكسونى بويىچە ئورۇنباسارى ئابدۇغېنى ئابدۇۋەلى ئوغلى ئابۇبەكروۋ.

ئالمۇتا شەھرىنىڭ تۈركسىب ناھىيەسى بويىچە «ناسىر» كان ـ رۇدا شىركىتىنىڭ تىجارىتى مۇدىرى، ئالمۇتا شەھەرلىك مەسلىھەتىنىڭ دېپۇتاتى تايىرجان تۇرسۇن ئوغلى باراتوۋ.

ئالمۇتا شەھرىنىڭ ئالمالى ناھىيەسى بويىچە شۇ ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى رەئىسىنىڭ ئورۇنباسارى ئىلىنەكبەرجەلىل ئوغلى قۇربانوۋ.

ئالمۇتا شەھرىنىڭ ئۆيغۇرۇ ناھىيەسى بويىچە مەزكۇر ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى زامانداىن جالمالداىن ئوغلى رەخمانوۋ، «ئۇرۇژاي» كوئوپېراتىۋىنىڭ رەئىسى.

ئالمۇتا شەھرىنىڭ ئالمالى ناھىيەسى بويىچە شۇ ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى زامانداىن جالمالداىن ئوغلى رەخمانوۋ، «ئۇرۇژاي» كوئوپېراتىۋىنىڭ رەئىسى.

ئىسلام دىنى ۋە ئەدەپ ـ ئەخلاق

مۇقەددەس ئىسلام دىنىمىزدا، يەنى مۇسۇلمانلارنىڭ قىبلىگاھى «قۇرئان كەرىمدە» ئەدەپ ـ ئەخلاق مەسىلىلىرىگە ئىنتايىن نۇرغۇن كۆڭۈل بولۇنۇپ، ئىنسانلارنى توغرا يولدا تەربىيەلەشكە ئۇندىگەنلىكى ئۈچۈن ئىسلام تەربىيەسىنى ئالغانلاردا ئىنسانپەرۋەرلىك، يەنى ئەدەمگەرچىلىك، ياخشى ئىنسانىي پەزىلەتلەر بولىدۇ. ئەگەر ئىنسانلاردا ئېتىقات بولمىسا، ئۇنداق ئادەملەر ئېتىقاتسىز، ۋەھشى، يەنى ھايۋاندىن پەرقى بولمايدۇ. ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھەر قانداق دىن (بۇ يەردە بىز ئاساسىي دىنلارنى كۆزدە تۇتىۋاتىمىز) ئادەملەرنى توغرا يولغا دەۋەت قىلىپ، ياخشى پەزىلەتلىك بولۇشقا چاقىرىدۇ.

40 ـ 50 ـ ژىللىرى غۇلجا شەھىرىدە ئابدۇللا قازى ھاجىم، غوپۇر ئاخۇنۇم، ھېلىم ھاجىم، ئوسمان قارىم، سەيىت ئاخۇنۇم، ئابدۇللا دامۇللام، ساۋۇت دامۇللام، ئابدۇل مۇتائەلا خەلپەم، يارمۇھەممەت خەلپەم، تېيىپزات خەلپىتىم، ماھمۇتجان خەلپىتىم، سەيد ئىلى ھەزرەت، شېرىپىدىن ئەلەم قاتار ـ لىق ئاتاقلىق دىنىي زاتلار خىلىلا بار ئىدى. ئۇلار دىنىمىزنىڭ تۈرۈكى بولۇپ، جامائەتنى ئىللانىڭ توغرا يولدا مېڭىشقا دەۋەت قىلاتتى.

شۇنداقلا شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا: چۇلۇقايدا شېرىپىدىن دامۇللام، قاش قارۇاغدا ۋېلەم قارىم، دوڭ مازاردا نۇرامبەگ ئاخۇنۇم، تۇرپانىيۇزدە مۇدەستر خەلپىتىم، ھېدىل يۇزدە نەسىردىن دامۇللام، غوجاش يۇزدە نادىر ئاخۇنۇم، كېپەك يۇزدە پىدا خەلپەم، پەنجىمدە ھاشىم قارىم ئوخشاش دىنىي زاتلار بار ئىدى.

ئەينە شۇنداق ئالىملاردىن ئابدۇللا قازى ھاجىم، غوپۇر ئاخۇنۇم، ھېلىم ھاجىم، ئەلا دامۇللام ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت مەھكىمە شەرئى بار ئىدى. مەھكىمە شەرئى شەرىئەت قانۇنى بويىچە ئوغۇرلۇق قىلغانلارنى، ئادەم ئولتۈرگەنلەرنى، قىمار ئوينىغانلارنى، پاھىشەۋازلارنى قىلمىشىغا قاراپ جازالاتتى. مەسچىتلەردە ئەمر مەرۇپ، ئەتىگەنلىك نامازدىن كېيىن كىتاپخانلىق بولۇپ تۇراتتى، ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئادەملەر شەرىئەت قانۇنلىرىغا رايە قىلاتتى.

ئەندى ئۇيغۇرلار دىيارىنىڭ ئۈچ ۋىلايىتىدە مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلاپ پارتلاپ شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتى مەۋجۇت بولغان 1944 ـ 1949 ـ ژىللىرى مەھكىمە شەرئى ئەھمىيىتى تېخىمۇ كۆتۈرۈلىدى ۋە دىنىي نازارەت قۇرۇلۇپ ئۇنىڭغا ئابدۇلمۇتائەلا خەلپەم (ئۇنىڭغا ئاللا رەخمەت قىلسۇن) رەھبەرلىك قىلدى. بۇ دىنىي مەھكىمىدە دامۇللا رازىيېۋ، تېيىپزات خەلپىتىم، سەيىت ئاخۇنۇم، ساۋۇت دامۇللام، ئابدۇللا دامۇللام قاتارلىق كىشىلەر خىزمەت قىلاتتى. ئۇلار دىنىي ئىشلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئادەملەرنىڭ ئۇچراشتىمىز ئېتىقاتىنى كۈچەيتىشكە كۈچ چىقىرىپ، ئوشۇر ـ زاكاتقا ئېگە دارچىلىق قىلاتتى. بۇ ۋاقىتتا غۇلجا بەيتۇللا مەدرىسىنىڭ ھويلىسىغا 40 ھوجۇر ياستىلىپ، ئۇنىڭدا 150 تال ئوشۇق ياش تەلەبە تۇرۇپ مەدرىسىدە بىلىم ئالدى. مەدرىسىدە بۇ ژىللىرى ساۋۇت دامۇللام، ئابدۇللا دامۇللام، سەيد ئەلى دامۇللام، ماھمۇتجان خەلپىتىم، شېرىپىدىن ئاخۇنۇم، سىدىق دامۇللام ئوخشاش دىنىي زاتلار دەرس بەردى. موشۇ قۇرلارنىڭ مۇئەللىپى بۇ دەرگاھتا ئۇچ ژىل بىلىم ئالغان.

ئەپسۇسكى، ئۇيغۇرلار دىيارىنى قىزىل خىتاي كومموئنستلىرى 1949 ـ ژىلى بىر پاي ئوق ئاتماي ئىشغال قىلغاندىن كېيىن دىنى نازارەت يېپىلدى، ئاندىن دىنىي زاتلار باشقا زىيالىلار قاتارىدا تەقىپلىنىپ، تۇرمىلەرگە تاشلاندى. باش ـ ئايىغى يوق كەينى ـ كەينىدىن باشلانغان ھەر خىل سىياسىي ھەرىكەتلەر نەتىجىسىدە نۇرغۇنلىغان تەرەققىپەرۋەر دىنىي زاتلار يوقىتىلدى، تەقىپلەندى. ئەندى مۇنداق ئەھۋالدا بولسا دىننىغا ئېگىدارچىلىق قىلىدىغان ئادەملەر ئازىيىپ كەتتى، ئولىمالارنىڭ روھىي چۈشتى، لېكىن خەلقىمىزنىڭ دىنى ئېتىقاتى يوقىتىلمىدى.

خىتاي كومموئنستلىرىنىڭ مۇنداق باشباشتاقلىق، ئاممۇيۈزلۈك تەقىپلەش ھەرىكەتلىرىدىن بېزار بولغان بىر قىسىم كىشىلەر كېچىش ئېلىگە كوچۇپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. مانا ئاللانىڭ رەھمىتى بىلەن ئۇز مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرگەن قازاقستان جۇمھۇرىيىتىدە دىنىي ئەركىنلىك يولغا قويۇلدى. ئىلگىرى كوممۇنستىك تۈزۈم دەۋرىدە دىن ئەپيۇن دەپ چەكلىنىپ، بەزى كىشىلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقادى سۇلاشقان ئېدى. مانا ئەندى ئىسلام دىنىغا بولغان كوز قاراش ئىجابىي تەرەپكە ئۆزگەردى، كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىمۇ كۈچەيشكە باشلىدى، بارلىق جايلاردا مەسچىتلەر سېلىندى. لېكىن ئادەمنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، يېكى ئېچىلغان مەسچىتلارغا تېخى ئويلەنمىگەن، 2 ـ 3 ژىل ئاران ئوقۇغان ياش ئىمامىلار تايىنلانماقتا. ئۇلار شەرىئەت ئەھكاملىرىنى قانداق ئىجرا قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ گېپىنى كىم ئاڭلايدۇ؟ بۇنداق ئەھۋاللار، ئەلۋەتتە تۈزىتىلىشى كېرەك.

بىز قازاقستان جۇمھۇرىيىتىدىكى ھازىرقى تۇراقلىق ۋە دىنىي ئەركىنلىك شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، ھەر بىر مومۇن مۇسۇلمان ئاللا بۇيرىغان پەرزلەرنى ئادا قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ كېلەچىگى ئۈچۈن ئىناق ـ ئىتتىپاق بولۇشىمىز ئەينى مۇددىادۇر.

ئابدۇكېرىم قاسموۋ.
بېساغاش يېزىسى.
تالغار ناھىيەسى.

ئالەمدە نېمە گەپ؟

ئۇرۇش تەييارلىغى جىددىي

ئاق ش كۈتۈلۈۋاتقان ھەربىي ئوپېراتسىيەسىنىڭ دەسلەپكى ئىككى تەۋلىگىدە ئىراق تەۋەسىدىكى نىشانلارغا 800 گە يېقىن قاناتلىق راكېتا قويۇپ بېرىشنى نىيەت قىلماقتا. كۈتۈلۈشچە، بۇ شۇنچىلىك ۋەيرانچىلىق ئېلىپ كېلىدىغان زەربە بولىدۇكى، ئۇ ئەمەلىياتتا سەددام ھۈسەيىن مۇنتەزىم ئەسكەرلىرىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش قابىلىيىتىنى تولۇغى بىلەن يوققا چىقىرىدۇ. باغدادتا بىرمۇ بىخەتەر جاي بولمايدۇ، چۈنكى قاناتلىق راكېتىلار مۇنچىلىك كوپ مىقداردا ھېچ قاچان قوللىنىلمىغان. بۇ ھەتتا 1991 ـ ژىلى ئىراققا قارشى ئۇرۇرگۈزۈلگەن 40 كۈنلۈك «چولدىكى بوران» دەپ ئاتالغان ئۇرۇشتا پايدىلىنىلغان بارلىق راكېتىلار سانىدىن ئېشىپ كېتىدۇ.

يادىكارلىقلارنى قوغداشنى بۇيرۇق قىلدى

ئاۋغانستاننىڭ پرېزىدېنتى خامىد كارزاي مەملىكەتنىڭ تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيەلىك يادىكارلىقلىرىنى قوغداش توغرىلىق پەرمان چىقارغان. بۇ يەردە سوز قانۇنسىز «ئارخېئولوگلارغا» قارشى كۈرىشىش ۋە ئاۋغانستاندىن تارىخىي يادىكارلىقلارنى ئېلىپ كېتىش توغرىلىق كېتىپ بارىدۇ. ئەخبارات ۋە مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى، ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكى ۋە جاي ـ جايلاردىكى ساقچى تارماقلىرى قانۇنسىز قېزىلما ئىشلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بويىچە چارىلەرنى كورۇشى لازىم. بۇنىڭدا ئوزىنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك يادىكارلىقلىرى بىلەن مەشھۇر بولغان كاپسا ئولكىسى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

كوك تۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ

تارىختىن ئۇچۇر

يېقىندا ئېنتىرنېت دولقۇنلىرى ئارقىلىق موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى مەدەنىيەت مىنىستىرلىگى ئادەمنى ھەيرەتكە سالغۇدەك يېڭى تېپىلما خۇش خەۋىرىنى دۇنياغا ئېلان قىلدى. موڭغۇلىيە زېمىندا قىزىلما ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىۋاتقان تۈركىيەلىك ۋە موڭغۇلىيەلىك ئارخېئولوگلار تارىخىمىزدىكى مەشھۇر خاقانلار - دىن بىرسىنىڭ قەبرىنى تېپىشقا مۇۋاپىق بولغان. موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى پايتەختى ئۇلان باتور شەھىرىدىن 450 كىلومېتر ئىراقلىقتا تېپىلغان بۇ قەبر - دىن كوزىنى قاماشتۇرۇپ، ئەقىلنى لال قىلدىغان 4000 دىن ئارتۇق ئالتۇن، كۈمۈش، برونزا ۋە تومۇر - دىن ئىشلەنگەن ھەر خىل تىقنىچاقلار، تۇغمىلەر، قاچىلار، قەدەھلەر ئۇزلىرىنىڭ ئاجايىپ نەپىس نەقىش بېزەكلىرى بىلەن ئارخېئولوگلارنى تاڭ قالدۇرغان. بۇ قىممەتلىك تارىخى بۇيۇملار ئىچىدە بولۇپمۇ زور ما - ھارەت بىلەن ياسالغان ئالتۇن تاج ئالاھىدە قىممەتكە ۋە دىققەتكە سازاۋەر بولۇپ، بۇ نەپىس بېزەكلەن تاجنىڭ ئۈستىگە تۆمۈرغدا باھالىق گوھەر تاشنى چىشلەپ تۇرغان قۇش ئوستۇلۇق بىلەن قوندۇرۇلغان.

تۈرك - موڭغۇل ئارخېئولوگ ئالىملار بۇ تېپىلمىلار بىلەن سىنچىلاپ تونۇشىدىكەن، بۇ قەبرىنى 8 - ئەسىردە ياشاپ، تۈركى خەلقلەرنىڭ ئازاتلىقىغى، بىرلىگى، ئۇمۇمەن بەخت - سائادىتى ئۈچۈن ئالەمشۇمۇل زور ئىشلارنى قىلىپ ئالەمدىن ئوتكەن بۇيۇك كوك تۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ مەشھۇر خاقانى بىلگە خاقاننىڭ قەبرى دېگەن خۇلاسىگە كېلىشكەن. ھازىر قېزىلما ئىشلىرى داۋام قىلىۋاتقان بولۇپ، تېپىلمىلارنىڭ ئۇمۇمى سانى، تۈرى ۋە بۇ ھەقتىكى تەپسىلى مەلۇماتلار ئەلۋەتتە يېقىن ئاردىدا ئېلان قىلىنىدۇ.

تۈركى خەلقلەر قەدىمدە ئالەمدىن ئوتكەن ھوكۇمدارلىرىغا ئالى ھورمەت - ئېھتىرام بىلدۈرۈپ، دە - پىن مەراسىملىرىنى ناھايىتى زور دەبدەبىلىك ئوتكۇزۈشكەن. ھوكۇمدارنىڭ تاجى، قۇرال - ئەسلىھەلىرى، كىيىم - كېچەك، مال - مولۇك بايلىقى قاتارلىق ئەشيالارنى بىللە دەپنە قىلغان. بۇنىڭغا روسسىيە ۋە ئۇكرائىنىدىن تېپىلغان سكىف ھوكۇمدارلىرىنىڭ ۋە قازاقستانىنىڭ ئالمۇتا شەھرى يېنىدىكى ئىشكتە قورغاتىدىن تېپىلغان ياش شاھزادىنىڭ قەبرى، شۇنىڭدەك سەمەرقەنت ۋىلايىتى چىلەك شەھرى يېنىدىكى ساك ئېسىلزادە ئايالىنىڭ قەبرى ۋە بۇ قەبرىلەردىن تېپىلغان قىممەت باھالىق بويۇملارنى كورسۇتۈش مۇمكىن. مەلۇمكى سكىف ۋە ساك قەبىلىلىرى ھەم تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەجداتلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئىشكتە قورغانىغا دەپنە قىلىنغان شاھزادە يېنىدىن تۈركى تىللىق پۈتۈكنىڭ چىقىشى ئالىملارنى دىققىتىنى جەلىپ بولۇپ، بۇ پۈتۈكنىڭ 2500 ژىل بۇرۇن پوتولگىنى ئىسپاتلانغان.

ئاسىيە قىتئەسىنىڭ شەرقىي تىنىچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبتا چوڭ خىتاي سېپىلى، غەربتە ئوتتۇرا دېڭىزىغىچە سوزۇلغان بېپايان زېمىندا يا - شىغان تۈركى خەلقلەرنىڭ ناھايىتى زور دەبدەبىلىك ئوتكۈر چوڭقۇر ئىز قالدۇرغىنىنى پۈتۈن ئالەم بىلىدۇ. ئەلۋەتتە مۇنچىلىك كەڭ زېمىنىنى ئېگەللەپ، كوپلىكەن نوپۇس، قەۋم - قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، كۈچلۈك دۆلەت قۇرۇپ، باشقۇرۇش ئۈچۈن ئەلۋەتتە ناجايىپ ئەقىل - پاراسەتلىك، دانا - جەسۇر ھوكۇمدارلار ئەلگە باشچىلىق قىلغان. بىلگە خاقانمۇ مانا شۇنداق مەشھۇر ھوكۇمدارلارنىڭ بىرى.

بىلگە خاقان ھەققىدە ئاز - تولا مەلۇماتقا ئېگە بولۇش ئۈچۈن بۈيۈك كوكتۈرك ئىمپېرىيەسى ھەققىدە قىسقىچە ئوتۈش ئوروڭنلۇقتۇر.

مىلادى 5 - 6 - ئەسىرلەردە تۈرك قەبىلىلىرى كوچۈپۈشكە باشلايدۇ. تۈركلەرنىڭ كوچمىشى تۈركلەر تەرىكۈندىكى ئاسىيا قىتئەسىدىن باشلانغان.5 - ئەسىرگە كېلىپ ئاسىيا تۈركلىرى يەنە - سېي دەريا ۋادىسىدىن بۈگدا تاغلىرىنىڭ ئەتراپىغا كۈچۈپ كېلىدۇ. كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن بىلە كومور بىلەن مېتال ئېرىتىپ ھەر خىل تومۇر قۇرالارنى ياساشتەك ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن ئەتراپتىكى قەبىلە، خەلقلەرنىڭ دىققىتىنى ئۇزىگە تارتىدۇ. مىلادى 552 - ژىلى ئاشنا تومەن نورغۇن ئەسكەر بىلەن جۇجان خانلىغىغا قارشى قۇزغۇلاڭ كوتۇرىدۇ. جۇجانلارنىڭ ئاخىرقى خانى ئاناغاي ئوزىنى ئولتۇرۇۋالىدۇ. ئاشنا تومەن ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئوتۇكەن تېغىدا «كوك تۈرك» دولىتىنى قۇرۇپ، ئوزىنى «ئىل قاغان» دەپ ئاتايدۇ. قەدىمكى مەڭگۈ تابىدىلەردە ئاشنا تومەن بومىن قاغان، ئۇنىڭ دولىتى «كوك تۈرك خاقانلىغى» دەپ پۈتۈلگەن.

دولەت نامىنىڭ كوك تۈرك دەپ ئاتىلىشى ھەققىدە تارىخچىلار، شۇ چاغدا تۈركى خەلقلەر شامان دىنىغا ئېتىقات قىلغىنى ئۈچۈن، شامان دىنىدا كوك (ئاسمان) ئىلاھى - ھوكمىنى ياراتقۇچى، يەر بولسا ئانا ئىلاھى - ئىنسانلارنى ئوزۇقلاندۇرۇپ كامالەتكە يەتكۈزگۈچى دەپ كوككە ئېتىقات قىلغىنىدىن ۋە كوك بورىنى ئولۇقلىغانلىغىدىن بولغان دەپىشىدۇ. كوك تۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ كوك بايرىغىغا بورە بېشى چۈشۈرۈلگەنلىگىمۇ بۇنى تەستىقلەيدۇ.

مىلادى 553 - ژىلى ئاشنا تۇمەن(بومىن قاغان) ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى قارا قاغان تەختكە چىقىدۇ. بۇ ھەم شۇ ژىلى ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئىنسى ياندو ئېرىكسن تەختكە چىقىپ بۇ «مۇقان قاغان» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇقان قاغان يەنسىي دەريا - سىنىڭ باش ئېقىمىدىكى قىرغىزلاردىن، شەرقى - شىمالدىكى قىشان ۋە كۇمۇش قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇ - رىدۇ. مىلادى 556 - ژىلى گەنسۇ ئولكسىنىڭ غەربى ئېتىكەي ۋە چىڭخەي ئولكسىنىڭ ئەتراپىدىكى تۈتىيە ھون قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرىدۇ. مىلادى 557 - 581 - ژىللاردا جەنۇبدىكى شىمالى جۇڭخانلىغىغا ھوجۇم قىلىدۇ. مۇقان قاغان تاغىسى (داسى ئاشنا تومەننىڭ ئىنىسى)ئىستېمى خاننى ئوچ قەبىلىگە ۋە 100 مىڭ قوشۇنغا باش قىلىپ غەربىكە ئەۋەتىدۇ. ئۇ جۇڭغار ئويمانلىغىدىن غەربىكە ژۇرۇش قىلىپ ئىلى دەريا بويىدىن تالاس دەريا ۋادىسىدىكى ئۇيسۇنلار زېمىنىنى ئېگەللەيدۇ. شۇنداق قىلىپ تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالى قىسمى ۋە ئورتا ئاسىيەدىكى سىر دەريانىڭ شىمالى قىسمىنى قول ئاستىغا ئېلىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى بېسۇلىش ئۈچۈن ھەربى مەركىزىنى قاراشەھەرنىڭ غەربى شىمالىدىكى يۇلتۇز ۋادىسىغا كوچۈرىدۇ. 576 - ژىلى ئىستېمى خان ۋاپات بولۇپ ئورنىغا ئوغلى تاردۇش قاغان پامىر تاغلىرىنىڭ غەربى ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى كوكتۈرك خانلىغىغا تەۋە قىلىدۇ.

كوكتۈرك خانلىغى 553 - ژىلدىن 581 - ژىلغىچە ھوكۇم سۈرگەن مۇقان قاغان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تابار قاغان دەۋرلىرىدە ناھايىتى كۈچۈيۈپ ئۆنىڭ ۋاسالىغا قاراشلىق شەرقىي دەريا (خىتاينىڭ لياۋنىڭ ئولكىسى لياۋخې دەريا سىدىن شەرق دېگىزغىچە بولغان جايلارنىڭ غەربى)، كاسپى دېڭىزى، جەنۇبى گوبى چوللۇگى، شىمالى بايقال كولى ئەتراپىغىچە بولغان.

تابار قاغاندىن كېيىن تەختكە چىققان ئىشبارا قاغان (581 - ژىلدىن 587 - ژىللىرى ھوكۇم سۈرگەن) ئوز دولىتىدىن پەخرلىنىپ: «تەڭرى تورك خاقانلىغىنى ياراتقاندىن بويانقى ئەللىك نەچچە ژىل ئىچىدە ئۇ گوبى چوللوگىنى بوي سۇندۇردى، يات خانلارنىڭ بېشىنى ئەگدى. نەچچە ئون مىڭ يوللۇق كەڭ زېمىنغا، نەچچە يۈز مىڭ ئات ۋە قوشۇنغا ئېگە بولدى. ئات قەبىلىلىرىنى ئوزىگە قارىتىپ، شىمالى تۈرك زېمىنىدا خۇا شىيالارغا تاقابىل تۇرالايدىغان غەيرەت زور قۇۋەتكە ئايلاندى» دېگەن.

مىلادى 581 - ژىلى تابار قاغانىنىڭ ۋاپاتى بىلەن كوكتۈرك خاقانلىغىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قانلىق تەخت تالىشىشى يۈز بېرىدۇ. تابار قاغان ھايات ۋاختىدا مۇقان قاغانىنىڭ ئوغلى دالوبىيەننى ئوزىنىڭ ۋارىسى قىلىپ بەلگۈلىگەن بولۇپ، تابار قاغانىنىڭ جەنۇبىدىكى شۇتۇك ئۇنىڭغا قارشى چىقىپ ئوغلى يالاۋغ تېكىننى قاغان قىلىدۇ. دالوبىيەن بۇنىڭغا قارشى چىقىپ ۋەقە تۇغدۇرماقچى بولغاندا، يالاۋغ تېكىن كېچەكىش چاقىرىپ كوپچۇلۇك ئاۋاز بىلەن شۇتۇك تەختكە چىقىدۇ ۋە «ئىشبارا قاغان» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ يالاۋغ تېكىنگە تۇغلا دەريا ۋادىسىدىكى جايلارنى تەخسىم قىلىپ بېرىدۇ. دالو بىيەنگە ئوتۇكەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىنى بېرىدۇ. ئىستېمى قاغاننىڭ ئوغلى جىيەنكۈلگە بۇرۇنقى ئۇيسۇنلار زېمىنىنى تەخسىم قىلىپ بېرىدۇ. ئىنىسى چورۇكولگە يالاۋغ تېكىنگە قاراشلىق يەرلەرنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي جايلار بېرىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىشبارا قاغان قاراشلىق يەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئوغلى تاردۇش قاغانغا بېرىپ ئۆزى ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاز قىسىم جايلارنى ئىگىلەيدۇ.

كوكتۈرك خانلىغى 553 - ژىلدىن 581 - ژىلغىچە ھوكۇم سۈرگەن مۇقان قاغان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تابار قاغان دەۋرلىرىدە ناھايىتى كۈچۈيۈپ ئۇنىڭ ۋاسالىغا قاراشلىق شەرقىي دەريا (خىتاينىڭ لياۋنىڭ ئولكىسى لياۋخې دەريا سىدىن شەرق دېگىزغىچە بولغان جايلارنىڭ غەربى)، كاسپى دېڭىزى، جەنۇبىي گوبى چوللۇگى، شىمالى بايقال كولى ئەتراپىغىچە بولغان.

تابار قاغاندىن كېيىن تەختكە چىققان ئىشبارا قاغان (581 - ژىلدىن 587 - ژىللىرى ھوكۇم سۈرگەن) ئوز دولىتىدىن پەخرلىنىپ: «تەڭرى تورك خاقانلىغىنى ياراتقاندىن بويانقى ئەللىك نەچچە ژىل ئىچىدە ئۇ گوبى چوللوگىنى بوي سۇندۇردى، يات خانلارنىڭ بېشىنى ئەگدى. نەچچە ئون مىڭ يوللۇق كەڭ زېمىنغا، نەچچە يۈز مىڭ ئات ۋە قوشۇنغا ئېگە بولدى. ئات قەبىلىلىرىنى ئوزىگە قارىتىپ، شىمالى تۈرك زېمىنىدا خۇا شىيالارغا تاقابىل تۇرالايدىغان غەيرەت زور قۇۋەتكە ئايلاندى» دېگەن.

مىلادى 581 - ژىلى تابار قاغانىنىڭ ۋاپاتى بىلەن كوكتۈرك خاقانلىغىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قانلىق تەخت تالىشىشى يۈز بېرىدۇ. تابار قاغان ھايات ۋاختىدا مۇقان قاغانىنىڭ ئوغلى دالوبىيەننى ئوزىنىڭ ۋارىسى قىلىپ بەلگۈلىگەن بولۇپ، تابار قاغانىنىڭ جەنۇبىدىكى شۇتۇك ئۇنىڭغا قارشى چىقىپ ئوغلى يالاۋغ تېكىننى قاغان قىلىدۇ. دالوبىيەن بۇنىڭغا قارشى چىقىپ ۋەقە تۇغدۇرماقچى بولغاندا، يالاۋغ تېكىن كېچەكىش چاقىرىپ كوپچۇلۇك ئاۋاز بىلەن شۇتۇك تەختكە چىقىدۇ ۋە «ئىشبارا قاغان» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ يالاۋغ تېكىنگە تۇغلا دەريا ۋادىسىدىكى جايلارنى تەخسىم قىلىپ بېرىدۇ. دالو بىيەنگە ئوتۇكەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىنى بېرىدۇ. ئىستېمى قاغاننىڭ ئوغلى جىيەنكۈلگە بۇرۇنقى ئۇيسۇنلار زېمىنىنى تەخسىم قىلىپ بېرىدۇ. ئىنىسى چورۇكولگە يالاۋغ تېكىنگە قاراشلىق يەرلەرنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي جايلار بېرىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىشبارا قاغان قاراشلىق يەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئوغلى تاردۇش قاغانغا بېرىپ ئۆزى ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاز قىسىم جايلارنى ئىگىلەيدۇ.

رايونلار «شەرقىي تۈرك خانلىغى»، دالوبىيەن، جىيەنكۈللەر ھوكۇمرانلىق قىلغان رايونلار «غەربىي تۈرك خانلىغى» دەپ ئاتىلىدۇ. مىلادى 552 - ژىلى ئاشنا تومەن قۇرغان بىر پوتۇن كوكتۈرك خانلىغى 31 ژىلدىن كېيىن ئىككى بولەككە بولىنىدۇ ۋە ئوز ئارا ئۇرۇش، قان توكۈشلەر باشلىنىدۇ.

مىلادى 583 - ژىلى ئىشبارا قاغان دالوبىيەننىڭ پايتەختىگە ھوجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ ئانىسىنى ئولتۇرىدۇ. دالوبىيەن جىيەنكول بىلەن بىرلىشىپ ئىشبارا قاغانغا ھوجۇم قىلىدۇ. 584 - ژىلى ئىشبارا قاغان جىيەنكۈككە قارشى ئۇرۇش قىلىدۇ. مىلادى 587 - ژىلى ئىشبارا ۋاپات بولۇپ ئورنىغا ئىنىسى تولىش قاغان تەختكە چىقىدۇ ۋە شۇ ژىلى دالوبىيەنگە ھۇجۇم قىلىپ تۇتقۇن قىلىدۇ. 588 - ژىلى جىيەنكولگە قارشى ئۇرۇشتا ۋاپات بولىدۇ. بۇنىڭ ئوغلى ئۇدۇككۇل كېگەش ئارقىلىق تەختكە چىقىپ «تۇران قاغان» دەپ ئاتىلىدۇ. مىلادى 599 - ژىلى تۇران قاغان ئوز ئادىمى تەرىپىدىن ئۇلتۇرىلىدۇ. شۇ ژىلى غەربىي تۈرك خانلىغىدىكى جىيەنكۈل (تاردۇش قاغان) شەرقىي تۈرك خانلىغىنىڭ ئىچىدىكى قارشى كۈچلەرنى يېڭىپ ئاشنا تومەن قۇرغان بىر پوتۇن كوكتۈرك خانلىغى 31 ژىلدىن كېيىن كېيىن ئىككى بولەككە بولىنىدۇ ۋە ئوز ئارا ئۇرۇش، قان توكۈشلەر باشلىنىدۇ.

مىلادى 583 - ژىلى ئىشبارا قاغان دالوبىيەننىڭ پايتەختىگە ھوجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ ئانىسىنى ئولتۇرىدۇ. دالوبىيەن جىيەنكول بىلەن بىرلىشىپ ئىشبارا قاغانغا ھوجۇم قىلىدۇ. 584 - ژىلى ئىشبارا قاغان جىيەنكۈككە قارشى ئۇرۇش قىلىدۇ. مىلادى 587 - ژىلى ئىشبارا ۋاپات بولۇپ ئورنىغا ئوغلى2 - ئىشبارا قاغان تەختكە چىقىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن 619 - ژىلى چورە قاغان، ئۇنىڭدىن كېيىن 620 - ژىلى ئىل قاغان تەختكە چىقىپ 630 - ژىلىغىچە ھوكۇم سۈرىدۇ. بۇ دەۋرلەردە شەرقىي تۈرك خانلىغى تەۋەسىدە تېچ ملىق بولۇپ دولەت خېلە كۈچىيىدۇ.

مىلادى 615 - ژىلى تەختكە چىققان تۇن يابغۇ قاغان غەربىپتە تورت ژىل ئۇرۇش قىلىپ، 619 - ژىلى تولەس خانلىغىنى يوقۇتۇپ، ئورتا ئاسىيا رايونى - ئامۇ دەريا سىنىڭ جەنۇبىي، توخارستان ۋە تارىم ئويمانلىغىنى قاتارلىق جايلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ مىڭ بۇلاق (تاشكەنتنىڭ شىمالىدا) دېگەن جايدا غەربىي تۈرك خانلىغىنى قايتا تىكلەيدۇ.

مىلادى 618 - ژىلى 5 - ئايدا ختايدا سۇي سۇلالىسى خانى ئۇلتۇرۇلۇپ ئورنىغا چىققان لى يۈەن ئوزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلىپ، چاكىنەن شەھرىنى مەركەز قىلىپ تاڭ سۇلالىسىنى تىكلەيدۇ. تاڭ سۇلالىسى خاقانى لى يۈەن دەسلەپ شەرقىي تۈرك خاقانى ئىل قاغانغا (مىلادى 620 - 630 - ژىللار) ئەل بولغان. شەرقىي تۈرك خاقانلىغى ئىچىدىكى قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش بولۇپ شەرقىي شىمالىدىكى قەبىلىلەر تاڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئوتىدۇ. تولىش شات ئاكسىدىن قورقۇپ مىلادى 629 - ژىلى تاڭ سۇلالىسىغا بېقىنىدۇ. شەرقىي تۈرك خانلىغى بۇنى بانا قىلىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالى چېگراسىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. خاقان تاڭ تەيزۇڭ قارشى كەلگەن كولەملىك ھۇجۇم قوزغايدۇ. شەرقىي تۈرك خاقانلىغىنىڭ تۇقۇز شاھزادىسى تاڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئوتىدۇ.كەينىدىنلا بايىرقۇ، بارغۇت، توكرا، تاتاب قەبىلىلىرىمۇ تاڭ سۇلالىسىغا ئەل بولىدۇ. مىلادى 630 - ژىلى تاڭ سۇلالىسى يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن ئىل قاغانغا قارشى ئورۇش قوزغايدۇ. ئىل قاغانىنىڭ بىر قىسىم ئەسكىرى تەسلىم بولىدۇ. ئىل قاغانىنى قول ئاستىدىكى سونىش خان تۇتۇپ تاڭ خانىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گوبى چوللۇگىنىڭ شىمالى تاردوش خانلىغىغا، جەنۇبىي تاڭ سۇلالىسى ئىختىيارىغا ئوتىدۇ. شۇنداق قىلىپ شەرقىي تۈرك خانلىغى تۈگەيدۇ. دانا خەلقىمىزنىڭ «بولۇنگەننى بورە يەيدۇ، ئايرىلغاننى ئېيىق» دېگەن ھېكمەتلىك ماقالىسى مانا موشۇنداق ئىنتىپاقسىزلىق، جۇرئەتسىزلىك، بولۇنۇش، پارچىلىنىش نەتىجىسىدە تۈغۇلغان ئېغىر پاجىەلىك ۋەيران بولۇشىنىڭ تىپىك مىسالى بولسا كېرەك.

تاڭ سۇلالىسى 646 - ژىلى سىر تاردوش شەرقىي تۈرك خانلىغىنى يوقۇتۇپ كېيىن غەربىي تۈرك خانلىغىنى يوقۇتۇش پىلانىنى تۈزىدۇ. مىلادى 630 - ژىلى تۇن يابغۇ قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن غەربىي تۈرك خانلىغى «نوشىبى» ۋە «تۇغلوق» دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. بۇنداق بولۇنۇشتىن پايدىلانغان تاڭ قوشۇنلىرى ئارقىمۇ - ئارقا كەلمەدە ھۇجۇم قۇزغاپ 659 - ژىلى غەربىي تۈرك خانلىغىنىمۇ يوقۇتىدۇ.

تۈرك قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمرانلىغىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تەييارلىنىدۇ. مىلادى 679 - ژىلى بۇرۇنقى شەرقىي تۈرك خانلىغىنىڭ ئەۋلادى قۇتلۇق قاغان ھازىرقى ختايغان ئېچكى موڭغۇل ئاۋتونوم رايونىدىكى چۇغاي تاغلىرىدا ئاران يۈز كىشىلىك بىلەن قۇزغۇلاڭ كوتۇرۇپ قاراقۇرۇم (ئېچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇچوەن ناھىيەسىدە)شەھرىنى بېسۇلىپ، 5000 كىشىلىك قوشۇن توپلاپ شىمالغا قاراپ ۋۇرۇش قىلىپ، ئوتۇكەن تاغ قارارگاھىنى بېسۇلىپ تۈرك خانلىغىنى قايتا تىكلەيدۇ. قۇتلۇق قاغان ئوزىنى «ئىلتەرىش قاغان» دەپ ئاتايدۇ. بۇ خانلىق تارىخدا «كېيىنكى تۈرك خانلىغى» ياكى «قۇتلۇق تۈرك خانلىغى» دەپ ئاتىلىدۇ. قۇتلۇق ئىلتەرىش قاغان دالىسنىسىغا تايانغان ھالدا ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنى ئوزىگە قارىتىپ ئىلگىرى ھۇجۇم قىلىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۇلتۇراق رايونلارنى ئىگىلەيدۇ. مىلادى 682 - ژىلىدىن كېيىن پۈتۈن كوچمىنى شەرقىي شىمالىدىكى ۋە غەربىي شىمال ھەم غەربىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ قارىتىدۇ. 691 - ژىلى قۇتلۇق ئىلتەرىش قاغان ۋاپات بولىدۇ، ئورنىغا ئىنىسى مويۇنچۇر تەختكە چىقىپ «قاپاغان قاغان» دەپ ئاتىلىدۇ. مويۇنچۇر 693- ژىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى لىكجۇي رايونىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. 696 - ژىلى مويۇنچۇر تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەلۇي بىلەن خىتاينىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ئىسيانىنى باستۇرۇپ خانىنىڭ خانشىغا ئويلىنىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ئايال خانى ۋۇزىتسيەن مويۇنچۇرغا «ئىلتەرىش قاغان» ئۇنۋانىنى تەغدىم قىلىدۇ.697- ژىلى مويۇنچۇر تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ خىتاينىڭ خېبى، شەنشى، سەنشى، نىڭشىيا ۋە گەنسۇ ئولكىلىرىنىڭ شىمالىدىكى خىجۇي ئالتە ئويلاستىنى بولۇپ بېرىشنى ۋە 100 مىڭ خو ئاشلىق، 3000 دانە دېخانچىلىق سايمانلىرى، نەچچە تومەن جىڭ تومۇر بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپنى تاڭ سۇلالىسى رەت قىلغاندىن كېيىن، مويۇنچۇر تاڭ سۇلالىسى ئەۋەتكەن ئەلچىنى تۇتقۇن قىلىدۇ. ئاخىر تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى - خىجۇي ئالتە ئوبلاستىنى، 40مىڭ خو ئاشلىق، 50 مىڭ توپ تاۋار - دۇردۈن، 3000 دانە قۇرال - سايمان، 40 مىڭ جىڭ تومۇر بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ . 698 - ژىلى مويۇنچۇر تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەزى چېگرا رايونلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ نۇرغۇن مال - مۈلۈككە ۋە ئادەمگە ئېگە بولىدۇ. مويۇنچۇر يۇنچۇر بىشبالىق (جىمسار ئەتراپى) ۋە جۇڭغار ئويمانلىغىنىڭ شەرقىي قىسمىنى تامامەن ئېگەللەيدۇ. شۇنداق قىلىپ مويۇنچۇر قاغان400 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا ۋە كەڭ زېمىنغا ئېگە بولىدۇ. مىلادى 716 - ژىلى مويۇنچۇر ئۇلتۇرۇلۇپ ئورنىغا ئوغلى بېيكۇل تەختكە چىقىدۇ. قۇتلۇق ئىلتەرىش قاغان تەختكە چىققاندىن كېيىن دانىشمەن مەسلىھەتچىسى تۇنيوقوقنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۇتۇكەن تاغلىرىدىكى قەبىلىلەرنى ئوزىگە قارىتىپ ئۇلتۇرۇلىدۇ.

بۇنداق زور قۇدرەتلىك دولەتنى باشقۇرۇش سالاھىيىتىگە ئېگە بولغان خاقانىنى ئوزلىرى ئۈچۈن خەۋپ دەپ تونۇغان دوشمەنلەر ئەلۋەتتە جىم ياتمايدۇ. ساتقۇن قاتىل ئوز ئىچىدىن چىقىپ، مەشھۇر خاقان شۇنداق رەزىل قەست بىلەن ئولتۇرۇلىدۇ.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

مەشھۇر خاقانى بىلگە خاقان ھەققىدە

تاڭ سۇلالىسى خاقانى تاڭ شوەنزوڭ لى جوەن دېگەن ئەمەلدارىنى ئەۋەتىپ تەزىيە مۇرەسىمىغا قاتناشتۇرغان بولىدۇ. 735 ـ ژىلى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى ئورنۇتىلىدۇ. بىلگە قاغاننىڭ ئورنىغا ئوغلى ئېرەن قاغان تەختكە چىقىدۇ. شۇ ژىلى ئېرەن قاغان ۋاپات بولۇپ، ئىنسى تەڭرى قاغان تەختكە چىقىدۇ. تەڭرى قاغان كېچىك بولغۇنى ئۈچۈن ئانىسى سۈيېبى خاتۇن ئىش باشقۇرىدۇ. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ ئوردىدا كەسكىن ئىچكى كۈرەش باشلىنىدۇ. قاغان جەمەتى بىر ـ بىرىنى قىرىشقا باشلايدۇ. ئاخىرى قۇتلۇق بايغۇ قاغان تەختىنى ئېگەللەيدۇ. بۇ چاغدا تۈرك خانلىغىغا قاراشلىق بىر مۇنچە قەبىلىلەر ئوردىدىكى سىياسى ئوزگۈرۈشىدىن پايدىلىنىپ، كەينىدىن قۇزغۇلاڭ كوتىرىدۇ. باسمىل قەبىلىسىنىڭ باشلىغى تەختكە چىقىپ «ئىلتەرىش قاغان» دەپ ئاتىلىدۇ. تۈرك خانلىغىنىڭ ئاق سۈيەكلىرى كۈلتېكىنىڭ ئوغلى ئوزمىش قاغاننىڭ ئېتراپىغا ئۈتۈشۈپ رۇنىڭ يېزىغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئابىدىلەرنىڭ مەزمۇنى شۇنچىلىك بايكى، ئۇنىڭدا بۈيۈك تۈرك ئۇيغۇرلىرىنىڭ دولەت چېگرالىرى، دولەت قۇرۇلۇشى، ئېچكى ـ تاشقى سىياسىتى، جەڭ تاكتىكىسى، دولەت قانۇنى، دىنى، ئېتنوگرافىيەسى ۋە ئۇزاق تارىخى جەريانىدىكى ئاچچىق ھەقىقەت ۋە ئىجابىي تەجرىبىلەر، خەلىقە قارىتا مۇراجىەت، خىتاپ، ئاگاھلاندۇرۇشلار پۈتۈلگەن، بۇ يادىكارلىقلارنىڭ دەسلەپكىسىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئالىملار كوپ ئىزدەنگەن. بىرىنچى قېتىم ئىران تارىخچىسى جۇۋەينىر سىزىپ ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ ئەتىجە چىقىرالمىغان. 1892 ـ ژىلى فىنلاندىيە «ئەساره ـ ئەتقە جەمىيىتى» بۇ ھەقتە مەلۇم تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارىدۇ. يادرىنسېۋ باشچىلىغىدىكى رۇس «ئارخېولوگىيە جەمىيىسى»نىڭ تەكشۈرۈشى،ئاكادېمىك رادلوۋنىڭ پائالىيىتى زور قىممەتكە ئېگە بولسىمۇ، ئاخىرى 1893 ـ ژىلى بىرىنچى قېتىم زې بارلىرىنى تىزلاندۇرۇپتىمىش. ئۇلارنى شەرقتىن شىمالغىچە ئىنىسىسى تاغلىرى،غەربتىن تا تومۇر قاپقىغىچە بولغان جايلارغا ئولتۇراقلاشتۇرۇپتىمىش... ئۇلار قازا تېپىپتىمىش، تەزىيە بىلدۇرگۈچىلەر، قايغۇ بىلدۇرگۈچىلەر، قۇربان چىقىشتىكى بوتىلى چۇللۇق ئىلىدىن تابغاچ لاردىن، تويوتلاردىن، بوورولاردىن، قىرغىزلاردىن، ئوج قارلۇقلاردىن، ئوتتۇز تاتارلاردىن، قىتانلاردىن، تانابىلاردىن بولۇپ شۇنچەكوپ ئادەم كېلىپ ئۇلارغا قايغۇسىنى ئىپادىلەپتىمىش. تەزىيە بىلدۇرۇپتىمىش. ئۇلار ئەينە شۇنداق داڭلىق خاقانلاردىن بولغانمىش. ئاندىن كېيىن ئىنلىرى خاقان بوپتىمىش، ئوغۇللىرىمۇ خاقان بوپتىمىش، كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دورىماپتىمىش، ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتىمىش، بىلمىسز خاقان تەختىدە ئولتۇرۇپتىمىش، بوزۇق خاقان تەختىدە ئولتۇرۇپتىمىش. بۇزۇقلىرى ئېھتىمال بىلمىسزلەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك، بەگلىرى خەلقىدە ساداقەت بولمىغىنى ئۈچۈن ئىنىسى بىلەن خەلقىنى كوپ قىلدىم. ئۇلارنى كۈچلۈك دولىتى بار، كۈچلۈك خاقانى بار خەلقىلەردىن ياخشىراق ياشايدىغان قىلدىم. تورت ئەتراپتىكى خەلقىلەرنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇردۇم. ئۇلارنى (بىز بىلەن) يەنە دۈشمەنلەشمەيدىغان قىلدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا قارىدى. ماڭا كۈچ بەردى. ئىنىم كۈلتېكىن قانۇن ـ تۈزۈمنى ئورنۇتۇشقا تىرىشىپتىمىش. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوزىچىلا قازا تاپتى...»

ئابىدىنىڭ كۈلتېكىن ھايات دەۋرىدە ئېلىپ بارغان قاتار ئۇرۇشلار بايان قىلىنغاندىن كېيىن كۈلتېكىن ھەققىدە مونۇلارنى دەيدۇ: «كۈلتېكىن بولمىغان بولسا، ھەممىگلار ئولگەن بولاتتىگلار. ئىنىم كۈلتېكىن قازا تاپتى، ئوزەم ھەسرەت چەكتىم.كوزەر كوزۈم كورمەستەك بولدى. ئەقلى ھوشۇمدىن ئادىشاقاندەك بولدۇم. ئادەمنىڭ ئومرىنى تەڭرى بەلگۈلەيدۇ. ئىنسان بالىسى ئولۇش ئۈچۈن تورەلگەن. مەن ئىنتايىن ھەسرەت چەكتىم، كوزۈمگە ياش كەلسە ئوزەمنى تۇتۇۋالالمىدىم. كوڭلۈم بۇزۇلسا ئوزەمنى باستىم... تەزىيە بىلدۇرۈشكە، قايغۇسىنى ئىپادىلەشكە قىتان، تانابى خەلقلەرنىڭ ۋاكالىتەن ئودار جياڭجون كەلدى. تابغاچ خاقانىدىن ئىسى جۇشاڭ كەلدى. ئۇ ئۇرغۇن گوھەر، ئالتۇن، كومۇشلەرنى ئېلىپ كەلدى. توبۇت خاقانىدىن بولون كەلدى. غەربتىن كۈن پېتىشتىكى سۇغدىدىكى بەرچەكلە، بوقاراق ئەللىرىدىكى خەلقلەردىن نوڭ جياڭجۈن ۋە ئوغۇل تارقام كەلدى. ئون ئوق ئوغلۇم تورکەش خاقانىدىن ماقراج تومىغچى ۋە ئۇغۇز بىلگە تامغچى كەلدى. قىرغىز ئېلىدىن تاردوش ئىنانچۇچۇر كەلدى.تاۋابخانا ياسايدىغان ئۇستىلار، نەقىش ئويىدىغان ئۇستىلار. تاش مونارا ياسايدىغان ئۇستىلار كەلدى. تابغاچ خاقانىنىڭ تارىخچىسى... جياڭجۈن كېلىپ تاۋاپخانا ياساش، نەقىش ئويۇش ۋە تاش مۇنارا ياساش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلدى.»

ئابىدىنىڭ شەرقىي شىمالى تەرىپىدە: «كۈلتېكىن قوي ژىلىنىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى ئالەمدىن ئوتتى. توققۇزىنچى ئاينىڭ ئۈنگىرمە يەتتىنچى كۈنى ئولۇم رەسمىيەتنى ئۈتكەزدۇق. تاۋابخانا، نەقاش، تاش مۇنارا مايمون ژىلى يەتتىنچى ئاينىڭ ئۈنگىرمە يەتتىنچى كۈنى پۈتۈنلەي ياسلىپ بولدى. كۈلتېكىن قەبرىق يەتتە ژىل ئومۇر كوردى.»

ئابىدىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىدە: «بۇ خەتلەرنى كۈلتېكىننىڭ جىيەن ئوغلى مەتكى يوللۇق تېكىن يازدىم. مەنكى يوللۇق تېكىن ئۈنگىرمە كۈن ئولتۇرۇپ، بۇ ئابىدىدىكى خەتلەرنىڭ ھەممىسىنى يېزىپ چىقتىم. سىز خەلقىڭىزنى ئوز بالىلىرىڭىز ۋە ئەۋلادىڭىزدىن ئارتۇق كورەتتىڭىز. سىز قازا تاپتىڭىز. سىز ئاسماندا... تىرىك ۋاقتىڭىزدىكىگە ئوخشاش... (چىكىت قويۇلغاي جاي ئابىدىدە ئوچكەن جاي بولۇپ بوش قالدۇرۇلغان).

ئابىدىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدە: «كۈلتېكىننىڭ ئالتۇن، كۈمۈش، گوھەر، مال ـ مۈلكى ۋە تورت مىڭ جىلقىسىغا قارىغۇچى... بېگىم ئاسمانغا چىقىدۇ... ئابىدىگە خەت يازدىم، يوللۇق تېكىن.»

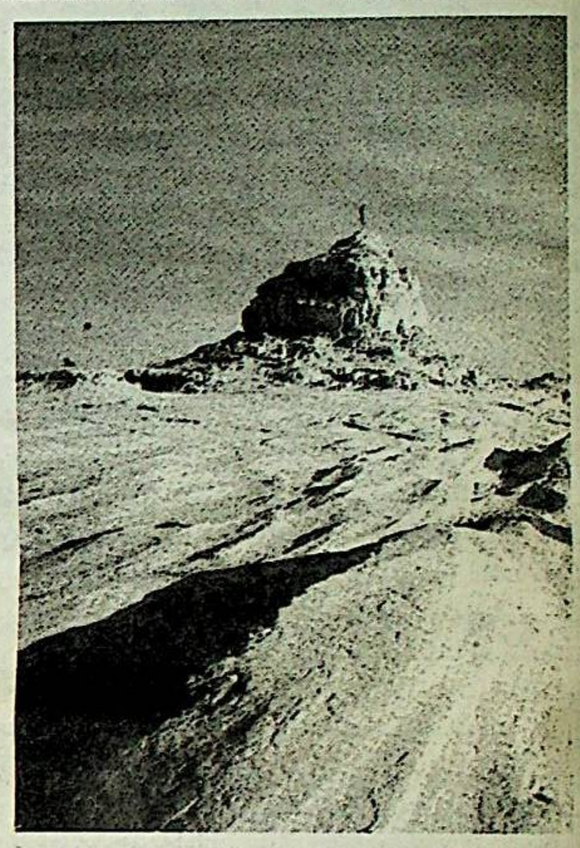
مانا بۇ پۈتۈكلەردىن مەلۇم بولدىكى، كۈلتېكىن بەلەن بىللە ئۇنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش ھەم بايلىغى ھەتتا جىلقا باققۇچىسىمۇ بىللە دەپىن قىلىنغان.

بىلگە قاغان قەبرىنى قېزىش جەريانىدا قەبرىدىن تېپىلغان 4000 دىن ئارتۇق ھەر تۈرلۈك قىممەتباھا بۇيۇملارمۇ بىلگە قاغان بىلەن كومۇلگەنلىگى روشەن ئەلۋەتتە.

بىز كۈلتېكىن ئابىدىسىگە پۈتۈلگەن پۈتۈكلەر مەزمۇنى بىلەن تونۇشقاچ شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىق بولدىكى، تارىخىمىزدىكى مەشھۇر كوكتۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ خاقانى بىلگە خاقاننىڭ ئالى مەخسىتى ـ بارلىق تۈركى خەلقلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەتراپىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ پاراكەندە قىلىشىدىن، بولۇنۇپ، پارچىلىنىپ ئاخىر يوقۇلۇپ كېتىشىدىن ساقلاپ قەلىش، ئاتا ـ بوۋىلىرى قۇرغان قۇدرەتلىك دولەتنى تېخىمۇ قۇدرەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئىتتىپاقلىشىپ، ھوشيارلىقنى ئاشۇرۇپ، ئۇتمۇشتە يول قويۇلغان ئېغىر خاتالىقلارنى تەكرارلىماسلىققا، ھەرگىز يات دوشمەنلەرنىڭ شىرىن ياغلىما سوزلىرىگە ئىشەنمەسلىكە، ئېسىل سوغلىرىغا ئالدىنىپ قاپقىنىغا چوشمەسلىگە ئۈندەشتىن ئىبارەت بولغان.

بىلگە خاقاننىڭ بۇ ئاجايىپ دانا خىتابى ھېلىمۇ تۈركى خەلقلەرنىڭ دىققەت قىلىپ، ئوز ئەمەلىيىتىدە ئىجرا قىلىشىدا ئوزىنىڭ تارىخي قىممىتىنى، خەلقىنىڭ يۈكسەك مەنپىيىتى يولىدىكى خىسلىتىنى يوقاتقىنى يوق. بەلكىم بۈگۈنى يول كورسەتكۈچى مەشئەل دىيىلسىمۇ مۇبالىغە بولماس.

تەييارلىغان مەخمۇد ئەكرەم.
تاشكەنت شەھىرى.

ئىلتەرىشكە قارشى تۇرىدۇ. مىلادى 744 ـ ژىلى باسمىل قەبىلىسى ئوزمىش قاغاننى ئولتۇرىدۇ.745ـ ژىلى كۈل بىلگە قاغان ئوزمىش قاغاننىڭ ئورنىغا چىققان ئىنىسى بەيمى قاغاننى ئولتۇرۇپ، ئۇيغۇر خانلىغىنى تىكلەيدۇ. بۇ تارىخىمىزدىكى كۈچلۈك ئورخۇن ئۇيغۇر دولىتىدۇر.

200 ژىل ھوكۈم سۈرگەن مەشھۇر كوكتۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ تىكلىنىشى ئاخىرىدا ۋەيران بولۇشى جەريانى ژۇقۇرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. كوكتۈرك ئىمپېرىيەسى خاقانلىرىدىن بولغان بىلگە قاغاننىڭ ئوز ۋەزىرى تەرىپىدىن قەسلەپ ئولتۇرۇلگىنى ژۇقۇرىدا ئېيتىلدى. بۇ خەل ئېچكى خائىنلارنىڭ ساتقۇنلۇق جىنايىتى بىلەن ژىراق تارىخىمىزدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە كوپلىگەن ئىستىداتلىق شان شوھرەت ئېگىلىرى خانلار، ئېسىل مونەۋۋەر خەلقىمىز رەھبەرلىرى ھاياتىدىن ئايرىلدى. مانا شۇنداق خائىن ـ ساتقۇنلار كاساپىتى بىلەن خەلقىمىز ئەرك ـ ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قۇللۇق، مەھكۈملۈق ئازاۋىنى تارتىپ كەلمەكتە.

بىلگە خاقان ھاياتىدىن كوز ژۇمدى، ئۇنىڭدىن ئوز ھاياتىدا قىلغان ئىزگۈ ئىشلىرى، خەلقىگە قىلغان خىتاپ ـ موراجىەتلىرى پوتۈلگەن ئۇچ يېرىم مېتر ـ لىق مەرمەر ئابىدە ساقلىنىپ قالدى. بىلگە خاقان ئوزىدىن ئىككى ژىل بۇرۇن ئالەمدىن ئوتكەن ئىنىسى كولتېكىن خاتىرە تېشىغا ئوزى باش بولۇپ، ئوزى ئېيتىپ پۈتكۈزگەن ئابىدە ئالاھىدە قىممەتكە ئېگە بولۇپ، بۇ ئابىدىگە تۈركى خەلقلەرنىڭ بېشىغا چۈشكەن بالايى ـ ئاپەتلەر، بۇنىڭ سەۋەبلىرى ۋە ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولغانلىغى، نېمىلەرگە دىققەت قىلىش لازىملىغى ناھايىتى تەسىرلىك قىلىپ پۈتۈلگەن.

ئورخۇن مەڭگۈ تاش ئابىدىلەردىن ھازىرغىچە مەلۇم بولۇپ تەتقىق قىلىنغىنى «كولتېكىن ئابىدىسى»، «بىلگە خاقان ئابىدىسى»،«تۇنيۇقۇق ئابىدىسى»، «بانچۇر ئابىدىسى»،«توققۇز ئۇيغۇر خاقان ئابىدىسى» قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ ئابىدىلەرنىڭ ھەممىسى قەدىمقى ئۇيغۇر ئورخۇن يېزىغىدا يېزىلغان. بۇ يېزىق قەدىمقى گېرمان رۇنىك يېزىغىغا ئوخشىغىنى ئۈچۈن ئاكىنى ئوچمەنلەشتۈرۈپ قويغانلىغى ئۈچۈن بەگلەر بىلەن خەلق ئارىسىغا سۇغاقچىلىق سېلىپ قويغانلىغى ئۈچۈن تۈرك خەلقى تىكلىنىپ بولغان دولىتىدىن مەھرۇم بولغانمىش. خاقانىدىن ئايرىلىپ قالغانمىش... تۈرك بەگلەر تۈرك دېگەن نامدىن ۋاز كەچكەنمىش، تانجاج (خىتاي) پەرەسلەر تابغاچ نامىنى قوللۇنۇپ تابغاچ خاقانىغا بېقىنغانمىش، ئۇلار ئۈچۈن ئەللىك ژىل كۈچ بەرگەنمىش، ئالدى تەرەپ كۈن چىقىشتىن تاكى بوكلى خاقان يورتىغچە، غەربىتە تومۇر قاپقىغچە ئۇرۇش قىلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ دولىتىنى تابغاچ خاقانىغا ئېلىپ بەرگەنمىش... تابغاچ (خىتاي) مىللىتىنىڭ سوزى تاتلىق، سۆزغىتى يۇمشاق ئېمىش، تاتلىق سوزى ۋە يۇمشاق سۆزغىتى بىلەن ئالداپ ژىراق مىللەتنى كوپ يېقىنلاشتۇرۇپتىمىش،يېقىنلىشىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن يامان چوشەنچىسىنى ئويەردە تاراتورمىش، ياخشى ئالىم كىشىنى، ياخشى باتۇر كىشىنى يورگۈزمەس ئىمىش. بىر كىشى ئوزگۈرۈش قىلسا، جامائىتىگە، مىللىتىگە، بۇ شۇ كەمگىچە رەھىم قىلماس ئېمىش، تاتلىق سوزىگە، يۇمشاق سۆغىتىغا ئالدىنىپ كوپ تۈرك مىللىتى ئولىدۇق ...

... سەلەر باشباشتاقلىق قىلغانلىغىڭلار ئۈچۈن ئوزەڭلارنى بېقىۋاتقان دانا خاقانىڭلار ۋە ئەركىن ياخشى دولىتىڭلار ئالدىدا جىنايەت ئوتكەزدىڭلار، يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقاردىڭلار. (ئۇنداق بولمىسا) قۇراللىقلار قاياقتىن كېلىپ سەلەرنى ھايدىمىتىدۇ. نەيزىلىكلەر قاياقتىن كېلىپ سەلەرنى سۇرگۈن قىلىدۇ. مۇقەددەس ئوتۇقەن تېغىدىكى خەلقىلەر شەرىقتە بارىدىغىنىڭلار غەربىكە كەتتىڭلار، سەلەرنىڭ ئۇجايلارغا بېرىشىڭلارنىڭ پايدىسى مونۇلار بولسا كېرەك. قېنىڭلار سۇدەك ئاقتى. سوبىگىڭلار تاغدەك دوگىلاندى. ئالجاناپ ئوغۇللۇرۇڭلار قۇل بولدى. پاك قىزلىرىڭلار دىدەكلەرگە ئايلاندى. بىلمىسز بولغانلىغىڭلاردىن، سەلەردە ئادالەت بولمىغانلىقتىن تاغام خاقان دۇنيادىن ئوتتى... ئاتامنى خاقان قىلغان، ئانامنى خانىش قىلغان تەڭرى بىزگە دولەتنى ئاتا قىلغان تەڭرى تۈرك خەلقىنىڭ نام ـ ئابرويىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن مېنى خاقان قىلىپ ئولتۇرغۇزدى.مەن روناق تاپقان تەخت ئۇستىدە ئولتۇرمىدىم. بەلكى يىگىلى ئېشى يوق، كىيگىلى كىيىمى يوق، يوقسۇل بىچارە خەلقنىڭ ئۇستىدە ئولتۇردىم. ئىنىم كولتېكىن بىلەن سوزلەشتۇق، ئاتام، تاغام قولغا كەلتۇرگەن خەلقىلەر نام ـ ئابرويىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن تۈرك خەلقى ئۈچۈن تۇنى خاتىرجەم ئوخلىمىدىم. كۈندۈزى خاتىرجەم ئولتۇرمىدىم. ئىنىم كۈلتېكىن بىلەن بىللە ئىككى شات بىلەن ئولەر، تېرىلمىشمىكە قارىماي تىرىشتىم. ئاشۇنداق تىرىشىپ ژۇرۇپ بىرلەشكەن خەلقنى ئىناق قىلدىم. مەن خاقانلىقتائولتارغان ۋاقتىمدا ھەر تەرەپكە پىتىراپ كەتكەن خەلقىلەر ئولەر ـ تېرىلىشىگە قارىماي پىيادە، كېيىملىرى يالاڭلىغىغا قارىماي قايتىپ كەلدى. خەلقىلەرنى بېقىش ئۈچۈن شىمالدا ئۇغۇزلار، شەرقتە قىتان، تاناباللاغا قارشى تۇردۇم. چوڭ قوشۇننى باشلاپ ئون ئىككى قېتىم ژۇرۇش قىلدىم. جەنۇپدا ئۇرۇشقا قاتناشتىم. ئاندىن كېيىن تەڭرىگە رەخمەت، بەختىم بولغىنى ئۈچۈن، تەلىيىم بولغىنى ئۈچۈن، ئولۇمگە يۈز تۇتقان خەلقىلەرگە جان كىرگەزدىم. يالاڭ خەلقىلەرنى كىيىملىك قىلدىم، يوقسۇللارنى باي قىلدىم، ئاز خەلقنى كوپ قىلدىم. ئۇلارنى كۈچلۈك دولىتى بار، كۈچلۈك خاقانى بار خەلقىلەردىن ياخشىراق ياشايدىغان قىلدىم. تورت ئەتراپتىكى خەلقىلەرنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇردۇم. ئۇلارنى (بىز بىلەن) يەنە دۈشمەنلەشمەيدىغان قىلدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا قارىدى. ماڭا كۈچ بەردى. ئىنىم كۈلتېكىن قانۇن ـ تۈزۈمنى ئورنۇتۇشقا تىرىشىپتىمىش ئوزىچىلا قازا تاپتى...»

ئابىدىنىڭ كۈلتېكىن ھايات دەۋرىدە ئېلىپ بارغان قاتار ئۇرۇشلار بايان قىلىنغاندىن كېيىن كۈلتېكىن ھەققىدە مونۇلارنى دەيدۇ: «كۈلتېكىن بولمىغان بولسا، ھەممىگلار ئولگەن بولاتتىگلار. ئىنىم كۈلتېكىن قازا تاپتى، ئوزەم ھەسرەت چەكتىم.كوزەر كوزۈم كورمەستەك بولدى. ئەقلى ھوشۇمدىن ئادىشاقاندەك بولدۇم. ئادەمنىڭ ئومرىنى تەڭرى بەلگۈلەيدۇ. ئىنسان بالىسى ئولۇش ئۈچۈن تورەلگەن. مەن ئىنتايىن ھەسرەت چەكتىم، كوزۈمگە ياش كەلسە ئوزەمنى تۇتۇۋالالمىدىم. كوڭلۈم بۇزۇلسا ئوزەمنى باستىم... تەزىيە بىلدۇرۈشكە، قايغۇسىنى ئىپادىلەشكە قىتان، تانابى خەلقلەرنىڭ ۋاكالىتەن ئودار جياڭجون كەلدى. تابغاچ خاقانىدىن ئىسى جۇشاڭ كەلدى. ئۇ ئۇرغۇن گوھەر، ئالتۇن، كومۇشلەرنى ئېلىپ كەلدى. توبۇت خاقانىدىن بولون كەلدى. غەربتىن كۈن پېتىشتىكى سۇغدىدىكى بەرچەكلە، بوقاراق ئەللىرىدىكى خەلقلەردىن نوڭ جياڭجۈن ۋە ئوغۇل تارقام كەلدى. ئون ئوق ئوغلۇم تورکەش خاقانىدىن ماقراج تومىغچى ۋە ئۇغۇز بىلگە تامغچى كەلدى. قىرغىز ئېلىدىن تاردوش ئىنانچۇچۇر كەلدى.تاۋابخانا ياسايدىغان ئۇستىلار، نەقىش ئويىدىغان ئۇستىلار. تاش مونارا ياسايدىغان ئۇستىلار كەلدى. تابغاچ خاقانىنىڭ تارىخچىسى... جياڭجۈن كېلىپ تاۋاپخانا ياساش، نەقىش ئويۇش ۋە تاش مۇنارا ياساش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلدى.»

ئابىدىنىڭ شەرقىي شىمالى تەرىپىدە: «كۈلتېكىن قوي ژىلىنىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى ئالەمدىن ئوتتى. توققۇزىنچى ئاينىڭ ئۈنگىرمە يەتتىنچى كۈنى ئولۇم رەسمىيەتنى ئۈتكەزدۇق. تاۋابخانا، نەقاش، تاش مۇنارا مايمون ژىلى يەتتىنچى ئاينىڭ ئۈنگىرمە يەتتىنچى كۈنى پۈتۈنلەي ياسلىپ بولدى. كۈلتېكىن قەبرىق يەتتە ژىل ئومۇر كوردى.»

ئابىدىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىدە: «بۇ خەتلەرنى كۈلتېكىننىڭ جىيەن ئوغلى مەتكى يوللۇق تېكىن يازدىم. مەنكى يوللۇق تېكىن ئۈنگىرمە كۈن ئولتۇرۇپ، بۇ ئابىدىدىكى خەتلەرنىڭ ھەممىسىنى يېزىپ چىقتىم. سىز خەلقىڭىزنى ئوز بالىلىرىڭىز ۋە ئەۋلادىڭىزدىن ئارتۇق كورەتتىڭىز. سىز قازا تاپتىڭىز. سىز ئاسماندا... تىرىك ۋاقتىڭىزدىكىگە ئوخشاش... (چىكىت قويۇلغاي جاي ئابىدىدە ئوچكەن جاي بولۇپ بوش قالدۇرۇلغان).

ئابىدىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدە: «كۈلتېكىننىڭ ئالتۇن، كۈمۈش، گوھەر، مال ـ مۈلكى ۋە تورت مىڭ جىلقىسىغا قارىغۇچى... بېگىم ئاسمانغا چىقىدۇ... ئابىدىگە خەت يازدىم، يوللۇق تېكىن.»

مانا بۇ پۈتۈكلەردىن مەلۇم بولدىكى، كۈلتېكىن بەلەن بىللە ئۇنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش ھەم بايلىغى ھەتتا جىلقا باققۇچىسىمۇ بىللە دەپىن قىلىنغان.

بىلگە قاغان قەبرىنى قېزىش جەريانىدا قەبرىدىن تېپىلغان 4000 دىن ئارتۇق ھەر تۈرلۈك قىممەتباھا بۇيۇملارمۇ بىلگە قاغان بىلەن كومۇلگەنلىگى روشەن ئەلۋەتتە.

بىز كۈلتېكىن ئابىدىسىگە پۈتۈلگەن پۈتۈكلەر مەزمۇنى بىلەن تونۇشقاچ شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىق بولدىكى، تارىخىمىزدىكى مەشھۇر كوكتۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ خاقانى بىلگە خاقاننىڭ ئالى مەخسىتى ـ بارلىق تۈركى خەلقلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەتراپىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ پاراكەندە قىلىشىدىن، بولۇنۇپ، پارچىلىنىپ ئاخىر يوقۇلۇپ كېتىشىدىن ساقلاپ قەلىش، ئاتا ـ بوۋىلىرى قۇرغان قۇدرەتلىك دولەتنى تېخىمۇ قۇدرەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئىتتىپاقلىشىپ، ھوشيارلىقنى ئاشۇرۇپ، ئۇتمۇشتە يول قويۇلغان ئېغىر خاتالىقلارنى تەكرارلىماسلىققا، ھەرگىز يات دوشمەنلەرنىڭ شىرىن ياغلىما سوزلىرىگە ئىشەنمەسلىكە، ئېسىل سوغلىرىغا ئالدىنىپ قاپقىنىغا چوشمەسلىگە ئۈندەشتىن ئىبارەت بولغان.

بىلگە خاقاننىڭ بۇ ئاجايىپ دانا خىتابى ھېلىمۇ تۈركى خەلقلەرنىڭ دىققەت قىلىپ، ئوز ئەمەلىيىتىدە ئىجرا قىلىشىدا ئوزىنىڭ تارىخي قىممىتىنى، خەلقىنىڭ يۈكسەك مەنپىيىتى يولىدىكى خىسلىتىنى يوقاتقىنى يوق. بەلكىم بۈگۈنى يول كورسەتكۈچى مەشئەل دىيىلسىمۇ مۇبالىغە بولماس.

تەييارلىغان مەخمۇد ئەكرەم.
تاشكەنت شەھىرى.

قەدىمكى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئۇيغۇر سودا بازارلىرى

خەن، تاڭ سۇلالىرى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرىيە ئىختىسادى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە تەرەققىي قىلغان، ئېچكى ـ تاشقى سودىسى گۈللەنگەن بىر باسقۇچقا قەدەم باسقان. بۇ دەۋردىكى ئىختىسادىي تەرەققىياتنىڭ يۇكسەلگەنلىكى، مەدەنىيەتنىڭ گۈللەنگەنلىكى ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللاردا كوپلەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان، بۇ ئاساسەن شەھەر كولتۇرىنىڭ كەيگەنلىكى پۈتۈنلەي ئەڭ كولەمدە ئوبوروت قىلىنغانلىغى قاتارلىق جەھەتلەردە تېخىمۇ گەۋدىلىك بولۇپ، مول ئارخېئولوگىيەلىك ئاساسلار ئارقىلىق دەللەپ چىقىلغان. بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شەھەر بازارلىرىدا يەرلىك پۇللار، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرىنىڭ پۇللىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا پۇللىرىنىڭ ئوبوروت قىلىنغانلىغىنى يېقىنقى ژىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە ئۇرغۇن مادديي فاكتلار بىلەن ئىسپاتلاندى. بۇ ئېچكى ـ تاشقى سودىنىڭ گۈللەنگەنلىكى، ئېپەك يولىنىڭ ئاۋاتلاشقانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى بازارلارنىڭ كولەمى، ئىختىدارى، شەكلى ۋە قىياپىتىنىڭ زور دەرىجىدە ياخشىلانغانلىغىنى كورسىتىپ بېرىدۇ.

تۆۋەندە شۇ دەۋردىكى بىر قانچە بازارنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز:

قوچۇ بازىرى:

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى شەھەر ـ بازارلىرى ۋە بۇ جايلاردا بولىدىغان مول مەزمۇنلۇق سودا ـ ئالاقە ئىشلىرى دەۋرىدە ئىنتايىن رونىاق تاپقان ئىدى. مەشھۇر ئېپەك يولى سودىسى تارىخىغا گەۋلەنگەن بۇ دەۋردە كارۋانلار ئۇرغۇن شەھەر ـ بازارلارنى بېسىپ ئوتۇپ، سودا ـ سېتىق قىلاتتى. ئۇلار بىر جايغا بېرىشتىن ئىلگىرى شۇ جاي ئېھتىياجلىق بولغان مالىارنى توپلاتتى ۋە كارۋان تەشكىللەپ ئۇزۇن يولىلارنى بېسىپ ئېلىپ كېلەتتى. مالىارنى سېتىپ بولۇپ، شۇ جايدىن يەنە باشقا جايلاردا بازار تاپىدىغان مالىارنى ئېلىپ ماكىاتتى. مۇشۇنداق قىلىپ شەھەرمۇ ـ شەھەر، بازارمۇ بازار كېزىپ ژۇرۇپ ئاخىر ئۇرغۇن پايدىغا ئېگە بولاتتى. ئەڭۋەتتە ئاز بولسىمۇ، ئامما قىممەتلىك ئەڭ ژۇقۇرى، پايدىسىمۇ ئەڭ كوپ بولاتتى.

ئېپەك يولى سودىسى تەمىنلىگەن ئەۋزەل شارائىتتا تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمىي، شەھەر ـ بازارلار جانلىنىپ قاينام تاشقىنلىققا چۆمگەن ئىدى. بولۇپمۇ قوچۇ، سۇلى، پىشامشان، كۇسەن، ئۇدۇن قاتارلىق شەھەرلەردىكى بازارلارنىڭ كولىمى مۇشۇ دەۋردە تېز سۈرئەت بىلەن كەڭەيگەن.

قوچۇ شەھىرى مىلادىيە 4 ـ 5 ـ ئەسىرلەردىلا ئېچكى ۋە تاشقى سودا بويىچە زور تەسىرگە ئېگە ئىدى. ئېپەك بازىرىنىڭ مۇھىم ئوتەڭ بازىرى ھېسابلىنىدىغان بۇ قەدىمكى شەھەر ئەينى دەۋرلەردە خەلىق ئارا بازارغا ئايلىنىپ، شەرق بىلەن غەرىپ ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ چوڭ مال ئالماشتۇرۇش مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان ئىدى. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، شۇ دەۋردە شەھەرنىڭ شەھەر قۇرۇلۇشىدا تىپىك سودا شەھىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتكەن. ئۇنىڭدا يايمچىلار تىجارەت قىلىدىغان مەيدانىدىن سىرت يەنە بىر ـ بىرىگە توتاش ئورۇنلاشقان دۇكانلارمۇ بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە كەسىپچى تىجارەت ئورۇنلىرى، ئاشلىق رەستىسى، قازان ـ قومۇچ رەستىسى، كوكتات ۋە كوكتات ئۇرۇقلىرى رەستىسى، ساپال بۇيۇملار رەستىسى، ئېپەك مالىلار رەستىسى... قاتارلىق رەستىلەر بولغان. تۇرپاندىن تېپىلغان «كىيۇ جەمەتى قوچۇ خانلىغى دەۋرىگە ئائىت سوغدى يېزىقىدىكى چورە (ئايال قۇل) سېتىش ـ سېتىۋېلىش ھوججىتى»دە خاتىرىلىنىشچە قوچۇدا يەنە «قۇل بازىرى»مۇ بولغان.

قوچۇ شەھىرى ئېچكى شەھەر، تاشقى شەھەر ۋە خان قەلئەسى(خان ئوردىسى)دىن ئىبارەت ئۈچ قىسمغا بولۇنگەن بولۇپ، تاشقى شەھەر رايونىدا سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەر ۋە باشقا ھەر خىل كەسىپتىكى ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان ئىدى. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھوججىتى»دە خاتىرىلىنىشچە، قوچۇدا «شىمالىي شەھەرستان»، «جەنۇبىي شەھەرستان» بولغانلىغى تىلغا ئېلىنغان. «قوچۇدىن تېپىلغان ئىجتىمائىي ـ ئىختىسادىي ھوججەتلەر»دە «قوچۇ بازىرىدىكى ئۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئالدىدا... »، (شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ژۇرنىلىنىڭ (خەنزۇچە) 1993 ـ ژىللىق 3 ـ سانى.) «باھاسىنى قوچۇ بازىرىدا ئوتىدىغان ئىككى بېنىغا سىزىقچە يول چۈشۈرۈلگەن، ئوتتۇرىسىغا تامغا بېسىلغان يۇز قانىپۇغا كېلىشتۈق» دېگەندەك بايانلار بار. بۇلاردىن قوچۇ بازىرىنىڭ ئاۋاتلىغى ۋە ئىختىسادىي ئورۇنىنىڭ مۇھىملىغىنى كورۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇدۇن بازىرى:

ئۇدۇن ئۇيغۇرلار دىيارىدا ئىختىسادى ۋە مەدەنىيەتنى بىر قەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ بىرىدۇر. تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇدۇنىنىڭ تاشقى سودىسىمۇ خېلە بۇرۇن ئاۋاج تاپقان بولۇپ، ئەنەتكەك (ھىندىستان) سودىگەرلىرى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى خېلە قويۇق ئىدى. بۇددا دىنىنىڭ ھىندىستاندىن ئۇدۇنغا ئۇيغۇرىيە بويىچە ئەڭ بۇرۇن تارقىلىپ كىرىشىمۇ بۇ ئۇقتىنى دەللەپ بېرىدۇ.

ئۇدۇنىنىڭ قەدىمكى زامان تاشقى سودىسى قاشتېشىدىن باشلانغان ھەمدە «ئېپەك يولى»دىن بۇرۇنلا «قاشتېشى يولى» ئېچىلىپ، ژىراق ئەللەرگىچە تونۇلغان. «قاشتېشى يولى» ئۇدۇندىن باشلىنىپ شەرىقتە چەرچەن، كىروران، دۇنخۇاڭنى؛ غەرىپتە سۇلى، كۇسەن، قوچۇ، ئۇيغۇر ـ غولنى بېسىپ ئوتكەن. بۇ ئىككى يول يۇمېن قوۋۇقى، جيۇچۈەن قاتارلىق ئىككى جايدا قوشۇلۇپ، ئاندىن داۋاملىق شەرىققە قاراپ سوزۇلۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەر قايسى شەھەرلەرنى بېسىپ ئوتۇپ، چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق شەھەرلەرگە بارغان. «قاشتېسى يولى» يەنە غەربىي رېپتە كابۇل، ئىسپاھان، باغدات ئارقىلىق ئوتتۇرا دېڭىزغا تۇتاشقان.

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇدۇنىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرى بىلەن سودا ئالاقىسى تېخىمۇ كۈچەيگەن. ئات، قاشتېشى بۇيۇملىرى ئۇدۇنىنىڭ تاشقى سودىسىدا مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئۇدۇن سودىگەرلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن چاي، ئېپەك، مىس، تومۇردىن ياسالغان بۇيۇملارنى ئەكىلىپ، خانلىقنى تەمىنلەتتى ۋە بازارلاردا ساتاتتى. تەتقىقاتچىلار ئەينى دەۋردىكى ئۇدۇنىنىڭ تاشقى سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويغانلىغىنى دەللەپ چىقتى. ئۇدۇن خانلىغى ئۇز تەۋەسىدىكى جايلاردا چازا ـ توساقلارنى قۇرۇپ، مەخسۇس ئەمەلدار تەينىلەپ، كارۋان سودىسى ۋە باشقا ئۇزۇن يوللۇق قاتناش ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇلار چېگرا ئېغىزىدا تۇرۇپ كارۋانلار ۋە ئەلچىلەرنىڭ رەسمىيەت ھەم يول خەتلىرىنى، مالىلىرىنى تەكشۈرۈش، نازارەت قىلىش، مەنئىي قىلىنغان تاۋارلارنى كىرگۈزمەسلىك، مۇسادىرە قىلىش، رەسمىيەت قەغىزى، يول بېجى، تاۋار (مال) بېجى ئېلىش، ئامانلىق ساقلاش ۋە خەۋەرچىلىك قىلىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان، چەت ئەللىك سودىگەرلەردىن ژۇقۇرى باج ئالغان.

قارۇشتى يېزىغىدىكى پوتۇكلەردە خاتىرىلىنىشچە، شۇ چاغلاردا سودىگەرلەر ئاز دېگەندە، نەچچە ئون كىشى، كوپ بولغاندا يۈز نەچچە كىشى بىر كارۋان تەشكىللى بولۇپ، مال يوتكەتتى. ئۇدۇن پايتەختى ئېپەك يولىدىكى مۇھىم مال ئالماشتۇرۇش، يوتكەش بازىرى ئىدى. نىيە خاراباسىدىن تېپىلغان تارشا پوتۇكتە كورسىتىلىشچە، نىيە شەھىرىنىڭ يېنىدا بىر تەكشۈرۈش ئېغىزى بولۇپ، سودىگەرلەر يول خېتىگە ئاساسەن ئوتكۈزۈلەتتى. بۇ ئەھۋال كۈما ناھىيەسى سانجۈدىكى قىيا تاش رەسىمىدە مۇنداق تەسۋىرلەنگەن: يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغان بىر ئادەم بەش يۈلتۈزلۇق بىر تاختاينى ئېگىز كوتۇرۇپ، يولدا ئاتلىق ھەم پىيادە كېتىۋاتقانلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇرغان. تاختايغا خەت ھەم بەلگىلەر ئويۇلغان. بۇنى كورگەن يولۇچىلارنىڭ بەزىلىرى ئارقىغا قايتىپ ماكىغان، يەنە بەزىلىرى ئوتەلمەي تۇرۇپ قالغان. بۇ سۈرەتنىڭ ئومۇمىي كورۇنۇشىدىن قارىغاندا، قەدىمىي بۇ جايدا بىر تەكشۈرۈش ئورنى بولۇپ، سودا كارۋانلىرى، ئەلچىلەر ئومىگى ۋە باشقا يولۇچىلارنى قاتتىق تەكشۈرۈپ ئوتكۈزگەن. قارۇشتى يېزىغىدىكى ھوججەتلەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ تەكشۈرۈش ئورنىدىن ئوتىدىغان كىشىلەرنىڭ يول خېتى بولۇشى كېرەك ئىدى. يول خېتىگە شۇ كىشىنىڭ ئىسمى، يېشى، چىرايى شەكلى، كىيىم ـ كېچىگى، مىللىتى، بەكلىگى، مېلى، ئات، تۇگە سانى يېزىلاتتى. نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان تارشا پۈتۈكتە خاتىرىلىنىشچە، بىر توپ سودىگەرنىڭ بىر قىتىمدا ئېلىپ ماكىغان تاۋار ـ دۇردۇنى ئوچ يۈز ئون توققۇز توپ، يەنە بىر تۈركۈم سودىگەرنىڭ ئېلىپ ماكىغان تاۋار ـ دۇردۇنى تورت مىڭ ئوچ يۈز ئېگىرمە ئالتە توپ بولغان، بۇنىڭدىن ئۇدۇن بازىرىدا تاۋار ـ دۇردۇن سودىسىنىڭ ئىشتىكلىگىنى كورۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇدۇنغا باشقا ئەللەرنىڭ تاۋارلىرى زور مىقداردا كەلتۈرگەندىن سىرت، ئۇدۇنىنىڭ ئوزىمۇ تاشقى سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان قاتارلىق ئەللەرگە قاشتېشى، بوز ردخت، كىگىز، ياۋروپادىن كىرگۈزۈپ يوتكەيدىغان ئەينەك قاتارلىق مالىلارنى چىقىراتتى. ئېپەك مالىلار ئېچكى بازار ۋە خوشنا بەگلىكلەردە سېتىلاتتى.

ئېچكى سودىنىڭ تەرەققىياتى تېخىمۇ زور بولۇپ، ئۇدۇنىنىڭ قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى، يەرلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە خەلىق ئارا بازارلاردىن كەلتۈرۈلگەن تۈرلۈك مالىلارنىڭ ھەممىسى جەم بولۇپ ئېچكى سودىنى جانلاندۇرغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە، تاڭ دەۋرىدە «ئۇدۇنىنىڭ پايتەخت شەھىرى تورت تەرەپكە سەككىز ـ توققۇز چاقىرىم كېڭەيگەن، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە بەش چوڭ شەھەر، ئون نەچچە كىچىك شەھەر بولغان». ئىختىسادى پۈختا قەدەم بىلەن رىۋاجلانغان بولۇپ، ھەر قايسى جەھەتلەردە ئالدىنقى دەۋرلەردىكىدىن ئېشىپ كەتكەن شەھەر ـ بازارلار نەچچە ئونغا يەتكەن. شەھەر ـ بازارلاردا «خەلىق خۇددى يولتۇزلاردەك ئولتۇراقلاشقان». ئۇدۇنىنىڭ «خان شەھىرىدە ئوي ـ كوچىلار رەتلىك سېلىنغان، مېۋە ـ چېۋەر كوكاتلار تولغان» ئىدى. («لياختامە يات قەبىلىلەر تەزكىرىسى». «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرىيە خاتىرىسى» قاتارلىقلارغا قارالسۇن.) «فاشىيەنىڭ سەپەر خاتىرىسى»گە ئاساسلانغاندا، «ئۇدۇنىنىڭ خان تۈرۈشلۇق شەھىرىدە خەلىق زىچ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، سانى ناھايىتى كوپ ئىدى». «نىيە شەھىرىنىڭ دائىرىسى كەڭ، شەرقتىن غەرىپكە ۋە جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان شەھەر كوچىسى بار ئىدى. يەنە تاۋارلارنى توپلايدىغان ۋە تارقىتىدىغان بازارلىرى بار ئىدى». ئۇدۇن شەھىرىنىڭ غەربىي ـ جەنۇبىدىن ئۇچ يۇزسەكەن چاقىرىم ژىراقلىقتا گۈما شەھىرى، غەرىپتىن ئىككى يۈز چاقىرىم ژىراقلىقتا گۈچىڭ بازىرى، ئۇچ يۈز توققۇز سەن چاقىرىم ژىراقلىقتا گولياڭ بازىرى، جەنۇبىدىن ئالتە يۈز چاقىرىم ژىراقلىقتا خونو بازىرى، شەرقتىن ئۇچ يۈز توققۇز چاقىرىم ژىراقلىقتا كۈچەنچىڭ بازىرى بار ئىدى. چەت ياقىدىكى بۇ بازارلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىڭ كوپىنچىسى ئۇدۇن شەھىرىدىن كەلتۈرۈلەتتى. دېمەك، ئۇدۇن بۇ بازارلارغا نىسبەتەن مەركىزىي بازار (توپ تارقىتىش بازىرى) ئىدى.

سۇلى بازىرى

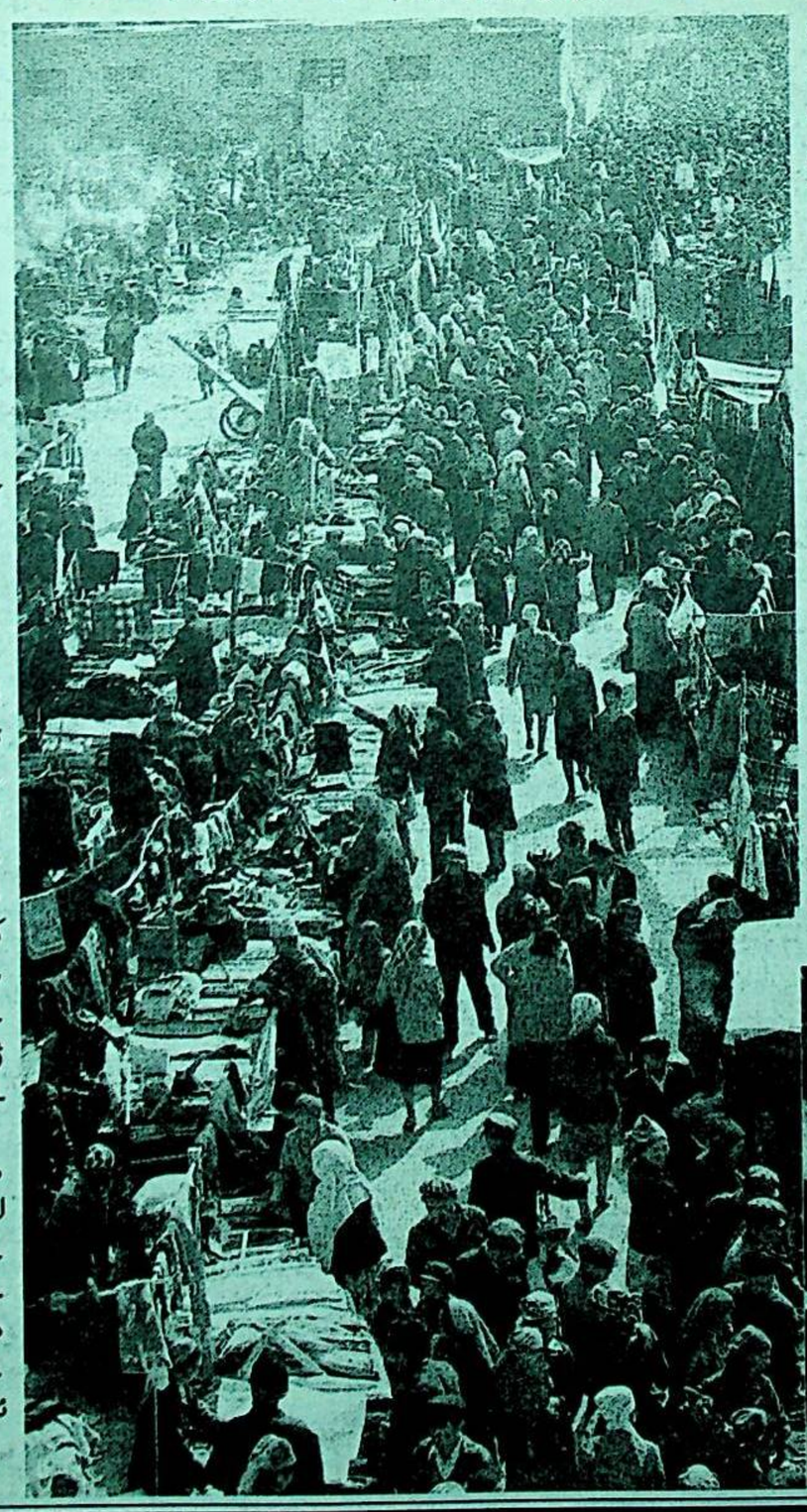
خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى، قەشقەر ئېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيەسىدىكى مۇھىم توگۈن ئىدى. قاتناش سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودا كارۋانلىرى سۇلى بازىرىدا چۈشكۈن قىلىپ، بىر قىسىم مالىلىرىنى ئالماشتۇراتتى. يەنە بىر قىسىم مالىلىرىنى سۇلى بازىرىدا سېتىۋېتىپ، ئورنىغا سۇلىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالاتتى. بولۇپمۇ بۇ جايلاردىن چىقىدىغان كىمخاپ بىلەن قاشتېسى داڭلىق بولۇپ، ژىراق ئەللەرگە توشۇلۇپ سېتىلاتتى.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى ئۇيغۇر دىيارىدىكى ئوتتۇز ئالتە بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى. ئاستانىسى سۇلى بولۇپ، شەھەر رايونىدا ئاھالىلار زىچ ئولتۇراقلاشقان. سۇلى بازىرى دەل مۇشۇ رايوندا بولۇپ، قول ھۈنەرۋەنلەر، ئۇششاق تىجارەتچىلەر، دۇكاندارلار ۋە چەت ئەل سودىگەرلىرى توپلانغان جاي ئىدى. «خەننامە ئۇيغۇرىيە تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشچە سۇلى ئاستانىنىڭ ئايلانمىسى بەش چاقىرىم كېلىدۇ. چوڭ شەھەردىن ئون ئىككىسى، كىچىك قەلئەلەردىن نەچچە ئونى بار ئىدى. «كېيىنكى خەننامە»دە سۇلى بەكلىگىنىڭ ئاھالىسى ژىگىرمە بىر مىڭ تۆتۈن (ئائىلە) ئىكەنلىگى خاتىرىلەنگەن. دېمەك سۇلى بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ ژىل ئىلگىرىلا شەھەر تۈرمۇشىغا كوچكەن بولۇپ، شەھەر كولەمى كىچىك ئەمەس ئىدى. سۇلى بازىرى سۇلى شەھىرىدە بولۇپ، سۇلى بەگلىگىگە قاراشلىق ژىگىرمە بىر چوڭ شەھەرنىڭ ئىچىدە مەركىزىي شەھەر ئىدى. مەركىزىي شەھەرنىڭ سودا ـ بازارلىرى ئىنتايىن ئاۋات بولۇپ، باشقا شەھەر ـ بازارلارنى ھەر خىل مالىلار بىلەن تەمىنلەتتى.

سۇلى بازىرى ـ شەرق بىلەن غەرىپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم سودا مەركىزىي بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇ تۈتۈرا ئاسىيادىكى ئۇرغۇن شەھەر ـ لەر بىلەنمۇ قويۇق سودا ئالاقىسى بار ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيە سودا كارۋانلىرى سۇلى بازىرىدىن غەرىپ ۋە شەرقنىڭ ئېسىل مالىلىرىنى سېتىۋېلىپ كېتەتتى. كېيىنكى مەزگىللەردە سەمەرقەنت شەھىرى جەنۇبىي دەرۋازىسىنىڭ «قەشقەر دەرۋازىسى» دەپ ئاتالغانلىغى سۇلى بازىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيە شەھەرلىرىدىكى ئورنىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىغىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

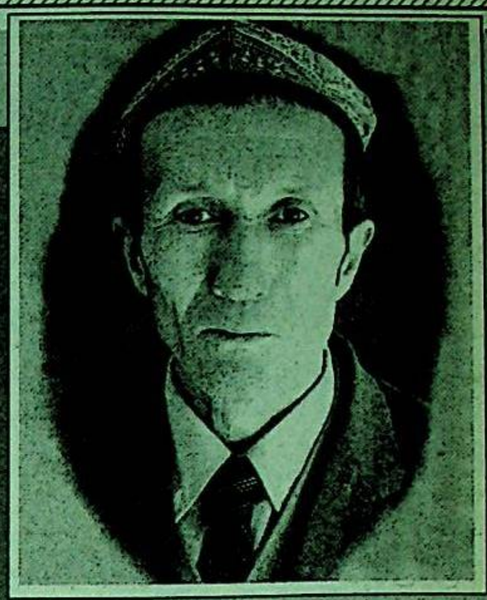
داۋۇت ساۋۇت.

(«بۇلاق» ژۇرنالىنىڭ 2002 ـ ژىللىق 1 ـ سانىدىن ئېلىندى).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

هاجي ئەھمەد كۆلتېگىن

شائىر ۋە ژۇرنالىست هاجى ئەخمەت كۆلتېگىن 1942 ـ ژىلى 9 ـ سېنتەبردە قەشقەر يېنىدىكى شامالباغ يېزا كوك ئېرىق كەنتىدە دېخان ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئالىي ئوقۇش ئورنىنى پۈتتۈرۈپ 1980 ـ ژىلغىچە ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، 1980 ـ ژىلدىن «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنالىدا مەسئۇرىي بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. ئۇنىڭ 35 ژىللىق ئىجادىيەت مۇساپىسىدا كوپلىگەن شېئىر، ھېكايە، نەسىر، ئەدەبىي ئوبزور ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنىپ، ئوزىنىڭ كوپ تەرەپلىمىلىك قەلەم ئىقتىدارىنى نامايەن قىلدى. ئەدىپنىڭ «ئوچمەس يۇلتۇزلار»، «ئالەتۇن ئاچقۇچ» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە)، «نۇرلۇق چولپان»، «قىيان»، «سېھىرلىك ئالتۇن» نامىلىق شېئىر، ھېكايە ۋە بالىلارغا بېغىشلانغان كىتاپلىرى، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئەدەبىيات تارىخى سەھىپىسىدىن توپلىغان، تۈزگەن كىتاپلىرى ناھشر قىلىندى. توۋەندە دىققەتىڭلارغا ئەدىپنىڭ بىر قانچە شېئىرلىرىنى ھاۋالە قىلدۇق.

شېئىرلار

«بازاردا مىڭ كىشى، كۆڭۈلدە بىر كىشى» دەپ ھېكمەت بار، ئۇنىڭ ئورنىغا ھەر قانچە لەۋزەننى دەسستەپ بولماس.

ئۈمىت ئەگەشتۈرەر جاننى جۇنۇن دەشتىدە ئالۋۇندەك، شۇڭا ھەر چارە قىلساڭمۇ ئۇنى تاشلاپ كېتىپ بولماس.

مېنىڭ مەجنۇنلۇغىمنى كورسە مەجنۇن قايغۇرۇپ ژىغلار، ئىشق ئەھلىنى شۇ ۋەجدىن «سارالىڭ» دەپ كامىستەپ بولماس.

قازا يەتسە ئەگەر ئىشق دەردىدىن ھېچ تارتمىغايمەن باش، مۇھەببەتلىك كوكۈلنىڭ ئېتىقادىن تەۋرىتىپ بولماس.

قەدىر بىلمەس كىشىگە، كولتېگىن، ئىشق زارىنى توكمە، مۇھەببەت سىرى ئەسنادۇر، ئۇنى شەرھى ئېتىپ بولماس.

يۇلتۇزنىڭ شېرى

«يۇلتۇز» قويدۇق ئىسمىگىزنى نارزۇلاپ،
چاقناتسۇن دەپ ئوبرازىنى يۇلتۇزنىڭ.
(خىيال ئەمەس نۇر چاچمىغى يۈكسەكتە.
نازۇگۇمدىن ئۇدۇم ئالغان بىر قىزنىڭ!..)

ئاخشاملىرى ئاي مارايدۇ تۆكۈلۈكتىن،
ھوسنىگىزنى كورۈۋالماق قەستىدە،
چوچەك سوزلەپ بېرەر چولپان يۇلتۇزى،
مەنمۇ سىزدەك قىز ئىدىم دەپ ئەسلىدە.

ئۇچۇپ كېلىپ تاڭدا ئوماق تەنها قۇش،
سىزگە ناخشا كۈيلەپ بېرەر ۋېچىرلاپ.

بوشىگىڭىز قويۇلغاندا گۈللىككە،
ئەللەي ئېتەر گۈل ـ گىياھلار پىچىرلاپ.

پېسسىگىڭىزدە بىر چىرايلىق كۈلسىگىز،
ھوزۇرىدىن يايراپ كېتەر ژۇرەكلەر.
ئاتا ـ ئانا ئىشقىگىزدا پەرۋانە،
بەختىت تىلەپ ياغار ئەزگۈ تىلەكلەر.

تۇماربىستەك كۆچكە تولۇق يۇلتۇزۇم،
ئەفسەدەك خانىش بولۇك، يۇلتۇزۇم.
ئەجداتلارنىڭ ئەزگۈ روھى قوللىسۇن،
مەگگۈ ئوچمەس چاقناپ تۇرۇڭ، يۇلتۇزۇم!

مۇقام

دىلنى مەستخۇش ئەيلەپ بىر ئاھاڭ،
تىترەپ... بالقىپ ئۇچار ھاۋاغا.
تۇندىن ھالقىپ ئاتار سۇبھى تاڭ،
ئۇلاشسا كۈي ئەۋجى ناۋاغا.

بۇ سېھرمۇ، ياكى بىر سەنئەت؟!
چوڭ ئېقىندەك يوقتۇر پايانى.
ئۇندا زاھىر بىر ئۇلۇق ھېكمەت،
ھەم تارىخنىڭ پۈتمەس بايانى.

مەن ئۇنىڭغا سالمەن قۇلاق،
بۇ دۇنيانى چىقىرىپ ئەستىن.
بولار بەزەن كوز يېشىم بۇلاق،
يالقۇن ـ ئاتەش يېنىپ نەپەستىن.

زىلزىلگە كېلەر ۋۇجۇدۇم،
ئاشۇ كۈينىڭ ياڭراقلىغىدىن.
شائىرلارغا ئىلھامدىن ئۇدۇم،
بېرەر تەپتى قاينىقلىغىدىن.

مەرغۇلىنى باشلىسا بىرى،
قوشار ئاۋاز جور بولۇپ ئاۋام.
ئەجداتلاردىن ئەۋلادلار سىرى،
ھېچ ئۈزۈلمەي ئەتمەكتە داۋام.

نادىر كۈي بۇ مىللىتىمگە خاس،
يەر ـ جاھانغا تارالغان نامى.
مەڭگۈ ئولمەس تەۋرۈك مىراس
ئۇيغۇرنىڭ ئون ئىككى مۇقامى.

مىڭ ئوي

تاش كىمرەر ئوردىسىمۇ ھورلەرنىڭ،
بىر ـ بىرىدىن رەڭدار، گۈزەل، قاتمۇ ـ قات؟
جاھانىمۇ ئەينىگىدە كورۈنگەن
يا مىسلسىز باي خەزىنە تىلسىمات؟...

كەچكى شەپەق تۇنەپ قالغان ھۇجرىلار
يادىكارىدۇر قايسى خانلىق دەۋرىنىڭ؟
كوز چاقنىتار باقسا مىڭ خىل رەڭ ـ جۇلا،
نەقىشلەنگەن ئوبرازىدا تەڭرىنىڭ.

تىز چوكۈشكەن تالاي ئاسى بەندىلەر،
گۈناھىنى تىلەپ تەڭرى ئالدىدا.
تەرىقچىلار ئۇرۇق سالار ئېتىزغا،
پايلاپ تۇرار ئۇۋنى پاۋان دالدىدا.

كەڭرى مەيدان، كوكۈل ئېچىش سەھنىسى،
ھور سەنەملەر تولۇپ ئۇسۇل ئويناشقان.
نەغمە قىلسا سازەندىلەر بىر ياندا،
غەزەلخانلار قاينام مۇقام توۋلاشقان.

ئىكەن چىلتار، ئود ۋە قالۇن، بالامان،
سازەندە قىز ـ چوكانلارنىڭ چالغىنى.
قۇتقا چومگەن ياش ئانىدۇر ئېھتىمال،
بىر بوۋاقنى ژۇرىگىگە تاڭغىنى.

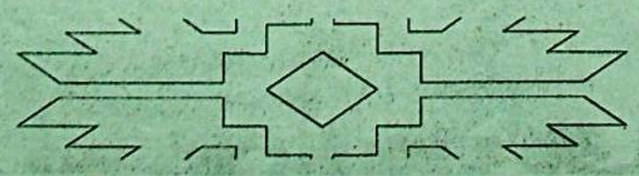
قولدا قامچا شىر ئوينىتقان سىرىكباز،
كورگەن كوزلەر ھەۋەس بىلەن قاراشقان.
ئوقيا بىلەن نەيزە ئاسقان باتۇرنىڭ،
مىنگەن ئېتى سوۋلىتىگە ياراشقان...

قەزىلغان بۇ سەنئەت كانى ـ مىڭ ئويلەر،
سەنئەتكارىدۇر ئەجدادىمىز قولدا.
نەچچە ئەۋلاد ئۇزۇلدۇرمەي ئەسرلەر،
توككەن قان ـ تەر شۇ ئىجتىھات يولدا.

شۇڭا ھەرگىز تۇرالمايدۇ پۇت تىرەپ،
شۇم غەرەزلىك تەمەخورلار داۋاسى.
مىڭ ئوي ـ ئىشچان ئەجدادىمىز ئىجادى،
مىڭ ئوي ـ ھەقدا مىللىتىمنىڭ مىراسى!..

زۇنۇن قادىرغا مەرسىيە

ماتەمگە كوزلىرىم قان ژىغلىدى،
كوز ئەمەس، تەن مۇلكىدە جان ژىغلىدى.
ئاھ ئۇرۇپ، ژىرتسپ ياقا پەرزەنتلىرىڭ،
سويگۈسى پاك يارۇ ـ جانان ژىغلىدى.
زەخمى ھىجرانغا بېرەلمەستىن چىداش،
باغرى چاك ـ چاك دوست ـ
قەدىردان ژىغلىدى.
بەلگە ئاق باغلاپ يەنە غۇنچەم، نۇرۇم،
ئۇن سېلىپ باقى، باھارخان ژىغلىدى.
بەيگەمزدە يوق ئىجاد تۇلپارى دەپ،
بۇ قازاغا مەردۇ مەيدان ژىغلىدى.
تەكتاغ نارتىپ بېشىغا ئاق لېچەك،
غۇلجا، قەشقەر، ئېلىچى، تۇرپان ژىغلىدى.
چاقتى چاقماق كوكتە ماتەم زالىدىن،
سەۋرى يەتمەي يەرۇ ـ ئاسمان ژىغلىدى.
ژۇرىگىگىدە قالدى كوپ ئارزۇ يەنە،
قانمىغاچ ۋەسلىگە ئارمان ژىغلىدى.
جەننەتۈلمەۋادا روھىگىنى كۆتۈپ،
ئىشقى ئاتەش ھورۇ غېلمان ژىغلىدى.

مۇچىلىم

قۇتقا يار بولسۇن ۋىسالىڭ ئات ژىلى موچەل ژىلىم،
ئۇلىشىپتۇ نەق بۇگۈن ئاتمىش داۋانغا مەنزىلىم.

چۈشمىدى قورۇق ژۇرەككە، قونسىمۇ باشقا قىرۇڭ،
كۆزى ئومرۇمنىڭ ياشانغاندا ياشارغان مەزگىلىم.

ئىزدىدىم ھىجران چولىدە بىر ئومۇر يار ۋەسلىنى،
چىن چېكىلگەچ بىر سەنەمنىڭ ئىشقىغا رىشتى دىلىم.

نى ئەلەملەر چۈشتى باشقا شۇم رەقىبلەر قەستىدىن،
ژۇرىگىم دەردۇ ـ ئەلەمدە بولدى سەدپارە ـ تىلىم.

شۇنداىمۇ ئوتتۇم غۇرۇر، ۋىجدانغا قوندۇرماي غۇبار،
كەلسىمۇ باشقا ئولۇم، ئەسلا تاتارماس ئوڭ سېلىم.

خوشلۇغۇم ھەم ئىزتىراپىمدۇر شېئىر، مەن تۇرفە جان،
باغرى قان كاككۇك مىسالى توختىماس كۆيدىن تىلىم.

قان بىلەن يازدىم شېئىر دەپ ئېتىقاد، ۋىجدان ئىشى،
يۈز كېلەي قانداقمۇ خەلىققە ھالۋا دەپ سۇنسام شىلىم.

يۈز سىياقىم ئوخشىغاچ ئەل دەيدۇ ئات يۈزلۈك مېنى،
ئات كەبى جەسۇر، چىداملىق جانلار دوستۇم ـ ئوز خېلىم.

ياخشى ئات تىنماس چېپىشتىن تا نەپەستىن قالغۇچە،
ئولگۈچە ئاتتەك چاپارمەن، چۈنكى ئات موچەل ژىلىم!

مەشرەپكە مۇخەممەس

كويسە قىلدەك بىداۋا جان تولغىنىپ نار ئالدىدا،
قاندۇرار تەشنالىقنى مېھرى ئەنھار ئالدىدا،
سىر تۆتۈپ ساقلاش نەھاجەت غەمنى غەمخار ئالدىدا،
ھەر كىشىنىڭ دەردى بولسا ژىغلاسۇن يار ئالدىدا،
قالماسۇن ئارمان ژۇرەكتە، ئەتسۇن ئىزھار ئالدىدا.

پەرقىراپ دەشتى جۇنۇندا بىر ئۇلۇق ئارمان بىلەن،
سويۇلۇشچۇن سويگىگە بەرسەم بەدەل دەپ جان بىلەن،
تولدۇرۇپ دەرتىمەن ژۇرەكنى لەختە ـ لەختە قان بىلەن،
ئەندەلىپ بېناۋادەك نالەۋۇ ئەفغان بىلەن،
ئايلىنىپ سايراپ ژۇرەرمەن ئەينى كۆزلزار ئالدىدا.

بۇ سياق باشىمغا ئەيلەپ سويگۈنى تاجى غۇرۇر،
يار خىيالىدىن ئېلىپ تەڭگە ھارارەت دىلغا نۇر،
ياش ئەمەس، چەشمە زىلالىدىن توكۈپ ساپ ئۇنچە ـ دۇر،
مەنسۇرى ھەللاجىدەك ئېچىپ شارابۇ ئەنتەھۇر،
چەرخ ئۇرۇپ ژىغلاپ تۇرۇرمەن ئۇشبۇ دەم دار ئالدىدا.

كۆنۈ ـ تۇنلەر يار خىيالى چىقمىغاچقا يادىدىن،
جان قۇشنى ئازات ئەتمەكچى بولۇپ غەمخانىدىن،
رىزىق ئالاي دەپ ئىشق شارابىغا توشاق پەيمانىدىن،
ھەر كىشى بىر جۈرئەتنى نوش ئەپلىسە بۇ بادەدىن،
ئول قىيامەتتە قىلۇر ئەرزىنى جاپپار ئالدىدا.

مۇلكى جاندىن جەۋھرى سىر، تۇت ئۇنى ئەستە ھامان،
بەرمە ھۇشيارلىقنى قولدىن، كولتېگىن، بارساڭ قايان،
پۈتكىسى «شاھنامە»، ئەتسەڭ سەركۈزەشتەكۈنى بايان،
تەلبە مەشرەپ، قىلماغىل سىرىكنى زاھىدغە ئايان،
ئېيتىپ ـ ئېيتىپ ژىغلاغايەن ئاشىقى زار ئالدىدا.

بولماس

كوكۈل مۇلكىدە ئىشق جەۋھەر باھاسىغا يېتىپ بولماس،
تومۇر زەنجىردىمۇ ئىشقسىز كوكۈلنى چېتىپ بولماس.

قارام پەيلى بىلەن بىر دىلرابا كوكسۇمگە تىغ ئۇردى،
بۇ تىغ زەخمى داۋاسىز دەرت، تىۋىپقا ئەملىتىپ بولماس.

ئەكرەم سادىروۋ

ۋەتەن

ۋەتەن ئىسمىگىدۇر توتىيا ماڭا،
كوزۈمكە داۋا ھەر كىيا ماڭا.
ئاپپاق سەللىلىك تەگرى تاغلىرىڭ،
ئەقىل ئېتىقۇچى ئەۋلىيا ماڭا.

سېنى ئەسلەيدۇ، ژىراق كەتكەنلەر،
سەندىن بى ۋاقىت تېنەپ كەتكەنلەر.
سېنىڭ قەدىڭنى كوككە كوتىرەر،
ھەر مىنۇت سىرى كىنەپ، كەتكەنلەر.

ساڭا جان پىدا بولۇپ ئوتمەن،
ئىشقىگىدا كويۇپ ھەسرەت ژۇتمەن.
ئەگەر جاھاندىن يوقالساڭ مەككۇ،
ئىزسىز يوق بولۇپ، مەنمۇ پۈتمەن.
شۇڭا ھەي ۋەتەن
سېنى سويۈمەن.

ۋا دەرىغا

... نېچۈن بىزگە يار ئەمەستۇر ئىتتىپاقلىق،
يېتىشمەيدۇ يوق ئورنىدا ھەم ئىناقلىق.
كورۈنگەنگە خىرىلدايمۇ بورە بولۇپ،
سىگىپ كەتكەن روھىمىزغا ئەسكى قىلىق.

بىر دوستىمىز چىقسا ئەگەر چوققىلارغا،
يەم بولماستىن قۇزغۇن بىلەن قاغىلارغا.
ئاڭا مەنۇن بولالماستىن ئورتىنىمىز،
ئايلىنىمىز ھەقىقى ئىش بۇزارلارغا.

ئولتارغان سورۇنلاردا كوز ژۇممىمىز،
دانالارنى تەن ئالماستىن يامان دەيمىز.
سەن كويەك كويۈۋەرگىن قوقاسلاردا،
بولسام ئېكەن پەقەت ئوزەم ئامان دەيمىز.

ۋا دەرىغا... ئۇچۇپ كەتكەن ئوملىگىمىز،
كېرەكمىدى بۇ قىسمەتكە كونمىگىمىز.
كەلگۈسىنى ئۇنتۇپ قېلىپ، سارالىڭلاردەك،
بۇ جاھاندىن يوقاپ بارار كىملىگىمىز.

ھە دېسلا ئوزگىلەرنى ماختاپ ژۇرۇپ،
ئوزۇمىزگە ژۇرۇمىزغۇ بىلەك تۇرۇپ.
تەغدىرىمىز ئويۇنچۇققا ئايلاندىغۇ،
سەسكەنمەمدۇ باشقا خەلق بۇنى كورۈپ.

ئەزىز دوستلار دىلىمىزدا دىيانەت يوق،
بولاتتىمۇ قوساقنىلا تۇتساقلا توق.
بورانلاردا ژۇلۇغلان زور چىنارلاردەك،
ژىقىلمىز ئاخىر بىر كۈن يىلتىزىمىز يوق.

تەلكە قىرانى

(سابىق مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرىگە)

كوچىدا كېلىدۇ ئەزىز ئىنسانلار،
سەپتىكى جەڭچىدەك سالماقلىق بېسىپ.
كوكسىدە نىشانلار تورىدۇ چاقناپ،
كۈرەشكەن ۋەتەن دەپ ئوتلارنى كېچىپ.

ئۇلارنىڭ ئوزىدە ئەرلىك نامايەن،
جىسمىغا سىڭگەنچىكە قەيسەر باتۇرلۇق.
ياشلىغىن مەيدانغا قالدۇرۇپ كەتكەن،
تەلكىنىڭ قىرانى ھەممىدىن ئۇلۇق.

تېنىدە قادالغان ئوقنىڭ ئىزى بار،
دۇشمەنگە تىلەيدۇ ئەبەدى لەنەت.
ھەر قاچان ژۇرۇكى سوقار ۋەتەن دەپ،
ئۇلارغا يار بولغاچ ئىرادە غەيرەت.

قاراڭلار كوچىدا كېلىدۇ مەزمۇت،
تۇرۇڭلار!
ئۇلارغا بېرىڭلار سالام.
خەلقنى سويۈشنى بىلگەن باتۇرلار،
سادىرنىڭ يولىنى قىلغاچقا داۋام.

مەن بەختىت تىلەيمەن ئەشۇ جانلارغا،
ياشاڭلار بىز بىلەن دايىم بىر سەپتە.
ئىشىڭلار ئەۋلادقا ئۇلگىدۇر دايىم،
سىلەرنى كورگەندە كىرىدۇ كۆچكە.

بالىلار ۋە بىز

پەرزەنت ئاتا ـ ئانىنىڭ زېنىتى

يېقىندا ئويدىكىلەر بىلەن بىر بۇرادىرىمىزنى يوقلاپ بېرىپ ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدە يۈز بەرگەن ئازغىنا كوڭۈلسىزلىك ۋاقىتلىرىنىڭ شاھىدى بولدۇق. بۇرادىرىمىزنىڭ ئايالى بەش ياشلىق قىزى ۋە ئوغلىدىن ئىككى ياش چوڭ ئوغلىغا ئالدىمىزدىكى دەم ئېلىش كۈنى ئۇج ـ تورت ئائىلە تاقا چىقىمىز، ئىككىلارنى ئېلىۋالىمىز، تاغدا گۈزەل جايلارنى كۆرسىلەر، كېيىن مەكتەپكە بارغاندا تاغدا قانداق دەم ئالغانلىغىنى، نېمىلەرنى كۆرگەنلىرىنى سۆزلەپ بېرىسىلەر، دەپ ۋەدە قىلغان ئىكەن. بۇنىڭغا ھەر ئىككى بالىنىڭ، بولۇپمۇ قىزىنىڭ خوشاللىغى چەكسىز بولغان ئىكەن.

ـ ۋاقىت مۇنداق بولدى، ـ دەپ سۆز باشلىدى سىڭلىمىز، ۋۇگاچ، ھېچ قاچان چوڭلارغا سۆز قايتۇرمايدىغان قىزىم، مېنىڭ ئۇزەمچە بولغاندا، ئانچىمۇ ئەرزىمەس بىر سۆزۈمگە تۆيۈقسىزلا مۇشتۇملىرى تۇرۇلگەن ھالدا ئالدىمغا ۋۇكرەپ كېلىپ، غەزەپ بىلەن:

ـ سەن سايالا! سايالا!.. بىلدىڭمۇ! ـ دەپ قاتتىق ۋاقىراپ ئاندىن توختىماي ھوكرەپ ۋېغلىدى.

مەن بۇنىڭغا تاڭ قالغان ئىدىم. مېنى دەملەپ «ئانا» دەپ ئاتىغاندىن باشلاپ بالىلىرىمدىن بىرەر قېتىم مۇنداق سۆز ئاڭلىمىغان ئىدىم. مەن بۇنىڭغا نېمە دېيىشنىمۇ بىلمەي، ھودۇقۇپ قالدىم، ۋېغلىغىدەك بولۇپ ھويلىغا چىقتىم.

ئەندى ئويدە بولسا بالىلارنىڭ قىزىمنى جېمىلەشلىرى ئاڭلانماقتا.

ـ نېمىشكە ئاپامنى رەنجىتىڭ؟ قانداق ئاغزىڭ باردى ساڭا دېيىشكە؟! سەن ياخشى قىز ئەمەس.

ـ ھە، مەن ياخشى قىز ئەمەس، ـ ۋېغا ئىلىۋىلاش چىققان ئىنچىكە ئاۋاز قۇلىغىمغا يەتتى، ـ لېكىن ئاپام مېنى نېمىشكە ئالدايدۇ؟ مەن نېمە، مېنى ئالدايدىغان...

مەن ھە دېگەندە ھودۇقۇپ قالدىم. بۇ قىزنى مۇنداق ھالەتكە ئېلىپ كېلىشنىڭ سەۋەۋىي نېمىكەنە؟

مەن بارى ـ يوقى ئۇنىڭغا:

ـ سېنى تاقا ئاپارمايمەن، ـ دېگەن ئىدىم. ـ مەن نېمىشكە شۇنداق دېگەن؟ ئەندى ئېسىمغا كەلدى: ئۇ ئاكسى بىلەن ئويىنىشنىڭ ئىچىنى ئوكتەچ ـ توكتەچ قىلىپ، سوزگە كىرمەي شوخلۇق قىلىشقا باشلىدى. مەن: بالىلار بولدى، ئەندى ئۇخلاڭلار، دېسەم ھېچ كىم ئاڭلىمايدۇ...

ئەندى ئۇنىڭ ئالدىدا نېمە بولغان... مەن توساتتىن بالىلارنى تاقا ئاپىرىشنى ۋەدە قىلمۇيدىغۇ! شۇ چاغدا قىزىمنىڭ كوزلىرى ئويناپ، ئاپا، تاغ چىيايلىقمۇ، ئۇ يەيدە گۈللەر كوپمۇ؟ ھە، بىز تاقا بايىمىز، كېپىنەكلەرنى تۇتمىز، دەپ خوشاللىغى چەكسىز بولغان ئىدى. ئەينە شۇ شاتلىقتىن ئۇخلىماي ئۇ ياق ـ بۇ ياقا ۋۇگرەپ مەز بولۇپ ۋۇر ـ گەن ئىكەن...

ـ غەزەپنى باسالماسلىق، بۇ ياخشى نەرسە ئەمەس ئىكەن، مەن بالىلارغا قىلغان ۋەدەمنى ئۇنتۇپ قېلىپ: سېنى تاقا ئاپارمايمەن! دەپ ساپتىمەن. ئەلۋەتتە بۇ يەردە ئوزەم ئەيىپلىك ئىكەنمەن، بالىنىڭ قەلبى بەك نازۇك كېلىدىكەن، مەن بەرگەن ۋەدەمدىن يېنىۋالغاندەك ئىش قىپتىمەن، ـ دېدى ئۇ.

مەن شۇ چاغدا بىر ھېكايەتنى ئەسلىدىم. قېدىم زاماندا بىر شەھەر ھاكىمىنىڭ رەپىقى شەھەردىكى كاتتا لاۋازىمدىكى ئادەملەرنىڭ خوتۇنلىرىنى زىياپەتكە چاقىرىپتۇ. مېھمانلار تەكلىپ قىلىنغان ۋاقىتتا ھازىر بوپتۇ ۋە تاماق تارتىلغىچە ئوزلىرىنىڭ قىمات باھا كىيىملىرى، زىبۇ ـ زىنەت بۇيۇملىرى ھەققىدە پاراڭلىشىپ، ئەجايىپ ئالەتۇن ـ بىرىللىانت بۇيۇملىرى بىلەن پەخىرلىنىپ، ماختىنىپ ئولتۇرىشىپتۇ.

شۇ چاغدا ئاددىغىنا كىيىنگەن، ھېچ قانداق زىنەت بۇيۇملىرىنى تاقىمىغان بىر ياش ئايال كىرىپتۇ. ئۇ زىياپەت ئېگىسىنىڭ سىڭلىسى بولىدىكەن. مېھمانلار ئۇنىڭ كىملىگىنى بىلگەشكە، ئۇنىڭدىن:

ـ نېمىشكە ئاددىي كىيىندىڭىز؟ ـ دەپ سوراپتۇ. شۇ چاغدا ئۇ:

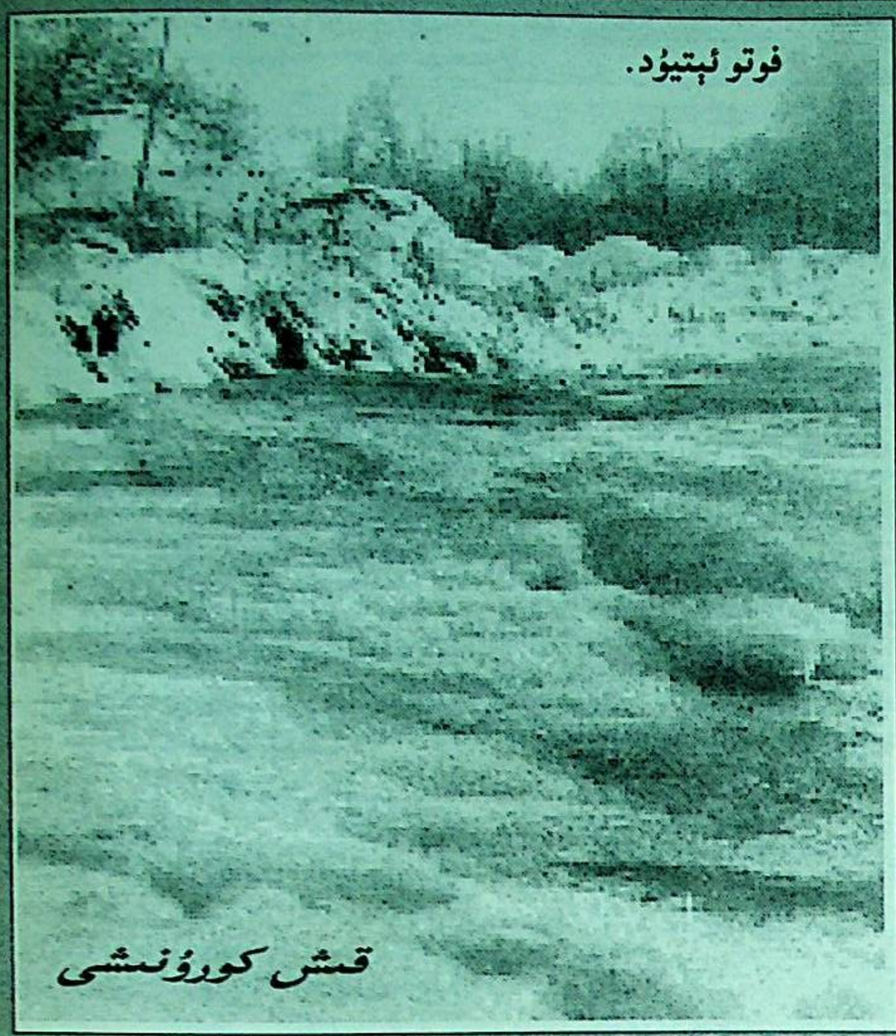
ـ مېنىڭ سىلەرنىڭ قىممەت باھالىق زىبۇ ـ زىنەتلىرىڭلاردىنمۇ قىممەتلىگەرەك ئەجايىپ نەرسىلىرىم بار، ـ دەپتۇ.

مېھمانلار كورۇشنى ئىلتىماس قىلغاندا ئۇ تاشقىرىغا چىقىپ بىر ئوغۇل، بىر قىزنى يېتىلەپ كىرىپ، ئۇلارنى مېھمانلارغا كورسىتىپ:

ـ مېنىڭ جېنىمدىنمۇ قىممەتلىك زىبۇ ـ زىنەتلىرىم مانا شۇلار، ـ دېگەن ئىكەن.

پەرزەنت ـ ئانا ـ ئانىنىڭ كوركى، زېنىتى، ھەممە زىنەتلەرنىڭ زېنىتى، ھە، بۇنى ئەستىن چىقارماسلىغىمىز كېرەك. ئەينە شۇنداق ئىكەن، ئۇلارنى ئالدىماسلىغىمىز، ئەگەر بىر نەرسىنى ۋەدە قىلغان بولساق ئۇنى چوقۇم ئورۇنلىشىمىز كېرەك. ئەكىس ھالدا ئۇلار قارقىدەك ھادىسە يۈز بېرىپ، ئوزىمىز ئۇ ـ گايسىز ھالەتتە قالىمىز، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ.

يادىكار سابىتىي.

فوتو ئېتيۇد.

قىش كورۇنىشى

نام ـ ئاتاقلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىن

ئالتۇن قان

زۇلقەرنەين شەرققە قاراپ ئىلگىرلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈرك (ئۇيغۇر) خاقانى ياشلاردىن تەركىپ تاپقان بىر بولۇك ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. خاقانلىڭ ۋەزىرى: «سىز زۇلقەرنەينگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دېگەندە، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنسەبدىكى «ئۆگە» سوزىنى قوللىنىپ، «ئۆگەمۇ؟» دېگەن. ۋەزىر: «ھە ـ ئە» دەپ جاۋاپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەينىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك ئەسكىرى زۇلقەرنەين ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلانلا كىندىگىگىچە ئىككىگە بولۇۋەتكەن. ئولتۇرۇلگەن ئەسكەر تىللا سىلىنغان ھەمياننى بىلىكە ئېسۋالغانكەن. ئۇمۇ كېيىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە تۆكۈلگەن. ئەتىسى ئەتىگەندە تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كورۈپ، بىر ـ بىرىدىن «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا، ئۇلار «ئالتۇن قان» دېيىشكەن. شۇڭا شۇ جايدىكى چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. (*«تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم 122 ـ بەتتىن ئېلىندى*).

ھايات ھەققەتلىرى

* بەش نەرسە ئەقىللىك ئادەمنىڭ خىسلىتىدۇر: قولدىن كەتكەن نەرسىگە ئېچىنىپ ئولتۇرماسلىق، ئەمگەكتىن قورقماسلىق، ھاكا ـ ۋۇر بولماسلىق، قولدىن كېلەمەيدىغان ئىشقا كىرىشمەسلىك ۋە قولغا كەلتۈرەلمىگەن نەرسىگە قايغۇرماسلىق.

* ئالتە نەرسە راھەت ياشاشقا كاپالەتتۇر: ئىشچانلىق، ھەقىقىي دوست، تەربىيەلىك پەرزەنت، مېھرىۋان خوتۇن، شېرىن ـ يېقىملىق سوز ۋە ئەقىل ـ پاراسەت.

* يەتتە نەرسە جاھىللارنىڭ ئادىتىدۇر: ھەممىگە ناچىقلىنىش، سىنالمىغان ئادەمگە ئىشىنىش، دوست ـ دۇشمەننى پەرىق ئەتمەسلىك سىرىنى ھەممە كىشىگە ئېيتىش، ئەقلىسز ـ تالدان ئادەملەرنىڭ مەسلىھەتىگە قۇلاق سېلىش، پايدىسىز سوزلەرنى كوپ سوزلەش ۋە لايىق بولمىغان ئادەملەرگە يارەدىلىش.

* جاھىللىق، ھورۇنلۇق، ھەسەتخورلۇق، تەكەببۇرلۇق، خىيانەت، تەمەخورلۇق، غەزەپ، ئىغۋاگەرلىك ۋە مۇناپىقلىقتىن ئىبارەت توققۇز تۇرلۇك ئىللەتكە مۇپتىلا بولغان كىشىدىن ھەممە ئادەم قاچىدۇ.

* بېشىڭغا ھەر بالا كەلسە خوي ـ پېيلىڭدىن كور.

* خەلىق كىمدىن قاچسا، ئۇنى ئادەمنىڭ يامنى دەپ بىل.

* ئەڭ كوپ ئاغرىنىدىغان كىشى، كوپ ھاللاردا، ئەڭ ئاز ئىشلەيدىغان ئادەمدۇر.

* خەلقنىڭ ناچىغى يامان، كوڭلى كەڭ.

* چىرايىڭنى ئەينەكتىن بىل، ئابرويىڭنى خەلقتىن بىل.

* ھاراق ئىچىپ ناخشا ئېيتقانىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋېغلار.

* ھاراقكەش توكۇزنىڭ ئارىسىدا ئادەم، ئادەمنىڭ ئارىسىدا توكۇزدۇر.

«يېڭى ھايات» تەھىرىراتى گېزىتىمىزنىڭ جانكويەرى، ئالمۇتا شەھىرى ئاينابۇلاق مىكروراىونىنىڭ تۇرغۇنى ئەخمەتجان زائىتوۋنىڭ مەزگىلسىز ۋاپات بولغانلىغى مۇناسىبتى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىاتىغا ۋە قوم ـ قېرىنداشلىرىغا چوكۇنۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۇرىدۇ.

ئابدۇكېرىم ۋە ماھىنۇر سابىتوۋلار ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئاتاقلىق مائارىپچى ۋە شائىر ئابدۇۋەلى خەلپەتكە رەپىقىسى ئاسىيەمنىڭ مەزگىلسىز ۋاپات بولغانلىغى مۇناسىۋىتى بىلەن چوكۇنۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۇرىدۇ.

سىز ئاڭلىغانمۇ؟

بۇددا دىنىنىڭ ئىجاتچىسى ساكيامۇنى ـ ئۇيغۇر

مۇقەددەس كىتاۋىمىز «قۇرغان كەرىمدە» ئۇلۇق ئاللاھ بەندىلىرىگە مۇنداق دەپ بىشارەت بەرگەن: «ئى مۇھەممەد، سەندىن ئىلگىرى ئۇرغۇن پەيغەمبەرلەرنى ئوز ئۇممەتلەرگە پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتتۇق» («سۇرە رۇم» 47 ـ ئايەت)، «قانداقلا بىر ئۇممەتلەر دىنىي جەھەتتە ئۇرغۇن پىرقىلەرگە بولۇندى، ھەر پىرقە ئوز دىنىي بىلەن خوشالدۇر» («سۇرە مۇمىنۇن» 53 ـ ئايەت).

«قۇرئان كەرىمدىكى» موشۇ ئايەتلەرنى ئوقۇغان ۋاختىمدا، ئۇنداق بولمىغان بولسا، بىز ئۇيغۇرلارغا قايسى پەيغەمبەر كېلىپ، قايسى دىنغا دەۋەت قىلغان بولغىدى؟ ـ دېگەن ئوي ئوز ئوزىدىن پەيدا بولۇپ قالدى.

موشۇ سوئالغا جاۋاپ تېپىش مەخسىتىدە ئىزدىنىشكە باشلىدىم. موشۇ جەريانىدا ۋەتەندىشىم پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىننىڭ ۋە باشقا ئالىملىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىنى كورۇپ چىقتىم، ئۇششاق دىنلارنى قويۇپ تۇرۇپ، دۇنياۋىي ئەھمىيەتلىك چوڭ دىنلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇ دىنلارنى ئېلىپ كەلگەن پەيغەمبەرلەر توغرىلىق ماتېرىياللارنى دىققەت بىلەن ئوگەندىم. ماتېرىياللارنىڭ كورسىتىشىچە، ساماۋىي دىنلارنى ئېلىپ كەلگەن پەيغەمبەرلەردىن: مانى دىنىنى تارقاتقۇچى ـ مانى مۇلكى ئەجىمنىڭ بابىل شەھىرىدە مىلادىنىڭ 150 ـ ژىلى توغۇلۇپ، 216 ـ ژىلى ۋاپات بولغان، مىللىتى پارىس؛ خرىستىان دىنىنى تارقاتقۇچى ھەزرىتى ئەيسا ھازىرقى يېرۇسالىم شەھىرىدە مىلادىدىن 6 ژىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ، 30 ـ ژىلى ۋاپات بولغان. مىللىتى يەھۇدى. ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەرەبىستانىنىڭ مەككە شەھىرىدە مىلادىنىڭ 570 ـ ژىلى تۇغۇلۇپ 632 ـ ژىلى ۋاپات بولغان، مىللىتى ئەرەپ. ئەندى ھازىرقى دۇنيادىكى 3 چوڭ دىنىنىڭ بىرسى ھېسابلانغان بۇددا دىنىنىڭ ئىجاتچىسى يەنى پەيغەمبىرى كىم بولغان؟ كوپلىگەن تارىخ كىتابلىرىدا بۇ سوئالغا: «بۇددا دىنىنى شىمالى ھىندىستانلىق سا ـ كىيا مۇنى ئىجات قىلغان» ـ دېگەن قىسقا جاۋاپ بېرىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ قايسى قەبىلە، قايسى خەلققە مەنسۇپ ئىكەنلىگى توغرىسىدا ھېچ نەرسە ئېيتىلمايكەلگەن ئىدى.

يېقىندا پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىننىڭ «ئىپەك يولىدىكى 9 ھېكمەت» ناملىق كىتاۋىنى ئوقۇپ قالدىم. مەزكۇر كىتابتا مۇنداق دەپ يېزىلغان: «شاھزادە سىدھارتا ياش تۇرۇپلا «بۇددىها» (ئويغانغان) لىقىغا ئېرىشكەن. يەنى ھەقىقەتنى ئىز ـ دەپ تاپقان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ «ساك يامۇنى» (يەنى ساك خەلقىنىڭ دانىشمىنى) دەپ ئاتالدى». (ژۇقارقى كىتاب 389 ـ بەت).

ژۇقۇرىدىكى بايانلاردىن شۇ نەرسە مەلۇم بولدىكى، بۇددا دىنىنى ئىجات قىلغۇچىنىڭ ئەسلى ئىسمى سىدھارتا. ئۇنىڭغا خەلق تەرىپىدىن بېرىلگەن نام «ساك يامۇنى» ئۇنىڭ مەنسى ـ «ساك خەلقىنىڭ دانىشمىنى» دېگەن بولىدىكەن. ئۇنداق بولسا، ساكلار كىملەر؟

تارىخچىلىرىمىز مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا، تۇرغۇن ئالماس ۋە باشقا ئاۋتورلارنىڭ بايان قىلىشىچە، «ئەڭ قەدىمىي زامانىدا ساكلار غەربىي سىبىرىدە ياشىغان ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەر ئىدى. ئۇلار ئىرامىزدىن 1000 ژىل ئاۋال ئوز ئورۇنلىرىنى تاشلاپ، غەربىكە ۋە جەنۇبقا قاراپ كۇچكەن. غەربىكە قاراپ كوچكەنلىرى، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان (كېيىنكى تارىخچىلار ئۇلارنى «سكىفلار» دەپ ئاتىغان). جەنۇبقا قاراپ كوچلەنلىرى ئوتتوراتا ئاسىيە ئارقىلىق ھازىرقى ئاۋغانىستانغا، كەشمىرگە، ئاخىرىدا ھىندىستانىنىڭ شىمالى قىسمىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان، ئۇلار ئوز ئىلرىنىڭ «ساك» دېگەن نامىنى ساقلاپ قالغان ھەم بارغان جايىدا كىچىك ـ كىچىك دولەتلىرىنى قۇرۇپ، ئەشۇ دولەتلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ياشىغان. ئەينە شۇ دولەتلەرنىڭ بىرسى ئىرامىزدىن 7 ئەسىر بۇرۇن ھازىرقى نېپالنىڭ چېگرالىرىغا يېقىن جايلاشقان تۇرۇراكت ئولكىسىدە قۇرۇلغان كاپىلاۋا ستوۋ دولىتىدىكى. ئىرامىزدىن بۇرۇنقى 7 ـ ئەسىردە بۇ دولەتكە گاۋۇ تاما قەبىلىسىنىڭ داھىسى خۇدشۇدانا پادىشالىق قىلغان ئىدى. مانا موشۇ پادىشانىڭ ئائىلىسىدە، ئىرامىزدىن بۇرۇنقى 643 ـ ژىلى بىر ئوغۇل تۇغۇلغان، ئاتا ـ ئانىسى بۇ ئوغۇلغا «سىدھارتا» دەپ ئات قويۇشتى (ئۇنىڭ مەنىسى ـ ۋەزىپىنى ئورۇنلىغۇچى ـ دېگەن بولىدۇ). ئەينە شۇ شاھزادە سىدھارتا ناھايىتى ئەقىللىق بولغانلىقتىن ئۇستىگە ياخشى تەلىم ـ تەربىيە ئېلىپ چوڭ بولغان. ئۇ كوپ ئويلانغاندىن كېيىن، ئادەملەرنى بەختسىز ـ سانىادەتكە ئېرىشتۇرىدىغان يولنى ئىزدەپ تېپىشقا بەل باغلىغان، 10 ژىل بويى ئىزدەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كوز قارىشى مۇقىملىشىپ، كوڭلى يورىغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئوزى كەشىپ قىلغان بۇددا دىنىنى تەشۋىق قىلىشقا باشلىغان. شۇنىڭدىن كېيىن خەلق ئۇنى «ساك يامۇنى» (ساك خەلقىنىڭ دانىشمىنى) دەپ ئاتىغان. ئەگەر موشۇ ئېتىلغانلارنى ھەقىقەت دەپ قوبۇل قىلمىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا بۇددا دىنىنىڭ ئىجاتچىسى ـ ساك يا مۇنى ساك خەلقىگە، يەنى ئۇيغۇر خەلقىگە مەنسۇپ بولۇپ چىقمىدۇ! فاكتلار موشۇنداق، ئەندى بۇ مەسىلىنى چوكۇنۇر تەتقىق قىلىپ، ئۇنى تەستىقلەش تارىخچى ئالىملىرىنىڭ زىممىسىدە.

چولپان تۇرسۇن.

تەھىرات ھەيئىتى

يېڭى ھايات

ئالمۇتا، 480044
ئىپەك يولى كوچىسى
50 بىنا، 8 ـ قەۋەت،
813 ـ خانە

گېزىتنى تەسىس قىلغۇچى ـ جاۋاپكەرلىگى چەكلەنگەن «ۋىسال» شىركىتى.
تىراژى 1700 زاكاز 9698

تېلىفون:
59 ـ 84 ـ 73

«Йени хаят» (Новая жизнь) индекс 65359, республиканская общественно-политическая газета, регистрационное свидетельство №603 -- Г. Выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 17 марта 1999 г.

گېزىتىمىز سەھىپىلىرىدە بېسىلغان ماقالىلار مۇئەللىپلىرىنىڭ مەۋقەسى تەھىرىراتىمىزنىڭ مەۋقەسى بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. تەھىرىراتتىن ماتېرىياللار قايتۇرىلمايدۇ ۋە جاۋاپ بېرىلمەيدۇ.

Отпечатано в ЗАО «Дәуір». 480044, г. Алматы. ул.Жибек жолы, 50.

М1 3 4 5 6 7 8 9 10 П 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com

يېڭى ھايات

Йеңи һаят

2003
ژىل
مارت
№3
(4161)

جۇمھۇرىيەتلىك ئىجتىمائىي ـ سىياسىي گېزىت. 1970 ـ ژىلى 1 ـ يانۋاردىن باشلاپ چىقىۋاتىدۇ

8 ـ مارت ـ خەلىق ئارا ئاياللار كۈنى

ئابدۇمېجىت دولەتوۋ

ئانىلار

ئانىلار ھاياتىمىز، قانىتىمىز،
ئۇلار بىزنىڭ بەختىمىز، ئامىتىمىز.
يېنىمىزدا چىنارەك ئۇلار بارىكەن،
قەلبىمىزنى بىز دايىم شات ئېتىمىز.

كېلەچەك ـ يول ئۇلاردىن باشلىنىدۇ،
ئانىلارغا ھاياتلىق باش ئېگىدۇ.
ئانا ـ ئومۇر. سەن قانچە چوڭ بولمىغىن،
ئانا بار، كۆڭلۈڭ سېنىڭ ياشىرىدۇ.

ئانىلار مېھرى ـ دەريا، ئۇلۇق ماكان،
ئانىلار ـ باھار ئوزى، گۈللەر تاپقان.
كېرەك يەردە ژۇرەكلىرى يالقۇن بولۇپ،
كېرەك يەردە ئوچمەس قىلىپ گۈلخان ياققان!

جاھان سىغار قوينىغا، قۇچىغا،
ئەركىلەيدۇ ھاياتلىق قۇچىغىدا.
ئانا ئۈچۈن ژىللارنىڭ سانى يوق،
قاينايدۇ دايىم تۇرمۇش ـ ئوچىغىدا.

ئارامىڭ ئانىلارنىڭ كۆلكىسىدە،
غارمىنىڭ ئانا ئەجرىن ئاقلىشىڭدا.
ئاق سۈتىنىڭ قەدرىنى بىلىپ ھەرتاڭ،
ئېقىدىسىن دىلىڭدا ساقلىشىڭدا.

بولۇنۇپ ھېساپسىز سەن شوھرەت ـ شانغا،
ئوخشىغان قانچىمۇ شۇ دانالارغا.
بىلىپ قوي، ئۇنتىمىغىن ھېچ ۋاقىتتا،
ئومۇر ـ بەختىڭ ئانىدا، ئانىلاردا!!!

ئۇز ـ ئارا دوستلۇق ۋە ھەمكارلىقنىڭ يېڭى پەللىسى

روسسىيە دېكى قازاقستان ژىلى

18 ـ فېۋرال كۈنى موسكۋادا قازاقستان پرېزىدېنتى نۇرسۇلتان نازارباېۋ ۋە روسسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ پرېزىدېنتى ۋلادىمىر پۇتىننىڭ نىشتىراكى بىلەن روسسىيەدىكى قازاقستان ژىلى تەنتەنىلىك ئېچىلدى. ئىككى خوشنا دولەتنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەشكە، ئىختىسادىي ھەمكارلىقنى ھاياتلىنىڭ بارلىق ساھالىرىدىكى ئالاقىلارغا يېڭى تۈرتكە بېرىشكە قارىتىلغان بۇ ۋاقىتە چوڭ تېباترا يۇز بەردى.

قازاقستان رەھبىرىنىڭ روسسىيەگە قىلغان سەپىرى م. ۋ. لومونوسوۋ نامىدىكى موسكۋا دولەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ زىيارەت قىلىشتىن باشلىنىپ، ئۇ يەردە نۇرسۇلتان نازارباېۋ روسسىيەنىڭ موشۇ ئەڭ چوڭ ئالىي ئوقۇش ئورنىنىڭ پروفېسسور ـ ئوقۇتقۇچىلار تەركىۋى ۋە ستۇدېنتلىرى بىلەن ئۇچراشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ن. نازارباېۋ بىلەن ۋ. پۇتىننىڭ ئۇچرىشىشى بولۇپ ئوتتى. ئۇچرىشىشتا ھەر ئىككى دولەت رەھبەرلىرى ئوز مەملىكەتلىرىنىڭ ياخشى خوشنىدارچىلىق، ئىختىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلارنى تەرەققىي ئەتكۈزۈش تەرەپدارى ئېكەنلىگىنى تەكىتلىدى. ن. نازارباېۋ بىلەن ۋ. پۇتىن مەتبۇئات ئۇچۇن بىلدۈرۈش ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭدا ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق ۋە ھەمكارلىقتىن باشقا يول يوق ئېكەنلىگىنى تەكتلىدى. ۋلادىمىر پۇتىن قازاقستانغا رەسمىي سەپەر بىلەن كېلىشكە تەكلىپ قىلىندى.

شۇنىڭدىن كېيىن قازاقستان رەھبىرىنىڭ روسسىيەگە قىلغان سەپىرى م. ۋ. لومونوسوۋ نامىدىكى موسكۋا دولەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ زىيارەت قىلىشتىن باشلىنىپ، ئۇ يەردە نۇرسۇلتان نازارباېۋ روسسىيەنىڭ موشۇ ئەڭ چوڭ ئالىي ئوقۇش ئورنىنىڭ پروفېسسور ـ ئوقۇتقۇچىلار تەركىۋى ۋە ستۇدېنتلىرى بىلەن ئۇچراشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ن. نازارباېۋ بىلەن ۋ. پۇتىننىڭ ئۇچرىشىشى بولۇپ ئوتتى. ئۇچرىشىشتا ھەر ئىككى دولەت رەھبەرلىرى ئوز مەملىكەتلىرىنىڭ ياخشى خوشنىدارچىلىق، ئىختىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلارنى تەرەققىي ئەتكۈزۈش تەرەپدارى ئېكەنلىگىنى تەك

مۇلاھىزە ئۇچۇن

مىللەت ۋە تىلىمىز ھەققىدە

ئەزەلدە ئۇيغۇر نامىمىز مىلادىدىن ئىلگىرى ۋاق ۋىللار ئىلگىرى شەكىللەنگەن بىر قەدىمكى تۈركى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئون ئۇيغۇر ۋە شىمالىدىكى توققۇز ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان ھالدا دۇنياغا تونۇلغانلىقىغا كۆپ مىللارنى كەلتۈرۈش مۇمكىن. ئالايلۇق، مىلادى 745 - 840 - يىللىرى ئۇيغۇر قاغانلىغىنىڭ قەدىمكى تۈزۈم ۋە سىياسىي بىرلىك زەرۋىرىيىتىدىن ئۇيغۇر نامىنى قوللانغانلىغى تەسادىپىي ئەمەس. قاراخانىيلار سۇلالىسى (870 - 1213)، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىغى(860 - 1250) ۋە 169 يىل ھوكۇم سۈرگەن سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ تارىختا مۇھىم رول ئوينىغانلىغى ھەممىگە مەلۇم.

مەلۇمكى، قەدىمىلىككە، شانلىق تارىخقا ئىگە ئۇيغۇرلار كېيىنكى بەش ئەسىر جەريانىدا نېمە ئۈچۈن بىچارە، روھى چۈشكۈنلۈك ھالغا چۈشۈپ قالدى؟ دانالار: «ئىنسانىنىڭ خار ۋە زەبۇن بولۇشىغا سەۋەپ، بىرىنچىسى نادانلىق، جاھىللىق، ئىككىنچىسى تەپرىقە، ئىختىلاپ»دەپ ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇزاق ۋىللار ئىسارەتتىكى روھىيەتلىرىمىزگە بېسىلغان مىرەز تامغىسىنىڭ ئازاپلىق تەسىرى يوقمۇ...

ئۇزاققا بارماي، مەنچىڭ سۇلالىسىدىن كېيىن 1912 - ژىلى تەختكە چىققان يىڭ زېكشىن چەت ئەل بىلەن مۇناسىۋەت قىلماسلىق، سودا- سانائەتنى تەرەققى قىلدۇرماسلىق بېكىنمىچىلىك سىياستىنى قوللانىدى. لاۋۇنىشۇ: «ئاقىللارنى ھۆرمەتلىمەي، نادانلارنى ھۆرمەت قىلىش»، «پۇخرالارنى ئىدارە قىلىشنىڭ تەس بولۇشى - بىلىملىك مەرتىنىڭ كۆپ بولغانلىغى»، «دانىشمەنلەرنى تۆگۈتۈپ، بىلىملىكلەرنى چەتكە قاقا، پۇخرالاردىن يۈز ھەسسەپ پايدىلانغىلى بولىدۇ» - دېگەن ئۇ ئەكسىيەتچىل ئىدىيەسى بويىچە پۇخرالارنى نادانلىق، جاھالەت ئىچىدە ئىدارە قالغان دۇنياغا ئايلاندۇرۇپ ئىدارە قىلغان ئىدى. شۇڭا يىڭ زېكشىن مەكتەپنى «قالايمىقانچىلىق، توپىلاڭ پەيدا قىلىدىغان مەنبە» دەپ پەقەتلا شو تاك (خىتايچە تىل ۋە قائىدىلەرنى ئۆگىنىش) مەكتەپ بىلەن چەكلەپ، مۇتەئەسسىپلەرنىڭ: «ئىنسانىنىڭ خار ۋە زەبۇن بولۇشىغا سەۋەپ، بىرىنچى نادانلىق، جاھىللىق، ئىككىنچى تەپرىقە، ئىختىلاپ»دېگەن ئىكەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇزاق ۋىللار ئىسارەتتىكى روھىيەتلىرىمىزگە بېسىلغان مىرەز تامغىسىنىڭ ئازاپلىق تەسىرى يوقمۇ...

ئۇزاققا بارماي، مەنچىڭ سۇلالىسىدىن كېيىن 1912 - ژىلى تەختكە چىققان يىڭ زېكشىن چەت ئەل بىلەن مۇناسىۋەت قىلماسلىق، سودا- سانائەتنى تەرەققى قىلدۇرماسلىق بېكىنمىچىلىك سىياستىنى قوللانىدى. لاۋۇنىشۇ: «ئاقىللارنى ھۆرمەتلىمەي، نادانلارنى ھۆرمەت قىلىش»، «پۇخرالارنى ئىدارە قىلىشنىڭ تەس بولۇشى - بىلىملىكلەرنى تۆگۈتۈپ، بىلىملىكلەرنى چەتكە قاقا، پۇخرالاردىن يۈز ھەسسەپ پايدىلانغىلى بولىدۇ» - دېگەن ئۇ ئەكسىيەتچىل ئىدىيەسى بويىچە پۇخرالارنى نادانلىق، جاھالەت ئىچىدە ئىدارە قىلغان ئىدى. شۇڭا يىڭ زېكشىن مەكتەپنى «قالايمىقانچىلىق، توپىلاڭ پەيدا قىلىدىغان مەنبە» دەپ پەقەتلا شو تاك (خىتايچە تىل ۋە قائىدىلەرنى ئۆگىنىش) مەكتەپ بىلەن چەكلەپ، مۇتەئەسسىپلەرنىڭ: «ئىنسانىنىڭ خار ۋە زەبۇن بولۇشىغا سەۋەپ، بىرىنچى نادانلىق، جاھىللىق، ئىككىنچى تەپرىقە، ئىختىلاپ»دېگەن ئىكەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇزاق ۋىللار ئىسارەتتىكى روھىيەتلىرىمىزگە بېسىلغان مىرەز تامغىسىنىڭ ئازاپلىق تەسىرى يوقمۇ...

ئۇزاققا بارماي، مەنچىڭ سۇلالىسىدىن كېيىن 1912 - ژىلى تەختكە چىققان يىڭ زېكشىن چەت ئەل بىلەن مۇناسىۋەت قىلماسلىق، سودا- سانائەتنى تەرەققى قىلدۇرماسلىق بېكىنمىچىلىك سىياستىنى قوللانىدى. لاۋۇنىشۇ: «ئاقىللارنى ھۆرمەتلىمەي، نادانلارنى ھۆرمەت قىلىش»، «پۇخرالارنى ئىدارە قىلىشنىڭ تەس بولۇشى - بىلىملىكلەرنى تۆگۈتۈپ، بىلىملىكلەرنى چەتكە قاقا، پۇخرالاردىن يۈز ھەسسەپ پايدىلانغىلى بولىدۇ» - دېگەن ئۇ ئەكسىيەتچىل ئىدىيەسى بويىچە پۇخرالارنى نادانلىق، جاھالەت ئىچىدە ئىدارە قىلغان ئىدى. شۇڭا يىڭ زېكشىن مەكتەپنى «قالايمىقانچىلىق، توپىلاڭ پەيدا قىلىدىغان مەنبە» دەپ پەقەتلا شو تاك (خىتايچە تىل ۋە قائىدىلەرنى ئۆگىنىش) مەكتەپ بىلەن چەكلەپ، مۇتەئەسسىپلەرنىڭ: «ئىنسانىنىڭ خار ۋە زەبۇن بولۇشىغا سەۋەپ، بىرىنچى نادانلىق، جاھىللىق، ئىككىنچى تەپرىقە، ئىختىلاپ»دېگەن ئىكەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇزاق ۋىللار ئىسارەتتىكى روھىيەتلىرىمىزگە بېسىلغان مىرەز تامغىسىنىڭ ئازاپلىق تەسىرى يوقمۇ...

ئۇزاققا بارماي، مەنچىڭ سۇلالىسىدىن كېيىن 1912 - ژىلى تەختكە چىققان يىڭ زېكشىن چەت ئەل بىلەن مۇناسىۋەت قىلماسلىق، سودا- سانائەتنى تەرەققى قىلدۇرماسلىق بېكىنمىچىلىك سىياستىنى قوللانىدى. لاۋۇنىشۇ: «ئاقىللارنى ھۆرمەتلىمەي، نادانلارنى ھۆرمەت قىلىش»، «پۇخرالارنى ئىدارە قىلىشنىڭ تەس بولۇشى - بىلىملىكلەرنى تۆگۈتۈپ، بىلىملىكلەرنى چەتكە قاقا، پۇخرالاردىن يۈز ھەسسەپ پايدىلانغىلى بو - لىدۇ» - دېگەن ئۇ ئەكسىيەتچىل ئىدىيەسى بويىچە پۇخرالارنى نادانلىق، جاھالەت ئىچىدە ئىدارە قالغان دۇنياغا ئايلاندۇرۇپ ئىدارە قىلغان ئىدى. شۇڭا يىڭ زېكشىن مەكتەپنى «قالايمىقانچىلىق، توپىلاڭ پەيدا قىلىدىغان مەنبە» دەپ پەقەتلا شو تاك (خىتايچە تىل ۋە قائىدىلەرنى ئۆگىنىش) مەكتەپ بىلەن چەكلەپ، مۇتەئەسسىپلەرنىڭ: «ئىنسانىنىڭ خار ۋە زەبۇن بولۇشىغا سەۋەپ، بىرىنچى نادانلىق، جاھىللىق، ئىككىنچى تەپرىقە، ئىختىلاپ»دېگەن ئىكەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇزاق ۋىللار ئىسارەتتىكى روھىيەتلىرىمىزگە بېسىلغان مىرەز تامغىسىنىڭ ئازاپلىق تەسىرى يوقمۇ...

ئۇزاققا بارماي، مەنچىڭ سۇلالىسىدىن كېيىن 1912 - ژىلى تەختكە چىققان يىڭ زېكشىن چەت ئەل بىلەن مۇناسىۋەت قىلماسلىق، سودا- سانائەتنى تەرەققى قىلدۇرماسلىق بېكىنمىچىلىك سىياستىنى قوللانىدى. لاۋۇنىشۇ: «ئاقىللارنى ھۆرمەتلىمەي، نادانلارنى ھۆرمەت قىلىش»، «پۇخرالارنى ئىدارە قىلىشنىڭ تەس بولۇشى - بىلىملىكلەرنى تۆگۈتۈپ، بىلىملىكلەرنى چەتكە قاقا، پۇخرالاردىن يۈز ھەسسەپ پايدىلانغىلى بو - لىدۇ» - دېگەن ئۇ ئەكسىيەتچىل ئىدىيەسى بويىچە پۇخرالارنى نادانلىق، جاھالەت ئىچىدە ئىدارە قالغان دۇنياغا ئايلاندۇرۇپ ئىدارە قىلغان ئىدى. شۇڭا يىڭ زېكشىن مەكتەپنى «قالايمىقانچىلىق، توپىلاڭ پەيدا قىلىدىغان مەنبە» دەپ پەقەتلا شو تاك (خىتايچە تىل ۋە قائىدىلەرنى ئۆگىنىش) مەكتەپ بىلەن چەكلەپ، مۇتەئەسسىپلەرنىڭ: «ئىنسانىنىڭ خار ۋە زەبۇن بولۇشىغا سەۋەپ، بىرىنچى نادانلىق، جاھىللىق، ئىككىنچى تەپرىقە، ئىختىلاپ»دېگەن ئىكەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇزاق ۋىللار ئىسارەتتىكى روھىيەتلىرىمىزگە بېسىلغان مىرەز تامغىسىنىڭ ئازاپلىق تەسىرى يوقمۇ...

سىردا ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولسىمۇ، 1937 - ژىلى سابىق س س ر دا يۈز بەرگەن رەھبەرسىيەنىڭ پاجىەلىك بوران - چاپقۇنلىرى ئانا يۇرتتىكى تومەنلىگەن بېگۈنا خەلىق ۋە زىيالىلارنىڭ ھەتتا ستۇدېنتلارنىڭ بېشىغا يەتكەنلىگى سىر ئەمەس...

70 ژىل ھوكۇم سۈرگەن سابىق كېگېش ھوكۇمىتى مىللەت سۆيىتىدە ئۇيغۇرلارغا نېمە بەردى؟ باشقىلارنى قويۇپ مونۇ بىر مەسىلىنى ئالساق، بۇ كۈنلەردە 40 ياشقا كىرگەن، بەلكى چوكاراق بىر مۇنچىلار ئوز ئانا تىلىدا تۈزۈگىرەك سوزلەشمەك تۇگىل، ئۇيغۇر تىلىدىكى گېزىت - ژۇرنال، كىتابلارنى ئوقالمايدۇ ياكى ئوقىغان تەغدىردە چۈشەنمەيدۇ. ئۇلارنىڭ تىلى بار. لېكىن كەمتۈك سوزلەيدۇ، يېزىمى رۇسچە. مىللىي غۇرۇرىمىزغا تېگىدىغان يەنە بىر غەلىتىلىك - ئۇلار ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان كىتابلارنىڭ رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشىنى تەلەپ قىلمايدۇ. قىزىق، ئوزىمىز ئۇيغۇر بولۇپ تۇرۇغلۇق، بىر ئاتا - ئانا ھالال جۈپتىن تۇغۇلغان بالىلىرىمىزغا ئانا تىلىدا نەشىر قىلىنغان كىتابلارنى رۇسچىگە تەرجىمە قىلىپ بەرگىدەكمىز... بۇ گەپچە، ئوزىمىز تۇغۇپ پەرۋىش قىلىپ ئوستىرگەن بالىلىرىمىز ئۇچۇم بولغاندا كاكۇكنىڭ بالىسى بولۇپ قالغىنىمۇ؟... مانا بىزدىكى چوڭ دەرتلەرنىڭ بىرى تۇرى. بۇ خىل پىشكەل ئىللەتنىڭ كېلىپ چىقىشى يەنە شۇ ھاكىم مۇتلەق تۈزۈمنىڭ سەلبى تەسىرى ئەمەسكىن... خوش، ھەممىنى ئوزگىگە دوگگەپ، ئوزىمىز سۆدىن قۇرۇق چىققان بولۇپلا يارىماس. بۇ ھەقتە سەۋەنلىك ئاتا - ئانا ئوزلىرىمىزدە ئىكەنلىگىنى ھەم ئىخرا قىلىش ئىناپتىن بولسا كېرەك. ئۇنداق بولغىنى، رۇس مەكتەپتە ئوقىغان بالىلارنىڭ ئويدە ئوز ئانا رۇسچە ئەمەس، ئۇيغۇرچە سوزلىشىنى قەتئىي تەلەپ قىلماسلىق، جۇملىدىن ئۇيغۇرچە كىتابلارنى رومانلارنى ئوقۇشقا، مىللىي ئوربىي - ئادەتلىرىمىزگە چوكۇنۇراق كىرىشكە دەۋەت قىلماسلىق قاتارلىق سەۋەبلەرنمۇ ئويلاپ قويغىنىمىز تۇزۇك.

بىزدە يەنە مۇنداق نادانلىق مۇجۇتكى، بەزى ئاتا - ئانىلار: «بالىمىز ئۇيغۇرچە ئوقۇغىنى بىلەن ئىنتىتۇتقا چۈشەلمەيدۇ» ياكى «ئوز تىلى چاغلىق، كېيىن تېپىۋالىدۇ، رۇسچە ئوقسۇن» - دەپ ئوزگىلەرگمۇ سەلبى تەسىرىنى يەتكۈزىدۇ... ئەمەلىياتتە ئەشۇنداقمۇ؟ ئەكسىنچە مەخسۇس تەكشۈرۈپ رۇش نەتىجىسىدە ئۇيغۇر مەكتەبىنى پۈتەر - گەنلەر رۇس مەكتەبىنى پۈتەرگەن ئۇيغۇر پەرزەنتلىرىگە نىسبەتەن كوپ ئىكەنلىگى ئىنقىلانغان.

شۇ نەرسە ئېچىنىشلىقكى ئا. روزىباقىيېۋ نامىدىكى كوپ ساھالىق ئۇيغۇر كىمنازىيەسىگە ئىلگىرى بىرىنچى سىنىپقا قوبۇل قىلىنغان گۇدەكلەر 4 - 5 - سىنىپنى تەشكىل قىلغان بولسا، ئوتكەن ژىلى 3 سىنىپقا چۈشكەل قالغان، سابىق «چاپايېۋ» نامىدىكى كولخوزدا بەش ژىل ئىلگىرى ئېچىلغان ئۇيغۇر سىنىپىنىڭ بىر ژىلدىن كېيىنلا قۇيرۇغى ئوزۇلۇپ قالغان. ئوتكەن ژىلى خىتاي ھوكۇمىتىنىڭ مائارىپ بويىچە ئىلان قىلىنغان قانۇنىدا: «يەرلىك ئۇيغۇر بالىلىرى 3 - سىنىپقىچە ئانا تىلىدا ئوقۇتۇش، ئاندىن 10 - سىنىپقىچە خىتاي تىلى مەجبۇرى كىرىش، ئالىي بىلىم يۈرتلىرىدا بارلىق پەنلەر خىتايچە ئوقۇلۇش» - دېيىلگەن. بۇ پۈتۈنسۇرۇك بىر مىللەتنى ئاسسىمىلەتسىيە قىلىش، مىللىي تىلىمىزنى يوق قىلىش غەرىزىنىڭ يېڭى ئۇسۇلى.

8 - ئەسىردە ئورخۇن، ئىدىقۇت ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى ئارىلاپ - تەكشۈرۈپ چىققان نېمىس ئالىمى ۋىلگېلىم رۇبرۇك: «پۈتكۈل تۈركىي تىللارنىڭ ۋە قىپچاق تىللىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇيغۇر تىلىدىن» - دەپ ئېيتقان. دېمەك، ئۇيغۇر تىلى تارىخى جەھەتتىن قەدىمكى ھەم پۈتكۈل تۈركىي تىل، ئەدەبىياتى ۋە مائارىپىنىڭ يېلتىزى ئىكەن، ئوزىمىزنى چۈشەنمەيدىغان ۋە ئانا تىلىمىزنى ئېتىراپ قىلماسلىق چېكىدىن ئاشقان جاھىللىق!..

دۇنيادا يوقالغان مەدەنىيەت يوق. ئەينە شۇ مەدەنىيەتنىڭ ئاساسى قىسمى بولغان تىل يوقۇلىدىكەن، مىللىتىمىزنىڭ يوقۇلۇشى تەبىئىي.

تىل ئىنسانلارنىڭ ئوز ئارا ئالاقىسىدا مۇھىم ئامىل بولۇپ قالماستىن، ئۇ پۈتكۈل بىر مىللەتنىڭ غورۇرى، مەدەنىيەتنىڭ يارقىن ئىپادىسى ۋە ئىمانىنىڭ سىمۋولى. تىلىنىڭ يەنە بىر ئۇلۇق خاسىيىتى شۇكى ئۇ مېھرىۋان ئانىنىڭ پاك ئوغۇز سۈتىنىڭ ھەم تۇنۇكىچىلەر تاتلىق ئۇيقۇسىنى تەرك ئېتىپ، مېھىر بىلەن بوشۇكنى تەۋرىتىپ، ئەجەپ يېقىملىق، مۇكۈلۈق ئېيتقان ساماۋىي ئاللىنىڭ ئىلھامىنى كۆكتە ئۇچۇپ يۈرگەن قۇشلارنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، ئۇنى ئۆگىنىپ ئۆز ئانا تىلىدا ناخشا ئېيتىپ، شېئىر يازالىغان ئىنسانلارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان مۇھەببىتى ئەبەدىيدۇر.

دېمەك، ئەينە شۇ قۇدرەت مۇبارەك ئانا تىلىنى بىلمەسلىك، ئاتا - ئانىمىزنى ۋە مىللىتىمىزنى ئېتىراپ قىلماسلىق ئۇستىگە ئەسلىمىزدىن تېنىشتىن ئىبارەت. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، تىل - مىللەتنىڭ ھاياتى، مۇقەددەس تارىخى، تىل قەدرى - ئەل قەدرى ئەكەن، بىز ئۇنى قەدىرلەشكە ھەقلىقمىز. فىلوسوفىيەدە ئوزلۈك - ئوزىنى بىلمەكلىك دېگەن ئۇقۇم بار. ئۇ كامالەتلىك ئىنسان قەلبىدىكى قۇياش ۋە ئەقىل كوزىدىن ئىبارەت. ئادەملەر ھوسنى- چىرايى بىلەنلا كوزەل ئەمەس، بەلكى بەدەن، تىلى ھېساپلانغان يۇرۇش - تۇرۇشى، كىيىنىشى، ئىنسانىي مۇناسىۋىتى بىلەن، جۇملىدىن شېئىرىي سىنايە تىلى بىلەنمۇ گوزەل.

جەمىيەتتە پاك، ساغلام نىيەتلىك ئىنسانلار، پازىللار بارلىكى، ئۇلار ياش ئەۋلادلارنى تەلىمغا، مەدەنىي - مائارىپقا، ئىلىم دەرگاھىغا رەغبەتلەندۇرۇپ، مەنىۋىيەت ئاتا قىلماقتا. ئەشۇنداق سىمالار كوز ئالدىمىدا گەۋدىلەنگەندە، «ئاللانىڭ مەرھەمتى يار بولغان سېخى - ساخاۋەتلىك زاتلاردىن بىز خالى ئەمەس ئىكەنمىز، بىزنىڭ تىلىمىز، مىللىتىمىزمۇ يوقالمايدىكەن...» دېگەن قانائەت، ئۇمۇتۋار - ئۇيغۇ ئوچقۇنلىرى ژۇرىگىمىزنى تەۋرىتىپ، چېھرىمىزدە جۇلالىنىدۇ.

مەن مۇنداق بىر ۋاقىەگە توختالماقچىمەنكى، ئوتكەن ژىلنىڭ ئاخىرىدا ماكا سۇلتانقورغان مەسچىتىدىكى ئوزۇمۇ- شى ناچار ۋە ژىتىم - پېيسر بالىلارغا ژىلدا بىر نوۋەت 4000 تەڭگە يارەدەم بېرىلىدۇ.

- بارىكاللا. ھاجىم! مانا بۇ ئىنسانىي پەزىلەت، ئالىيجانابلىق! مېھنىكچە، بۇ ھالا بۇگۈن قازاقستاندا ياشاپ، ئىستىقامەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇرلار ھاياتىدا بايقالمىغان خاسىيەتلىك ئىش ئىكەن. ئاللا ھەر قايسىلىرىغا رەخمەت قىلغاي. شۇنى سورىماقچىمەنكى، ھاجىم، مۇنچىۋالا مەبلەغ مەنبەسى قەيەردىنكى؟

- سۇلتانقورغان 28 مەھەللىدىن ئىبارەت. ھەر مەھەللىدىن خەلقىپەرۋەر مەردانىلاردىن ئىككىدىن ئادەم دىنىي باشقارمىنىڭ ئەزاسى. بىزنىڭ ئاساسى تايانچىمىز ئەينە شۇ ئەزىمەتلەر. ئاندىن قالسا، يۇرتتا دىيانەتلىك، سېخى - ساخاۋەتلىك مەردانىلارمىز بار. ئۇلار ئاتىغىنىنى مەسچىتقا بېرىدۇ. بېيۇرو ئەزالىرىمىزدىن دىلمۇرات قۇزىيېۋنىڭ ھەممەت، ساخاۋىتى ئىنتايىن كەڭرى. ئۇ ھەقتە گېزىت سەھىپىلىرىدىنمۇ كورىۋاتقانىدىلا. مەن ئوتكەن ژىلدىكى بىرلا ۋاقىەنى ئېيتاي، ئۇلۇق ئاي، مۇبارەك روزا - رامزاندا شەھەر بويىچە روزا تۇتقان مۇسۇلمان ستو - دېنتلاردىن ۋە يۇرتتىكى ھال ئوقىتى ناچار جامائەت بولۇپ جەمئىي 230نەپەر ئادەمنى مەسچىتىمىز يېنىدىكى ئەيسا ھاجىم باشقۇرغان ئاشخانىدا ئىپتارلىق ھەم زولۇق بىلەن تەمىن قىلدى. ئۇندىن بولەك ئىلگىرى يۇرتتا مىزنىڭ موتۇەر - ئولماسى مەرھۇم پىرمەت - ھەممەت ھاجىم ھايات ۋاقتىدا ئوغلى دىلمۇرات قوزىيېۋقا ۋەسىيەت قىلغان ئىكەنىدە، ئاتا ۋەسىيىتىنى دىلغا چاقىلىغان دېيانەتلىك پەزىلەتمەسچىتتىن چوڭ كۆچىغا ئۇدۇل چىقىدىغان 90 مېترلىق ئوزۇنلۇقتىكى كەڭ يولنى ئاسفالت قىلىپ ياستىپ بەردى.

- دەرھەقىقەت، - دېدىم مەن جاۋابەن، - يول ياساش، مەسچىت سېلىش، ژىتىم - يېسىر، غېرىپ، كەمبەغەللەرگە خەيرى - ساخاۋەتلىك قول سۇنۇش قورئان كەرىمدە سۆزلەنگەن ئۇچ مۇئەللىمگە ھەر مەۋسۇمدە خوددى ژۇقۇرىدا تەكىتلەنگەنمادديي مۇكاپات ئاتا قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى مەھەللىمىزدىكى تۇرمۇشى ناچار ۋە ژىتىم - يېسىر بالىلارغا ژىلدا بىر نوۋەت 4000 تەڭگە يارەدەم بېرىلىدۇ.

- بارىكاللا. ھاجىم! مانا بۇ ئىنسانىي پەزىلەت، ئالىيجانابلىق! مېھنىكچە، بۇ ھالا بۇگۈن قازاقستاندا ياشاپ، ئىستىقامەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇرلار ھاياتىدا بايقالمىغان خاسىيەتلىك ئىش ئىكەن. ئاللا ھەر قايسىلىرىغا رەخمەت قىلغاي. شۇنى سورىماقچىمەنكى، ھاجىم، مۇنچىۋالا مەبلەغ مەنبەسى قەيەردىنكى؟

- سۇلتانقورغان 28 مەھەللىدىن ئىبارەت. ھەر مەھەللىدىن خەلقىپەرۋەر مەردانىلاردىن ئىككىدىن ئادەم دىنىي باشقارمىنىڭ ئەزاسى. بىزنىڭ ئاساسى تايانچىمىز ئەينە شۇ ئەزىمەتلەر. ئاندىن قالسا، يۇرتتا دىيانەتلىك، سېخى - ساخاۋەتلىك مەردانىلارمىز بار. ئۇلار ئاتىغىنىنى مەسچىتقا بېرىدۇ. بېيۇرو ئەزالىرىمىزدىن دىلمۇرات قۇزىيېۋنىڭ ھەممەت، ساخاۋىتى ئىنتايىن كەڭرى. ئۇ ھەقتە گېزىت سەھىپىلىرىدىنمۇ كورىۋاتقانىدىلا. مەن ئوتكەن ژىلدىكى بىرلا ۋاقىەنى ئېيتاي، ئۇلۇق ئاي، مۇبارەك روزا - رامزاندا شەھەر بويىچە روزا تۇتقان مۇسۇلمان ستو - دېنتلاردىن ۋە يۇرتتىكى ھال ئوقىتى ناچار جامائەت بولۇپ جەمئىي 230نەپەر ئادەمنى مەسچىتىمىز يېنىدىكى ئەيسا ھاجىم باشقۇرغان ئاشخانىدا ئىپتارلىق ھەم زولۇق بىلەن تەمىن قىلدى. ئۇندىن بولەك ئىلگىرى يۇرتتا مىزنىڭ موتۇەر - ئولماسى مەرھۇم پىرمەت - ھەممەت ھاجىم ھايات ۋاقتىدا ئوغلى دىلمۇرات قوزىيېۋقا ۋەسىيەت قىلغان ئىكەنىدە، ئاتا ۋەسىيىتىنى دىلغا چاقىلىغان دېيانەتلىك پەزىلەتمەسچىتتىن چوڭ كۆچىغا ئۇدۇل چىقىدىغان 90 مېترلىق ئوزۇنلۇقتىكى كەڭ يولنى ئاسفالت قىلىپ ياستىپ بەردى.

- دەرھەقىقەت، - دېدىم مەن جاۋابەن، - يول ياساش، مەسچىت سېلىش، ژىتىم - يېسىر، غېرىپ، كەمبەغەللەرگە خەيرى - ساخاۋەتلىك قول سۇنۇش قورئان كەرىمدە سۆزلەنگەن ئۇچ مۇئەللىمگە ھەر مەۋسۇمدە خوددى ژۇقۇرىدا تەكىتلەنگەنمادديي مۇكاپات ئاتا قىلىنىدۇ. ئۇند

ناھىيە ھاكىمىنىڭ قوبۇلدا بولدى

ئاخىرقى ۋاقىتلاردا ھەر دەرىجىلىك ھاكىملارنىڭ ئوز قارىمىغىدىكى ئاھالىلىق پۇقىتلارغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ تۇرغۇنلىرىنى بىۋاستە قوبۇل قىلىپ، ھالىدىن خەۋەر ئېلىش، مۇئاممالىرىنى ھەل قىلىشقا يارىدەملىشىش ئەنئەنىگە ئايلانماقتا. جەنۇبىي پايتەخت ـ ئالمۇتىنىڭ ھاكىمى ئوكتور خراپوۋ ـ نۇۋۇنىڭ كورسەتمىسىگە بىنائەن ئاۋېزوۋ ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى ۋ. ن. ئوستيۇگوۋ 26ـفېۋرال كۈنى دروۋزبا مەھەللىسىدىكى 155ـرۇس ئوتتۇرا مەكتىۋىدە جامائەتچىلىك ۋەكىللىرىنى قوبۇل قىلدى.ھاكىمنىڭ قوبۇلدا بولغان دروۋزبا مەھەللىسى«مۇزەممىل» مەھەللىسىدىكى ئىمامى ئابباس قارى ھاجىم قاسموۋ ناھىيە ھاكىمى ۋ. ن. ئوستيۇگوۋنىڭ دەققەتىنى مەھەللىدىكى بەزى ھەل قىلىنىشنى كۈتۈپ تۇرغان مۇئاممالارغا قارىتى. ئۇ مەھەللىدىكى كوچىلارنىڭ ئاسفالتلانغانمىغانلىغى، ئېلېكتر چىرىغى بولمىغانلىقتىن كېچىلىرى كوچىلاردا مېڭىش خەتەرلىك ئېكەنلىكىنى ئاتاپ كورسەتتى. ئابباس قارى ھاجىم شۇنداقلا مەسچىتتە بىر ئايغا يېقىن ۋاقتىتىن بۇيان تۇۋېلارنىڭ چىرىپ كەتكەنلىكىدىن ئىسق سوغ شۇلارنىڭ يوقلىغىنى تەكتىلىدى.

ئوز نوۋىتىدە ناھىيە ھاكىمى ۋ. ن. ئوستيۇگوۋ قويۇلغان بۇ مەسىلەرنى پەيدىن پەي ھەل قىلىدىغانلىغىنى تەكتىلەپ، مەسچىتنى ئىسق، سوغ سۇ بىلەن ئوزلۇكسىز تەمىنلەشنى چاپسان ھەل قىلىشنى ناھىيەلىك كوممۇنال ئېگىلىكىنىڭ باشلىغى ئىسلىخان قالىقوۋقا تاپشۇردى.

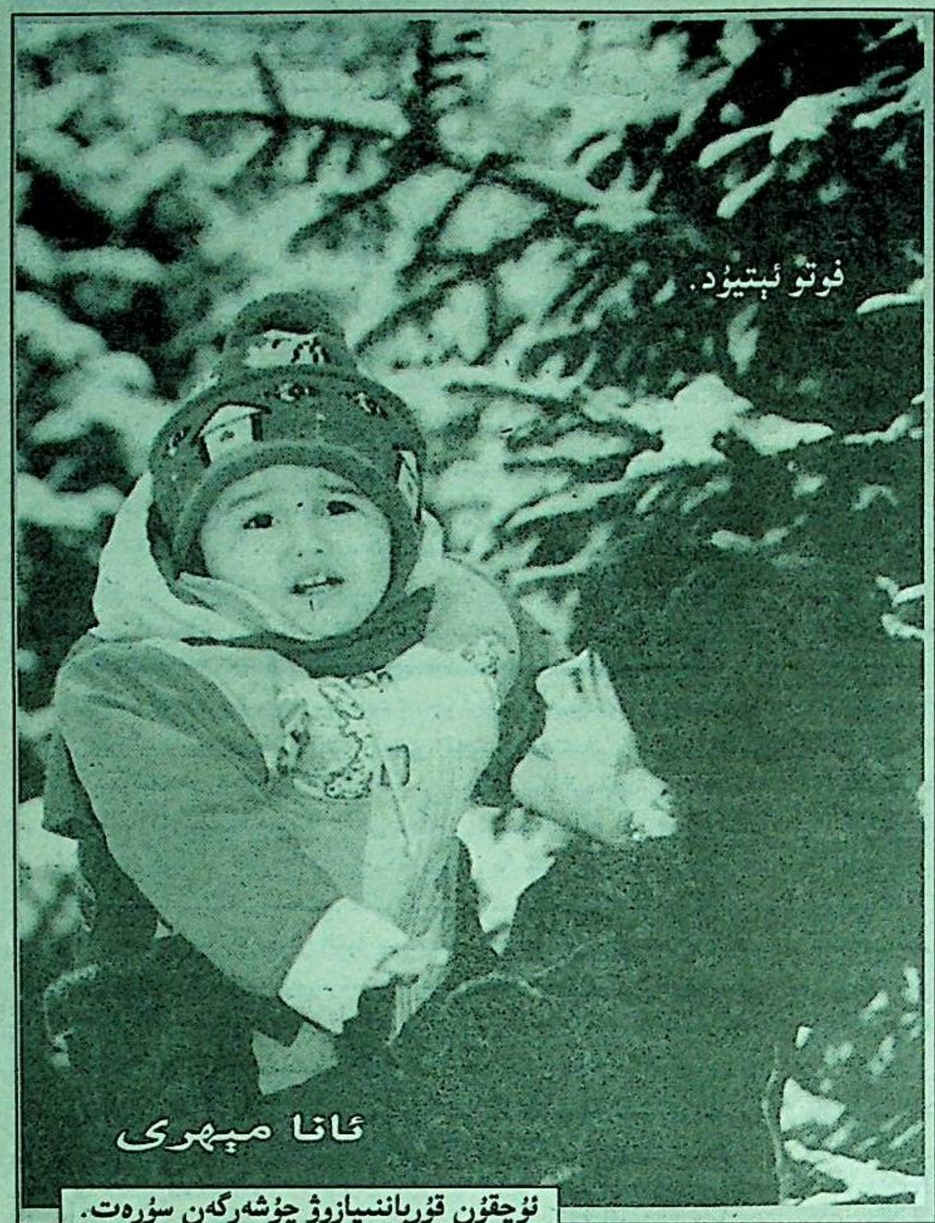
نوۋەتتە ناھىيە ھاكىمنىڭ قوبۇلدا بولغان بەستكار ـ كومپوزىتور سېلماخۇن زەينالوۋ ئوزىنىڭ ھېچ قانداق شەخسىي ئىلتىماسى يوقلىغىنى تەكتىلەپ، مەھەللىدىكى كوچىلارنى تەرتىپكە سېلىش، يەنى كېگەش دەۋرىدىن مىراس بولۇپ قالغان بەزى كوچىلارنىڭ ناملىرىنى يوتكەشنى ۋە ئۇلارنىڭ ئورنىغا موشۇ يۇرتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىگى سىگگەن، ئۇرۇش ۋە ئەمگەك ۋېتېرانلىرىنىڭ ناملىرىنى قويۇشنى تەكلىپ قىلدى.

ناھىيە ھاكىمى بۇ تەكلىپنى قارشى ئالدىغانلىغىنى تەكتىلەپ، تۇرۇشلۇق يەر ـ جايلارنىڭ، كوچىلارنىڭ ناملىرىنى ئوزگەرتىش تەكلىۋىنى ئالدى بىلەن ئايرىم شەخسلەر ئەمەس، بەلكى جەمىيەتلىك تەشكىلاتلار، ئجادىي ئىتتىپاقلار، مەدەنىيەت مەركەزلىرى شەھەر ھاكىمغا مۇراجەەت قىلىشى لازىملىغىنى، ئاندىن بۇ مەسىلىنى ئونوماستىكا بويىچە كومىسسىيەنىڭ ھەل قىلىدىغانلىغىنى ئاتاپ كورسەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيە ھاكىمنىڭ قوبۇلدا بولغان پېنسىونېر يۇسۇپجان دۇگانوۋ ئاخىرقى ۋاللىرى دروۋزبدا مال ئوغۇرلاش جىنايەتلىرىنىڭ كوپىيىپ كەتكەنلىگىنى، 20دىن ئوشۇق ئائىلىنىڭ قوي،كالا، ئاتلىرىنى ئوغۇرلاپ كەتكەنلىگىنى ئېنىق مىسالىلار بىلەن دەللىلەپ، ئوتكەن ژىلى كۈزدە ئوزىنىڭ ئۇج كالىسىنى ئوغۇرلاپ كەتكەنلىگىنى، بۇ جىنايەتلەر ھەققىدە ئېچكى ئىشلار مەمۇرلىرىغا نۇرغۇن قېتىم ئەرز قىلغانلىغىنى، لېكىن ھېچقانداق نەتىجە بولمىغانلىغىنى ئاتاپ كورسەتتى.

ناھىيە ھاكىمى بۇ مەسىلىنى ئوز نازارىتىگا ئالىدىغانلىغىنى تەكتىلەپ، ئاۋېزوۋ ناھىيەلىك ئېچكى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىغى پولكوۋنىك ئېرمېك ئەمرۇانوۋقا جىنايەتچىلەرنى ئىزدەشتۇرۇش ئىشىنى جىددىي قولغا ئېلىشنى تاپشۇردى. ناھىيە ھاكىمى ئوزلىرىنىڭ ھەر خىل مۇئاممالىرى بىلەن كەلگەن كوپلىگەن كىشىلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۇلارنىڭ مۇراجەەتلىرىنى دەققەت بىلەن تىڭشاپ، ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىلەرنى ساھالار بويىچە جاۋاپكەر شەخسلەرگە تاپشۇردى. ۋلادىمىر ئوستيۇگوۋ ئوزگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن: ناھىيەلىك كومۇنال ئېگىلىگىنىڭ باشلىغى ئى. م. قالىقوۋ، ناھىيەلىك ئېچكى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىغى ئى. ت. ئەمرۇانوۋ، ناھىيەلىك ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي تەمىنات مەركىزىنىڭ باشلىغى ئورىنتاي قاپپاسوۋا، يەرلىك ئوزىنى ئوزى باشقۇرۇش-2 كومىتېتىنىڭ رەئىسى ت. ئى. ئابدۇللايېۋ ۋە باشقىلارغا ئا-ھالىنىڭ تەلەپ ـ ئىستەكلىرىگە قۇلاق سېلىپ، مۇئەممالىرىنى ھەل قىلىشقا يارىدەم قىلىشنى ۋە قىلىنغان ئىشلار توغرىلىق ئوڭى خەۋەردار قىلىپ تۇرۇش ۋەزىپىسىنى ژۇكلىدى.

يادنكار سابىتىي.

فوتو ئېتيۇد.

ئاتا مېھرى

ئوچقوڭ قوزباننىيازوۋ چوشەرگەن سوۋرەت.

◎ ژىللار ۋە ئادەملەر

ژىللار نېمە دېگەن تېز ـ چاپسان ئوتىدۇ. 70 ـ 80 ـ يەلكى 90 ياشاپ ئارقاڭغا بىر قارىساڭ، ھېچ نېمە يوقتەك بايقىلىدۇ. بىراق، بالىلىق، ياشلىق چاغلار، قوربىكغا يەتكەن مەزگىللەرنى خىيالەن ئارىلىساڭ، تەلۋە ـ بەكۇاشلىق كۈنلەر، ئادەم كۈچى تەڭگە سىغمىغان ژىگىتلىك جوشقۇن ۋاقىتلار، ھەۋەس، تېخى كىملەرگىدۇر پەش تارتقان ئىزگۈ مۇھەببەت ۋە ھايات دەريياسىغا غۇلاچ تاشلاپ شوق ئوزگەن غوۋرۇر، يەلكى تاغدەك داۋۇلغىغان دولقۇن، ئۇپقۇنلار ـ ئىڭ سېنى دامىغا تارتىشلىرى، قىسقىسى ئومۇرنېڭ ئاچچىق ـ چۈچۈكلىرى كوز ئالدىڭدا بىر نامايەن بولىدۇ.

ئېھ، ھايات! سەن نېمە دېگەن گوزەل، نېمە دېگەن مۇقەددەس! سەن نېمە دېگەن مۇشەققەتلىك بۇيۇك داۋان! نىشان قىلىنغان مەنزىل ئاخىر سەراپ (ئېزىنتقۇ) بولۇپ قالىدۇ، يالغانچى پانى دۇنيا دېگىنى شۇ بولسا كېرەك...

ھە، بىللە ئوسكەن تەڭتۇش يارۇ ـ بۇرادەرلەر قەنى!؟. بىزگە پالتۇشېۋلار ئائىلىسى بىلەن قويۇق ئالىرىلىشقا توغرا كەلدى. «ئائىلىنىڭ ئىناقلىغى ـ ئالىنىڭ ئاقىل، مۇنايىم، ئوز ئارا سەممىي، بىاللارغا نىسبەتەن مېھرىۋان بولۇشىغا بوغلىق» ـ دېگەن ئېكەن ئەخمەت يۇگنەكى. مېنىڭ ھاياتتا كام ئوچرايدىغان ئۇ ئائىلىگە قەۋەت زۇقۇم كېلەتتى...

ـ نۇراخۇن ئاكا، بېشىڭىز چۇشۇپ كېتىپتۇغۇ، ـ دەپ ئەھۋال سۇراپتۇ مويسەپتتىن بىر تونۇشى.

ـ ھە، ئۇكا، نېمە دەيسەن، ئىچىم پۇشۇپ ئولتارـ دىم. ئادەم يوق، ئادەم!.. دېگەندەك.

ـ ۋاھ، نېمە دېگىنىڭ، ئوپ ـ چۇرەكدەكى خولۇم ـ خوشنىلار ئادەم ئەمەسمۇ؟..

ـ ئۇغۇ راست، ئاماما، مېنىڭ كېپىمنى چۇشىنىدىغان، مەن ئوڭى چۇشىنىدىغانلار يوق. دېگەن ئېكەن. دېمىسمۇ، ياش ئۇلغايغاندا تەكتۇش، ئۇلپەتلەر خۇددى كەچكۇز مەھەل سارغىيىپ توكۇلگەن يوپۇرماقتەك بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى، خوش دېيىشكە ئۇلگەرمەي كېتىپ بارىدۇ، چوكلارنىڭ ئارىسى شالاكلاپ قېلىۋاتىدۇ...

خەيرىيات، مانا بۇ ژىل قەدىناس دوستىمىز تۇرسۇن پالتۇشېۋنىڭ ۋاپاتىغا ئون ژىل بوپتۇ...تۇرسۇن ئەزەلدە يالغان، قۇۋلۇق، ھارامىلىقنى ئۇچ كورۇدىغان راسچىل، بىر ئېغىزمۇ ناشايان گېپى يوق، ئېسىل ئادەم ئېدى، ھەقىقى ئىنسانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك پاكلىق، كەمتەرلىك، تەمكىنلىك، ئومۇمەن ئىنسانپەرۋەرلىك ئۇنىڭ تەبىئىتىدە مۇجەسسەم ئېدى. ئاتاقلىق فىلوسوف، شائىر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «دۇنيادىكى ھەر قانداق گوزەللىك، ھەر قانداق مۇقەددەسلىك ئىنسانىنىڭ ئىنسان بىلەن ئىنسانى مۇناسىۋىتىدىن ئەۋزەل ئەمەس» ـ دەيدۇ. ئۇنىڭ مۇشۇنداق ئادەملەرنى نەزەردە تۇتقانلىغى تەبىئىي.

مەن تۇرسۇن بىلەن 1937 ـ ژىللىرى غۇلجا دۇڭ مەھەللىدە تونۇشتۇم. ئۇ كۈرە پېدئۇچىلىشىدا ئىككى ژىل ئوقۇپ، ئۇچىنچى ئوقۇش ژىلىنى غۇلجا گىمنازىيەدە 1942 ـ ژىلى تاماملاپ مۇئەللىم بولىدۇ، 1943 ـ ژىلى ئۇرۇمچى يېنىدىكى ساموليوت قۇرۇلۇشتۇرۇش زاۋۇدىدا ئىشلەپ، ئىلىم ئىزدەش كويدا قازاقستانغا ئوتۇپ كېتىدۇ.

ت. پالتۇشېۋ 1923 ـ ژىلى مارتتا ئالمۇتا ۋىلايىتى چىلەك ناھىيەسىنىڭ كېيىكباي يېزىسىدا خىزمەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئانىسى ئۇنى 1931ـ ژىلى غۇلجىغا ئېلىپ كەتكەن ئېكەن. تۇرسۇننىڭ ماڭا سوزلەپ بېرىشچە دادىسى ئىسمائىل پالتۇشېۋ قازاقستاندا كېگەش ھۆكۈمىتى ئورنىغان 1918 ـ ژىلى مارتتا ئاتاقلىق ئەربابە ئابدۇللا روزىباقىيېۋ ۋە ئىسمائىل تائىروۋلارنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن چىلەك ناھىيە ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولۇپ،1925ـ ژىلى كېزىك كېسىلى بىلەن ۋاپات بولغان ئېكەن. دېمەك، ئىسمائىل ئاكىمز ئەشۇنداق مۇھىم مەسئۇلىيەتلىك ۋەزىپىلەر ئاتقۇرۇپ، خەلق كوڭلىدىن ئورۇن ئالغان زىيالىلارنىڭ بىرى ئېكەنلىگى مەلۇم.

1961 ـ ژىلى ياز مەھەل بىز ئاغىنە ئىككىمىز ئالمۇتىدا تەسادىپىي ئوچرىشىپ قالدۇق، قۇچاغلىشىپ كورۇشتۇق. ھېكايە قىلىشچە تۇرسۇن ئۇ كەمدە ئالمۇتىغا كېلىپ قارغالى سۇكنو كومبىناتىدا ئىشچى، ئاندىن ئۇستا، 1949 ـ 1954 ـ ژىللىرى تاشكەنت توقۇمچىلىق ئىنستىتۇتىنى تاماملاپ، سەمەرقەنتتە شايى توقۇش كومبىناتىدا ئىنژېنىر بولۇپ خىزمەت قىلىپ،ئوزى بىلەن بىللە ئوقىغان كلارا ئەخمەتخان قىزى بىلەن ئوي ـ ئوتاق بولۇپ، بىللە خىزمەت قىلىپ، ئاندىن ئالمۇتىغا خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن يوتكۇلۇپ كەلگەن ئېكەن.

1961 ـ 1963 ـ ژىللىرى ت. پالتۇشېۋ ئالمۇتا گىلەم فابرىكىسىغا باش ئىنژېنىر، ئايالى كلارا ئالمۇتا شەھەرلىك ئىجرائىيە كومىتېتى سانائەت بولۇپ باشلىغى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1963 ـ 1967 ـ ژىللىرىغچە پالتۇشېۋ كونا گىلەم فابرىكىسىنى زامانىۋىي تېخنىكا بىلەن يېڭىلايدۇ، كلارا جۇمھۇرىيەتلىك سانائەت باشقارما باش ئىنژېنېرى بولۇپ ئىشلەيدۇ. قول ھۈنەرۋەچىلىكىنى يولغا قويۇشنى مەخسەت قىلغان ت. پالتۇشېۋ 1970 ـ ژىلى كونا كارخانا ئورنىدا «تۇسكىنز» فابرىكىسىنى تەشكىل قىلىپ، دىرېكتور، كلارا بولسا ئۇ كەمدە گىلەم فابرىكىسىدا باش ئىنژېنېر ۋە بىر ژىلدىن كېيىن، يەنى 1971 ـ ژىلى گىلەم فابرىكىسىغا دىرېكتور بولۇپ تايىنلىنىدۇ. بۇ ئائىلىدىكى ئەر ـ ئايال قوش دىرېكتورلار پالىسىتى قىزغىن داۋام قىلدىكەن. ھوكۇمەت تەرىپىن مۇكاپاتلىنىدۇ، كلارا ئاغا «جۇمھۇرىيەت يېنىك سانائىتىنىڭ خىزمەت كورسەتكەن ئەربابى» دېگەن نام بېرىلدى ۋە «خەلقلەر دوستلۇغى» ئوردېنى بىلەن تەغدىرلەندى. 1984 ـ ژىلى پالتۇشېۋ پەخرى پېنسىيەگە چىقىدۇ. 1988 ـ ژىلى پېنسىيەگە چىقىشقا تېگىشلىك كلارا پالتۇشېۋانى يېنىك سانائەت مىنىستىرلىگىنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشى ھەم كلاراخانىمنىڭ ئۇمۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئىجمىغى ئەزالىرىنىڭ ئۇچ كالىسىنى ئوغۇرلاپ كەتكەنلىگىنى، بۇ جىنايەتلەر ھەققىدە ئېچكى ئىشلار مەمۇرلىرىغا نۇرغۇن قېتىم ئەرز قىلغانلىغىنى، لېكىن ھېچقانداق نەتىجە بولمىغانلىغىنى ئاتاپ كورسەتتى.

ناھىيە ھاكىمى بۇ مەسىلىنى ئوز نازارىتىگا ئالىدىغانلىغىنى تەكتىلەپ، ئاۋېزوۋ ناھىيەلىك ئېچكى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىغى پولكوۋنىك ئېرمېك ئەمرۇانوۋقا جىنايەتچىلەرنى ئىزدەشتۇرۇش ئىشىنى جىددىي قولغا ئېلىشنى تاپشۇردى. ناھىيە ھاكىمى ئوزلىرىنىڭ ھەر خىل مۇئاممالىرى بىلەن كەلگەن كوپلىگەن كىشىلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۇلارنىڭ مۇراجەەتلىرىنى دەققەت بىلەن تىڭشاپ، ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىلەرنى ساھالار بويىچە جاۋاپكەر شەخسلەرگە تاپشۇردى. ۋلادىمىر ئوستيۇگوۋ ئوزگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن: ناھىيەلىك كومۇنال ئېگىلىگىنىڭ باشلىغى ئى. م. قالىقوۋ، ناھىيەلىك ئېچكى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىغى ئى. ت. ئەمرۇانوۋ، ناھىيەلىك ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي تەمىنات مەركىزىنىڭ باشلىغى ئورىنتاي قاپپاسوۋا، يەرلىك ئوزىنى ئوزى باشقۇرۇش-2 كومىتېتىنىڭ رەئىسى ت. ئى. ئابدۇللايېۋ ۋە باشقىلارغا ئالەمنىڭ تەلەپ ـ ئىستەكلىرىگە قۇلاق سېلىپ، مۇئەممالىرىنى ھەل قىلىشقا يارىدەم قىلىشنى ۋە قىلىنغان ئىشلار توغرىلىق ئوڭى خەۋەردار قىلىپ تۇرۇش ۋەزىپىسىنى ژۇكلىدى.

يادنكار سابىتىي.

ئەل ئۈچۈن يارالغان ئىنسانلار

مەتچىلەر ئىچىدىكى يېتۈك ئابروي توپەيلى 1995ـ ژىلىغا قەدەر ئوز ئورنىدا ئىشلەپ جۇمھۇرىيەتلىك دەرىجىدە پەخرىي پېنسىيەگە تەنتەنىلىك ئوزىتىلىدۇ.

ئومرىنىڭ ئاخىرىدا قان بېسىمى ئاغرىغى بىلەن بېئارام بولۇپ، ئاغرىقخانا يولىغا كىرىپ قالغان ئاغىنىمىز ياخشى بولۇپ كېتەلمىدى. «ئاغرىغى ئېغىر» دېگەن خەۋەرنى ئاكلاپ دەررۇ يېتىپ باردىم... قەزى مۇنەۋۋەر ئىشكىنى ئېچىش بىلەن ئوكسۇپ ھاۋا ئاچتى. ئەتتەڭ ئاخىرقى تىنىق ئالدىدا خوشلىشىش پۇرسەت ماڭا نەسىپ بولمىدى... پاتىما ـ تەزىيە ئۇچۇن كەلگەن ئىككى- ئۇچ كىشى قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. ئارا چولدا مونۇ قىتئە ـ شېئىرىم مەيدە تەكرارلاندى:

سوزلە قەلەم، تەۋرەن قەلەم، تاۋلان قەلەم،
ناگېھان قالساڭ تىنىقتىن قىلىسەن ئەلەم.
كۈتەر پۇرسەت تاغدەك ئىشلار. ئەنەجەپ، نەسىبە،
بولسا ئىلھام مەلىكسى پېقىرغا ھەمدەم.
بۇنىڭ بىلەن بەخت پۇتمەس، نېچۇن بۇ ژۇرەك،
ئارام ئالۇر مەنزىلگاھقا يەتمىسە قەدەم.

بۇ تەسادىپى ئەمەس ئېدى. ئۇنداق بولغىنى،پالتۇشېۋلار ئەر ـ ئايال ئۇج ژىل ئىلگىرى ئانا يۇرتىنى زىيارەت قىلىپ غۇلجىغا بارغىنىدا ئەتتەي ژىلايەتلىك ھوكۇمەت بىلەن بامەسلىھەت ئىسلاميۇزىدە گىلەم فابرىكىسى قوروپ بېرىش مەسىلىگە ئېغىز ئاچقان ئېكەن. خەير ئىشلار ئوڭغا تارتىپ، ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدىكى رەسمىيەتلەر ۋە ماشىنا ـ تېخنىكىلارمۇ بىر تەرەپ بولۇپ، ئىشقا قولمۇ سېلىنغان ئېدى. مەن شۇ ئاردا ئۇلارنىڭ ئويىدە ئولتارغىنىمىدا:

ـ مەخسەتلىك تۇردە خاسىيەتلىك بىر ئىشقا قول سېپسەلەر، ئاقىۋىتى ئاۋات بولسۇن، ـ دەپ مەنالىق تىكىلىۋىدىم، تۇرسۇن دەرھال چۇشىنىپ سەل ئويلانغاندىن كېيىن دېدى:

ـ ئاداش، ئوزىمىز شۇ ياشقا كېلىپ، ئانا دىيارىمىزدىكىلەرگە نېمە قىلىپ بېرەلىدۇق، دېگەن پىكىر مېنى بېئارام قىلىپ كېلىۋېدى. كلارا ئىككىمىز، ئېگىز يەرگە قولىمىز يېتەمسىمۇ يەتكەنىنى قىلىپ تۇرايلى دېدۇق... ئىسلام يۇزىدە ئۇگۇتتەك تازا نەچچە يۇزلىگەن قىز ـ ژىگىتلىرىمىز ئىشسىز ئېكەنده، بىزنىڭ بۇ قىلغىمىز بەزى دېخانلىرىمىزنىڭ سوۋاپ ئۇچۇن «ئوتكەن- كەچكەنلەرنىڭ ئوسۇزلىغىنى بولۇپ قالار»دەپ يول بويىغا قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىپ قويغۇچىلىك ئىش ئەمەس...

تۇرسۇن بىلەن كىلاراخانىم بىر ئوغۇل، بىر قىز تەربىيەلەپ تاكامىلغا يەتكۈزۈپ ئوستەردى.بالىلار ئىستىقبالىدىن ئاتا ـ ئانا، ئورۇق ـ تۇققانلار ئەمەس، بۇ ئائىلە قۇۋۋالىشىپ ژۇرگەنلەرمۇ رازى.

ئېيتماقچى بولغۇنۇم، تۇرسۇننىڭ يۇكسەك ئارمانلىرى بار ئېدى... ئۇنىڭ روھىنى بالىلىرى، نەۋرىلىرى قوللىغاي.

مەسمجان زۇلپىقار.
يازغۇچى.

● تارىخ سەھىپسىدە

20 ـ ئەسرىنىڭ 40 ـ ژىللىرىدا ئۇيغۇرستاندا چوڭ ۋەقەلەر يۈز بەردى. س س س ر نىڭ بېۋاستە تەسىرى ئاستىدا ئولكىنىڭ ئۇچ ۋىلايىتىدە مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلاپ پارتلاپ 1944 ـ ژىلى ئويابردا مۇستەقىل شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ئەندى يەنە شۇ س س س ر نىڭ بېۋاستە ھەربىكەت قىلىشى بىلەن خەلقىمىز يەنە مۇستەقىللىقىدىن ئايرىلدى. بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدە يەنە بىر چوڭ دولەت ـ ئا ق ش كونسۇلخانىسى ھەربىكەت قىلغان، ئۇ ئولكىدىكى ۋەزىيەتنى ئوز مەنپىيەتلىرىدە پايدىلانماقچى بولغان. توۋەندە بىز ئۇرۇمچىدىكى ئا ق ش كونسۇلخانىسىنىڭ پائالىيىتى توغرىلىق يۈەن شۇنىڭ «20 ـ ئەسرىنىڭ 40 ـ ژىللىرىدىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدىكى بوران چاپقۇن ۋە ئامېرىكا كونسۇلخانىسى» دېگەن ماقالىسىنى سەل قىسقارتىشلار بىلەن دىققىتىڭلارغا ھاۋالە قىلدۇق. مۇئەللىپنىڭ بەزى پىكىرلىرىگە قوشۇلالمىساقمۇ، ئۇلاردىن گېزىتخان توغرا خۇلاسە چىقىرىۋالىدۇ دەپ ئويلايمىز.

20 ـ ئەسرىنىڭ 40 ـ ژىللىرىدىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي

20 ـ ئەسرىنىڭ 40 ـ ژىللىرى جۇڭگونىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە زور ئوزگىرىشلەر بولغان دەۋىر ئىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ قوـ رۇل سىرتىدىكى ژىتىم ئالدىدىك ئىچكى ـ تاشقى مالىمانچىلىق ئىچىدە داۋالغۇپ تۇراتتى، ئامېرىكا بىلەن كېڭەش ئىتتىپاقىنىڭ 2 ـ دۇنيا ئۇـ رۇشىدىن كېيىن، خەلق ئارا زومىگەرلىكنى تالىشىدىغان مۇھىم ھالقـ ـسىغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. ئامېرىكىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كـونـ ـسۇلخانىسى ئامېرىكا دىپلوماتىيە سىياسىتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە داۋالـ غۇپ تۇرغان شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە مۇھىم ۋە ئالاھىدە رول ئوينىدى، بۇ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم تېمىغا ئاي ـلاندى. خەلق ئارا دىپلوماتىيە كۇرىشىنىڭ مۇرەككەپلىكىگى، بـۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارنىڭ كاملىغى قاتارلىق سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، بۇ تې ما ئۇزۇندىن بۇيان تەتقىق قىلىنماي كەلدى، تەتقىق قىلىشقا ئۇرۇنۇپ باققانلارمۇ ئاز بولدى. مەن ئېلىمىزدە نەشر قىلىنغان ئازغىنە ماتېريال ـغا تايىنىپ، بۇ ماقالىنى يېزىپ چىقتىم، بۇ ئەگىگىمنىڭ مۇشۇ ھەقتە ـكى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئاز ـ تولا ياردىمى تېگىپ قالسا ئە ـجەپ ئەمەس، دېگەن ئۇمتتىمەن.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە خەلق ئارا فاشىزمغا قارشى تـۇرۇش يۈزىسىدىن جۇڭگو بىلەن ئامېرىكا ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتى ئورناـ ـتى. ئامېرىكا ھوكۇمىتى بىر تەرەپتىن جۇڭگوغا ياردەم بېرىپ، جۇڭگو ئۇرۇش مەيدانىدىن پايدىلىنىپ ياپونىيەنى تۆتۈپ تۇرۇش ئارقىلىق، تېچ ئوكيان ئۇرۇش مەيدانىغا بولغان بېسىمنى يېنىكلەتسە، يەنە بىر تە ـرەپتىن، گومىنداڭ ھوكۇمىتىنى يولەپ، ئامېرىكىنىڭ شەرقىي ئاسىيا دىكى تەسىرىنى كەڭەيتىپ، كېڭەش ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىنى چەكلەش ئارقىلىق، ئۇرۇشتىن كېيىن جۇڭگودىكى مەنپەتتىكە ئوزى يالغۇز ئېگە بولۇشقا تەييارلىق كوردى. شۇڭا ئامېرىكا روسسىيەنىڭ ئەنئەنىۋى تە ـسىر دائىرىسى بولغان ۋە سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدا مۇھىم سترا ـتېگىيەلىك ئورۇنغا ئېگە بولغان شىنجاڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، شىنجاڭ ۋەزىيىتىگە ئارىلىشىش پۇرستىنى كۆتمەكتە ئىدى. گومىنداڭ ھوكۇمىتى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، جۇڭگونىڭ شىمالىي، جەنۇبىي ۋە غەربىي ـ شىمالىي قىسىملىرىنى شۇنداقلا شىنـ ـجاڭنى بىرلىككە كەلتۈردى. شىنجاڭنىڭ دۇبەنى شېڭ شەيي خەلق ئارا ۋەزىيەتنىڭ ئوزگىرىشى ۋە كېڭەش ـ گېرمانىيە ئۇرۇش ۋەزىيىتـ ـنىڭ ياماناشىشى نەتىجىسىدە ئوز ھوكۇمرانلىغىنى ساقلاپ قېلىش ئۈـ چۈن، 1942 ـ ژىلى 8 ـ ئايدا گومىنداڭ ھوكۇمىتىنىڭ قوينىغا ئوزـ ـنى ئاتتى ھەمدە ئامېرىكا ـ ئەنگلىيە تەسىر كۈچىنى شىنجاڭغا كىرگۈ ـ زۈپ. كېڭەش ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىنى چەكلەش بەر ـدى. گومىنداڭ ھوكۇمىتى تەدرىجىي ھالدا ئۇرۇمچىدە دىپلوماتىيە مە ـسترلىگىنىڭ ئالاھىدە خادىم مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئامېرىكىدا ئوقۇغان دىپلومات ۋەزىرىياڭنى ئالاھىدە خادىملىققا تەينىلىدى، مەھـ ـكىمىدە يەنە ئامېرىكا ـ ئەنگلىيە بولۇمى قۇرۇلۇپ، كونسۇلخانا قۇرۇش ۋە ئالاقىلىشىش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. شۇ ژىلى 12 ـ ئايدا جۇڭگو ھوكۇمىتى ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدە كونسۇلخانا قۇرۇشىغا قوشۇل ـدى. كېيىنكى ژىلى 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئامېرىكىنىڭ جۇڭگودا ئۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىنىڭ كاتتىۋى كۆلۇب بۈيرۇقتا بېنائەن ئۇرۇمچـ ـكە كېلىپ تۇنجى كونسۇللۇقنى ئۇستىگە ئالدى. كونسۇلخانىنىڭ ئور ـنى تەخمىنەن 7000 كۋادرات مېتر بولۇپ، ئەنلياڭدىكى ياڭماۋخـۇ 1 ـ كوچا 5 ـ قورۇ (ھازىرقى غالىبىيەت يولى تىچلىق كوچىسى 1 ـ قورۇدىكى 8 ـ ئارمىيە ئىش باشقارمىسى)دا تەسىس قىلىندى. ئامېر ـكا ئولكىلىك ھوكۇمەت بىناسىنى ئىجارىگە ئالدى. ياپون باسقۇنچىلـ ـرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئامېرىكا كونسۇلخانىسى ئاساسلىغى تو ـ ۋەندىكىدەك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى: بىرىنچى، ھىندىستان ۋە شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكىرىگە توشۇلىدىغان، ئامېرىكا ياردەم قىلغان ئەشيالارنى توشۇشقا ھەمكارلىشىش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنـ ـچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىنى قوللىدى. ئىككىنچى، شىنجاڭنىڭ پارتىيە، ھوكۇمەت ۋە ئارمىيە رەھبەرلىرى ھەمدە جەمىيەتتىكى ھەر قايسى مىلـ ـلەت ژۇقۇرى قاتلام زاتلىرى بىلەن دوستلىشىش، ئاۋتوموبىلدا شىنجاڭ ـنى ئايلىنىپ سايا ھەت قىلىش ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ بولۇپمۇ كېڭەش ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ سىياسىي، ئىختىسادىي، ھەربىي ئاخبارلىرىنى توپلىدى. 1944 ـ ژىل 7 ـ ئاينىڭ بېشىدا ئامېرىكىنىڭ چوڭچىكىدا تۇرۇشلۇق ئاخبارات خادىمى ماكانان شىنجاڭغا كېلىپ، شىنجاڭنىڭ يەر شەكلى، ھاۋا رايى، چېگرا سىزى ۋە ئايرودرومىلىرى قاتارـ ـلىق كوپ خىل ھەربىي نىشانلىرىنى تەكشۈردى. 1947 ـ ژىل 7 ـ ئاينىڭ بېشىدا ماكنان ئۇرۇمچىگە كېلىپ، كونسۇلخانىنىڭ كاتتىۋى، مۇۋەققەت مۇئاۋىن كونسۇلى بولدى. 1948 ـ ژىلى 12 ـ ئايدا مۇـ ـئاۋىن كونسۇللۇققا تەينىلىنىپ، مەخسۇس ئاخبارات خىزمىتىگە مەسـ ـئۇل بولدى، ئۇچىنچى، ئامېرىكا تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ھەر خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق، ئامېرىكىنىڭ رەسمىلىك ژۇرناللىرى، سۈرەتلـ ـرى ۋە كېنىزىت ـ ژۇرناللىرىنى تارقاتتى؛ نەنلياڭدا ئامېرىكا كىنولىرىنى ھەقسىز قويدى، كونسۇلخانا ئىچىگە چېدىر تىكىپ، ھەقسىز كېسەل دا ـۋالىدى؛ ئىنگلىز تىلى كۇرسى ئاچتى، كۇرسقا كونسۇلنىڭ خانىمى رە ـياسەتچىلىك قىلدى، كۇرستا كونسۇلخانا ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى سـ ـنىپى، ئۇيغۇر ياشلىرى سىنىپى ۋە شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ئوقۇغۇچىلـ ـرى سىنىپىدىن ئىبارەت ئۈچ سىنىپ تەسىس قىلىنىپ، ئامېرىكىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ستراتېگىيەلىك نىشانىغا مۇلازىمەت قىلىش ئۈچۈن، ئامېرىكاپەرەسلەرنى يېتىشتۇردى.

شېڭ شىسەي ئوزىنى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئېتىپ، كېڭەش ئىتتىـ ـپاقىنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن سىياسىي، ئىختىـ ـسادىي ۋە ھەربىي كۈچىنى چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى،موسكۋا تەرەپ بۇ كېڭەش ـ گېرمانىيە ئۇرۇشىنىڭ ھالقىلىق پەيتىدە كېڭەش ئىتتىپا ـ قى ئارقا تەرەپتىن يېگەن بىر زەربە، بۇنىڭغا چىداپ تۇرۇشقا بولمايدۇ، دەپ قارىدى.شىنجاڭدا ئامېرىكا، ئەنگلىيە كونسۇلخانىلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىشى كېڭەش ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا نسبەتەن ئېيتـ ـقاندا، بەئەينى بەدەنگە سانچىلغان تىكەن بولۇپ، ستالىننىڭ قاتتىق غەزىبىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن كېڭەش ئىتتىپاقى شىنجاڭغا قاراتـ ـقان سىياسىتىنى ئوزگەرتىپ، ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي قاتارلىق ژىلا ـ يەتلەرنى ئاساس قىلغان ھوكۇمەتكە قاراتقان قوراللىق كۈرەشلەرنى پا ـ ئال تەشكىللەپ ۋە قوللاپ، گومىنداڭنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قاتتىق زەربە بېرىپلا قالماستىن، يەنە شىنجاڭغا سىڭىپ كىرگەن ئامېرىكا، ئەنگلىيە كۈچلىرىنىڭ ھۇشىنى تاپقۇزۇپ قويدى.

ئۈچ ژىلايەت ئىنقىلاۋى قوماندانلىق شتاۋى 1945 ـ ژىلىنىڭ بېشىدا گومىنداڭنىڭ غۇلجىدىكى ھەربىي ھاكىمىيىتىگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى،ئالدىنقى سەپتىكى ئۇرۇش جىددىي ۋە كەسكىن بولـ ـدى. ئامېرىكا كونسۇلخانىسى ئۇرۇشنىڭ تەرەققىياتى ۋە كېڭەش ئىتتىـ ـپاقنىڭ ئارىلىشىش ئەھۋالىنى بىلىشكە ئالدىرىدى. ۋەقەنىڭ جەريانـ ـنى دۇنياغا ئاشكارىلاپ، خەلق ئارانىڭ دىققىتىنى قوزغاش ئۈچۈن، ئامېرىكا كونسۇلى 1 ـ ئاينىڭ 11ـ كۈنى ئولكە رەئىسى ۋۇجۇكشىننى يوقلاپ «غۇلجا ۋەقەسى»نىڭ ئەھۋالىنى ئېگىلەش ئارقىلىق، كېڭەش ئىتتىپاقنىغا قارشى جامائەت پىكرى بېسىمى پەيدا قىلماقچى بولدى. ئۇزۇنغا بارماي گومىنداڭنىڭ ئىلىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى قوشۇنـ ـلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن تارمار قىلىندى. 23 ـ كۈنى ۋارود ۋۇجۇكشىنـ ـنى يەنە يوقلاپ بېرىپ، ئىلى ۋەقەسىنىڭ ئەڭ يېڭى ئوزگىرىشلىرـ ـنى سۈرۈشتۈردى ھەم بۇلارنى ئامېرىكا ھوكۇمىتىنىڭ مۇھاكىمە قـ ـلىپ تەدبىر بەلگىلىشى ئۈچۈن يوللىدى. 6 ـ ئاينىڭ بېشىدا مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتاۋى كېڭەش ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىسىنىڭ يار ـ دەمىدە، شىمالىي، ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي فرونتلاردىن تەكلا ھۇجۇمغا ئو ـ تۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك كېڭىيىش ھەربىي پىلانىنى تۈزدى ۋە يولغا قـويـ ـدى، ئولكە مەركىزى خۇتۇپ ئىچىدە قالدى. 6 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ۋارود ۋۇ جۇكشىننى يوقلاپ ئامېرىكا زۇكتۇكى تورمىنىڭ ئالاھىدە ئەلچىسى خوپكىنىڭ موسكۋاغا ئۇرۇپ كەتكەنلىكىنى، ئامېرىكىنىڭ «غۇلجا ۋەقەسى»نىڭ داۋاملىق كېڭىيىپ ئىنقىلاۋى ئۈمت قىلـ ـدىغانلىغىنى بىلدۈردى. ئەمەلىيەتتە ئامېرىكا بىلەن كېڭەش ئىتتىپاقى غۇلجا بىلەن تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بەزىدە ئۇزەكتىن سوقۇشتۇرۇپ، بەزىدە تىل بىرىكتۈرۈپ، يەڭ سودىسى قىلىۋاتاتتى. 1946 ـ ژىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئولكىلىك بىرلەشمە ھوكۇمەت قۇرۇلدى. كېڭەش ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، ئەنگلىيەنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى تەكلىۋىگە بىنائەن غەربىي بىنادا ئوتكۈزۈلگەن قەسەم بېرىپ ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش مۇراسـ ـىمغا قاتناشتى. قارىماققا شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ۋاقتىنچە تىنـ ـچىغاندەك قىلغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە يېڭى بىر نوۋەتلىك سوغۇق مۇنا ـسىۋەتلەر كۈرىشى تېخمۇ كەسكىنلەشتى. ئامېرىكا ئىچكى جەھەتتىن ئارىلىشىپ، ئۈچ ژىلايەت ۋاقتىلىق ھوكۇمىتىگە بېۋاستە تەسىر كورسـ ـتىشكە تىرىشتى. ئۇزۇن ئوتمەي ئامېرىكا «تۇرمۇش» ژۇرنالىنىڭ ئايال مۇخبىرى ئىستونس باربارا بىلەن فاڭ فاركىل غۇلجىغا بېرىپ ۋاقتـ ـلىق ھوكۇمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئىلى ژىلايىتىنىڭ، چىڭ سۇلالىسـ ـىنىڭ ئاخىرقى ژىللىرىدىكى ئاقسۆڭەك ھاكىمبەگ خوجا، مالىيە نازارىتـ ـىنىڭ نازىرى، ئىلى ژىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى، داڭلىق باي سودـ ـگەر ئەنۋەر مۇسابايېۋ، مىللىي ئارمىيەنىڭ باش قوماندانى ئىسھاقبېك مۇنۇنوۋ، ھەربىي سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىغى غېنى قاتارلىق داڭ ـلىق ئەربابلارنى زىيارەت قىلىپ، ئۈچ ژىلايەت ئىنقىلاۋى ۋە كېڭەش ـ ئىتتىپاقىنىڭ ياردەم بېرىش ئەھۋالىنى ئېگىلدى. ئارقىدىنلا ئامېرىكا كونسۇلخانىسىنىڭ مۇئاۋىن كونسۇلى ماكىنانمۇ ئىلىغا بېرىپ ۋاقتىلىق ھوكۇمەت گېزىتخانىسىنىڭ باش مۇھەررىرى، ئىلى ۋالىيى مەھكىمىسـ ـىنىڭ باش كاتتىۋى، دېموكراتىك ئىنقىلاۋى پارتىيەسىنىڭ مۇئاۋىن رە ـ ئىسى ئەسئەت ئىسھاقوۋ ۋە كېڭەش ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا ئۇرۇشلۇق ـ باش كونسۇلى دوباشىنلارنى زىيارەت قىلىپ، كېڭەش ئىتتىپاقىنىڭ ياردەم بەرگەنلىگىگە ئائىت ئاخباراتلارنى توپلاپ، خەلق ئارادا كې ـ كەش ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇش، كېڭەيمىچىلىك قىلىش دولقۇنى قوزـ ـغىدى.

1947 ـ ژىل 6 ـ ئاينىڭ بېشىدا شىنجاڭدا يەنە بەيتىك ۋەقەسى يۈز بەردى. بۇ تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ كۈچۈكدـ ـكى چېگرا سىزى بەيتىك تېغىغا تاجاۋۇز قىلغانلىغىدىن كېلىپ چىققـان بىر مەيدان قوراللىق توقۇنۇشتۇر. ئامېرىكا بۇ ۋەقەدىن پايدىلىنىپ، كېڭەش ئىتتىپاقىنى ۋە كومۇنىزمغا قارشى تۇردى. 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرـ ـدا ماكنان ئوسمان ئىسلامنىڭ ھەمراھلىغىدا بەيتىك تېغىنىڭ ئەڭ ئېـ ـگىز چوققىسىغا چىقىپ، ئەتراپىنى كوزدىن كەچۈردى ۋە خەرىتە سىز ـ دى. ئامېرىكا خەلق ئارا «ئاخبارات» خەۋەرلەر باشقارمىسىنىڭ مۇخبـ ـرى روبسون، ئامېرىكا بىرلەشمە ئاخبارات ئاگېنتلىغىنىڭ مۇخبىرى ماتـ ـسون، «نيۇ ـ يورك خـەۋەرلىرى» گېزىتىنىڭ ئايال مـۇخبىرى پېك، «نيۇ ـ يورك پېشۋالار مۇھاكىمە مۇنبىرى» گېزىتىنىڭ مۇخبىرى لائد، فرانسىيە ئاخبارات ئاگېنتلىغىنىڭ مۇخبىرى ساۋالېل قـاتـارلىقلار 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى شىنجاڭغا زىيارەتكە كەلدى. بەزىلىرى بەيتىك تېغـ ـنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بەيتىك ۋەقەسـى دولـەت ـئىچى ۋە سىرتى كوز تىكىدىغان قىزىق نۇقتىغا ئايلاندى. شۇ چاغدا ئا ـمېرىكا گېنېرالى مارشال جۇڭگودا كومۇنىستىك پارتىيە بىلەن گـومىنـ ـداڭ ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى ياراشتۇرۇۋاتاتتى، ماكنان گومىنداڭـ ـنى تەشۋىقاتنى كېڭەيتىشكە قۇترىتىپ، ئامېرىكىنىڭ دىققىتىنى قوز ـ غاش ئارقىلىق بۇ ئىشقا ئارىلاشتۇرۇپ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئـوچ ژىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ ئوتنىنى ئوچۇرمەكچى بولدى.

گومىنداڭ ھوكۇمىتى ئىچكى ئۇرۇشتا سىياسىي جەھەتتە خەلىقىنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتتى، ئىختىسادىي جەھەتتە ۋەيران بولۇش گىر ـ داۋىغا بېرىپ قالدى،ھەربىي جەھەتتە قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئوچرىدى. ئامېرىكا گومىنداڭ ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچقا بېرىپ قالغانـ ـلىغىنى ئالدىن بايقاپ، كېڭەش ئىتتىپاقىغا قارشى سوغۇق مۇناسىۋەتـ ـلەر ئۇرۇشى سىياستىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن جۇڭگودىن يېگـى ۋاكالەتچى تېپىش كويىغا چۈشتى. ئۇلار شىنجاڭدا ئۈچ ژىلايەت ئىنقـ ـلاۋىغا تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن چوقۇم يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئار ـ ـسىدىن كېڭەش ئىتتىپاقى ۋە كومۇنىزمغا قارشى كىشىلەرنى تېپىش كېرەك، دەپ قارىدى.

ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى كېڭەش ئىتتىپاقى ۋە كومۇنىزمغا قار ـ شى سىياسىي گۇرۇھلار سىياسىي نىشانى، مىللەت قۇرۇلمىسى ۋە ئە ـ مەلىي كۇچى، ئورنىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ گۇرۇھقا ئايرىلغانـ ـدى، بىرىنچى، ئولكە رەئىسى مەسئۇد ۋە ئولكىلىك ھوكۇمەتنىڭ باش كاتتىۋى ئەيسا باشچىلىغىدىكى ئەمەلدارلار، ئۇلار گەرچە ئىلگىرى گومىنـ ـداڭ ھوكۇمىتىگە بويسۇنىدىغانلىغىنى بىلدۈرگەن ھەمدە جياڭ جېيشى قارشى ئۇرۇپ، چېگرا رايون خەلقىنىڭ ئامانلىغىنى قوغداش بايرىغـ ـنى كوتۇرۇۋېلىپ، ئارمىيەنىڭ ئۈيۈشۇشچانلىغىنى ئاشۇرسىمۇ، لېكىن ئىچكى قىسمىدا نۇرغۇن گۇرۇھلارغا بولۇنگەن بولۇپ، زىددىيەت كوپ ئىدى؛ ۋەزىيەت داۋالغۇپ تۇرغاچقا، ھەممەيلەن ئوز ئىستىقبالـ ـدىن قايغۇرۇپ، غەم ـ ئەندىشە قىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا قۇمۇل ۋالـ ـسى، شەرقىي شىنجاڭ گارنىزون قوماندانى يولۋاس، ئولكىلىك ھوكۇـ ـمەتنىڭ مـۇئاۋىن رەئىسى مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا ھەمدە بەزى كونا ئەمەلدار، سىياسىئونلار، پارتىيە، گۇرۇھلارمۇ ئوز ئالدىغا مەزھەب بولۇ ـ ۋالغان، ئاممانى ھەر قايسى گۇرۇھلارنىڭ مەنپىئىتى، سىياسىي مۇددىئا ـ سى،مەپكۇرىسى،ئىجتىمائىي ئاساسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرىق چوڭ بول ـ غاچقا، زادىلا سىڭىشالمايدۇ، گومىنداڭ ھوكۇمىتى ئىچكى ئۇرۇشتا كەيـ ـنىدىن مەغلۇپ بولۇۋاتقان، غەربىكە كوكۇل بولۇشكە ۋاقتى يەتمەيۋاتـ ـقان پەيتتە شىنجاڭدىكى ھەر قايسى گۇرۇھلار ئوزلىرىنىڭ چىقىش يو ـ لىنى ئىزدەشكە باشلىغاندى. ئامېرىكا كونسۇلخانىسى خەلق ئارا سو ـ غۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىكى غەرىپتىكى كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوزىنىڭ ئەمەلىي كۇچى، ئورنى ۋە 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشـ ـىدىن كېيىنكى تەسىرىگە تايىنىپ، سىكسىپ كىرىش، ئوزىگە تارتىشتىن قەدەممۇ ـ قەدەم مۇستەقىل بولۇشنى تەشكىللەش، پىلانلاشقا ئوتۈپ، ئاخىردا كومۇنىزمغا قارشى گۇرۇھلارنىڭ سىياسىي يادروسى ۋە قو ـ ماندانلىق شتابىغا ئايلاندى.

www.uyghurkitap.com
www.awlat.org
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ژەنىيستلەنگى بوران ـ چاپقۇن ژە ئامېرىكا كونسۇلخانىسى

ئامېرىكا كونسۇلخانىسى 1947 ـ ژىللا شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىشنى پىلانلاپ، مەسئۇد، ئەيسا، مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا قاتارلىقلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، كوپ قېتىم ژىغىن ئېچىپ سۇيىقەست پىلانلىدى. 12 ـ ئاينىڭ ئاخىردا ئەيسانىڭ ئويىدە ئېچىلغان ژىغىنىدا ئەيسا جياڭ جيېشىدىن شىنجاڭغا «ئاۋتونومىيەدىن ژۇقۇرى، مۇستەقىللىق ئىتىن تۇۋەن» ھوقۇق بېرىشنى تەلەپ قىلىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى، ماھىيەتتە بۇ مەركىزىي ھوكۇمەتنىڭ رەھبەرلىكىدىن ئايرىلىپ بولۇنۇشكە قاراپ تاشلانغان ھەل قىلغۇچ بىر قەدەم ئىدى. ئامېرىكا كونسۇلى پاكستون بۇلارنىڭ يا ئىختىسادىي كۈچى، يا ھەربىي ھوقۇقى يوقلۇغىنى، مۇستەقىللىقنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا غەرىپنىڭ كۈچىگىلا تايىنىدىغانلىغىنى، شۇنىڭدەك ئامېرىكىنىڭ قۇلغا ئايلىنىدىغانلىغىنى ئېنىق تونۇپ يېتىپ، دەرھال بۇ پىكرىنى ئالىقشلىدى ھەمدە زەھەر ـ خەندىلىك بىلەن قۇتراتقۇلۇق قىلىپ: «باش كاتىپ ئەيسا ئەپەندى ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى قايىل قىلدىغان قالتىس ئادەمكەن»، دەپ يەل بەردى. ئەينى ۋاقىتتا ئامېرىكا پىلانلىغان بولگۇنچىلىك ھەرىكىتى ۋاقىتىنچە گومىنداڭ مەركىزىي ھوكۇمىتىنى ئېتىراپ قىلىپ، «ئالىي ئاۋتونومىيە»نى قولغا كەلتۈرۈش دائىرىسىدە ئېدى.

1948 ـ ژىلى گومىنداڭ قوشۇنلىرى ئىچكى ئۇرۇشتا كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولۇپ، ھوكۇمرانلىق ئورنى تەۋرىنىپ قالدى، ئامېرىكا پىلانلىغان بولگۇنچىلىك ھەرىكەتلىرى بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئوڭچ ئېلىپ، مۇتلەق مۇستەقىل بولۇشتەك سىياسىي تەلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1948 ـ ژىل 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى مەمتىمىن بۇغرانىڭ ئۇرۇمچىدىكى ھازىرقى ھايۋاناتلار باغچىسىنىڭ ئورنىدىكى ئويىدە ئېچىلغان مەخپىي ژىغىندا مەمتىمىن بۇغرا ئامېرىكىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، شىنجاڭنىڭ «مۇستەقىللىق»نى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تەلۈنىنى ئوتتۇرىغا قويدى، پاكستون شۇ ھامان بۇ تەشەببۇسنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كۈچىنىڭ يېتىشچە ياردەم قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ماكنان ئوسمانىنى قۇتراتىپ «دىننى قوغداش، كېڭەش ئىتتىپاقىغا، كوممۇنىزمغا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىغا قارشى ئۇرۇش كومىتېتى» نى تەشكىللىدى، ئوسمان تەشكىلاتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى بولدى، قوماندانلىق مەركىزى ھازىرقى خەلىق مەيدانىدىكى تەكرىتاغ مېھمانسارىنىڭ جەنۇبىدا تەسىس قىلىندى. ھازىرقى «ئىتتىپاق» يولى ئەتراپىغا ئاتلىق ئەسكەرلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلارنى ئامېرىكا بىلەن گومىنداڭ قىسىملىرى خىراجەت ۋە ئوق ـ دورا بىلەن تەمىنلىدى. قازاق ئوتتۇرتىنى ئالتاي تېغى ۋە جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرىسى ساقلاپ، ئاخبارات ئېگىلەپ، ئۇچ ۋىلايەتكە ھۇجۇم قىلىش پۇرستىنى كۈتۈشكە تەشكىللەندى. ئوسمان بۇيرۇققا بىنائەن سەنتەيگە قايتىپ كېلىپ، ئۇچ چوڭ قازاق ئوتۇرتىنى تەشكىللەپ، ئوزى باش قوماندان بولۇپ، ھەربىي گازارما قۇردى. شۇ ژىلى 7 ـ ئاينىڭ ئاخىردا ئامېرىكا كونسۇلى سانجى كوچەتخانا (ھازىرقى خۇيلىن ئېكولوگىيە تەجرىبە ساھەسى شىركىتى ئەتراپىي) دىكى ژىغىلىشقا قاتنىشىپ، «مۇستەقىللىق» سۇيىقەستى ۋە قەدەم ـ باسقۇچلىرى ھەققىدە مەسلىھەتلەشتى، ژىغىنىدا «مۇستەقىللىق» نىشانى بېكىتىلىپلا قالماستىن، يەنە ھەربىكەتنى تەشكىللەپ يولغا قويۇش لايىھىسى مۇھاكىمە قىلىندى.

1949 ـ ژىلى ئەتىيازدا قىزىل ئارمىيە سەددىچىنىنىڭ ئىچىدىكى جايلارنى ئازات قىلدى، گومىنداڭنىڭ ھوكۇمرانلىغى لىكۈشپ غۇلاپ چۈشۈش گىرداۋىغا كېلىپ قالدى. ئامېرىكا ئۇزىنىڭ جۇڭگودىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك مەنپەئىتىنى قوغداش ۋە كېڭەش ئىتتىپاقى كۈچلىرىنىڭ شەرىقتە كەڭىيىشىنى چەكلەش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، غەربىي شىمالدىكى ما بۇفاڭ، ما خۇكۇيۋ قاتارلىق يەرلىك تۇڭگان مىللىتارىستلىرىنى ژىغىپ تەشكىللەپ، «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش سۇيىقەستىنى پىلانلاپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىپ قىزىل ئارمىيەگە تاقابىل تۇرماقچى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، شىنجاڭدىكى كوممۇنىزمغا قارشى كۈچلەرنى ژىغىپ، «مۇستەقىللىق» سۇيىقەستىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. شۇ ژىلى 5 ـ ئايدا ئامېرىكا كونسۇلخانىسى ژىغىن ئېچىپ، شىنجاڭنى ئازات قىلىشقا قارشى تۇۋەندىكىدەك بىر نەچچە خىل ھەرىكەت لايىھىسىنى پەكىتتى: (1) ئەيسانى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر قايسى جايلىرىدا ھەرىكەت قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئىغۇا تارقاتىپ، مۇستەقىل بولۇش كەيپىياتى پەيدا قىلىپ، پۇتۇن كۈچ بىلەن مۇستەقىللىقنى تەشۋىق قىلىپ، ئىجتىمائىي ئاساسنى كېڭەيتىشنى قولغا كەلتۈرۈش. (2) مەمتىمىن بۇغرانى خوتەنگە ئەۋەتىپ، «شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇشقا مەخپىي تەييارلىق كورۇپ، خەلىق ئارادىكى ھەر قايسى ئىسلام دولەتلىرىنىڭ ھېسداشلىغى ۋە قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، خەلىق ئارادا جامائەت پىكرى پەيدا قىلىش ۋە دوـ لەتلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش. (3) مەسئۇدنى جەنۇبىي شىنجاڭغا ھەرىكەت قىلىشقا ئەۋەتىپ، زوروار تەپىلغاندا شۇ جايدا ھوكۇمەت قۇرۇپ، ئۇرۇمچىدىكى ئولكىلىك ھوكۇمەتكە قارشى تۇرۇش، تەكرىتاغنى چېگرا قىلىپ ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ تەركىلىشىنى پەيدا قىلىپ، ئامېرىكا بىلەن كېڭەش ئىتتىپاقىنىڭ كۈچ دائىرىسىنى تەكرىتاغ ئارقىلىق ئايرىپ، پەيت كۈتۈپ يەنە ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش. (4) گومىنداڭ ئولكىلىك ھوكۇمىتى ۋە ھەربىي قىسىملىرى ئارسىدىكى ئۇرۇش تەرەپدارلىرى بىلەن تىچلىق تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوزگىرىشنى يېقىندىن كوزىتىش، ئەگەر تاۋ سىيو باشچىلىغىدىكى تىچلىق تەرەپدارلىرى بىلەن يې چېڭ باشچىلىغىدىكى ئۇرۇش تەرەپتىكى چىگرا رايوندا كوممۇنىزمغا قارشى بازا قۇرۇشقا تەلۈلەرچە ئۇرۇندى. شۇنىڭ بىلەن كوممۇنىزمغا قارشى كۈچلەنىڭ كېڭىيىشىگە مەدەت بېرىپ، قىزىل ئارمىيەگە جان جەھلى بىلەن قارشى تۇردى.

8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئامېرىكا كونسۇلى پاكستون خىزمىتىدىن دوكلات بەرگىلى ئامېرىكىغا كەتتى، كونسۇلخانىنىڭ خىزمەتلىرىگە مۇ ـ ئاۋىن كونسۇل ماكنان رىياسەتچىلىك قىلدى. بۇ مەزگىلدە كېڭەش ئىتتىپاقىنىڭ باش كونسۇلىنىڭ كېلىشتۇرۇشى بىلەن ئولكىلىك ھوكۇمەتنىڭ ئاۋىن كونسۇلخانىسىدا ژىغىن چاقىرىپ، ئوسمانغا ئۇقتۇرۇش قىلىپ، قارىمۇقەدىكى ئاتلىق قىسمىنى ژىغىپ، تاۋۇز چاغىنى كېچىسى ئۇرۇمچىگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، تاۋ سىيو باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭچىلارنى بىراقلا يوقىتىپ، قالايمىقان ۋەزىيەت پەيدا قىلىشنى، ئاندىن ئوسمانىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ۋەزىيەتنى ژىغىشتۇرۇپ، سىياسىي ھوـ قۇقىنى قولغا ئېلىشنى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قۇمۇلدا قۇراللىق توـ پىلاڭ كوتۇرۇشنى، يولۋاسنىڭ قۇمۇلغا قايتىپ، شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قىسمىنى كۈشكۈرتۈپ شۇ جايدىكى مەركىزىي بانكىنىڭ ئامبىرىنى بۇلاپ، شەھەرگە ئوت قويۇپ، قىزىل ئارمىيەنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە توسقۇنلۇق قىلىشنى، مۇھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ، يەكەن، خوتەنده قۇراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قارار قىلدى. ئاممۇ بۇ چاغدا قىزىل ئارمىيە شىنجاڭغا يېقىنلاپ قالغان بولۇپ، كومۇنىستىك پارتىيەگە قارشى ھەر قايسى كۈرۈھلارنىڭ ياخشى كۆنۈشى كەلمەسكە كەتكەندى. تاۋ سىيو ئۇرۇشچىلەرنىڭ توپىلاڭ كوتۇرۇش سۇيىقەستىنى تىزگىنلەپلا قالماي، يەنە ماچېڭشياڭنى شىنجاڭنى تاشلاپ چەت ئەلگە چىقىپ كېتىشكە كوندۇردى. يې چېڭ. لو شۇرېنلار. مۇ ئامالسىز چىكىندى، مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، ئەيسالارمۇ بىر قىسىم يېـ قىنلىرىنى باشلاپ پاكستانغا چىقىپ كەتتى.

9 ـ ئاينىڭ 25 ـ26 ـ كۈنلىرى ئارمىيە بىلەن شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۇمەت ئارقا ـ ئاقىدىن تىچلىق بىلەن ھەققەتكە قايتقانلىغىنى جاكالىدى. ئامېرىكا كونسۇلخانىسى شىنجاڭدا پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولـ غانلىغىغا تەن بەرمەي، ئاخىرقى ئۇمتىنى ئوسمانىنىڭ ئۇستىگە ژۇكلـ ىدى. 9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ماكنان خەتەرگە تەۋەككۇل قىلىپ، بىلـ ېكول تاغلىق رايونىغا مەخپىي سۇقۇنۇپ كىرىپ، ئوسمانىنىڭ قىسمىغا ئالتۇن ـ كۈمۈش، قۇرال ـ ياراق، ئوق ـ دورا يەتكۈزۈپ بېرىپ، ئۇنىڭـ غا داۋاملىق زور مىقداردا ياردەم بېرىدىغانلىغى توغرىسىدا ۋەدە بەر ـ دى ھەم ھەر قايسى جايلاردا توپىلاڭ كوتۇرۇپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئازات بولۇشىغا (خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ كىرىشىگە ـ تەھىرىرات.) توسقۇنلۇق قىلىش توغرىسىدا سۇـ يىقەست پلانلىدى ھەم ئوز قولى بىلەن ئاق ئورۇس قىسمىلىرىدىن يۈز نەچچە ئادەمنى تەشكىللەپ، كېڭەش ئىتتىپاقى ۋە ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئەھۋالىنى تېڭ تىكلىدى. ماكنان ئاخىرقى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، شىزاڭ ۋە ھىندىستان ئارقىلىق ئامېرىكىغا قايتتى.

ئامېرىكىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى 1943 ـ ژىلى 4 ـ ئايدا قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1949 ـ ژىلى 9 ـ ئايدا ماكنان شىنـ جاڭدىن ئايرىلغانغا قەدەر ئالتە ژىل بەش ئاي ۋاقىتنى بېشىدىن ئوتكۈـ زۈپ، ئاخىرى تارىخ سەھنىسىدىن چېكىندى. ئامېرىكا كونسۇلخانىسىـ ئامېرىكىنىڭ جۇڭگوغا قاراتقان دىپلوموتىيە سىياستىنىڭ ۋاكالەتخانـ سى. ئۇ ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭگوغا پائال ياردەم بەر ـ دى، ئازاتلىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئامېرىكىغا ۋاكالىتەن خەلىق ئارا سو ـ غۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى سىياستى ۋە جياڭ جيېشىغا ياردەم بە ـ رىپ، كوممۇنىستىك پارتىيەگە قارشى تۇرۇش سىياستىنى ژۇرگۈزدى. ئامېرىكا ئوزىنىڭ دۇنياغا ھوكۇمرانلىق قىلىش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇـ رۇش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ غەربىي ـ شىمالىدىكى تۇڭگان مىللىتارىستـ لار، شىنجاڭدىكى پانئىسلامىزمچىلار ۋە پانتۇركىسزمچىلار، شىزاڭنىڭ گاشا ھوكۇمىتىدىكى بولگۇنچى ئۇنسۇرلەرنىڭ بولگۇنچىلىك، مۇستەقىـ لىق پائالىيەتلىرىگە ياردەم ۋە مەدەت بېرىپ، ئەمەلگە ئاشمىغان بىر ـ مۇنچە خاتىرىلەرنى قالدۇردى. يېرىم ئەسىردىن بۇرۇنقى ئامېرىكا كوـ نسۇلىنىڭ شىنجاڭدىكى ئاشۇ تارىخنى ئەسلەپ ئوتسەك، كىشىلەرنىڭ چوڭقۇر ئويلىنىپ كورۇشىگە تېگىشلىك ۋەھىمىنىڭ قالدۇرۇلغانلىغىنى ھېس قىلىمىز.

يۈەن شۇ.

(«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىگى» ژۇرنالىدىن ئېلىندى).

بىر مەشرەپنىڭ ئىناق ئەزالىرى

مەشرەپ ئويناش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئويۇنلىرىنىڭ بىرى. مەشرەپ ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتى، سەنئىتى ۋە ئېتنوگرافىيە خۇسۇسىيىتىنىڭ ئاجرالماس بىر قىسمى ھەم ئالاھىدە بىر شەكىلدۇر.

مەشرەپ ـ بۇ ئەرەپچە سوز بولۇپ، بۇ ـ يۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسەردە مەشرەپنى «كىچىك ئولتۇرىش ئويۇنى» دېگەن مەنادا ئىزاھلاپ، «سوغدىچ»، «سۇرچۈك» ئوخشاش تۈركىي تىللار مەزمۇنىدا چۈشەندۈرىدۇ ۋە ئۇ ئۆلارنى «سورۇن»، «مۇراسىم» دەپ كەڭ ئوخشاش سوزلەر مەنالىرىدىمۇ بايان قىلىدۇ.

ھەممىزگە ياخشى مەلۇمكى، ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ كۆن تەرتىپىدىكى مۇھىم مەسىلەلەرنىڭ بىرى ئەدەپ ـ ئەخلاقتۇر. ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ خەلىق ئىچىدە خۇلقى ـ مىجەزى ناچار ئادەملەرنى «مەشرەپ كورمىگەن» دەپ قويىدۇ. ھە، ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ كىشىلەر: «بالاڭنى مەكتەپكە بەر، بولمىسا مەشرەپكە» دەپ بېكار ئېيتمىغان.

سىلەر كورۇپ تۇرغان بۇ سۈرەتتىكىلەر ئوز مەشرىۋىنىڭ 1960 ـ ژىلدىن باشلىغان، مانا 40 ژىلدىن ئوشۇق ۋاقتىتىن بۇيان ئۆلار ئوز مەشرىۋىنى توختاتماي داۋام قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ ژىللار ئىچىدە بىر ـ بىرى بىلەن ئەڭ يېقىن قېرىنداشلار ـ دەك بولۇپ ئىچەكىشىپ كەتكەن مەشرەپ ئەھلى ھەر ژىلى ئوزلىرى سويۇپ ئوقۇيدىغان «يېڭى ھايات» كېزىتىغا تولۇغىي بىلەن مۇشتىرى بولغاندىن تاشقىرى ئوزلىرىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇققان، خولۇم ـ خوشنىلىرىنمۇ كېزىتىمىزغا مۇشتىرى بولۇشقا ئۇنداپ كەلمەكتە.

يادىكار سابىتىي.

سۈرەتتە (سولدىن ئوڭغا) ئولتارغانلار: زۇنۇن جەلىلوۋ، تەلئەت سابىرھاجىيېۋ، نائىل سەلىمبايېۋ، ئابدۇرىشىت ئەزىموۋ، رەپقەت سابىتوۋ، ئەخمەتجان مېھراموۋ، تۇرسۇن ھاجىيېۋ.

ئىورە تۇرغانلار: (سولدىن ئوڭغا) خەمىت ئەخمەتوۋ، تەلئەت ھاپىز، ئەنۋەر قۇربانوۋ، سېيىت زۇلپىقاروۋ، قاھار ئىلمىياسوۋ، ئەكبەرجان پىرمەھەممەدىي، ئابلەت يۇسۇپوۋ.

ئۇچقۇن قۇربانىنىيازوۋ چۈشەرگەن سۈرەت.

نوروز ـ ئەنئەنەۋى مىللىي بايرام. ئۇ ئەمگەك بايرىمى، دوستلۇق ـ ئىناقلىق بايرىمى، ساۋاپلىق بايرىمى، ئامانلىق، شاتلىق بايرىمى شۇڭا بۇ قۇتلۇق بايرامدۇر.

نوروز قوشاقلىرى

نوروز كەلدى جاھانغا جاھان بولۇر ئەرزىنلىق،
ياغدىلەر ئابى نىسان، بۇغدايلار بولۇر دانلىق.
ئاج ـ تۇرۇق، كەمبەغەل بارچىسى بولۇر جانلىق،
توخۇلار تۇخۇم بېسىپ، جۇجىلەر كۇندۇر بوگۇن.

* * *

كەلدى نوروز ژىل بېشى، كەتتى كوگۇللەر چىرىكىنى،
نوروز دېيان كېلۇرلەر ئەر ـ ئايالار تۇركۇنى.
گۇللەر قىسىپ ئوغۇل ـ قىز، قىڭغىر كىيەر بوكىنى،
نەغمە ـ ناۋا، ساما بىلەن ئاچار كوگۇل مولكىنى،
قايغۇ، ھەسرەتكەر كېتىپ، يارىشار كۇندۇر بوگۇن.

* * *

كەلدى نوروز ژىل بېشى، ھەممە يەرگە ياز كەلدى،
قىش كېتىپ، يازلار يېتىپ كەلدى باھار گۇلزار بولۇپ.
ئاچلىپ گۇل ـ چېچەكلەر، تاغۇ ـ تاش باغلار ئارا،
بارچە مەخلۇق جانئۇارلار شادۇ خۇرامدۇر بوگۇن.
قىز ـ ئوغۇل ئەۋلادىنى مەكتەپكە بەرسە ھەر كىشى،
قىلغۇسىدۇر، بىل ئەزىز تەگرىم ئانى تاڭلا بوگۇن.

* * *

كەلدى نوروز ژىل بېشى، كەتتى زىمستاندىن جۇدا،
جىمى ئالەم خەلقىگە رەخمەتنى ياغدۇر خۇدا.
ھەر كىشى پەرزەندىنى مەكتەپكە داخىل ئەيلسە،
ئول كىشىنى جەننەتى مەۋادا قىلغايسەن خۇدا.

سېپتېمبر ئالمەن

كوللېكسىيە ئوچۇن 1944 ـ 1949 ـ ژىللاردىكى شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى ئوردىنلار بىلەن مېدالىلارنى، بەلگۈلەرنى، ھوججەتلەرنى، ئوردېن، مېدالىلار گۇۋاناملىرىنى، پوگونلارنى ۋە شاپكىلارنى سېپتېمبر ئالمەن.

64 ـ 77 ـ 03 تېلېفون.

قىرىق قىز دالاسى

دولان، دولان دوپپىچاق،
ئوتوڭ ساتتى بىر قوچاق.
بۇ ئوتوڭنى كىم ساتتى،
مۇھەممەد سەئىد لىكگىرچاق.
ئوتوڭنۇڭنى يولەپ قوي،
ئەترابىڭغا قاراپ قوي.
سەن بىزنى ئىزدەپ كەلسەڭ،
بىز بۇ يەردە بىلمەپ قوي.

قىزلار بۇ ئارقىلىق ئوزىنى ئاشكارىلاپتۇ. مۇھەممەدسەئىد لىكگىرچاق يۇرتىغا قايتىپ دولان بېگىگە ئەھۋالنى مەلۇم قىپتۇ. دولان لىكگىرچاق تالالىغان قىرىق ئىگىتنى شەپە چىقارماي مانجۇرلارنىڭ ئوستىگە ھۇجۇم قىلىپ، قىرىق قىزنى ساق ـ سالامەت قوتقۇزۇپ چىقىپتۇ. ئولار شۇ ئۇركەنچە كەڭ كەتكەن دالاغا كېلىپ توختاپتۇ. دولالىقلار ـ نىڭ ئاقاللىرى بۇ مەيدانغا كېلىپ، شۇ جايدىلا قىرىق قىزنى ھېلىقى قىرىق ئىگىتكە نىكالاپ، ھەشەمەتلىك توي مۇراسىمى ئوتكوزۇپتۇ. بۇ قىرىق جوپ ئەر ـ ئايال ئىلە شۇ مەيدانغا ئوروشلىشىپ ئېرىق ـ ئوستەڭ چېپىپ، تېرىقچىلىق قىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جاينىڭ ئىسمى «قىرىق قىز دالاسى» دەپ ئاتىلىپتۇ. دولالىقلار ئارىسىدا توي ـ توكۇن بولسا ھازىرمۇ مۇشۇ مەيدانغا ژىغىلىپ، ئوغلاق تارتىش، چاقىپەلەك، سار ـ غايىدى قاتارلىق ھەر خىل ئويۇنلارنى ئوينىشىدىكەن.

«ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى»
كىتابىدىن ئېلىندى.

يۇرت ـ ماكانلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر

«قىرىق قىز دالاسى» ـ مارالبېشى جاڭگىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى توغراقلىقنىڭ ئەترابى بولۇپ، يۇز مىڭ مو ئەترابىدا كېلىدىغان بىر تۇز كەتكەن دالانىڭ ئىسمى.

چىيەنلۇڭ خان زامانىسىدا (بىر رىۋايەتتە چىڭگىزخان دەۋرىدە)، دولالىقلارنىڭ قىرىق قىزىنى مانجۇرلار بۇلاپ كېتىپتۇ. دولالىقلار قىزلىرىنى بۇلاپ كەتكەن مانجۇرلارنىڭ تۇرۇشلۇق يېرىگە مۇھەممەد سەئىد لىكگىرچاق دېگەن كىشىنى ئايغاقچىلىققا ئەۋەتىپتۇ. ئۇ كىشى ئوتوڭچى قىياپىتىگە كىرىپ، قىرىق قىزنى ئىزدەشكە باشلاپتۇ. ئۇ شۇ ئەترابىنى ئايلىنىپ، ژۇرگەندە، قىرىق قىز مۇھەممەد سەئىد لىكگىرچاقنى كورۇپ قالىپ مۇنداق دەپ ناخشا ئېيتىپتۇ:

زۇپ چىقىپتۇ. ئولار شۇ ژۇركەنچە كەڭ كەتكەن دالاغا كېلىپ توختاپتۇ. دولالىقلارنىڭ ئاقاللىرى بۇ مەيدانغا كېلىپ، شۇ جايدىلا قىرىق قىزنى ھېلىقى قىرىق ژىگىتكە نىكالاپ، ھەشەمەتلىك توي مۇراسىمى ئوتكوزۇپتۇ. بۇ قىرىق جوپ ئەر ـ ئايال ئىلە شۇ مەيدانغا ئوروشلىشىپ ئېرىق ـ ئوستەڭ چېپىپ، تېرىقچىلىق قىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جاينىڭ ئىسمى «قىرىق قىز دالاسى» دەپ ئاتىلىپتۇ. دولالىقلار ئارىسىدا توي ـ توكۇن بولسا ھازىرمۇ مۇشۇ مەيدانغا ژىغىلىپ، ئوغلاق تارتىش، چاقىپەلەك، سار ـ غايىدى قاتارلىق ھەر خىل ئويۇنلارنى ئوينىشىدىكەن.

«ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى»
كىتابىدىن ئېلىندى.

تارىختىن ئوچۇر

ھۇنلار ۋە ياپونلار

تارىخى مەنبەلەر ياپون خەلقى «تۇرا» شەرقى ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققانلىغىنى توغرىلىق كۆڭۈلدىكىدەك قىلىدۇ. بۇ ھەقتە تاتار تارىخچىسى مەشھۇر ئالىم ھاسان ئاتا موللا مۇھەممەت ئوغلى ئوزىنىڭ 1909 ـ ژىلى ئۇفادا نەشر قىلىنغان «تارىخى قەۋم تۈركى» دېگەن كىتابىدا ياپون خەلقىنى تىلغا ئېلىپ، ئۇلارنى «تۇران» دولىتىنىڭ بىر قىسمى دەپ ئاتاپ توۋەندىكىلەرنى تەكىتلەيدۇ:

ياپون خەلقى ئالتاي تاغلىرى، بالقاش كولى ھەم ئىلى ۋادىسى ئەترا-پىدا كوچۇپ ـ قونۇپ چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل قىلغان كوچمەن خەلق ئىدى. ئۇلار تۇرلۇك توقۇنۇشلار تۈپەيلى قىسلىپ تۇرالماي «تۇران» دولىتىدىن ئايرىلىپ، شەرق تەرەپكە قاراپ كوچۇپ ھازىرقى تاقىم ئارالىرىغا ئىلگىرى كېيىن ئېغىپ بېرىپ، جەم بولۇشۇپ مىلادىدىن ئىلگەرکى 660 ـ ژىللىرىدىن بۇيان ئوز ئالدىغا ھايات كەچۈرگەن. مىلادى 585 ـ ژىللىرىغا كەلگەندە بىر بايراق ئاستىغا توپلۇنۇپ، دولەت قۇرۇپ مۇستەقىل ياشايدۇ. مىلادى 1252 ـ 1323 ـ ژىللىرىغا كەلگەندە، ژىنگىزخاننىڭ سەياھەتچى ماركو پولونى تىلغا ئېلىپ، ھاسان ئاتا ئۇنىڭ چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى قوبلايخاننىڭ ئوردىسىغا بېرىپ تونۇشۇپ 17 ژىل خىزمەتىدە بولغانلىغى، ئاندىن ياپون كارۋانلىرى بىلەن تونۇشۇپ ياپونىيەگە بارغانلىغى، ئۇ يەردە ياپون خەلقىنىڭ ئورپى ـ ئادەتلىرىنى ئەتراپلىق ئۆگۈنۈپ، باھالىق كوپلىگەن ماتېرىاللارنى ئېلىپ «سايامەتنامە» كىتابىنى نەشر قىلدۇرغاندىن كېيىنلا، ياۋروپا ۋە باشقا ئەللەرنىڭ، شەرقتە ياپون دېگەن ئەلنىڭ بارلىغىدىن خەۋەر تاپقانلىغى، مىلادى 1853 ـ ژىلدىن بۇيان چەت ئەل سەياھىلىرى كەينى ـ كەينىدىن بېرىپ ئۆگۈنۈپ كەتكەنلىگى تەكىتلەنگەن. مانا شۇندىن كېيىن تاتار تارىخچىسى ۋە سەياھەتچىسى غىياسىدىن ئىبراھىم 1912 ـ ژىلى قازاندىن ئاتلىنىپ ياپونىيەگە بېرىپ ياپونلار ھاياتىدىن ماتېرىال ئېغىپ كېلىپ بۇ خەلقنىڭ تىلى خۇددى بىزنىڭ تا-

تار تىلغا ئوخشاپ كېتىدىكەن، دەپ ھاسان ئاتانىڭ ئەسىرىگە ژۇقۇ ـ رى باھا بېرىپ، «بايان ھەق» ناملىق ئوز ئەسىرىنى يازغان. ئەينە شۇ-نىڭ بىلەن ياپون خەلقى ئەترابقا تونۇلغانلىغىنى ھاسان ئاتا ئوزىنىڭ «تارىخى قەۋم تۈركى» كىتابىنىڭ 32 ـ 33 ـ بەتلىرىدە تىلغا ئالىدۇ.

تارىخچى ئەنۋەر بايتۇر «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ 218 ـ 220 ـ بەتلىرىدە مۇنداق ژاقەنى بايان قىلىدۇ. مىلادى 372 ـ ژىلى ئۇيغۇرلاردىن چىققان «غوجەن» خىتايچە ئېتى «باۋچىن» سانغۇن (قوماندان) خانلىق تەختىگە چىقىپ، پۈتۈن ئۇتتۇرا دولەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئالدى بىلەن كورىيەگە ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ بۇدداغا ئەسەرلىرىنى سوغا قىلغاندىن كېيىن موشۇ ھەر ئىككى دولەت بۇددا دىنىنى قوللانغان. شۇنداقلا دى (ئون ئۇيغۇر)، جولى (توققۇز ئۇيغۇر) ۋە ياۋچى ـ توخار قەبىلىلىرىنىڭ بىرىكمىسىدىن قۇرۇلغان ئىتتىپاقداش خۇاشىيە دولىتى ئىجات قىلغان 4 مىڭ ژىللىق تارىخقا ئىگە خۇاشىيە يېزىغىنى ھەر ئىككى دولەت ئىسلاھ قىلىپ قوللانغان. مىلادى 4 ـ ئەسىردە 200 دىن 400 ئائىلە ئوتتۇرا دولەتتىن بۇ ئىككى دولەتكە بېرىپ ئورۇنلاشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە توقۇمچىلىق، ساپالچىلىق، ئىپەكچىلىك، بىناكارلىق ئۇستىلىرىنى بىلله ئەۋەتكەن. بۇ ئۇستىلار ھەر ئىككى دولەتكە ئوز ھۈنەرلىرىنى ئۆگۈتۈپ كەڭ تارقاتقانلىغى تەكىتلەنگەن.

ھاسان ئاتا غەبۇشىي ياپونلارنىڭ ئەخلاق، مەدەنىيەت ۋە ئورپى ـ ئادەتلىرىگە توختىلىپ، ئۇلار ساپ ۋىجدانلىق، ئادىل خەلق، پەقەت خىيانەت، ئوغۇرلۇق قىلماس، يالغان سوزلىمەس، جىنايەت قىلماس، ئەلگە زۇلۇم قىلماس، ئىچىملىك، كەيپى ساپا ـ پاھىشىلەردىن ئىراق، شۇنداقلا باشقىلار تەرىپىدىن خاپا بولسىمۇ ھەر قاچان ئەدەپسىز ـ قوپال سوزلەرنى قىلماس، ھېچ كىمنى كامىستېپ زاكىلىق قىلماس، كۆلمەس، ئالچار لەقەملەرنى قويماس، ئۇقۇرى مەنسەپ ـ ئابروي ۋە مال ـ مۈلۈك بايلىقلارغا مەغرۇرلىنىپ، كىبىرلىك قىلماس، ئەلدىن تاماخورلۇق قىلماس، ئەرزىمىگەن ئىشلار بىلەن ھەرگىز شۇغۇللانماس، پايدىسىز مودىلارغا ئالدانماس، ھەر كىم بىلەن ئوچۇق چىراي بۇرادەرلىك، خۇش مۇئامىلىدە بولۇپ، ھوشيار ئالدانماس، ئازغا قانائەتچان، ئىشتا بەك تىرىشچان، ئىلىم ـ پەن، مەرپەتتە ھەددىدىن تاشقىرى ئۈدىھاتلىق، ھۈنەر ـ سانائەتكە، تېخنىكىغا ناھايىتى ھەۋەسكار قەۋم دەپ ناھايىتى ژۇقۇ ـ رى باھالىغان.

تارىخچى ئۇلاردىكى يەنە بىر ئارتۇقچىلىق خىسلەت، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ تۇتقان ھەق يوللىرىنى تاللاۋېلىپ ھورمەتلەش، چوكۇلارغا ھەرگىز تىل تەككۈزمەسلىك ئوخشاش پەزىلەتلىرىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ.

ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ تىرىشچان خەلق تېز تەرەققىي ئېتىپ دۇنيادىكى تەرەققىي ئەتكەن دولەتلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

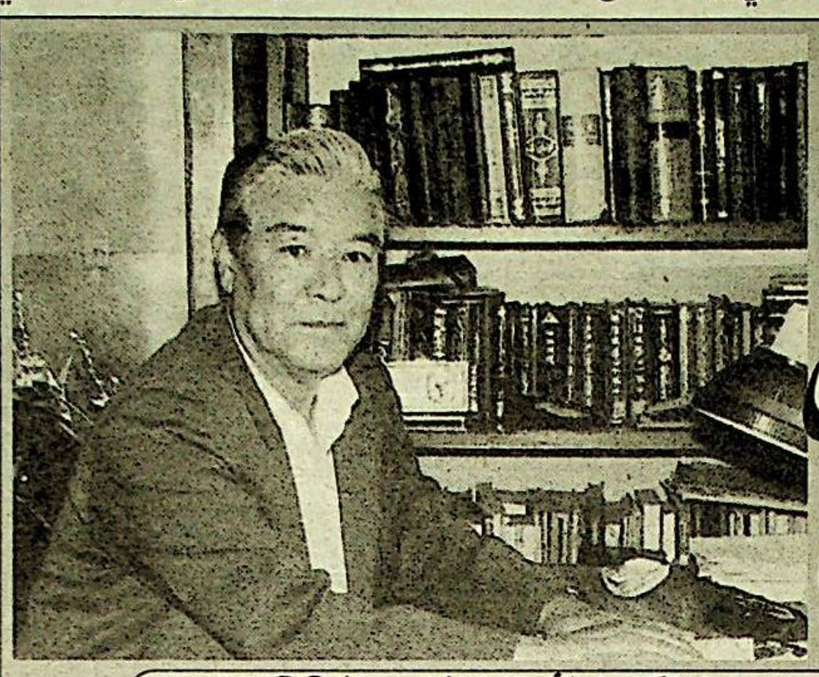
خۇلاسە كالام، ياپون خەلقى ژۇقۇرىدا تەكىتلەنگەندەك، تۇرانىيە دولىتىدىن بولۇنۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئەجداتلىرىمىزنىڭ قۇرغان مۇستەقىل دولەتلىرى ھەم ئىنتىزاملىق جەڭگىۋار قوشۇنلىرى مەشھۇر بولۇپ ئەتراپقا تونۇلغان زامانلارنى كوز ئالدىغا كەلتۈرگەن ياپون ئالىملىرىدىن يوشى لاۋتى، ماسودا خسائۇ، شىرا تورا، ساگوچى تورو قاتارلىقلار ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلدى. شۇنداقلا ش ئۇ ئار دىن بارغان ئۇرغۇنلىغان ئوغۇل ـ قىز ياپونىيەنىڭ ئالىي ئوقۇش ئورۇنلىرىدا ئوقۇپ بىلىم ئالدى. ئۇيغۇر ھەم ياپون خەلقلىرىنىڭ قەھرىمانلاشلىق رىشتىلىرى ئەينە شۇنداق داۋام قىلماقتا.

ئىسمائىل ئەنۋەرىي.
تارىخچى.

www.uyghurtil.com
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار تامبىرى

سەنەم

ئەل سۆيگەن ئەدىپ

(ئابدۇرۇپھەم ئوتكۇرنىڭ تۇغۇلغىنىغا 80 ژىل)

ھەر قانداق مىللەت ئۇزىنىڭ يازغۇچى ـ شائىرلىرى، ئالىملىرى بىلەن پەخىرلىنىدۇ. چۈنكى ئۇلار مىللەتنىڭ روھىدىكى نادانلىق، خۇراپاتلىققا ئوخشاش ناچار ئىللەتلەرگە خاتىمە بېرىپ، ئۇنىڭ سەۋىيەسىنى ئوستۇرىشكە تۈرتكە بولىدۇ. ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلارنى ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرلىرى دەيدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئەدەبىياتتا ئوزىنىڭ ھەر خىل بويياقلار بىلەن پەدەزلەنمىگەن ھەقىقىي قىياپىتىنى كورۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ. بىز ئىستىداتلىق يازغۇچى ۋە شائىر، مەشھۇر ئالىم مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئوتكۇر تىلەشىۋ ئەپەندىنىڭ «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن» كەبى رومانلىرىنى، شېئىر ـ داستانلىرىنى، ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئوقۇيدىكەنمىز، ئەينە شۇ ژۇقۇرىدا تەكىتلىگەنىدەك، خەلقىمىز بېسىپ ئوتكەن چىغىر يوللار ـ نىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى كورۇپ، خەلقىمىز ئوزىنىڭ ئارزۇ ـ ئىپتىقاد، ئازاپ ـ ئەندىشىلىرىنى ھىس قىلىپ، مەنىۋىي تەشنالىغىنى قاندۇرالمىغانلىغىنى ھىس قىلىمىز.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ھۆل سالغۇچىلارنىڭ ژىرىك ۋەكىللىرىنىڭ بىرى، مەشھۇر شائىر، يازغۇچى ھەم ئىستىداتلىق ئالىم ئابدۇرېھىم ئوتكۇر بىر رۇبائىسىدا:

ئەل ئۈچۈن ژۇگۇرتسەڭ قەغەزدە قەلەم،
تاغلارنىڭ بېشىغا تىكەرسەن ئەلەم.
ۋە لېكىن سۇ قوشۇپ قويساڭ سىياغا،
ئىزلىرىڭ تېز ئوچۇپ، چېكەرسەن ئەلەم. ـ

دەپ خىتاپ قىلغان ئىدى. ھە، ئابدۇرېھىم ئوتكۇر ئەينە شۇ ئەل ئۈچۈن قەغەزدە قەلەم ژۇگۇرتۇپ، سىياغا سۇ قوشماي ئوز خەلقىگە ھەقىقىي خىزمەت قىلىش ئۈلگىسىنى كورسىتىپ، ئوزىنىڭ نېمە مەخسەتتە يېزىۋاتقانلىغىنى بىلدۈرگەن ئەدىپ ئىدى. ئابدۇرېھىم ئوتكۇر 1948 ـ ژىلى «تىيانشان» نەشرىياتىدا بېسىلغان «تارىم بويلىرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىدا:

بۇ قارا ھىجران تۈننىڭ ئىنتىھاسى يوقمىدۇ؟
ۋەسلى دىدار كۈنلىرىنىڭ ئىپتىداسى يوقمىدۇ؟
ئولگۈدەك جانىمغا تەگكەن ھىجر ئاخشىمى يامان،
بىر خەۋەر كەلسە نە بولغاي، تاڭ ساباسى يوقمىدۇ؟
ئورتىدى جىسمىمنى ھەردەم دىلدا يالقۇنلۇق كويۈك.
خەستە دىلغا بىر شىپا دورا ـ داۋاسى يوقمىدۇ؟
بۇ جۇنۇنلۇق دەشتلىرى كەڭ، مېنى ئازدۇردى تالاي،
ئەندى يول كورسەتكۈچى بىر رەھنەماسى يوقمىدۇ؟
كەتمىگەي ئارمانىدا ئوتكۇر كوزدە قانلىق ياش بىلەن.
ژىرىتقىلى تۇن پەردىسىنى تاڭ زىياسى يوقمىدۇ؟ ـ

دەپ تەكتلەپ، خەلقىمىزنىڭ شۇ دەۋردىكى قىسمىتىگە ئېچىنىپ، ئۇنى نادانلىق، جاھالەت زەنجىرلىرىدىن قۇتۇلۇشقا ئۇندەيدۇ.

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر 1923 ـ ژىلى قۇمۇلدا ئىنقىلاپچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى ئوسمان ھاجىم قۇمۇلدا غوجانىياز ھاجىم باشچىلىغىدا پارتىلىغان مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلاپقا ئىشتىراك قىلغانلىغى ئۈچۈن جاللات شېئ ئەپەندىن قەتىل قىلىنغان. ئابدۇرېھىم ئوتكۇر 1942 ـ ژىلى ئۇرۇمچىدە شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ پېداگوگىكا فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرۈپ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى، مەكتەپ مۇدىرى، كېڭىت ـ ژۇرناللاردا ئەدەبىي خادىم، مۇخبىر، تەرجىمان، مەسئۇل مۇھەررىر بولۇپ ئۇنۇملۇك ئىشلىگەن. ئىسيانكار شائىر 40 ـ ژىللىرىنىڭ بېشىدا ئۇيغۇرلار دىيارىدا جاللات شېئ سەينىڭ زىيالىلارنى، تەرەققىپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر، زاتلارنى كەڭ دائىرىدە تەقىپلەش ھەرىكىتى ئوڭ ئالغاندا قاماققا ئېلىنىدۇ. ئامما شەرقىي تۈركىستان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى كۈچلىرىنىڭ بېسىمى نەتىجىسىدە ئۇ باشقا زىيالىلار قاتارىدا 1945 ـ ژىلى تۇرمىدىن بوشىتىلىدۇ. ئەينە شۇنداق رېاللىقتا ئۇنىڭ قەلبىدە خىتاي گومىنداڭ ئىستىبدادلىرىغا قارشى كۈرەشىش ۋە ئوز خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش قەتئىي ئىرادىسى پەيدا بولىدۇ. ئۇ ئوز قەلىمىنى قۇرال قىلىپ گومىنداڭ باسقۇنچىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار دىيارىدىكى باش ـ باشتاقلىق، يەرلىك خەلقە نىسبەتەن قىلمۇاتقان زورلۇق ـ زۇلۇم ـ ستېمىلىرىنى پاش قىلىپ:

كىمكى «ئەرك» دېدى، باش قالدى تەنسىز،
كومۇلدى نې ئەجايىپ ئەرلەر كېپەنسىز.
ئاساۋۇ، قارغۇ ئەجەل ھەر يانىدا كەزدى،
كىمكى ئوچرىدى، دەسسىدى، ئەزدى.

ـ دەپ خىتاپ قىلغان ئىدى.

1949 ـ ژىلى ئولكىگە خىتاي كومۇنىستلىرى كەلگەندىن كېيىنمۇ ئابدۇرېھىم ئوتكۇر يەنە تەقىپلىنىپ، ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ئەركىن ئىجادىيەت ھوقۇقىدىن مەھرۇم قالغان ئىدى. ئۇ پەقەت ئومرىنىڭ ئاخىرقى ئون نەچچە ژىلىدا ئىجادىيەت ھەركىتىگە ئېرىشتى. ئابدۇرېھىم ئوتكۇر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئوزۇن ژىللار كوڭلىگە پۈكۈپ ژۇرگەن ئوزىنىڭ ئوزىنىڭ قەلىمىدىن ھاسىل بولغان ئەجايىپ مەرۋايىتلار تىزمىسىگە گەۋدىلەندۇردى.

ئىستىداتلىق شائىر، يازغۇچى، دراماتۇرگ ۋە چوڭ ئەدەبىياتشۇناس ئالىم ئابدۇرېھىم ئوتكۇر تىلەشىۋ ئەپەندىنىڭ «بىر تامچە قان» (دراما، 1942 ـ ژىلى يېزىلغان ۋە سەھنىدە ئوينالغان)، «چىن مودەن» (دراما، لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن بىللە يازغان. 1944 ـ ژىلى سەھنىدە ئوينالغان)، «ژۇرەك مۇڭلىرى» (1946 ـ ژىل، لەنجۇ)، «تارىم بويلىرى»، (1948ـ ژىل)، «ئۇلۇق ئانا ھەققىدە چوچەك» (1979 ـ ژىل)، «قەشقەر كېچىسى» (1982 ـ ژىل) ناملىق شېئىرلار ۋە داستانلار توپلامىرىنى، «ئىز» (تارىخىي رومان، 1988 ـ ژىل)، «ئومۇر مەنزىللىرى» (توپلام، 1985 ـ ژىل)، «ئويغانغان زېمىن» (تارىخىي رومان، 1 ـ قىسىم، 1988 ـ ژىل)، «ئويغانغان زېمىن» (2 ـ قىسىم، 1994 ـ ژىل)، «غەزنىلەر بوسۇغىسىدا» (ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى، 1996 ـ ژىل) ناملىق ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇردى.

يازغۇچى «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن» رومانلىرىدا ئۇيغۇرلار دىيارىدا 20 ـ 30 ـ ژىللىرىدا يۈز بەرگەن مىللىي ـ ئازاتلىق ھەرىكەت ـ قۇرۇل قوزغىلىڭىغا مۇراجىەت قىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە چىگىش بولۇپ، ئۇيغۇرلار دىيارى بىر نەچچە دولەتنىڭ مەنپىيەتلىرى توقۇنۇشقان مۇرەككەپ ھادىسىلەرگە تولۇپ تاشقان ئىدى. ئابدۇرېھىم ئوتكۇر بۇ رومانلىرى ئارقىلىق ئەينە شۇ ۋاقىەلەرنىڭ ماھىيەتىنى ماھىرلىق بىلەن ئېچىپ، كىتاپخان كوز ئالدىغا بۇ تارىخنى يافقال نامايەن قىلىدۇ. ئۇ تارىخىي روماندا يېزىش مۇددىاسىنى:

كىشىكىم، ئۇنتۇماس ئوتمۇش ئەلەمنى،
قويار كەلگۈسىگە توغرا قەدەمنى.
ئىشەنچىم ھەر زامان كامىل ۋە پاكىز،
نىيەت ئىقبالىدا پاكلىق ئاڭا بائىز.

ـ دەپ ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلىگەن ئىدى.

ئەدىپ ئەسەرلىرىدە بۇ ۋاقىەلەرنى تارىخىي چىنلىق ۋە بەدىي ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەيدۇ، ئۇلارنى يازغۇچىنىڭ ئوز خەلقىنىڭ ئېغىر قىسمىتىگە نىسبەتەن خۇرسىنىشلىرى، كەلگۈسى ھەققىدىكى ئاكاھلاندۇرۇشلىرى ياقتال كوزگە چېلىقىدۇ.

ئابدۇرېھىم ئوتكۇرنىڭ بىر قاتار شېئىر، داستانلىرى خىتاي تىلىغا ۋە چەت ئەل تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئەدىپنىڭ «قەشقەر كېچىسى» ناملىق داستانى بىلەن «ئويغانغان زېمىن» رومانى خىتاي بويىچە مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىي ئىجادىيىتىنىڭ باھالاشتا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بىرىنچى دەرىجىلىك مۇكاپاتقا سازاۋەر بولدى.

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر تىل، ئەدەبىياتشۇناسلىق، تارىخ تەتقىقاتى بىلەنمۇ كەڭ دائىرىدە شۇغۇللىنىپ، چوڭ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن مەسۇلدار ئالىمدۇر. ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئىككى بۈيۈك نامايەندە ـ مەھمۇت قەشقەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا نەشر قىلىشقا سالماقلىق ھەسسە قوشتى. مەزكۇر ئەسەرلەر ھەققىدە قىممەتلىك ئىلمىي ماقالىلارنى، شۇنداقلا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، سەنئىتى ھەققىدە، قەرىنداش تۈركىي خەلقلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي ـ مەدەنىي ئالاقىلىرى ھەققىدە كوپلىگەن ئىلمىي قىممەتلى ژۇقۇرى ماقالىلارنى ئېلان قىلدى.

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر شائىر، يازغۇچى سۈپەتىدىلا ئەمەس، بەلكى ئەدەبىياتشۇناس ئالىم سۈپەتىدىمۇ كەڭ دائىرىدە ئېتىراپ قىلىندى. ئەنقەرە غازى ئۇنىۋېرسىتېتى پەن ۋە ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ دوكتورى ھۇلىيا قاسىاپوغلۇ چەنگەل: «ئوتكۇرنى كورۇش، ئۇنى قۇچاغلاش، قولغا سويۇش دۇنياسىدىكى ئەڭ بۈيۈك ئارزۇلىرىمنىڭ بىرىدۇر» ـ دېگەن.

ئىستىداتلىق شائىر، يازغۇچى ۋە ئالىمنىڭ ئىلمىي پەن تەتقىقاتى جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن ئوتۇقلىرى سالماقلىق بولغىنى ئۈچۈن. 1984 ـ ژىلى ئۇش ئۇ ئار بويىچە ئىلغار پەن ـ تېخنىكا خادىمى بولۇپ يۈكەك باھالاندى. ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرى ـ ئىلمىي ئەمگەكلىرى«ھازىرقى زامان جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر مەشھۇر كىشىلىرى قامۇسى» (بېجىڭ، 1992 ـ ژىل)، «جۇڭگو ھازىرقى زامان يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى كاتالوگى» (شاڭخەي، 1993ـ ژىل) قاتارلىق خ خ ج نىڭ ژىرىك قامۇسلىرىدىن ئالاھىدە ئورۇن ئالدى.

ئەدىپ بىر رۇبائىسىدا:

ئومۇر مەنزىلى ئاق قەغەزگە ئوخشار،
ھەر باسقان قەدەمدىن بىر ئىزنىڭ قالار.
يا ماختان، يا ئوكۇن، ئوزەكنىڭ ئىشى،
ئەڭ ئادىل ھوكۇمنى ئەل ئاڭا يازار.

ـ دەپ تەكتلىگەن ئىدى. ھە، ئابدۇرېھىم ئوتكۇرنىڭ ئىش ئىزلىرى ئەينە شۇنداق مول ۋە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سۈيۈملۈك پەرزەندى ئابدۇرېھىم ئوتكۇر 1995 ـ ژىلى 5 ـ ئوكتەبر كۈنى دۇنيادىن ئوتتى.

يادىكار سابىتىي.

○ ھەۋەسكارلار ئىجادىدىن

روھنىڭ مەدەتكار

زۇلمەتنىڭ تۈمىنى باسقاندا ئەلنى،
پارلىغان چاقماق بوپ يېنىپ چىقتىڭ سەن،
ئازاتلىق يولىدا باغلاپ سەن بەلنى،
خەلقىمنى كۈرەشكە ئېلىپ چىقتىڭ سەن.

كويۇنۇپ ئېلىمنىڭ قايغۇ ـ مۇڭىغا،
بوزەكلەر ئەھلىگە بولدۇڭ يار ـ يولەك.
تەۋرىنىپ كەتكەندى ئىلى تەۋەسى،
غازاتقا سەن تۇرۇپ چىققاندا بىلەك.

ئەركەك ئۇندىگەن قايتماس ئىرادەڭ،
غەلبىلەر قۇچۇشقا بولدى مەدەتكار.
ئېلىنىپ بايانداي سېپىلى شۇندا،
شۇھرەتكە بولۇنۇپ ئاتالدىڭ سەردار.

ناخشاڭغا قېتىلغان سادىر نامىڭنى،
ئەۋلادىڭ ياد ئېيتىپ كېلەر دىلدا.
دۇشمەنگە باش ئەگمەس جەڭگاۋار روھىڭ،
ساقلىنار ئۇ مەڭگۇ ژۇرەك قېتىدا.

سېغىنىش

بۇ يورۇق ئالەمگە كوزۇمنى ئاچقان،
يېزامنى سېغىنىپ ئويغا پاتىمەن.
خىيالىلار ئىلكىدە ئۇچۇپ بېرىشقا،
ئۇچار قۇش مىسالى قانات قاقمەن.

كوزۇمنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ ھامان،
قويىندا ئەركىلەپ ئوسكەن چاغلىرىم.
قانداقمۇ ئۇنتۇلسۇن مولدۇر سۇلىرى،
بەھۇزۇر سەيلە قىپ ژۇرگەن باغلىرىم.

ئانامنىڭ مېھرىدەك ئۇ ئىسسىق تەپتى،
سىڭىپتۇ تېنىمغا بالىلىغىمدا.
جۇدالىق دەملىرى ئورتىگەن مېنى،
ھە شۇندا سېنىڭدىن ئايرىلغىنىمدا.

جىسمىمنى باشتىلا تاۋلىغان ئوزەڭ،
ھىجراندا مەڭگۈلۈك كويۇپ ئوتمەيمەن.
كېلىدۇ ئاقىۋەت ۋىسال دەملىرى،
بالىلىق پەزىرىمنى شۇندا ئوتەيمەن.

ئوتسەمكەن ئەلەم چەكمەستىن

بىر ئومۇر ئوتسەمكەن ئەلەم چەكمەستىن،
خورلۇققا قالماستىن تا ئەبەتكە.
ژىجدان قوزغۇلۇپ نومۇسىغا ئولسەم،
نەسلىمنى قويماستىن ئەلەمگە ۋە دەرتكە.

ھە، ئاتا ـ بوۋامدىن مىراس بولۇپ قالغان،
ئۇيغۇر بوپ تۇغۇلۇپ ئۇيغۇرچە ئولمەك.
نەسلىمنى ئازات قىلىپ كەلگۈندىلەردىن،
ئۇ، قۇتلۇق ماكانىم چىگراسىن بولمەك.

كويۇنۇپ پەرزەنتلەر گەلگۈسى ئۈچۈن،
ئادا قىلىپ ئوتسەمكەن ئاتىلىق پەرزىم.
مەنمۇ شات بولۇپ كۆلەرمەن بىر كۈنلەر،
خۇداغا يەتسەكەن ئۇيغۇرلۇق ئەرزىم.

ئەرزىيدۇ!

يوللارنى تىنمىسىز كېزىدۇ ئىنسان،
كوزلەپ بىر مەنزىلنى قەدەملەر قويۇپ.
ئەركىنلىك، ئازاتلىق يولىدا ھەر كىم،
يورۇققا چىقسەكەن بەھرمان بولۇپ.

قانۇنى چېكىپ بار بۇ دۇنيانىڭمۇ!
ھەر نەرسە تەڭشىلىپ يولغا قويۇلغان.
گەر ئىنسان ئىلاھى يولىدا بولسا،
شۇ، ئىنسان قەلبىگە بىلىپ ھەم قونغان.

شۇڭلاشقا ئىزدەيمەن ئىنسان قەلبىدىن،
يارالمىش تەكتىدىن نېمە پۈتكەنىنى.
تەشۈشلىك ئويلاردا ھەقنى ئىزدىسەم،
كۆيۈنۈپ كېتىمەن ئەسلەپ ئوتكەنىنى.

نېچۈن مەن بوزەك، خورلۇنۇپ قالدىم،
باسقۇنچى زوراۋان رەقىپ ئالدىدا.
ئەۋلاتلار بەختىچۈن باربىنى ئاتاپ،
قىلساممۇ ئەرزىيدۇ بۇ جانىنى پىدا.

ئانا مېھرى

كوكۈلدە شاتلىق ھىسلار قۇچىمەن،
سەھەردە تۇرغان ئانامنى كورۇپ.
ھە، قۇچقۇم ئېلىپ ئېسىلىپ سويىمەن،
گۈللەر ئېچىلغان ھويلامدا ژۇرۇپ.

ئانام مېھرىدىن بەھرىمەن بولۇپ،
گۈلگە ئوخشىتىپ گۈلدەك كورۈمەن.
ئانا ۋەتەنگە قىياس قىلىپ مەن،
جودالىق دەردىنى بېسىپ كېلىمەن،

ئانام بىلەن مەن بەختىم ئولچەنمەك،
ئانا ۋەتىنىم ئانامدىن قالغان.
بولگۈنچى دەپ مىڭ قېتىنسىمۇ،
قارا يۈزلەرنىڭ داۋاسى يالغان.
ئابدۇقېيىم موھەدىن.

ئۇيغۇر خەلىق ھۇنەرۋەنچىلىگى

خوتەننىڭ قەدىمكى ئىپەك توقۇمچىلىغى

ئارخېولوگلارنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىشى ۋە «خەننامە»دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتى تەۋەسىدە، شەرىقتە نىيەدىن غەربىتە كۆمىنچە بولغان بوستانلىقلاردا ياشىغان قەدىمكى ئىنسانلار ئۇدۇن، رۇكلۇ، ئۇزۇن تات، كۆرلى، گۇما قاتارلىق شەھەر بەگلىكلىرىنى قۇرغان. ۋېي (مىلادىيە 220 ـ 265)، جىن (مىلادىيە 265 ـ 317) سۇلالىرىدىن كېيىن، ئۇدۇن پەيدىنپەي كۆچىپ، ژۇقىرىقى شەھەر بەگلىكلىرىنى ئوزىگە قوشۇۋالغان. ئەينى ۋاقىتتا بۇ زېمىندا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئەقىل ـ پاراسىتىگە تايىنىپ، ئوز رايونىنىڭ تەبىئىي ئەۋزەللىكىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، دېھانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئاساسىدا، توقۇمچىلىق، كۆلالچىلىق، نەققاشلىق، ھەيكەلتاراشلىق، مېتالچىلىق،ياغاشچىلىق قاتارلىق ھەر خىل ئېگىلىك تۈرلىرى ۋە قول ـ ھۈنەر سەنئىتى كەسىپلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. جۈملىدىن ئۇجمە ئوستۇرۇپ پىلە بېقىپ، مەشۇت تارتىپ، ھەر خىل رەڭدار كىمخاپ، تاۋار ـ دۇردۇنلارنى توقۇپ شوھرەت قازانغان.

ئىپەك توقۇلما مەھسۇلاتلىرى سۈپىتى ياخشى، رەڭگى جۇلالىق، چىداملىق، كىيىم كىيىسە كىشىنى ھوزۇرلاندۇرىدىغان بولغاچقا، قەدىمكى دەۋردە باھاسى قىممەت، بازىرى ئىشتىك مال بولغان. شۇڭا «ئىپەك ئېلى» ۋە ئىپەك توقۇمچىلىغى توغرىسىدا قەدىمدە ئوتكەن تارىخشۇناس، سەيياھلار كورگەن ـ بىلگەنلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان. ئىپەكچىلىك ھەققىدە ئەڭ دەسلەپ خاتىرە قالدۇرغان ئەسەر ھېرودوت (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 485 ـ 425 ـ ژىلغىچە)نىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر» بۇ ھەقتە مەلۇمات بەرگۈچى تۇنجى خەنزۇچە مەنبە بولۇپ، بۇ ئەسەردە: «پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئارشاقتېچە بولغان يەرلەردە ئىپەك، سىر يوق ئېدى» دېيىلگەن. «ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەپسىلات» دېگەن كىتابنىڭ 2 ـ جىلدىدا: «خوتەن ئۇيغۇرلىرى پىلە بېقىش، مەشۇت تارتىش ۋە شايى توقۇشنى بىلىدۇ» دېگەن. «غەربىي رايون توغرىسىدا خاتىرىلەر» دېگەن كىتابنىڭ 2 ـ جىلدىدا: «خوتەندە ياۋا پىلە ئىنتايىن كوپ، ئۇنىڭدىن توقۇلغان شايى، ئەتلەس، چۇچىنچىلەر ئىنتايىن پىششىق،پارقىراق ۋە ئېسىل بولىدۇ» دېيىلگەن.سۇڭ مۇنىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە كورگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن كىتابىدا: «ئۇيغۇرلار ئىپەك چىقىرىدۇ،مەشۇت ۋېسىتارتىدۇ. رەڭدار ئىپەك كىيىدۇ، يەنە كالاۋۇتۇن ئىشلەشكىمۇ ماھىر، خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئەينە شۇ كالاۋۇتۇن بىلەن كىمخاپ توقۇش سەنئىتىنى ئىجات قىلىپ، ئىپەك توقۇمچىلىق تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچقان ۋە ئەتراپتىكى جايلارغا چوڭقۇر تەسىر كورسەتكەن» دېيىلگەن. ژۇقىرىقىلار «ئىپەك ئېلى» ۋە ئىپەك توقۇمچىلىغى توغرىسىدا قالدۇرۇلغان خاتىرىلەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ھېرودوت، كتسىياس، سترابو، پتولېمېي قاتارلىق يۇنان ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «ئىپەك ئېلى»نى خىتاي ئالىمى چېن بوچۈن: «ھازىرقى ش ئۇ ئار، جۇملىدىن قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا خوتەن، يەكەنىي كورستىدىغانلىغى»نى مۇنەييەنلەشتۈردى. «تارىخىي خاتىرىلەر»دىكى «ئىپەك، سىر يوق» لۇقى ھەققىدىكى مەلۇمات پامىرنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا قارىتا ئېيتىلغان بولۇپ، پامىرنىڭ شەرقىي، قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان خوتەن رايونىنى ئوز ئىچىگە ئالىمايدۇ، «غەربىي رايون توغرىسىدا خاتىرىلەر» قاتارلىق ئۇچ ئەسەردە خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ پىلە بېقىش، مەشۇت تارتىش، شايى، ئەتلەس، كىمخاپ توقۇش ھۇنەر ـ سەنئىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ ھەقتىكى خاتىرىلەر 1949 ـ ژىلدىن كېيىن، خوتەن رايونىدا ئىپلىپ بېرىلغان ئار ـ خېولوگىيەلىك تەكشۈرۈش جەريانىدا تېپىلغان ئىپەك توقۇلما بۇيۇملارنىڭ كوپلۇگى، ژىل دەۋرىنىڭ ئۇزۇنلۇغى ۋە ئوزگىچە ئالاھىدىلىگى بىلەن ئەملىي فاكتقا ئېرىشتى.

1959 ـ ژىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نىيە خارابىسىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە ئائىت بىر جۇپ ئەر ـ ئايال دەپنە قىلىنغان قەبرىدىن «رەڭدار كىمخاپ تون، ھەر خىل كۆل چۈشۈرۈلگەن چىرايلىق كەشتە بۇيۇملار، ئىپلىمزنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى دەۋرىگە ئائىت پاختا توقۇلمىلىرى ۋە بۇددا سەنئىتى بۇيۇملىرى تېپىلغان».

1980 ـ ژىل 12 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى تەكشۈرۈش جەريانىدا يەنە شۇ نىيە خارابىسىدىن «پىلە غوزىسى، مەشۇت، ئىپەك، ژۇڭ توقۇلمىلار، توقۇمچىلىق سايمانلىرى تېپىلغان بولۇپ، پىلە غوزىسى يەرلىك مەھسۇلات دەپ بېكىتىلگەن. 1959 ـ ژىلى كېرىيە ناھىيەسىنىڭ قارا ـ دوڭ خارابىسىدىن «شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىگە ئائىت ئىپەك توقۇلما بۇيۇم، قەزىل تەگلىك، ئاق گۈللۈك شايى تېپىلغان بولۇپ، بۇ ئۇدۇننىڭ يەرلىك مەھسۇلاتى دەپ قارالغان».ژۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە 1984 ـ ژىل 1 ـ ئاي ۋە 11 ـ 12 ـ ئايلاردا خوتەن ۋىلايىتىدىكى لوپ ناھىيەسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىغىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئىپەك توقۇمچىلىق سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىش دەۋرىنى يەنمۇ ئىلگىرى سۈرىدىغان فاكتلار بىلەن تەمىنلىدى. بۇ قېتىم سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىغىدا جەمئىي 52 قەبرە قېزىلغان بولۇپ، 1000 پارچىغا يېقىن مەدەنىيەت يادىكارلىغى تېپىلغان.ئالاھىدە خىرەتلىك بۇيۇملار ئىچىدە «ئىپەك توقۇلمىلاردىن كىمخاپ، قوش ئەنلىك (ئىككى يۈزى ئوخشاش) كىمخاپ، مەشۇت (جەسەتلەرنىڭ يۈزىگە، بېشىغا يوگەلگەن)،شامدىن تىكىلگەن يازلىق كىيىم ـ كېچەكلەر تېپىلغان. مىس كورگۇ، تاغاق، دورا ـ دەرمەكلەر كىمخاپتىن تىكىلگەن خالتا ئىچىگە سېلىنغان» بولۇپ، بۇ بۇيۇملار تېپىلغان « م 02 ـ قەبرىنىڭ مۇتلەق ژىل دەۋرى 65 ± 2290 ژىل بۇرۇن ئېكەنلىگى مۇقىملاشتۇرۇلدى». خوتەن توقۇمچىلىق مەدەنىيىتى جۇملىدىن ئىپەك توقۇمچىلىق سەنئىتىنى نامايان قىلىدىغان ماددىي بۇيۇملار كوپ بولۇپ، بۇلار قەدىمكى دەۋردە تەرەققىي قىلغان ئىپەك توقۇمچىلىغىنىڭ گۈۋاچسى سۈپىتىدە كورگەزمە قىلىنىۋاتىدۇ.

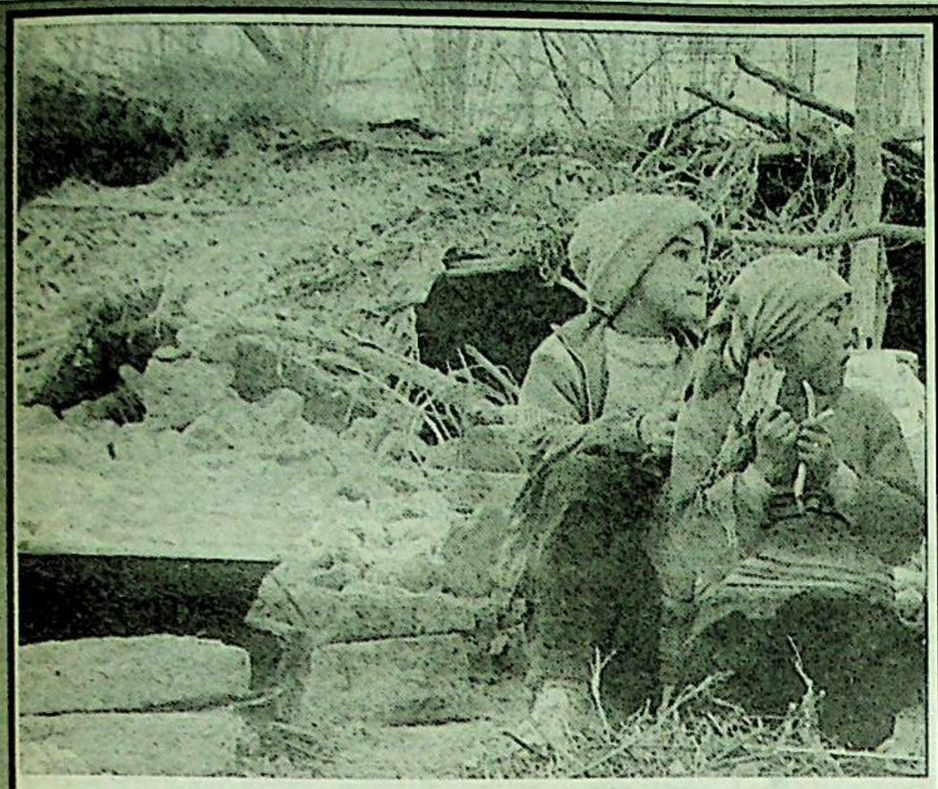
خوتەندە قەدىمكى دەۋردە ژۇڭ، ئىپەك، پاختا توقۇمچىلىغى بىر ـ بىرىگە ئاساس يارىتىپ بېرىش، بىر ـ بىرىنى تولۇقلاش ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان. خوتەن دائىرىسىدىكى ھەر قايسى خارابىلىكلەر ھەممىسىدىن ژۇڭ، ئىپەك، پاختا توقۇلمىلىرىنىڭ بىرگە تېپىلىشى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، خوتەندىن تېپىلغان ژۇڭ، ئىپەك، پاختا توقۇلمىلار ژۇقىرى ماھارەت بىلەن توقۇلغان بولۇپ، ھەر خىل كۆل، نادەم، ھايۋان ۋە مېۋىلەرنىڭ تەسۋىرىي سۈرەتلىرى كەشتىلەنگەن. ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان ئەتلەس پارچىلىرىنىڭ (سامپۇل قەبرىستانلىغىدىن قېزىۋېلىنغان) تېگىنىڭ رەڭگى قىزىل، كۈلى سېرىق، گۈل شەكلى تارغاق چىشى شەكلىدە چىقىرىلغان. نىيە ناھىيەسىدىكى 1 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن تېپىلغان «بىر پارچە كىمخاپقا كەشتىلەپ ئىشلەنگەن بۇددا سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن».يەنە مۇشۇ قەبرىدىن «ئۇنچە چەمبەرەككە تولپارلىق چۆۋەندىز سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ» تېپىلغان. بۇنداق «نۇسخىلىق، نەقىشلىك، سۈرەتلىك توقۇلما بۇيۇملار پەقەت خوتەن رايونىدىلا زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن» بولۇپ، ئىپەك توقۇلمىلارنىڭ تۇرىنىڭ كوپلۇگى، رەڭگىنىڭ كوركەملىگى، توقۇلۇشنىڭ سىپتىلغى، نەپىسلىگى قەدىمكى خوتەن ئىپەك توقۇمچىلىق ھۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ ژۇقىرى تەرەققىيات سەۋىيەسىنى نامايەن قىلىپ بېرىدۇ.

خوتەننىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى ئىپەك توقۇمچىلىغىنىڭ شاھىدى بولغان ئەتلەس توقۇمچىلىغى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. 1950 ـ ژىللاردىن كېيىن، ئىپەك تارتىش ئۇسۇلى قەدەممۇ قەدەم ماشىنىلاشتى، ئامما ئەتلەس ھازىرمۇ ئەنئەنىۋى ياغاچ دۇكاندا توقۇلىدۇ.

خوتەندە قەدىمدە ئوتكەن ماھىر ئۇستىلارنىڭ ئەجىر سىڭدۈررۈپ تەرەققىي قىلدۇرۇشى، شاگىرتلىرىغا ئوگىتىشى ئارقىلىق ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىشىپ ۋە بېيىپ، ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ كەلگەن ئىپەك توقۇمچىلىغى يەنە ئىزچىل تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. ۋىلايەتكە بېۋاستە قارىشىلىق ئىپەك توقۇمچىلىق زاۋۇدى بولغاندىن تاشقىرى يەنە ھەر قايسى ناھىيەلەردىمۇ ئىپەك توقۇمچىلىق زاۋۇدى قۇرۇلدى. ھازىر خوتەن ئىپەك توقۇمچىلىق زاۋۇدى (1953 ـ ژىلى قۇرۇلغان)نىڭ مەھسۇلاتلىرى جىاڭسۇ، شاڭخەي قاتارلىق ئىچكىرى ئولكە بازارلىرىدا سېتىلغاندىن تاشقىرى، مۇستەقىل دولەتلەر بىرلەشمىسى، پاكستان، گېرمانىيە، شۋېتسارىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دولەتلەرگە ئېكسپورت قىلىنىدۇ.

مەمەت ئابلا.

(«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىگى» ژۇرنالىنىڭ 2002 ـ ژىل، 2 ـ سانىدىن ئېلىندى.)

خەلقىمىزنىڭ ئورتاق پاجىەسى

ئۇيغۇرلار دىيارىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەزىزانە قەشقەر ۋىلايىتىدە يۇز بەرگەن قاتتىق يەر تەۋرەش بىز قازاقستانلىقلارنىمۇ پەرۋاسىز قالدۇرمىدى. چوڭقۇر قايغۇ ھەسرەتكە بولىدى. بۇ كۈنلىرى بىز ئانا دىيارىدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قايغۇسىغا ئورتاقلىشىپ، ئوزلىرىنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن مەڭگۈلۈككە ئايرىلغانلار بىلەن بىللە ھەسرەتلىنىمىز. كىشىلەر ئارقا ـ ئارقىدىن بىزگە تېلېفون قىلىپ ياكى رېداكسىيەگە كېلىپ بۇ پاجىە ھەققىدە ئوز پىكىرلىرى بىلەن ئورتاقلاشتى.

ماھمۇت ئەكرەم، پېنسىونېر، گېزىتىمىزنىڭ مۇئەللىپلىرىنىڭ بىرى، تاشكەنت شەھىرى، تېلېفون ئارقىلىق:

ـ ئاممۇۋي ئەخبارات ۋاستىلىرىدىن ش ئۇ ئار نىڭ جەنۇبىدا كۈچلۈك يەر تەۋرەش ئالىپتى يۈز بەرگەنلىكىدىن خەۋەر يېپىپ، چوڭقۇر قايغۇردۇم. خەلقىمىز مۇستەملىكىچىلەرنىڭ دەردىنى ئاز تارتقاندەك، ئەندى بۇ تەبىئىي ئاپەتنىڭ دەردىنى تارتماقتا. يەر تەۋرەش ھادىسىسى يۈز بەرگەن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پەيزىۋات ۋە مارالبېشى ناھىيەلىرىدە ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇرلار ياشايدۇ. خەلقىمىزنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ ئېغىر پاجىەگە ھەممىمىز ھەسرەتلىنىمىز. بىز سىلەر بىلەن بىللە ئەزىز قېرىنداشلار!

مەھەممەتجان ھاجىم قادىروۋ، پېنسىونېر:

ـ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونىنىڭ جەنۇبىدا ـ ئېنىغرىغى قەشقەرگە يېقىن ناھىيەلەردە كۈچلۈك يەر تەۋرەپ، مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ زەردىاپ چەككەنلىگىنى، باش ـ پاناسىز قالغانلىغىنى ئاڭلاپ كۆڭلۈم بۇزۇلۇپ كەتتى، ھەسرەتلەندىم. ئۇيغۇرلار دىيارىدا يۈز بەرگەن بۇ ئېغىر پاجىە ھەممىمىزگە ئورتاق پاجىە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەر تەۋرەش پاجىەسى قىشتا يۈز بەرگەنلىگى تېخىمۇ ئېغىردۇر، باش ـ پاناسىز قالغانلار سوغۇدا تالادا تۇنەشكە مەجبۇر بولغان. ئىلاھىم، زەردىاپ چەككەنلەرگە ئاللا ـ تائالا مەدەت بەرسۇن.

مەسمجان زۇلپىقاروۋ، يازغۇچى:

ـ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاساسىي قىسمى ئىستىقامەت قىلىدىغان ئەزىزانە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى پەيزىۋات، مارالبېشى ناھىيەلىرىدە ھالاكەتلىك يەر تەۋرەش ھادىسىسى يۈز بەرگەنلىكىنى ئاڭلاپ قاتتىق ئەپسۇسلاندىم. ئادەملەرنىڭ ھالاك بولۇشى ـ بۇ ئورنى تولماس ئېغىر يوقتىشتۇر. بۇ قېتىمقى دىياردا شۇنداقلا خەلقىمىزنىڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە كوپلىگەن تەۋرۈك، نادىر بېنالار، ئىنشائاتلەر بولىدىغان، ئۇلارمۇ ۋەيران بولىدىمىكىن؟ ھەجاپاكەش خەلقىمىزنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ ئېغىر كۈلپەتكە ھەممىمىز قاتتىق ئېچىنىمىز.

باش مۇھەررىر ي. ئازاماتوۋ.

پىكىر ھايات

ئالمۇتا، 480044 ئىپەك يولى كوچىسى 50 بىنا، 8 ـ قەۋەت، 813 ـ خانە

گېزىتنى تەسىس قىلغۇچى ـ جاۋاپكەرلىگى چەكلەنگەن «ۋسال» شىركىتى.

تىراژى 1700 زاكاز 9698

تېلېفون: 59 ـ 84 ـ 73

«Йени хаят» (Новая жизнь) индекс 65359, республиканская общественно-политическая газета, регистрационное свидетельство №603 -- Г. Выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 17 марта 1999 г.

Отпечатано в ЗАО «Дәуір». 480044, г. Алматы. ул.Жибек жолы, 50.

М 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 П 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

گېزىتىمىز سەھىپىلىرىدە بېسىلغان ماقالىلار مۇئەللىپلىرىنىڭ مەۋقەسى تەھرىراتىمىزنىڭ مەۋقەسى بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. تەھرىراتتىن ماتېرىياللار قايتۇرىلمايدۇ ۋە جاۋاپ بېرىلمەيدۇ.

ئەۋلاد گۈۋۈپىسى www.uyghur.org www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

يېڭى ھايات

Йеңи һаят

2003
ئەپرىل
№4
(4162)

جۇمھۇرىيەتلىك ئىجتىمائىي ـ سىياسىي گېزىت. 1970 ـ يىلى 1 ـ يانۋاردىن باشلاپ چىقىۋاتىدۇ

فوتو ئېتيۇد

ئۇيغۇر بالىلىرىغا مىللىي كىيىم ئەجايىپ يارىشىدۇ. ئۇچقۇن قۇربانىنىيازوۋ چۈشەرگەن سۈرەت

نۆۋەتتىكى ئۈچرىشىش چولپان ـ ئاتا شەھىرىدە ئوتكۈزۈلىدۇ

ئىسسىقكولنىڭ بويىغا جايلاشقان قىرغىزستاننىڭ چولپان ـ ئاتا شەھىرىدە شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىغا (ش ھ ت) ئەزا دۆلەتلەر مىللىي ئۇيغۇنلاشتۇرغۇچىلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى ئۈچرىشىشى بولىدۇ. ش ھ ت غا ئەزا ئالتە دۆلەتنىڭ ۋەكىللىرى تەشكىلات دائىرىسىدە ھەمكارلىقنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئىستىقبالىنى، شۇنداقلا ش ھ ت نىڭ باشقا خەلق ئارا تەشكىلاتلار ۋە دۆلەتلەر بىلەن ئوز ئارا ھەربىر كەت قىلىش مەسىلىلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشنى نىيەت قىلمۇاتىدۇ. مىللىي ئۇيغۇنلاشتۇرغۇچىلار كېڭىشى تەشكىلاتنىڭ مالىيە بىلەن تەمىنلەش پرىنسىپلىرىنى، شۇنداقلا ش ھ ت ئورگانلىرىنىڭ شۇ جۈملىدىن دائىم ھەربىر كەت قىلىدىغان ـ كاتىباتنىڭ ۋە تەپرورلىرىمغا قارشى رېگونال تارماقنىڭ ئىش تەرتىۋىنى بەلگۈلەيدىغان ھوججەتلەرنى قاراپ چىقىدۇ. كېڭەشنىڭ ئىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا ش ھ ت غا ئەزا ئەللەر ئېكسپېرتلىرىنىڭ يىغىنچى ئۈچرىشىشى ئوتكۈزۈلىدۇ، ئۇنىڭدا ش ھ ت نىڭ تەپرورلىرىمغا قارشى رېگونالىق تارمىغىنىڭ ئىش باشلاش توغرىلىق مەسلە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بۇ ئۈچرىشىش دائىرىسىدە روسسىيە، قازاقستان، خىتاي، قىرغىزستان، تاجىكستان ۋە ئوزبەكستانىنىڭ مالىيە مەھكىمىلىرى ئېكسپېرتلىرىنىڭ مەجلىسى بولۇپ ئوتىدۇ.

شەرىق ـ غەرىپ

خىتاي 2001 ـ ئىلدىن باشلاپ مەملىكەتنىڭ گازغا باي غەربىي رايونلىرىدىن گاز پروۋودنىسى سېلىش لايىھىسىنى چاپسان سۈرئەتلەر بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرماقتا.3900 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى گاز پروۋودى شىنجاڭ ئۇيغۇر ۋە نىڭشا ـ خۇيئەي ئاۋتونوم رايونلىرىنىڭ ۋە گەنسۇ ئولكىسىنىڭ تەۋەلىرىدىن ئوتىدۇ. ھازىرقى ۋاقىتتا گاز پروۋودىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئىشلار تامامىلاندى ۋە غەربىي ـ شىمال گەنسۇ ئولكىسىنىڭ تەۋەسىدە 990 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى گاز پروۋودى قۇرۇلۇشى باشلاندى. نەرقى 4,8 مىللىارد دوللارنى تەشكىل قىلىدىغان بۇ گاز پروۋودى ئارقىلىق ھەر ئىلى 12 مىللىارد كۇبومېتر گاز خىتايغا ئىنىڭ غەربىدىن شەرقىگە ئەۋەتىلىدۇ. ئاستانا بىجىڭ خ خ ج نىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونىغا گاز پروۋودى سېلىشنى ۋە ئۇنى كېلەچەكتە شەرىق ـ غەرىپ سىستېمىسىغا ئۇلاشتۇرۇشنى تەكلىپ قىلغانلىغىغا قارىماي، خ خ ج نىڭ شەرقىي رېگونلىرىدا ئىلگەرىكىدەكلا ئېنېرگىيە رېسۇرسلىرىنىڭ يېتىشمەسلىگى سېزىلىۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە خىتاي رەھبەرلىگى قازاقستان رەھبەرلىگىنىڭ تەكلىۋىگە مەنپىيەتدارلىغىنى بىلدۈردى ۋە ئېنېرگېتىكا ساھاسىدا ھەمكارلىششىنى تەرەققىي ئەتكۈزۈش مەخسۇس ئۇنى يېقىنقى ۋاقىت ئىچىدە قاراپ چىقىدىغانلىغىنى ۋەدە قىلدى.

مەرھەمەت خالىس ئىختىسادىي ياردەم قولىنى سۇنغۇچىلارغا بىزنىڭ ھېساپ چوتىمىز:

p/c 406467897 ТОО
"Висал"
РНН600400099802 МФО
190501719,
код 719 АГФ ОАО Банк
"Центр Кредит"

جاۋاپكەرلىك ۋە شېرىكلىك

31 ـ مارت كۈنى مەملىكەت پرېزىدېنتى ھوزۇرىدىكى ئاممىۋىي ئەخبارات ۋاستىلىرى بويىچە جەمىيەتلىك كېڭەشنىڭ بىرىنچى مەجلىسى بولدى. ئۇنىڭغا نۇرسۇلتان نازارباييۇ ئىشتىراك قىلدى. بۇ ئورگاننى قۇرۇش ئىدىياسى ئوتكەن ئىلى ئاپرېلدا ئوزبالىستانلارنىڭ بىرىنچى كونگرېسىدا كوتىرىلگەن ئىدى. جەمىيەتلىك كېڭەشنىڭ تەركىۋىگە 23 ئادەم كىردى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا جۇمھۇرىيەتلىك ۋە رېگونالىق ئاممىۋىي ئەخبارات ۋاستىلىرىنىڭ رەھبەرلىرى، دېپۇتاتلار، ئىجرائىي ھاكىمىيەت ۋەكىللىرى بار. كېڭەشنى ئوزبالىستان ئىتتىپاقى باشقارمىسىنىڭ رەئىسى سېيتقازى ماتاييۇ باشقۇرىدۇ. مەجلىستە ن. نازارباييۇ سوزگە چىقتى. ئۇ ئوز سوزىدە مەملىكەتتە سېنزۇرلۇقنىڭ مەنئىي قىلىنغانلىغىنى، ئاممىۋىي ئەخبارات ۋاستىلىرى ئوچۇن سېلىق ئىمتىيازلىرى ئورنىتىلغانلىغىنى تەكىتلىدى.

ـ مەلۇمكى، ھەر قانداق دۆلەتتە سوز ئەركىنلىكى ۋە ئاممىۋىي ئەخبارات ۋاستىلىرى ئۇلارنىڭ نازارەتسىزلىكىنى بىلدۈرمەيدۇ، ـ دەپ تەكىتلىدى پرېزىدېنت. ـ شۇنداقلا ئاممىۋىي ئەخبارات ۋاستىلىرىنىڭ جەمىيەت ئالدىدىكى جاۋاپكەرلىكىمۇ مەنئىي قىلىنمايدۇ.

ئۇرسۇلتان نازارباييۇ ھاكىمىيەت تەرەپتىن مەتبۇئات ئوستىدىن ئوتتوز ئەمەس نازارەت مەۋجۇت بولغان فرانسىيە، ۋېنگرىيە، پولشا ۋە ئا ق ش قا ئوخشاش تەرەققىي ئەتكەن ئەللەرنى مىسال كەلتۈردى.

دۆلەت رەھبىرى مەتبۇئات مىللەتلەر ئارا ۋە دىنلار ئارا ئوچمەنلىكنى ئوڭ ئالدۇرماي، بىرىنچى نوۋەتتە جەمىيەت مەنپىيەتلىرىنى ھىمايە قىلىشى لازىم دەپ تەكىتلىدى.

ـ سوز ئەركىنلىكى ئوز بۇيرۇتمىچىلىرىدىن مۇكاپات ئېلىش ھوقۇقىنى بەرمەيدۇ، ـ دەپ تەكىتلىدى پرېزىدېنت. ـ بۇ سوز ئەركىنلىكى ئەمەس، بەلكى مالىيەۋي قۇللۇق.

نۇرسۇلتان نازارباييۇ ئاممىۋىي ئەخبارات ۋاستىلىرى بىلەن ھاكىمىيەتنىڭ شېرىكلەر سۈپىتىدە ئىشلەيدىغان ۋە تالاش ـ تارتىشلارنى مەدەنىيەتلىك ھەل قىلىش سىستېمىسىغا كوچۇش ۋاقتى كەلدى دەپ ھېساپلايدۇ. بۇنىڭدا جەمىيەتلىك كېڭەشنىڭ ئابرويلۇق پىكىر قىلىش مەركىزى سۈپىتىدىكى رولى مۇھىم بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

دەسلەپكى مەجلىسنىڭ يەكۈنى بويىچە جەمىيەتلىك كېڭەش دۆلەت رەھبىرى بىلەن يېرىم ۋاقىت بىر قېتىم ئۇچرىشىدىغانلىغى توغرىلىق قارار قوبۇل قىلىندى. لېكىن جىددىي ئاساسلار بولغان تەغدىردە دۆلەت رەھبىرى كېڭەش ئەزالىرىنى مۇددىتىدىن بۇرۇن قوبۇل قىلىشقا تەييار.

ئارمىيەگە چاقىرىش باشلاندى

قازاقستاندا ئەتىيازلىق ئارمىيەگە چاقىرىش باشلاندى. 27 ـ مارت كۈنى بۇ ھەقتە تېگىشلىك پەرمانىنى ئالىي باش قوماندان نۇرسۇلتان نازارباييۇ ئىمزالىدى. مۇداپىە مىنىستىرلىگى مەتبۇئات خىزمىتىنىڭ خەۋەر قىلىشىغا قارىغاندا، بىيىل 10 مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى ئارمىيەگە چاقىرىش كوزدە تۇتۇلماقتا. بۇ ئوتكەن ۋىللاردىكىگە قارىغاندا خېلە ئاز. ھەربىي مەھكىمىدە بىرلىكەن ئىزاھەتكە قارىغاندا، بۇ سولداتلار، سېرژانتلار، ستارشىنىلار لاۋازىملىرىنىڭ شەرتنامە بويىچە سەپەرۋەر قىلىنغان ھەربىي خىزمەتچىلەر ئالماشتۇرۇلۇشى بىلەن باغلىق.

بىيىل مۇددەتلىك ھەربىي خىزمەت قەرەلى ئوزگەرتىلمىدى. جۈملىدىن، ئارمىيەگە چاقىرتىلغان ئالىي مەلۇماتلىقلار 1 ۋىل، ئالىي مەلۇماتى يوقلار 2 ۋىل خىزمەت قىلىدۇ.

مەبلەغنى ئىختىسات قىلىش مەخسۇسدە ھەربىي قىسمىلارنى تولۇقلاش ئاساسىي جەھەتتىن تەپرورتورىيە پرىنسىپى بويىچە ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. «تەجرىبىنىڭ كورسېتىشىگە قارىغاندا، ھەربىي قىسمىلارنى تەپرورتورىيەلىك پرىنسىپ بويىچە تولۇقلاش ياخشى سولداتلارنىڭ ئەخلاقىي ـ پسىخولوگىيەلىك كەيپىياتىنى ۋۇقۇرى كوتىرىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەربىي كوللېكتىۋلارغا ئۇگىنىش مۇددىتىنى قىسقارتىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇلار مۇددەتلىك ھەربىي خىزمەتكە چاقىرغۇچىلارنىڭ سالاھىيەتلىگىگە نىسبەتەن تەلەپنى كۈچەيتىشتىن تاشقىرى، قازاقستان ئارمىيەسىدە 2001 ـ ئىلدىن باشلاپ ۋ ئى ج ـ ئىنفېكسىيەسىگە تېست ۋۇرگۈزۈلمەكتە.

تەبرىكلەيمىز!

پەخرىي دىپلومغا سازاۋەر بولدى

يېقىندا ئالمۇتىدا، ئاباي نامىدىكى ئوپېرا ۋە بالېت تېاتىرىدا، قازاقستان جۇمھۇرىيىتى بويىچەئەڭ ياخشى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئاممىۋى ئەخبارات ۋاستىلىرى رېداكسىيەلىرىگە 2002 ـ ئىلىنڭ يەكۈنى بويىچە، قازاقستان ۋۇرنالىستىكا ئاكادېمىيەسىنىڭ قىلغان«ئالتىن ۋۇلدىز»،«ئالتىن سامرۇق» مۇكاپاتلىرىنى ۋە پەخرىي دىپلوملارنى تاپشۇرۇش تەنتەنىسى بولۇپ ئوتتى. مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ئىجادىي كوللېكتىۋلار ئارىسىدا «ئۇيغۇر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ رېداكسىيەسىمۇ بار. «ئۇيغۇر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ رېداكسىيەسى قازاقستان ۋۇرنالىستىكا ئاكادېمىيەسىنىڭ پەخرىي دىپلومغا سازاۋەر بولدى.

بىز كەسپداشلارنى بۇ مۇكاپات بىلەن سەممىي تەبرىكلەيمىز.

مەملىكەت سانائىتىنىڭ كېلەچىكى ھەققىدە مۇنازىرە

جەنۇبىي پايتەختتە ئىختىسادىي تەرەققىياتلار ئىنستىتۇتى مەملىكەت سانائىتىنىڭ كېلەچىكى توغرىلىق مەركەزگە ئايلاندى. بۇ يەردە «ئىندۇستىريال سىياسەت - تۇراقلىق ئىختىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي ئامىلى» دېگەن ئىلمىي - نەمەلىي كونفېرېنسىيە بولۇپ ئوتتى. جۇمھۇرىيەتنىڭ ئىختىسات ۋە بيۇدژېتنى پلانلاش مىنىستىرلىكىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى، ئاتاقلىق تىجارەتچىلەر، ئالىملار قازاقستان سانائەت تەرەققىياتىنىڭ ئىستىقبالىنى مۇھاكىمە قىلدى.

يېقىندا ھوكۇمەتكە تەكلىپ قىلىنغان پروگراممىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جۇمھۇرىيەتكە ئىختىسات ئوسۇلىنىڭ ژۇقۇرى سۈرئىتىنى - كام دېگەندە ژىلىغا 9 پائىزنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. ئىچكى ئۇمۇمىي مەھسۇلات 2000 - ژىل بىلەن سېلىشتۇرغاندا 2015 - ژىلى ئۈچ - ئۈچ يېرىم ھەسسە كۆپەيتىلىدۇ، مەھسۇلاتنى ياكلۇئاشتىن ئىشلەش سانائىتىدە ئوسۇش سۈرئىتى 4، 8 پائىزنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەمگەك ئۇنۇمى كام دېگەندە ئۈچ ھەسسە ئوسىدۇ. ئىختىسات ۋە بيۇدژېتنى پلانلاش ۋىتسې مىنىستىرى ئېربول ئورنىبايېۋ بەلگۈلەنگەن بۇ پەللىلەرگە باھا بەرگەن ھالدا، جۇمھۇرىيەت خام ئەشياغا بولغان يونىلىشتىن ۋاز كېچىپ، خىزمەت كورسىتىش - تېخنو-لوگىيالىك ئىختىساتقا نىسبەتەن پرىنسىپال قەدەم تاشلىغاندا كوزلىگەن مەخسەتكە يېتىش مۇمكىن ئېكەنلىگىنى تەكىتلىدى.

ئىختىسات ۋە بيۇدژېتنى پلانلاش مىنىستىرلىگىنىڭ ۋەكىللىرى ئوز نوۋېتىدە خوۋسۇسىي تارماقتا ماركېتىنگ تەتقىقاتلىرىنى ئېلىپ بېرىشنى، مەھسۇلاتنى سېتىش بازارلىرى ۋە ئىشلەپ چىقىرىش تىكى يېڭى تېخنولوگىيەلەر توغرىلىق ئەخبارات توپلاشنى تەكلىپ قىلدى. ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئەينە شۇنىڭدىن كېيىن تەرەققىيات ئورۇنلىرىنى قۇرۇش كېرەك، ئۇلار بولغۇسى لايىھلارنىڭ كاپالىتى بولۇش مۇمكىن.

ژۇقۇرىدا تەكىتلەنگەن پروگراممىغا ئوڭ باسقۇچتا: 2003 - 2005 - ژىللىرى، 2006 - 2010 ۋە ئاخىرىدا 2011 - 2015 - ژىللىرى ئەمەلگە ئاشۇرىلىدۇ. بىرىنچى، تەييارلىق باسقۇچتا ئەمەلدىكى قانۇنلارغا قوشۇمچىلار ۋە ئوزگەرتىشلەر كىرگۈزىلىدۇ، يېڭى قانۇنلار قوبۇل قىلىنىدۇ. ئىكىنچى باسقۇچ - ئىختىساتنىڭ بارلىق ساھالىرىدا دولەت پروگراممىسىنى پائال ئەمەلگە ئاشۇرۇش دەۋرى. ئەندى ئۈچىنچى باسقۇچتا يېڭى سانائەت قۇۋۋەتلىرىنى جارىي قىلىش ۋە يېڭى ساھالاردا ھەم بازارلاردا قوشۇمچە تەن نەرىقلەرنى يولغا سېلىش ھەم بەلگىلەش يۈز بېرىدۇ. تۇۋار ئىشلەپ چىقىرىش ۋە ئېكسپورت قىلىش ھەم خىزمەت كورسىتىشنىڭ ئوسۇش سۈرئىتى نېفت ۋە گاز چىقىرىش ئوسۇش سۈرئىتىدىن ئۇستۇن بولىدىغانلىغى كۆتۈلمەكتە.

سابىق شەرقىي تۈركىستان ھوكۇمىتىنىڭ قارارىغا بىنائەن 1945 - ژىلى 8 - ئاپرىل كۈنى ئىلگەركى پارتىزان ئوتىرەدلىرى ئاساسىدا مۇنتەزىم مىللىي ئارمىيە تەشكىل قىلىنغان ئىدى. سۈرەتتە: مىللىي ئارمىيەنىڭ بىر توپ ئوفىتسېرلىرى، ئوڭدىن ئۈچىنچى كىشى (ئولتارغانلار) مىللىي ئارمىيە رازۋېدكا باشقارمىسىنىڭ باشلىغى پولكوۋنىك زىيا سەمەدىي.
(سۈرەتنى كېيىنتىمىز ئاكتۇبستى نازىلە يۈسىۋۇا بىزگە ھاۋالە قىلغان.)

ئىسلام ۋە ئىمان

مۇندىن بىر نەچچە ژىل بۇرۇن قازاقستاندىكى مەلۇم بىر ئۇيغۇر مەھەللىسىنىڭ مەسچىتىدە جۇمە نامىزى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، جامائەتلەر بىلەن ئوز ئارا سوھبەتلىشىپ ئولتۇراتتۇق. ئولتۇرغانلار ئىچىدىن بىر مويسىپىت كىشى ئورنىدىن تۇرۇپ:

- بالام سىزدىن سورايدىغان بىر مەسىلە بار ئىدى، - دېگىنىچە سوز باشلىدى ھېلىقى كىشى - ئومرۇمدىمۇ ئاخىرلىشىش ئالدىدا تۇرىۋاتىدۇ. مېنىڭ ژىققان مال - دۇنيالىرىمدىمۇ خېلە بار. شۇنىڭ ئۈچتىن بىرىنى مەن ئولگەندىن كېيىن جىنازە مەراسىمىم ۋە نەزىر - چىراقلىرىم ئۈچۈن ئىشلىتىشكە ۋەسىيەت قىلغاندىم. ئەلۋەتتە بۇ - نىڭدا ساۋابىنى كوزلىدىم. بۇنىڭغا دىنىمىز نېمە دەيدىكىن؟

- بۇ مەسىلىنى سوريغىنىڭىز ياخشى بولدى. باشقىلارمۇ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ ھەقتە مەلۇماتقا ئىگە بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس، - دېدىم ئۇنىڭ سوئالىغا مەنمۇنلۇق بىلدۈرۈپ، - ئاۋال شۇنى ئېنىق چۈشىنىشىمىز كېرەككى، ئاللا تائالا قۇرئاندا ياكى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھەدىسلىرىدە ئولگۈچىنىڭ جىنازا مۇراسىمى ۋە نەزىر - چىراقلىرى ئۈچۈن سىلەر مەخسەت قىلغان ئىشلارنىڭ ھېچ بىرىنى بۇيرىغان ئەمەس، پەقەت ئولگۈچىگە ھورمەت بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۈچ كۈنگە قەدەر كۆلكەردىن، ناخشا - مۇزىكىلار ياڭرىتىلىشتىن ئۇزاق تۇرۇش، ئولگۈچىنىڭ گۇناھىلىرىنىڭ مەغپىرەت قىلىنىشىنى ئاللادىن سوراش، ئۇنىڭ ھەققىدە دۇئانى كوپ قىلىش، ئۇنىڭ ھەققىدە سەدىقىلەرنى بېرىش، ئولگۈچى ئايال بولسا ئېرىنىڭ ئۇنىڭغا ئۈچ كۈن تەزىيە بىلدۈرۈشى، ئەگەر ئولگۈچى ئەر بولسا، ئايالىنىڭ ئۇنىڭغا 4 ئاي 10 كۈن ئىددەت تۇتۇشى (يەنى 4 ئاي 10 كۈن توشمىغىچە ياتلىق بولماسلىغى) بۇيرۇلغان. ئامما نەزىر - چىراق ئوتكۈزۈش ئارقىلىق پېقىرلارنى، ژېتىم - يېسىرلارنى ۋە باشقىمۇ ئېھتىياج ئېگىلىرىنى غىزالاندۇرۇش ساۋاپلىق ئىشتۇر. دېنىمىز ھەر قانداق مۇسۇلمانىنىڭ كۆچىنىڭ يېتىشچە بۇنى ئوروڭلىنىشنى بۇيرىغان. ئامما ئۇنىڭ ئۇلۇشتىن بۇرۇندۇر! ھايات ۋاقتىدا قىلماي، ئولگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ھەققىدە قىلىنغان سەدىقە، نەزىر - چىراق ۋە باشقىمۇنبادەتلەرنىڭ ئالالا تائالا نەزىرىدىكى قىممىتى ۋە ئېتىۋارى ئاز بولىدۇ. كىشى ئولگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ھەققىدە ژۇقۇرىقى ياخشىلىقلارنىڭ قىلىنىشىنى ۋەسىيەت قىلمىشىنى سۇبھەسىز ئەلادۇر. يەنىمۇ مۇھىمى ئۇنىڭ ھەققىدە ياخشى سۆزلەر ئەلەيھىسسالام بىر ھەدىسىدە: «ئۆلۈكلەرنى ياخشى سۆزلەر بىلەن تىلغا ئېلىڭلار» دەپ كورسەتكەن.

ئالىملارنىڭ بىرى، بىراۋنىڭ ھايات ۋاقتىدا بەرگەن سەدىقىسى بىلەن، ئولگەندىن كېيىن بېرىلگەن ۋەسىيەت قىلماچى بولغان بۇ ياخشىلىقلارنى ئولەمستىن بۇرۇن قىلىشكىز بۇنىڭ ساۋابى ئۈچۈن ئەلۋەتتە چوڭ بولىدۇ.

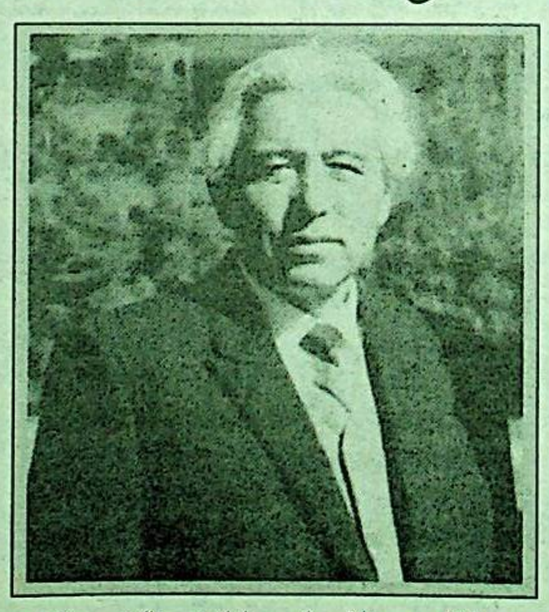
قايسى بىر ئىش ئۈچۈن بولمىسۇن ۋەسىيەت قىلىش سۈننەت بولغانلىغى ئېتىبارى

ۋەسىيەت

ئولگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ھەققىدە ژۇقۇرىقى ياخشىلىقلارنىڭ قىلىنىشىنى ۋەسىيەت قىلمىشىنمۇ پايدىسىز دېيىشكە بولمايدۇ. ۋەسىيەت قىلغۇچىنىڭ نىيىتى ئۇنىڭ بىلەن‌شۇھرەت تېپىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى پېقىرلارغا، ژېتىم - يېسىرلارغا ياخشىلىق قىلىشتىن ئىبارەت بولۇش شەرتى بىلەن ئەلۋەتتە ساۋاپ بېرىلىدۇ. ئامما ۋەسىيەت قىلماچى بولغان بۇ ياخشىلىقلارنى ئولەمستىن بۇرۇن قىلىشكىز بۇنىڭ ساۋابى ئۈچۈن ھەرقانداق ۋەسىيەت قىلىشتىن ئىبارەت ياخشى ئىشنى ئىشلەپ بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ساۋابىنى كوزلىمەي، ئىخلاس بىلەن قىلىشى لازىم. ئەگەر ئۇ ياخشى ئىشنى قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ساۋابىنى كوزلىسە ياكى ئۇنىڭ ساۋابىنى ئۇنىڭ ئۈچۈن ئەمەس، باشقىلار ئۈچۈن قىلغان بولسا، ئۇنىڭ ساۋابى بولمايدۇ. چۈنكى، مىراسنىڭ تەخسىماتىنى ئاللا تائالا ئوزى بېۋاستە بەلگىلەگەن بولۇپ، قۇرئان كەرىمنىڭ نىسا سۈرىسىدە بۇ مەسىلە ناھايىتى ئېنىق بايان قىلىنغان. شۇ ۋەجىدىنمۇ ئىسلام مەزھەپلىرى ئارىسىدا مىراس مەسىلىسىدە ئىختىلاپ قىلىشقان بىرەرمۇ مەزھەپ يوقتۇر. ئولگۈچى ئەگەر ئولۇشتىن بۇرۇن مىراس خورلىرىدىن بەزىسىگە بىر نەرسە بەرسە بولىدۇ، ئامما ئولگىنىدىن كېيىن بىرەرسىگە ئارتۇق مىراس بېرىلىشىنى ياكى بېرەلمەسلىگىنى ۋەسىيەت قىلغىنى بېكاردۇر. ئىسلام نەزىرىدە بۇنداق ۋەسىيەتلەر ئېتىۋارغا ئىلىنمايدۇ. شۇنىڭدەك، بالىلار ئارىسىدا ئادىل بولماسلىق ئولارنىڭ بەزىسىگە كوپ بىر نەرسە بېرىپ، بەزىسىگە ئاز بېرىشمۇ ئىسلام نەزىرىدە خاتادۇر. ئەگەر بىراۋ بالىلىرىدىن مەلۇم بىرىنى ئوقۇتماي ياكى ئۇنىڭغا تىرىكچىلىكىنىڭ كەسىپلىرىدىن بىرەر كەسىپ ئۆگەتمەي ئالىملىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش ئىشىدا ئوزىگە شېرىك قىلىۋالغان مەزكۇر بالىسىغا كۆپرەك مىراس بېرىلىشىنى ۋەسىيەت قىلىشى جائىزدۇر. بۇنداق ۋەسىيەتنى ئورۇنلاشقا بولىدۇ. چۈنكى بۇنداق بالا ئائىلە ئېھتىياجىنىڭ جۇملىدىن قېرىنداشلىرىنىڭ كېلەچىگىنىڭ قۇربانى بولغان ھالدا، ئائىلىنىڭ ژۇكلىرىنى ئاتىسى بىلەن بىرگە كوتۈرۈپ، باشقا قېرىنداشلىرىنىڭ ئوقۇپ ماناشقا ئېگە بولۇشىغا شەرت - شارائىت يارىتىقان ئېكەن، ئۇنىڭغا مىراستىن ئارتۇغراق بېرىشكە ۋەسىيەت قىلىشى توغرىدۇر. ۋەسىيەت قىلغاندىمۇ مال - دۇنياسىنىڭ ئۈچتىن بىرىدىن كوپىنى ۋەسىيەت قىلماسلىغى شەرت تۇر. (ۋەسىيەت ئۇنىڭ مىراستىن ئالدىغان نېسۇۋىسىنىڭ سىرتىدا، ئەلۋەتتە). چۈنكى مىراس ئالماقچى بولغان مال - دۇنيا مىراسخورلارنىڭ ھەققىدۇر. ئامما مۇنداق باشقا، باللىرىنىڭ بىرەرسىنى يامان كورۇپ قالغانلىغىدىن ياكى ئۇنىڭ بەزى تەكلىپلىرىدىن نارازى بولغانلىغىدىن ئۇنى مىراستىن مەھرۇم قىلىش ياكى ئايرىم مۇئامىلىدە بولۇش قەتئىي خاتادۇر. ئاللا تالالانىڭ نەزەردە چوڭ كۆناھدۇر.

مۇھەممەد يۇسۇپ.
جىددە - ئەرەبستان.

قەدىردان دوست، دىلكەش ئىنسان ئىدى

مەھسۇلاتلىرى، پىلاستىلىن، زامانىۋى ئالىيۇمىن تروبىلار باشقىمۇ نۇرغۇنلىغان مەھسۇلاتلار ياخشى باھالارغا ئېگە بولدى، جاۋاپكەرلىكى چوڭ بىر ۋەزىپىنى ئوز ئۈستىگىزگە ئېلىپ، چوڭ كوللېكتىۋقا رەھبەرلىك قىلالىدىگىز. سىزگە پۈتمەس - تۈگىمەس ھورمىتىمىزنى ئىزھار قىلىمىز»، دېيىلگەن ئىدى.

شاۋكەتنىڭ زاۋودتىكى ئۇزۇن ژىللىق ئەمگىكى ئىنتايىن مۇۋاپىق باھالاندى. تەغدىرنامىلار، مادداي، مەنئۇي مۇكاپاتلار ۋە مېدالالار بىلەن تەغدىرلىنىپ تۇردى.

1982 - مۇدىرلىق ۋەزىپىسى بىلەن ئاپ زاپ كارخانىسىغا يوتكەلدى. بۇ قايتا ئىشلەش ساھاسىدا ھەم تىرىشچانلىق كورسىتىپ تالانتلىق ئىش باشقۇرغۇچى، رەھبىرى خادىم ئېكەنلىگىنى ئىسپاتلىدى. ئىشتا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى ۋە ئالدىنقى ئورۇننى ئېگىلەپ، مۇكاپاتلانغان ئىدى.

1987 - ژىلى ئۇمۇمىي يۇزلۈك كوئوپېراتىۋلەشتۈرۈش ھەرىكىتىگە قىزغىن قاتنىشىپ، دەسلەپكىلەردىن بولۇپ قاپچىغاي شەھىرىدە كولباسا، ماكارون، نان ۋە باشقىمۇ مەئىشەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان سېخلارنى قۇرۇپ ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

1992 - ژىلى «قازاقستان تەمىنلەش بىرلەشمىسى» ئىختىسادىي ئىشلەپ چىقىرىش بولۇمىدە مەسلىھەتچى بولۇپ ئىشلىدى. شۇ ژىلى سېنتەبىردىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى «گارموئىيا» كامپانىيەسىنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن كوماندىروۋكىغا بېرىپ بىرلىشىپ ئىشلەش كېلىشىمىنى ئۈزۈپ قايتتى. شۇ ژىلى ئىلى نويابىردىن باشلاپ قازاقستان - خىتاي ھەمكارلىشىپ ئىشلەش كارخانىسى قۇرۇلدى ۋە ئۇنىڭ باش مۇدىرلىغىغا شاۋكەت سادىقۇۋ تەيىنلەندى.

1993 - ژىلى ژىلغا بەش مىللون دانە لوككە ئىشلەپ چىقىرىش كۈچىگە ئېگە فابرىكا قۇرۇلدى. شۇنداقلا ژىلغا 6 مىللوندىن 12 مىللونغىچە بۇتىلكا ئىشلەپ چىقىرالايدىغان «ئەينەك قاچا» زاۋودى قۇرۇلدى. بۇ ئىشنىڭ ئەتىجىسىمۇ ئونۇملۇك بولدى.

ئوز ئىشىدا پىشقان، سەرەمجان، كويۈمچان، كىچىك پىسىل دوستىمىز ئەمگەك بىلەن ئوتكەن ئاڭلىق ھاياتنىڭ ئىزدىنىش - ئىجات قىلىش يولىغا سەرىپ قىلدى. بۇ ژىل ئاپرىلدا ئوتكۈزۈلىدىغان 70 ژىللىق مەرىكە كۈنىگە يەتمەي ھاياتتىن كوز ئۇمدى.

ئائىلىسى، بالا - چاقىلىرى، ئۇرۇق - تۇققانلىرى، ساۋاقداش، مەشرەپداش دوستلىرى ئۇنى ئەستىن چىقارمايدۇ.

ئابدۇخالىق سەپىرى.

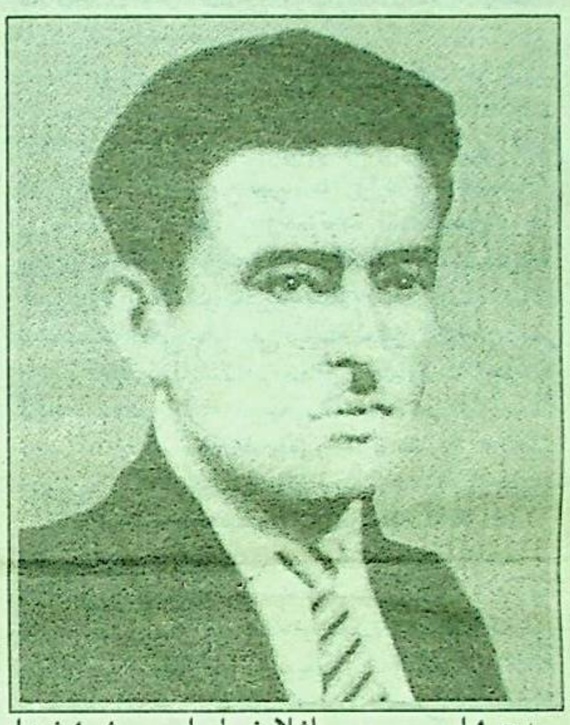
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

تارىخىي شەخسلەر

مەرپەتسىز قالغان مىللەت

ـ ئۇ كېلەچىگى يوق، يىلتىزسىز دەرەققە ئوخشايدۇ. مىللەتنىڭ نادانلىغى، قاششاق ھالدا قېلىپ، يېڭىلىقنى، ئىلغارلىقلارنى قوبۇل قىلىش ئىختىدارىنىڭ بولماسلىغى، يېڭىنىمچىلىك، يەنى ئۆز دائىرىسىدىن چىقماي ياشاپ، باشقا ئىلغار، تەرەققىي ئەتكەن مىللەتلەرنىڭ ھەر ساھادا ئەجايىپ يۈكسەك پەللىلەرگە يەتكەنلىگىدىن بېخەۋەر قېلىشى، قوسۇغىنى تويغۇزۇش غېمىدىلا بولۇپ قېلىشى ـ بۇ ئىكىدىن ئارتۇق پاجىە بولمىسا كېرەك. ھە، ئەينە شۇ ـ نىڭ ئۈچۈنمۇ خەلقىمىزنىڭ كوزى ئوچۇق، ئوتكۇر پىكىرلىك مىللەتپەرۋەر ئوغلانلىرى 20 ـ ئەسرنىڭ بېشىدىلا ئۇيغۇرلارنى چىرماپ تۇرغان ساۋاتسىزلىق، نادانلىق، خۇراپاتلىق، تەرىقەتچىلىق ئوخشاش ئىللەتلەرنى پەقەت مائارىپنى تەرەققىي ئەتكۈزۈپ يوقاتقىلى بولىدىغانلىغىنى چۈشىنىپ يەتكەن.

20 ـ ئەسرنىڭ 30 ـ ژىللىرى ئۇيغۇرستاندا خەلقىمىزنى مەرپەت يولىغا باشلاشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئوزلىرىنىڭ پۈتكۈل كۈچ ـ غەيرىتىنى، بىلىمىنى سەرپ قىلىپ، يولچى يۇلتۇز رولىنى ئورۇنلىغان

يەت ئېلىپ بېرىپ، ياشلارغا بىلىم بېرىش ئىشىدا كوزگە كورۈنگەن ئۇ مەتىلى ئەپەندىگە تاتار جەدىتىزىمىنىڭ ئىدىيەسىنى يېقىندىن تونۇشتۇرغان.

1924 ـ ژىلى قەشقەردە مەشھۇر مەرپەتچى ئالىم ۋە ۋەتەنپەرۋەر ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ سۆيقەستى بىلەن ئولتۇرۇلگەنلىگىنى ئاڭلىغان مەتىلى ئەپەندى خەلقىمىزنىڭ بۇ ئەجايىپ پەرزەندىگە قەست قىلغان مۇتەئەسسىپ، مۇدھىش قارا كۈچلەرگە ئوزىنىڭ غەزەپ نەپرىتىنى ئىزھار قىلىپ:

ئوقۇدى ـ ئارتتى بىزلەردىن ئەللەر، ئەي يارەنلەر،
كورگەچ ئەللەرنىڭ ئىجتىھادىنى، قاينايدۇ قانلار.
ئاچ كوزۈڭنى ئۇيقۇدىن غەپلەت ئىچىدە ئوخلىغان جانلار،
ياشاسۇنلەر، شاتلانسۇنلەر جۇملە ئىنسانلەر!
ھاۋادا قوشياڭلىغ جاۋلان قىلۇرلەر بارچە مىللەتلەر،
قالدۇق بىز ئۇلاردىن يۈز مىڭ گەز توۋەن،
ئويلا ئۇممەتلەر.
ئەخلاقنى پۇچەك پۇلغا ساتقان بىزنىڭ زالىملەر،
ئويلا زاكات نىسقات كىملەر ھەققى، كىم ئالۇرلەر!
قەشقەردە يېتىملەر ھامماملار ئاستىدا كۆلدە ياتۇرلەر،
تەربىيەسىز نە ئىشلەسۇن، ئوشۇق ئوينىاپ،
نىشە تاتۇرلەر.
مەرھۇمى دامۇللا ئابدىقادىر ناھەق كەتتىلەر،
گۇناسى نېمە؟ پەقەت بىزلەرگە ھەقنى ئۇگەتتىلەر!

ـ دەپ خىتاب قىلغان ئىدى. (ئەدىبنىڭ «ئوقىدى ـ ناشتى» دېگەن غەزىلىدىن.) ئۇ بۇ غەزىلىنى ساتراش چىلىق دۇكىنىنىڭ تېمىغا چاپلاپ قويغان، ئاھالىلار سېپىلىپ ھەر خىل سوروللارنى تەمبىر بىلەن ناخشا ئېيتىپ بۇ سۆيقەستكە ئوزىنىڭ نارازلىغىنى داۋاملىق بىلدۈرگەن.

مەتىلى ئەپەندىنىڭ چوچەكتىكى ئىلغار پىكىرلىك، خەلقىنى زالىملارغا قارشى كۈرەشكە دەۋەت قىلىدىغان، نادانلىققا، ساۋاتسىزلىققا قارشى ئىلغار پائالىيەتنىڭ كۈچەيتىۋاتقانلىغىنى، تەسىر دائىرىسىنىڭ كېڭىيىۋاتقانلىغىنى سەزگەن مۇستەبىت گومىنداڭ ھاكىمىيەت دائىرىلىرى ئۇنىڭ ھەر بىر قەدىمىنى نازارەت قىلىپ، بىرەر باھانە ـ سەۋەپ بىلەن بۇ ئىلغار پىكىرلىك زىيالىنى قولغا ئېلىشنى مەخسەت قىلىدۇ. ئوز بېشىدا قارا بۇلۇتلارنىڭ ئايلىنىپ ژۇرگەنلىگىنى سەزگەن مەتىلى ئەپەندى ئۇستازى مۇراد ئەھەت سېلىپ پائالىيىتىنى توختىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قىلمۇاتقان مۇنداق بېسىمىدىن ئوغلى مەتىلىنىڭ بارغانسىرى خەتەر ئاستىدا قېلىۋاتقانلىغىنى ھىس قىلغان توختاجى 1920 ـ ژىلى ئۇنى ئىلى، بورتال ۋە چوچەككە ئېلىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ يەرلەردە مەتىلى دادىسىغا يارەملىشىپ تېۋىپچىلىق ۋە باشقا ھەر خىل پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مەتىلى ئەپەندى چوچەكتىمۇ ئوزىنىڭ ئوتكۇر پىكىرلىكى، زېرەكلىكى، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىرلىغى ۋە تەشكىلچانلىغى ئوخشاش خسلەتلىرى بىلەن ياشلار ئارىسىدا ياخشى تەسىرات قالدۇرىدۇ ۋە ئابروي ئىناۋەتكە ئىگە بولىدۇ. مەتىلى ئەپەندىنىڭ چوچەكتىكى ساتراشچىلىق دۇكىنى ئىلغار پىكىرلىك ياشلار ژىغىلىپ سىردىشىدىغان مەركەزگە ئايلانغان ئىدى.

مەتىلى ئەپەندى چوچەكتە مەشھۇر تاتار ئالىمى مۇراد ئەپەندى بىلەن تونۇشىدۇ. ئوكتەبر ئىنقىلابىنىڭ زەربىسىگە دۇچار بولۇپ قازاندىن قېچىپ كەلگەن مۇراد ئەپەندى چوچەكتە مەرپەتچىلىك پائالىيىتىنى ئېلىپ بارىدۇ. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرستاندا ئەڭ ئىلغار، ئەڭ ئىنقىلابىي قاراشتا بولغان زىيالىلاردىن ئىدى. ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇمۇمىي تۇپ مەنپەئىتىنى ئاساس قىلىپ ئۇنىڭ ئاڭ ـ سەۋىيىسىنى، تەپەككۇرىنى ساغلام تەرەققىي ئەتكۈزىدىغان داغدام يولغا باشلايدىغانلار ئانچە كوپ ئەمەس ئىدى. بىر ئالىم: «مىللەت تەپەككۇرىنىڭ يىلتىزىنى مىللەتنىڭ جەۋھىرى بولغان زىيالىلاردىن ئىزدەش كېرەك». ـ دەپ ھېسابلىغان. 20 ـ ئەسرنىڭ 30 ـ ژىللىرىدا مىللەتنىڭ ئەينە شۇ ساۋاتسىزلىق، نادانلىق ئۇيقۇسىدىن قوزغىلىشى يولىدا ئوزىنى قۇربان قىلغانلارنىڭ بىرى مەتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) بولدى. مەتىلى ئەپەندى ئەينە شۇ 36 ژىللىق قىسقا ھاياتىنى جاھالەتكە قارشى كۈرەشكە، يېڭىلىققا يول ئېچىپ، كونىچە قالاق مائارىپنى ئىسلاھ قىلىپ، دەۋر تەلىۋىگە ماس يېڭىچە پەننىي مائارىپنى تەرغىب قىلىپ، مىللىتىنىڭ مائارىپىغا پەن ـ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئوستۈرۈشكە سەرپ قىلدى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مەتىلى ئەپەندى 1901 ـ ژىلى ئۇيغۇرستانىنىڭ ئاتوش ناھىيەسىنىڭ بۇيامەت كەنتىدىكى بىر مەشھۇر تېۋىپ ـ توختىھاجىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مەتىلى ساۋاتىنى چىقارغان مەكتەپنى ئۇ دەۋردىكى خىتاي مۇستەبت ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى بىر ژىلدىن كېيىن يېپىپ، بالىلار ئوقۇشىنى مەجبۇرىي توختاتقۇزغان. ئاندىن ئۇ دىنىي مەكتەپتە بىر ئاز تەھسىل كورۇپ، كېيىن ئاكىسى ئىزامىدىن بىلەن قوناجىم دېگەن كىشى ئاچقان پەننىي مەكتەپتە ئوقۇشقا كىرىدۇ. بۇ مەكتەپتە مەتىلى ئوتكۇرلۇك مەشھۇر مائارىپچى ئەھمەد كامالدىن ددرىس ئالىدۇ. كېيىن بۇ مەكتەپمۇ جاھالەتپەرەسلەرنىڭ ئەرزى ـ شىكايەتلىرى تۈپەيلى يېپىلىدۇ. ئوقۇشسىز قالغان مەتىلى ئوزلىكىدىن ئوقۇپ ۋە دادىسىدىن تېۋىپلىقنى ئوگىنىدۇ.

كېچىكىدىن ناھايىتى سىنچى ۋە زېرەك ئوسكەن مەتىلى پەيدىن ـ پەي ئوزى ياشاۋاتقان جەمىيەت مۇھىتىنى چۈشىنىشكە باشلايدۇ. ئۇيغۇرلار دىيارىغا ھوكۈمرانلىق قىلۇاتقان ياۋ زېكشىن ھاكىمىيىتىنىڭ مۇدھىش، رەزىل ماھىيىتىنى تونۇپ يېتىدۇ. ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن مەكتەپ يېشىدىكى بالىلارنىڭ ساۋادىنى ئېچىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا قالاقلىقتىن قوتۇلۇش مۇمكىن دەپ ئەن خۇلاسىگە كېلىدۇ. بۇ مەخسەتتە ئۇ ئوز يۇرتىدىكى بالىلاردىن بىر گرۇپپا تەشكىللەپ ئۇلارغا ئوزى مەكتەپتە ئۇگەنگەن ناخشىلارنى، خەلق قوشاقلىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئۇگىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ بالىلارنىڭ ساۋادىنى ئېچىشقا باشلايدۇ. سوزگە چېۋەر، كېچىكىدىن تارتىپ ناخشا ـ ساز ئۇگىنىش، ھېكايە ئاڭلاش، شېئىر يېزىش بىلەن شۇغۇللانغان مەتىلى بىلىدىغانلىرىنى ئىپادىلەش ئىختىدارىنىڭ ژۇقۇرلىغى، تەشكىلچانلىغى بىلەن بالىلارنى ئوز ئەتراپىغا توپلاپ پائالىيەتلەرنى بارغان، كىشىلەر ئۇنى بۇنىڭ ئۈچۈن «بالا ئەپەندى» دەپ تەرىپلىگەن. لېكىن نادانلىق، مۇتەئەسسىپلىك قان ـ قېنىغا سىڭىپ كەتكەن بەزى جاھالەتپەرەسلەر مەتىلىنىڭ بالىلارنى قاتار تىزىلدۇرۇپ، ناخشا ئۇگىتىپ، توپ ئوينىتىپ، ساۋادىنى ئېچىپ قىلۇاتقان بۇ مەرپەتپەرۋەرلىك پائالىيەتلىرىدىن چوچۇپ: «توختاجىنىڭ بالىسى مەتىلى بالىلىرىمىزنى ئىمانسىز قىلۇېتىدىغان بولدى»، ـ دەپ ۋايساپ، نارازى بولىدۇ. ئۇلار بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالماي ئاتوش بېگىگە، يۇرت چوڭلىرىغا، شاكى بولۇغلارغا پارە بېرىپ ئەرز قىلىدۇ. مەتىلىنىڭ ئوزىگە پەندىنىڭ يارەم قىلىشى ۋە تەۋسىيەسى بىلەن 1926 ـ ژىلى كېگەش ئىتتىپاقىغا چېقىپ كېتىدۇ. ئۇ شەمەيگە بېرىپ، ئاندىن تاشكەنتكە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ، بۇ يەردە ئۇيغۇرستاندىن چىققان ئۇيغۇر ئىشلەمچى ـ مەدىكارلار، سودىگەرلەر بىلەن تونۇشىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ۋاستىچىلىغى بىلەن دەسلەپ ئاشخانىلاردا ئىشلەيدۇ، ئاندىن ئاتۇشلۇق خەللاق دېگەن بىر بۇرادىرنىڭ بېۋاستە يارىدەمى بىلەن ئوقۇغان. بۇ ۋاقىتتا س س ر دا ئۇمۇمىيۈزلۈك زورلۇق بىلەن كوللېكتىۋلاشتۇرۇش ھەرىكىتى جارىي قىلىنىپ، مىللىونلىغان ئادەملەرنىڭ ھاياتى ۋەيران بولۇپ، ئىختىسادىي بوھرانچىلىق، كولخوز قۇرۇلۇشىغا قارشى چىقتى دەپ مىللىونلىغان ئادەملەرنى تەقىپلەش، پالاش، جازالاش ھەرىكىتى ئوج ئالغان ئىدى. ئەينە شۇنداق شارائىتتا ھەم مەنئۇي، ھەم ئىختىسادىي جەھەتتىن قاتتىق قىسلغان مەتىلى ئەپەندى 1929 ـ ژىلى تۈركىيەگە چېقىپ كېتىش مەخسىتىدە قىرىم يېرىم ئارىلىغا كەلگەن. سېۋاستوپول پورتىدا ھەر خىل ئىشلار بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ، تۈركىيەگە كېتىش يوللىرىنى ئىزدەگەن ۋە بىر پاروخود ئىشچىسى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ يارىدەمى بىلەن مەخپىي ھالدا ئىستانبۇلغا بارغان، بۇ يەردە ئۇ دەسلەپ ھەر خىل قارا ئىشلارنى قىلىپ جان باققان. بارا ـ بارا تونۇش، بىلىشلىرى كوپەيىپ، يۇرتداشلىرىنى تاپقان، ئاندىن ئۇ يۇرتداشلارنىڭ يارىدەمى بىلەن بىر كوللېدژغا ئىشچى بولۇپ ئىشقا ئورۇنلىشىدۇ. بۇ بىلىم دەرگاھىدا ئاددىي ئىشچى بولۇپ ئىشلەپ ژۇرۇپ، دېرىزە تۈۋىدە، ئىشىك ئالدىدا ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ لېكسىيەلىرىنى تىڭشىغان. مەتىلى ئەپەندى بۇ ئوقۇش دەرگاھىدا تېرىشىپ ئىشلەپ ھەم بوش ۋاقىتلىرىدا لېكسىيە تىڭشاپ، بىلىمگە بولغان تەشنالىغىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ھەرقىسىم تۇرمۇش قىيىنچىلىقلىرىغا قارىماي ئوقۇشقا قەتئىي بەل باغلايدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئوقۇشقا بولغان ئەجايىپ ئىنتىلىش روھىدىن تەسىرلەنگەن كوللېدژ مۇدىرى مەتىلى ئەپەندىنى ئوقۇشقا قوبۇل قىلىدۇ. ئۇ كوللېدژدا ئوچ ژىللىق ئوقۇشنى ئەلا باھالار بىلەن پۈتىرىپ ئىستانبۇلدا بىر مەكتەپتە مۇئەللىم بولۇپ ئىشلەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇ مەتبۇئاتتىن شۇنداقلا سودا ئىشلىرى ۋە ھەج سەپىرى بىلەن ئىستانبۇلغا كەلگەن يۇرتداشلىرىدىن ئانا ۋەتەندە يوز بېرىۋاتقان ۋاقىەلەر، غوجانىياز ھاجىم يولباشچىلىغىدىكى مىللىي ـ ئازاتلىق قوزغىلاڭ پارتىلغانلىغى توغرىلىق خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ، ئىنقىلابىي ئىشلار يوز بېرىۋاتقان ئوزىنىڭ چەت ئەلدە ئەمەس، بەلكى ۋەتەندە بولۇشى كېرەكلىكىنى ھىس قىلىپ، 1933 ـ ژىلىنىڭ ئاخىرىدا ھەر خىل سىياسىي كۈچلەرنىڭ مەنپەئىتلىرى قايچىلاشقان قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ. 1934 ـ ژىلى بۇ يەردىكى ۋەزىيەت سەل تىنچىغاندىن كېيىن مەتىلى ئەپەندى مەرپەتچىلىك پائالىيىتىنى باشلاشقا پۇرسەت كەلگەنلىگىنى پەملەپ، يۇرتى ئاتۇشقا بېرىپ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنى كەڭ قانات يايدۇرىدۇ. ئۇ ئوزىنىڭ بۇ ئالىيجاناپ مەخسىتىنى ئەملەگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بۇ يەردىكى تەرەققىپەرۋەر بايلارنى، يۇرتتىكى موتۋەر، ئىلغار زاتلارنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، يېرىم ژىل ئىچىدە ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە 24 مەكتەپ قۇرۇشنى مەخسەت قىلىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن ئاتۇشنىڭ ئوكتەبرىق كەنتىدە مۇئەللىملەرنى يېتىشتۈرۈش كۇرسىنى تەشكىللەيدۇ. مەزكۇر كۇرسقا بىلىم ئاساسىغا ئېگە، ئىلغارلىققا، بىلىم ئېلىشقا تەلپۈنىدىغان 60 نەپەر قابىلىيەتلىك ياشنى جەلىپ قىلىدۇ. ئوزى ئۇلارغا بارلىق پەنلەردىن دېگىدەك دەرس ئوتىدۇ. تاشكەنت، ئانقارادا ئالغان بىلىمى مەتىلى ئەپەندىگە بۇ مۇئەللىملەرنى تەييارلاش كۇرسىدا بەك ئەسقاتقان ئىدى.

(ئاخىرى 8 ـ بەتتە).

ئارمىنىغا يەتكەن ئۇستاز

يېقىندا بىر بۇرادىرىم تاراز شەھرىدە ياشايدىغان تەجرىبىلىك پېداگوگ شاھادەت ئەسقەروۋا توغرىلىق ناھايىتى ئىللىق پاراڭلارنى قىلىپ، ئۇنى گېزىتخانالارغا تونۇشتۇرسىڭىز ياخشى بولاتتى، شاھادەت جامبۇل ۋىلايىتى بويىچە ئوتكۈزۈلگەن پېداگوگلارنىڭ بىر تەجرىبە ئالماشتۇرۇش ۋىغىنىدا ئوزىنىڭ نېمىس تىلىدىن دەرس بېرىش تەجرىبەسى ھەققىدە قىلغان نوتقى ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئوزىگە جەلىپ قىلغانلىغى توغرىلىق سوزلەپ بەرگەن ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن مەن شاھادەت بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن ئويىگە باردىم. شاھادەت ئەسقەروۋا 1949 ـ ژىلى ئالمۇتا ۋىلايىتى چىلىك ناھىيەسىنىڭ تاماكا سوۋخوزىدا تۇغۇلغان ئىكەن.

شاھادەت چىلەكتىكى كرۇپسكايا نامىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتىرىپ ئوزى كىچىكىدىن ئارزۇ قىلغان چەت تىللار ئىنستىتۇتىغا ئوقۇشقا چۈشۈشنى قارار قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ 1967 ـ ژىلى ئالمۇتا چەت تىللار ئىنستىتۇتىنىڭ نېمىس تىلى فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا چۈشىدۇ. شاھادەتنىڭ ئىنستىتۇتقا چۈشكىنىنى ئاڭلىغان ئاتا ـ ئانىسىنىڭ خوشاللىغى چەكسىز بولغان ئىدى.

ئۇ 1972 ـ ژىلى ئوقۇشنى مۇۋاپىپەقىيەتلىك تاماملاپ ئوزى ئوقىغان بىلىم دەرگاھىدا ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. شاھادەت ئەسقەروۋا ئىنستىتۇتتا ئوقۇۋاتقان جەريانىدا ئوز بىلىمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، مول تەجرىبە توپلىدى.

بەزى سەۋەپلەرگە باغلىق شاھادەت ئائىلىسى بىلەن 1996 ـ ژىلى تاراز شەھرىگە كوچۈپ كېلىدۇ. بۇ يەردە ئۇ تولىي بى نامىدىكى 8 ـ قازاق گىمنازىيەسىدە نېمىس تىلى مۇئەللىمىسى بولۇپ ئىشلەمەكتە.

مەن گىمنازىيە مۇدىرى سارا ئىنقان قىزىدىن شاھادەت توغرىلىق سوزلەپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغىنىمدا ئۇ قانداقتۇ بىر پەخرلىنىش بىلەن: شاھادەت ئەسقەروۋا بىزنىڭ گىمنازىيەدىكى ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى پېداگوگلارنىڭ بىرى. ئۇ كەسپىنى سۆيىدىغان، ژۇقۇرى مەلەكىلىك ئۇستازلارنىڭ بىرى ئۇبرۇيغا ئېگە، ـ دەپ شاھادەتنىڭ كوپلىگەن ياخشى خۇسۇسىيەتلىرى توغرىلىق سوزلەپ بەردى.

ھە، پېشقەدەم پېداگوگ شاھادەت ئەسقەروۋا 35 ژىللىق مۇئەللىملىك ھاياتىدا پارلاق يولنى بېسىپ ئوتتى، تالاي بالىلارنى ھايات يولىغا ئۇچۇم قىلدى.

ئەخمەتجان رەھمۇۋ.

تاراز شەھرى.

قەھرىمانىنىڭ خاتىرىسى

شەرقىي تۈركستان مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ 1944 ـ ژىلى كۈز ئايلىرىدا ئىلقىدا باشلانغان ئىلغى ھەممىزگە ياخشى مەلۇم. ئىلقا شەھرىنى خىتاي باسقۇنچىلىرىدىن ئازات قىلىشقا خەمىت مۇسۇلمۇ سالماقلىق ھەسسە قوشقان پارتىزانلار رەھبەرلىرىنىڭ بىرىدۇر. خەمىت مۇسلىموۋ رەھبەرلىكىدىكى پارتىزانلار توپى ئىلقا تۇرمىسىدە ئازاپ چېكىۋاتقان200 دىن ئوشۇق مەھبۇسنى ئازات قىلىدۇ. گومىنداڭچىلار بىلەن بولغان موشۇ جەڭدە پارتىزانلار 270 دانە مىلتىق، ئىككى قول پۈلېمىيوتى ئىلىجا ئالىدۇ. غېنى، پاتىخ، خەمىت كەبى ئوت ژۇرەك ئوغلانلارنىڭ رەھبەرلىكىدىكى پارتىزانلار 1944 ـ ژىلى 7 ـ نويابر كۈنى ئىلقىنى ئولۇق ئازات قىلىدۇ. ئەينە شۇ ئىلقا شەھرى ئۇچۇن بولغان شىددەتلىك جەڭلەردە خەمىت مۇسلىموۋ قۇربان بولىدۇ. ئۇ لاستاي تاغ ئېتىكىگە دەپنى قىلىنغان ئىدى. خەلىمىتنىڭ موشۇ جەڭدىكى جاسارىتى ئۈچۈن شەرقىي ئۇركستان ھوكۈمىتى ئۇنىڭغا خەلىق قەھرىمانى دېگەن نام بېرىپ ئالتۇن ئوردىن بىلەن مۇكاپاتلىغان ئىدى.

ئوتكەن ژىلى يازدا ئالمۇتىدىن ش ئۇ ئار غا زىيارەتكە بارغان ژۇبەير ئاللايارى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ رۇخستى بىلەن خەمىت مۇسلىموۋنىڭ جەستىنى ئۇلاستاي تاغ باغرىدىن يوتكەپ غۇلجا شەھەر تاتارلار قەبرىستانلىغىغا يەرلىگەن.

قەھرىمانىنىڭ جەسىدىنى يوتكەپ يەرلەش مەراسىمىغامەرھۇمنىڭ ئىنىلىرى مەھمۇت، ۋاھىت، لەبىب، قىزى سافىيالار ئىشتىراك قىلدى، قەھرىمان قەبرىسىگە خاتىرە تاش ئورنۇتۇلۇپ، نەزىر بېرىلدى.

نازىلە يۇسمووا.

تارىختىن ئۇچۇر

ياقۇپبەگ غوجام

مانجۇ خانلىغىنىڭ مۇتەھەملىكى، ھەددىدىن ھىساپسىز ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ھالدا خورلىشى ئاقۇبتىدە شەنشى ئولكىسىنىڭ لىكتۇك دېگەن يېرىدە تۇڭگانلار بىلەن خىتايلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇللىق توقۇنۇش كېلىپ چىقتى. تۇڭگانلار 20 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. شۇڭا مانجۇ خانلىغى بۇلاردىن خۇۋۇپسىزلىنىپ، ئەق شۇ ۋاقىتتا شەنشى، گانسۇ، سىچۈەن، كويجۇ ۋە يۈننەن ئولكىلىرىدە پارتلىغان دېخان قوزغۇلاڭچىلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان زورۇقتاڭنىڭ خۇنەن قوشۇنىنى يوتكەپ كېلىپ، ئۇلارنى باستۇرۇشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. زورۇقتاڭ خۇنەن قوشۇنىنى ئىشقا سېلىپ ئىسيان كوتەرگەن تۇڭگانلارنى دەھشەتلىك ھالدا قىردى. ئۇلار چاكىيەجىن شەھىر بازىرىنى قانغا پاتۇردى. قورغان ئېلىنغاندا ئۇنىڭ ئىچىدىكى قېرى - ياش، چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال ھەممىسى بىرسى قالمىدى. ۋاقىكسۇن كەنتىنى توپقا تۇتۇپ توپ - توز قىلىپ توزلەۋەتتى. ئولۇكلەر تاغدەك دوۋلىنىپ كەتتى. ئادەم كاللىسىدىن مۇنارا ياسىدى. ئىسيانچى تۇڭگانلارنى ئوي - ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقاردى. بۇ قېتىمقى تازىلاشتا پىكىچىك، جىگگو ئارلىغىدىكى مىڭ چاقىرىملىق يەرلەردە ئادەم تۇزۇغدىن ھېچ نەرسە قالمىدى. ھەممە يەرنى ئاپىياق ئادەم تۇستىخىنى قاپلاپ كەتتى. بۇنداق پاجىئە بۇ ئالەمدە زادىلا كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىدى.

بۇ تۇڭگان قوزغۇلاڭچىلىرىنىڭ ئاتامانلىرىدىن تاۋ ۋېنسۇ (سۇلتان سۇلايمان) تۇتۇپ ئولتۇرۇلدى. يەنە بىر ئاتامانى دوخو (بەييەنخو) ئازغىنە بىر بولەك ئادەملىرىنى ئېلىپ شەنشىدىن چېكىنىپ چىقىپ گەنسۇدىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭ ئىمامى ماخۇالۇكنىڭ يېنىغا كېلىۋالىدى. ماخۇالۇك كورۇنۇشتە خانغا ئەل بولغاندەك قىلغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئاستىرتىن قوزغۇلاڭ تەييارلىغىنى ئىشلەۋاتاتتى. 1871- ۋىلى 12 - مارت كۈنى زورۇقتاڭنىڭ داڭلىق ئاتامانى خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى لىۋجىڭتاڭ ماخۇالۇكنى يوشۇرۇن قۇرال ساقلىغان دېگەن ئەيىپ بىلەن ئۇنىڭ 1800 ئادىمىنى توقۇن قىلىپ دەررۇلا ئېتىپ ئولتۇرىۋەتتى. 1873 - ۋىلى 12 - نويابر كۈنى ماۋىنلو دېگەن تۇڭگان ئاتامانى بەييەنخو بىلەن بىرلىشىپ ئەسكەر توپلاپ گەنسۇدا يەنە چوڭ ئىنقىلاپ قوزغايدۇ. چىڭ ئىمپىراتورى توڭچى بۇ ھەرىكەتكە قارشى 400 مىڭ كىشىلىك مانجۇ - خىتاي قوشۇنىنى تەشكىللەپ گەنسۇغا ئەۋەتىدۇ. تۇڭگانلار بىلەن قاتتىق سوقۇشىدۇ. تۇڭگانلار قوشۇنى يېڭىلىدۇ. ماۋىنلو باشلىق 5400 تۇڭگانىنى ئەسىركە ئېلىپ ئولتۇرۇپ تاشلايدۇ. ئولارنىڭ شەھەر - قىشلاقلىرى يەر بىلەن يەكسان قىلىنىپ خارابىلىقلارغا ئايلىنىپ قالىدۇ. تۇڭگانلار ئوز خوتۇن - قىزلىرىنىڭ خىتايلار قولىغا چۈشۈپ ئەۋرىشكە قىلىشىدىن قورقۇپ ھەممىسى ئولتۇرۇۋەتكەن. خەجۇ شەھرىنى يەتتە ئاي قورشاپ ئېلىپ ئىشغال قىلغان ۋاقىتدا 20 مىڭ تۇڭگانىنى قىلىچ بىلەن چاناۋەتكەن. شىنىڭ ۋىلايىتىدە 9 مىڭ ئادەمنى، جىنجاڭ رايونىدا 50 مىڭ ئادەمنى قىرىۋەتكەن.

پادىشا چەنلۈك خان ئومۇرۋايەت ئەمەس تېپىش ئۈچۈن بۇ مەسىلىنى بىر يولىلا ھەل قىلماقچى بولۇپ 15 ياشلىك ۋۇقۇرسىدىكى تۇڭگانلارنى قويماي قىرىپ تاشلاش توغرىسىدا پەرمان چۈشەرگەن ئىدى. بىراقتا بۇ كۆتەكەندەك نەتىجە بەرمىدى. سەۋەۋى بۇ تۇڭگان قوزغۇلاڭچىلىرىنىڭ مۇھىم سەردارلىرىنىڭ بىرى بەييانخو يېڭىلىپ چېكىنگەندە گەنسۇدا، ئۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇلدا يەرلىك خەلقەر بىلەن بىرلىشىپ زورۇقتاڭغا قارشى قوزغىلىدۇ. مانا مۇشۇ ھەرىكەتلەر داغدۇغىسى زورۇقتاڭنىڭ چوڭ قىرغىن قىلىشىغا پورسەت بەرمەيدۇ.

تۇڭگانلارنىڭ دەسلەپكى غەلبە خەۋىرى تېزلىك بىلەن قەشقەرىيەگە ئاڭلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيە تەرەپتىكى پۇخرالارمۇ دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ خىتايغا قارشى تەشكىللىنىشكە باشلايدۇ. قوزغىلاڭ دەسلەپتە كۆچارداپارتلايدۇ. 1862 - ۋىلى كۆچارلىق راشىدىن خوجا بىرىنچى بولۇپ «غازات» ئېلان قىلىدۇ ۋە نامىنى ئۇيغۇشتۇرۇپ بۇ شەھەردىكى مانجۇ - خىتاي قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن غەلبە قىلغانلىقىدىن كېيىن يەرلىك تۇڭگانلار بۇ قوزغىلاڭغا كېلىپ قوشۇلىدۇ. كۆپ ئۇلغايغاندىن كېيىن قارا شەھەر، تۇقسۇن، تۇرپان شەھەرلىرىدىكى خىتاي قوشۇنلىرى ئوستىدىنمۇ غەلبە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن خەلق راشىدخانغا خوجىنىڭ سەلتەنەتىنى دەرھال ئېتىراپ قىلىدۇ.

قەشقەرىيە بويىچە ئاقسۇ، قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق جايلار تېخى راشىدخانغا سەلتەنەتكە كىرمىگەن ئىدى. شۇڭا راشىدخان 1863 - ۋىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاقسۇغا كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا خەلق يېپىلىپ كېلىپ ئۇنىڭ سەلتەنىتىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئاندىن قەشقەر ئارقىلىق يېڭىسار، يەكەنلەرگە قاراپ ۋۇرۇشكە ئاتلانغانلىدا قەشقەرىدىكى سىدىقبەگ (بۇ كىشىنىڭ قەشقەرىيەدە خىلە تەسىرى بار كىشى ئىدى) راشىدخانغا ئالدىغا چىقىپ ئارقىلىق يېڭىسار، يەكەنلەرنى تونۇيدىغانلىغىنى ئېلان قىلىدۇ. ئۇ سىدىقبەگنىڭ قەشقەر شەھىرىنى يەتتە ئاي قورشاپ ئېلىپ ئىشغال قىلغان ۋاقىتتا ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە بىر قېتىم قەشقەرىيەنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلىنىدۇ.

ياقۇپبەگ قەشقەرگە كېلىپ يەتتە ئاي ئوتكەن بىر ۋاقىتتا قوقەنىنىڭ باش ھەربىي ۋالىسى ئالىمقۇل تاشكەنتەنىڭ ۋۇقۇرسىدىكى «مىڭ ئورۇك» دېگەن جايدا رۇسلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئوق تېگىپ ۋاپات بولىدۇ. ئەندى 1866 - ۋىلى رۇس قوماندانى چېرنەيېۋ قوقان خانى خۇدايار خاننى مەغلۇپ قىلىپ تاشكەنتنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ، ئاندىن پەرغانىنى بېسىۋالىدۇ. 1867 - ۋىلى بۇخارا ئەمىرىنى ھەم سەمەرقەنتنى بېسىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ تەرەپلەردىكى ئۇرغۇن خەلق قەشقەر تەرەپكە قېچىپ كېلىشىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە رۇسلارغا قارشى كۆرەشتە تاۋلانغان ئۇرغۇن ئەسكەرلەر، تەجرىبىلىك ئەسكەر باشلىقلار بار ئىدى. شۇنىڭدەك رۇسلارغا قارشى كۆرەشتە 20 ۋىلدىن بېرى خىزمەت سىڭدۈرگەن ئاتاغلىق سەركەردە، قازاق خەلقىنىڭ جەسۇر ئوغلانى سۇلتان سادىقمۇ بار ئىدى،يەنە رۇسلار بىلەن بولغان قانلىق ئۇرۇشلاردا قەھرىمانلىق كورسەتكەن قوربانجان دادخاھنىڭ ئوغلى باتۇربەگمۇ ياقۇپبەگ قوشۇنىدا قىرغىز ئېگىتلىرىگە باش ئىدى.

مانا بۇ ۋاقىلەردىن كېيىن ياقۇپبەگ قايتىدىن يېڭىسار، يەكەن، خوتەنلەرگە كېلىپ ئورۇشۇپ 1866 - 1867 - ۋىللارغىچە بولغان ئارلىقتا بۇ رايونلارنى قولغا كىرگۈزىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇزرۇكخاننى ھەجە سەپىرىگە ئەۋەتىدۇ. موشۇ دەۋىردە راشىدخان خوجا پۇتۇن قەشقەرىيە بويىچە ياقۇپبەگنىڭ بىردىن - بىر رەقىبى بولۇپ قالىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ پلانىدا راشىدخان ئىشغالىيىتىدىكى جايلارنى ئوزىگە قوشۇپ ئېلىپ بىر پۇتۇن قەشقەرىيە ئايلاندۇرماقچى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ 1867 - ۋىلى يازدا ياقۇپبەگ راشىدخان خوجىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى ئاقسۇ،كۇچا، قاراشەھەرلەرگە قاراپ ۋۇرۇش قىلىدۇ. ياقۇپبەگ 10 مىڭ ئەسكەرى كۇچى بىلەن 80 مىڭدەك ئەسكەرى كۇچكە ئېگە راشىدخان خوجا بىلەن ئاقسۇغا يېقىن بىر جايدا قاتتىق جەڭ قىلىدۇ. ياقۇپبەگ مۇنداق زور قوشۇننىڭ ئوستىدىن غەلبە قىلىش ئىنتايىن چوڭ چىقىمغا ئېلىپ كېلىدىغانلىغىنى چۈشۈنۈپ، خوتەندىكى ھېيىبۇللا پاشاغا قوللانغانىدەك ھېلى - مىكرىنى ئىشلىتىپ «مەن راشىدىن غوجىنىڭ بوۋىسى ھەزرەتخان مولىنىڭ قەۋرىسىنى زىيارەت قىلاي دەپ كەلدىم» دەپ راشىدخانغا ئالداپ ئوز چەدىرىغا چاينا تەكلىپ قىلىپ ئەكرىپلىپ، ئولتۇرۇپ تاشلايدۇ ھەم كۆچانى ئىشغال قىلىدۇ. ئاندىن ئۇ داۋاملىق شەرقتە ۋۇرۇش قىلىپ كورلا، قاراشەھەرلەرنى بەسىپ ئالىدۇ. 1870 - ۋىلى بىرىنچى نويابردا بىر نەچچە ئايلىق مۇھاسىرىدىن كېيىن تۇرپاننى ئىشغال قىلىدۇ. قارشى تەرەپ قوشۇننىڭ سەركەردىسى ماجۇك شەھىر داروازىسىنى ئېچىپ بېرىپ تەسلىم بولىدۇ. موشۇنىڭدىن كېيىن ياقۇپبەگ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇرۇمچىنىڭ سۇلتانى تودىلىك (داۋۇت خەلپە) ياقۇپبەگنىڭ ئەسكىرى كۇچىگە بەرداشلىق بېرەلمەي نويابرنىڭ ئاخىردا تەسلىم بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلار ۋە تيانشاننىڭ شىمالىدىكى قىسمەن جايلار تامامەن ياقۇپبەگنىڭ ئىدارىسىگە ئۆتكۈزىدۇ. ياقۇپبەگ 1877 - ۋىلى بەلىدىن ئاشۇرۇپ ئۇسمانلارغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئۇ ئۇسمانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئۇلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىدۇ. ئۇسمانلار ئۇنىڭغا «غازى» دېگەن ئۇنۋاننى بېرىدۇ. ئۇ ئۆزىنى «ئاتالىق غازى» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ ئۆزىنى «ئامىر» دەپ ئېلان قىلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىسمى بىلەن پۇل بېسىپ چىقىرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىسمى بىلەن خۇتبە ئوقۇتىدۇ. ئۇ ئۆزىنى «خەلىپە» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىسمى بىلەن ئەسكەرلىرىگە ئۇنىفورما كىيىم تىكتۈرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىسمى بىلەن ئەسكەرلىرىگە ئۇنىفورما كىيىم تىكتۈرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىسمى بىلەن ئەسكەرلىرىگە ئۇنىفورما كىيىم تىكتۈرىدۇ.

ياقۇپبەگ يېڭىسارنى ئالغاندىن كېيىن يەكەنگە ئۇرۇش قىلىدۇ.بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى ئۇنىڭ بىر تارماق قوشۇنى قەشقەر بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارلىغىدىكى مارالبېشى قورغىنىنى بېسىپ ئالىدۇ. ياقۇپبەگ يەكەننىڭ ئەتراپىدىكى يېزا، كەنتلەرنىمۇ بېسىپ ئالغاندىن كېيىن يەكەن مۇداپىچىلىرىگە ئەجەللىك زەربە بېرىدۇ. موشۇ چاغدا ئىچكى قىسمدا قېچىقلار ئىسيان كوتۇرىدۇ. ئۇلار ئوزلىرىنىڭ ياقۇپبەگكە تەڭ كېلەلمەيدىغانلىغىغاكوزى يەتكەندىن كېيىن، بۇزرۇكخانىنى بۇلاپ قېچىپ، قەشقەرگە كېلىۋالىدۇ ۋە ياقۇپبەگنىڭ ئاغدۇرۇلغانلىغىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ چاغدا ياقۇپبەگ ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قالغان بولۇپ، پەقەت جەنىنىڭ باربىچە تىرىشچانلىق كورسەتكەندىلا ۋەزىيەتنى ئوڭشالاتتى. شۇڭا ئۇ بىر مىنۇتنىمۇ قولدىن بەرمەي، دەرھال يەكەندىن قەشقەرگە قايتىدۇ. بۇلار قەشقەر شەھىرى ئېچىگە كىرىپ كەلگەندە شەھەر ئاھالىسى قىزغىن قارشى ئالىدۇ. سىدىقبەگ ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى بۇزۇرۇكخان تورىگە ئوتكۈزۈپ بېرىدۇ. لېكىن سىدىقبەگ ياقۇپبەگنىڭ ئابرويىنىڭ ئوسۇپ كېتىۋاتقانلىغىغا كۆكلى تارلىق قىلىدۇ. پۈرسەت بولسلا ياقۇپبەگنىڭ قولىدىن ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشنى ئويلايدۇ. ئاخىرى بۇنداق پورسەتمۇ كېلىدۇ.

ياقۇپبەگ يېڭىسارنى ئالغاندىن كېيىن يەكەنگە ئۇرۇش قىلىدۇ.بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى ئۇنىڭ بىر تارماق قوشۇنى قەشقەر بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارلىغىدىكى مارالبېشى قورغىنىنى بېسىپ ئالىدۇ. ياقۇپبەگ يەكەننىڭ ئەتراپىدىكى يېزا، كەنتلەرنىمۇ بېسىپ ئالغاندىن كېيىن يەكەن مۇداپىچىلىرىگە ئەجەللىك زەربە بېرىدۇ. موشۇ چاغدا ئىچكى قىسمدا قېچىقلار ئىسيان كوتۇرىدۇ. ئۇ - لار ئوزلىرىنىڭ ياقۇپبەگكە تەڭ كېلەلمەيدىغانلىغىغاكوزى يەتكەندىن كېيىن، بۇزرۇكخانىنى بۇلاپ قېچىپ، قەشقەرگە كېلىۋالىدۇ ۋە ياقۇپبەگنىڭ ئاغدۇرۇلغانلىغىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ چاغدا ياقۇپبەگ ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قالغان بولۇپ، پەقەت جەنىنىڭ باربىچە تىرىشچانلىق كورسەتكەندىلا ۋەزىيەتنى ئوڭشالاتتى. شۇڭا ئۇ بىر مىنۇتنىمۇ قولدىن بەرمەي، دەرھال يەكەندىن قەشقەرگە قايتىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ قوماندانى ياقۇپبەگمۇ بار ئىدى. بۇلار قەشقەر شەھىرى ئېچىگە كىرىپ كەلگەندە شەھەر ئاھالىسى قىزغىن قارشى ئالىدۇ. سىدىقبەگ ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى بۇزۇرۇكخان تورىگە ئوتكۈزۈپ بېرىدۇ. لېكىن سىدىقبەگ ياقۇپبەگنىڭ ئابرويىنىڭ ئوسۇپ كېتىۋاتقانلىغىغا كۆكلى تارلىق قىلىدۇ. پۈرسەت بولسلا ياقۇپبەگنىڭ قولىدىن ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشنى ئويلايدۇ. ئاخىرى بۇنداق پورسەتمۇ كېلىدۇ.

ياقۇپبەگ ئوز مەخسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ھەر قانداق ۋاستىلارنى ئىشقا سېلىشتىن يانمايتتى. ئۇ، ھەر قانداق مۇشكۈلۈكنى يېڭىشنى بىلەتتى.شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ خوجىلار تۇغىنى كوتۇرۇپ چىقمىغاندا (ئوز ۋاقتىدا ئا - ۋام خەلق خوجىلارغا بەك ئىشىنەتتى) قەشقەرىيەنىڭ باشقا شەھەرلىرى بىلەن بولىدىغان كۆرەشلەرنى ئوزىنىڭ تاجىز كېلىدىغانلىغىنى ئويلاپ بۇزرۇكخان تورىنىڭ ئورنىغا قېچىقلار ئىسيانىغا قاتناشمىغان كاتتا تورىنى تەختكە چىقىرىدۇ. (كاتتا تورە بۇزرۇكخان تورىنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى بولۇپ خوجىلار يېغىلغى دەۋرىدە قەشقەرنىڭ ھاكىمبىكى بولغان كىشى) بىراقتا كاتتا تورىمۇ بۇزرۇكخان تورىگە ئوخشاشلا ياقۇپبەگنىڭ كۆتەكەن يەردىن چىقمايدۇ. كاتتا تورە ھوقۇق تۇتۇپ تورت ئايدىن كېيىن ۋاپات بولىدۇ. مانا موشۇ ۋاقىتتا بۇزرۇكخان تورە ئوز قىلمىشلىرىغا توۋۋا قىلىپ قايتىپ كېلىدۇ. ياقۇپبەگ ئوزى كەچۈرۈم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەكەننىڭ خانلىق قەشقەرىيە ھاكىمىيىتىدە ئالىي ئورۇنغا ئولتۇرىدۇ. ئاندىن ئۇ يەنە بىر قېتىم قەشقەرىيەنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلىنىدۇ.

ياقۇپبەگ ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئۆلگۈچە ئۆز ئەتراپىدىكى ئەڭ ئىشەنچلىك ئادەملەرنى ئەسكەرلىرىنىڭ ئالىي قوماندانلىرى قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ يېڭىسار، يەكەنلەرگە قاراپ ۋۇرۇش قىلىدۇ. ماناموشۇ ۋاقىتتا بۇزرۇكخان تورە ئوز قىلمىشلىرىغا توۋۋا قىلىپ قايتىپ كېلىدۇ. ياقۇپبەگ كەچۈرۈم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەكەننىڭ خانلىق قەشقەرىيە ھاكىمىيىتىدە ئالىي ئورۇنغا ئولتۇرىدۇ. ئاندىن ئۇ يەنە بىر قېتىم قەشقەرىيەنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلىنىدۇ.

ياقۇپبەگ ئوز مەخسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ھەر قانداق ۋاستىلارنى ئىشقا سېلىشتىن يانمايتتى. ئۇ، ھەر قانداق مۇشكۈلۈكنى يېڭىشنى بىلەتتى.شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ خوجىلار تۇغىنى كوتۇرۇپ چىقمىغاندا (ئوز ۋاقتىدا ئا - ۋام خەلق خوجىلارغا بەك ئىشىنەتتى) قەشقەرىيەنىڭ باشقا شەھەرلىرى بىلەن بولىدىغان كۆرەشلەرنى ئوزىنىڭ تاجىز كېلىدىغانلىغىنى ئويلاپ بۇزرۇكخان تورىنىڭ ئورنىغا قېچىقلار ئىسيانىغا قاتناشمىغان كاتتا تورىنى تەختكە چىقىرىدۇ. (كاتتا تورە بۇزرۇكخان تورىنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى بولۇپ خوجىلار يېغىلغى دەۋرىدە قەشقەرنىڭ ھاكىمبىكى بولغان كىشى) بىراقتا كاتتا تورىمۇ بۇزرۇكخان تورىگە ئوخشاشلا ياقۇپبەگنىڭ كۆتەكەن يەردىن چىقمايدۇ. كاتتا تورە ھوقۇق تۇتۇپ تورت ئايدىن كېيىن ۋاپات بولىدۇ. بۇ قېتىمقى جەڭدە تۇڭگانلار تامامەن مەغلۇپ بولۇپ بىت - چىت بولىدۇ. ياقۇپبەگ كورلىغا كەلگەندىن كېيىن تۇڭگانلارنىڭ قايتا ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەسرەپ تۇرپان، ئۇرۇمچىنى بېسۇۋېلىش قارارىغا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ كورلىدىن چىقىپ ھېچ قانداق ئىشقا سالماي ئۇرۇمچىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئاندىن ئۇرۇمچىگە 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا 20 مىڭ ئەسكىرى كۈچىنى سەپكە تىزىپ قويغانلىغىنى كورىدۇ. تاڭ سۇزۇلىشى بىلەنلا تۇڭگانلار ھۇجۇمغا ئوتىدۇ. ئۇرۇش جىددىي بولىدۇ. ئىككى تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى بىر - بىرىگە ئارلىشىپ كېتىدۇ. زاپاس ئەسكىرى كۈچىنىڭ ئالدىدا ئۇرۇشىنى بايقاپ تۇرغان ياقۇپبەگ ئوڭ قانىتىدا يارداەم ئۇچۇن ئاتلىق قوشۇننى ئەۋەتىدۇ. بۇ يارداەم دەل ۋاقتىدا بولغانلىقتىن ياقۇپبەگ قوشۇنى غەلبە قىلىدۇ. تۇڭگانلار قاچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ جەڭنىڭ ئىككىنچى كۈنى ئۇرۇمچى شەھرىگە ۋەكىل ئەۋەتىپ ئوزىنىڭ شەرتسىز تەسلىم بولىدىغانلىغىنى ھورمەت قىلىسلا تۇڭگانلارغا تەگمەيدىغانلىغىنى خەۋەر قىلىدۇ. ئاندىن بىر قانچە كۈن ئوتكەندىن كېيىن تۇڭگانلارنىڭ ۋەكىللىرى كوپ سوغا - سالام بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ھوزۇرىغاكېلىدۇ ھەم ئۇرۇمچى خەلقى نامىدىن ياقۇپبەگكە تەسلىم بولۇشىنى خالايدىغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ دەررۇ ئۇرۇمچىگە كىرىدۇ. مانا بۇ 1869 - ۋىلى بىلەن 1870 - ۋىلىنىڭ ئارلىغىدىكى ۋاقىتە ئىدى.

ياقۇپبەگ قەشقەرىيەنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى شەھەرلەرنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاقسۇغا كىلىدۇ ۋە شەھەرنى ئوزىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگۈلەيدۇ. ياقۇپبەگ ئوز ئومرىنىڭ ئاخىرقى بەش ۋىلىنى قەشقەرىيەنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى رەتلەش بىلەن ئوتكۈزىدى. ئۇ قەشقەرىيەنىڭ يەتتىنوئ ئولكىسى بىلەن قوشنا ئارىسىدىكى مۇستەھكەملەشتەك چوڭ ئىشنى ھەل قىلدى. ئارىن دەريانسىنى يەتتىنوئ بىلەن قەشقەرىيەنىڭ چېگرانى مۇستەھكەملەشتەك چوڭ ئىشنى ھەل قىلدى. ئارىن دەريانسىنى يەتتىنوئ بىلەن قەشقەرىيەنىڭ تەبىئىي چېگرا دەپ ھېسابلاتتى، لېكىن رۇسلار بېسىپ ئېلىپ ئارىن قورغىنىنى ياساتتى. بۇنىڭغا ياقۇپبەگنىڭ بەك ئاچچىغى كەلدى. شۇڭا ياقۇپبەگ روسسىيەنىڭ ئارىن دەريانسىنى ئېگەللىۋالغانلىغىغا نارازىلىق بىلدۈردى ھەم ياقۇپبەگ ئارىن قورغىنى بىلەن قەشقەرىيەنىڭ ئارلىغىدىكى تورغات، تەرەك داۋان ئېغىزىدا ناھايىتى چوڭ قورغان - چاقماق قورغىنىنى ياساتقۇزدى. بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى ياقۇپبەگ قوشۇن ئەۋەتىپ خانلىغىغا ئېگىلىك كەلتۈرگەن خوتەن خانلىغىنى ئۆچۈن ئەكىلىپ ئۇلارنى ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ياقۇپبەگدىن باش پانا تىلەيدۇ. ياقۇپبەگ بەيىنخونى ئەسكەرلىرى بىلەن ئاقسۇدا تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگانلار ياقۇپبەگدىن يۈز ئورۇپ زورۇقتاڭ بىلەن ھەمكارلىشىدۇ ھەم تودىلىن (داۋۇت خەلپە) ئوز قارمىغىدىكى ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ كاتتىباشلىرىنى ئۇرۇمچىگە ۋىغىپ چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتىگە «ئەل بولۇش مەسلىسىنى ئوستىدە مەسلىھەتلىشىدۇ»،چىڭ سۇلالىسى داۋۇت خەلپىگە ئوز مەسلىھەتچىلىرىنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار داۋۇت خەلپە يېنىدا تۇرۇپ مەسلىھەت كورستىدۇ. مانا موشۇنداق ھەمكارلىق بولغانلىغى ئۆچۈن زورۇقتاڭ ھېچ قانداق دەخلە-سىزلا ئۇرۇمچىگە باستۇرۇپ كىرىدۇ. چۈنكى تۇڭگانلار ئۇلارغا قارشىلىق كورسەتمەي يول ئېچىپ بېرىدۇ. زورۇقتاڭ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ياقۇپبەگدىن بەيىنخونى قايتۇرۇپ ئۇلتۇرۇپ تاشلايدۇ ھەم ئۇرۇمچى خەلقى نامىدىن ياقۇپبەگنىڭ ھوزۇرىغاكېلىدۇ ھەم ئۇرۇمچى خالايدىغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ دەررۇ ئۇرۇمچىگە كىرىدۇ. مانا بۇ 1869 - ۋىلى بىلەن 1870 - ۋىلىنىڭ ئارلىغىدىكى ۋاقىتە ئىدى.

ياقۇپبەگ قەشقەرىيەنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى شەھەرلەرنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاقسۇغا كىلىدۇ ۋە شەھەرنى ئوزىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگۈلەيدۇ. ياقۇپبەگ ئوز ئومرىنىڭ ئاخىرقى بەش ۋىلىنى قەشقەرىيەنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى رەتلەش بىلەن ئوتكۈزىدى. ئۇ قەشقەرىيەنىڭ يەتتىنوئ ئولكىسى بىلەن قوشنا ئارىسىدىكى مۇستەھكەملەشتەك چوڭ ئىشنى ھەل قىلدى. ئارىن دەريانسىنى يەتتىنوئ بىلەن قەشقەرىيەنىڭ تەبىئىي چېگرا دەپ ھېسابلاتتى، لېكىن رۇسلار بېسىپ ئېلىپ ئارىن قورغىنىنى ياساتتى. بۇنىڭغا ياقۇپبەگنىڭ بەك ئاچچىغى كەلدى. شۇڭا ياقۇپبەگ روسسىيەنىڭ ئارىن دەريانسىنى ئېگەللىۋالغانلىغىغا نارازىلىق بىلدۈردى ھەم ياقۇپبەگ ئارىن قورغىنى بىلەن قەشقەرىيەنىڭ ئارلىغىدىكى تورغات، تەرەك داۋان ئېغىزىدا ناھايىتى چوڭ قورغان - چاقماق قورغىنىنى ياساتقۇزدى. بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى ياقۇپبەگ قوشۇن ئەۋەتىپ خانلىغىغا ئېگىلىك كەلتۈرگەن خوتەن خانلىغىنى ئۆچۈن ئەكىلىپ ئۇلارنى ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ياقۇپبەگدىن باش پانا تىلەيدۇ. ياقۇپبەگ بەيىنخونى ئەسكەرلىرى بىلەن ئاقسۇدا تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگانلار ياقۇپبەگدىن يۈز ئورۇپ زورۇقتاڭ بىلەن ھەمكارلىشىدۇ ھەم تودىلىن (داۋۇت خەلپە) ئوز قارمىغىدىكى ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ كاتتىباشلىرىنى ئۇرۇمچىگە ۋىغىپ چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتىگە «ئەل بولۇش مەسلىسىنى ئوستىدە مەسلىھەتلىشىدۇ»،چىڭ سۇلالىسى داۋۇت خەلپىگە ئوز مەسلىھەتچىلىرىنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار داۋۇت خەلپە يېنىدا تۇرۇپ مەسلىھەت كورستىدۇ. مانا موشۇنداق ھەمكارلىق بولغانلىغى ئۆچۈن زورۇقتاڭ ھېچ قانداق دەخلەسىزلا ئۇرۇمچىگە باستۇرۇپ كىرىدۇ. چۈنكى تۇڭگانلار ئۇلارغا قارشىلىق كورسەتمەي يول ئېچىپ بېرىدۇ. زورۇقتاڭ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ياقۇپبەگدىن باش پانا تىلەيدۇ. ياقۇپبەگ بەيىنخونى ئەسكەرلىرى بىلەن ئاقسۇدا تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگانلار ياقۇپبەگدىن يۈز ئورۇپ زورۇقتاڭ بىلەن ھەمكارلىشىدۇ ھەم تودىلىن (داۋۇت خەلپە) ئوز قارمىغىدىكى ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ كاتتىباشلىرىنى ئۇرۇمچىگە ۋىغىپ چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتىگە «ئەل بولۇش مەسلىسىنى ئوستىدە مەسلىھەتلىشىدۇ»،چىڭ سۇلالىسى داۋۇت خەلپىگە ئوز مەسلىھەتچىلىرىنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار داۋۇت خەلپە يېنىدا تۇرۇپ مەسلىھەت كورستىدۇ. مانا موشۇنداق ھەمكارلىق بولغانلىغى ئۆچۈن زورۇقتاڭ ھېچ قانداق دەخلەسىزلا ئۇرۇمچىگە باستۇرۇپ كىرىدۇ. چۈنكى تۇڭگانلار ئۇلارغا قارشىلىق كورسەتمەي يول ئېچىپ بېرىدۇ. زورۇقتاڭ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ياقۇپبەگدىن باش پانا تىلەيدۇ. ياقۇپبەگ بەيىنخونى ئەسكەرلىرى بىلەن ئاقسۇدا تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگانلار ياقۇپبەگدىن يۈز ئورۇپ زورۇقتاڭ بىلەن

نېمشكە چېكىندى؟..

نى ئەسكەرلىرى بىلەن كورلىغا قايتۇرۇپ كېلىدۇ. ياقۇبە بەگنىڭ خىتاي ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلماسلىغىنىڭ سەۋەبى 1876 ـ ژىلى فېۋرالدا رۇسلار قوقان خانلىغىنى بېسۋېلىپ قوقان شەھىرىگە كىرىدۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ قوقان روسسىيەنىڭ بىر ئولكىسىگە ئايلىنىدۇ ھەم قوقانلىقنىڭ نامىنى ئوزگەرتىپ پەرغانە دەپ ئاتايدۇ. موشۇ سەۋەپلىك رۇسلارنىڭ چېگرا سى قەشقەرىيە بىلەن بېۋاستە چېگرالانىدىغان بولۇپ قالىدۇ. دېمەك چار روسسىيە ھوكۈمىتى «يەتتە شەھەر ئۇيغۇر دولىتى» قوقان خانلىغى بىلەن چېگرادىش ۋە دىنداشلىغى تۈپەيلىدىن روسسىيەنىڭ قوقانغا قاراتقان سىياسىتىگە خوجۇپ يېتىپ قېلىشىنى نەزەردە توتۇپ 1871 ـ ژىلى ئىلى رايونىغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ ئىلىنى بېسىپ ئالىدۇ. شۇنىڭدەك چار روسسىيە ئوزىنىڭ جوغراپىيەلىك جەھەتتىكى يېقىنلىغىدىن پايدىلىنىپ «يەتتە شەھەر ئۇيغۇر دولىتىنى» بېسۋېلىش پلانىدا بولۇپ 1876 ـ ژىلى قوقان خانلىغىنى بېسۋېلىش بىلەن «تۇركستان مەھكىمىسىنى» قۇرۇپ بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم «يەتتە شەھەرنى» بېسۋېلىپ مۇستەملىكە قېلىۋېلىشنى جىددىي پلانلايدۇ.

بەييا گخونى قوغلاپ كېلىش باھانىسى بىلەن ياقۇبەبەگ كە قارشى «يەتتە شەھەرگە» بېسىپ كىرگەن زوزۇكتاك قوشۇنلىرى ياقۇبەبەگكە قارشى جىددىي ئۇرۇش باشلاش ئالدىدا تۇرغان ۋاقتىدا قوقان تەرەپتىن رۇسلارنىڭ «يەتتە شەھەرگە» بېسىپ كىرىشى ئېھتىمالى بولۇپ تۇرغان ئىدى. مەخسەت ئىككى چوڭ دولەتنىڭ ئوتتۇرىدا يوقاپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بىر تەرەپ بىلەن، يەنى خىتاي بىلەن بولغان ئۇرۇشنى توختۇتۇپ قويۇپ تۇرۇپ، ئۇلار بىلەن كېلىشمىگە كېلىپ،شۇ ئارقىلىق خىتاي بىلەن بىرلىكتە رۇس باسقۇنچىلىرىغا زەربە بېرىپ قەشقەرىيە تېررىتورىيەسىگە ئۇلارنى ئايىاق باستۇرماستىن «يەتتە شەھەر ئۇيغۇر دولىتىنىڭ» تېررىتورىيە پۈتۈنلىگىنى ساقلاپ قېلىش ئىدى. ئەگەر رۇسلارنىڭ ھەيۋىسى بولمىغاندا ياقۇبەبەگ خىتاي ئەسكەرلىرى ئۈستىدىن غەلبە قىلىشى چوقۇم ئىدى. چۈنكى ئەل موشۇ ۋاقىتتا موشۇ جايدا ياقۇبەبەگ يېنىدا 30 مىڭ لەشكەر كۆچى ھەم موشۇ لەشكەرلەرگە 30 ژىل يەتكۈدەك ئاشلىقمۇ بار ئىدى.

ئەگەر ياقۇبەبەگنىڭ كېلىشىم قىلىش تەكلىۋىگە خىتايلار كۆنمەيدىغان بولسا ئۇرۇش ئاچىدىغانلىغىنىمۇ ئېلان قىلغان ئىدى. زوزۇكتاك ياقۇبەبەگنىڭ تەدبىرچانلىغىنى ھەم جەسۇرلىغىنى ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياقۇبەبەگدە ھەربىي كۈچ ۋە ھەربىي تېخنىكا جەھەتتە ئەسكەرلىرى ياخشى قۇراللانغان ھەم ياقۇبەبەگ قوشۇنىدا 20 ژىلدىن بېرى رۇس ئارمىيەسىگە قارشى جەڭ قىلىپ چىنىقىپ،باي ھەربىي تەجرىبە توپلىغان تۇركستان ژېگىتلىرى، جەڭگىۋار ئۇيغۇرلار، زامانىۋى قۇرال ـ ياراقلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تاكتىكىسىنى ئۈستۈن، قوماندانلىققا ماھىر كىشىلەر ئىدى. ئۇلار زوزۇكتاك قوشۇنى بىلەن بولغان بارلىق جەڭلەردە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان ئىدى. زوزۇكتاك مۇنداق بىلەن تۇر دۇشمەنگە ھېچ ۋاقىت يولۇقمىغان ئىدى. شۇڭلاشقىمۇ زوزۇكتاك ياقۇبەبەگنىڭ كېينىكى قېتىملىق سوھبەت قىلىش تەكلىۋىگە ئېلاجسىزلىقتىن ماقۇل بولغان. ئۇ ياقۇبەبەگنى ھەربى كۈچ بىلەن يېڭىشكە بولمايدىغانلىغىنى ياقىلىق مەسىلىنى ھەل قىلىشمىگە خىيانەت قىلىپ ياقۇبەبەگنى زەھەرلەپ ئولتۇرۇشكە ئۇرۇندى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇبەبەگنىڭ يېنىدىكى خوتەننىڭ ھاكىمى نىيازبەگ ۋە غەزىنچى ھوشۇربەگلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۇپ، شۇلار ئارقىلىق ياقۇبەبەگنىڭ ئاشپىزىنى ئۇرغۇن پۇلغا سېتىۋېلىپ،ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن ياقۇبەبەگكە زەھەر بەرگۈزىدۇ. ياقۇبەبەگ بىر سائاتقا قالماي ئولىدۇ. ياقۇبەبەگ قەستلەپ ئولتۇرىلگەندىن كېيىن خىتاي ۋە رۇس دىپلوماتلىرى ھەر خىل يالغان، ياۋداق سوزلەرنى تارقىتىپ ياقۇبەبەگ ئوزىنىڭ كاتتىبى كامال بىلەن گەپ تالىشىپ قېلىپ ئاچچىغىنى باسالماي ئوزى ئېتىپ ئولتۇرۇپ، ئاندىن يەنە بىر غەزىنچى بەگ سابىر ئاخۇن بىلەن سوقۇشۇپ تاياق زەربىدىن ھوشىدىن كەتكەن ياقۇبەبەگ شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە جان ئوزۈدۇ، دېمەكچى،يەنە بىر مەلۇماتتا ياقۇبەبەگنىڭ قاتتىق غەزەپتىن مېيىسىگە قان چۈشكەن، ژۈرىگىنىڭ پرىستۇپى (خورۇجى تۇتۇش) تۇتۇپ ئولگەن دېگەنگە ئوخشاش ئاپقاچتى گەپ بىلەن خىتايلىنىڭ قەستلەپ ئولتۇرگەنلىك سىرىنى يۇشۇرماقچى بولۇشقان.

ياقۇبەبەگنىڭ ئولۇمىدىن كېيىن يەنى 1876 ـ ژىلىنىڭ ئاخىردا چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى توڭجى خان ئولىدۇ. ئورنىغا كودەك ياشتىكى ئوغلى گۇاڭشۇي ئىمپېراتور بولۇپ تەختكە چىقىدۇ. موشۇ قالايمىقانچىلىقلار بېسىلغاندىن كېيىنلا زوزۇكتاك بوش قالغان «يەتتە شەھەرگە» بېسىپ كىرىپ، بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى تۇرپاندا قالدۇرۇپ،يەنە بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى لىۋجىنتاك ئىسمىلىك قوماندان باشچىلىغىدا ئالتە شەھەرگە ئەۋەتىدۇ. لىۋجىنتاك ئوز ژۇرۇشىدە ھېچ توسالغۇسىز كەنتى. ھېچ قانداق ئادەمگە زورلۇق ياكى تەھدىت سالمىدى. ئاتالىق غازى ئادالەت ئىشىگىنى ئاچتى، زۇلۇم ۋە دەرت ـ ئەلەملەر خۇددى سومرۇق قۇشىدەك كوپقاپ ئېچىدىن ۋەتەن توتتى، ئادالەت سىياستىنى ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن ژۇرگۈزۈپ پوخرا ۋە خالايىقنىڭ پۈل ۋە جېنىغا قول ئوزۈتۇپ دەخلى قىلماسلىقنى قەتئىي قەيت قىلىپ بېكىتتى» دەپ يازغان ئىدى.

1877 ـ ژىلى 22 ـ يانۋار كۇنى بەدولەتنىڭ ئىككىنچى دارۇ سەلتەنەتى كورلا شەھىرىگە كەلگەن رۇس دېپلوماتى كۇروپاتكىنمۇ: « بە دولەت جانابى ئاللىرى قۇدرەتلىك بىر ئەلنى قۇرۇپ چىقىپلا قالماي بەلكى ئۇنى دانالىق بىلەن ئىدارە قىلىدىغان كۈچ ـ قۇۋۋەتكىمۇ ئېگە بولدى» دېگەن.

دېمەك ياقۇبەبەگ مەۋرىي جەھەتتىكى ئىختىدارىدا ئوزىنىڭ زاماندىشلىرىدىن ناھايىتى ئوستۇن تۇراتتى. ئۇنىڭ نەتىجىلىرىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۇرىدىغىنى ئۇ قوللانغان ئوزگىچە چارە ـ تەدبىرلەر بولماستىن، موشۇ چارە ـ تەدبىرلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىدا ئىپادىلەنگەن ئۇنىڭ تەكىداشسىز زېھنى كۈچى ۋە ئېگىلمەس ـ سۇنماس روھىدۇر. ئۇ ئوزىنىڭ شەخسىي، خۇسۇسى بايلىغىنى كوپەيتىش يولىدا بۇخارا، ئاۋغانستان ئەمىرلىرىگە ئوخشاش ئۇنداق پەسكەش ئىشلارنى قىلغىنى يوق. ئۇ ئوز دولىتىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئوز كۈچىنى كورۇنۇشتە بولسىمۇ ھەر خىل ۋاستىلار ئارقىلىق ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. ياقۇبەبەگ غوجىلارنىڭ چەرىك ھوكۈمرانلىغىنى تەكرارلىمىدى، ئۇلاردىن ياخشى ئىدى. شۇڭا ئۇ زاماندىشلىرى ئارىسىدا ئەڭ ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇشقا لايەقەتلىك بولۇپ، موشۇ خانلىقلار ئىچىدە مەيدانغا كەلگەن ئەڭ جاسارەتلىك ۋە ئەڭ تالانتلىق ھوكۈمران ئىكەنلىگىگە قىل سغمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرغۇن كىشىلەر ياقۇبەبەگنى قابىلىيەت جەھەتتە ھەم ئۇنىڭ زور موۋاپپىقىيەتلىرى بىلەن ئولۇغۋار پلانىنى كورۇپ ئۇنى ئىككىنچى تومۇرلەڭ دەپ قارايتتى.

ياقۇبەبەگ ئادىدى ـ سادده تۇرمۇش كوچۇرۇش ئادەتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇنىڭ ئاسىيادىكى باشقا ھوكۈمرانلارغىلا ئوخشاش، بەلكى قول ئاستىدىكى باشقا بەگلەرگىمۇ ئۇلگە بولالايدىغانلىغىنى كورۈۋالالايمىز. ئۇنىڭ ئوردىسى شۇ قەدەر نامراتكى، ئوردىغا كىرگەنلەر ئۇنىڭ ئوز ئوردىسى ئىكەنلىگىنى ھىس قىلمايدۇ. ئۇنىڭ كېيىنىشى ۋە غىزالىنىشىمۇ قول ئاستىدىكى خادىملارنىڭكىدىن ھېچ قانداق پەرقلەنمەيدۇ. ياقۇبەبەگنىڭ ئوردىسى شۇنچىلىك تار ھەم كىچىك ئىكەنكى، ئۇنى زادىلا بۇخارا ياكى قوقان خانلىرىنىڭ ئوردىلىرىغا تەگلەشتۇرگىلى بولمايدۇ.

ياقۇبەبەگ پۈتۈن دولەت ئىشلىرىنى تورت مىرزىدىن تەركىپ تاپقان دىۋانخانىسى ئارقىلىق باشقۇرىدىكەن ۋە شۇلار ئارقىلىق بارلىق ھوججەت ـ ئالاقىلارنى بىر تەرەپ قىلىدىكەن. بۇ مىرزىلار ياقۇبەبەگكە ھەم كاتتىپ ھەم ئىش بېجىرگۈچى ئورنىدا خىزمەت قىلىدىكەن. يا ـ قۇبەبەگ شۇنداق ئادىدى ـ سادىدى تۇرمۇش كوچۇرۇش ھېساۋىغا«يەتتە شەھەر ئۇيغۇر دولىتىنى» مۇستەقىل دولەت شەكلىدە تورغۇزالمىغان ئىدى. ئۇ بىر قېتىم قەشقەرگە يېقىن «تازغۇن» دېگەن جايدىكى جىدى جەڭدە ئۇچ يېرىدىن ئوق تېگىپ يارىلانغان بولسىمۇ، جەڭچىلەرنىڭ كەيپىياتىغا تەسىر يېتىشىدىن ئەنسىرەپ ،ئوزىنىڭ يارىلانغانلىغىنى ئۇرۇش توختىغانغا قەدەر ھېچ كىمگە ئېيتمىغان ئىدى.

موشۇنداق قەھرىمانلىق بىلەن مۇنداق ۋەتەن، مىللەت تەغدىرى ئۈچۈن جانپىدالىق قىلىش ئالىجانابلىق ئىشتۇر.

چەت ئەل دىپلوماتلىرىدىن ياۋروپاغا داڭقى كەتكەن مەشھۇر شەرقشۇناس ـ تەتقىقاتچى، جەسۇر سەيياھ ۋە ئوتكۇر رازۋېدچىك گىرمان ئارمىينى رامبىرى ياقۇبەبەگكە ھەيران قېلىپ: «ئۇ بارچە شەرق ھوكۈمرانلىرى ئارسىدا ئەڭ جەسۇرى، داناسى ۋە ئىستىقبالى پارلىنى ـ ياقۇبەبەگ بەدولەتچۇر» دېگەن.

ئەسلىدە «يەتتە شەھەر» خەلقى بىر خەلق ئىدى. ئامما لەنتى قوقانلىق تەپرىقچى غوجىلار بىر ئۇيدان خەلقنى «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق»، «قەشقەرلىك»، «كوچالىق»، «خوتەنلىك»، «ئاقسۇلۇق»، «ئۇرپانلىق» دەپ پارچىلاپ تېرىقتەك چېچىپ تاشلىغان بۇ ئەلنى مەرھۇم ياقۇبەبەگ جانابلىرى بىر دولەت ئاستىغا مەركەزلەشتۇرۇپ، قەشقەرىيە تەۋەسىدىكى خىتاي ئىستىتبدادلىرىنىڭ تەسىرىنى پوتۇنلەي سوپۇرۇپ تاشلاپ تارىختا ئونتۇلماس «يەتتە شەھەر ئۇيغۇر دولىتىنى» تىكلەپ چىققان بۇ مىللەتپەرۋەر قەھرىمانلىق ئۇيغۇر خەلقى باش ئېگىپ تازىم قىلىدۇ.

ئابدۇكېرىم سابىت،
ئارخېئولوگ.

بۇددا مۇنارى

قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەسىنىڭ بەشكېرىم يېزىسىدىكى خانئوي خارابىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە ئېگىزلىكى ئون ئوچ مېتر، شەكلى موريغا ئوخشايدىغان بىر مۇنار بار بولۇپ، كىشىلەر بۇنى «مورا» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ھەقتە خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار:

قاراخانىيلار پادىشاھى «خانئوي» شەھىرىدىكى تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە، پۈتۈن شەھەر خەلقى بۇددا ئېخلاسمەنلىرىدىن بولۇپ، ئۇلار بۇددا تەلىماتلىرىنى ناھايىتى مۆكەممەل ئېگىلەپ ئۇنىڭغا تولۇق ئەمەل قىلغان ئىكەن. شۇ يوسۇندا ئۇلار بۇ شەھەردىكى ئەڭ چوڭ بۇتخانىغا بېرىپ ئىبادەت قىلىش ئارقىلىق ئوز تىلەكلىرىنى «ئۇلۇق بۇت»لارغا بايان قىلىدىكەن. قاراخان پادىشاھىمۇ شۇ ئىبادەتخانىغا بېرىپ ئىبادەت قىلىدىغان بولغاچقا، ئىبا ـ دەتخانىغا يانداش قىلىپ بىر خان سارىيى سالدۇرۇپ، بەزى چاغلاردا ئىبادەتتىن قايتىپ شۇ سارايدا ئۇرۇپ قالىدىكەن. بۇنداق كۈنلەردە پادىشاھنىڭ تامىغى ئوردىدا ئېتىلىپ ئوكزە يوللىرى بەلەن بۇتخانىغا توشۇپ بېرىلىدىكەن. بۇ بۇتخانا ئوزىنىڭ چوڭلۇغى ۋە ھەشەمىتى بىلەن پۈتۈن ئالەمنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرغانكەن. شۇڭا، بۇتخانىنىڭ نامىنى ئاڭلىغان ئىراق ـ يېقىندىكى ئەللەردىنمۇ تاۋاپچىلار كېلىپ ئىبادەت قىلىدىغان بولۇپتۇ. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھىندىستانلىق بىر بۇددا تەرىقەتچىسى بۇتخانىغا كېلىپ ئىبادەت قىلىش جەريانىدا ھەيرانلىق ئېلىكىدە بۇتخانا شەيخىدىن: «بۇ بۇتخانا شۇنچىلا چوڭ ھەم كوركەم ئىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەرگە قويۇلغان بۇتلارنىڭ سانى كوپ بولۇشتىن باشقا، ئۇلار ناھايىتى ئەينەن، تەبىئىي ئىكەن. بۇنداق بۇت ۋە بۇتخانىلار، بۇددا دىنىنىڭ بوشۇكى بولغان ھىندىستاندىمۇ كام ئۇچرايدۇ. بۇ بۇتخانىنى قانداق بىر زات ياسىدى» دەپ سوراپتۇ. شەيخ: «بىز تۇغۇلىشاق بۇ بۇتخانا بار ئىكەن، خان ئالىيلىرىنىڭ ئېيتىشچە، خانىنىڭ بوۋىسى سالدۇرغان ئىكەن. بۇنى ياسىغان كىشى شۇ چاغدا ئوتكەن ئادەم بولۇپ، بۇتخانا پۈتكەندىن كېيىن خان ئۇنىڭغا تون يېپىپ ئەمەل ـ مەرتىۋە بەرگەن ئىكەن. بۇتخانىنى ياساش جەريانىدا ھېلىقى ئۇستا ئەچچە مىڭ ئادەمنى تامچى، رەسسام، بوياقچى ۋە بۇت ياساش ماھىرى قىلىپ ئېتىلدۇرگەن ئىكەن» دەپتۇ.

ھېلىقى ھىندىستانلىق تەرىقەتچى كەتكەندىن كېيىن خان ئوردىسىدا مەزھەپ پەيدا بولۇپ، ئوردا ئىچى قالايمىقانلىشىپتۇ، خان بىلەن خانزادە قارشىلىشىپ بىر ـ بىرىنى بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنۇپتۇ. خانزادە خاننى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلىپ، خان ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ ئىككى ئارىدا ناھايىتى چوڭ جەڭگى ـ جېدەل بوپتۇ. مانا شۇ چاغدا خانزادە ئوز قوشۇنلىرى بىلەن چاقماق دەريا سىنى توغانلاپ، خان ئوردىسىغا سۇ قويۇپ، ئارقا سىدىن ئوت قويۇۋېتىپ خانغا تەھدىت سالىپتۇ. بۇ چاغدا، خان لەشكەرلىرى ئوزىنىڭ ئەڭ بۈيۈك پاناھى بولغان بۇتخانا ئەتراپىغا ژىغلىپ ئوزلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپتۇ. بۇتخانىنىڭ بىر تەرىپى ئېگىز تاغ بىلەن تۇتاش بولغاچقا، بۇ يەرگە سۇ چىقمايدىغان بۇتخانا ساقلىنىپ قالغان ئىكەن. كېيىن تۇرلۇك تەبىئىي ھادىسىلەر تۈپەيلىدىن بۇتخانىنىڭ تاملىرى ئورۇلۇپ، چوڭ بۇت قويۇلغان مۇنار ساقلىنىپ قاپتۇ، ئۇ ئەسلىدە تۇرلۇك بۇددا تام سۈرەتلىرى بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ھازىر گەرچە بۇددا مۇنارى ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى تام سۈرەتلىرىنىڭ ئىزناسىمۇ قالمىغان ئىكەن.

ئىشتاچى

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىر قېتىم غازاتتىن قايتىشىدا، ئاتۇشنىڭ «ئىشتاچى» دېگەن تاغ باغرىدىكى يېزىغا ناھايىتى كەچ كېلىپ قونماقچى بوپتۇ. بۇ يەر ئوز ئىشغالىيىتىدىكى جاي بولغاچقا ئىشەملىك دەپ قاراپ،قاراۋۇل قويماي، بىر نەچچە ئىشتىنى ئەسكەرلەر ياتقان چېدىرنىڭ ئەتراپىغا باغلاپ قويۇپ خاتىرجەم ئۇخلاپتۇ. بۇ كېچە ئىشتىنىڭ قارا ۋۇللۇغىدا تېپتىنىچ ئوتۇپتۇ. ئەتىسى سۇلتان سۇتۇق بۇغراغان ئوز سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ، بۇ جاينىڭ نامى «ئىشت ئوۋچى» (ئىشت قاراۋۇللۇق قىلغان جاي) دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپتۇ. ۋاقىتنىڭ ئوتۇشى بىلەن بۇ ئىسىم ئوزگىرىپ، «ئىشتاچى» دەپ ئاتالغان ئىكەن.

(«ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى).

ئۇچ جىلدلىق «ئۇيغۇر دولىتىنىڭ تارىخى» نەشرىگە قىسقىچە ئوبزور

تەتقىقاتچى قاسىم مەسمىنىڭ ئۇچ جىلدلىق «ئۇيغۇر دولىتىنىڭ تارىخى» 4 مىڭ ژىللىق دەۋرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇنىڭدىن مىڭ ژىللىق دەۋىر ئىبارەت مىزغا توغرا كېلىدۇ.

كىتاپ خىتاي، ياۋروپا، ئىران - پارىس ۋە باشقا مەنبەلەر ئاساسىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇلار تارىخولوگىيەلىك تېپىلمىلار بىلەن ئاساسلاندۇرۇلىدۇ. بۇ كىتابنىڭ سۆزەتلەر، سىخېمىلار، خەرىتىلەر، كېنىولوگىيەلىك جەدۋەللەر ۋە ئارخېولوگىيەلىك تېپىلمىلارنىڭ مەلۇماتلىرى ۋە باشقىلار ئوزغۇن.

بىرىنچى جىلد مىلادىدىن ئىلگەركى 209- ژىلى ئۇلۇق دالادىكى تارقاق قەبىلىلەرنى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر دولىتىگە بىرلەشتۈرگەن ئوغۇزخانغا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىغا بېغىشلانغان. ئوغۇزخان سۇلالىسى باشقۇرغان دولەت دىنىي ئېتىقاتتىكى پەرىقلەر ۋە ئىچكى ئىسيانلار تۆپەيلى مىلادى 9 - ژىلى، يەنى300 ژىلدىن كېيىن ئۇششاق دولەتلەرگە پارچلىنىپ كەتتى. بىز ژۇقۇرىدا تەكتلىگەنلەرنىڭ ھەممىسى كۇلتېكىن مەكتىۋى ئابىدىسىنىڭ 8 - 12 - قۇرلىرىدا ئوز ئىپادىسىنى تاپقان: «... دەسلەپكى ئۇيغۇر دولىتى 300 ژىل مەۋجۇت بولغان، ئۇنىڭ مەركىزى ئوتۇكەنت تاغلىرىدا ئىدى...»

مانجۇرىيەدە ياشىغان «سيانبى» سۇلالىسىدىن بولغان شاھزادە تانشىخاي (148 - 181 - ژىللىرى ياشىغان) ئۇششاق دولەتلەرنى بىر پۈتۈن مەملىكەتكە بىرلەشتۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئوز ئۈستىگە ئالىدۇ. تانشىخاي ۋە ئۇنىڭ مىراسخورلىرى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇ قۇرغان دولەت يەنە پارچلىنىپ كېتىدۇ.بىر نەچچە ژىل داۋام قىلغان ھاكىمىيەت ئۇچۇن بولغان كۇرەشتە گويا چولىنىڭ جەنۇبىدا: ئالاشان ۋە چوغاي تاغلىرىدا ياشايدىغان ئىچكى موڭغۇلىيەلىكلەر غا - لىپ چىقىدۇ. توبىاچ - توبغاچ قەبىلىسىنىڭ باشلىغى - توبا گۇي بىر قاتار مۇستەقىل خانلىقلار بىلەن كېنەزلىكلەرنى ئوز ئەتراپىغا بىرلەشتۈرۈپ، 386 - ژىلى توبا ۋېي دولىتىنى قۇردى ۋە ئوزىنىڭ توبا سۇلالىسىغا ئاساس سالدى.

مەملىكەتنىڭ ئوڭ قانتىنى باشقۇرىدىغان شېلۇن ئوزىنى ھوقۇقتا چەكلەنگەن دەپ ھېساپلاپ، ئوز تەرەپدارلىرى بىلەن خالخا تەرەپكە كېتىدۇ ۋە بۇ يەردە402- ژىلى ئوز سۇلالىسىنى ئورنىتىدۇ. يېڭىدىن قۇرۇلغان دولەت تارىخقا ئاۋار (ژۇۋان) قاغاناتى سۈپىتىدە كىردى.

شېلۇننىڭ ئەۋلاتلىرى توبا سۇلالىسى بىلەن تەسىر دائىرىسى ئۈچۈن داۋاملىق كۈرەش ئېلىپ باردى.

487 - ژىلى ئاۋار قاغانلىغىنىڭ كىنەزلىرىنىڭ بىرى قاغان دېئۇلۇن توبا سۇلالىسىنىڭ يەرلىرىگە بېسىپ كىرىشكە ئوزىنىڭ رازى ئەمەسلىگىنى ئىزھار قىلىپ، 100 مىڭ ئائىلىدىن ئىبارەت ئوز قارمىغىدىكى قەبىلىلەرنى باشلاپ خالخىدىن غەربىكە يوتكىلىشكە باشلايدۇ. توبا سۇلالىسىنىڭ تورىلىرى غەربىكە كەتكەن كىنەزنى ئافۇچژلو دەپ ئاتىدى. ئوفۇچژلو ئىنىسى چونچى بىلەن ئالتاي تاغلىرى ئارقىلىق ئوتۇپ ئۇيغۇر دولىتىنى ئەكسىگە كەلتۈرىدۇ. توبغاچلار (توبا سۇلالىسى) بۇ دولەت نامىنى «گائوگ يۈي» (ئېگىز ھارۋىلۇقلار) دەپ ئاتىغان. ئافۇچژلو ئۇلۇق ئۇيغۇر تەڭرىقۇت ئۇنۇۋانىنى قوبۇل قىلىپ، ئوز تەرەپدارلىرى بىلەن خالخا تەرەپكە كېتىدۇ ۋە بۇ يەردە402- ژىلى ئوز سۇلالىسىنى ئورنىتىدۇ. يېڭىدىن قۇرۇلغان دولەت تارىخقا ئاۋار (ژۇۋان) قاغاناتى سۈپىتىدە كىردى.

شېلۇننىڭ ئەۋلاتلىرى توبا سۇلالىسى بىلەن تەسىر دائىرىسى ئۈچۈن داۋاملىق كۈرەش ئېلىپ باردى.

487 - ژىلى ئاۋار قاغانلىغىنىڭ كىنەزلىرىنىڭ بىرى قاغان دېئۇلۇن توبا سۇلالىسىنىڭ يەرلىرىگە بېسىپ كىرىشكە ئوزىنىڭ رازى ئەمەسلىگىنى ئىزھار قىلىپ، 100 مىڭ ئائىلىدىن ئىبارەت ئوز قارمىغىدىكى قەبىلىلەرنى باشلاپ خالخىدىن غەربىكە يوتكىلىشكە باشلايدۇ. توبا سۇلالىسىنىڭ تورىلىرى غەربىكە كەتكەن كىنەزنى ئافۇچژلو دەپ ئاتىدى. ئوفۇچژلو ئىنىسى چونچى بىلەن ئالتاي تاغلىرى ئارقىلىق ئوتۇپ ئۇيغۇر دولىتىنى ئەكسىگە كەلتۈرىدۇ. توبغاچلار (توبا سۇلالىسى) بۇ دولەت نامىنى «گائوگ يۈي» (ئېگىز ھارۋىلۇقلار) دەپ ئاتىغان. ئافۇچژلو ئۇلۇق تەڭرىقۇت ئۇنۇۋانىنى قوبۇل قىلىپ، ئوز تەرەپدارلىرى بىلەن خالخا تەرەپكە كېتىدۇ ۋە بۇ يەردە402- ژىلى ئوز سۇلالىسىنى ئورنىتىدۇ. يېڭىدىن قۇرۇلغان دولەت تارىخقا ئاۋار (ژۇۋان) قاغاناتى سۈپىتىدە كىردى.

شېلۇننىڭ ئەۋلاتلىرى توبا سۇلالىسى بىلەن تەسىر دائىرىسى ئۈچۈن داۋاملىق كۈرەش ئېلىپ باردى.

487 - ژىلى ئاۋار قاغانلىغىنىڭ كىنەزلىرىنىڭ بىرى قاغان دېئۇلۇن توبا سۇلالىسىنىڭ يەرلىرىگە بېسىپ كىرىشكە ئوزىنىڭ رازى ئەمەسلىگىنى ئىزھار قىلىپ، 100 مىڭ ئائىلىدىن ئىبارەت ئوز قارمىغىدىكى قەبىلىلەرنى باشلاپ خالخىدىن غەربىكە يوتكىلىشكە باشلايدۇ. توبا سۇلالىسىنىڭ تورىلىرى غەربىكە كەتكەن كىنەزنى ئافۇچژلو دەپ ئاتىدى. ئوفۇچژلو ئىنىسى چونچى بىلەن ئالتاي تاغلىرى ئارقىلىق ئوتۇپ ئۇيغۇر دولىتىنى ئەكسىگە كەلتۈرىدۇ. توبغاچلار (توبا سۇلالىسى) بۇ دولەت نامىنى «گائوگ يۈي» (ئېگىز ھارۋىلۇقلار) دەپ ئاتىغان. ئافۇچژلو ئۇلۇق تەڭرىقۇت ئۇنۇۋانىنى قو - بۇل قىلىپ، ھازىرقى قازاقستاننىڭ شەرقىي ۋە مەركىزىي قىسملىرىنىڭ تەۋەسىدە ياشايدىغان قەبىلەرنى، جوڭغارىيەنى، ئۇرۇمچى، قاراشەر،تۇرپان، قۇمۇل ۋە ھازىرقى شىنجاڭنىڭ باشقا تەۋەلىرىنى بىرلەشتۈردى. ئەندى دېۋۇلۇن ئەسكەر توپلاپ ئۇيغۇرستانغا، يەنى گائوگيۈيلارغا قارشى ژۇرۇش قىلىدۇ، لېكىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ چېكىنىدۇ. گائوگيۈيلار ئۇلارنى قوغلاپ، غەربىي موڭغۇلىيەنى، شۇ جۈملىدىن ئوتۇكەنت تاغلىرىنى، بايكال ئەتراپىدىكى يەرلەرنى ۋە باشقا رېگىونلارنى ئىشغال قىلىدۇ. ئاۋارلار كېرولېن ۋە ئونون دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىغا چېكىنىدۇ. قېرىنداشلارنى ئولتۇرۇش ئۇرۇشىنى پەيدا قىلغان دېۋلۇننى ئولتۇرۇپ، ئاۋار تورىلىرى ئۇيغۇرلارنى ئوز ئىلكىگە ئالىدۇ. ئۇلار بۇ يەردە خوسروۋ بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇنى ئىرانىنى مۇستەقىل دولەت دەپ جاكالاشقا مايىل قىلىدۇ. بۇ ۋەزىيەتنى مۇرەككەپلەشتۈردى.ئىستېمى 567 - ژىلى تۈرك قاغانلىغىنىڭ نامىدىن ۋنزانتىيەنىڭ ئەلچىسى - زېمارخ كىلىكىيىستىنى ئوز قارارگاھىدا قوبۇل قىلغاندا، ۋنزانتىيە بىلەن ئىرانغا قارشى ھەربىي ئىتتىپاق تۈزىدۇ. كۈچلەرنىڭ قارىمۇ - قارشىلىغى يۈز بېرىدۇ. ئاق ھۇنلار بىلەن ئاۋارلارنىڭ بەزى قەبىلىلىرى ئىران تەرەپكە ئوتۇپ كېتىدۇ، ئاشنىلار ئۇلاردىن ھاكىمىيەتنىلا ئەمەس،بەلكى شۇنداقلا مىراس ئالغان يەرلىرىنمۇ تارتىۋالىدۇ. بۇيۇنمىغانلارغا ئاشنىلار كۈچ قوللىنىدۇ، ئاۋارلار قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى، غەربىكە چېكىنىپ ۋە شەرقىي ياۋروپىدا ياشايدىغان، جۈملىدىن قوۋت ئۇيغۇرلار ۋە ئوت ئۇيغۇرلارنى ئوز رەھبەرلىگى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈپ، ۋنزانتىيەگە ھەربىي - سىياسىي قىسىم كورستىدۇ. ئاۋارلار ئەلچىسىنى ئىمپېراتورغا قىلغان تەۋەندىكى بايانىدا، ئۇ كۈچلىنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئاناخۇئان 520 - ژىلى توبغاچلار بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئەندى غەربتە بولسا ئاق ھۇنلار - ئېفتالىتلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ كاناۋگيۈيلارنى خالخىدىن سىقىپ چىقىرىدۇ. غەربتە مەغلۇبىيەتكە ئۇچىرىغان كاناۋگيۈيلارغا جوكۇنارىيەدە ياشايدىغان بۇمىن ۋە ئىستېمى كىنەزلىرى رەھبەرلىك قىلىدى. ئۇلار ئاق ھۇنلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ ۋە جەنۇبىي مانجۇرىيەدە ياشايدىغان يۇيۇن خانلىغى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، «توبا» سۇلالىسىنى تەختتىن چۈشۈرىدى، ئاندىن ئاناخۇئان تەرىپىدىن خورلانغان شاھزادىلەرنى ئوز تەرىپىگە تارتىپ، ئاناخۇئاننى ئوزىنى ئوزى ئولتۇرىۋېلىشقا مەجبۇرلىدى.

«ئۇيغۇر دولىتىنىڭ تارىخى» كىتاۋىنىڭ 2 - جىلدى 552 - ژىلى ئوتۇكەنت تاغلىرىنى مەركەز قىلىپ يېڭىدىن قۇرۇلغان دولەت تۈرك قاغانلىغى ھەققىدە باياندۇ. بۇمىن قاغانلىغىنىڭ ئوغلى مۇقان خان (تۈرك دولىتىنىڭ ئۇچىنچى باشلىغى، 553 - 572 - ژىللىرى ھوكۈمرانلىق قىلغان) سوتسىز ۋە تەرگەۋسىز ئاۋار قاغانى دېنشۇتسى بىلەن بىر نەچچە مىڭ ئادەمنى قىرىپ تاشلىغاندا تۇققۇز ئۇيغۇر - لارنىڭ، يەنى ئاۋار ھوكۈمرانلىرى ئەۋلاتلىرىنىڭ «ئاشنا» سۇلالىسى يولباشچىلىغىدىكى ئون ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن دەسلەپكى ئۇچۇق قارىمۇ - قارشىلىغى يۈز بېرىدۇ. ھەر خىل دېنلارغا ئىتائەت قىلىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئوز ئىختىيارى بىلەن مۇقان خانىنىڭ رەھبەرلىكىدە بىرلىشىدۇ، بۇ بولسا ئۇيغۇر ئاقسۆيەكلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلىنى كۈچەيتىۋەتتى. كېيىنرەك ئىستېمى ۋنزانتىيە ئەلچىسىگە مۇنداق بىلدۈرۈش قىلغان: «ئاۋارلار ھاۋادا ئۇچۇپ ژۇرۇپ تۇرىكلەرنىڭ قىلىچلىرىدىن ئامان قالىدىغان قۇشلار ئەمەس، ئۇلار دېڭىز ئاستىدا ياشىيالمايدىغان بېلىقلار ئەمەس، ئۇلار يەر ئۈستىدە تېنەپ ژۇرىدۇ. ئېفتالىتلارنى بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن ئاۋارلارغا ھۇجۇم قىلمەن ۋە ئۇلار مەندىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ» بۇ بولسا ئۇلارنى قورقۇنچلۇق كۈرەشكە دەۋەت قىلدى.

ئىستېمى 561 - ژىلى خوسروۋ بىلەن تۈققان بولۇپ، يەنى ئۇنىڭغا قىزنىنى بېرىپ، ئاق ھۇنلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى ئىران بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزىدۇ. 6 - ئەسىرنىڭ 70 - ژىللىرى ئۇمۇمىي كۈچ چىقىرىش بىلەن ئاق ھۇنلارنىڭ مۇستەقىللىغىنى يوقىتىلىدۇ. مەغلۇبىيەتكە ئۇچىرىغان شاھزادىلەر ئاشنالارنىڭ تەقىپلىشىدىن ئوز ئەۋلادىنى ۋە تەرەپدارلىرىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن،جەنۇبقا، يەنى ھازىرقى ئاۋغانستان تەۋەسىگە كېتىدۇ. ئۇلار بۇ يەردە خوسروۋ بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇنى ئىرانىنى مۇستەقىل دولەت دەپ جاكالاشقا مايىل قىلىدۇ. بۇ ۋەزىيەتنى مۇرەككەپلەشتۈردى. ئەندى شېھنامە داغ چۈشۈرگەن مەشھۇر ئۇلۇق تۈرك دولىتىنىڭ پارچلىنىشىنىڭ سەۋەپكارى «سۇي» سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۇزۇپلا قالماي، بەلكى شۇنداقلا قەبىلىدىشى توبغاچ كېنىرالى لى يۈنان غا يارەدەم بېرىپ، «سۇي» سۇلالىسىنى يوقىتىدۇ. «سۇي» سۇلالىسىنىڭ ئورنىغا لى يۈنان سۇلالىسى - «تاڭ» چىقتى. شىبى خانلىقنىڭ قەھرىمانلىرى چۇلوخان ۋە كاتېل خان ئەكسىچە، غۇلتىلغان «سۇي» سۇلالىسىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ، يەنە «ئاشنا» شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدا بولگۇنچىلىك ئۇرۇشلارنى چاقتى.

ژېيخۇ، پۇگۇ، تۇنلۇ ۋە بايېگۇ ئاقسۆيەك قەبىلىلىرى (ئۇلار موڭغۇلىيەنىڭ شىمالىي ۋە مەركىزىي قىسمىدا ياشاتتى) ئاشنا شاھزادىلەرنى پەيدا قىلغان قەھرىمانلارنى ئولتۇرۇش ئۇرۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن «ياغلىقار» دېگەن ئۇمۇمىي نامنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە ئوز تەۋەسىدە دولەتنىڭ ئىلگەركى ئۇيغۇر نامىنى ئەلسىگە كەلتۈرىدۇ.

كاتېل خان قاغان بۇنىڭدىن ئىسيانىنى كورۇپ، 628 - ژىلى غەربېتىن، يەنى تارىم ۋادىسىدىن ئوز ئوغلى يۈكۈك شاد يولباشچىلىغىدىكى جازالاش ئوترەدىنى ياغلىقارلارغا ئەۋەتىدۇ، ئەندى شەرقتىن بولسا ئۇلارغا مەرھۇم شىبى قاغانىنىڭ ئوغلى - تۇلى خان شاھزادە ئاتلىنىدۇ. ياغلىقارلار سەردار پۇسانىڭ رەھبەرلىگىدە چاقىرىلمىغان مېھمانلارنى تار - مار قىلىپ، مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تاڭ ئىمپېرىيەسى بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزىدۇ. ئۇلارنى غەربىي قاغاناتنىڭ رەھبىرى تون - يانغۇ قوللايدۇ. ئۇلار بىرلىشىپ كۈچ چىقىرىپ كاتېل خانغا قەسەم كورستىدۇ، ئۇ 632 - ژىلى تاڭ ئىمپېرىيەسى بېشىدا تۇرغان ئىتتىپاقداشلار ئالدىدا تەسلىم بولىدۇ. تۈرك قاغانلىغى ۋاقىتلىق ئوز مۇستەقىللىقىدىن ئايرىلىدۇ. بۇ ۋاقىتە كۈل تېكىن ئابىدىسىدە مۇنداق دەپ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن: «... ئىككىنچى ئۇيغۇر دولىتى 80 ژىل مەۋجۇت بولدى. ئوتۇكەنت تاغلىرى دولەتنىڭ مەركىزى ئىدى. بۇ پادىشالىق ناچار قاغان ۋە بۇزۇقلار داھىلىرىنىڭ: بېرىدى بېرىسىنىڭ ۋە قادىر قاسىرنىڭ ۋاكالەتلىگىدىن ھالاك بولدى.».

شەرقىي قاغاناتنىڭ ھاكىمى كاتېل خان ئىتتىپاقداش ئەسكەرلەر تەرىپىدىن غولتىلىغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى يۈكۈك - شاد ئوزىنى غەربىي ئولكىنىڭ ھاكىمى دەپ ئېلان قىلىپ، 642 - ژىلى توخارستاننى بويسۇندۇرىدى. شاھزادە كۈي سىغىن رەھبەرلىك قىلىدىغان غەربىي تۈرك قاغاناتىنىڭ قانۇنىي ھوكۈمرانلىرى دەپ ئېلان قىلىنىدۇ. شاھزادە كۈي سىغىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئوزىنى ھېساپلايدىغان ئىستېمى ئەۋلاتلىرى يوكۈكا قارشى چىقىدۇ:خان بايشۇنغۇ تاغلىرىغا (ھازىرقى چىمكەنتتىن سەل شەرىق تەرەپكە) چېكىنىدۇ، لېكىن ئوزىنى قوغلاپ كەلگەن ئوردىسىنى ئىتتىپاقداش قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قالالمايدۇ. ئۇ ئوزىنىڭ ئىككى ئوغلىنى ئىتتىپاقداش قوشۇنلىرىغا ئامانات قىلىپ، ئوزى ئاز ساندىكى ئادەملىرى بىلەن تاغلىق رايونلارغا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇ ئوغلى ئاشىنا ئىلتېرىش قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئاندىن قايتىپ كېلىپ، ئوزىنى خان دەپ ئېلان قىلىدۇ. ئۇ ئوزىنى «ئىككى دەريا ئارىسىدىكى ئۇلۇق خان» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ ئوزىنىڭ ئاساسلىق ئورۇنىنى ئوتۇكەنت تاغلىرىدىن ئىلى ۋادىسىغا يۆتكەي

مەركەز قىلغان ھالدا ئۇيغۇر دولىتىنى ئەكسىگە كەلتۈردى.»

716 ـ ژىلى موكىلەن توريۇرتلارنىڭ قالغانى بولۇپ سايلىنىدۇ. ئۇ قانداقتىش ئايرىم شاھزادىلەرنىڭ كۈنالىرىنى ئەپۇ قىلىپ، ئۇلارنى ئىلگەركى لاۋازىملىرىدا ئەكسىگە كەلتۈردى. مەسىلەن، تونيۇقۇق يەنە قاغانلىقىنى مەسلىھەتچىسى بولدى. ئەندى خوشۇن شاھ زادە يولباشچىلىغىدىكى بەزى بىر ياغلىقلار قەبىلىلىرىنى يەنە خالىخانا كوچۇپ كېلىپ، دولەت خىزمىتىدە لاۋازىملارغا ئېگە بولدى.

موكىلەن دانا مەسلىھەتچى تونيۇقۇق ۋە جەسۇر ئەسكەر باشلىغى كۈل تېكىن بىلەن پەم ـ پاراسەت ۋە كۈچ قوللىنىش بىلەن مەملىكەتنى تەرتىپ ئورنىتىدۇ. كۈل تېكىن ۋە تونيۇقۇق ۋاپات بولغاندىن كېيىن توبغاچلار تەرىپىدىن كۈشۈل ـ كۆشلەنگەن، قاغانغا مۇخالىپ بولغانلار يەنە تۈركىيۇرتلار ئارىسىغا بولگۈنچىلىك پەيدا قىلدى. كېيىن قاپاغانىنىڭ باللىرى بىلەن تەرەپدارلىرى دولەت ئىشلىرىغا پائال ئارىلىشىپ، قۇتلۇقنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن تەخت تالىشىدۇ. ئۇلار ئۇرۇدا پىتنە ـ پاسات پەيدا قىلىپ، بىر ـ بىرىنى ئولتۇرىدۇ. دولەت باشقۇرۇش تەشەببۇسى مەرھۇم قاغان قاپاغانىنىڭ ئىنىسى ۋە نەۋرىسىنىڭ ئىختىيارىغا ئوتكەندە، يەنى 742 ـ ژىلى ئۇزۇل كېسىل پارچىلىنىش يۈز بېرىدۇ. گۈلى پېيلو يولباشچىلىغىدىكى ياغلىقلارلار قەبىلىلىرى كۈل تېكىن ۋە موكىلەن تەرەپدارلىرىغا ياردەم بەرگەن ھالدا زورلۇق بىلەن ھاكىمىيەتنى ئېلىۋالغانلارنى قىسقىغا باشلىدى. ئۇلار بولسا كۈل تېكىنىڭ: «ھەي تۈرك خەلقى، سەن ئۇ تەرەپكە ئوتكەن چېغىڭدا (توبغاچلارغا، يەنى خىتايغا ـ ق. م.) سەن ھالاكەت كۆرۈگدە تۇرىسەن...»، دېگەن ۋەسىيىتىنى رەت قىلىپ، ئاممۇيۈزى تۈردە توبغاچلار تەرەپكە، يەنى تاڭ ئىمپېرىيەسىگە كېتىشكە باشلىدى. بۇنىڭغا جاۋاۋەن گۈلى پېيلو يولباشچىلىغىدىكى ياغلىقلارلار ئاشنا سۇلالىسىنى تەختتىن غۇلىتىپ، دەسلەپلى ئۇيغۇر دولىتى ئاممىنى ئەكسىگە كەلتۈردىدۇ. قاغانات قارارگاھى ئۇتۇكەنت تاغلىرى ئېتىكىگە، تولا دەريا ـ ياسىنىڭ بويىغا ئورۇنلىشىدۇ. ئۇيغۇرلار، خۇددى باشقا خەلقلەر ـ خىتايلار، پارسلار ۋە باشقىلارغا ئوخشاش ـ دەۋرنىڭ ئايرىم باسقۇچلىرىدا ئۆچكى ئىسيانلار كاساپىتىدىن ئۇششاق پادىشالىقلارغا بولۇنۇپ كەتتى. دالىدىكى ئەر تەۋەلىرىدە تەخت تالىشىپ كەلگەن قانداش شاھزادىلەر، ئوز سۇلالىلىرىنى تىكلىدى، مەسلەكداشلىرىنى بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن ـ كونفۇتسىي، دائوسىزم، بۇددىزم، زاروئوستىرىزم، مانىخېي، خرىستىان دىنلىرىنى قوبۇل قىلدى. خوشنىلار ـ خىتايلار، پارسلار، رىملىقلار ۋە باشقىلار ئۇلارنى قولاپ، قۇۋۋەتلەپ، «ئوزلىرىنىڭكىنى» ۋە «ياتلارنى» پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۇلارغا «سىيانبى» «ئاۋار» (ژۇژان)، «خىون»، «گاۋگۈيۈي»، «تېلې» دېگەن ۋە باشقا ناملارنى (تەخمىلۇسلارنى) بەردى.

ھۇنلار دېگەن ئۇمۇمىي نام بىلەن مەلۇم بولغان، توققۇز ئۇيغۇر (ئاۋارلار، سىرىق ئۇيغۇرلار ـ سارىئۇرلار، قۇت ئۇيغۇرلار ـ قۇتۇغۇرلار ۋە باشقىلار) قەبىلە بىرلەشمىسى بېشىدىكى ئۇيغۇرلار 1 ـ مىلادىيە ئۇتتۇرىدا كاسپى دېڭىزىنى شىمالىدىن ئايلىنىپ ئوتۇپ مەركىزىي ياۋروپىغىچە باردى. كېيىنىرەك ئۇلارنىڭ ئىزلىرى بىلەن بۈمىن قاغان ئەۋلادىنىڭ ئايرىم شاھزادىلىرى ياۋروپىغا كېتىدۇ.

ئون ئۇيغۇر قەبىلە بىرلەشمىسىدىكى ئىتىمى ئەۋلاتلىرى شەرقتىن بۈمىن قاغان تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن قوسلىپ، ئىسلامىنى قوبۇل قىلىپ، ھە دېگەندە خەلىپىلىكنىڭ مەنپىيەتلىرىنى ھىمايە قىلىشقا باشلىدى. لېكىن خەلىپىلىك ئوتلىغان سۇلالىلارغا پارچىلىنىپ كەتكەندە، ئەرەپلەر بىلەن پارسلاردا خىزمەت قىلغان ئۇيغۇرلار ئەجداتلىرىنىڭ يەرلىرىگە نىسبەتەن يوقىتىلغان ھوقۇقلارنى ئەكسىگە كەلتۈردىدۇ.

يادىكار سابىتىي.

خەلىق ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلار

ئۇلار قەلبى ئاتەش، مېھرى دەريا ئىنسانلار ئىدى

ئىنسانىيەت پەيدا بولغاندىلا تىببىي پائالىيەت باشلانغان.

ئىۋان پاۋلوۋ.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار دىيارىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى كوز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ، تەقدىق قىلغىنىمىزدا، ئۇنىڭ بارلىق شەھەر ۋە قەلەلىرى ئوزىنىڭ قەدىمقى تارىخى ۋە خەلقى بىلەن نامايەن بولىدۇ. مانا شۇنداق شەھەرلەرنىڭ بىرى غۇلجا ئوزدىنىڭ قەدىمىيلىغى بىلەن مەلۇم. «.. ئۇيغۇر ـ ۋەن سۇلالىسى (1271 ـ 1368) ۋە مىڭ سۇلالىسى (1368 ـ 1644 ـ ژىللار) دەۋرلىرىدە «ئىلى بالىق» دەپ ئاتالغان. 1755 ـ ژىلى جۇڭغارلار ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە غۇلجا (قۇنتەيجى) يەنى سۇۋان رابدانىنىڭ (1663 ـ 1728 ـ ژىللار) ئوردىسى تۇرۇشلۇق جاي بولغان.» («ئىلى دەريا سى» ژۇرنىلى، 1988 ـ ژىل، 6 ـ سان).

ئۇنىڭدىن كېيىنكى ژىللاردىكى تارىخىي ئوزگىرىشلەر ۋە تۇرلۇك ۋاقىلەر تۇپەيلى يەنى 1888 ـ ژىلى غۇلجا ئوز ئالدىغا ناھىيە كە ئوزگەرتىلىپ، مەركىزى غۇلجا شەھەر بولۇپ قالغان. مانا بۇ تارىخىي ژىلنامىدىن ئېلىپ قارىغىنىمىزدا، غۇلجا شەھرى ۋە ئۇنىڭ ھايات تۇرلۇك ساھالار تەرەققىي قىلغانلىغىنى بىلىمىز. يەنمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا ھايات تەتقىقاتلىرىغا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، ئۇيغۇر مەدىنىسا ـ تىبابەتچىلىكىنىڭمۇ باشقىلار قاتارىدا زامانىۋىي يول بىلەن بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىپ، تەرەققىي قىلغانلىغىنى بىلدۇق. «ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان ئەجداتلىرىمىز» دېگەن ماتېرىالدا مۇناسىۋەتلىك دېيىلىدۇ: «دۇنيا مەدىنىسا تارىخى بەلەن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك قامۇسلىرىنى ۋاراقلىغىنىمىزدا، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمى يالغۇز يېقىنقى زامانىنىڭ ياكى ئىسلامىيەتىنىڭ كېيىنكى پەن ـ مەدەنىيەت مۇۋاپىپەقىيەتلىرى قارىبىي، ئىبن سىنا تىببىي تەلىماتلىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مېۋىسى بولۇپ، ئەڭ قەدىمىي پائالىيەت بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ ژىللار ئىلگەركى دەۋرلەردىن باشلانغانلىغىنى بىلىمىز.» («ئىلى دەريا سى» ژۇرنىلى، 1966 ـ ژىل، 3 ـ سان.)

مەن موشۇ خىلدىكى تىبابەتچىلىكىمىزگە دائىر ماتېرىاللارنى كورۇپچىتىپ، كوزۇم سۈرەتلەر ئارخىۋىدىكى مونۇ سۈرەتكە چۈشتى. سۈرەتتە: «غۇلجا شەھىرىدىكى رۇس گراژدانلىرى، كونسۇلخانا خىزمەتچىلىرى،يەرلىك ھوكۇمەت باشلىقلىرىنىڭ غۇلجىدا بىرىنچى مەرتىۋە خەلق شىپاخانىسى ئېچىلىش مۇراسىمىدا ئېلىنغان رەسىم خاتىرىسى. 1912 ـ ژىل، 25 ـ ئوكتەبر» دېيىلگەن.

مانا بۇ سۈرەتلىك ھوججەتكە ئاساسلانغىنىمىزدا، غۇلجا شەھىرىدە زامانىۋىي خەلق داۋالاش ئورنى ـ دوختۇرخانا قۇرۇلغىنىغا 2002ـ ژىلى 90 ژىل تولدى. ئامما شۇ شىپاخانىنىڭ دوختۇرلىرى، داۋالاش، تەشكىلىي ئىشلىرى قاچانغىچە داۋام قىلدى؟ بۇ ھەقتە قولىمىزدا ھازىرچە باشقا مەلۇماتلار يوق. پەقەت قېيىم سابىرھاجىيۇنىڭ 1990 ـ ژىلدىكى قولىيازمىسىدا: «...بۇ 1916 ـ ژىل ئىدى. مەسۇت ئەپەندى ئوزىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلەكدىشى ھەم يۇرتداشى ئابدۇراخمان ئەپەندى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، بىلىم ئىزدەپ تۇركىيەگە ئوقۇشقا بارىدۇ. مەسۇت ئەپەندى ئىستامبۇلدىكى مەدىنىسنا دەرگاھىغا، ئابدۇراخمان ئەپەندى دارىلمۇئەللىمىن بىلىم يۇرتىغا ئوقۇشقا چۈشۈپ تەھسىل كوردىدۇ...

1919 ـ ژىلى مەسۇت ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندى بىلەن ئىستامبۇلدا ئوقۇشىنى تاماملاپ، ئۇمۇتلىك ئارزۇ ـ ئارمانلىرى بىلەن ئانا يۇرتى غۇلجىغا قايتىپ كېلىدۇ. شۇ ۋاقىتتا مەسۇت ئەپەندى ئوز قوراسىدا ۋە غۇلجا شەھىرىدە دوختۇرخانا ئېچىپ، خەلقنى داۋالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ»، دېيىلگەن.

ژۇقۇرىدىكى قولىيازما خاتىرىنى «ئىلە دەريا» گېزىتىنىڭ 1935 ـ ژىلى 18 ـ ئاپرىل، 145 ـ سانىدا چىققان مونۇ ئېلان تەستىقلەيدۇ: «يېڭى ئامبۇلاتورىيە ئېچىلىدى. ئۇشبۇ ژىل 12 ـ ئاپرىل مۇناسىۋىتى بىلەن مەسۇت ئەپەندى ھويلىسىدا مۇھتەرەم رەھبەرلىرىمىزنىڭ غەيرەتلىرى بىلەن يېڭى ئامبۇلاتورىيەنى ئېچىش مەراسىمى ئوتكۈزۈلدى.16ـئاپرىلدىن ئېتىبارەن رەسمىي رەۋىشتە ئىشقا كىرىشىپ، بىر ھەپتە كېسەللەرنى پۇلسىز قاراشقا قارار قىلىندى. دوختۇر نېغمەت ئىنئامجانوۋنىڭ پۈتكۈل ھاياتى ئىلى خەلقىنىڭ ساقلىغىنى ساقلاش ۋە داۋالاش ئىشلىرى بىلەن مەككەم باغلىق. ئۇ30 ژىلدىن ئارتۇق تىببىي تەجرىبە ـ سالىقا ئېگە بولۇپ،پەقەت خەلقنى داۋالاش بىلەن ھايات كەچۈردى. ئۇ 1959 ـ ژىلغىچە ئۇيغۇرلار دىيارىدا ياشاپ، ئاندىن س س س رغا كېتىپ، 1964 ـ ژىلى تاشكەنتتە ۋاپات بولدى.

دوختۇر نېغمەت ئىنئامجانوۋنىڭ پۈتكۈل ھاياتى ئىلى خەلقىنىڭ ساقلىغىنى ساقلاش ۋە داۋالاش ئىشلىرى بىلەن مەككەم باغلىق. ئۇ30 ژىلدىن ئارتۇق تىببىي تەجرىبە ـ سالىقا ئېگە بولۇپ،پەقەت خەلقنى داۋالاش بىلەن ھايات كەچۈردى. ئۇ 1959 ـ ژىلغىچە ئۇيغۇرلار دىيارىدا ياشاپ، ئاندىن س س س رغا كېتىپ، 1964 ـ ژىلى تاشكەنتتە ۋاپات بولدى.

دوختۇر شامىل تاجىتدىنوۋ، تاتار 1912ـژىلى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1929 ـ ژىلى ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتەركەندىن كېيىن 1935 ـ ژىلغىچە تۇرلۇك سالاھالاردا ئىشلەپ، 1936 ـ ژىلى تاشكەنتكە چېقىپ، 1937 ـ ژىلى تاشكەنت مەدىنىسا ئىنىنستىتۇتىغا چۈشكەن. ئۇ 1942 ـ ژىلى ئوقۇشنى تاماملاپ غۇلجىغا قايتىپ كەلگەن.1954 ـ ژىلى س س س رغا چېقىپ كەتكىچە غۇلجىدىكى دوختۇرخانىلاردا ئىشلىگەن. 1954 ـ ژىلدىن تاشكەنتتىكى دوختۇرخانىلاردا ئىشلىگەن. دوختۇر شامىل 58 ژىللىق تىببىي ساھادىكى ئەمگەك ستاژىنى ئۆتىگەندىن كېيىن ئۇ 1997 ـ ژىلى تاشكەنتتە ۋاپات بولغان.

دوختۇر شامىلمۇ غۇلجا شەھىرىدە تىببىي ساھادا 10 ژىلدىن ئوشۇق ئوقۇتقۇچىلىق ئەمگەك قىلدى. ئىلى تىببىي تېخنىكۇمىدا دەرس ئوتۈپ، تەلەبەلەرنىڭ ھەقىقىي بىلىم ئېلىشىغا بارلىق ئىلىمنى سەرپ قىلدى. ئۇ ھەر قانداق شارائىتتا سەرەمجان، خەلق دەردىگە دەرمان ئوراق ئېدى.

شەفقە سالىخ قىزى سەدرىتدىنوۋا، تاتار. 1921ـ ژىلى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ تاتار ۋە رۇسچە ئوقۇغان. شەفقە دەسلەپ ئىزلومانوۋ دېگەن رۇس ئوقۇتقۇچىسىدا ئوقۇغان. 1936 ـ ژىلى تاشكەنتتە 3ژىللىق تەييارلىق كۇرسىدا ئوقۇپ،1939ـ ژىلى تاشكەنت مەدىنىسنا ئىنستىتۇتىغا چۈشۈپ، ئۇنى 1943 ـ ژىلى تاماملاپ غۇلجىغا قايتىپ كەلگەن. ئاتا ۋەسىيىتىگە سادىق شەفقە غۇلجىدا خەلىقنى ھەقسىز داۋالىغان.

ئۇ 1944 ـ ژىلى مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلابىتىن كېيىن غۇلجا ھەربىي گوسپىتالىدا، چوچەكتە، مەركىزىي فرونتتا مايور ئۇنۋانى بىلەن تىببىي ساھادا ئىشلىگەن. ھوكۈمەت ئۇنىڭ خىزمەتلىرىنى ژۇقۇرى باھالاپ«باھادىرلىق» مېدالى، 1 ـ دەرىجىلىك «ئىستىقلالىيەت» ئوردېنى بىلەن مۇكاپاتلىدى. غۇلجا تىببىي تېخنىكۇمىدا دەرس ئوتۈپ، تىببىي كادىرلارنى تەييارلاشقا ھەسسە قوشقان. شەفقە تاشكەنت ۋە ئالمۇتا شەھەرلىرىدە «تېز ياردەم بېرىش» خىزمەتلىرىدە ئۇنۇملۇك ئىشلىگەن.1990ـ ژىلى ئالمۇتىدا ۋاپات بولغان.

ھەجەرخانىم راخمانوۋا 1899 ـ ژىلى تۇغۇلغان.ئۇ باشلانغۇچ مەكتەپتە بىلىم ئالغاندىن كېيىن 1932 ـ ژىلغىچە قىزىلوردا تىببىي تېخنىكۇمىدا ئوقۇغان. ئۇ تېخنىكۇمىدا ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا ئاتا ـ بالىلارنىڭ سالاھىيىتىنى ساقلاش ئىشلىرىغا تولىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن ۋە ئاكۇشېركا ـ بالىلارنىڭ كىندىك ئانىسى بولۇش ئارزۇسىدا بولغان.30ـ ژىللارنىڭ ئاخىرى ۋە 40 ـ ژىللاردىن باشلاپ خەلق ئىچىدە ئاكۇشېركا ـ تۇغۇت ئانىسى بولۇپ نامى چىققان. 1950 ـ ژىلى ئىلى خەلق شىپاخانىسىدا (سۇ دارۇلاژىدىكى) تۇغۇت بولۇم باشلىغى بولغان.مۇشۇ ژىللىرى ئۇ خەلق ئىچىدە ھەجەر خانىم تۇغۇت ئانىسى نامى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، خەلقنىڭ مىننەتدارلىغىغا سازاۋەر بولغان. ئۇ 1972 ـ ژىلى ئالمۇتىدا ۋاپات بولغان.

بىز ژۇقۇرىدا ئىسىملىرىنى ئاتىغان تىببىي خادىملىرىمىز ئوخشاش بولمىغان دەۋرده، ئېغىر شارائىتلاردا جاپاغا چىداپ خەلقنى داۋالىدى، تىبابەتچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇردى. ئۇلارنىڭ بۇ شانلىق خىزمەتلىرى ئۆچمەس ئىز قالدۇردى. ئۇلارنىڭ ئەجرىنى ئۇچۇن بىز ئۇلارنى قەلبى ئاتەش، مېھرى دەريا شىپاكارلىرىمىز دەپ ئاتايمىز.

تۆرسۇن قاھھارىي.

ئالمۇتا.

مەرىپەت يولىدىكى مەشئەل

(ئاخىرى، بېشى 3 - بەتتە).

مەمتىلى ئەپەندى يەنە بىر تەرەپتىن 24 كىشىنى 24 مەكتەپ بەرپا قىلىش ئۈچۈن 9 كىشىدىن ئىبارەت قىلغان. شۇنداقلا ھەر بىر كەنتتە «ئاتىلار ھەيئىتى» قۇرغان. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ رەھبەرلىكى بىلەن بۇ ھەيئەتلەر ئىنتايىن تېرىلاپ مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنى باشلىغان ۋە مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىشىنى بىللە ئېلىپ بارغان. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بۇ ئەجايىپ جۇشقۇنلۇق پائالىيىتى بەزى قاراڭغۇ، مۈتەئەسسىپ كۈچلەرگە ياقمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچرايدۇ. بۇنىڭغا جاۋابەن، مەمتىلى ئەپەندى مۈئەللىمە رنى يېتىشتۈرۈش كۇرسىدىكى ئوقۇغۇچىلىرىنى باشلاپ، نەي-بارابانلارنى چېلىپ، ناخشا - مارشلارنى يېگىرتىپ، غوجانىياز ھاجىمنىڭ سەپدىشى مەھمۇد مۇھەممىنىڭ قەشقەردىكى باش شتابىغا بېرىپ، مۈتەئەسسىپلەرنىڭ ئوزىنىڭ مەرىپەتچىلىك پائالىيىتىگە توسالغۇلۇق قىلىۋاتقانلىغى ھەققىدە شىكايەت قىلىدۇ.

موشۇ مۈئەللىمەرنى تەييارلاش كۇرسىدا ئوقىغان ۋە مەھمۇد مۇھتىغا مۈتەئەسسىپلەر ئۇستىدىن ئەرز قىلىپ بېرىشقا ئىشتىراك قىلغان سەيپىدىن ئەزىزىي مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بىز ئالدىمىزدىكى دۈمباق، سۇناي ئاۋازىغا تەككەش قىلىپ، ئۇنىمىزنىڭ بارىچە ۋاقىراپ شېئىر ئېيتىپ، سىلكىنۈنى ياڭرىتىپ، ئىچكىرى ھويلىغا كىردۇق. بۇ يەردە مەھمۇد شىجائ ئوزىنىڭ بىر نەچچە ئەمەلدارى بىلەن تۇرغان ئېكەن، ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ توختىدۇق. ئۇ بىزنى بەك قىزغىن قارشى ئالدى... بىزنىڭ دوكلادىمىزنى ئاڭلاپ مەھمۇت شىجائ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، ئۇ مەمتىلى ئەپەندىگە قارىتىپ: ئۇ لومودىلارغا ھەركىز يول بەرمەڭلار، مەن بىر خەت يېزىپ بېرەي، كېيىن سىزگە ئىككى مىلتىقلىق ئەسكەر بېرەي، ئەگەر يەنە قارشىلىق قىلىدىغانلار بولسا، باغلاپ ماڭا ئەۋەتىپ بېرىڭلار، مەن بار ئېكەنمەن، سىلەرنىڭ مائارىپ ئىشىڭلارغا ھېچ كىم توسقۇنلۇق قىلالمايدۇ، - دېدى...

مەھمۇت مۇھتىنىڭ ئېيتىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «ئاتۇشتىكى ئولمايۇ ئىكرام، يۇرت كاتتىلىرىغا، جىمىكى پۇخرالارغا مەلۇم بولسۇنكى، مەمتىلى ئەپەندى باشلىق بولۇپ يېڭى مەكتەپ ئېچىش ھەرىكىتىنى باشلىغانلىغى كىشىنى خوشال قىلىدىغان ئىش، خەلقنىڭ كۆڭلىدىكى ئىش. نادانلىقتىن ئويغىنىش ۋاقتى كەلدى، دۇنيادىكى باشقا ئەللەر بىزدىن جىق ئېشىپ كەتتى. ئەندى كوزىمىزنى ئاچمىساق، باللىرىمىزنى ئوقۇتمىساق بولمايدۇ. بۇ، بىز ئاتىلارنىڭ ۋەزىپىمىز. مۇنداق بىر ياخشى ئىشقا، ئاكلىساق قارشىلىق بولىۋېتىپتۇ... مۇنداق ئىشلارغا يول قويغىلى بولمايدۇ. مەمتىلى ئەپەندىگە مەكتەپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ھوقۇق بېرىلدى. كىمكى بۇ ئىشقا قارشىلىق ياكى توسقۇنلۇق قىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر ئۇنىڭغا قاتتىق جازا بېرىلىدۇ. چوڭ - كىچىك پۈتۈن خالايىقمۇ مەمتىلى ئەپەندىگە ۋە ئۇنىڭ مەكتەپ ئىشلىرىغا ياردەم قىلىشلىرىنى ئۈمۈت قىلىمەن. دەپ: شىجائ مەھمۇد مۇھتى.»

مەھمۇد مۇھەممىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېگە بولغان مەمتىلى ئەپەندى قەشقەردىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاتۇش مەشھەتتىكى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان جامەسى ئالدىدىكى چوڭ مەيداندا 10 مىڭ كىشىلىك ژىغىن ئېچىپ مەھمۇد مۇھەممىنىڭ بۇيرۇغىنى ئوقۇپ بەرگەن ۋە ئۇزىنىڭ مەخسەت - مۇددىاسىنى بايان قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىشلىرى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق دا - ۋاملاشقان.» (سەيپىدىن ئەزىزى، «ئۇمۇر داستانى» (ئەسلىمە 1) 412، 413، 414 - بەتلەر، ببجىن، «مىللەتلەر نەشرىياتى»، 1990 - ژىل).

1934 - ژىلىنىڭ ئاخىرىدا مۇئەللىمەرنى يېتىشتۈرۈش كۇرسىنىڭ ئوقۇشى تامامىلىنىپ، كەنتلەردىكى يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلۇشمۇ ئاخىرلاشقان. 1935 - ژىلىنىڭ بېشىدا مەمتىلى ئەپەندى ئالتە ئايلىق كۇرسنى تامامىلىغانلارنى تىزىلدۇرۇپ، ناغرا - دۇمباقلارنى چالدۇرۇپ، ئوزى ئىجات قىلغان «مەرىپەت مارشىنى» ئېتقۇزۇپ پۈتۈن ئاتۇشنى زىل - زىلىگە كەلتۈرگەن. بۇ ھەقتە سەيپىدىن ئەزىزىي مۇنداق ئەسلەيدۇ:

«بىز يۇرتلارغا كىرگەندە خەقلەر زور قىزغىنلىق بىلەن قارشى ئالدى. بىز قاتار تىزىلىپ شېرلار ئوقۇپ، ھەربىيلەرچە قەدەملەر بىلەن ئالغا باسىمىز، بىزنىڭ ئېيتقانلىغان شېئىرلىمىز مەمتىلى ئەپەندى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، تېكىستى مۇنداق:

بىز مۇئەللىم، يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
خەلقىمىزگە يورۇقلۇق نۇرلار چاچىمىز.
تالاي ژىللار زۇلمەتتە تېنەپ خار بولدۇق،
ئىلىم - ئىرپان يولىغا شۇنچە زار بولدۇق.
خۇراپاتتا قالدۇرۇپ ئەزدى زالىملار،
كوزلىرىمىز قارىغۇ، كوپ ناچار بولدۇق.
بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان گۈلى.
ئوقۇتمىز ئەۋلادنى يېكى پەن بىلەن،
پۈختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بېسىلغان ھۆلى.
يورۇق تاڭغا تەلپۈندى ۋىلايىتىمىز،
ئىلىم بىلەن تىكلىنەر ئىناۋىتىمىز.
مەنبە بولدى ئىرپانغا يۇرتىمىز ئاتۇش،
ئىرپان بىلەن ئېچىلغاي سائادىتىمىز.

(س. ئەزىزىي. «ئۇمۇر داستانى» (ئەسلىمە 1) 416، 417، 418 - بەتلەر.)

شۇنداق قىلىپ ئاتۇشتا 1935 - ژىلى مىسلى كۆرۈلمىگەن مائارىپ دولقۇنى قانات يايغان. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بېۋاستە تەشەببۇسى ۋە رەھبەرلىگى بىلەن سېلىنغان 24 كەنتتىكى 24 مەكتەپتە 10 مىڭغا يېقىن ئوقۇغۇچى ئوقۇشقا باشلىغان. مەمتىلى ئەپەندى ھەر تەرەپلىمە بىلىملىك پېداگوگ، شائىر، ئەجايىپ ناتىق ۋە تەشكىلاتچى سۈپىتىدە كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە ئىنتايىن چوڭ ئابرويغا ئېگە بولۇپ، خەلقنىڭ ئەڭ سۈيۈملۈك پەرزەنتلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان ئىدى. مەمتىلى ئەپەندى چوڭ ياشتىكىلەر ئۈچۈن ھەرىكەتچان ئۇستاز، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ھەقسىز دەرسلىك قوراللارنى ئۆيۈشتۈرۈپ، كوپلىگەن ئالەمشۇمۇل ئىشلارنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى.

ئاتۇشتا قانات يايدۇرۇلغان مۇنداق ئالىيجانابلىق مەرىپەتپەرۋەرلىك دولقۇنى يەنىلا مۇدھىش مۈتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىغىغا ئۇچرايدۇ. بىراق 1937 - ژىلغا كەلگەندە ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئەجايىپ مەرىپەتپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر پەرزەندى، شائىر مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) جاللات شېۋىنىڭ تۇرمىسىگە تاشلىنىدۇ. بۇ ھەقتە ئابدۇكېرىم ماخمۇت مۇنداق دەپ ئەسلەيدۇ:

«ۋەتەنپەرۋەر مائارىپچى، ئوت ژۈرەك مەمتىلى ئەپەندىنى 1937 - ژىلى 5 - ئايدا شېۋىنىڭ قەشقەر ژىلايىتىدىكى ساقچى ئىدارىسى قولغا ئېلىپ، ۋەھشىلەرچە قىيناپ ئولتۈرگەن.»

(« شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىنلەر» ژۇرنىلى، 1993 - ژىل، 2 - سان، 6 - بەت.)

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئولتۈرىلىشىگە باغلىق يالقۇن روزى «تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما» ناملىق ماقالىلار توپلىمىدا تېخىمۇ تەپسىلى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«مەمتىلى ئەپەندى تۇرمىدە دۇشمەنگە قىلچە باش ئەگمەي باتۇرانە كۈرەش قىلغان، ئۇ تۇرمە تاملىرىغا كېسەك بىلەن ئىسيانكار شېرلارنى يېزىپ تولدۇرىۋەتكەن:

تاقتىم تاق بولدى مۇندىكى خەلقنىڭ ئىدايىدىن،
قۇلاقلىرىم كاس بولدى كىشەنلەر سادايىدىن.
كۈناھى نە ئېكەن بۇنداق قامالغان نەۋ قىرانلارنىڭ؟
ھەققە ئۈيغۇنى يوقتۇر تېڭىلغان شۇم كۈمانلارنىڭ.
بۇلبۇللار تۇتقۇن بولدى يۇرتنى بۇلغىدى قاغا،
كىم بولسا ۋەتەنپەرۋەر بىر كۈن ئېسىلۇر دارغا.
ئۇرغۇپ تۇرغان ئىسىق قان جىسمىدا ئىسيان ئېتەر،
كۈندە مۇشتۇمىدەك كېسەك خەت يېزىپ تۇگەپ كېتەر.

.....

1937 - ژىلى 29 - مايدا شېۋىنىڭ شەھىرىتىكە قارشى ئىسيان كوتەرگەن مەھمۇد شجائ قالدۇق قىسملىرى يەكەندىكى ئالتۇنىياز كامالنىڭ باشچىلىغىدا ماخوسەن بىلەن ئىتتىپاق تۇزۇپ قەشقەر شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. شۇ چاغدا قەشقەر ياۋاغ تۇرمىسىنى كېڭەش ئىتتىپاقى قىرغىز ئاتلىق پولكىنىڭ كوماندىرى پولكوۋنىك مەۋلانوۋ ساقلاۋاتقان بولۇپ، ئۇ ئىسيانچى قوشۇن بىلەن كېچىچە ئېتىشىپ، ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، 30 - ماي كۈنى تاڭ سەھەردە تۇرمىدىكى مەمتىلى ئەپەندى باشلىق 300 دىن ئارتۇق سىياسىي مەھبۇسنى تۇرمە ھويلىسىغا ئېلىپ چىقىپ، پۈلەمیوتقا تۇتۇپ بولۇپ ئاندىن كېروسىن چېچىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. بۇ مىسلىسىز پاجىەدە ئۇيغۇر خەلقى ئوزىنىڭ ئەڭ مۇنەۋەر ئوغۇللىرىدىن، جۈملىدىن 20 - ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇق مائارىپچى، تالانتلىق تەشكىلاتچى، ئوت ژۈرەك كومپوزىتور ۋە شائىر مەمتىلى ئەپەندىدىن ئايرىلىپ قالغان. ئۇ شۇ چاغدا ئەندىلا 36 ياشقا كىرگەن نەۋقىران ژىگىت ئىدى.» (يالقۇن روزى، «تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما» (ماقالە - ئوبزورلار) ئۇرۇمچى، ش ئۇ ئا ر خەلق نەشرىياتى، 148 - 149 - بەتلەر.)

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يالقۇنلۇق پەرزەندى مەمتىلى ئەپەندى ۋە باشقىلارنىڭ مۇنداق ۋەھشىلەرچە ئولتۈرىلىشى ئۇيغۇرستان خەلقىنىڭ قاتتىق غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىغان ئىدى. بۇ پاجىەدىن خەۋەر تاپقان ئاتۇش خەلقى: «ئىشىك ئالدىدا تورت ئورۇس، تورتلىسىدە پاپىروس، ئەپەندىمنى ئولتەرگەن قادىرجى جا ئورۇس» دەپ قوشاق توقۇپ ژىغلىغان ئېكەن. خوش، قادىر ھاجى دېگەن كىم؟ قادىر ھاجى دېگەن جاللات شېۋىنىڭ ئۇيغۇرلار دىيارىدا 1937 - ژىلدىن باشلاپ تېررورلۇق ھەرىكىتىنى تەخمۇ ئوژۇق ئالدۇرۇش ئۈچۈن كېگەش ئىتتىپاقى قىرغىز ئۇلىنىڭ ئۇ د يارداملىشىپ ئۇيغۇر خەلقى ئوزىنىڭ ئەڭ مۇنەۋەر ئوغۇللىرىدىن ئوتكەن بۇلار: سەيىت ھاجى، ھاشىم ھاجى ۋە قادىر ھاجىدۇر. مەككارلىقتا شەيتانغىمۇ دەرس بېرىدىغان جاللات شېۋىنىڭ بۇ جاسۇسلارىنى: سەيىت ھاجىنى ئۇرۇمچىدىكى، ھاشىم ھاجىنى قۇمۇلدىكى، ئەندى قادىر ھاجىنى بولسا قەشقەردىكى ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىغى قىلىپ تەيىنلىغان. بۇ ئىمانسىز جا ھاجىلار س س ر ن ك ۋ د ئورگانلىرىدا ئېگىلىگەن جاسۇسلۇق ماھارىتىنى بۇ ساقچى ئورگانلىرىدا نامايىش قىلىپ، ئوز خەلقىنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىغان مۇناپىقلاردۇر.

مەمتىلى ئەپەندى بىزنىڭ قەلبىمىزدە 20 - ئەسىردە ئۇيغۇر يېگى مائارىپىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچىلارنىڭ بىرى سۈپىتىدىكى ئاجايىپ نامايەندە بولۇپ مەڭگۈ ساقلىنىدۇ.

يادىكار سابىتىي.

شىددەتلىك قارشىلىققا دۇچار بولدى

ئامېرىكا - بېرتانىيە ئەسكەرلىرى ئۇچ - تورت كۈندىلا باغدادتىنى ئىشغال قىلىمىز دېگىنىدەك بولمىدى. ئىراق ئەسكەرلىرى شىددەتلىك قارشىلىق كورسەتمەكتە. ئاق ش ۋە بېرتانىيەنىڭ زەربىدار قىسملىرى بەزى يەرلەردە ئىلگىرىلىمەي، زىيانغا ئۇچرىماقتا. ئامما... ئاق ش قاتتۇرۇپ قويۇشقا زادىلا بولمايدۇ، چۈنكى ئۇ بۇ ئۇرۇشنى ئۇچۇن ئۇرغۇن كۈچ چىقاردى، ئوزىنىڭ ئەڭ يېقىن دەپ ھېساپلانغان ئىتتىپاقداشلىرى بىلەنمۇ ئارازلىشىپ قالدى.

ئەندى ئاق ش پرېزىدېنتى ج. بۇش ئىراقتا قارشى ئۇرۇش كۈزۈلۈۋاتقان ئۇرۇشقا ۋە ئوز ئېلىدا تېررورىزمغا قارشى كۈرەشنى كۈچەيتىش مەخسىتىدە كونگرېسقا قويۇشچە 7، 74 مىللىارد دوللار ئاجرىتىش ئىلتىماسى بىلەن مۇراجىەت قىلدى. پرېزىدېنت 6، 62 مىللىارد دوللارنى مۇداپىە مىنىستىرلىگىگە ئەۋەتىشنى نىيەت قىلماقتا. ئاسوشىيېتىد پرېس ئاگېنتلىغىنىڭ خەۋىر قىلىشچە، مۇنچىلىك مىقداردىكى مەبلەغ ئىراقتىكى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنىڭ ئالتە ئايغا سوزۇلۇشىغا مولجالانغان. شۇنداقلا بۇ مەبلەغ ئىراقنا قوشۇمچە ئەسكەرلەرنى يەتكۈزۈشكە ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشقا، ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا، ئۇرۇشتىن كېيىن ئىراقتىكى ۋەزىيەتنى تۇراقلاندۇرۇشقا ۋە ھەربىي خىزمەتچىلەرنى ئويلىرىگە قايتۇرۇشقا سەرپ قىلىنىدۇ.

ئەندى ئىراقنا ئىنسانپەرۋەرلىك ياردەم بېرىشكە ھەم ئۇرۇشتىن كېيىن ئۇنى قايتا ئەسكە كەلتۈرۈشكە 2,45 مىللىارد دوللار سەرپ قىلىش كوزدە تۇتۇلماقتا. كوپلىگەن كونگرېس ئەزالىرىنىڭ پىكرىچە، بۇ مەبلەغ ژۇقۇرىدا پلانلانغان ئىشلارغا بەرى بىر يەتمەيدۇ. قالغان مەبلەغ ئۇرۇشتا زىيانغا ئۇچرىشى ئېھتىمال بولغان ئىرائىل، ئاۋغانستان ۋە ۋاشىنگتۇننىڭ باشقىمۇ ئىتتىپاقداشلىرى ئۈچۈن، شۇ جۈملىدىن ئا ق ش دىكى تېررورلۇق ھەرىكەتلەرگە قارشى سەرپ قىلىنىدۇ.

خ خ ج رەھبەرلىكىدىكى ئوزگىرىشلەر

يېقىندا ختاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە چوڭ ئوزگىرىشلەر يۈز بەردى. مەملىكەتتىكى ھاكىمىيەت بېشىغا خۇ جىنتاۋ كېلىپ، جىياڭ زېمىن ھەربىي كېڭەشنىڭ باشلىغى سۈپىتىدە قالدى.

ختاي ئاساسىي قانۇنىغا مۇۋاپىق، 1954 - ژىلى جاڭ ربي قىلىنغان خ خ ج رەئىسى لاۋازىمى 1975 - ژىلى كۈچىدىن قالدۇرۇلۇپ، 1982 - ژىلى ياكلىۋاشتىن ئەكسىگە كەلتۈرۈلگەن ئىدى. دولەت رەھبىرى بولۇپ ھېساپلىنىدىغان رەئىس خ خ ج دولەت كېڭىشىنىڭ پرېمىيېرى لاۋازىمىغا تايىنلاپ، قانۇنلار بىلەن پەرمانلارنى چىقىرىدۇ، شۇنداقلا ختاينىڭ چەت ئەللەردىكى دىپلوماتىك ۋەكىللىرىنى تايىنلايدۇ.

يېقىندا يېڭىدا پۈتكۈل ختاي خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلىيېينىڭ نوۋەتتىكى مەجلىسى ئوتكۈزۈلۈپ، ئۇنىڭدا ۋېن جزەباۋ ختاي ھوكۇمىتىنىڭ باشلىغى - خ خ ج دولەت كېڭىشىنىڭ پرېمىيېرى بولۇپ سايلاندى. 60 ياشلىق ۋېن جزەباۋ ھوكۇمەت باشلىغى لاۋازىمىدا 74 ياشلىق جۇ ژۇگزىنى ئالماشتۇردى. ختايدا يېشى يەتكەنده ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئوز ئورنىنى نوۋەتتىكى بىرەگە تاپشۇرۇش «ئەنئەنىسى» دېگىنى شىياۋپىڭدىن باشلانغان ئىدى.

«يېڭى ھايات» تەھرىراتى ئىنكاس قىلغۇچى - جاۋاپكەرلىگى چەكلەنگەن «ۋىسال» شىركىتى.
تىراژى 1700 زاكاز 9698

«يېڭى ھايات» تەھرىراتى «كومموئىزم تۇغى» (ھەلەزىرقى «ئۇيغۇر ئاۋازى») گېزىتىنىڭ سابىق باش مۇھەررىرى

تۇداخۇن نەزەروۋۇنىڭ

مەزكۇلىنىڭ ۋاپات بولغانلىغى مۇناسىۋىتى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلىسىگە ۋە قوم قېرىنداشلىرىغا چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۈردۇق.

«يېڭى ھايات» تەھرىراتى گېزىتىنىڭ سابىق خادىمى، شائىر

سېرىك كاتتىبايېۋنىڭ

مەزكۇلىنىڭ ۋاپات بولغانلىغى مۇناسىۋىتى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلىسىگە ۋە قوم قېرىنداشلىرىغا چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۈردۇق.

«يېڭى ھايات» تەھرىراتى «ئۇيغۇر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ سابىق خادىمى، مەتبەئەچى

ھەبىب ئىسمائىلوۋنىڭ

مەزكۇلىنىڭ ۋاپات بولغانلىغى مۇناسىۋىتى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلىسىگە ۋە قوم قېرىنداشلىرىغا چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۈردۇق.

ئاقۇستەك

ئوستەك پۇتۇپ، تومنى ئېچىپ سۇ باشلاش ۋاقتى كەلگەندە، دەريا بويىغا كېلىپ، پەستە كوۋرەپ ئېقىۋاتقان قاش سۇيىنى كورگەن بىرى:

- بۇ بىر ئاخماقلىق، ئويمانلىدىن دوكگە سۇ باشلىغان نەدە بار؟ نەچچە ئەللىدىن بېرى قىلغان ئەجىر بىكار كېتىدىغان بوپتۇ - دە، ئەستاغپۇرۇللا، - دەپ ساقلىنى سىيپاپتۇ. كەپمنىڭ ئاچچىقلىغىدىن زەردىسى قاينىغان چورۇق ھېكىم:

- تەخسىر، سۇ قانچىلىك ئېكىزدىن دومىلاپ چۈشسە، شۇنچىلىك ئېكىزگە دومىلاپ چىقالايدۇ. بۇنى ئوز ئومرىدە بىرەر قېتىم غول ئېرىقنى ياقلاپ باقمىغان ئادەم نەدىن بىلىدۇ، - دەپتۇ - دە، ھېلىقى كىشىگە كورىمەتمەكچى بولۇپ، ئوستەڭ چاپقانلارنى باشلاپ ئوستەڭنىڭ ئېغىزىغا بېرىپ، تومنى ئاچتۇرۇپتۇ. سۇ ئوستەڭگە چۈشۈپ، شاقىراپ ئېقىپتۇ. ئوستەڭنىڭ قىرىدا تۇرغان كىشىلەر قىقاس - چۇقان كوتۇرۇپتۇ. كىشىلەر: «ئاق - ئوستەڭىم، ئاق»، «ئاق - ئوستەڭىم، ئاق» دەپ ئوستەڭنىڭ ئىككى قىرىنى بويلاپ سۇ بىلەن تەڭ توختىماي ژۇگۈرەپتۇ. سۇ قەرەلسىز يەتكۈچە «ئاق - ئوستەڭىم، ئاق»، «ئاق - ئوستەڭىم، ئاق» دەپكەن سادا زادىلا توختىماپتۇ. ئوستەڭگە باشلانغان ئۇلۇق سۇ قاش دەرياسىدىن چىقىپ تاكى سۇيدۇقۇڭ - كۈزەكچە راۋان ئېقىپتۇ. بۇنىڭدىن ئوستەڭ چاپقانلار خۇشال بوپتۇ. «ئوستەڭگە سۇ چىقمايدۇ» دېگۈچى يەرگە قاراپتۇ. شۇندىن كېيىن كوپچىلىك «ئەجرىمىز زايە كەتمەي ئوستەڭگە سۇ ئاقاتتى»، «تىلىكىمىز ئەمەلگە ئاشتى» دەپ ئوستەڭگە «ئاقئوستەڭ» دەپ ئىسىم قويۇپتۇ.

(« ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» كىتابىدىن ئېلىندى).

دەريا - ئوستەڭ، كول ۋە بۇلاقلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر

ئىلگىرى غۇلجىدىكى دېخانلار تاغ سۈيى بىلەن تەرەققىيلىق قىلدىكەن. سۇ يېتىشمىگەنلىكتىن پايانسىز يەر بوزىرىپ تۇرىدىكەن. بۇنى كورگەن دېخانلارنىڭ ئىچى پۈشىدىكەن. شۇ يوسۇندا خەلە كوپ ژىللار ئوتۈپتۇ. بىراق، ئۇلار ئامىنغا يېتەلمەي ژۇرۇپتۇ. كېيىن ئۇلار قاش دەريا - سىدىن توپ توغرا كۆن پېتىشقا قارىتىپ، بوزىرىپ تۇرغان يەرنىڭ قاق ئوتتۇرىسىنى بويلىتىپ بىر ئوستەڭ چاپماقچى بوپتۇ. چورۇق ھېكىم دېگەن كىشى بۇ ئوستەڭنى قەيەردىن باشلاپ، قەيەرگە ئاپىرىشنى، قانداق چېپىشنى سىزىپ بېرىپتۇ. دېخانلار چورۇق ھېكىمنىڭ سىزغىدىن قىل نەرى - قىل بەرى كەتمەي ئوستەڭنى چېپىۋېرىپتۇ. ئوستەڭ 1825 - ژىلى چېپىلىپ بوپتۇ.

«Йени хаят» (Новая жизнь) индекс 65359, республиканская общественно-политическая газета, регистрационное свидетельство №603 -- Г.
Выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 17 марта 1999 г.

تېلىفون: 59 - 84 - 73

ئالمۇتا، 480044
ئىپەك يولى كوچىسى
50 بىنا، 8 - قەۋەت،
813 - خانە

باش مۇھەررىرى ي. ئازاماتوۋ.

يېڭى ھايات

Отпечатано в ЗАО «Дәуір».
480044, г. Алматы. ул.Жибек жолы, 50.

М 1234 5678910 П 12345678910

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com
www.ewlat.org
ئەۋلاد گۈزەللىسى

يېڭى ھايات

Йеңи һаят

2003
ژىل
ماي
№5
(4163)

جۇمھۇرىيەتلىك ئىجتىمائىي ـ سىياسىي گېزىت. 1970 ـ ژىلى 1 ـ يانۋاردىن باشلاپ چىقىۋاتىدۇ

سۈرەتتە: ئۇلۇق ۋەتەن ئۇرۇشىنىڭ ۋېتېرانى ئابدۇللا روزىبېۋنى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى غالىبىيەت كۈنى بىلەن تەبرىكلىمەكتە.
ئۇچقۇن قۇربانىنىيازوۋ چۈشەرگەن سۈرەت.

پرېزىدېنتنىڭ قازاقستان خەلقىگە مەكتۇبى ـ بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ ئورلەش ۋە تەرەققىيات پروگراممىسى

بىيىل 4 ـ ئاپرېل كۈنى پارلامېنت پالاتىلىرىنىڭ بىرلەشكەن مەجلىسىدە پرېزىدېنت نۇرسۇلتان نازارباېۋ مەملىكەتنىڭ ئەھۋال ۋە جۇمھۇرىيەتنىڭ ئىچكى ھەم تاشقى سىياسىتىنىڭ ئاساسىي يونىلىشلىرى توغرىلىق قازاقستان خەلقىگە ھەر ژىللىق مەكتۇب بىلەن سوزگە چىقتى.

مەكتۇبتە تەرەققىي ئەتكەن ئىختىساتقا ئېگە كۈچلۈك دېموكراتىك دولەتنى قۇرۇش يولىدا ئالغا قاراپ ئىزچىل ئىلگىرىلەشتە جەمئىيىتىمىزدە پەيدا بولىدىغان كۆپلىگەن سوئاللارغا جاۋاپ بېرىلگەن. دولەت رەھبىرى ئالغا قويغان يېڭى ۋەزىيەتنىڭ ئوزگىرىشىگە باغلىق. بۇنىڭدا ئاساسىي مەخسەت مەملىكەتنىڭ گۈللىنىشىگە ۋە خەلق پاراۋانلىقىغا قاراپ ئىلگىرلەشتىن ئىبارەتتۇر. مەكتۇبتە تەكتلىنىشىچە، بىزنىڭ جېپسىلغىمىز ۋە بەرپاكارلىق كۈچ ـ قۇۋىتىمىز، مەملىكەتتە تۇراقلىقلىقنى، پۇخرالار ۋە ئۇمۇمىي مىللىي رازىمەنلىكنى، تېچلىق ۋە خاتىرجەملىكنى ساقلاش ئىنتىلىشىمىز مانا موشۇ مەخسەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىدۇ.

دولەت رەھبىرى ئوز مەكتۇبىدە نوۋەتتىكى، 2004 ـ ژىلدىكى ئىختىسادىي ۋە ئىجتىمائىي سىياسەتنىڭ، جەمىيەتنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئاساسىي ۋەزىپىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ چىقتى.

1. ئىختىسادىي ئورلەش

تەستىقلەنگەن پروگراممىلىق ھوججەتلەرگە مۇۋاپىق دولەت 2003 ـ 2005 ـ ژىللاردا يېزا ئېگىلىگە 150 مىللىارد تەڭگە ئاجرىتىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى 2004ـ2005 ـ ژىللاردا ھەر ژىلى دولەت بيۇد ـ ژېتىدا يېزا ماتارىپى، سالامەتلىكنى ساقلاش ساھالىرى ۋە سوتسىيال ئەمىلىيلەشتۈرۈش ئىشلىرىغا ئاجرىتىلغان ئاساسلىق ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيەت يارىتىدۇ.

قازاقستان بايلىغى ـ مىنېرال خام ئەشيا قايتىدىن ئوز قېلىپىغا كەلمەيدىغان رېسۇرس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ۋە ۋاقىت ئوتكەنسىرى تۈگەيدۇ. بۇ بولسا كېلەچەكتە ئىختىسادىي مۇستەقىللىقتىن، كېيىنرەك سىياسىي مۇستەقىللىقتىن ئايرىلىشقا ئېلىپ كېلىدۇ.

شۇڭلاشقا دولەت رەھبىرىنىڭ تاپشۇرۇغىي بىلەن ھوكۇمەت 2015 ـ ژىلغىچە بولغان دەۋرگە ئىندۇستىرىيە ـ ئىننوۋاتسىيەلىك تەرەققىيات پروگراممىسىنى ئىشلەپ چىقتى.

ئاساسىي ۋەزىپە موشۇ مۇددەتكە قەدەر ئۇمۇمىي ئىچكى مەھسۇلاتنى 2000 ـ ژىل بىلەن سېلىشتۇرغاندا 5، 3 ھەسسە كۆپەيتىشتىن ئىبارەت.

پروگراممىنى ئەملىگە ئاشۇرغاندا ماشىنا ياساش سانائىتىگە، بولۇپمۇ نېفت ـ گاز سانائىتىگە، شۇنداقلا ترانسپورتنى تەرەققىي ئەتكۈزۈشكە ئالاھىدە دىققەت ئاغدۇرۇش كېرەك.

ژۇقۇرىدا تەكتلەنگەن ئىندۇستىرىيە ـ ئىننوۋاتسىيە سىياسىتىنىڭ ئەملگە ئاشۇرۇلۇشىنى تەمىنلەۋاتقان مالىيە تارماقلىرىنى قۇرۇش ۋە كاپىتاللاشتۇرۇش مەخسىتىدە دولەت رەھبىرى:

ـ تەرەققىيات بانكىنىڭ تەسىس كاپىتالىنى كوپەيتىشكە ۋە ئۇنىڭ كېرىدىت رېسۇرسلىرىنى تولۇقلاشقا ـ 12 مىللىارد تەڭگە؛

ـ قۇرۇلىدىغان ئىننوۋاتسىيە فوندىنىڭ تەسىس كاپىتالىغا ـ 23 مىللىارد تەڭگە؛

ـ قۇرۇلىدىغان ئىننوۋاتسىيەلىك فوندقا ـ 3 مىللىارد تەڭگە؛

ـ ئېكسپورتنى غەمسىزلەندۇرۇش كورپوراتسىيەسىنى قۇرۇش ئۈچۈن ـ 77 مىللىارد تەڭگە بولۇشنى تەكلىپ قىلدى.

2. ئىجتىمائىي تەرەققىيات

دولەت رەھبىرى ئوز مەكتۇبىدە ئىختىسادىي ئورلەش سۈرئىتىلىرىنى كۈچەيتكەش، پەقەت مەملىكەتنىڭ ئىختىسادىي قۇدرىتىنى مۇستەھكەملەپلا قالماي، بەلكى ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋەزىپىلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بارغانسىرى كەڭ ئىمكانىيەتلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشنى تەكتلەيدۇ.

بۇ سىياسەتنىڭ مۇھىم قىسمى ـ پېنسىيە ۋە ئىش ھەققىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت.

پرېزىدېنت پېنسىيەنىڭ ئەڭ تۆۋەن دەرىجىسىنى 5، 5 مىڭ تەڭگە كوپەيتىشنى زورۇر دەپ ھېسابلايدۇ.

دولەت رەھبىرى ھەر بىر پېنسىونېرنىڭ ئەمگىگىنى، ئۇنىڭ ئىش ستاژىنى، پېنسىيەگە چىققان ۋاقتىدىكى ئىش ھەققىنى ھېسابقا ئېلىپ، پېنسىيەلەرنىڭ خېلە ئادالەتلىك دەرىجىسىنى بەلگۈلەيدىغان ۋاقىت كەلگەنلىگىگە، شۇنداقلا ئېلىمىزنىڭ ئۇنىڭغا مۇمكىنچىلىگى يەيدا بولغانلىغىغا ئىشىنىدۇ.

بۇ بىر مىللىونغا يېقىن پېنسىونېرنىڭ پېنسىيەسىنى ئاشۇرۇشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

موشۇ مۇرەككەپ ۋە يېتەرلىك ھالدا قەمەت، بىراق ئالىيجاناپ ۋەزىپىنى ھەل قىلىشقا دەرھال كىرىشىش كېرەك. **پرېزىدېنت ھوكۇمەتكە پېنسىيەلەرنىڭ دېففېرېنسىيەلەنگەن كوپەيتىلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى: بىيىل 1 ـ ئىيۇندىن باشلاپ ئۇلارنى قايتا ھېسابلاشنى، 1 ـ ئىيۇلدىن تارتىپ تولەشكە كىرىشىشنى تاپشۇردى. ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى يېڭى پېنسىيەمۇ 1 ـ ئىيۇلدىن تارتىپ تولىنىدۇ.**

ھېسابلار شۇنى كورسىتىۋاتىدۇكى، بۇ ـ نىڭ ئۈچۈن بىر يېرىم ژىل داۋامىدا 60 مىلىاردقا يېقىن، جۈملىدىن موشۇ ژىلدىلا 20 مىللىارد تەڭگىگە يېقىن قوشۇمچە مەبلەغ ئاجرىتىش لازىم.

ئەتىجدە كېلەر ژىلى پېنسىيەلەرنىڭ ئوتۇرا ھېسابتىكى مىقدارى سەككىز مىڭ تەڭگە دەرىجىسىدىن ئېشىپ كېتىشى كېرەك.

ئىش ھەققى

ئەڭ ئاز ئىش ھەققى، ئەلۋەتتە، ئەڭ تۆۋەنكى پېنسىيەدىن ئوشۇق بولۇشى شەرت ئېكەنلىگىگە قارىماي، موشۇ ژىللا شۇ دەرىجىگە يېتىۋاتىدۇ.

ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈن كېلەر ژىلىنىڭ 1 ـ يانۋارىدىن باشلاپ ئۇ 5000 دىن 6600 تەڭگىچە، يەنى 32 پائىزغا كۆپەيتىلىدۇ.

ئوتكەن ژىللىرى بيۇدژېت مەكمىلىرى ئىش ھەققى ئاشۇرۇلدى. پەقەت مۇئەللىملەرنىڭ ئىش ھەققى ئوتكەن ژىلى 35 پائىز ئىزدىن ئوشۇق كوپەيدى.

ئاكتىۋ ئىجتىمائىي سىياسەتنىڭ داۋاملىشىغا باغلىق، كېلەر ژىلدىن باشلاپ بيۇد ـ ژېت ساھاسى خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى ئوتتۇرا ھېسابتا يەنە 20 پائىز كوپەيتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئەمگەك ھەققى تولەش سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش پلانلىنىۋاتىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەمگەك ھەققى تولەشنىڭ ئىشلىنىۋاتقان يېڭى سىستېمىسى دائىرىسىدە **دولەت خىزمەتچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى ئوتتۇرا ھېسابتا 50 پائىز ئوسىدۇ.**

ئۇمۇمەن، 2004 ـ ژىلى ئىش ھەققىنى ئاشۇرۇشقا دولەت بيۇدژېتىدىن 50 مىللىارد تەڭگىدىن ئوشۇق مەبلەغ بولۇنىدۇ.

ئۇنىڭدىن تاشقىرى كىرىمى توۆەن ئادەملەرنى قوللاپ ـ قۇۋەتلەش مەخسىتىدە پرېزىدېنت ھوكۇمەتكە سېلىقلارنى توۆەنلىتىش ۋاقتىدا خۇسۇسىي كىرىم سېلىغىنى ھېسابلاش ئۈچۈن سېلىق سېلىنمايدىغان ئەڭ توۆەنكى مىقدارنى كام دېگەندە 30 پائىز كوتىرىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇردى.

3. دېموكراتىيەلەشتۈرۈش ۋە ئەتىجدارلىق باشقۇرۇش

قازاقستانلىقلار بىزنىڭ دەسلەپ ئىختىسات، ئاندىن سىياسەت پرىنسىپى بويىچە ئوچۇق جەمىيەتكە قاراپ ئىزچىل ئىلگىرلەۋاتقانلىغىمىزنى بىلىدۇ.

ئەندى بىز ئىختىساتتا دولەت قۇرۇلۇشىدا قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلار سىياسىي سىستېمىنى تېخىمۇ لىبېرالاشتۇرۇش مەسىلىلىرىگە خېلە چوڭقۇر دىققەت بولۇش ئىمكانىيىتىنى بېرىۋاتىدۇ.

بۇ بىزنىڭ بۈگۈنكى ھاياتىمىزنى ھېسابقا ئېلىپ، گرازدانلىق جەمىيەتنى تەرەققىي ئەتكۈزۈشنىڭ نوۋەتتىكى باسقۇچى بولىدۇ.

دولەت رەھبىرى ئوز مەكتۇبىدە دولەت باشقۇرۇش سىستېمىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىلىرى دولەت باشقۇرۇش دەرىجىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق دائىرىسىنى ئېنىق بولۇشتىن، بيۇدژېتلار ئارا مۇناسىۋەتلەر سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتىن ئىبارەت.

ئاساسىي ۋەزىپە ـ جايلار دىكى ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى ئادەملەر ئالدىدا جاۋاپكەرلىكنى كۈچەيتىشتىن، كونكرېت ئادەمنىڭ كۈندىلىك مۇئامىلىرى بىلەن غەم تەشۋىشلىرىگە يېقىنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت.

پرېزىدېنت يېزا ئوكرۇگلىرى دەرىجىسىدە مەلۇم مۇددەتكە ھاكىملارنى سايلاشنى جارىي قىلىشقا، ئاندىن كېيىن ناھىيە ھاكىملىرىنى سايلاشقا باغلىق تەجرىبە ژۇرنى گۇزۇشكە بولىدۇ دەپ پەرەز قىلىدۇ. پرېزىدېنت سايلام سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇش لازىم، سايلام جەريانىنى تېخىمۇ روشەن ۋە ئوچۇق بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ.

مىللىي مائارىپ مەسىلىلىرى مۇھاكىمە قىلىندى

يېقىندا ئالمۇتىدا ئۇيغۇر تىياتىرىنىڭ بىنالىدا سانائەتچىلەر، تىجارەتچىلەر ۋە يېزا ئىگىلىگى خادىملىرى جۇمھۇرىيەتلىك ئۇيغۇر ئاپتونوم سىياسىي بىلەن زىيالىلار تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان «قازاقستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ بىلىم بېرىش سىياسىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇشتا ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنى بازار مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدا تەرەققىي ئەتكۈزۈشنىڭ مۇھىم مۇئامالىرى» دېگەن ماۋزۇدا ئىلمىي ـ ئەمەلىي كونفېرېنسىيە بولۇپ ئوتتى. كونفېرېنسىيەگە ئالمۇتا شەھىرى ۋە ئالمۇتا ۋىلايىتىنىڭ ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان يېزىلىرىدىن 500 گە يېقىن مۇئەللىم، زىيالى ۋە جامائەتچىلىك ۋەكىللىرى قاتناشتى. كونفېرېنسىيە ئىشىغا قازاقستان جۇمھۇرىيىتى بىلىم ۋە پەن مىنىستىرلىكىنىڭ ئورۇنباسارى كۆلەش شەمشىدىنوۋا، ئالمۇتا ۋىلايەتلىك بىلىم بېرىش دېپارتامېنتى باشلىغىنىڭ ئورۇنباسارى گۈلنار ئايتقۇلوۋا، ياركەنت شەھىرلىك ھاكىمى مۇرات خىزمەتوۋ، ئالمۇتا شەھىرى تۇرکسىب ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى بورىس مالىنوۋسكىي، ئالمالى ناھىيەسى ھاكىمىنىڭ ئورۇنباسارى ئىرىنا دېيېۋا ئىشتىراك قىلدى.

كونفېرېنسىيەنى ئۇيغۇر ئاپتونوم سىياسىي ۋىتسې ـ پرېزىدېنتى، «ئالماتىۋېلىۋېبتون» ئاكسىونېرلىق جەمىيىتىنىڭ پرېزىدېنتى ئەخمەتجان شاردىنوۋ قىسقىچە كىرىشمە سوز بىلەن ئاچتى.

ئاندىن سانائەتچىلەر، تىجارەتچىلەر ۋە يېزا ئىگىلىگى خادىملىرى جۇمھۇرىيەتلىك ئۇيغۇر ئاپتونوم سىياسىي پرېزىدېنتى قوزىبۇ «ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى تەرەققىيات يونىلىشلىرىنىڭ ئەمەلىي كورۇنۇشى» دېگەن ماۋزۇدا دوكلاد بىلەن سوزگە چىقتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئالمۇتا شەھىرى مەسىم ياقۇپوۋ نامىدىكى ئۇيغۇر مەكتىۋى مۇدىرىنىڭ ئوقۇش ئىشلىرى بويىچە ئورۇنباسارى خۇرشىدەم نىيازوۋا، قازاقستان جۇمھۇرىيىتى مىللىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ر. سۇلېيمېنوۋ نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتوتى لابوراتورىيەسىنىڭ مەدەنىيەت مۇدىرى، فىلوسوفىيە پەنلىرىنىڭ نامزىتى كومەنار تالىپوۋ، ئىبراي ئالتىنسارىن نامىدىكى قازاقستان بىلىم ئاكادېمىيەسىنىڭ باشلىغى، پېداگوگىكا پەنلىرىنىڭ نامزىتى، دوتسېنت ئالىيەم نارزىيېۋا، قازاقستان جۇمھۇرىيىتى بىلىم ۋە پەن مىنىستىرلىكىنىڭ ئورۇنباسارى كۆلەش شەمشىدىنوۋا، فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورى، پروفېسسور ماخمۇت ئابدۇراخمانوۋ، رېكسوناللىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى جەمىيىتىنىڭ رەئىسى پەرھات ھاسانوۋ ۋە باشقىلار ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە ئوز پىكىرلىرى بىلەن ئورتاقلاشتى.

كونفېرېنسىيە ئاخىرىدا بىر قاتار مۇھىم مەسىلىلەر كوزدە تۇتۇلغان تەۋسىيەلەر قوبۇل قىلىندى ۋە سانائەتچىلەر، تىجارەتچىلەر ۋە يېزا ئىگىلىگى خادىملىرى جۇمھۇرىيەتلىك ئۇيغۇر ئاپتونوم سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرىنىڭ ئالدىدا شۇلارنى ھەل قىلىشقا باغلىق ئىشلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۇندەلگەن مىللىي مائارىپ بويىچە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش كېڭىشى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ رەئىسى بولۇپ ئوستاز ـ ئالىمە بۇۋىخان ئەلاخۇنوۋا سايلاندى.

(ئوز مۇخبىرىمىز.)

مەرھەمەت خالىس ئىختىسادىي ياردەم قولىنى سۇنغۇچىلارغا بىزنىڭ ھېساپ چوتىمىز:

p/c 406467897 ТОО "Висал"
РНН600400099802 МФО 190501719,
код 719 АГФ ОАО Банк "Центр Кредит"

9 ـ ماي ـ غالىبىيەت كۈنى

1945 ـ ژىل ـ ماي، بېرلىن.

1945 ـ ژىل پوتسدام كونفېرېنسىيەسى.

9 ـ ماي غالىبىيەت كۈنى. بۈ سەنە سابىق كېگەش خەلقىمىزنىڭ تارىخىدىكى ئەڭ قەھرىمانلىق، ئىنتايىن ئېغىر ۋە شۇنىڭ بىلەن بىلله ھەممە ئۈچۈن ئەڭ خوشاللىق ۋە شاتلىق سەھىپىسى سۈپىتىدە ئىختىيارسىز كوز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. ھەم بۈ ئىنتايىن نۇرغۇن، مىللىونلىغان قۇربانلارنى بېرىش بەدىلىگە قاتاردا ئوتتۇزغا يېقىن ئۇيغۇر باللىرى بولغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسنى كاۋكازغا، ئەرمەنستانىنىڭ لېنىناكان شەھرىگە ئېلىپ كېلىدۇ. بۈ يەردە ئۇلار ئۈچ ئايلىق چاپسانلىتىلغان ھەربىي تەييارلىق كۇرسىدا ئوقۇيدۇ. ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ دەسلەپكى ھەربىي بىلىمگە ئىگە بولغاندىن كېيىن ساماخۇن ناكا يۈرتداشلىرىدىن ئايرىلىپ، باشقا سولداتلار بىلەن مۇھىم ستراتېگىيەلىك ئەھمىيەتكە ئىگە ئارخانگېلسك يۇنىلىشىگە ئەۋەتىلىدۇ. ئارخانگېلسك ئاق دېڭىز بويىدىكى شەھەر بولغانلىقتىن بۈ يەر س س ر نىڭ مۇھىم دېڭىز دارۋازىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. س س ر نىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى ئىنتېپاقداشلىرى ئاق ش بىلەن ئانگلىيەدىن كېلىدىغان ھەربىي قۇرال ـ ياراق، ئوزۇق ـ تۇلۇك موشۇ ئارخانگېلسك پورتىغا كېلەتتى. ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ كېگەش ھوكۇمىتى، ھەربىي قوماندانلىق ئارخانگېلسك شەھرىنى قوغداشقا ئىنتايىن چوڭ كوڭۈل بولۇپ تۇردى.

فاشىستلىك گېرمانىيە ئاق ش، ئانگلىيە كېمىلىرىنىڭ پات ـ پاتلا ئارخانگېلسك پورتىغا كېلىدىغانلىغىنى، ئۇلارنىڭ كېگەش ئارمىيەسى ئۈچۈن قۇرال ـ ياراق، ئوزۇق ـ تۇلۇك يەتكۈزۈپ بېرىۋاتقانلىغىنى سېزىپ، ھەر كۈنى دېگىدەك شەھرىنى بومبىلاشقا كىرىشىدۇ. ھە، ساماخۇن ئىلە ـ كوۋ س س ر چېگارا ئەسكەرلىرى 4 ـ چېگارا ئوتراددىدە چېگارىچى جەڭچىلەر بىلەن ئارخانگېلسكنى ھمايە قىلىش جەڭلىرىگە ئىشتىراك قىلدى.

ـ نەمسىلارنىڭ بومبىلىغۇچى ساموليوتلىرى ھەددىدىن ئېشىپ، كۈندىلا دېگىدەك شەھەرنى، دېڭىز بويىدىكى كېمىلەرنى بومبىلاپ نۇرغۇن زىيانغا ئۇچراتتى. بىر كۈنى تربۇگابولۇپ فاشىستلار ساموليوتلىرى شەھەر ئاسمىنىدا پەيدا بولدى. شۇ چاغدا ئۇ ـ لوگدىلىق كولىن دېگەن سەپدىشىم بىلەن ئىككىمىز ستانكوۋۇي پۇلېمىيوت بىلەن ساموليوتلارغا قارىتىپ ئوق ياغدۇردۇق. بىزنىڭ پۇلېمىيوت ئوقىدىنمۇ، ياكى باشقىسىنىڭمۇ بىلمىدىم، نېمىسلارنىڭ بىر بومبىلىغۇچى ساموليوتى دېڭىزغا غۇلاپ چۈشتى. كېيىن ھېلىقى ساموليوتنى دېڭىزدىن چىقىرىپ ئارخانگېلسك ئوپېرا ۋە بالېت تېاترى ئالدىدىكى مەيدانغا كورگەزمە قىلىپ قويدى. موشۇ ساموليوتنىڭ ئېتىپ چۈشۈرۈلۈشى مۇناسىۋىتى بىلەن كولىن ئىككىمىز «جاسارىتى ئۇچۇن» مېدالى بىلەن مۇكاپاتلاندۇق. نوۋەتتىكى بومبىلاشتا دوستۇم كولىنغا فۇگاس بومبىسىنىڭ پارچىسى تېگىپ ھالاك بولدى.

بىزنىڭ قىسىم جەڭچىلىرىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئارخانگېلسك پورتىغا كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان ئامېرىكا ۋە ئانگلىيە كېمىلىرىنى كېچە ـ كۈندۈز ھمايە قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئىتتىپاقداشلار بۇ كېمىلەردە فرونتقا لازىملىق نەرسىلەرنى ئۈزلۈكسىز يەتكۈزۈپ تۇراتتى. ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈن ئارخانگېلسك پورتىغا دۈشمەننىڭ جاسۇسلىرى ئالاھىدە نەزەر ئاغدۇراتتى. چېگارا ئەسكەرلىرى دايىم ھوشيارلىغىنى ساقلىشى، ھەر قانداق گۇمانلىق كىشىلەرنى تۇتۇپ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشى لازىم ئىدى.

ھە، ئۇرۇش 1945 ـ ژىلى 9 ـ مايدا غالىبىيەت بىلەن ئاياقلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ساماخۇن ئىلەكوۋ خىزمەت قىلغان چېگارا ئەسكەرلىرى قىسىملىرى ئويلىرىگە قايتۇرۇلمىدى. ساماخۇن ناكا پەقەت 1949 ـ ژىلىلا ھەربىي خىزمەتتىن چوڭ سېرژانت ئۇنۋانىدا زاپاسقا چىقتى.

«جاسارىتى ئۇچۇن»، «گېرمانىيە ئۈستىدىن قازىلىنغان غالىبىيەت ئۇچۇن» ۋە باشقا مېدالار بىلەن مۇكاپاتلانغان ساماخۇن ناكا ئالمۇتىغا 1949 ـ ژىلى كېلىپ تېچلىق ھايات يولىنى باشلىدى. ئالمۇتا شەھرلىك كومسومول كومېتىنىڭ يولىلانمىسى بىلەن ئۇ شەھەرلىك ھەربىلەشتۈرۈلگەن ئوت ئوچىرىش كوماندىسىغا ئىشقا ئەۋەتىلدۇ. ساماخۇن ئىلەكوۋ موشۇ بىر ئورۇندا ھە دېگەندە ئاددىي ئوت ئوچەرگۈچى، ئاندىن ئوت كېتىش بېخەتەرلىكى بويىچە ئىنسپېكتور لاۋازىمىدا 30 ژىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ئىشلەپ، ئائىلەدىكى سەۋەبلەرگە قايتۇرۇلمىدى. ساماخۇن ناكا پەقەت 1973 ـ ژىلى دەم ئېلىشقا چىقتى. ھازىر ساماخۇن ناكا پەرزەنتلىرى، نەۋرىلىرى بىلەن قۇۋالىشىپ ياشماقتا.

يادىكار سابىتىي.

مۇكاپات مۇبارەك

يېقىندا قازاقستان يازغۇچىلار ئىتتىپاقى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان خەلىق ئارا «ئالاش» ئەدەبىي مۇكاپاتىغا تەۋسىيە قىلىنغان 2001 ـ 2002 ـ ژىللاردا نەشىر دىن چىققان بەدىئىي ئەسەرلەر بويىچە يەكۈن چىقىرىلىپ، غالىپ چىققان ئون ئالتە يازغۇچى ـ شائىرنىڭ ئىسمى ئېلان قىلىندى. ئەينە شۇ ئابرويلۇق خەلىق ئارا «ئالاش» مۇكاپىتىغا سازاۋەر بولغانلار ئارىسىدا ئۇيغۇرلاردىن فىلولوگىيە پەنلىرى نامزىتى، ئىستېداتلىق شائىرە پاتىگۈل سابىتوۋامۇ بار. بۇ مۇكاپاتقا ئۇ 2001 ـ ژىلى «ئوتتۇرا كىتاپخانا ساسى» تۇركۈمى بويىچە «ژازۇشى» نەشرىياتىدا نەشر قىلىنغان «ژۇرۇگۈمدە بىر ئوتۇم بار» دېگەن شېئىرلار توپلىمى ئۈچۈن سازاۋەر بولدى.

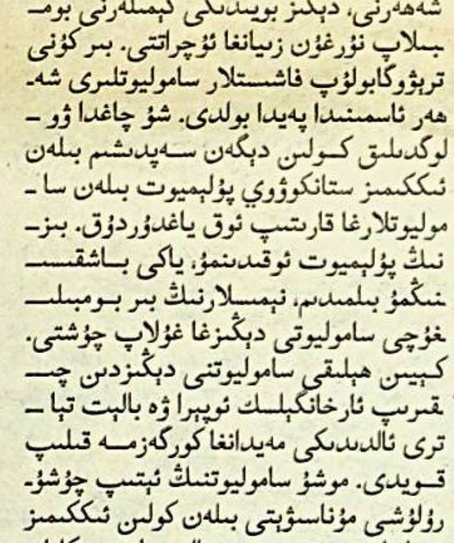
ـ مەن راستىنى ئېيتسام «ئالاشتەك» ئالىي مۇكاپاتنى ئېلىشقا ئانچە ئىشەنمىگەن ئىدىم، چۈنكى ئۇنىڭغا بولغان ئۈمۈتكارلار ئىنتايىن نۇرغۇن بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قازاقستاندا ياشاۋاتقان كوپلىگەن باشقا خەلقلەرنىڭ ئىستېداتلىق، تەجرىبىسى مول يازغۇچى ـ شائىرلىرىمۇ يېتەرلىك ئىدى. ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ خەلق ئارا «ئالاش» مۇكاپىتى بويىچە ژىيۇرى ھېئىتى «ژۇرۇگۈمدە بىر ئوتۇم بار» ناملىق شېئىرلار توپلىمىمنى تاللاۋاتقانلىغىغا بەك خوشال بولدۇم. ئەلۋەتتە مۇكاپاتقا سازاۋەر بولۇش كوكۈلۈك، ئەندى ئۇ شۇنداقلا ماكا يەنمۇ چوڭ جاۋاپكەرلىكنى ژۈكلەپ، ئىجادىيەت يولىدا يەنمۇ ئىزدىنىشكە ئۈندەيدۇ ـ دېدى پاتىگۈل ھەدە بىز بىلەن بولغان سوھبىتىتە.

ئىلگىرى، قازاقستان يازغۇچىلار ئىتتىپاقىدا ئايرىم يازغۇچى ـ شائىرلارنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالىدىغان بىر نەچچە مۇكاپات بار ئىدى. كېيىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، خەلق ئارا «ئالاش» مۇكاپىتى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا بەش ژىلدىن بېرى قازاقستان جۇمھۇرىيىتىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ سىرتىدىمۇ ئىسمى ياخشى تونۇش بولات ئەبلوۋ ھامىيلىق قىلماقتا.

بىز 1996 ـ ژىلى 60 ياشقا تولغانلىغى مۇناسىۋىتى بىلەن ۋە جۇمھۇرىيەت ئالدىدىكى خىزمەتلىرى مۇناسىپ باھالىنىپ، ئۈيغۇر ئەدەبىلىرى ئارىسىدا دەسلەپ «دوستلۇق» ئوردېنى بىلەن مۇكاپاتلانغان، ئەندى بولسا خەلق ئارا «ئالاش» مۇكاپىتىغا سازاۋەر بولغان ئىسىتېداتلىق ئالىم ۋە شائىرە پاتىگۈل تېيىپ ھاجىم قىزى سابىتوۋانى سەممىي تەبرىكلەيمىز!

(ئوز مۇخبىرىمىز.)

ئاتا ئەجرى

توكۇلگەن زەمىنغا قايتىپ كەلگەندە، ئوز كەسپىنى تېخىمۇ ئاۋۇتۇپ، ئابروي ـ شوھرەتكە ئىگە بولدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، ئۇنىڭ ئاغىنىلىرى: «ئابدۇرېشىت ھەتتا بۇرگىنىڭ تاپىنىغمۇ ناھال قاقالايدۇ...» دەپ چاقچاق قىلىشاتتى. دېمىسىمۇ، ئۇنىڭ ئوستا سائاتچىلىغىنى قازاقستان ھەم ئوتتۇرا ئاسىيە تەۋەلىرىدە مەشھۇر ئىدى. شۇڭا ئۇ ـ نىڭ بىلەن ئىنتايىن كوپ ئادەملەر دوستلاشقاندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەۋرۈك، دۇنياغا تونۇلغان شەخسلەرمۇ بولۇپ، بۇ جەھەتتىن، قازاقستانىنىڭ سابىق رەھبىرى، ئوزى سائات ھەۋەسكارى د. ئا. قونايېۋنىڭ نامىنى ئاتاش مۇمكىن. ھەتتا ل. ئى. برېژنېۋ ئالمۇتىغا كەلگەن ۋاقتىدا، تۇيۇقسىز سائاتى بۇزۇلۇپ،توختاپ قالغاندا، ئا. شىرخانوۋ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن بىر نەچچە مىنۇت ئىچىدىلا جوندەپ،ماكانىزۇۋۇتكەنلىگى توغرىلىق فاكتلار موجۇت. ۋاقىت ھوكۇمرانى سائات ئۇستىسىغا سائات جوندەتمەن دەپ كەلمىگەن ئادەم يوق بولسا كېرەك. بۇ مۇبالىغە ئەمەس. شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش كېرەككى، مەرھۇم سائاتچى ئۇرۇش ۋە ئەمگەك ۋېتېرانلىرىغا ھەقسىز خىزمەت كورسەتكەن ئىدى. يېرىم ئەسىردىن ئوشۇق ۋاقىت داۋامىدا بىر كەسىپتە، بىر جايدا كىشىلەرگە خىزمەت قىلغان ئۇستىنىڭ پەرزەنتلىرى ئۇنىڭ چىرىغىنى ئوچەرمەي، كەسپىنى مىراس قىلىپ، بالىدىن ـ بالىغا سائاتچىلار سۇلالىسىنى يارىتىپ، خەلقتە خىزمەت قىلىپ كەلمەكتە.

دەرۋەقە، ئاتىنا قاراپ، ئوغۇل ئۇستىدىن گىنى راست ئوخشايدۇ. ھەتتا ئەۋرە ـ چەۋرىلىرىگىچە سائات ياساش ھۇنىرىنى ئۆگىتىپ كەتكەن ئۇستاز ئاتىسىدىن پەرزەنتلىرى چەكسىز مىننەتدارلىق. ئۇنىڭدىن باشقا ھەركۈنى ئەتىگەن تۇرۇپ، سالام بېرىش، ھال ـ ئەھۋال سوراش، ئاندىن ئىشقا مېڭىشنى دادىسىدىن ئۆگىنىپ، ئۇزلىرىنىڭ ھايات تەرىقىگە ئايلاندۇرغان بالىلىرى: ئابدۇلمەجىت، ئابدۇللەتىپ، ئابدۇلھەمىت، شوھرەت، ئابدۇلئەزىز، ئابدۇلغەنى، مەۋلۇدە، مەۋجۇدە، مەسئۇدە ۋە مەخپىرەلەر ئاتا ـ ئانىسىدىن مېھنەتنى سويۇشنى، ئەڭ مۇھىمى، ھالاللىقنى ئۆگەندى، ئاتا ئەجرىنى قەدىرلەپ، ئۇنىڭ شانلىق يولـ ـ ئىزىنى بېسىپ، مۇقەددەس ئىشنى داۋاملاشتۇرماقتا.

ئۇ ئالتە ئوغۇل، تورت قىز بېقىپ قاتارغا قوشقان، 47 نەۋرە، 18 چەۋرە سويگەن مېھرىۋان، بالىجان، بەختلىك ئىنسان ئىدى. ۋاپاتىغا بىر ژىل تولغان كۈندە پېشقەدەم سائاتچى كوپلار: «سائاتچىلار توختاپ قالمىسۇن، ھاياتچىلار داۋام قىلۇەرسۇن» دەپ يېقىملىق تەبەسسۇم قىلىپ، قاراپ تۇرغانىدەك، ئوچۇق چېھرىسىدە ھايات ـ ماماتنىڭ ئۇلۇغ كۈچى نامايەن بولۇپ تۇرغانىدەك تۇيۇلاتتى...

ئابلىمىت ھەمرا.
ئالمۇتا شەھىرى.

ھەممەت

سائات تىلى ئۇرغاندەك،
ژۇرەك تېپەر توختىماي.
ھايات راۋان تاپماسكەن،
مەرھۇملارنى ئەسلىمەي...

ھە، شائىر ئېتقاندەك. ھايات بارىدەردە، مامات بار دېمەكچى، ئاتاقلىق سائاتچى، قەدىردان ئاتا ئابدۇرېشىت ھاجىم شىرخان ـ نوۋمۇ 82 داۋاندىن ئالقىغان مەزگىلىدە پانىي دۇنيادىن باقىي دۇنياغا سەپەر چەكتى، گويا چىكىلداپ مېڭىپ تۇرغان سائات توختاپ قالغاندەك بولدى. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ ئولۇمى باللىرىنى ئېغىر جۇدالىققا مۇپتىلا قىلدى. غەمكىن كوزلەرنى نەملىدى. لېكىن ئاتىسىدىن سەۋىرچانلىقنى ئۆگەنگەن باللىرى سەۋىر قىلدى. ئولۇمگە نېمە چارە؟ ئۇ ئاخىرقى قېتىم 30 ـ ئاپرىل كۈنى (2002ـ ژىلى) ئادەتتىكىدەك ئىش ئورنىغا بېرىپ، كۈندىلىك خىزمىتىنى قىلغان ئىدى. ئارىدا بايرام كۈنلىرى ئوتكەچ، تۇيۇقسىز ئۇچىلا كۈن يېتىپ، باللىرىنى ئاۋارە قىلماي، ھەممىسىدىن رازى بولغان ھالدا، ئوتكەن ژىلىنىڭ 7 ـ ماي كۈنى ۋاپات بولدى. ياتقان يېرى يۇمشاق، روھى جەننەت بولغاي!

ئا. شىرخانوۋ «يېڭى هايات» گېزىتىنىڭ يېقىن دوستلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئوزى ئوقۇشتىن تاشقىرى باشقىلارنىمۇ دەۋەت قىلاتتى.

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە: قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ژىللار ۋە ئادەملەر

شىددەتلىك جەڭلەر گۈۋاچىسى

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ 40 ـ ژىللىرىدا ئۇيغۇرستاننىڭ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلـ تۈرۈش، مەزلۇم ئۇيغۇر خەلقىنى كومىتاڭ خىتاي باسقۇنچىلىرىدىن ئازات قىلىش ئۈچۈن يۈرتىمىزدا مىللىي ـ ئازاتلىق ھەرىكەتـ لەر ئوۋج ئالدى. 1944 ـ ژىلى ئىلى تەۋەسىدە پارتىلغان مىللىي ـ ئازاتلىق ھەرىكەت خەلقىمىز تارىخىدىكى چوڭ ۋاقىەلەرنىڭ بىرى بولدى، چۈنكى ئۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار دېيارىنىڭ ئوج ۋىلايىتىدە مۇستەقىل شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، خەلقىمىز مۇستەقىللىق تەمىنى ئازىراق بولسىمۇ تېتىغان ئىدى. بىز توۋەندە گېزىتخانىلارغا تونۇشتۇرماقچى بولۇۋاتقان زۇنۇن قادىر ئوغلى ئارزۇ يېھۇ ئەينە شۇ ئۇيغۇرستاننىڭ ئوج ۋىلايىتىدە پارتىلغان مىللىي ـ ئازاتلىق ھەرىكىتىگە دەسلەپكىلەر قاتارىدا پىدايى بولۇپ ئىشتىراك قىلغانلارنىڭ بىرىدۇر.

زۇنۇن ئاكا 1923 ـ ژىلى 5 ـ مايدا ئالمۇتا ۋىلايىتىنىڭ قورام يېزىسىدا دېخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 30 ـ ژىللاردىكى كوللېكتىۋلاشتۇرۇش زورلۇق ھەرىكەتلىرى ژۇرگۈزۈلگەندە زۇنۇن ئاكىلار ئائىلىسى غۇلجىغا كوچۇپ كېتىدۇ. ئۇ غۇلجىدا ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتىرىپ، ئۇرۇمچىدىكى ئولكىلىك دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئوقۇشقا تەشنا ز. ئارزىيېۋ بىلىمىنى ئا ـ شۇرۇش مەخسىدە 1940ـ 1942 ـ ژىللىرى غۇلجا شەھەرلىك مال دوختۇرخانىسىدا فېلدشېرلىق كۇرسىدا ئوقۇپ ھەم ئىشلەپ، موڭغۇل كۆرە ئات زاۋۇدىدا مال دوختۇرى بولۇپ خىزمەت قىلغان. 1943 ـ ژىلى بورتالا ناھىيەلىك مال دوختۇرخانىسىنىڭ باشلىغى لاۋازىمىدا ئۇنۇملۇك ئىشلىگەن.

مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلاپ پارتلاپ گومىنداڭچىلارغا قارشى كۈرەش كەڭ قانات يايغان چاغدا بورتالادا قۇرۇلغان «ئازاتلىق» تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى بولغان ز. ئارزىيېۋ پۈرسەتنىڭ كەلگەنلىگىنى پەملەپ، لېكىن بىلەن ئۈچرىشىپ 3 ـ ئاتلىق پولكقا پىدائىي بولۇپ كىرىدۇ. ئۇ دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن يارىلانغان، ئاغرىغان ئاتلارنى داۋالايدۇ. ئۇ پولك جەڭچىلىرى بىلەن داخىلاڭزىغا كېلىپ، بورتالادىن قېچىپ كېلىپ بۇ يەردە پوتەيلەرگە يوشۇرۇنغان دۇشمەن ئەسكەرلىرىنى يوقىتىش جەڭلىرىگە پائال قاتنىشىدۇ. ئۇ 1945ـ ژىلى 30 ـ ئىيۇل تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ دوربىلجىن ناھىيەسىدە يېڭىدىن قۇرۇلغان 2 ـ ئايرىم ئاتلىق بىرىگادىدا مال دوختۇرلۇق بولۇم باشلىغى بولۇپ تايىنلىنىپ، پولكوۋنىك خىزمەت ئورنىدا پودپورۇچىك ئۇنۋانى بىلەن خىزمەت قىلدى. زۇنۇن ئاكىنىڭ ئوز خىزمىتىگە مەسئۇلىيەتلىك بىلەن مۇنا سىۋەت قىلىپ كوزگە كورۈنگەنلىگىنى بايقىغان رەھبەرلىك ئۇنى 1946 ـ ژىلى ئىيۇندا شەرقىي تۈركستان مىللىي ئارمىيە سى باش شتابىدا كومېندانت لاۋازىمىغا يوتكەيدۇ. ئۇيغۇرلار دېيارى تېخى تولۇق ئازات بولمىغان، دۇشمەنكە قارشى شىددەتلىك جەڭلەر بولۇۋاتقان بۇ ۋاقىتتا مىللىي ئارمىيە باش شتابىدا ئىش ناھايىتى جىددىي، ئالدىراشلىق ئىدى، ـ دەپ ئەسلەيدۇ زۇنۇن ئاكا. ـ باش شتاب كومېندانتنىڭ لاۋازىمى بۇ ماكا قوماندانلىقنىڭ چوڭ ئىشەنچى ئىدى. ئەينە شۇ ئىشەنچىنى ئاقلاش ئۈچۈن ھەر دايىم ئوز مەسئۇلىيىتىگىنى ھىس قىلىپ، تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىنىڭ ھوددىسىدىن چىقىشقا تىرىشىش كېرەك. ھە، زۇنۇن ئاكا قوماندانلىق تاپشۇرغان بۇ ۋەزىپىنىڭ ھوددىسىدىن چىققاندىن كېيىن 1947ـ ژىلىنىڭ يانۋاردىن نويابرغىچە تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ قوبىق ناھىيەسىدە 2 ـ ئايرىم ئاتلىق پولكنىڭ مال دوختۇرلۇق بولۇم باشلىغى بولۇپ تايىنلىنىدۇ. بۇ ژىللىرى زۇنۇن ئاكا ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ئولۇگكور كولى، قارتوككە سارسۇمبە قاتارلىق جايلاردا باندىتلارنى يوقىتىش ئۇرۇشلىرىغا ئىشتىراك قىلىدۇ. ئۇرۇشتىكى جەسۇرلىكىنى باھالاپ قوماندانلىق ز. ئارزىيېۋقا پورۇچىك ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. زۇنۇن ئاكا «پىدائىي» ۋە «ساداقەت» مېدالىرى ۋە كوپلىگەن خاتىرە سوغلار بىلەن مۇكاپاتلانغان. 1947 ـ ژىلى نويابردىن 1948 ـ ژىلى مارتقىچە زۇنۇن ئاكا مىللىي ئارمىيە مال دوختۇرلۇق باشقارمىسىدا ئىنسترۇكتور ۋە باشقىمۇ مەسئۇلىيەتلىك لاۋازىملاردا ئىشلىدى.

زۇنۇن ئاكا مىللىي ئارمىيە تەركىۋىدە 1945 ـ ژىلى دوربىلجىن ناھىيەسىدە بولغان شىددەتلىك جەڭلەرنىڭ بىرىدە سەپداشلىرى بىلەن گومىنداڭ ئوفىتسېرىنى تەربىك قولغا چۈشۈرگەن، 121886 ـ نومۇرلۇق نەمىس تاپانچىسىنى ئولجا ئالغان. قوماندانلىق گومىنداڭ ئوفىتسېرىنى قولغا چۈشەركەنلىگى ئۈچۈن ز. ئارزىيېۋقا ئالاھىدە تەشەككۈر بىلدۈرگەن ۋە ئولجا ئالغان قۇرالىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان.

زۇنۇن ئاكىنىڭ ئومۇرلۇك يولداشى مەرھۇمە خەدىچە غاربنى قىزمۇ مىللىي ئارمىيە سېپىدە، يەنى 1949 ـ ژىلى يانۋاردىن قوبىق 2 ـ ئايرىم ئاتلىق پولكى ھەم شىخۇدا قۇرۇلغان 14 ـ دىۋىزىيەدە فارماتسېۋ بولۇپ، ئەر ـ ئايال بىللە ئىشلەيدۇ. خەدىچە ئاپاي شۇنداقلا 14 ـ دىۋىزىيەدە ئېچىلغان 6 ئايلىق مال دوختۇرلۇق كۇرسىدا فارماكولوگىيەدىن دەرس بەرگەن.

1952 ـ ژىلى ئاپرېلدا 14 ـ دىۋىزىيە تارقالغاندىن كېيىن زۇنۇن ئاكا ۋە ئايالى خەدىچە كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، دىۋىزىيە ـ نىڭ يوللانمىسى بىلەن غۇلجا ۋالى مەھكىمىسىگە خىزمەتكە ئەۋەتىلىدۇ. خەدىچە سۇداۋازىدىكى خەلىق دوختۇرخانىسىدا فارماتسېۋ بولۇپ 1958 ـ ژىلى س س ر غا چىقىپ كەتكىچە ئۇنۇملۇك ئىشلەيدۇ. ئەنە شۇ چاغلاردا زۇنۇن ئاكا بولسا غۇلجا ۋالى مەھكىمىسىگە چارۋىچىلىق بولۇم باشلىغى، 1956 ـ ژىلى بولسا ئىلى قازاق ئاۋتونوم ئوبلاسلۇق خەلىق كومىتېتىدا چارۋىچىلىق بولۇم باشلىغى، 1957 ـ 58 ـ ژىللىرى ئوبلاسلۇق مال دوختۇرخانىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئەنە شۇ يىللاردا ئۇ ئالمۇتا شەھىرىدىكى مال دوختۇرلۇق ئىنستىتۇتىدا ئىلىم ئۆگىنىپ، ئالىي مال دوختۇرى دىپلومىنى قولغا كەلتۈرگەن.

زۇنۇن ئاكا ئائىلىسى بىلەن (1965 ـ ژىل).

1965 ـ ژىلى ئاپرېلدا زۇنۇن ئاكا ئائىلىسى بىلەن ئالمۇتا شەھىرىگە كۆچۈپ كېلىپ، ئالمۇتا ۋىلايەتلىك لاۋازىملاردا ئىشلىدى.

زۇنۇن ئاكا مىللىي ئارمىيە تەركىۋىدە 1945 ـ ژىلى دوربىلجىن ناھىيەسىدە بولغان شىددەتلىك جەڭلەرنىڭ بىرىدە سەپداشلىرى بىلەن گومىنداڭ ئوفىتسېرىنى تەربىك قولغا چۈشۈرگەن، 121886 ـ نومۇرلۇق نەمىس تاپانچىسىنى ئولجا ئالغان. قوماندانلىق گومىنداڭ ئوفىتسېرىنى قولغا چۈشەركەنلىگى ئۈچۈن ز. ئارزىيېۋقا ئالاھىدە تەشەككۈر بىلدۈرگەن ۋە ئولجا ئالغان قۇرالىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان.

زۇنۇن ئاكىنىڭ ئومۇرلۇك يولداشى مەرھۇمە خەدىچە غاربنى قىزمۇ مىللىي ئارمىيە سېپىدە، يەنى 1949 ـ ژىلى يانۋاردىن قوبىق 2 ـ ئايرىم ئاتلىق پولكى ھەم شىخۇدا قۇرۇلغان 14 ـ دىۋىزىيەدە فارماتسېۋ بولۇپ، ئەر ـ ئايال بىللە ئىشلەيدۇ. خەدىچە ئاپاي شۇنداقلا 14 ـ دىۋىزىيەدە ئېچىلغان 6 ئايلىق مال دوختۇرلۇق كۇرسىدا فارماكولوگىيەدىن دەرس بەرگەن.

1952 ـ ژىلى ئاپرېلدا 14 ـ دىۋىزىيە تارقالغاندىن كېيىن زۇنۇن ئاكا ۋە ئايالى خەدىچە كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، دىۋىزىيە ـ نىڭ يوللانمىسى بىلەن غۇلجا ۋالى مەھكىمىسىگە خىزمەتكە ئەۋەتىلىدۇ. خەدىچە سۇداۋازىدىكى خەلىق دوختۇرخانىسىدا فارماتسېۋ بولۇپ 1958 ـ ژىلى س س ر غا چىقىپ كەتكىچە ئۇنۇملۇك ئىشلەيدۇ. ئەنە شۇ چاغلاردا زۇنۇن ئاكا بولسا غۇلجا ۋالى مەھكىمىسىگە چارۋىچىلىق بولۇم باشلىغى، 1956 ـ ژىلى بولسا ئىلى قازاق ئاۋتونوم ئوبلاسلۇق خەلىق كومىتېتىدا چارۋىچىلىق بولۇم باشلىغى، 1957 ـ 58 ـ ژىللىرى ئوبلاسلۇق مال دوختۇرخانىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئەنە شۇ سەۋەپتىن 1958 ـ ژىلى ئاۋغۇستتا زۇنۇن ئاكا ئائىلىسى بىلەن قازاقستانغا كوچۈپ چىقتى. بۇ تەۋەدە زۇنۇن ئاكا بىلەن خەدىچە ھەدە ھورمەتلىك دەم ئېلىشقا چىققىچە ئالمۇتىدا ئاپتېكار بولۇپ ئىشلىدى. ئۇلار سالامەتلىكىنى ساقلاش ساھاسىنىڭ بۇ مۇھىم تارمىغىدا ئۇزۇن ژىل نۇقسانسىز، ئادىل ئىشلىگەنلىگى ئۈچۈن بىر نەچچە قېتىم شەھەرلىك سالامەتلىكنى ساقلاش باشقارمىسى تەرىپىدىن مادداىي ۋە مەنىۋىي رەغبەتلەندۈرۈپ تۇرۇلدى.

زۇنۇن ئاكا يولداشى خەدىچە بىلەن ئوتكەن 43 ژىللىق ھاياتىدا ئۇچ قىز ۋە بىر ئوغۇل پەرزەنت كورۈپ، ئۇلارنى جەمىيەتكە لايىق قىلىپ ئوستۇردى. ئۇلارنىڭ چوڭ قىزى نىلۇفەر قازاقستان دولەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىختىسادىي كىبورگرافىيە فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرۈپ، ئاندىن موسكۋادا بىلىمىنى ئاشۇرۇپ كېلىپ ئۇزۇن ژىللاردىن بۇيان ئالمۇتىدىكى قۇرۇلۇش ـ لايىھىلەش ئىلمىي ـ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ئىنژېنېر، بولۇم باشلىغى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. ئەندى ئىككىنچى قىزى فلورا ئالمۇتا تىببىي ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرۈپ تاشكەنتتە پروۋىزور بولۇپ، ئەندى يەنە بىر قىزى زوھرا بولسا كوپېراتىۋ تېخنىكۇمنى پۈتتۈرۈپ سودا ساھاسىدا ئۇنۇملۇك ئىشلىمەكتە. ئوغلى زۇپەر ئالمۇتا دولەت كونسېرۋاتورىيەسىنى پۈتتۈرۈپ كوپ ژىل مەزكۇر بىلىم دەرگاھىدا چوڭ ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەپ، 2002 ـ ژىلىدىن ئالمۇتا سەنئەت مۇزىكا ئاكادېمىيەسىگە يوتكەلدى، بۇ يەردە ئۇ دوتسېنت، شاگىرتلارنى تەييارلىماقتا.

5 ـ ماي كۈنى زۇنۇن ئاكا ئوزىنىڭ 80ـ باھارىنى كۈتىۋالدى. بەختلىك ئاتىنى پەرزەنتلىرى،نەۋرىلىرى،ئۇرۇق ـ تۇققان، ئەل ـ ئاغىنىلىرى بۇ سەنە بىلەن سەممىي تەبرىكلىدى. ئۇنىڭغا ياخشى سالامەتلىك، ئۇزاق ئومۇر تىلىدى.

يادىكار سابىتىي.

جۇڭگو يازغۇچىلىرى ۋە نوبېل مۇكاپىتى

جۇڭگونىڭ ئوتتوراچىلىرى «دۇنيا لوكىتى» مۇسابىقىسىگە قاتنىشىشقا يارىمىغاندەك، جۇڭگونىڭ يازغۇچىلىرىمۇ نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشەلمەي كېلىۋاتىدۇ. ئوتتوبول ئويناش چوڭ ھۇنەر، ئوتتوبول ئوينىغان چاغدىكى ھەر بىر ھەرىكەتنى تاماشىچىلار ئوز كوزى بىلەن كورۈپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭدا ھاراملىق دېلىك ئىشلىمەيدۇ. قايىل بولمايمەن دېسەڭمۇ قايىل بولماي ئىلاجىڭز يوق.

لېكىن، ئەدەبىيات مۇكاپىتى ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ، ئۇنداق مۇكاپاتنى بېرىشتە ئەھۋال ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. ھەر تەرەپلىمە ئامىللار چېتىشلىق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگونىڭ يازغۇچىلىرى ئوتتوبولچىغا ئوخشاش تەڭلىك ـ خىجالەتچىلىك تارتىپ ژۇرىمەيدۇ، كورىستىدىغان باھانە ـ سەۋەبلىرى يېتىپ ئاشىدۇ. مۇكاپات ئالالماسلىقنىڭ سەۋەۋى توغرىسىدا، بەزىلىرى غەرەپ مەدەنىيىتى شەرىق مەدەنىيىتىگە خوسۇمەت قىلىدۇ، دەيدۇ؛ بەزىلىرى خەنزۇ تىلىنى تەرجىمە قىلىش قىيىن، جۇڭگو ئەدەبىياتىنىڭ مېغىزىنى چېقىپ بېرەلمەيدۇ، دەيدۇ؛ يەنە بەزىلىرى شۆبتىسىيەدىكى نامزات تاللاش ھەيئىتىنىڭ بىلىدىغانلىرى چاغلىق، دەيدۇ؛ يەنە بەزىلىرى بولسا،نوبېل مۇكاپىتى دېگەن كارى ـ باري چاغلىق بىر نەرسىكەنغۇ! دەپ پەسكەشكە ئالمايدۇ. بۇنداقلارنىڭ سوزىنىڭ نورامىغا قارىغاندا،مۇكاپىتىنى بەرسىگىمۇ ئالماسمىش. نوبېل مۇكاپىتى ئالغان چەت ئەل يازغۇچىلىرىنى ياراتمايدىغانلارمۇ يوق ئەمەس. بۇنىڭدىن بىر نەچچە ژىل ئىلگىرى نوبېل مۇكاپىتى ئالغان(ياپونىيەلىك) داجاڭ جەنىلاڭ شەرىقلىقلەرگە مەنسۇپ يازغۇچى ئىدى. شۇ چاغدا ئۇلار، ئۇ ئالۋاستى ياپونمۇ قانچىلىك بىرنېمىتى! دەپتىشتى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خەنزۇ تىلىغا بىر ـ بىرلەپ تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن بولسا، ھەممىسى ئوخشىمايدىغان ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا ئوخشىمىغان باھا پەيدا قىلدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان بەزى كىشىلەر، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىنسان تەبىئىتى توغرىسىدىكى پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇغىغا جۇڭگونىڭ ھازىر ھايات تۇرغان يازغۇچىلىرىدىن يېتىشەلەيدىغىنىنى تېخى تاپقىلى بولمايدۇ. باشقىلارنى يارىتىمغانلىغىمىز دەل ئوزىمىزنىڭ بىلىدىغانلىغىمىزنىڭ چاغلىق ئېكەنلىگىدىن بولماقتا.

جۇڭگو يازغۇچىلىرىنىڭ نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشىشىگە يەنە زادى قانچىلىك مۇساپە بارىدۇر؟

ئاۋال نوبېل مۇكاپىتىنىڭ تارىخىغا قاراپ باقايلى: 1895 ـ ژىلى نوبېل مۇكاپىتى تەسىس قىلىنغان چاغ دەل جۇڭگودا پادىشاھ گۇاڭشۈي، پوخرالار شەرقىي ـ شىمالدىكى كەڭ كەتكەن يەرلەرنى ئېچىپ زىرائەت تېرىسا بولىدۇ، دەپ شەپەت قىلغان ژىل ئىدى. يەنى توڭكېڭ، ۋۇيىڭ، تاڭشۇ، دەر ـ يالىرنىڭ ۋادىلىرىدا، گۈەنيىڭ تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە پوخرانىڭ تېرىكچىلىك قىلىشىغا رۇخسەت قىلغان ژىل ئىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى شۇ بېيايان زېمىن ئۇلۇق مەنچۇ خانلىغىنىڭ «پادىشاھلىق يېرى» بولۇپ، پوخرانىڭ قەدەم بېسىشىغا يول قويۇلمايدىكەن. ئۇ يەر ھازىرقى كۇندىكىدەك «تەبىئىي قوغدىلىدۇ»غان يەر ئەمەس ئېكەن، ئاتا ـ بوۋىمىزنىڭ روھى ئاياق ئاستى بولمىسۇن، دەپ ئادەم ئايىغى تېگىش مەنئىي قىلىنغان يەر ئېكەن.

مەلۇماتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، نوبېل مۇكاپاتىنى شۆبتىسىيە پادىشاھى ئوز قولى بىلەن تارقىتىدىكەن.

بۇ ئىككى پادىشاھنىڭ پەرىقىگە قاراپ باقايلى:مۇبادا نوبېل جۇڭگودا تۇغۇلغان بولسا، ئۇلۇق مەنچۇ پادىشاھى دولەت تەۋەلىگىگىمۇ قارىمايدىغان شۇنداق مۇكاپاتنى تەسىس قىلىشقا ماقۇل بولارمىدى؟ شۇنچە نۇرغۇن مۇكاپات پۇلىنى پادىشاھقا تەغدىم قىلماي،چەت ئەللىكلەرگە بېرىۋېتىشنىڭ ئوزى ۋەتەنسىزلىك، ۋەتەنگە خائىنلىق بولمامدۇ؟ئوزۇكورلۇق ئەمەسمۇ؟ دېمەك، نوبېل شۇ زامانداكى جۇڭگودا بولغان بولسا كاللىسى كېتەتتى. ئوز ۋاقتىدا نوبېل دۇنيانىڭ ھەر قانداق يېرىدە ئىنسانلار ئۈچۈن تۇھپە قوشقان ئالىملارنى، ئەدىپلەرنى ئوزىنىڭ پۇلى بىلەن مۇكاپاتلاشنى ۋەسىيەت قىلغان بولسا، شۇ چاغلاردا جۇڭگودا زەكىي (دانىشمەن) ئادەملەر قەھرىتان سوغ كۆنلەردە خېلى ئۇكىياڭ دەرياسىنىڭ ۋادىسىدا بىر ـ بىرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، «سىشتەيخۇ ئانا» غا ئالتۇن قېزىش بىلەن ئاۋارە بولۇپ ژۇرگەنىكەن. ئۇ يەردە بىر ئالتۇن كانى مەخسۇس سىشتەيخۇنىڭ پەردازلىق ئۇپا ـ ئەگىلىك خادىملىرىغا ئاتالغانىكەن. دېمەك، ئوخشاش بىر زاماندا ئىككى دولەتتە ياشىغان زەكىيلەر نەزەر دائىرە ۋە تەپەككۇردا ئەينە شۇنداق ئاسمان ـ زېمىن پەرىق قىلىدىكەن!

نوبېل مۇكاپىتىغا نامزات تاللاش جەھەتتىكى خىلمۇ ـ خىل قۇسۇرلارنى بىر ـ بىرلەپ كورسىتىپ بېرىشنىمۇ مۇمكىن. لېكىن بىز جۇڭگو ئادەملىرىگە باھالىتىدىغان ـ تاللىتىدىغان بولسا، ئىش قانداق بولار؟ يېقىنقى بىرنەچچەژىلدىن بۇيان جۇڭگودا ھوكۇمەت ماقۇل كورگەن ئالىي ئەدەبىيات مۇكاپاتلىرىنى تولا چاغلاردا پۇخرا ئانچە ماقۇل كورمەيدۇ، يەنى راۋا بولمايۋاتىدۇ. تېلېفىلمىمىز جەھەتتە تامامەن پۇخرا باھالاپ بېرىدىغان قانداقتۇر بىر قانداق مۇكاپات تەسىس قىلىنغاندەك بولۇۋىدى، ئاقىۋەتتە ماقۇللاش چېكى سېتىۋالىدىغان، ماقۇللىغۇچىلارنىڭ ئاغزىنى ياغلايدىغان رەسۋاچىلىق يۈز بەردى.

دېمەك، نوبېل مۇكاپاتىغا جۇڭگونىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى يارىمايلا قالماستىن، نوبېل مۇكاپىتىغا باھالاپ تاللاش مۇھتىمۇ ناھايىتى ناچار. ئەگەر بۇ دۇنياۋى چوڭ مۇكاپات ئۈچۈن باھالاش ـ تاللاش ئىشى جۇڭگولۇقلارغا قالىدىغان بولسا، چوقۇم رەسۋايى ئەزىم بولىدۇ.

1999 ـ ژىللىق نوبېل مۇكاپىتى گېرمانىيەلىك گراسقا بېرىلدى، شۇ چاغدا جۇڭگو ـ لۇقلار غدىكى ـ پىدىكى قىلمىدى، چۈنكى ئۇنىكى(قەلەمى دۇمباق» ناملىق ئەسىرى بىر قانچە ژىل ئىلگىرىلا مەلۇم بولغاندى. ئەسەرنىكى بەدىئىيلىگىدىن كەپ ئاچمايلا تۇرايلى، گراسنىڭ گېرمان مىللىتىدىن بولۇشى سۈپىتى بىلەن گېرمان فاشىستلىرىنى چوڭقۇر پاش قىلالىشى، كىتابخانى شۇنچە قەبىھرەزىل قىلىپ تەسۋىرلىگەنلىگى ئاسان گەپ ئەمەس. مەن ئويلايمەنكى، چىگگىزخاننىڭ قارا نىيىتى كىتابخانىگىدىن قېلىشمايدۇ، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئوخشاشلا دۇنياغا يېگانە خوجا بولماقچى. چىگگىزخان ياۋۇزلۇقتا كىتابخاندەك بولمىسۇ، ئېھتىمال ئادەملەرنى خۇددى گوش تۇغرىغاندەك تۇغرىغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداق بولمىسا، موڭغۇلىيە چولىدىن قانداق قىلىپ ۋولگا دەرياسىغىچە بارالسۇن؟ چىگگىزخان جۇڭگودا ياز ـ غۇچىلار، شائىرلار ئىزچىل مەدھىيىلەيدىغان ئۇلۇق قەھرىمان بولۇپ كەلمەكتە. ياۋروپالىقلار نەزىرىدە بولسا، گىتلېردىن قېلىشمايدىغان ئەزرائىلدۇر. جۇڭگونىڭ يازغۇچىلىرى ھازىر خان ـ پادىشاھلارنى ـ چىن شىخۇاڭ، خەن ۋۇدىدىن تارتىپ تاكى كاڭشى، چيەنلۇڭغىچە زوق ـ شوق بىلەن مەدھىيىلەمكتە. بۇ يەردە گەپ بۇنداق مەدھىيىلەر بىلەن كراسنىڭ گىتلېرنى پاش قىلىشتەكى ئويلىرى ئوتتۇرىسىدا قانچىلىك پەرىق بارلىغى مەسىلىسىدە ئەمەس، ئوي ـ پىكىر ـ نىڭ بىر ـ بىرىگە مۇتلەق ئوخشىمايدىغانلىغىدىن بولىدۇر. «يۇكجېڭ خائلىغى» ناملىق تېلېفىلمىدا، پادىشاھلارنىڭ ئوز يېنىدىكى پەرەمىتاغلىرىغا ئوزىنىڭ سىنسىپي قېرىنداشلىرىغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلغانلىغىنى كورسەتمىز. شۇ فىلىمنىڭ ئاۋتورلىرى، رېژىسسورلىرى شۇ ئەركەكلەرنىڭ ئاغزىدىن بولغاندىن كېيىن، يەنى پىچەت تاشلانغاندىن كېيىن ئاندىن يۇكجېڭنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا مۇناپىقلىق بولالمىغانلىغىنى بىلمەمدىكىن ـ تاڭ؟ گىتلېر شۇنچە قەبىھ ـ زالىم بولسىمۇ، ئوزىنىڭ خىزمىتىنى قىلىدىغان ئەركەكلەرنى پەچەت تاشلىمايتىكەن. «ياكجۇدىكى ئون كۇنلۇك قەتلىئام»، «جيادىگۈدىكى ئوچ كۇنلۇك قەتلىئام»لار گىتلېر ئوسۇبنسىم جازا لاگېرىدا ئېلىپ بارغان قىرغىنچىلىقتىن قېلىچىلىكمۇ قېلىشمايدۇ. جۇڭگو يازغۇچىلىرى ئۇلۇق مەنچۇ پادىشاھلىرىنىڭ ئىنسان قەلبىدىن چىققان ئەينە شۇنداق ياۋۇزلۇقلارنى پاش قىلماقتا يوق، ئۇلارنىڭ «رەھىم ـ شەپقەت ۋە پەزلى ـ پەزىلەت»لىرىنى ھەـ دەپ مەدھىيىلەۋاتاسا، قېنى ئېيتىپ بېقىڭا، ئۇلارنىڭ نوبېل مۇكاپاتى بىلەن بولغان نارازلىغى قانچىلىك باردۇر؟

(سوڭ شاۋسەن ئىمزاسىدىكى بۇ ئەسەر «بۇگۈن ئاخشام گېزىتى»نىڭ 2000 ـ ژىل 20 ـ ماي سانىدىن ئېلىندى.)

«ئون ئىككى مۇقام»غا دائىر

ئىستېداتلىق ئالىم، مەشھۇر يازغۇچى ۋە شائىر مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئوتكۇر ئەپەندىنىڭ تۇغۇلغىنىغا 80 ژىل تولۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئەدەبىنىڭ تووەندىكى ماقالىسىنى دىققىتىڭلارغا ھاۋالە قىلدۇق.

1

ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش ۋە تاكامۇللىشىش جەريانى، خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەر مۇزىكا مەدەنىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەسىلىسى بىر قەدەر ئايدىڭلاشتى دېيىشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئەرەبلەردىن كەلگەن، ئۇ ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى» دەيدىغان سەپسەتىلەرگە خاتىمە بېرىلىپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي ھەقدارلىق مەسىلىسى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. بىراق، ئەرەپ مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ «ئون ئىككى مۇقام»غا بولغان تەسىرى مەسىلىسىگە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن قاراش تېخى يېتەرلىك بولمىغاچقا، بىر قۇتۇپتىن ئىككىنچى قۇتۇپقا سەكرەپ، ئەرەپ مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىنكار قىلىش خاھىشى پەيدا بولماقتا. بۇ خاھىش «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ھەقدارلىق ھوقۇقىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش يولىدا كورىستىلىۋاتقان تىرىشچانلىقتەك كورۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە «ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتىنىڭ ئىلمىي ئولچەم بەلەن ساغلام ئېلىپ بېرىلىشىغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزمەكتە. چۈنكى ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» بىلەن ئەرەپ مۇزىكا مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىغا باراۋەرلىك ئالامىتى سىزىش ئىنتايىن خاتا بولغىنىدەك، ئەرەپ مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ «ئون ئىككى مۇقام»غا بولغان تەسىرىنى ئىنكار قىلىشمۇ ئىلمىيلىككە خىلاپ بىر تەرەپلىمە قاراشتۇر.

مەلۇمكى، مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەدىمدىن تارتىپ مۇتلەق «ساپ مىللەت» بولغىنىدەك، سىرتقى تەسىردىن خالى مۇتلەق «ساپ مەدەنىيەت» مەۋجۇد بولغان ئەمەس. مۇتلەق «ساپ مىللەت» ۋە «ساپ مەدەنىيەت» نۇقتىسىي نەزەرى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە خىلاپ، بۇ ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان ھەقىقەت. ئۇيغۇر چوڭ ئېگىلىك (چارۋىچىلىق، دېخانچىلىق، سودا)، ئۇيغۇر قەدىمىي مەدەنىيەت (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى)، ئۇيغۇر بۇيۇك دىن (بۇددا دىنى، خرىستىان دىنى ۋە ئىسلام دىنى)، ئۇيغۇر بۇيۇك تىل سىستېمىسى (خەنزۇ - زاكزۇ تىل سىستېمىسى، ئالتاي - ئۇرال تىل سىستېمىسى، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى)بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كورسەتكەن زېمىندا، ئۇيغۇر دەۋرىنىڭ دۇنيا - ۋى قاتناش لىنىيەسى «ئىپەك يولى» تۈگۈنىدە مەيدانغا كېلىپ، ئۇزۇن تەرەققىيات مۇساپىسىنى بېسىپ ئوتكەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ بەزى قەدىمىي مىللەتلەر مەدەنىيىتىگە ئوخشاش كوپ مەنبەلىك، كوپ قاتلامالىق مەدەنىيەتتۇر. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى، جۈملىدىن «ئون ئىككى مۇقام»مۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

ئامما، شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئوتۇش لازىمكى، بۇ يەردە ئېيتىلمۇاتقان كوپ مەنبە پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان تارىخىي ۋە جۇغرافىيەلىك مۇھىتتا ياشىغان مىللەتلەر مەدەنىيەتلىرىنىڭ مېخانىك ھالدا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىر داشقازان ئومىچى ئەمەس، ئۇنىڭدا ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇزۇنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ئاساسدا ياشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۇزۇنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىغا، مىللىي ئېستېتىك زوقىغا مۇۋاپىقلاشتۇرغان ھالدا، ئۇز مەدەنىيىتىگە سىڭدۈرۈۋالغانلىغى كوزدە تۇتۇلمىدۇ. ياشقا مىللەتلەر بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇپ، ئۆلارنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىش بۇگۈنكى كۈندە قانداق مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ھەممىگە ئايان بولسا، تارىختىمۇ شۇنداق مۇھىم رول ئوينىغان بىر خىل ئىلغارلىق ئېدى. قەدىمدىن بۇيان، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۇزۇنىڭ باشقىلاردىن يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىشقا ماھىرلىغى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ھال «ئون ئىككى مۇقام»دىمۇ ئۇز ئىپادىسىنى تاپقان. «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ قەدىمكى كۈچەن (كۈچا)، سۇلى (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن)، ئىدىقۇت (تۇرپان)، ئېۋرغول (قومۇل) مۇزىكىسى، كېيىنرەك دولان مۇقام كۈيلىرى ئاساسدا بىخلىنىپ، يىلتىز يېيىش بىلەن قېلىپلاشقان بىر مۇزىكا سىستېمىسغا ئايلىنىش جەريانىدا، باشقا مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر مۇزىكا مەدەنىيىتى ئامىللىرىنى قوبۇل قىلغانلىقى ھەر خىل قاراشلارنىڭ مەيدانغا چىقىشىمۇ تەبىئىي.

2

ئەرەپ مۇزىكا مەدەنىيىتى بىر مۇنچە ئەللەردە خېلىدىن بۇيان تەتقىق قىلىنىۋاتقان تېمىلارنىڭ بىرى، شەرق ۋە غەرىپ ئالىملىرى بۇ تېمىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان، نەتىجىدە ئەرەپ مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى بىر قەدەر ئايدىڭلاشتى دەپ تونۇلماقتا. شۇ جۈملىدىن ئەرەپ يېرىم ئارىلىدا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى «جاھىلىيەت» دەۋرىدىلا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى شەكىللىدىكى ناخشا - قوشاق ۋە ئېپتىدائىي چالغۇ ئەسۋاپلىرى مەيدانغا كەلگەن دەپ ئېتىراپ قىلىنماقتا. مىلادى 1- 2- ئەسىرلەردىن ئېتىبارەن، سودا كارۋانلىرى پائالىيەتلىرىنىڭ ئۇلغىيىشىغا ئەگىشىپ، كارۋان قوشاقلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىغان، بەگلىك ياكى كىچىك - كىچىك خانلىقلارنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ئوردا - سارايلاردا كەسپىي سازەندە ۋە مۇغەننىيە (نايال ناخشىچى)لار، داپ، بەلەن ناخشا ئېيتىدىغان ھاپىزلار مەيدانغا كېلىشكە باشلاپ، 4 - 5 - ئەسىرلەر ئارىلىغىدا قەسىدىخان شائىرلارمۇ پەيدا بولغان، ئىبن ئابۇدا، رابىيە قاتارلىقلار ئەينە شۇلارنىڭ ۋەكىللىرى ئېدى. ئالىملارنىڭ تەكشۈرۈشچە، «مىزخەر»، «باريۇد»، «ئۇد»، «تابىل» دەپ ئاتىلىدىغان چالغۇ ئەسۋاپلىرىمۇ پەيدا بولغان. ئەبۇ نەسىر فارابىينىڭ ئېيتىشچە، بۇ چالغۇ ئەسۋاپلىرى ئىچىدە ھازىرقىغا ئوخشىمايدىغان بىر خىل تەمبۇرمۇ بار ئېكەن. بەزى ماتېرياللارغا قارىغاندا، بۇ چالغۇ ئەسۋاپلىرى ئىچىدە ھەممىدىن مەشھۇراقى «ئۇد» دەپ ئاتالغان بىر خىل ساز بولۇپ، ياغاچتىن ياسىلىدىغانلىغى ئۈچۈن «ئۇد» دېيىلگەن (ئۇد» ئەرەپچىدە ياغاچ دېمەكتۇر).

قەدىمكى ئەرەپ چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ بىرى دەپ تونۇلغان باربۇد توغرىسىدا شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئوتۇش لازىمكى، بىر مۇنچە ئالىملار (مەسلەن، ياپون ئالىمى ياسۇخوتورى نارىئو) باربۇدنى پارسلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابى دېسە، گېرمانىيە ئالىمى، دوكتور كۇرت ساكس بارىبۇدنى سانسكرىت تىلىدىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ. باربۇدنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى «پىپا» بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى (3 - ئەسىر)دا ياشىغان مەشھۇر تىلشۇناس لىيۇشى ئوزىنىڭ «ئاتالغۇلارنىڭ ئىزاھاتى. چالغۇ ئەسۋاپلىرى قىسمى» ناملىق كىتابىدا باربۇدنىڭ ئەسلى ۋەتىنى«غۇزلار» قەدىمكى زامانداۋ جۇڭگونىڭ شىمال ۋە غەربىي تەرەپ تەرىپىدە ياشىغان مىللەتلەر) دىيارى ئېكەنلىكىنى ۋە بۇنىڭ ئاتا ئۇستىدە كېتىۋاتقان چالغۇلى بولىدىغان بىر خىل ساز ئېكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئوتكەن. يەنە بىرمۇنچە خەنزۇچە ماتېرياللاردا باربۇدنىڭ سىلادىدىن بۇرۇنقى2 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «غەربىي يۇرت»تىن ئېچىكى ئولكىلەرگە كىرىشكە باشلىغانلىغى، سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە (مىلادى 4 - ئەسىردە) كۇسەن باربۇدىنىڭ ئېچكى ئولكىلەردە كەڭ تارقالغانلىغى قەيت قىلىنغان، بۇ فاكتلار باربۇدنىڭ ئەرەپلەرگە خاس زىرقى ش ئۇ ئار دىن كىرگەنلىگىنى كورسىتىدۇ.

ئۇزبەك ئالىملىرىنىڭ تەكشۈرۈشچە، مىلادى 3 - 4 - ئەسىرلەر ئارىلىغىدا، ھازىرقى تۈركمەنستانىنىڭ بەيرەمەلى ئۆلايىتىگە يېقىن مەرۋە شەھىرىدە باربەد ناملىق بىر مۇزىكانت ياشىغان، ئۇ كىشى ھەم كومپوزىتور، ھەم ھاپىز، ھەم شائىر ئېكەن. باربەد ئۇز ھاياتىدا ھەپتىنىڭ يەتتە كۈنىگە نىسبەتەن بىرىپ، يەتتە خىل ئاھاڭ توپلىمى، ئايىنىڭ 30 كۈنىگە قارىلاپ30 كۈي، ئېلىنىڭ 360 كۈنىگە بېغىشلاپ شۇنچە كوپ تەرانە (ئاھاڭ - كۈي) ئىشلىگەن، بۇ كۈيلەرنىڭ ھەممىسنى باربۇد بىلەن ئۇرۇندىغان. ئۇ ئىشلىگەن تەرانىلەرنىڭ كوپ قىسمى ھازىرغىچە ساقلانغان بولۇپ، ئۇزبەك «شەش مۇقامسى» (ئالتە مۇقام) سىلسىلىسىدىكى «زەرەفكەند»، «خۇسرەۋانى»، « نەۋرۇزى بۇزرۇك»، «نەۋرۇزى ئەجەم»،«نەۋرۇزى خارا» مۇقام يوللىرىغا باربەد ئىجادىنىڭ ئەنئەنىلىرى بىۋاستە داۋام قىلماقتا.فارابى، ئىبن سىنا ۋە ئابدۇراخمان جامى قاتارلىق زاتلار باربەدنىڭ مۇزىكا ئىستېدادىغا يۇكسەك باھا بەرگەن.

بۇ فاكتمۇ باربۇدنىڭ ئەرەپلەرنىڭ ئۇز مىللىي سازى بولماستىن، پارسلاردىن كىرگەنلىگىنى، پارسلارغا بولسا ئىزدىن كىرگەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەرەپ مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ شۇ دەۋرىگە دائىر ماتېرياللار شۇنىڭدىن دالالەت بېرىدۇكى، ئەرەپلەر ئىسلامىيەتتىن خېلە بۇرۇنلا قەدىمكى مېسوپوتامىيە مۇزىكا ئەنئەنىسى بىلەن پارس مۇزىكا ئەنئەنىلىرىدىن كوپ بەھرىمەن بولغان، ئۇلار يەنە ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىي سا - ھىلى (قىزىل دېڭىز قىرغاقلىرى)نى بويلاپ، شىمالدىن جەنۇبقا كوچكەن يەھۇدىلار ئارقىلىق ئىبرانى مۇزىكىسىنىڭمۇ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان، ئىسلامىيەتتىن كېيىن بولسا، ئۇزۇنىڭ مىللىي ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا، يۇنان، ئىران،خوراسان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان قاتارلىق ئەللەردىن ئۇرغۇن يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىش ھېساۋىغا ئۇزۇنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتىنى ئالاھىدە تەرەققىي قىلدۇردى.

3

بەزى ئادەملەر ئېيتقاندەك، ئىسلام دىنى مۇزىكىغا قارشىمۇ؟ ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئىسلامىيەت قوبۇلىدىن كېيىن مەلۇم زامان تەرەققىي قىلالماسلىغىغا ئىسلام دىنى سەۋەپ بولغانمۇ؟ بۇ مەسىلىنىڭ جاۋابىنى تارىخىي فاكتلاردىن ئىزدەش لازىم.

دەرۋەقە، ئىسلام دىنىدا خرىستىان ياكى بۇددا دىنلىرىدىكىدەك دىنىي مۇراسىملارد ئورۇندىلىدىغان خاس دىنىي مۇزىكا (مەسلەن، ناخشا ياكى چالغۇ ئەسۋاپلىرى بىلەن ئورۇندىلىدىغان نومۇرلار) بولمايدۇ، ئەكسىچە، ئىبادەت، ئولۇم ئۇزىتىش، ماتەم ۋە باشقا دىنىي مۇراسىملاردا ناخشا ئېيتىش، ساز چېلىش، ئۇسسۇل ئويناش مەنئىي قىلىنغان. ئاممىلا، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى بولغان «قۇرئان» ئايەتلىرىنىڭ ھېچ بىرىدە مۇزىكىغا قارشى گەپ يوق، ئەكسىچە «قۇرئان» ۋە تەپسىر كىتابلىرىدا «جەننەتتە خۇش ئاۋاز بۇلبۇللار ئاجايىپ ياخشى غەزەل ۋە نەغمە - ناۋا بىلەن مەشغۇل، ھۇرى - غىلمانلار غەزەلخانلىق قىلىدۇ» دەپ تەسۋىرلەنگەن. ياسۇخوتورى نارىئونىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ئىسلام پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇزىكىنى ئىنسان تۇرمۇشىنىڭ كام بولسا بولمايدىغان بىر قىسمى دەپ بىلەتتى ۋە شۇ دەۋرنىڭ قەسىدىخان شائىرى ھەسسانىنىڭ غەزەلخان قىزى سەفىيەنى ئۇز نىكاھىغا ئېلىپ، ئۇنى ئۇزىنىڭ خوتۇنلىرىنىڭ بىرى قىلىپ جاكالىغان. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىسلام دىنىنى ئاشكارا جاكالاشنى «ئەزەن» بىلەن باشلىغان. «ئەزەن» ئۇزىگە خاس ئاھاڭ ۋە رىتىم بىلەن مۇكەممەل بىر مۇزىكىلىق ئەسەر بولۇپ، ئاللىقاچان نوتىغا ئېلىنغان، ھەتتا بەزى ئەللەردە «ئەزەن» مېلودىيەسى دراما ئەسەرلىرىگە كىرگۈزۈلگەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن كېيىن، خۇلپايى راشىدىن (دەسلەپكى تورت خەلىپە)دىن ئابۇبەكرى دەۋرىدە، ئىبادەتكە دەخلى يەتمىگەن دېگەن مەخسەتتە، ئۇيغۇن - تاماشا «مەكرو»، يەنى تەشەببۇس قىلىنمايدىغان ئىشلار قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئابۇبەكرىنىڭ دەۋرىدىن كېيىن، ئومەر، ئوسمان، ئەلى زامانلىرىدا، مۇزىكا پائالىيەتلىرى ئۇنچىلىك چەكلەنمىگەن، ئومەر، ئوسمان باشقا، ئۇنىڭ ئوغلى ھاشىمۇ مۇزىكا خۇمار ئېدى. ئوسمانىنىڭ زامانىسىدا، ئىران، ۋىزانتىيە ئىمپېرىيەسى ئەرەپلەرنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا ئوتكەچكە، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ھاياتتا گۈللىنىش ۋەزىيىتى مەيدانغا كېلىپ، مۇزىكا سەنئىتى قايتا جانلىنىشقا باشلىدى. خەلىپە ئېلىنىڭ ئوزى شائىر بولغاچقا، پەن، ئەدەبىيات، سەنئەتنى توغرا ئىش دەپ تونۇپ، مۇزىكا سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشىگە يول ئېچىپ بەرگەن، بۇ فاكتلار ئىسلام دىنىنىڭ مۇزىكا سەنئىتىگە بولغانلىغىنى، بەلكى باشقا ئىسلام ئەللىرىدىكىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ مۇزىكا سەنئىتىنى ئىسپاتلايدۇ.

خۇلپايى راشىدىن دەۋرىدىن كېيىن، ئومەييە خەلىپىلىگى (جۈملىدىن غەربىي خەلىپىلىك) دەۋرىدە، ئەرەپ مۇزىكىسىنىڭ خېلە تەرەققىي قىلغانلىغىنى ماقالىمىزنىڭ 2 - قىسمىدا بىر قۇر بايان قىلغاندۇق. ئابباسىلار خەلىپىلىرىنىڭ دەۋرىدە بولسا، مۇزىكا سەنئىتى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدى. بۇ تەرەققىياتنىڭ سەۋەپلىرىدىن بىرى ئىسلام خەلىپىلىرىنىڭ ئىلىم - پەن ۋە سەنئەت ھامىسى بولغانلىغى ئىدى. بۇنىڭ ئۇ - چۈن «ئىسلام مۇزىكىسى» ناملىق كىتابتىن نەقىل قىلىپ توۋەندىكىي فاكتلارنى كورسىتىش كۇپايە: ئابباسىلارنىڭ 3 - خەلىپىسى مەبۇتنىڭ ئوزى مۇزىكا خۇمار بولۇپلا قالماي، مۇزىكا سەنئىتىنىڭ رىۋاجلىنىشىغا نەھايىتى كوڭۈل بولەتتى. ئۇ ئىبراھىم مەۋسىلى، خاككام ۋادى باشلىق نۇرغۇنلىغان مۇزىكىشۇناسلارنى ئەتراپىغا توپلاپ، ئۇلارغا ھامىيلىق قىلغان، ئىبراھىم مەۋسىلى بىرلا قېتىمدا بىر يۈز ئەللىك مىڭ دىنارلىق تارتۇقا ئېرىشكەن دېگەن مەلۇمات بار. 5 - خەلىپە ھارۇن رەشىت دەۋردىدە باغدات شەھىرى پەن ۋە سەنئەتنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان. سىتىلىستكا، شېئىريەت، تارىخ، قانۇنشۇناسلىق، تىبابەت قاتارلىق پەنلەر بەلەن بىللە مۇزىكىمۇ ئۇنىڭ ھامىيلىغىغا ئېرىشكەن. 6 - خەلىپە ئەمىنىڭ بىر قېتىملىق ئوردا زىياپىتىدە يۈز نەپەر غەزەلخان قىزغا ئويۇن قويدۇرغانلىغى كېيىنكى زامانلارغىچە ھېكايە قىلىنىپ كەلگەن. بۇ فاكتلار ئىسلام خەلىپىلىرىنىڭ دىن بىلەن مۇزىكا سەنئىتىنى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى قىلىپ قويمىغانلىغىنى، ئوردا - سارايلاردىكى ئەيش - ئىشرەت تەقەززاسىدىن بولغانلىغىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇزۇنىي دىنىنىڭ ھامىيسى دەپ ئاتىغان خەلىپىلەرنىڭ ئەينى چاغدا مۇزىكىنىڭمۇ ھامىيسى بولغانلىغىنى، شۇنداق قىلىپ ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئىجادى بولغان مۇزىكا سەنئىتىنىڭ شۇلارنىڭ ۋاستىچىلىكى بىلەن تېخىمۇ رىۋاجلانغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ.

دەرۋەقە، ئىسلام تارىخىدا بىر قىسىم دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ مۇزىكا سەنئىتىگە قارشى چىققانلىغىمۇ بىر فاكت. خۇددى سۇلتان ئابدۇرىشىتخان زامانىسىدا، ئۇستاز قەدىرخان يارکەندى بىلەن مەلىكە ئامانىسانىڭ «ئون ئىككى مۇقام»نى رەتلەش پائالىيىتىگە بىر ئوچۇم سوپىي - ئىشانلارنىڭ قارشى چىققىنىغا ئوخشاش، ئەرەپ ۋە باشقا مۇسۇلمان ئەللەردىمۇ شۇنداق قارشىلىقلار بولغان. ئابدۇبەكرى زامانىسىدا ئويۇن - تاماشا ۋە مۇزىكىغا «مەكرو» دېگەن قالپاق كىيدۇرۇلگەنلىگى بۇ مۇتەئەسسىپلەرنىڭ مۇزىكا سەنئىتى ۋە مۇزىكا ئەھلىگە قارشى چىقىشتىكى زاھىرىي باھانىسى بولسىمۇ، ماھىيەتتە، بۇ ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋە مادداىي مەنپەئىتىلىرى تەقەززاسىدىن كېلىپ چىققان ئىغۋاگەرچىلىك ئىدى. بۇ خۇددى سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ھۇزۇرىدا قەدىرخان يارکەندىنىڭ ئابروىي ئوسۇپ، سىياسىي مەۋقەسى مۇستەھكەملەنگەنسېرى، سوپىي - ئىشانلار ئوزىنىڭ سىياسىي ۋە مادداىي مەپەئىتىلىرى تەھلىكىگە ئوچرىغاندەك ھېس قىلىپ، دەھشەتلىك ھەسەت ئوتىدا كويگەنچە«ئون ئىككى مۇقام»نىڭ رەتلىنىشىگە قارشى چىقىش يولىنى بىلەن ئىغۋاگەرچىلىك قىلغىنىغا ئوخشاشلا بىر ئىش.

ئەمەلىيەتتە بولسا ئىسلام دىنى دۇنياغا كەلگەن چاغدىن باشلاپلا، بىر مۇنچە دىنىي پائالىيەتلەر مۇزىكا بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن، مەسلەن، ئەزەن ۋە تەگبىر ئېيتىش، قىرائەت قىلىش، مەۋلۇد ئوقۇش ۋە باشقىلار. رىۋايەت قىلىنىشچە، مىلادى 622 - ژىل 9- ئايدا مۇھەممەد پەيغەمبەر مەككىدىن ھىجرەت قىلىپ، مەدىنىگە بارغاندا، ئابۇ ئايۇپ ئەنسارى دېگەن ساھابە يۈزدىن ئوشۇق ئوسمۇر بالىلارغا مەۋلۇد بېيتىلىرىنى گۈزەل بىر ئاھاڭدا ئوقۇتۇپ ئىستىقبالغا چىققان، پەيغەمبەر بۇنىڭدىن خۇشال بولغان.

سوپىي - ئىشانلارنىڭ زىكرى - تەلقىنى ياكى ھالقا ساماسىنىڭ ئوزىمۇ بىر خىل مۇزىكىدىن ئىبارەت. مەلۇمكى، ھالقا ساما بولغاندا، ئالدى بىلەن ئىشان ياكى خەلىپە باشلامچىلىغىدا چوڕىدەپ ئولتۇرۇپ خەتمە قىلىنىدۇ. ئاندىن ھاپىزلار ئەركىن ئۇدارلىق مۇقام شەكلىدە ھوكمەت ئوقۇيدۇ. بۇ ئاياقلاشقاندىن كېيىن، مۇقىم ئۇدارلىق ھوكمەت باشلىنىدۇ. ئاندىن ھەممەيلەن رىتملىق جەھرە قىلىشىدۇ. بۇ چاغدا جەھرىنىڭ سۈرئىتى ۋە ئۇدار تاكتىلىرى بارغانسېرى تېزلىشىپ ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، ھالقىسمان بولۇپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ھەربىرىكە كېلىپ، ساماغا چۈشىدۇ. ھالقا ساماسى ئوقۇلىدىغان ھوكمەتلەرنىڭ ئاھاڭلىرى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ، ھەتتا «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ئاھاڭلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. مۇزىكا لۇغىتى بويىچە تەھلىل قىلغاندا، بۇ ئاھاڭلار 4 2 لىك 4 3 ۋە 8 7 لىك ئۇدار سىستېمىسغا چۈشىدۇ. مۇنداق ئاھاڭلار مۇكۇلۇق ۋە رىتملىق بولۇپ، كىشىنى قاتتىق ھاياجانغا سالىدۇ. ساما شەكلىنىڭ ئوزى بولسا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ

ئوغلاق گۈزەل
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بەزى مەسىلەر ھەققىدە مۇلاھىزىلەر

مىللىي ئۇسۇللىرى تېپىغا كىرىدۇ.

باخشى (پەرىخۇن)لىقنىمۇ مۇزىكىلىق قىممىتى جەھەتتىن بىر خىل مۇزىكا سەنئىتى دەپىشكە بولىدۇ. باخشىلىق ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي دىنىي ئېتىقادلىرىدىن بولغان شامان دىنىدىن قالغان خۇراپىي ئادەت. ئىسلامىيەتتىن كېيىن باخشىلار ئۇنىڭغا بەزى غەلىتە ئەرەپچە ياكى پارسچە ئىبارىلەرنى قوشۇپ چۈشىنىكسىز دۇئالارنى ئوقۇش بىلەن ئۇنى تېخىمۇ خۇراپىي دىنىي تۈسكە كىرگۈزۈۋالغان. ئەمەلىيەتتە بولسا، باخشىلىق بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ ھېچ قانداق ئالاقىسى يوق. بەلكى ئىسلام دىنىدا بۇ خىل ئىشلار بىدئەت دەپ مەنئىي قىلىنغان. ئامما، باخشىلار تۇغ باغلاپ، خەنجەر ئويناتسىپ، كېسەل «ئاۋالاش»قا كەلگەندە، يوغان داپلار بىلەن ناخشا ـ غەزەللەرنى ئوقۇيدۇ، ھەتتا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سەنەم، سەلىقە قاتارلىق ئاھاڭلارنى تولۇق ئىجرا قىلىدۇ. دېمەك، باخشىلىقمۇ سۈنئىي ھالدا دىنىي تۈسكە كىرگۈزۈۋېلىنغان بىر خىل مۇزىكا پائالىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

ئالدىنقى باپلاردا ئىسلام ئېتىقادىدىكى مۇزىكىشۇناسلاردىن نامىلىرى زىكىر قىلىنغان زاتلار ئۇز دەۋرىنىڭ بۈيۈك مۇزىكا پەرلىرى بولۇش بىلەن بىللە، ئەينى چاغدا تەقۋادار مۇسۇلمانلار ئىدى. ئۇلاردىن كېيىن ئوتكەن نىزامى گەنجەۋى، شەيخ سەئدى، ئابدۇراخمان جامى، ئەبەدىللا لۇتفى، ئەلىشىر نەۋائىي كەبى گېنىئال ئەدىپلەرمۇ ئۇز ئېتىقادلىرى بويىچە تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇش بىلەن بىللە ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىغا چىققان ئۇلۇق نامايەندىلەر ئىدى. ھالبۇكى، ئالدىنقى ئەسىرلەرنىڭ تەقۋادارلىغى ئۇلارنىڭ مۇزىكا سەنئىتى ساھاسىدىكى پائالىيەتلىرىگە توسقۇن بولمىغىنىدەك، كېيىنكىلەرنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھاسىدىكى موجىزىلىك ئەمگەكلىرى ئۇلارنىڭ تەقۋادارلىغىغا دەخىل يەتكۈزگەن ئەمەس، ئەكسىچە، بۇ زاتلارنىڭ بەزىلىرى (مەسىلەن، جالالىدىن رومى) ھەتتا تەسەۋۋۇپچىلىققا مايىل بولۇشىغا قارىماي، مۇزىكا سەنئىتى بىلەن بىۋاسىتە شۇغۇللانغان. ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئۇزى ساز چەندە ھەم بەستاكار (كومپوزىتور) بولغانلىقى ئۈستىگە، «شائىر ئۇچۇن ئەغمە ئۇنىڭ ئىجادىنىڭ بىر قىسمى» دەپ، شائىرلارنى مۇزىكا بىلەن شۇغۇللىنىشقا دەۋەت قىلاتتى،

يېقىنقى ئۇيغۇر تارىخىنى ۋاراقلىساق، بىرمۇنچە ئوچۇق پىكىرلىك دىنىي ئۇلىمالىرىمىزنىڭ ساز بىلەن شۇغۇللانغانلىغىغا (بەزىلەرنىڭ دۇتار، تەمبۇر، بەزىلىرىنىڭ غىجەك چالىدىغانلىغىغا)، ھەتتا ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرى ناغرا ـ سۇناي بىلەن ئويناتقانلىغىغا كەلگەندە ئەمەس. ھالبۇكى، ئالدىنقى ھېچقانداق مۇزىكا نەزەرىيەسى بارلىققا كەلگەن ئەمەس. ھالبۇكى، بۇ مەزكۇرلارنىڭ دۇئا ـ تەگبىر ئوقۇپ، ئۇزى باشلاپ بېرىدىغانلىغا دائىر مەسىلىلارنى كوپلەپ ئۇچرىتالايمىز. بۇ ھاكىتلارمۇ ئىسلام دىنىنىڭ مۇزىكىغا قارشى ئەمەسلىگىنى، ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئوتمۇشتە مەلۇم تۇرغۇنلۇقتا قېلىپ تەرەققىي قىلالماسلىغىغا ئىسلام ئەقىدىلىرى ئەمەس، بەلكى بىرمۇنچە سىياسىي ئىجتىمائىي ئامىللار قاتارىدا بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ 1400 ژىل بۇرۇن ئوتتۇرىغا چىقىپ قالغان ھېلىقى«مەكرو» دېگەن پەتۋانى ئوز مەنپەيەتلىرى ئۈچۈن سۈيىستېمال قىلغانلىغى سەۋەپ بولغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

4

ئەرەپ مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىگە،جۈملىدىن «ئون ئىككى مۇقام»غا تەسىر كۆرسىتىشىگە كەلسەك، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن بۇ ئىككى خىل مۇزىكا مەدەنىيىتى تارىخىي تەرەققىيات جەريانى، مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى، بولۇپمۇ بۇ ئىككى خىل مۇزىكا مەدەنىيىتىدىكى مۇقام سەنئىتى قاتارلىق جەھەتلەردە سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئالدىنقى باپلاردا ئەرەپ مۇزىكىسىنىڭ تارىخىغا دائىر بايان قىلىنغان فاكتلاردىن شۇ نەرسە ئايانىدۇركى، ئەرەپ مۇزىكىسى ملادى 6 ـ ئەسرگىچە بولغان مەزگىللەردە قوشاقلارنى ئاددىي سازلار بىلەن ئورۇنداش، يەنى يەككە ئاۋاز سىستېمىسىدىكى ئېپتىدائىي ھالەتتە ئىدى. ئۇلاردا تېخى ھېچقانداق مۇزىكا نەزەرىيەسى بارلىققا كەلگەن ئەمەس. ھالبۇكى، بۇ مەزكۇللەردە ھازىرقى ش ئۇ ئا ر ئاللىقاچان «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى»غا مۇناسىپ ھالغا يېتىپ ئوز شوھرىتىنى ئەتراپقا يېيىشقا باشلىغان، بۇنىڭ ئېنىق نامايەندىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى تەرىپىدىن بارلىققا كەلتۈرۈلگەن كۈسەن مەدەنىيىتى ۋە كۈسەن مۇزىكا سەنئىتى بولۇپ، كۈسەن مۇزىكا سەنئىتى ملادى 6 ـ ئەسردىن 7 ـ ئەسرگىچە بولغان ئاردلىقتا دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيەسىگە ئېرىشكەنلىكى، ئۇچۇن، جۇجنباۋنىڭ «ئىپەك يولىدىكى مۇزىكا مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىدىن بەزى مەسىلىلارنى نەقىل كەلتۈرۈش كۆپايە:

كۈسەن مۇزىكىسى دېگەندە، ش ئۇ ئار نىڭ ھازىرقى كۇچا دىيارىدا تارالغان مۇزىكىلار كوزدە تۇتۇلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى راھىپ شۇەنزاڭنىڭ بايانى بويىچە يېزىلغان «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدە غەرىپكە قىلىنغان سياھەت» دېگەن ئەسەردە كۈسەن مۇزىكىسى ھەققىدە سوزلىنىپ، «يەللىك ۋە تارىلىق سازلارنى ئورۇنداش ماھىرلىغى بىلەن ھەر قايسى بەگلىكلەر ئارا داڭقى چىققان» دېيىلىدۇ. «شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تارىخى» دا ۋە «سۇيىنامە»دە كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ ملادى 6 ـ ئەسرلەردە ئوتتۇرا تۇزلەكلىككە (ھازىرقى ئىچكى ئولكىلەرگە) تارقىلىپ كىرگەنلىگى يېزىلغان، كۈسەن مۇزىكىسى باشلىنىش نەغمىسى، بايان نەغمىسى ۋە ئۇسسۇللۇق سەنئەم نەغمىسىدىن تەركىپ تاپىدۇ. روشەنكى ئۇ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى جەھەتتىن چوڭ نەغمە ئىدى. شەكىل جەھەتتىن «چوغ»، «ھاردۇق»، «شوخ» بولۇپ تۇزۇلگەن. «چوغ »ناخشىغا قارىتىلغان بولۇپ، مۇقامنىڭ «چوڭ نەغمىسى»نى بىلدۈرىدۇ، «ھاردۇق» بايان نەغمىسى بولۇپ، مۇقامنىڭ «داستانى»نى بىلدۈرىدۇ،«شوخ»ئۇسسۇللۇق سەنەم نەغمىسى بولۇپ، مۇقامنىڭ«مەشرەپى»نى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، كۈسەن مۇزىكىسى مۇكەممەل كۆي شەكلى نەزەرىيەسىگە ئېگە بولۇپ، ئۇچ بولەكلىك ژۇرۇشلەشتۇرۇلگەن چوڭ نەغمە شەكلىنى ئالغاندى. چالغۇ ئەسۋاپلىرىمۇ 16 خىلغا يەتكەن. كۈسەن مۇزىكىسىدىكى«بەش تار» ھازىرقى ئۇيغۇر راۋابىغا تارىخىي مەنبە بولغان. كۈسەن مۇزىكىسىدا قوللىنىلغان نەي ھېلىمۇ قوللىنىلماقتا. كۈسەن تام سۈرەتلىرى يادىكارلىغىدا ساقلىنىپ قالغان داپنىڭ شەكلى ھازىرقى داپقا ئوخشايدۇ. كۈسەن مۇزىكىسىدىكى «ببلى» ھازىر ئۇيغۇرلار ئىشلىتىۋاتقان بالامانىڭ ئوزى. ئۇيغۇر مۇزىكىسىدىكى مۇقام بىلەن كۈسەن مۇزىكىسى بىر ـ بىرىگە چەمبەرچاس باغلانغان... مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا كۈسەن مۇزىكىسىنى مۇقام دېيىشكىمۇ بولىدۇ. لېكىن، مۇقامنى كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ دەل ئوزى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. مۇزىكىلىق قۇرۇلمىدا جەھەتتىكى ئوخشاشلىقتىن قارىغاندا، كۈسەن مۇزىكىسى مۇقامنى تارىخىي مەنبە بىلەن تەمىنلىدى. ئۇ مۇقامنىڭ ئوسۇپ يېتىلگەن بوشۇغى، شۇنداقلا مۇقامنىڭ پەيدا بولۇپ تەرەققىي قىلغان تۇنجى مەركەز ـ لىك ماكانىدۇر.

مەسىلىق ئەھمەد شەفىق ئەبۇ ئەۋۋاھنىڭ «ئەرەپ مۇزىكىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە: «ئەرەپلەردە مۇزىكىنى نوتىغا ئېلىش 13 ـ 14 ـ ئەسىرلەردە باشلانغان» دېيىلگەن. كۈسەن مۇزىكىسىغا كەلسەك، تاڭ دەۋرىدىلا (يەنى7 ـ ئەسىردىلا) ئۇنىڭ نوتا كىتابلىرى بولغاندى. كۈسەن مۇزىكىسىدىكى بايان نەغمىسى بىلەن ئۇسسۇللۇق نەغمە ـ كۈيكەر ئىنسترۇمېنتاللىق (يەنى چالغۇ ئەسۋاپلىرى يارىدىمىدا بىلەن ئورۇندىلىدىغان) مۇزىكا ئىدى. ئەرەپ مۇزىكىسى 10 ـ ئەسىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئاندىن پارس ۋە تۇركىلەرنىڭ تەسىرى بىلەن ئىنسترۇمېنتاللىق مۇزىكىلارغا ئېتىبار بېرىدىغان بولدى. بۇنىڭ كۈسەن مۇزىكىسىغا قارىغاندا، بىر نەچچە ئەسىر كېيىن ئېكىنلىگىنى كۆرۈۋالالايمىز.

بۇ فاكتلار ئەرەپ مۇزىكىسى تېخى ئېپتىدائىي قۇرۇلما باسقۇچىدا تۇرغان ئەسىرلەردە ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئوز دەۋرىگە نسبەتەن يۇكسەك سەۋىيەگە يېتىپ (گەرچە ئۇ چاغلاردا تېخى «مۇقام» دېگەن سوز قوللىنىلمىغان بولسىمۇ)، قۇرۇلما جەھەتتە مۇقام بولۇپ شەكىللەنگەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

بۇ فاكتلار يەنە ئەرەپ مۇزىكا مەدەنىيىتى بىلەن ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ئوز ئارا مۇناسىۋەتتىدە زادى قايسىسىنىڭ قايسىسىغا بالدۇر بېرىدۇ. بۇ فاكتلارغا قاراپ، ئۇيغۇر مۇزىكىسى ئەرەپ مۇزىكىسىغا بالدۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئېكەن دېگەن مەنتىقىي خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن. ئەندى بۇ مەنتىقىي خۇلاسىنى دەللەر بىلەن ئىسپاتلاش ئۈچۈن يەنىلا تارىخىي فاكتلارغا مۇراجەەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەرەپ مۇزىكىسىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان باربۇد(يەنى پىپا)نىڭ ئەسلى ۋەتىنى ھازىرقى ش ئۇ ئار ئېكەنلىگى، ملاددىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسرنىڭ ئاخىرىدا بۇ يەردىن ئىچكى ئولكىلەرگە كېرىشكە باشلاپ، ملادى 4 ـ ئەسىردە كۈسەن باربۇدىنىڭ ئىچكى ئولكىلەرگە كەڭ تارقالغانلىغى، بۇ سازنىڭ 8 ـ ئەسىر ئىچىدە پارسلار ئارقىلىق ئەرەپلەرگە كىرگەنلىگى، پارسلارغا بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادىن بارغانلىغى ھەققىدە ماقالىمىزنىڭ 2 ـ قىسمىدا سوزلەپ ئوتكەندۇق. گېرمانىيە ئالىمى كۇرت ساكسنىڭ تەكشۈرۈشچە، «باربۇد» دېگەن سوزنىڭ سانسكرىت تىلىدىكى سوز ئېكەنلىگىنى ئەسكەرتكەن. ملاددىن بۇرۇنقى 4 ـ ئەسىردە، ھىندىستاننىڭ يېزىق تىلى بولغان سانسكرىت تىلىنىڭ بۇددا دىنىنى تارقىلىق ھازىرقى ش ئۇ ئارغا كىرگەنلىگى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا سانسكرىت تىلىدىكى سوزلۇكلەرنىڭ خېلە كەڭ قوللىنىلغانلىغى (مەسىلەن، سارت، چېرىك، براخمان دېگەنگە ئوخشاشلار)نى ھېسابقا ئالغاندا، بۇ فاكتمۇ «باربۇد»نىڭ ئەرەپلەرگە بىۋاسىتە كىرگەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

قوبۇز (ياكى قومۇز) ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى سازلىرىدىن بىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدىن «شاھزادە قالىمقارا بىلەن پاپامقارا ھەققىدە رىۋايەت» تە: «شاھزادە قوبۇز چېلىشقا ناھايىتى ھېرىسمەن ئىدى» دېگەن بىر جۈملە بار، قەدىمكى رىۋايەتتە «قوبۇز» دېگەن سازنىڭ بارلىغى ئۇنىڭ قانچىلىك ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئېكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. ھالبۇكى، بۇ ساز ئەرەپلەرگە 9 ـ ئەسىردە بىز تەرەپتىن بېرىپ تارقىلىشقا باشلىغان ئىدى.

تاڭ دەۋرىدە جۇڭگوغا كەلگەن ئەرەپلەر ناھايىتى كوپ بولۇپ، چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن) گە كېلىپ، ئۇي ـ ئۇچاقلىق بولۇپ ئولتۇراقلاشقانلىرى بىر نەچچە مىڭغا يېتىدۇ. ئۇلار ھەر قېتىم «ئىپەك يولى»نى كېزىپ، كۈسەندىن ئوتەمەي قالماتتى (كۈسەندىن باشقا، سۇلى يەنى قەشقەر، ئىدىقۇت يەنى تۇرپاندىن ئوتۇشمۇ چوقۇم ئىدى). شۇنداق ئېكەن، ئۇلارنىڭ كۈسەن (جۈملىدىن قەشقەر، ئىدىقۇت) مۇزىكىسىنىڭ قۇرۇلمىسىنى، چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى ۋە ئۇنى چېلىش ئۇسسۇللىرىنى ئەرەپ دۇنياسىغا ئېلىپ كەتكەن بولۇشىمۇ مۇقەررەر.

قەشقەر ۋە بالاساغۇننى پايتەخت قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە بۇ سۇلالە تەرىپتە بۇخارا ۋە سەمەرقەنتكىچە كەڭىيىپ بېرىشى ئەرەپ مەدەنىيىتىنى، جۈملىدىن مۇزىكا ـ سەنئىتىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، جۈملىدىن مۇزىكا سەنئىتى بىلەن بىۋاسىتە ۋە كەڭ دائىرىدە ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېگە قىلدى. چۈنكى بۇ چاغلاردا ئەرەپلەر بۇ يەرلەرگە ئاللىقاچان كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ بولغان ۋە بۇ يەرلەرنىڭ مەدەنىيەت بايلىغىدىن بەھرىمەن بولماقتا ئىدى. قاراخانىيلار دەۋرىدە، ئۇيغۇر مۇزىكىشۇناسى ئەبۇ نەسىر فارابى ئەرەپ تىلىدا يازغان «كىتاپ ئەلمۇسىقى كەبىر» دېگەن ئەسەردە مۇزىكا نەزەرىيەسى چالغۇ ئەسۋاپلار، ماسلاشقان ۋە ماسلاشمىغان ئىنستروللار (ئاربىلقلار) ، رىتم، ئىجادىيەت قانۇنىيىتى قاتارلىق جەھەتلەردە مول نەزەرىيەۋى چالغۇ ئەسۋاپلار، ماسلاشقان ۋە ماسلاشمىغان ئىنستروللار (ئاربىلقلار) ، رىتم، ئىجادىيەت قانۇنىيىتى قاتارلىق جەھەتلەردە مول نەزەرىيەۋى قارىشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان، شۇڭا، دوكتور دارمۇر ئوزنىڭ «ئەرەپ مۇزىكىسىدىكى ئاۋاز تىزملىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابىدا: «بىزنىڭ ئەرەپ مۇزىكا گاممىسى (ئاۋازلار تەركىۋىدىكى يېقىن تاۋۇشلار مەجمۇئى) توغرىسىدىكى چۈشەنچىمىز ئەڭ ئاۋال ئەبۇ نەسىر فارابىدىن باشلانىدى» دەپ يازغان.

ئەرەپ مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇيغۇر مۇزىكىسىغا كورسەتكەن تەسىرىنى مىلادى 10 ـ ئەسرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشىدىن، يەنى ئىسلام دىنى بىلەن تەڭ ئەرەپ تىلى بىلەن تەل ھادىسىسىدە ئىپادىلىنىشكە باشلىدى، يەنى ئەرەپ تىلى بىلەن ئايلىنىشقا باشلاپ، ئەرەپچە ۋە پارسچە سوزلەر پەيدىن ـ پەي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى، ھەتتا قاراخانىيلارنىڭ خانلىرىدىن باشلاپ (مەسىلەن، سۇتۇق بۇغراخان ئوزىگە ئابدۇلكېرىم دەپ ئەرەپچە ئات قويغاندەك) ھەر بىر مۇسۇلمان ئوزىگە ئەرەپچە ئىسىم قويىدىغان بولدى. ئۇيغۇر ئالىملىرىمۇ ئوز ئەسەرلىرىنى ئەرەپ ياكى پارس تىلىدا يېزىشقا كېرىشتى. شۇنداق شارائىتتا، بەزى چالغۇ ئەسۋاپلىرى بىلەن كۈي ـ ئاھاڭلارغا ئەرەپچە ياكى پارسچە نام بېرىلىشى، ئەرەپچىدىن «مۇقام» سوزىنىڭ كىرگەنلىگى نەتىجىسىدە، كېيىنچە «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ بەزىبىر نامىلىرىنىڭمۇ ئەرەپچە ياكى پارسچە ئاتىلىپ قالغانلىغى ھېچ بىر ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەس.

ئامما، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ نامى ئەرەپچە ياكى پارسچە ئاتىلىپ قالماقلىق بىلەن ئۇنىڭ مىللىي ماھىيىتىدە ھېچ قانداق ئوزگىرىش بولغىنى يوق، يەنى ھەر بىر مىللەتنىڭ مۇزىكا سەنئىتى شۇ مىللەتنىڭ پسىخىكا خاراكتېرى، تۇرمۇش ئادىتى، ئوزى ياشىغان جۇغراپىيەلىك مۇھىت ۋە مىللىي ئەنئەنىسىنىڭ سىمۇولى بولغاچقا، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ نامى ئەرەپچە ياكى پارسچە ئاتىلىپ قالسىمۇ، ماھىيەتتە ئۇيغۇرلارغا خاس مۇزىكىلىق خۇسۇسىيتى ئەينەن ساقلاپ قالدى. بۇ خۇددى بىر ئۇيغۇر ئوزىگە ئەرەپچە ئىسىم قويۇپ، ئەرەپلەرگە ئوخشاش كېيىنمۇ ئالغان تەغدىردىمۇ، چىراي شەكلى، مىجەز ـ خۇلقى، ياشاش تەرزى ۋە ئېتىتىك زەۋقى جەھەتتىن ھامان ئۇيغۇرلىغىچە قالغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھەممىسىگىلا ئەرەپچە ياكى پارسچە ئاتىلىپ كەتكىنى يوق. مەسىلەن، ئابدۇرىشىتخان زامانىدىن باشلاپ بىر قانچە قېتىم رەتلىنىپ قېلىپلاشتۇرۇلغان ۋە ھازىر ئورتاق ئۇيغۇر مۇقامى دەپ ئاتىلىۋاتقان «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ بەزىبىر ئايرىم نامىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، دولان مۇقاملىرىنىڭ كوپ قىسمى ئۇيغۇرچە ئاتىلىدۇ. قۇمۇل «ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ پەقەت بىرىلا پارسچە «چاركاھ» دەپ ئاتىلىدۇ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە نامى بار.

ئەرەپ مۇزىكىسىنىڭ يەنە بىر تەسىرى كۈي ـ ئاھاڭ شەكلىنىڭ «ئون ئىككىلىك» تەرتىپكە سېلىنغان ئەنئەنىسىدۇر. ئۇيغۇر مۇزىكىسىغىمۇ يېتىپ كىرگەنلىگى دېيىش مۇمكىن. بىراق، كۈي ـ ئاھاڭلارنى شەكىل جەھەتتىن ئون ئىككىگە بولۇش ئەرەپلەرنىڭ ئىجادىيىتى ئەمەس، بەلكى ئىبن سىنانىڭ تەشەببۇسى بىلەن مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، جۇ جېنباۋ ئەپەندىنىڭ سوزى بىلەن ئېيتقاندا، ئىبن سىنانىڭ تۇغۇلۇپ ئوسكەن يۇرتى ئۇيغۇرلار قۇرغان قاراخانىيلار سۇلالىسىگە قاراشلىق بۇخارا بولغانلىقتىن، ئۇ قاراخانىيلار دولىتىنىڭ پۇخرالىرى ئىدى. ھەمدەم مۇھىمى، مۇقاملارنىڭ كۈي ـ ئاھاڭ شەكىللىرى ئېتىبارى بىلەن پەقەت ئون ئىككى بولۇشى شەرت ئەمەس. مەلىكە ئامانىنساخان بىلەن قەدىرخان ياركەندى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغان مۇقاملار ئون يەتتىگە يەتكەن. دېمەك، مۇقامغا نسبەتەن ئېيتقاندا، «ئون ئىككىلىك» سان مۇتلەق ئوزگەرمەس مۇقەددەس سان ئەمەس. 19 ـ ئەسرنىڭ ئاخىرى، پارسلارمۇ ئوز مۇقاملىرىنى رەتلەپ يەتتىگە مۇقاملاشتۇرغان. ماراگەشتە مۇقاملار «نوبا» دېگەن نام بىلەن ئون بىرگە، لۇبىيەدە تۇققۇزغا يەتكۈزۈلگەن.

ۋىغىب ئېيتقاندا، كۈسەن(كۇچا)، سۇلى (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن)، ئىدىقۇت (تۇرپان)، ئېۋىرغۇل (قومۇل) مۇزىكا سەنئىتى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئو مىلادى 4 ـ ئەسىردىن باشلاپ «ئوتتۇرا تۇزلەكلىك» (خەنزۇ) مۇزىكىسىغا تەسىر كۆرسەتكەن باشلىغان ۋە «ئىپەك يولى»نى بويلاپ غەربىكە تارقىلىپ، 6 ـ 7 ـ ئەسرلەردىن باشلاپلا پارس ـ ئەرەپ مۇزىكىسىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ چاغلاردا، ئەرەپ مۇزىكىسى تېخى ئېپتىدائىي باسقۇچىدا ئىدى. ئىسلام دىنى ھازىرقى ش ئۇ ئار غا كىرگەندىن كېيىن، ئەرەپ ـ ئىسلام مەدەنىيىتىمۇ بۇ رايونغا كېرىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، مەيلى مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئۇقتىسىدىن بولسۇن ۋە مەيلى مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى كونكرېت ئەھۋاللار ئۇقتىدىن بولسۇن، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ تەرەققىياتىغا ئەرەپ ـ پارس (كەڭ يېتىپ ئېيتقاندا ئەرەپ ـ ئىسلام) مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىگىمۇ بىر تارىخىي فاكت. شۇڭا، «ئون ئىككى مۇقام» ئەرەپ ـ پارس مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى دېگەن قاراش ئىنتايىن خاتا بولغان بىر ئىدىيە، ئەرەپ ـ پارس مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى ئىنكار قىلىشمۇ ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس.

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر.

(«خەۋىلەر بوسۇغىسىدا» دېگەن كىتابتىن قىسقارتىپ ئېلىندى.)

ئىسلام دىنى ۋە ئىنسان هوقۇقى

ئىسلام دىنى مۇندىن 14 ئەسىر بۇرۇن بەرپەچى بولۇپ ئىنسان هوقۇقى مەسلىسىنى ئەڭ كامىل دەرىجىدە جارىي قىلغان ۋە ئۇنى همايە قىلىش ئىشىنى ئۆزگەرمەس پرىنسىپلار بىلەن كاپالەتكە ئىگە قىلغاندى.

مەلۇمكى، ئىسلام دىنى بارلىق ساماۋىي دىنلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى بولۇپ، ئۇ پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئىككى دۇنياليق بەختىـ ساتادىتى ئۈچۈن پەيغەمبەرىمىز هەزرىتى مۇهەممەد ئەلەيهىسسالامغا ئاللا تەرىپىدىن چۈشكەن ۋە ئىنسانىيەتنىڭ بەختىـ سائادىتى ئۈچۈن كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان، ئادالەت، ھەققانىيلىق، ھەمكارـ لىق، دوستلۇق ۋە قېرىنداشلىقنى ئاساس قىلغان ئولگىلىك ئىسلامىي بىر جەمىيەتنى بەرپا قىلىشنى مەخسەت قىلىدۇ.

ئەندى، هازىرقى ئىنسان هوقۇقىدىن سوز ئاچقىنىمىزدا، تا هازىرغىچە دۇنيا جامائەچىـ لىگىنىڭ پىكىرلىرىنى مەشغۇل قىلىپ تۇرىـ ۋاتقان مەسىلەرنىڭ بېشىدا ئىرقچىلىق تۇـ رىدۇ. ئامېرىكىدەك، ئىنسان هوقۇقىغا ئەڭ چوڭ هورمەت بىلدۇرىدىغان، دېموكراتىك بىر دولەتتىمۇ، ئىرق ئايرىش مەسىلىسى هەل بولماي كەلمەكتە. ئاق تەنلىكلەرنىڭ بالىلىرى بىلەن قارا تەنلىكلەر بالىلىرىنىڭ بىر سىنىپـ تا تەلىم ئېلىشى، بىر رېستوراندا تاماق يېيىـ شىگە جىددىي قارشىلىق كۆرسىتىدىغان ئىنسانلارنىڭمۇ بارلىغىنى ئاڭلايمىز.

ئافرىكىدا كۇندە مىڭلارچە بالىلار ئاچلىق سەۋەبلىرى بىلەن ئولۇپ تۇرسا، باي مەملـ كەتلەردىكى ئىنسانلار ئىشتىلرىنى ئالاهىدە ساتراشخانىلاردا تارتىپ، ئالاهىدە قىممەتـ لىك شامپۇنلار بىلەن ژۇيۇدۇ. فرانسىيەدە ئىشتىلار ئۈچۈن بىر ژىل ئىچىدە سەرپ قـ لىنىدىغان مەبلەغ كولىمىنىڭ سومالى دولـ تىنىڭ بىر ژىللىق كىرىمىنىڭ 10 ھەسسـ ىسى ئىكەنلىگىنى بىلگىنىمىزدە، هازىرقـى دۇنيادا ئىنسان قىممىتىنىڭ نەقەدەر ئەرزان ئىكەنلىگىنى چۈشەنگەن بولمىز. بۇنىڭدىن ماتېرىيالىزم دۇنياسىنىڭ نەقەدەر شەپقەتسىز ئىكەنلىگىنى بىلۇغلىش بىز ئۈچۈن ئانچە قـ يىن ئەمەس.

هازىر تېلېۋىزىيە كانالىلىرى دۇنيادا بولۇۋاتـ قان ئەڭ كىچىك ۋەقەلىكەلەرنىڭ خەۋەرلـ ىرىنىمۇ ئۇز ۋاقتىدا، پۈتۈن تەپسىلاتلىرى بـ لەن ئاڭلىتىپ، كورىستىپ كېلىۋاتىدۇيـۇ، ئويىمىزنىڭ ئالدىدىكى خوشنىمىزنىڭ ئەھـ ۋالىنى بىلمەيمىز. بولۇپمۇ چوڭ شەھەرلەر ـ دە ياشايدىغانلارنىڭ كوپۇنچىسى خوشـ نىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشى ئۈياقتا تۇر ـ سۇن، ئۇلارنىڭ نەدىن كەلگەن ۋە ئىسىملىرـ ىنىڭ نېمە ئىكەنلىگىنمۇ بىلمەيدۇ. مانا بـۇ، ئىسلام دائىرىسىنىڭ سىرتىدىكى باشقىمۇ ئەللەردە، تېخى 18 ـ ئەسىرگە قەدەر بىر ـ دەك ئېتىراپ قىلىنماي كەلگەندى.

ئاياللار قايسى تەبەقەدىن بولسا، ئۇلارغا شۇ سەۋىيەدە ماددىي ئىمكانىيەتلەرنى يارـ ىتىپ بېرىش هەققى، هازىرقى تەرەققىيات ئەسىرىدىمۇ بىلىنمەي كەلگەن بىر هەقىقەتـ تۇر.

پەقەت، 1940 ـ ژىللاردىن باشلاپ، دۇنياغا داڭلىق ئوكسفورد ۋە كېمبىرىدج ئۇنـ ۋېرسىتېتلىرى 25 بىلەن 40 پائىز ئارىسـ ىدا ئوقۇغۇچىنى قىزلاردىن ئېلىش قارارىنى چىقارغان بولسا، ئىسلام دىنى 6 ـ ئەسىر ـ دىلا قىز ـ ئوغۇللارنىڭ تەلىم ئېلىشتا ئوخـ شاش هوقۇققا ئىگە ئىكەنلىگىنى ئېلان قىـ لىپلا قالماستىن، «ئوقۇش، ئۆگىنىش ئەر بول ـ سۇن، ئايال بولسۇن، هەر قانداق مۇسۇلمان كىشى ئۈچۈن پەرزدۇر» دەپ بەلگىلىگەن.

مىلادىيە 6 ـ ئەسىرنىڭ شارائىتىغا قارايـ ىدىغان بولساق، بۇنداق ئادىل ۋە ئېسىل قا ـ ئۇنلارنى، مۇهەممەد ئەلەيهىسسالامدەك ئاللا ـ نىڭ ئىلاهىي مەكتىۋىدىن باشقا مەكتەپ كورمىگەن، ئوقۇش ۋە يېزىشنى ئۆگەنمىگەن بىر كىشىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئالاهىدە تەلىم كورگەن ۋە بۇ ساهەدە پەۋقۇلاددە ئەتراپـ لىق يېتىشكەن بىرەر ئىنسانىنكمۇ لايىهە ـ لەپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەلۋەتتە. ئاتـ مداقتا بۇ قانۇنلار نەدىن كەلدى؟ شۈبهسـ كى، ئاللادىن كەلدى!

شۇنى ئېنىق چۈشىنىش كېرەككى، ئوتـ مۇشتىكى ۋەقەلىكەلەرنى هازىرقـى ۋاقىتقا قىياس قىلىپ چۈشىنىدىغان بولساق، تارىخ پەلەيسىگە كورە چوڭ خاتالىقلارغا چـۇ ـ شۇپ قالمىز. شۇڭا هەر قانداق ۋەقەلىك ۋە هادىسىلەرنى شۇ زامانلارنىڭ شارائىتىغا قاراپ چۈشىنىش ئىلىم ئەھلىنىڭ مېتودـ ىدۇر. خۇسۇسەن، تارىخنى يەكۈنلەشتە چوڭ ئاساستۇر. هازىر ئاددىي سانالغان ئىشلار، ئوتمۇشتكىلەر ئۈچۈن چوڭ بىلىملەر ئىدى. چۈنكى، هازىرقى تېلېۋىزىيە، ستۇدىيۇ، ئۇنتـ ۋېرسىتېتلەر، ئانتېننا، ئىنتېرنېت ۋە باشقـ لار تېخى يۇز ژىل بۇرۇنقى ئىنسانلارنىڭ ئەقلىگە كورە مۇمكىن ئەمەس ئىشلار ئىدى. بۇ ئىشلار ئۇلارنىڭ خىيالىغمۇ كىرمەيتتى.

هازىر 6 ـ 7 ياشلىق بالىلار مىكروب ۋە باكتېرىيەلەرنى بىلىدۇ. ئامما پاستېر ۋە فارا ـ بىيلار ياشىغان زامانلاردا، مىكروب بىلەن باكتېرىيەنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگىنى تەـ قەتقى قىلىش ئىشمۇ ئالاهىدە چوڭ بىلىم ئىدى.

مۇهەممەد يۇسۇپ.
سەئۇدىيە ئەرەبستانى.

قۇرئاننىڭ كورسەتمىسىگە ئاساسەن:

ـ بالىلار هۇردۇر، قىز ـ ئوغۇللار هورمەتتە ئوخشاش تۇغۇلىدۇ.

ـ بالىلار مال ـ مۈلۈك ئېگىسى بولالايدۇ. ئۇلار ئۇچۇن كەلگەن هەدىيەلەر، يارىدەملەر، ئۇلارغا ئاتىۋاتقان مال ـ مۈلۈكلەر ئۇلار ئە ـ قىل ـ ئىدراكقا ئىگە بولغانغا قەدەر ساقلىنـ ىدۇ. كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ رۇخسەتسىز قوللـ ىنىلمايدۇ.

ـ بالىلارغا كۆزەل ئىسىملارنى قويۇش،

ـ بالىلارنى ئوقۇتۇش ۋە ياخشى تەربيـ لەش ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئۇستىدىكى مۇهىم پەرزلەرنىڭ بىرى.

ـ بالىلارنى 10 ياشقا كىرگەنگە قەدەر ئۇ ـ رۇشقا بولمايدۇ.

ـ بالىلارنىڭ ئويلۇك ـ ئۇچاقلىق بولغانغا قەدەر بارلىق چىقىملىرى ئاتىسىنىڭ ئۇستـ ىگە ئۆكلىنىدۇ. كىچىك بالىلارنى مەئىشەتـ لىك تەربىكچىلىكلىرىگە شېرىك قىلمۇلمىشقا بولمايدۇ.

ـ بالىلارغا زىيانكەشلىك قىلنمايدۇ. ئۇلار ئۇچۇن بەددۇئا قىلنمايدۇ.

ـ بالىلار ئارىسىدا ئادىل بولۇش، بىرى ئۇ ـ چۇن باشقىلىرىنى رەنجىتمەسلىك.

دۇنيادا بالىلار هوقۇقلىرى يانىنامىسىنىڭ ئېلان قىلىنىشى 20 ـ ئەسىرنىڭ بىر يېڭـ لىغى بولدى.

مەلۇمكى، قۇرئاننىڭ بالىلار ئۇچۇن بەر ـ گەن هورمىتى ۋە ئەھمىيتى دۇنيادىكى هېچ قانداق بىر قانۇندا تېپىلمايدۇ. تەبىئىـ كى، ئاتا ـ ئانىلارنىڭ بالىلىرىنى خورلىماسـ لىغى ۋە ئۇلارنىڭ هوقۇقلىرىنى تولۇق ئادا قىلىشى ئۇچۇن يەرلىك قانۇنلار ئىشقا يارـ مايدۇ. چۇنكى دولەتلەرنىڭ قانۇنلىرى ئوي ئىچىگە يارىمايدۇ. قانۇن پەقەت ئاتا ـ ئانـ لارنىڭ ژۇرىگىدىن چىقىشى لازىم. بۇ بولـ سىمۇ، بىر هېساپ كۇنىنىڭ بولىدىغانلىغىنا ئىشىنىش ۋە بالىلارنىڭ هەق ـ هوقۇقلىرىنى قوغدىماسلىقنىڭ جازاسىنى كورىدىغانلىغـ ىنى بىلىش ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ.

ئاياللار هوقۇقى

مۇندىن 1422 ژىل بۇرۇن دۇنيا تارىخـ ىدا بىرىنچى قېتىم ئاياللارنىڭمۇ ئەرلەرگە ئوخشاش هور ۋە هورمەتلىك ئىنسان ئىكەنلـ گى، ئۇلارنىڭ ئەرلەرگە ئوخشاش هەق ـ هوقۇقلا ئېگە ئىكەنلىگى ئېلان قىلىندى. نەدە؟ قۇرئاندا! تېخى مىلادىيەنىڭ 1700ـ ژىللىرى فرانسىيەدە، ئاياللارنىڭ ئىنسان ئە ـ كەنلىگى ياكى باشقا بىر جىنس ئىكەنلىگى توغرلىق جىددىي تالاش ـ تارتىشلار بو ـ لۇپ ئوتكەن ئىكەن.

6 ـ ئەسىرنىڭ شارائىتىدا ئاياللار دۇنيا ـ نىڭ قانداقلا يېرىدە بولمىسۇن، قۇل ئورنىدا كورۈلەتتى. يەھۇدىي دىنىدا، ئاياللار شەيتاناـ لارنىڭ بىر تۇرى دەپ قارالغان بولسا، بۇددـ دىزمدا ئاياللار جىن، دەپ قارىلاتتى. هىنـ دىيلارنىڭ دىنىدا بولسا، ۋابا، كېسەللىك ۋە باشقىمۇ بەختسىزلىكلەر ئاياللارنىڭ سەۋە ـ ۋىدىن بولىدۇ، دەپ قارىلاتتى. هىندىيلار ئىچرى ئولگەن ئايالىنى تىرىك تۇرغۇزۇپ ئې ـ رى بىلەن بىرگە كۇيدۇرەتتى. هازىرمۇ بـۇ ئادەت ئۇلارنىڭ قىسمەن مەزھەپلىرىدە هو ـ كۇم سۇرمەكتە. پەقەت، ئىسلام دىنى بارلىقـ قا كەلگەندىن كېيىن، قۇرئاننىڭ ئىجتىمائىي قانۇنىدا، ئاياللارنىڭ هەق ـ هوقۇقلىرى بەلـ گىلىنىپ، ئۇلارنىڭ شان ـ شەرىپى كوتۇ ـ رۇلدى. شۇ ۋاقىتلارنىڭ شارائىتىدا دۇنيا ـ نىڭ هەممىلا يېرىدە، خۇسۇسەن ئەرەپ يې ـ رىم ئارىلىدا ئاياللار مىراس ئورنىدا قوللىنـ ىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسى قالدۇرغان مال ـ مۈلۈكلەردىن مىراس ئېلىش هوقۇقىـ يوق ئىدى. ئامما قۇرئان كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارغا مۇنۇ هوقۇقلارنى بەلگۈلىدى:

ـ ئاياللارنىڭ مىراس ئېلىش ۋە ئوزىنىڭ مال ـ مۈلۈكلىرىنى ئېرىنىڭ رۇخسىتسىز، خالىغىنىچە تەسەررۇپ قىلىش هوقۇقى بار ـ دۇر.

ـ ئاياللارغا ئەگەر ئوزلىرى خالىمىسا ئۇ ـ لارغا ئوي ئىشلىرىنى قىلدۇرماسلىق.

ـ ئەرنىڭ ئىختىسادىي شارائىتى يېتەر ـ لىك بولسا ئايالىغا خىزمەتچى تۇتۇپ بېرىش.

ـ ئاياللارنىڭ قانداقلا شارائىتتا بولمـ سۇن، ئوقۇش، ئۆگىنىش ئەركىنلىگى باردۇر.

ـ ئاياللارنىڭ ئەرلەرگە ئوخشاش، ئوزى خالىغان بىرسى بىلەن تۇرمۇش قۇرۇش، ئە ـ گەر بەختسىز بولالمىغان بولسا، خالىغان ۋاـ قىتتا ئاجرىشىش هوقۇقى باردۇر.

ـ ئاياللارنى ئۇرماسلىق ۋە خورلىماسلىق.

ـ ئاياللار تۇغۇش ياكى تۇغماسلىقتا مۇتـ لەق ئەركىندۇر.

ـ ئاياللارنى پۇل تېپىشقا زورلىماسلىق.

ژۇقۇرىقى هوقۇقلار مىلادىيە 6 ـ ئەسىر ـ دە ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، ياۋروپادا ۋە

تەكلماكان ئەپسانىسى ۋە «تەكلماكان» ئاتالغۇسى هەققىدە

10 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ هەر خىل يېزىقتىكى ۋەسـ قىلەردە ئۇزۇملۇك باغنىڭ ستىلىغانلىغى، ئېچەرىگە بېرىل ـ گەنلىكى، نەچچە تاغارلاپ كىشمىشنىڭ سېتىلغانلىغـ ى، قەرزگە بېرىلگەنلىگى توغرىسىدىكى سوزلەر تىلغا ئېلىنـ غان. بۇ ۋاقىتتىكى قىممىتى ئۇيغۇر تىلىدا «بـور» دەـ گەن سوز «ئۇزۇم» دېگەن مەنىنى بىلدۇرەتتى. بۇ سوز «لۇق» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلۇنىشى بىلەن «بورلۇق» قا ـ ئوزگۈرۈپ «ئۇزۇملۇك» دېگەن مەنىنى بىلدۇرگەن. ۋا ـ قىتىنىڭ ئوتۇشى بىلەن بۇ سوز فونىتىكىلىق ئۇزگۈـ ۇرۇش ياساپ «بۇيلۇق»قا ئوزگەرگەن. ئۇيغۇر تىلىدا «و»نىڭ «ۇ»غا «ر»نىڭ «ى» غا نوۋەتلىشىنى ئەھۋالى مەۋ ـ جۇت. «بۇيلۇق» هازىرقى تۇرپان شەھرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بىر جاينىڭ نامى بولۇپ، قەدىمدىن تار ـ تىپلا ئۇيەردىن ئۇزۇم كوپ چىقىدۇ.

تۇرپان شېۋىسىدە ئۇزۇم سوزى «تەك» دەپ، ئۇزۇمـ لۈك «تەكلىك» دەپ ئاتىلىدۇ. تەكتىكى مېۋىسى «ئۇـ زۇم دېيىلىدۇ. شۇڭا «تەكلماكان» دېگەن نام «تەك» بـ لەن «ماكان»دىن ئوزۇلگەن، مەنىسى ئۇزۇملۇك يۇرت دېگەن بولىدۇ.

(«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىگى» ژۇرنالىدىن تەييارلىغان رەڤقەت ئومەر.)

ئابلاجان مەخمۇت

ئابدۇكېرىم راخمان ئوزگەن «ئىپەك يولىدىكى ئەپـ سانە ـ رىۋايەتلىرى» دېگەن كىتابىدا «تەكلماكان» توغـ رىلىق مۇنداق بىر ئەپسانە كىرگۈزۈلگەن: «(پەرهاد ئوسـ تىكى) بىر قانچە تارماق ئېقىنلار بىلەن قوشۇلۇپ ناهـ ايىتى ئۇلۇق سۇ هاسىل قىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ چوڭ دەريا ئېقىنىنى بويلاپ چەكسىز كەتكەن ئورمانلار، چـ ەمەنزار يايلاقلار، سۇپ ـ سۇزۇك كۆللەر بارلىققا كەـ پتۇ. كەتەك شەھرى، ئاق شەھەر، توپا شەھەر، ئاۋات شەھـ ەر، خەلقلىرى ئونلىغان شەھەرلەر بەنا بولۇپ، خەلقلىرى كوپىيىپتۇ. كۆنلەرنىڭ بىرىدە بىر ئوچى بوۋاي بۇ شەھەر ـ دىن چەت بىر باياۋانغا ئوغا چىقىپتۇ. قارىغىدەك بولسا، بىر دوڭنىڭ يېنىدا بىر قانچە تۆلكە ياپ ـ يېشىل ئوسـ ىكەن شاخلار ئۈستىدە بىر نەرسە يەۋاتقان ئېكەن، ئوچى تۆلكىنى ئېتىپتۇ، تۆلكىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئوچى هەيـ ران قاپتۇ: شاخلىرى مەجنۇنتالغا ئوخشاش بىر ـ بىرىسـ گە چىرمىشىپ كەتكەن تىلىسىملىق دەرەخنىڭ شاخلىرـ ىدا مەرۋايىتدەك تىزىلىپ تۇرغان ژۇمۇلاق نەرسىلەرگە كوزى چۈشۈپتۇ. تۆلكە ئەينە شۇ نەرسىنى يەۋاتقان ئې ـ كەن. ئوچى بوۋايمۇ «بۇ قانداق نەرسىدۇ» دەپ ئوي ـ لاپ، ئۇنىڭدىن بىر تال ئۇزۇپ ئاغزىغا سالغان ئېكەن، هەسەلدىنمۇ تاتلىق تېتىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى خورجۇنغا لىق قاچىلاپ يۇرتىغا قايتىپ كەپتۇ. ئۇرۇق ئەۋلادلىرى بىلەن تويغىچە يەپتۇ. 2 ـ ژىلى بوۋاينىڭ ئوبى ئەتراپىدا ئەشۇ خىل مەجنۇنتال ئۇنۇپ چىقىپتۇ. ئارىدىن ئۇچ ـ تورت ژىل ئوتكەندە ئۇ مېۋە بېرىپتۇ. بو ـ ۋاينىڭ خاسىيىتى، ئەل ـ يۇرتقا تارىلىپتۇ. دەريا بويىدا ياشىغۇچى تۆمەنلەرچە كىشىلەر ئۈيلىرىنىڭ ئەتراپىغا باغ ياساپ، موشۇ خاسىيەتلىك كوچەتنى ئۈستۈرۈپ، مىسلىسىز جەننەت قۇرۇپتۇ. يۇرت ـ جامائەت جەم بو ـ لۇپ، بۇ دەرەققە «تەك» دەپ نام بېرىپتۇ. شۇنىڭ بـ ىلەن بۇ پايانسىز يۇرتلارنىڭ ئىسمى تەكلى ماكان يەنـ ى تەكلىك ماكان دەپ ئاتىلىپ «تەك» (ئۇزۇم)نىڭ ئەسـ لى ماكانى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالەمگە داڭقى يېيىـ لىپتۇ. بۇ جاينى كىشىلەر هازىرمۇ «تەكلماكان» دەپ ئاتايدىكەن.

هەممىگە ئايانكى، ۋەتىنىمىزدە ياشىغان ئەجدادلىرىمىز مىلادىدىن خېلە بۇرۇنلا ئوچىلىق، چارۋىچىلىقتىن تەد ـ رىجىي هالدا دېخانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول هۈنەرۋەنـ لىك كەسىپىگە قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىغان.

يازما مەنبە ۋە تارىخولوگىيەلىك تەپىلىملار ئوتتۇرا ئا ـ سىيە، جۈملىدىن يۇرتىمىزدا قەدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتـ قان ئەجدادلارنىڭ ئاھايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن تار ـ تىپ ئۇزۇمچىلىك بىلەن كەڭ شۇغۇللانۇنۇپ، تارىم، ئىلى، قۇمۇل، تۇرپان ۋادىلىرىدا خېلە كەڭ ئۇزۇملۇكلەرنى بە ـ پا قىلغانلىغىنى، تەبىئەت بىلەن هارماي ـ تالماي كۈرەش قىلىپ، شىرىن ـ شەربەتلىك مېۋە ـ چېۋە، يەل ـ يېمىشـ لەرنى ئوزلەشتۈرۈپ ئوتتۇرا ئاسىيە ۋە ئوتتۇرا تۇزلەكـ لىكتىكى خەلقلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى بېيىتىشقا هەسسە قوشقانلىغىنى ئىسپاتلىنىۋاتىدۇ.

جاڭ شىكلياڭ ئەپەندى تۇزۇپ ئىزاهلىغان «جۇڭـ گو ـ غەربىي قاتناش تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلـ مى»نىڭ 4 ـ قىسمى 37 ـ بېتىدە «ئۇزۇمنى جۇڭگۇغا خەن ئەلچىلىرى ئېلىپ كەلگەن. يۇنانلىقلار بىلەن پەر ـ غانلىقلارمۇ غەربىي يۇرتتىن كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ كىگەيـ تىكەن. رىملىقلاردىن تېخىمۇ غەربىكە تارقىلىپ تاكى رېيىن دەريالىرى ۋادىلىرىغچە كېڭەيگەن» دەپ يېزىلـ غان.

«جىننامە، لوگۇاڭ تەزكىرىسى» بىلەن «گىياهلار تەپسىراتلىرى» دېگەن كىتابنىڭ 18 ـ قىسىم «ئۇزۇم» تېمىسىدا خەن دەۋرىدىلا ئوردا بىغىدا قوچۇ ئۇزۇمـ ى ئوستۇرۇلۇپ مەيزاپ (مەي) چىقىرىلغانلىغى خاتىرـ لەنگەن.

ستېۋېننىڭ «غەربىي يۇرتنىڭ ئارخېولوگىيەلىك خاتىرىسى» كىتابىدا: قەدىمكى نىيە خارابىسى جەنـ ۇ ـ بىي قىسمىنىڭ فوتو سۈرىتى تولۇق بېرىلگەن. بـ ۇ سۇـ رەتنىڭ ئې بولىگىدە ئەينى زاماندىكى ئـۇزۇملۇك باغـ لىنىڭ خارابىسى ئېنىق كورستىلگەن. بۇ مۇندىن 2000 ژىللار ئىلگىرىلا خارابىلىققا ئايلانغان ئۇزۇملۇك باغ بو ـ لۇپ، هازىرغىچە تەكلماكاندا ئېنىقلانغان بىردىن ـ بىر ئەڭ قەدىمكى ئۇزۇملۇك هېساپلىنىدۇ.

1959 ـ ژىلى قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن تېپىلـ غان ئۆڭ توقۇلمىلار، گىلەم، زىلچىلارغا ئادەم، يـاۋايى هايۋان ۋە ئۇزۇمزارلىقنىڭ مەنزىرىسى ناهايىتى پارقىن، ئوبرازلىق قىلىپ چۈشۈرۈلگەن. ئونىكىدىكى قاكشالىق، ئورا كوز بىر ئادەمنىڭ سېۋەت كوتۇرۇپ ئۇزۇم ئۇزۇۋاتـ قانلىغىنى، ئۇزۇم بارىكى ئاستىدا بىر قوينىڭ تۇرغانلـ غىنى پەرىق ئەتكىلى بولىدۇ.

1985 ـ ژىلى دېھكابردا تۇرپان ئاستانە يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى قارا ئوجىدىن 2000 ژىلدىن كۆپرەك تا ـ رىخقا ئىگە قەدىمكى قەبرە تېپىلدى. قەبرە ئېچىدىن جەسەت ساندۇغىدىكى مېيىتنىڭ ئاستىغا سېلىنغان تەكـ لەر چىققان. ئۇ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق مۇزېيى كورگەز ـ مىسىگە تىزىلغان. تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىغىدىن تە ـ پىلغان بىر پارچە كەشتىگە پۈتۈنلەي ئۇزۇم رەسمى كەشـ تىلەنگەن.

ژۇقۇرىقىلاردىن «تەكلماكان ئەپسانىسى»نىڭ مەلۇم ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىگىنى كورۈپ ئالالايمىز.

يەر ئاستىدىن تېپىلغان مىلادى 6 ـ ئەسىردىن 9 ـ

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com

شېئىرىيەت گۈلزارى

باھاۋلىدىن رەھمىي (ئىدىقۇت)

ئاباي نامىدىكى خەلىق ئارا كونكۇرس غالىبى

مېنىڭمۇ بىر تويۇم بار

ھەق ـ ھەقىقەت ھەققۇلى بوپ، قاينىاپ كەلدىم ئاتمىشقا،
ئۇيغۇرستان ناخشىسى قىپ، ياڭراپ كەلدىم، ئاتمىشقا،
دەشتىيۇ ـ ھىجران چوللىرىدە چاڭقاپ كەلدىم، ئاتمىشقا،
يۈرت دەردىدە كۆيۈپ ـ يېنىپ لاۋلاپ كەلدىم، ئاتمىشقا،
زارىغىپ ۋىسال تاڭلىرىغا، چارچاپ كەلدىم، ئاتمىشقا!

چوككەن تاغلار، سولغان باغلار قالدى داغ بوپ باغرىمدا،
قان ـ قىساسلار ئاھى قالدى ياڭراق ناخشا ـ سازىمدا.
سىرلىق ماناس بويلىرىدا ئاققان ياشلار ئەلەمدىن،
ماتەم تونىنى ياپقان مەھەل سايرام، ئىلى، تارىمغا،
زەھەر چاشقان خائىنلىرىڭ ئانا يۇرتۇم پاھىڭغا...
شۇندىن ئاتمىش ژىل ئۇتسىمۇ، زارمەن باھار ـ يازىڭغا!

«ئۇز باھارىم ـ باھارلارنىڭ بولسۇن دەپ ـ تاڭ ناخشىدىن»
تۇققان مېنى، ئۇيغۇرستان باھارىنىڭ ھارپىسىدىن.
شۇڭلاشقا مەن...
تاۋاپ قىلغان كۈزەللىكنىڭ بارچىسىدىن،
تۇرغانلىغىم ـ ئالتى ئون ژىل بايا‌ۋاندا كوكۈرۈپ،
تۇرغانلىغى ـ ئۇيغۇرستان دۇئاسىنىڭ كوتۇرۈپ!
كارىزلاردىن سۇ ئېچمىسەم، بېسىلمايدۇ كويۇگۈم.
ئۇلۇق مېنىڭ، ئاتمىشنىچى باھارىمدىن ئۇمۇدۇم،
بۇلار ـ لېكسن، ئاتمىشىم، ھۇر ـ ئىستىقلالغا كورۈگۈم.
بۇلبۇل جور بولغانلار، ناخشىسىغا باھارىنىڭ،
چاقىرىدۇ ھەممىگلارنى ئاتمىشنىچى باھارىم:

ئاتمىش داۋان ئېشىپ كەلدىم، ئىنشائاللا، ئاتمىشقا،
خالىسانە قىياسلايمەن، ئاتمىشمنى پاكلىققا.
ئومۇر بويى ئىسقىتدا قىپ جور ـ ئىستىقلال ـ شاھلىققا،
يۈرت تالىمىن تالاشتىمەن، ئوكتە قويۇپ تارلىققا.
يەتكەنلەردىن جىق، دەيدىكەن ـ يەتمىگەنلەر ئاتمىشقا،
سۈيىھان ئاللا! ساق ـ سالامەت كەلدىم، ئارمان ـ ئاتمىشقا!

رەنجىتكىدەك گۈنالىرىم ئوتكەن بولسا، ئۇقۇشماي،
كەچۈرۈڭلار ئەھلى دوستلار، يات كوزىچە، ئۇرۇشماي.
قەدىرداىلار ـ قەدىرلىگلەرگە كامىم بولسا يەتمىگەن،
دوستلار ئارا جازالاڭلار، قول قوشتۇرۇپ تۇرۇشماي.
مۇبارەكبات ئەتسەڭلەر خوپ، ئەتمىسەڭلەر ئەركىڭلار،
بۈگۈن شەرتسىز ئورۇنلايمەن، بولسا قانۇق شەرتىڭلار!

ئىزىم قالدى چول ـ باياۋان تاغلىرىدا ئاتمىشىڭ،
ئۇسسۇلۇغۇم قانماي يەتتىم باغلىرىغا ئاتمىشىڭ.
ئاداشسامۇ، ئالدانسامۇ يوللىرىدىن ئاتمىشىڭ،
خېتىم قالدى، ئىشىم قالدى بويلىرىدا ئاتمىشىڭ،
ژۇرۇگۈمدە قارا ھىجران داغلىرى بار ئاتمىشىڭ.
كۈلكىسىدە شائىرەمنىڭ ـ شاتلىغى بار ئاتمىشىڭ!

كۈرگىنىمدىن، كۈرمىگىنىم كوپتۇر تېخى، بەلكىمبا،
ئۇيغۇرۇمغا تەڭلىك تەڭمەي، تەڭشەلمەيدۇ بۇ دۇنيا.
ياشلىرىمدىن ھاسىل بولسا، ئاسىيادا قان دەريا،
ئۇيغۇرستان دۇشمەنلىرىن تۇنجۇقتۇرار بۇ دەريا.
خائىن تاغلار قامالسىدا، قاناتلىرى قايرىلغان،
ئۇيغۇرانە بۇلبۇلۇڭمەن باھارىدىن ئايرىلغان!

ئەرشى ئەلادا پەرىشتىلەر بۇشۇگۈمنى تەۋەتكەن،
«ھەقنى ئېيت!» دەپ، تەڭرىم مېنى شائىر قىلىپ ئەۋەتكەن.
ئىرادىسى ئون سەككىز مىڭ ئالەمنى تەڭ تەۋرەتكەن،
ئۇلۇق تەڭرىم شائىرلارغا ۋەتەن دەردىن يار ئەتكەن.
خۇداسىزلار ـ شائىرلارغا كەڭ جاھاننى تار ئەتكەن.
خۇداسىزلار ـ دانالارنى نادانلارغا خار ئەتكەن!

قىينالساممۇ، ھال ـ دەرت ئېيتىپ نالىمايمەن نامەردتكە،
تاۋلانىدىممەن ئىرادەمنى تاۋلاپ سەۋىر ـ تاقەتكە.

تەكسەممۇ ئار ـ نومۇسۇمنى بايراق قىپ باش پەللەمگە،
ئازاپلايدۇ ئوتمىگىنى ـ ئوز تويۇم ئوز مەلەمدە.
ئارىم تازا، يۈزۈم يۇرۇق كەلدىم پارلاق ـ ئاتمىشقا،
ھەمدۇ ـ سانا، تازىم بىلەن مەدھىيەم خاس يازمىشقا!

ئەسلى يارىم ـ ئوي ـ خىيالىم ئەل ـ ۋەتەندە كۈن ـ تۇنى،
ئاھلىرىمدىن ئاھ ئۇرۇدۇ ئەھلى جاھان بۇلبۇلى.
چېلىنسىمۇ ئاتمىشنىچى باھارىمنىڭ توي كۈيى،
ئاتمىش ژىلدا ئېچىلمىدى ئون گۈلۈمنىڭ بىر گۈلى.
شۇنداقتىمۇ، غالىپلاردىن غالىپ مېنىڭ ئۇمۇدۇم،
مەن ـ مەنسىگەن ژۇرەكلەردىن ـ كۆچلۈك مېنىڭ ژۇرۇگۈم.

كەشپىياتلار ساھىپكارى ـ ئەسلى دانا توخسۇنلۇق،
ئامان بولسا ئانا يۇرتۇم، دارىمايدۇ يوقسۇزلۇق.
كارىزلىرىم ئاتا قىلغان پاكىيانە ئۇيغۇرلۇق،
تاۋلانغاچقا يالقۇنتاغدا شائىر مەن ئەڭ يالقۇنلۇق.
ئالتاي، تەڭرىتاغلىرىدا كامال تاپقاچ ئالتۇنلۇق،
ئىجاتتىمۇ يارىشىدۇ، ماڭا پەقەت باتۇرلۇق!

ئاتمىش باھار، ئاتمىش يازنى سازلاپ كەلدىم، ئاتمىشقا،
ئاتمىش كۈزنى، ئاتمىش قىشنى ئاقلاپ كەلدىم ئاتمىشقا.
قۇش ئۇتەلمەس چېگارىنى ئاتلاپ كەلدىم ئاتمىشقا،
يات قاپلىغان شەھرىمنى تاشلاپ كەلدىم ئاتمىشقا.
قان ھىجراندىن كۈزلىرىمنى ياشلاپ كەلدىم ئاتمىشقا،
ئىمانىمنىڭ تاھارىتىن ساقلاپ كەلدىم ئاتمىشقا!

جوش ئۇرۇدۇ ژۇجۇدۇمنى ئوز ـ ئوزەمگە ئىشەنچىم،
شەھرىيەت ئاسمىنىدا ئايغا يارمەن، ئىشەنسەڭ،
شاتلىغىڭنىڭ ناۋاسىمەن، ژۇرۇگۈمنى چۇشەنسەڭ.
ئوز ـ ئوزەمگە ئىشەنگەچكە، شائىر بولغان ئېكەنمەن.
مەنسەپدارىدىن ئاۋال خەلقىم ئىجاتكارنى، ھۈرمەتلە،
شائىرلارغا بېپەرۋالىق ـ چۇشكەن بىزگە قىممەتكە!

شاتلاندۇرغان، مۇڭلاندۇرغان ئاتمىش يېشىم، مۇبارەك،
مېنى چوڭقۇر ئويلاندۇرغان ئاپپاق چېچىم، مۇبارەك.
ئاتمىشمنى ـ ئاتمىش قېتىم ئەيلىسەم مۇبارەك،
كەمتەرلىگىم كىمگە كېرەك، راس ـ يالغىنى غۇۋادەك.
يىيىپ قويۇپ بار دۇنيامنى بازارغا ئاتمىشنىڭ،
ھېساپ بېرىپ تۇرغاندەكمەن، قازىسىغا ئاتمىشنىڭ!

ئېغىرمىنى ئارتىپ كەلدىم ئاتمىشقا ئەل ـ يۇرتۇمنىڭ.
ناخشىسىنى ئېيتىپ كەلدىم ئاتمىشقا دەرت ـ مۇڭۇمنىڭ.
چىقالمىدىم تېخى نۇرلۇق چوققىسىغا ئويۇمنىڭ،
لېكىن شەكسىز ئىشەن خەلقىم، يېڭىشىغا ئوغلۇڭنىڭ.
ئەيۇبمدىن ئەمەس مېنىڭ، بولمىغىنى يولۇمنىڭ،
كاژ پەلەكنىڭ گەردىشىدىن، كېچىككىنى تويۇمنىڭ!

مۇكاپاتتىن ئەلا ماڭا تەبرىكلىرى مەرتىلەرنىڭ،
قۇرلىرىدا ئەسلەنسەم بەس، خالىسانە خەتلەرنىڭ.
قازىنىدا قاينىغىنىم قاينام ـ قاينام دەرتلەرنىڭ،
ھوددىسىدىن چىققانلىغىم ئەڭ ئۇلۇغ‌ۋار شەرتلەرنىڭ.
ئارزۇلىرى مەنزىلگاھىم تۇرغۇن، ئوتكۇرلەرنىڭ،
ئۇيغۇرلىغى ـ ئىپتىخارىم قەيسەر ئالماسبەگلەرنىڭ!

تەشۋىشىم كۈپ بۇ پانىغا، كىملەر كېلىپ ـ كەتمىگەن؟
يامانلاردىن، ياخشىلار كوپ، مۇرادىغا يەتمىگەن.
مىسرالارغا ژۇرەكلەرنىڭ گەپلىرىنى خەتلىگەن،
شائىرلارغا قايسى نامەرت قۇرال ـ يارات بەتلىگەن؟!
شائىرلارنى قوغدا خەلقىم، زاتى پەسلەر قەستىدىن،
ئويلان خەلقىم، قان ـ ياشلىرىڭ ئاققان شۇلار دەستىدىن!

مۇشكۈللىرىن يېڭىپ تالاي ھاياتىمنىڭ داۋانلىق،
يامانلارغا يامانلىق قىپ، ياندۇرمىدىم يامانلىق.
دەرتىمەنلەرنىڭ مۇڭ ـ زارىغا مۇڭداش بولدۇم داۋاملىق،
بەلكىم، شۇڭا ئاتمىش ياشقا يەتكۈزگەندۇ، خۇدايىم،
ئاتمىش ژىلدا گۈللىگەندەك مۇھەببىتىم باشقىدىن،
ئاتمىش ياش جوپ قايتتى گويا، ئوتۇپ كەتكەن ياشلىغىم!

ئەكرەم سادىروۋ

جۇلمەرىگەن مۇھەببەت
(باللادا)

يولۇڭ چۈشۈپ بېرىپ قالساڭ شەھەرگە،
بازار قاينىاق، بازار قاينىاق ھەر يەردە.
پەقەت توخۇ سۈتىنىڭلا باشقىسى،
تېپىلمىدۇ ئىزدەپ قالساڭ ئەكەردە.

ئەينە شۇنداق كوچىلاردا تەمتىلەپ،
مومايى كېلەر نەۋرىسىنى يېتىلەپ.
تونۇپ قالدى چەتتە تۇرغان بىر بوۋاي،
ـ خۇشىنەم! ـ دېدى ـ
ژۇرىكى ئوينىاپ دۈپۈلدەپ

ـ مۇسرەت! ـ دېدى مومايى ئاڭا ئېسىلدى،
ھەسرەت بىلەن قوچاغلىشىپ كورۈشتى.
ئونتىغاندى ھەر ئىككىسى ھەممىنى،
ناشىقلار ددل چوكۈلدۈشۈپ سويىشتى.

خۇددى شۇ چاغ چاقماق چېقىپ ئوتكەندەك،
تەڭسىز قىسمەت شۇ ۋاقىنى كۈتكەندەك.
ياشلىغىنى بىر دەقىقە ئەسلەشتى،
تۇرغان يېرى ئارام بەخش كۈلشەندەك.

رەئىس ئېيدى قىز دادىسى شۇ پەيتتە،
ياقتۇرماتتى شۇڭا ئىشچى مۇسرەتنى.
چەكلەپ ژۇرۇپ كورۈشتۇرمەي خۇشنەمنى،
ژۇمران دىلغا سالغان ئېيدى ھەسرەتنى.

بىر كېچىدىلا يوقالغاندى ئۇ «قېچىپ»،
مەشۇغىنى زار ـ زار قىلىپ ژىغلىتىپ.
ئادرېسىنى بىلەلمەستىن نەچچە ژىل،
ئوتكەن ئېيدى قىز ژىغىدا تېلىقىپ.

مانا كەلدى مومايى ـ بۇۋاي ھوشىغا،
ئاجىراشتى بىر ـ بىرىدىن بەك زورغا.
مۇھەببەتنىڭ قالغان ئېكەن ئۇچقۇنى،
ئايلانغاندەك بولۇپ قالدى يانغىنغا.

خۇشنەم مومايى سۇراپ قالدى بىر چاغدا،
ـ نەگە كەتتىڭ؟
ـ كەتكەن ئېدىم تىڭ دالاغا.
ـ ئەشۇ رەئىس دادىڭدىن،
قوققان ئېدىم قويارمۇ دەپ بالاغا.

ـ بىلەر ئېدىم يوق ئەزىلدىن جۇرئىتىڭ،
ئۇزاق بىلەن يوقالغان ھەم ھىممىتىڭ.
بىراق سويگۇ ئارام بەرمەي قەلبىمدە،
ياشاپ كېلەر، ئېشىپ يەنە قىممىتىڭ.

مومايى كەتتى نەۋرىسىنى يېتىلەپ،
بارار ئېدى ئىككى مورە تىتىرەپ.
يېشى چۈشەر ساقىلىغا بوۋاينىڭ،
ئاھ، قالغاچقا مۇھەببەت جۇلمەرەپ.

بەزىلەر

ئوچى مەن! ـ دەپ ماختىنار،
تۇتالمايدۇ چۈننى.
«پالۋانلىغىن» دام قىلار،
يوتكەلمەستىن چىننى.

ئالجىپتۇ دېمە

كوزلىرىڭ قەلبىمنى تارتىدۇ جېنىم،
سېخىرلىق كۈچلىرىڭ بارمىدۇ سېنىڭ.
قەھرىغان شائىرنى ئالجىپتۇ دېمە،
سېنىلا ياختۇرار ژۇرۇكسم مېنىڭ.

توي مۇبارەك

بۇكۈن يارکەنت شەھىرىدە،
چوڭ خۇشاللىق توي بوپتۇ.
ژىراق، يېقىن جايلاردىن،
ئەل، ئاغىنە ـ دوست كەپتۇ.

ئىپەك يولى شانلىق يول،
دەيدۇ ئۇنى بىلگەنلەر.
ياخشىلىقنى كوڭلىگە،
پۈكۈپ سەندىن ئوتكەنلەر.

يارکەنت شەھىرىم بەك قىسقا،
تاريخىڭ بار بىراقتا.
چوڭ شەھەردەك قىپكەتكەن،
ئىشلىرىڭ بار تاريختا.

شۇڭا سېنىڭ ھۇر داڭقىڭ،
كەتكەن تاراپ ژىراققا.
ئۇرۇش ـ تېچ ئەمگەكتە،
غالىپ شانلار قوچاقىغا.

يارکەنت شەھىرىم مۇبارەك،
قوتلۇق بولسۇن تويىڭىز.
سىزگە سالام خەت يازدى،
تارازدىكى ئوغلىڭىز!

گۈللەن يارکەنت شەھىرىم،
پارلاق ھايات ئالدىڭدا.
راھەتنى ئەمگەكنىڭ،
كورگەن ھەر كىم ئالدىڭدا!

ۋەتەن مۇھەببىتى

ۋەتەن سەنسىز كۈنۈمنى،
تاڭ ئاتمىغان تۇن دەيمەن.
قانىتى يوق بىچارە،
ئۇچالمىغان قوش دەيمەن.

ۋەتەن سېنى ئويلىماي،
ئوتكەن كۈنۈم يوق مېنىڭ.
سەندەك بۇيۇك باش پانام،
بۇ دۇنيادا يوق مېنىڭ.

ۋەتەن شان شوھرىتىم،
سەندىن بەختىم ھۇر ئېكەن.
سەنسىز ئوتكەن كۈن بولسا،
باھارى يوق قىش ئېكەن.

ۋەتەن ئادەم زاتى ئۈچۈن،
جەننەت كەبى جاي ئېكەن.

شۇ جەننەتتە ياشىساڭ،
ئارمان ئىشىڭ ھەل ئېكەن.

ياشىماقنىڭ ھۇر ئازات،
ئاچقۇچى ۋەتەن ئېكەن.
ۋەتەن ئۈچۈن كۈرەشكەن،
ئىمانلىق ئىنسان ئېكەن.

ۋەتەن، خەلقىن ئويلىماي،
ژۇرگەنلەرمۇ يوق ئەمەس.
ئۇنداقلارنىڭ ھاياتى،
ئادەملىككە خاس ئەمەس.

ئەخمەتجان رەخمۇت

تېپىشماقلار

كوك بوخچىدا كوپ گۈرۈچ،
تۇرار ئاپپاق پارقىراپ.
تاڭ يورۇشى بىلەنلا،
غايىپ بولار ئالدىراپ.
(ئېغىز)

ئاپپاق سىلىق بەدىنى،
رەڭدار ھوسنى جامالى،
بېشىدا ئاق قالپىغى،
دۇمبىسىدە ساپىغى.
قۇيساڭ ئەگەر قاينىق چاي،
ساقلاپ بېرەر سوۋۇتماي.
(چاينىك)

تېشى سىرلاقلىق،
ئىچى مىخلاقلىق.
(ئامبار)

كەل دېسە كەلمەيدۇ،
كەلمە دېسە كېلىدۇ.
(چېمىن ھېيىقى)

ئىككى ئوستەڭگە سۇ كەلدى،
بەش ئادەم ژۇگەرەپ چىقتى،
ئىككىسى قاشلاپ تۇردى،
ئۈچى قاراپ تۇردى.
(ئادەم بىلەن ھەيۋان)

ئۇزى كىچىك ئۈز بالا،
كۆكلى - كوكسى توق بالا،
مولدۇرلۇتۇپ كوزىنى،
قىلالمايدۇ سوزىنى.
تەققى - تۇرقى سويۇملۇك،
سېتىۋالساق بىز ئۇنى.
(ھەيكەل)

قەۋەت - قەۋەت بەك ھەيۋەت،
ھەر قەۋىتى لىق شەربەت.
(لۇغەت)

تېنى يوق، كوزى يوق،
ئەڭ ژۇگاشتۇر، ئەڭ يامان،
ئارزۇيۇڭغا يەتكۈزەر،
تۇتساڭ سېنى ئولتۇرەر.
(ھېكايە)

ئاغزىدا يۈزلەپ چىشى،
بىرنى ئىككى قىلماق ئىشى.
(ئەرە)

ئۇزى مۇچتەك،
قۇيرۇغى نوغۇچتەك.
(ھەسىيە)

قۇلىغى قۇيرۇغىدا،
ئۈچىيى قوساق تېشىدا،
ئۈرۈپ قويسا سايرايدۇ،
دوست قولىدا يايرايدۇ.
(ئەينەك)

چىرايلىق بىر گۈل ئېكەن،
باغدىن ئوسۇپ چىقمايدۇ.
ئېچىلمايدۇ ھەر قاچان،
ھەممە ئۇنى ماختايدۇ.
(ھېچ ئىچىمىسە)

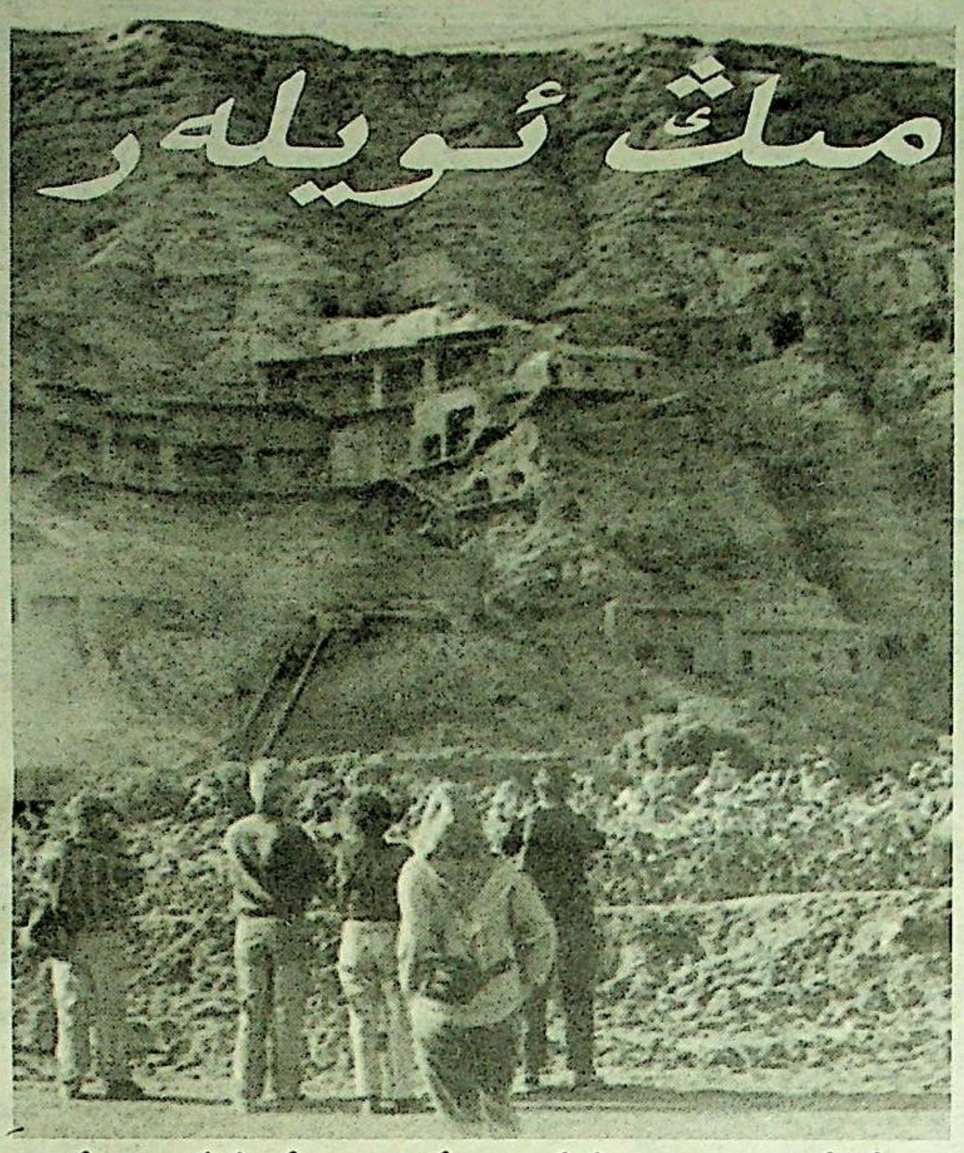
لايدىن ياسلىپ ئوتتا پىشاركەن،
قىزىل، سېرىق، كوكمۇ چىقاركەن.
ئۇنىڭ بىلەن كىشىلەر سالار ئىمارەت،
ئۇ زادى نېمە؟ كىم ئەسكە ئالار؟
(چىنە)

ئاق كىگىز، ئاپپاق كىگىز،
لەيلەپ ژۇۋەر پەلەكتە.
پۈت - قولى يوق - جېنى يوق،
بەزەن ئۇخلار چىلەكتە.
(ئۇخلاش)

قارا - قارا باشلىرى
يوقتۇر كوزى، قاشلىرى.
ئەگەر قاپقا سۈركسەڭ
ئوتتىن بولۇر چاچلىرى.
(گۈرۈچ)

شۇنداق يوغان مۇشتەك بار،
تاماكسى تاش قارا.
ساپ ھاۋانى سۈمۈرەر،
چىققان ئىسى بەك تولا.
قىشتا باردۇر ھەر ئويدە.
(پەچە)

مىلك ئويلەر

نالە قىلماقتا

كۇچادا جۇڭگو كۇزەل سەنئەت جەمئىيتى تەشكىللىگەن ئىپەك يولىنى تەكشۈرۈش ئومىكىدىكىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ قالدۇق. نامەلۇم ھەيەلىك پارتكوم تەشۋىقات بولۇمىدىكىلەر بىز - خۇئەن ئولكىسى قەرەللىك ژۇرناللارنى تەكشۈرۈش ئومىكىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە قەدىمكى كۇسەن دولىتىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى سەنئىتىنى ئەكسكۇرسىيە قىلىشقا تەكلىپ قىلدى.

- بىزدە سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن ئىككى مىلىڭ ئوي بار: بىرى، جۇڭگودىكى ئەڭ قەدىمىي سىم - سىم مىلىڭ ئويى، يەنە بىرى، تاڭ راھىبى شۈەنزاڭ سايا‌ھەت قىلىپ ئوتكەن قۇمتۇر مىلىڭ ئويى، - دېدى تەشۋىقات بولۇمىنىڭ باشلىغى.

مىلىڭ ئوي. بىرىسى ئەڭ قەدىمكى، بىرى مەشھۇر. ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى بۇ ئىككى ئومەكتىكىلەر تەشۋىقات بولۇمى باشلىغىنىڭ تونۇشتۇرۇشىنى ئاڭلاپ، خۇشاللىقتىن سەكرىشىپ كەتتۇق.

كۇچا مەدەنىيىتى پەقەت قەدىمكى كۆسەن ناخشا - ئۇسۇلىنىڭ مەشھۇرلۇغى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى ئىلگىرىلا بۇ يەردە پورەكلەپ ئېچىلغانلىغى بىلەنمۇ داڭلىق ئىدى.

كۇچا ئەسلىدە ئۇيغۇرلار دىيار‌دىكى كۇسەن دولىتى ئىدى. كۇسەن دولىتىنىڭ پادىشاھسى بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ مىڭدىي دەۋرىدە بۇددا دىنى ھازىرقى ش‌ئۇئار غا تارالغان. كۇسەن دولىتى ئاۋال نۇرغۇن ھەشمەتلىك ساڭرام مىلىڭ ئويلەرنى ياسىغاندى. مىلادى 7 - ئەسىرگە كەلگەندە كۇسەندىكى ساڭراملار 100 دىن، راھىب - بېكسونلار 5 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن.

ماشىنا قاتاس چوللۇكتە چايقىلىپ ژۇرۇپ، 2 سائات ماڭغاندىن كېيىنلا ئاندىن 48 كىلومېترلىق ئوڭغۇل - دوڭغۇل تاغ يولىنى بېسىۋىدۇق، ئېقىن بويىدىكى سىم - سىم مىلىڭ ئويى كوز ئالدىمىزدا زاھىر بولدى.

نامدا مىلىڭ ئوي دېيىلگىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە ئاران 52 لا كېمىر قاپتۇ. ئەتراپقا سەپ سېلىپ قارىسام، 9 كېمىر شالاڭ ئوسكەن ياۋا گىياھ ۋە يۇلغۇنلارنىڭ ئارىسىدا يوقىلىش گىردائىدا مۇڭلىنىپ يېتىپتۇ.

بۇ كېمىرلەر مىلادى 2 - ئەسىردىن 4 - ئەسىرگىچە - جۇنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە قېزىلغان. ئۇلاردىكى رەڭلىك تام رەسىملىرى قالدۇقلىرى، رەسىملەنگەن قۇرۇلمىلىرى ئېپتىدائىي شەكىلدە بولۇپ، سىزغىلىرى شوخ، پېرسونا‌ژلىرى ئەركىن ئىدى. رەسىملەردىكى يالىڭاچ ئايالالار بىلەن قۇياش ئىلاھى، ھەر خىل بۇددا ھېيكەللىرى، يارالمىش قىسىملىرى ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمقى مەدەنىيىتى بىلەن كۇسەن مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلاشمىسى ئېكەنلىكى كۆرۈنۈپلا تۇراتتى.

ھايەت - ھۆيەت دېگۈچە 6 كېمىرنى ئايلىنىپ بوپتۇق. بىراق مۇكەممەل ساقلانغان تام رەسىملىرىدىن بىرسىمۇ تۇچرىمىدى. خىيال بىلەن بېشىمنى كوتۇرۇپ قارسام، ئېگىز ھەم يوغان بىر تاشقا ئېگىزلىگى تەخمىنەن بەش جاڭ، كەڭلىگى تەخمىنەن ئىككى جاڭ كېلىدىغان بىر تاش تەكچە ئويۇلغان بولۇپ، ئىچى قۇپقۇرۇق، ھەممىلا يېرىدىن چېپىلغان زەخمە ئىزلىرى چىقىپ تۇرۇپتۇ.

شۇ يەرلىك كىشىلەردىن سورىۇبدىم، ئۇلار:

- كېرمانىيەلىك لوكلارنىڭ ئىشى بولمامدۇ، - دېدى كەيپى ئۇچقان ھالدا.

تونۇگۈنكى خۇشاللىغىم غايىپ بولغاندەك ئەتىسى مەملىكەت بويىچە 1 - تۇركۈمدىكى نوقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئورنى - قۇمتۇر مىلىڭ ئويىگە بارماقچىدۇق. بەلكى ئۇيەردىكى ئەھۋال كىشىنى خۇشال قىلمىغۇ ھەقچان، دەپ ئويلىدىم.

بۇددا دىنى غەربىي يۇرتقا تارالغاندا، كۇسەن دولىتىنىڭ پادىشاھسى ئوكەن دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغاقلىرىدا ساڭرام سالدۇرۇپ، مىلىڭ ئويلەرنى قازدۇرغاندى. بايدىكى قىزىل مىلىڭ ئويمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ئاپىرىدە قىلىنغاندى.

شۇەنزاڭنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «بۇيۈك تاڭ دەۋرىدە غەربىي يۇرتقا قىلىنغان سايا‌ھەت خاتىرىسى» دە، كۇسەندە بىر خارابە شەھەر بارلىغى تىلغا ئېلىنىپ: «خارابە شەھەرنىڭ شىمالىدىن 40 نەچچە چاقىرىم نېرىدا بىر دەريا بار. دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدە سامكارامالار بار بولۇپ، نامى جاۋخۇسى، شەرىق ۋە غەربكە دەپ ئىككىگە ئايرىلغان. بۇتلار كىسىم - كېچەك ۋە زىبۇ - زىننەتلەر بىلەن جابدۇنغان بولۇپ، بۇنى ئادەملەرنىڭ قىلغىنىغا كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ» دەپ قەيت قىلىنغان. بەزى ئىلىملار شۇەنزاڭ تىلغا ئالغان جاۋخۇسى ساڭرامى قۇمتۇر مىلىڭ ئويى شۇدۇر، دەپ قارايدۇ. «لياڭ دەۋرىدىكى راھىب - كالانلار تەزكىرىسى. كۇمارا‌جىۋانىڭ تەرجىمەھالى»- دىكى چول ساڭرامى بىلەن «دەريا تەپسىراتى ئىزاھلىرى »دىكى چول ساڭرامى تاشكەمىر ساڭراملىرىنى كورىستىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىرخىل نامىنىڭ ھەرخىل شەكىلدە تەرجىمە قىلىنىشىدۇر.

قۇمتۇر خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچىدا ئوخشاشلا «قۇملۇقتىكى تۇر» دېگەنلىك بولىدۇ. بىز پاراڭ بىلەن ئوكەن دەريانىڭ شەرقىي قىرغىغىنى بويلاپ، ئۇزۇنغا سوزۇلغان تار ھەم ئۇزۇن جىلغىدىكى تاشكەمىرلەرگە كەپ قالغاندۇق. بۇ يەردە نە شۇەنزاڭ تەسۋىرلىگەن دەريانىڭ ئىككى قاسنىغىدىكى سامكارامالار، نە قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۇر دېگەنلەر كوزگە چېلىقماتتى.

بۇگۈنكى كۇندە دەريانىڭ شەرقىي قىرغىغىدا ساقلىنىپ قالغان تاشكەمىرلەردىن ئاران 58 لا قاپتۇ. نومۇر سېلىنغان 110 تاشكەمىرنىڭ يېرىمى قالماپتۇ.

يېمىرىلىپ چۈشكەن كەمىرلەرنىڭ تاملىرى ئوكەن دەريا‌سىنىڭ شەرقىي، غەربىي قىرغاقلىرىدا ھە دېسىلا كوزگە تاشلىنىپ تۇرىدىكەن. ئۇلار قاقاسلىشىپ ئەسلى ھالىتىنى يوقىتىپتۇ. سۇ ئېلىكتر ستانسىيەسىنىڭ چوڭ توسمىسىدىكى دەريا سۇيى تۇ‌ڭ‌لۇقىدىن ئېقىپ چىققان سۇ ئۇنىڭ ئىككى قىرىغا تاشقىنلاپ، ئەگىرى - توقاي ھاسىل قىلىپ، ئىككى قىرىغا كەڭ كولىمدا تارقالغان. بۇ سۇ ئېقىمى ئاستا بولغاچقا، ئۇنىڭ ئاستىدىكى قۇملۇق قاتلامدىكى ئاھاك ماددىسى سۇدا ئېرىپ كېتىپ، ئۇ يەرلەردە ئاھاك ماددىسى ئاز قالغان. شۇڭا ئۇ يەرلەردىكى قۇملۇق قاتلام ئاستا - ئاستا ئۇيۇشۇپ قېتىپ قالغان.

يېڭى ھايات

Йеңи һаят

2003
ژىل
سېنتەبىر
№7
(4165)

جۇمھۇرىيەتلىك ئىجتىمائىي ـ سىياسىي گېزىت. 1970 ـ يىلى 1 ـ يانۋاردىن باشلاپ چىقىۋاتىدۇ

پارلامېنت

يەر كودېكسى قوبۇل قىلىندى

قازاقستان پارلامېنتى سېسىيەسىنىڭ ئاخىرلىشىشىغا ساناقلىق كۈنلەر قالدى. ئەتە مالىم، دېپۇتاتلار قالغان ۋاقىتنى مۇمكىن قەدەر ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشنى قارار قىلغان بولسا كېرەك. يېقىندا پارلامېنت پالاتىلىرىنىڭ بىرلەشكەن مەجلىسى بولۇپ ئوتتى، ئۇنىڭدا مەملىكەت پرېزىدېنتىنىڭ يەر كودېكسى بويىچە پىكىرلىرى قارالدى، شۇنداقلا كونستىتۇتسىيە كېڭىشىنىڭ (ك ك) ھەر ژىللىق مەلتۇبى قارالدى.

شۇنداق قىلىپ، نۇرغۇن مۇھاكىمە ۋە تۆزىتىشلەردىن ئوتكەن يەر كودېكسى قوبۇل قىلىندى. يېڭى قانۇننى دولەت رەھبىرى ئىمزالىدى. دېپۇتاتلار پرېزىدېنت تەرىپىدىن قانۇن لايىھەسىنىڭ 9 ماددىسى بويىچە قىلغان پىكىرلىرى ۋە تۆزىتىشلىرى ئۈچۈن ئاۋاز بەردى.

كونستىتۇتسىيە كېڭىشىنىڭ ژىللىق مەكتۇبى

پالاتىلار مەجلىسى كۈن تەرتىۋىنىڭ 2 ـ مەسىلىسى بويىچە كونستىتۇتسىيە كېڭىشىنىڭ رەئىسى يۇرىي خىتىرىن سۆزگە چىقتى. ئۇ دېپۇتاتلارغا كونستىتۇتسىيە كېڭىشىنىڭ ھەر ژىللىق مەكتۇبى ئۇنىڭ پائالىيىتى توغرىلىق ھېساۋات بولماي، بەلكى پارلامېنتنى خەۋەردار قىلىشنى كۆزدە تۇتىدىغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئوتتى.

ئەندى مەكتۇبنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، مەملىكەتتە كونستىتۇتسىيە قانۇنلىرىغا رىايە قىلىشتا مەسىلە يوق. بىر دەقىقىدىلا ئەمەلىياتتا ھەممە نادىر قانۇنغا ئىتائەت قىلغۇچىلارغا ئايلانغان. مەملىكىتىمۇ بارلىق ئىشلار ئاساسىي قانۇننىڭ تەلەپلىرىگە تولۇق رىايە قىلغان ھالدا ئىلىپ بېرىلۇۋاتقاندەك. يۇ. ختىرىننىڭ تەكتلىشچە، ئوتكەن ژىلى قازاقستان جۇمھۇرىيىتىدە ھوقۇق سىياسىتىنىڭ كونسېپسىيەسى ماقۇللانغان. قازاقستان خەلقلىرى ئاسامبلىيەسىنىڭ يېڭى ستراتېگىيەسى تەستىقلەنگەن. دائىمىي ھەرىكەت قىلىدىغان كېڭەش قۇرۇلغان. ئىنسان ھوقۇقلىرى بويىچە ۋەكىل تايىنلانغان.

ئەندى ئايرىم كامچىلقلارمۇ يوق ئەمەس... كونستىتۇتسىيە كېڭىشى رەئىسىنىڭ تەكتلىشىگە قارىغاندا، پۈخرانىڭ كونستىتۇتسىيە ھوقۇقلىرىنى كۆزدە تۇتىدىغان قانۇنلارغا خىلاپلىق قىلىشلار، ئەمگەك مۇناسىۋەتلىرى، شۇنداقلا جىنايى ئىشلار ساھاسىدا كۆپرەك يول قويۇلماقتا. ئالدىن ـ ئالا تەرگەۋ قىلىش ۋە ئېنىقلاش ئورگانلىرىنىڭ پائالىيىتىدە قانۇنلارغا خىلاپلىق قىلىنغانلىقى توغرىلىق ھەر تورتىنچى مۇراجىئىتنى ئىسپاتلانماقتا. پاش قىلىنغان ئىختىسادىي جىنايەتلەر، پارىخورلۇق، لوكچەك ئىنك ئوخشاش قىلمىشلار سانى كۆپەيگەن.

سۈرەتتە: ئۇرۇش ۋە ئەمگەك ۋېتېرانلىرى تەلەپەت ئىسپاقوۋ بىلەن رەخمىدىن مۇسايېۋ. ئۈچقۇن قۇربانىنىيازوۋ چۈشەرگەن سۈرەت. قاراغالى يېزىسى، جامبۇل ناھىيەسى.

قىسقا خەۋەرلەر

يېقىندا دولەت رەھبىرى جۇمھۇرىيەت پارلامېنتى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان قازاقستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر كودېكسىنى ئىمزالىدى. كودېكس يەر مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەشنىڭ ھوقۇق ئاساسلىرىنى بەلگۈلەيدۇ. دەسلەپكى قېتىم يېزا ئىگىلىگى مەخسۇسلىكى يەرلەرنى فېرمېر ئىگىلىگىنى ژورگۈزۈش ئۈچۈن ئايرىم شەخسلەر بىلەن مەھكىمىلەر ـ گە خۇسۇسىي مۈلۈك سۈپىتىدە سېتىش ئىمكانىيىتىمۇ كوزدە تۇتۇلۇۋاتىدۇ.

* * *

ئالمۇتىدا، جۇمھۇرىيەت مەيدانىدىكى مۇستەقىللىق مەمورىالى يېنىدا جەنۇبىي پايتەخت ھەربىي ئوقۇش ئورۇنلىرىنى تاماملىغان ياش لېيتېنانتلارنى ھەربىي قىسملارغا ئۇزىتىش مەراسىمى بولۇپ ئوتتى. تەنتەنىلىك مەراسىمغا مەملىكەت پرېزىدېنتى ـ جۇمھۇرىيەت قوراللىق كۈچلىرىنىڭ ئالىي باش قوماندانى نۇرسۇلتان نازارباېۋ ئىشتىراك قىلىپ، ياش ئوفىتسېرلارنى تەبرىكلىدى، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋار ھاياتىغا مۇۋاپىقىيەت تىلىدى.

* * *

روسسىيە بىلەن قازاقستان پرېزىدېنتلىرى ۋلادىمىر پۇتىن بىلەن نۇرسۇلتان نازارباېۋ ئىككىسى تەشەببۇسىغا بېنائەن ئوتكۈزۈلۈۋاتقان قازاقستاننىڭ روسسىيەدىكى ژىلى دائىرىسىدە ئالمۇتا ۋىلايىتىنىڭ رەسمىي دېلېگاتسىيەسى موسكۋا ۋىلايىتىدە بولدى. دېلېگاتسىيەگە ئالمۇتا ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى شالباي قۇلماخانۇۋ رەھبەرلىك قىلدى. مەزكۇر سەپەر دائىرىسىدە بىر توپ تىجارەتچىلەر ئالاھىدە پروگراما بويىچە سانائەت، يېزا ئىگىلىگى كارخانىلىرىنى زىيارەت قىلدى. سۆيىنباي نامدىكى ئالمۇتا ۋىلايەتلىك فىلارمونىيەنىڭ ئارتىستلىرى چوڭ كونسېرت پروگراممىسىنى كورسەتتى.

خەلق ئارا ھەمكارلىقنى مۇستەھكەملەش ۋە بېخەتەرلىكنى تەمىنلەش يوللىرىنى بىرلىشىپ ئىزدەش

يېقىندا ئالمۇتىدا قازاقستان پرېزىدېنتىنىڭ ۋە ناتو باش كاتىبىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شىمالىي ئاتلانتىكا شېرىكلىكى كېڭىشىنىڭ «مەركىزى ئاسىيەدىكى رېگونال بېخەتەرلىككە بولغان خۇۋۇپ» دېگەن خەلق ئارا كونفېرېنسىيە بولۇپ ئوتتى. قازاقستان بېخەتەرلىك كېڭىشى، قازاقستان جۇمھۇرىيىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگى، ناتونىڭ خەلق ئارا كاتىباتى، شۇنداقلا تاشقى سىياسەت ۋە تەھلىل مەركىزى مەزكۇر كونفېرېنسىيەنىڭ ئۇيۇشتۇرغۇچىلىرىدىن بولدى.

مەزكۇر چارە ـ تەدبىرنىڭ رەسمىي مەخسىتى مەركىزىي ئاسىيە رېگونى مەملىكەتلىرى ئالدىدا تۇرغان يېڭى خۇۋۇپلارغا قارشى كۈرىشىشتە خەلق ئارا ھەمكارلىقنى مۇستەھكەملەش ۋە بېخەتەرلىكنى تەمىنلەش يوللىرىنى بىرلىشىپ ئىزدەشكە بېغىشلاندى. دولەت رەھبىرى نۇرسۇلتان نازارباېۋ كونفېرېنسىيە ئىشتىراكچىلىرىغا يوللىغان تەبرىك خېتىدە: «دولەت چېگارىلىرىنى ئېتىراپ قىلمايدىغان خەلق ئارا تېررورىزم، دىنىي ئېكستىرېمىزم، زەھەرلىك چېكىملىكلەر تىجارىتى، كەڭ مىقياستكى جىنايەتچىلىك خۇۋۇپلىرىنىڭ خاراكتېرى ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ بىرلەشكەن چارىلىرىنى ئىشلەپ چىقىشنىڭ ئىنتايىن زورۇرلۇغىنى ئىشنەرلىك ھالدا ئىسپاتلىماقتا»، ـ دەپ تەكتلىنىدۇ.

كونفېرېنسىيەنىڭ ئىشىغا قازاقستان بېخەتەرلىك كېڭىشىنىڭ يېڭى كاتىبى بۇلات ئۇتەموراتوۋنىڭ ئىشتىراك قىلغانلىغى دىققەتكە سازاۋەردۇر. ئۇ سۆزگە چىقىپ، قازاقستان يېڭى قۇرال يەتكۈزۈپ بېرىش، ئوپېراتىۋ ئەخبارات بىلەن تالمىشىش، شەمەي يادرو پولىگونى تۇرغۇنلىرىنى داۋالاش ئوخشاش مەسىلىلەردە ناتو بىلەن ھەمكارلىشىش نىيىتىدە ئىكەنلىگىنى تەكتلىدى.

كونفېرېنسىيەدە ناتو باش كاتىبىنىڭ سىياسىي مەسىلىلەر بويىچە يارەمچىسى گېيۇنتېر ئالتېنبۇرگ سۆزگە چىقتى. ئۇ مەركىزىي ئاسىيە رېگونى ئالدىدا تۇرغان خۇۋۇپلارنى تەكتلەپ، كونفېرېنسىيە ئىشتىراكچىلىرىنى تېخمۇ كەڭ دائىرىدە ھەمكارلىشىشقا چاقىردى. ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا تاشقى چېگارىلارنىڭ بېخەتەرلىگىنى تەمىنلەش ئۈچۈن نازارەت تۈزۈمىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈشنىڭ زورۇرلۇقىنى توغرىلىق ئاتاپ كورسەتتى.

كونفېرېنسىيەنىڭ ئاساسىي قىسمى يېپىق ئىشكىلەر ئىچىدە ئوتتى، ئۇنىڭغا ژۇرنالىستلارنى كىرگۈزمىدى. دوكلادچىلار سۆپىتىدە ئاساسىي جەھەتتىن قازاقستان ئېكسپېرتلىرى ۋە كۈچ تارماقلىرىنىڭ ۋەكىللىرى سۆزگە چىققانلىغى دىققەتكە سازاۋەردۇر. بۇنىڭدىن چەت ئەللىك دېلېگاتلار قازاقستانغا ئەخبارات بىلەن ئورتاقلىشىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئەخبارات ئېلىش ئۈچۈن كەلگەن، دەپ خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىن.

ئاخىرقى ۋاقىتلاردا مەركىزىي ئاسىيەدىكى بېخەتەرلىك ماۋزۇسى خېلە دەرىجىدە ئامىمۇيىلاشتى، ئەندى بۇ ماۋزۇغا بېغىشلانغان چارە ـ تەدبىرلەر خېلىلا مۇنتەزىم رەۋىشتە ئوتكۈزۈلۈۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن بىزنىڭ رېگون ناھايىتى دىققەت بىلەن ئۇگىنىلمەكتە ۋە بىرەر توقۇنۇش يۈز بەرگەن تەغدىردە، ئاۋغانستاندا بولغىنىدەك، ئۇنىڭغا تەييارلىقسىز قالماسلىق كوزدە تۇتۇلماقتا، دېگەن تەسىرات پەيدا بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، مەركىزىي ئاسىيەدىكى ئىنتايىن نۇرغۇن تەبىي بايلىقلار ئاللىقاچان ھەر خىل دولەتلەرنىڭ ۋە چوڭ خەلق ئارا شىركەتلەرنىڭ مەنپىەتلىرى توقۇنۇشىدىغان جايغا ئايلاندى. قازاقستانغا ئەڭ سەز ھالدا بۇ كۈرەشنىڭ مەركىزىدە بولۇشقا توغرا كەلمەكتە. ناتو، شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى ئوخشاش تەشكىلاتلارنىڭ دائىرىسىدە زىچ ھەمكارلىشىش قازاقستانغا مەركىزىي ئاسىيە رېگونىدا يۈز بېرىۋاتقان گېوسىياسىي جەريانلارنىڭ ئوبيېكتى ئەمەس، بەلكى ھەرىكەتلەنگۈچى سۈبيېت بولۇشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

«ئانا يۇرت» رومانى «گۈلزار» مۇكاپىتىغا سازاۋەر بولدى

2003 ـ ژىلى «تارىم» ژۇرنالىنىڭ 2 ـ سانىنىڭ قوشۇمچىسى «قەلەمكەشلەر» كەزىتىنىڭ فېۋرال سانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: 2002 ـ ژىلى 26 ـ دېكابىردا ئۇرۇمچىدە يېڭى ئەسىر ئۈيغۇر ئەدەبىياتى «گۈلزار» مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ مۇكاپاتلاش ژىغىنى ئوتكۈزۈلدى. بۇ مۇكاپات تۇنجى قېتىم زوردۇن سابىرنىڭ «ئانا يۇرت» ناملىق رومانى بىلەن يازغۇچى خالىدە ئىسرائىلنىڭ «تۇنتاس شەھەر» ناملىق ھېكايە، پوۋېستلار توپلىمىغا بېرىلدى.

ش ئۇ ئار يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، «گۈلزار» مۇكاپاتىنىڭ باھالاش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى مەمتىمىن ھوشۇر ژىغىن ئەھلىگە «گۈلزار» مۇكاپاتى باھالاش كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىك گرۇپپىسىنىڭ تاپشۇرۇغىغا ئاساسەن، بۇ قېتىمقى مۇكاپاتقا ئەسەر تاللاش ئەتىجىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇردى. 2002 ـ ژىلى 10 ـ ئوكتەبىردە باھالاش كومىتېتىنىڭ 4 ـ قېتىملىق ژىغىنى چاقىرىلغان. ژىغىندا باھالىغۇچىلارنىڭ ئالدىغا ھەر قايسى ئەسەرلەر بىلەن يەنە ھەر قايسى ئەسەرلەر بويىچە ئوتكۈزۈلگەن 2000 ـ 2001 ـ ژىللىرى ئېلان قىلىنغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىزىملىكى توغرىلىق يۇلغان. شۇ ئاساستا بۇ قېتىمقى باھالاشتا نۇرغۇن تالاش ـ تارتىشلاردىن كېيىن 6 نامزات ئەسەر كورسىتىلگەن.

ش ئۇ ئار يازغۇچىلار جەمئىيىتى 15 ـ دېكابىرغىچە بولغان ئىككى ئايغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ش ئۇ ئار ھەر قايسى ۋىلايەت ـ ناھىيەلىرىدىن، جەمئىيەتتىكى ھەر ساھا ھەر قاتلام كىشىلىرىدىن بولۇپ، جەمئى 2021 پارچە خەت ئالغان. باھالاش كومىتېتى 16 ـ دېكابىردا 5 ـ قېتىملىق ژىغىن چاقىرغان. خەت ـ چەكلەر نەق مەيدانىدا ئېچىلىپ، تىزىملىغا ئېلىنغان. نۇرغۇن ئويلىشىلار، كەسكىن مۇنازىرىلەردىن كېيىن بۇ قېتىمقى ژىغىن ئاخىرىدا يوشۇرۇن ئاۋاز بېرىش ئۇسۇلى بىلەن ژۇقارقى 6 نامزات ئەسەر ئىچىدىن مۇكاپاتلاشقا تېگىشلىك 2 ئەسەرنى تاللاپ چىققان.

مەمتىمىن ھوشۇر مەرھۇم يازغۇچى زوردۇن سابىر بىلەن يازغۇچى خالىدە ئىسرائىلنىڭ مۇكاپاتقا ئېرىشكەنلىگىنى ئېلان قىلغاندا گۈلدىراس ئالقىش ساداسىدا ئۇزاققىچە بېسىلمىدى. غوجاخان ھاكىموۋ مەرھۇم يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ گۈۋاناما ۋە مۇكاپات سۈممىسىنى يازغۇچىنىڭ ئوغلىغا تاپشۇردى.

ئاتاقلىق ئۈيغۇر يازغۇچىسى زوردۇن سابىر «ئانا يۇرت» تىرىلوگىيەسى بىلەن يېڭى زامان ئۈيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇنەۋۋەر سەھىپە ئاچتى. بۇ تارىخىي رومان «شىنجاڭ خەلق ئەشرىياتى»، «ياشلار ـ ئوسمۇرلەر» ئەشرىياتلىرىدىن 10 مىڭلاپ تىراژ بىلەن نەشر قىلىندى. بۇ ئەسەر ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقىچە مەڭگۈ ياشايدۇ.

تەييارلىغان تۇرسۇن قاھھارىي.

سەنەت

«كورىيو ئىلىبو» گېزىتىگە 80 ژىل

28 ـ ئىيۇن كۈنى قازاقستان كورېيلىرى ئاسسوتسىاتسىيەسىنىڭ كلۇبىدا جۇمھۇرىيەتلىك «كورىيو ئىلىبو» گېزىتىنىڭ 80 ژىللىغى مۇناسىۋىتى بىلەن تەنتەنىلىك ئۇغۇن بولۇپ ئوتتى. ئۇغۇندا «كورىيو ئىلىبونىڭ» باش مۇھەررىرى يۇرىي تساي گېزىتنىڭ 80 ژىل داۋامىدا بېسىپ ئوتكەن شانلىق يولىغا قىسقىچە توختىلىپ، قازاقستان كورېيلارنىڭ ئىككىنچى ۋەتىنىگە ئايلانغانلىغىنى ئالاھىدە تەكتلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن كورېيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قازاقستاندىكى پەۋقۇلاددە ۋە تولۇق ھوقۇقلۇق ئەلچىسى تىي سوك ۋون، قازاقستان كورېيلىرى ئاسسوتسىاتسىيەسىنىڭ پرېزىدېنتى يۇرىي تسىخاي، كورېيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ناممۇيي ئەخبارات ۋاستىلىرىنى قوللاپ قۇۋۋەتلەش فوندىنىڭ پرېزىدېنتى پاك كى دېن، ئوزبېكستاندا نەشر قىلىنىدىغان «كورىيو سىنمون» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى كىم بروت، قازاقستان جۇمھۇرىيىتىدە نەشر قىلىنىدىغان مىللىي گېزىتلار ـ «ئۈيغۇر ئاۋازى»، «دويچې ئايكېمايىنې سايتۇنگ»، «ئۇكرائىنسكى نوۋىنى» گېزىتلىرىغا ۋاكالەتەن «ئۈيغۇر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى يولداش ئازاماتوۋ گېزىت كوللېكتىۋىنى 80 ژىللىق سەنەسى بىلەن تەبرىكلەپ ئىجادىي ئۇتۇق تىلىدى.

يادنكار سابىتىي.

مەرھەمەت خالىس ئىختىسادىي يارەمگە قولىنى سۇنغۇچىلارغا بىزنىڭ ھېساپ چوتىمىز:

p/c 406467897 TOO
"Висал"
РНН600400099802
МФО 190501719,
код 719 АГФ ОАО
Банк "Центр Кредит"

ئىش بابىدىكى سەپەربىلەن

يېقىندا جۇمھۇرىيەتنىڭ يېڭى باش مىنىستىرى دانىال ئاخمەتوۋ جامبۇل ۋىلايىتىنىڭ يەر تەۋرەش ئاپىتى يۈز بەرگەن رايونلارغا ئىش بابىدىكى سەپەر بىلەن كەلدى. باش مىنىستر دانىال ئاخمەتوۋ ناھىيە مەركىزى قۇلاندا يېڭى سېلىنمۇاتقان مەكتەپ بىناسىنى كوزدىن كەچۈردى. شۇنى تەكىتلەش لازىمكى، بۇ ئۇنىڭ ھوكۇمەت باشلىغى سۈپىتىدىكى دەسلەپكى سەپىرى. كىشىلەر ھوكۇمەت باشلىغىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭغا ئوز قىينىچىلىقلىرى ھەققىدە ھال ئېيتتى.

ـ مېنى بۇ يەرگە پرېزىدېنت سىلەرنىڭ ئەھۋالىڭلار بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن ئەۋەتتى. كۆزگىچە پروبلېمىلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بارلىق كۈچ قۇۋۋىتىمىزنى سەرپ قىلىمىز. خاتىرجەم بولۇڭلار، پۈتكۈل مەملىكەت بولۇپ ياردەم قىلىمىز. ـ دېدى د. ئاخمېتوۋ.

تۇرار رىسقۇلوۋ ناملىدىكى ناھىيەدە ھەممىسى 16 قۇرۇلۇش مەيدانى بولۇپ، ئۇلاردا قازاقستاننىڭ بارلىق ۋىلايەتلىرىنىڭ ۋە شۇنداقلا ئاستانا ۋە ئالمۇتا شەھەرلىرىنىڭ كۈچى بىلەن 817 ئوي سېلىنماقتا. باش مىنستر ئويلەرنى كەينى ـ كەينىدىن كوزدىن كەچۈردى. پرورابلار ھوكۇمەت باشلىغىنا سېنتەبرگىچە ئوبيېكتلارنى تولۇق تاپشۇرۇنغا تولۇق دوكلاد قىلدى.

ـ ھەر بىر قۇرۇلۇشچىنىڭ پىسخولوگىيەسىنى ئويتىمىزمۇ بىلەن سۇغىرىلغان. لېكىن ئەملىياتتا نېمە بولىدىغانلىغىنى كۈزدە كورىمىز. ـ دېدى ھوكۇمەت باشلىغى.

ئاساسىي مۇئامما ـ قۇرۇلۇشلاردا ئادەم نابايىتى ئاز، ئاساسىي ئىشلار قول بىلەن قىلىنماقتا. ئەھۋالنىڭ مۇنداق بولۇشى، تەبىيى، قالدى. چۈنكى ھوكۇمەت باشلىغى بۇ يەرگە ھەر ئايدا كېلىپ تۇرىدىغانلىغىنا، ئەندى ھەر ھەپتىدە بولسا جۇمھۇرىيەت سانائەت ۋە سودا مىنىسترلىگىنىڭ رەھبەرلىرىنى ئەۋەتىپ ئەھۋال ئېگىلەپ تۇرىدىغانلىغىنى توغرىلىق ۋەدە قىلدى.

دانىال ئاخمېتوۋ ئاستانا، ئالمۇتا شەھەرلىرىگە ۋە شۇنداقلا جەنۇبىي قازاقستان ھەم ئاقمولا ۋىلايەتلىرىگە بېكىتىپ بېرىلگەن مەيدانلاردا قۇرۇلۇشنىڭ كېتىپ بېرىشىغا قانائەتلىنىدىغانلىغىنى ئىزھار قىلدى. ھەمدە ئىش گرافىكقا مۇزاپىق كېتىپ بارىدۇ، ئەندى ئالمۇتىلىق قۇرۇلۇشچىلارنى ھەتتا باشقىلارغا ئۈلگە قىلىشمۇ مۇمكىن.

يەر تەۋرىگەن رايوندا ھەممىسى بولۇپ 2649ئويدە ياشاش مۇمكىن ئەمەس، ئۇلار بۇزۇلىدۇ، 1724 ئوي يەر تەۋرەشكە بەرداشلىق بېرىشى ئۈچۈن كۈچەيتىلىشى كېرەك. ئوز نوۋبتىدە 3379 ئوي كاپىتال رېمونتلىنىشى لازىم. مائارىپ بېنالىرىدىن 16 سى بۇزۇلدى، ئۇلاردىن 3 مەكتەپ كاپىتال رېمونتلىنىشى كېرەك، 3 مەكتەپ باشقىدىن سېلىنىدۇ.

يەر تەۋرەش ئاقىۋەتلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن جۇمھۇرىيەت بيۇدژېتىدىن 2,8 مىليارد تەڭگە بولۇنگەن. 20 ـ ئىيۇنغىچە خەيرى ـ ئېھسان فوندىغا 378,9 مىللون تەڭگە ئەۋەتىلگەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى باش مىنستر دانىال ئاخمېتوۋ مەبلەغ يېتىشمىسە، ھوكۇمەتتە مالىيە بىلەن تەمىنلەشنىڭ قوشۇمچە مەنبەلىرى بار ئېكەنلىگىنى تەكىتلىدى.

ئۇ كۆتلەرنى ئەسلىگەندە

غېنى باتۇرنىڭ جەڭگىۋارلىق ھاياتىدىن بىر سەھىپە

سۈرەتتە: غېنى باتۇر ئەمگەكچىقازاق ناھىيەسى «سوتسىالىستىك قازاقستان مەھەللىسىدىكى ئويىگە يوقلاپ كەلگەن ۋەتەنداشلار بىلەن 1980 ـ ژىللار. مۇخبىرلىپ چۈشەرگەن سۈرەت.

1944 ـ ژىلى ئىلى تەۋەسىدە پارتىلغان مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلابىتا غېنى، پاتىخ باتۇرلار باشچىلىغىدىكى نىلقا پارتىزانلىرىنىڭ كومىندانگچىلار ئۈستىدىن غالىبىيەت قازىنىشتا بولغان ئۇرۇشلاردىكى رولى ئالاھىدە ئۇرۇندا تۇرىدۇ.

يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان شەرقىي تۈركىستان ۋاقىتلىق ھوكۇمىتى رەھبەرلىكىدە پۈتكۈل خەلىق دۈشمەنىنى تەل ـ توكۇز يوقىتىشقا سەپەرۋەر قىلىندى. جۈملىدىن، نىلقا پارتىزانلىرى قايتا رەتكە سېلىندى ۋە غېنى باتۇر رەھبەرلىكىدە شتاب قۇرۇلدى. شتاب تەركىۋىدە غېنى باتۇرنىڭ سەپداشلىرىدىن ئوسمان، نۇر، ھوشۇر باتۇرلار بولۇپ، ئۇلار ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلدى. نىلقا ئۈچۈن بولغان جەڭلەردە پارتىزانلار ئوتەرەد كوماندىرلىرىدىن نىلقىلىق يۈسۈپ زاھىت (ئاقۇاش)، ئەخمەتجان مەسئۇت (كېيىن نىلقىغا ھاكىم بولغان)، ئۇستا مۇساخان ئابدىرىم قاتارلىق سىنالغان كوماندىرلار بار ئىدى. شۇنداقلا غېنى باتۇر گومىندانگ دەۋرىدە تۇرمىلەردىن قاچقاندا ياردەم قىلغان زامانداشلىرىدىن تۇرسۇن لوزۇك، ئىبرايىم لوزۇك، شۇ دەۋىردە ئاتىغى چىققان ئابدۇللا كاككۇك (توكوز) قاتارلىق قەدىناس دوستلىرىنى ئىشقا جەلىپ قىلدى.

غېنى باتۇر شتابى قۇرۇلغاندا پارتىزان جەڭچىلەر سانىنى تەخمىنەن ئۈچ يۈزگە ئىخچاملاپ، ئۇرۇش قىلىش تېخنىكىسىنى ئاشۇرۇش مەشغۇلاتلىرى ئېلىپ بېرىلدى، جەڭچىلەر ئارىسىدا قاتتىق ئىنتىزام ئورنىتىلدى.

غېنى باتۇر قوماندانلىغىدا ئۇيغۇر ھەرمباغقا تىنچلىپ ياتقان خىتاي قوشۇنلىرىنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشىنى توساش، دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇپ ھۇجۇمغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. غېنى باتۇر نىلقا ناھىيەسىنى ئىشغال قىلىش ئۇرۇشلىرىدا بولۇپمۇ غۇلجىدىكى مۇستەھكەم قورغان ھېسابلانغان باش ساقچىنى پاچاقلاپ تاشلاشتا ئوزىنىڭ ماھىر ـ لىق ئۇرۇش تاكتىكىسى بىلەن تەجرىبىلىك سەردارغا ئايلانغان ئىدى. ئۇ جەڭچى ـ كوماندىرلار ئىچىدە قاتتىق ھەربىي تەرتىپ ـ ئىنتىزام ئورنۇتۇپ ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى دايىم ئوز دېققەت نەزىرىدە تۇتاتتى.

بىر كۈنى ئالدىنقى پوستتىكى جەڭچىلەر كېچىدە ھەرمباغ كازارمىسىغا كىرىشكە ئۇرۇنغان بىر كىشىنى تۇتۇپ شتابقا ئېلىپ كەلدى. ئۇ بىر ئۇيغۇر ئېكەن. غېنى باتۇر ئۇنى سوراق قىلدى.

ـ ئېتىلىك نېمە؟ نەدىن كەلدىلىك؟ نېمە ئۈچۈن خىتايلار بىلەن ئۇچرىشىقا ئۇرۇندىلىك؟

غېنى باتۇرنىڭ بوم ئاۋازى ۋە سۇرلۇك قىياپىتىدىن قورقۇپ كەتكەن بۇ يوچۇن كىشى قورقىنىدىن تىترەپ كەتتى، راستىنى ئېتىشقا مەجبۇر بولدى.

ئۇ سۈيدۈك كۈرەدىكى گومىنداڭ ھەربىي شتابى تەرىپىدىن تاپشۇرۇق بىلەن ئەۋەتىلگەنلىگىنى ئىخرار قىلدى.

ـ ئاخىرۇڭلار بۇنى، ـ دېدى غېنى باتۇر. ئۇنىڭ كىيىمىدىن لىپاپىغا سېلىنغان تامغىلىق خىتايچە خەت چىقتى. خەت بىلەن قولغا چۈشكەن بۇ كىشى دەرھال باش شتابقا يەتكۈزۈلدى. كېيىن مەلۇم بولۇشچە، كۈرەدىكى گومىنداڭ ھەربىي شتاب تەرىپىدىن ھەرمباغ قىسملىرىغا ئاي، كۈنلىرى بەكىتىلىپ، بىرلىكتە ھۇجۇمغا ئوتۇپ، غۇلجا شەھرىنى قايتۇرۇۋېلىش ئەھدى ئېكەن. بۇ ناھايىتى مۇھىم يوشۇرۇن ھوججەت قولغا چۈشكەنلىكىتىن، دۈشمەنلەرنىڭ ھەرىكىتى ئەملگە ئاشمىدى. ھەربىي شتاب ھوشيارلىقنى ئاشۇرۇپ بېخەتەرلىك چارىلەرنى كوردى.

ئۇرۇمچىدىن خىتاي قوماندانلىغى ھەرمباغ، ئائىلەرودرومىدىكى قوراشاۋدا قالغان گومىنداڭچىلارغا ساموليوتتىن ئوزۇق ـ تۇلۇك، قورال ـ ياراق تاشلاپ بېرەتتى. مۇنداق چاغلاردا ھەر ئىككى تەرەپ پاراشيۇتتىن تاشلانغان نەرسىلەرنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن جەڭلەر باشلىنىپ كېتەتتى. بىر نەچچە قېتىم بىزنىڭ جەڭچىلىرىمىز ئولجىنى قولغا چۈشەرگەن ئېدى.

مېنىڭ بۇ تەپسىلاتلارنى يېزىۋاتقىنىم پاتىخ، غېنى، ئەكبەرلەر باشچىلىغىدىكى پارتىزانلار نىلقىنى ئىشغال قىلغان چاغدا مەن نىلقا ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كاتىبى بولۇپ ئىشلەتتىم. پارتىزان قىسملىرى غۇلجىنى ئازات قىلىشقا ژۇرۇش قىلغاندا ئۇلارغا قوشۇلۇپ غۇلجىغا بارغاندا قايتا قۇرۇلغان پارتىزانلار شتابىغا ئورۇنلۇشۇپ غېنى باتۇرغا كاتىپ بولۇپ ئىشلىدىم. غېنى باتۇر ساۋاتسىز بولغانلىقتىن «غېنى باتۇر» دېگەن تامغىسىنى ماڭا تاپشۇرۇپ:

ـ مەن ياز دېگەن ئالاقە ـ خەتلەرگە باسقىن، باشقا ئوزەڭ بىلگەن خالاڭ ـ خۇتۇڭ ئىشلارغا باسمىغان بولساڭ كاللاڭ كېتىدۇ، ـ دەپ قاتتىق ئاگاھلاندۇرغان ئېدى.

ھەرمباغ، ئائىلەرودرومىدىكى قامال قىلىنغان دۈشمەن قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇمۇميۈزلۈك، ئۇرۇش بىر ئاز سوزۇلغانلىقتىن بەزى پارتىزان ـ جەڭچىلەردە تەرتىپ ـ ئىنتىزامسىزلىق ئىشلار بايقىلىشقا باشلىدى. بىر كۈنى غېنى باتۇر ئالا ئاياق ئېتى بىلەن شتاب قوراسىغا ھەيدەتلىك كىرىپ كەلگىنىدە بىر پارتىزانىنىڭ مەس ھالەتتە لەلەكلەپ ۋاقىراپ ژۇرگەنلىگىنى دوچ كېلىدۇ. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن باتۇر ئۇنىڭ كوماندىرىغا بۇيرۇق بېرىپ، كازارمىدىكى بارلىق جەڭچىلەرنى سەپكە تۇرغۇزدى. ھېلىقى مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا تۇرغۇزۇپ ماۋزېردىن ئۇنىڭغا قارىتىپ بىر نەچچە پاي ئوق ئوزدى. ھەممىنىڭ قورقىنىدىن چىرايلىرى ئوزگىرىپ كەتتى. لېكىن ھېلىقى مەس ژىگىلمىدى. ئۇنىڭ بىر دەمدىلا مەسلىگى تارقاپ، ئىلپىتەك بولۇپ كەتتى. بىز ئۇنىڭغا قارىساق ئوق ئۇنىڭ جۇغىسىنىڭ يېقىسىدىن تېشىپ چىقىپ كېتىپتۇ. كېيىن تەكشۈرگەندە يەر ئاستى ئامبارىدا ياغاچ تۇڭلاردا ساقلانغان ۋىنو ـ پىۋولار بولۇپ، جەڭچىلەر توڭلارغا سلتىق ئېتىپ تېشىپ، قوموچ ئارقىلىق ئىچىشىپ ژۇرگەنلىگى ئېنىقلاندى.

غېنى باتۇر زور بەستىلىك، ھەقىقى باتۇرلارغا خاس، سۇرلۇك قىياپەتكە ئىگە ئىنسان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسى مېھرى شەپقاتلىك ئېدى. شتابقا ھەر كۈنى دېگىدەك مەجرۇھلار، ژىتسم ـ يېسىرلار، كەمبەغەل مومايلار ـ بوۋايلار ياردەم سوراپ كېلىشەتتى. ئۇلارغا رايىنى قايتۇرماي، ھەر بىرىگە ئوز لايىغىدا خەرى ـ ئېھسان قىلىپ تۇراتتى.

غۇلجا گومىنداڭچىلاردىن تولۇق ئازات قىلىندى. ئامما ۋىلايەتكە قاراشلىق ناھىيەلەردە گومىنداڭ قۇراللىق كۈچلىرى ساقلانماقتا ئېدى. غېنى باتۇر باشچىلىغىدىكى پارتىزانلارنىڭ غۇلجىدا داۋاملىق تۇرۇشىسىز ھاجەتسىز ئېدى. ئەندى پارتىزانلار ئالدىدا يېڭى ۋەزىپىلەر تۇراتتى. ھەربىي قوماندانلىقنىڭ قارارىغا بىنائەن غېنى باتۇر باشچىلىغىدىكى پارتىزانلار تۈستىگە بورىتالا ـ ئارشاڭ ناھىيەلىرىدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا قارشى جەڭ قىلىش ۋە بۇ يەرلەرنى دۈشمەندىن ئازات قىلىش ۋەزىپىسى ژۇكلەندى. غېنى باتۇر پارتىزان قىسملىرى بىلەن شىددەتلىك جەڭلەر ئېلىپ بېرىپ بورىتالا ـ ئارشاڭ ناھىيەلىرىنى گومىنداڭ خىتايلاردىن ئازات قىلدۇ. ئەپسۇسكى بۇ ئۇرۇشتا غېنى باتۇر يارىدار بولىدۇ. ھوكۇمەت ئۇنىس س ر غا داۋالىنىشقا ئەۋەتىدۇ. ئۇ ساقىيىپ غۇلجىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئۇنىڭغا خەلىق قەھرىمانى دېگەن شەرەپلىك نامنى بەرگەن ئېدى.

ھەبىبۇللا مۇتەللىپ.

www.siwlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئاتا ـ ئانا قەرزى ـ پەرزەنت پەرزى

سىلەر كورۇژاتقان سۈرەتتە مەرھۇم ئابـ
لىزخان ئاتا بىلەن گوھەربانۇم ئانىنىڭ بىللە
چۈشكەن گۈزەل قىياپىتى ئەكس ئېتىلگەن.
ئادەم بالىسى ئۈچۈن ئاتا ـ ئانىدەك ئـەڭ
قىممەت زات بولمىسا كېرەك. بـۇ ھـەقتە
مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئۈچ قېتىم تـەكـ
رارلاپ: ياخشىلىق قىلساڭلار ئاناڭلارغا،
يەنىلا ئاتا ـ ئاناڭلارغا قىلىڭلار دەپ بېكار
ئېيتمىغان. مانا شۇنىڭدىن ئاتا ـ ئانا قەرزى
ۋە پەرزەنت پەرزى كېلىپ چىققانكى، ئۇ ـ
نىڭدا بولۇپمۇ مېھرىۋانلىقنىڭ، نازۇكلۇقنىڭ
يارقىن رەمزى بولغان ئانا ۋە ئۇنىڭ ئالقىنى
بالا ئۈچۈن ئەڭ ئىسسىق ئۇگا ھېسابلىنىدۇ.
شۇنداق مۇلايىم ۋە تەمكىن جانلارنىڭ بىرى
گوھەربانۇم ئانىنىڭ ۋاپات بولغىنىغا ھەش ـ
پەش دېگىچە بىر ۋىلمۇ تولۇپتۇ.

ئۇ 2002 ـ ۋىلى 12 ـ ئىيۇلدا 76 دا ـ
ۋاندىن ئاشقان مەزگىلدە،كوزلىرىدىن ياش
ئاققۇزۇپ، ھەسرەت چېكىپ يېنىدا ئـولـ
تارغان بالىلىرى: ئابلەت، ئابلىمىت، دولـ
قۇن، پاتىمەم ۋە گۈلنارەملەرگە قانداقتۇ بىر
يېقىملىق تەبەسسۇم ئەيلىگەن ھالدا جان
ئۈزگەنىدى. بۇ ئانىنىڭ پەرزەنتلىرىگە دېگەن
ۋازىلىغى ئىدى. ئابلىگەم، ئاتىغا ئوموز بويى
سادىق بولۇپ ياشىغان گوزەل سۈيەت، ئا ـ
ھايىتىمۇ يۈكاچ، ئاللانىڭ مومۇن بەندىسى
گوھەربانۇم ئىمىناخۇن قىزى ناسروۋا
(ئىمىناخۇن مۇقامچى نۇرمەھەممەت ناسـ
روۋنىڭ چوڭ ئاكىسى بـولغان) 1926 ـ
ۋىلى ياركەنت شەھىرىدە ھاللىق دېخان ئا ـ
ئىلىسىدە تۇغۇلغان. ئـوتتۇزىنچى ۋىللىرى
تـەغدىر تەقەززاسى بىلەن ئاتا ـ ئانىسىغا
ئەگىشىپ، غۇلجىغا ئوتۇپ جايلىشىدۇ. بالا ـ
غەتكە يەتكەچ، 1943 ـ ۋىلى مەسماخۇن
زەركارنىڭ يالغۇز ئوغلى ئابدۇلئەزىزگە (ئاب
لىزخانغا) تۇرمۇشقا چىقىدۇ. تەغدىرىنى
مەڭگۈلۈك قوشقان بىر جۈپ ئـەر ـ ئايال
12 پەرزەنت كۆرىدۇ. بىراق رەھىمسىز ئە ـ
جەل پەرزەنتلەرنىڭ يەتتىنى كېچىكتىرلا
ئۇز قوينىغا ئېلىپ كېتىدۇ. سەۋىرچان ئاتا ـ
ئانا بەش بالىنى ئىمانى ـ ئىناپلىق، ئەم
گەك سۆيگۈچ ئادەملەردىن قىلىپ تەربىيـ
لەپ، قاتارغا قوشىدۇ. بۇ ئىزگـۈلۈك ئىشتا،
ئەلۋەتتە، ساۋاتلىق ھەم مەلۇماتلىق ئابلىز ـ
خان ئاتا چوڭ رۇل ئوينايدۇ. 1925 ـ ۋە ـ
لىي قەشقەردە ھۈنەرۋەن ئائىلىدە تۇغۇلۇپ،
1934 ـ ۋىلى غۇلجىغا چىققان زېھرەك ۋە ـ
گىت «ئۈمۈت» مەكتۇبىدە، ئاندىن ئىلـى
مىللەتلەر گىمنازىيەسىدە، شـۇنداقلا يـۇيىمك
خەنسۇ مەكتۇبىدە ئوقۇپ، بىلىم ئالىدۇ،تىل
ئۆگىنىدۇ ۋە ئۆلگىلىك خىزمەت ئاتقۇرىدۇ.
زېھنى كۆچلۈك ئابلىزخان تىرىشچانلىق بـە
لەن ھەم ئۆگىنىپ ھەم مەشىق قىلىپ ئىشـ
لەپ، قىرىغنىچى ۋىللىرى غۇلجىدىكى ئۇي ـ
غۇر ئۇيۇشما تېياتىرىدا رەسسام ھەم گىرىمچى
بولىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ غالىبيـ
ىتىدىن كېيىن مالىيە نازارىتىنىڭ خۇجۇلۇق
بـولۇمىدە پائالىيەت ئېلىپ بـارىدۇ. «ئـاب
لىزخان پەيزى» ئاتالغان ئـۇ ئۇستا تـەرجـ
مان سۈپىتىدە قىرغىنچى ۋىللارنىڭ ئاخىرد
ىدىن تا ئاتمىشىنچـى ۋىللارنىڭ بېشىغىچـە
ئىلى ۋىلايەتلىك ھوكۈمەت ئورۇنلىرىدا تەر ـ
جىمان بولۇپ ئۇنۇملۇك خىزمـەت قىلىدۇ.
سەنئەتچى ئاتسىنىڭ ئىزنىنى باسقان رەسـ
سام ئابلىزخان بۇ ئىشتا ئوزىنى كورسىتىپ،
1947 ـ ۋىلى ئىنقىلاپ داھىسى ئەخمەتـ
جان قاسىمىنىڭ تەشەببۇسى، دەۋىتى تۈـ
پەيلى قەھرىمان ئۇغلان غېنـى بـاتۇرنىڭ،
كلاسسىك شائىر بىلال نازىمنىڭ پورترېتلـ
رىنى يارىتىپ، چوڭ مـۇۋاپپەقىيەتكە ئېرە ـ
شىدۇ. ئابلىزخان ئاكا ئائىلىسى بىلەن 61 ـ
ۋىلى قازاقىستانغا كوچۈپ چىققان. مـەرھۇم
ئابلىزخانىنىڭ (ئۇ بۇنىڭدىن 15 ۋىل ئىلگـ
ىرى 63 يېشىدا ۋاپات بولغان) يەنە بىر تە ـ
كىتلەشكە ئەرزىيدىغان خىسلىتى ـ چاقچاق
چى، قىزىقچى بولغانلىغىدۇر. ئۇنىڭ يېقىمـ
لىق ئۇزىدە تەبەسسۇم، كۆلكە توكۈلۈپ تۇ ـ
راتتى. ئا. مەسماخۇن ئوغلى ئابدۇلمانابوۋ
شەھر ـ قوشاقچىلىغى بىلەنمۇ مەلـۇم ئىدى.
ئۇ ئىجات قىلغان «لەكمەن» شەھرى شۇنىڭ
غا دەلىل بولالايدۇ:

... لەكمەن مەگگۈ ياشايدۇ ئىنسان بىلەن،
جەسىدىمنى ئۈيۈگلار مەنتەك بىلەن.
مەن ئولۇپ، ئاخىرەتكە كېتەر چاغدا،
ئىگىلمىنى چىگىلار لەكمەن بىلەن.

ئۇنىڭ ئۇيغۇر تائاملىرى توغرىلىق توقـ
غان شەھر ـ قوشاقلىرى خېلە بـار. دېمەك،
رەپىقىسى گوھەربانۇم ئۇستا ئاشپەز بـولغان
دېگەن سوز. قىزىقچى، ھەزىلكەش ھەم دىلـ
كەش ئابلىزخان بىر كۈنى ئالمۇتىدىكى ئا ـ
نوسوۋ كوچىسىدا تۇرىدىغان ئىلپەتداشلىرىغا
قارىتا بۇنداق قوشاق چىقارغان:

بۇ ئانوسوۋ كوچا ئۇزۇن كوچا،
بۇ كوچىنىڭ ئۇ چېتىدە ياشايدۇ
باتۇر پاكا.
بۇ چېتىدە ياشايدۇ قىيۇم پاكا،
كوچىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ
نىزام پوپەش،
ئۇنىڭ يان خوشنىسى مىدھەت كېكەش...

ھە، قىممەتلىك ئاتا ـ ئانا ھازىر ئارىمىزدا
بولمىسىمۇ، ئۇلارنىڭ سىماسى، پەرزەنتلىرى،
دوست ـ يارانلىرى قەلبىدە ساقلانماقتا.
ئاتا ئورنىنى ئوغۇل، ئانا ئورنىنى قىز بە ـ
سىپ، ئۇلارنىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرماقتا.

ئىخلاس ھەمرا.

تارىختىن ئۈچۈر

قەدىمىي ئۇيغۇرلار قۇياشنى (كۈننى) «ھۈن»، ئەندى ئوزلىرىنى بولسا «ھۇنلار»، يەنى قۇياشقا چۈقۇنغۇچىلار دەپ ئاتاتتى. ھـۈن ئاتالغۇسىنى ياۋروپىلىقلار «گۇن»، ئەندى خىتايلار بولسا ـ «خۇن» دەپ قوبۇل قىلدى.

رىملىق تەتقىقاتچىلار د. پېرىيېگېنت (مىلادى 2 ـ ئەسىر)، كلاۋدىي پتولېمېي(مىلا ـ دىي 2 ـ ئەسىر) ئۇيغۇرلارنى، يەنى ھۇنلارنى قۇتسگۇرلار («قۇت ئۇيغۇر ـ ئالىيجاناپ ئۇيغۇرلار ـ ق. م.)، ئۇتىگۇرلار («ئوت ئۇيغۇر» ـ قورقۇمسز ئۇيغۇرلار ـ ق. م.) ۋە ئۇنىڭ گۇرلار («ئون ئۇيغۇرلار» ـ ئون قەبىلە بىرلەشمىسىدىكى ئۇيغۇرلار- ق. م.) دەپ بولگەن.

4 ـ ئەسىرنىڭ 2 ـ يېرىمىدا ئۇيغۇرلار- ھۇنلار كۇچىيەپ، غەربىكە سلجىشقا باشلىدى. ئاتتىلا- ئادىل (434 ـ 453 ـ ۋىللىرى ھوكۇمرانلىق قىلغان) دەۋرىدە ئۇلار چوڭ قۇد ـ رەتكە ئېگە بولدى. ھوكۇمران ئولگەندىن كېيىن شاھزادىلار تەخت تالىشىپ دولەتنى پار ـ چىلاپ تاشلىدى. قۇت ئۇيغۇر قەبىللىرى قەبىلداش ئاۋار قەبىللىرى ياشايدىغان، چېگا ـ رىسى غەربىتە دنېپر (گۇننا ۋار) دەريا سى بويىچە، جەنۇبتا، ئون ئۇيغۇرلار ياشايدىغان دون (تانائىس) دەريا سى بويىچە ئوتۇدىغان تەۋەگە ئېگە بولدى.

كېلىپ چىقىش تومۇرىمىز بىرمۇ

قانداش شاھزادىلار خوشنا ئەللەر ـ ئىران، ۋىزانتىيە، رىم ھوكۇمرانلىرى بىلەن ئۇز سۈلا ـ لىسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تۇققانچىلىق ئالاقىلىرىنى ئورناتتى، ئەندى كېيىنرەك بول ـ سا ئۇلارنىڭ دىنىنى قوبۇل قىلدى. شەرىقتىمۇ خۇددىسى شۇنداق ۋاقىتلەر يۈز بەردى. ئۇ ـ زاققا سوزۇلغان جىددىي توقۇنۇشلاردىن كېيىن «ئاشنا» قەبىلىسىدىكى شاھزادە يولباشچـ ىلىغىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلار غالىپ چىقىدۇ. 552 ـ ۋىلى بۇمىن (تۇمىن) ۋە ئېتىبـى شاھزادىلار ئوز قەبىلداشلىرىنى بىر پۈتۈن دولەتكە بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭغا تۈرك قاغانـاتى دەپ نام بېرىدۇ. تۈرك (تـۈرلۈك) سوزى «ھـەر خىل دىنلارغا ئىتائەت قىلىدىغان ئۇيغۇر قەبىللىرىنىڭ دولىتى» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار غەربىكـە «تۈركلەر» نامى بىلەن بېرىشقا باشلىدى. ئاشنا ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلمىغان ئايىرىم ئا ـ ۋار قەبىللىرى مەركىزىي ياۋروپىغا چېكىندى. ئاۋار (جۇجان) قەبىللىرىنىڭ شاھزادىلىرى شەرىقتىمۇ ئاشنالىقلار بىلەن كۈرەش ئېلىپ باردى.

ئاشنالىقلارنىڭ غەربىكە بولغان سلجىشىنى توختىتىش ئۈچۈن ئاۋار قەبىللىرى رەھـ بەرلىكىدە قۇت ئۇيغۇرلارنىڭ ئايىرىم قەبىللىرى يېكۈى قەبىلە ئىتتىپاقىنى قۇردى، ئۇ تارىخ ـ تا «سلاۋيانلار» نامى بىلەن كىردى. سلاۋيانلار ئاشنا سۈلالىسى بىلەن تەسىر دائىرىسى ئۈچۈن كۈرەش قىلدى. سلاۋيانلارنىڭ بىر قىسمى ئوز ماۋقەسىنى مۇستەھكەملەش ئۇ ـ چۈن، خىرستىان دىنىنى قوبۇل قىلىپ قېرىنداشلار ئۇرۇشىنى روھى ئاساسقا كوچۈردى.

شەرقىي ئۇيغۇرلارمۇ خۇددى شۇنداق قىلدى. ئاشنالىقلار سۈلالىسى ئاجىزلاشتى. ئا ـ خىرى قارشى تەرەپ «ياغلىقار» دېگەن يېكۈى قەبىلە بىرلەشمىسىگە يولباشچىلىق قىلىپ، 744 ـ ۋىلى ئاشنا سۈلالىسىنىڭ ئاخىرقى ھوكۇمرانىنى تەختتىن چۈشۈرىپ، دولـەتنىڭ ئىلگەركى ئۇيغۇر نامىنى ئەكسگە كەلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن سۈلالە ئېچىدىكى تـوقـۇنۇشلار تۈگىمىدى، ئەكسىچە، ئايىرىم ئۇيغۇر گرۇھلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى بىلەن تېخـ ىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. ئاق سۆيەك گرۇھلار باشقىلار دىنىنى قوبۇل قىلىپلا قالماي، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئورپى ـ ئادەتلىرىنى، ئەنئەنىلىرىنى، مەدەنىيىتىنى ۋە ھاكازىلارنىمۇ قوبۇل قىلـ ىدى. بۇ قەبىلىلەر ئارا مۇناسىۋەتلەرنى كەسكىن ئوزگەرتىۋەتتى، بۇ بولسا ئۇيغۇر دولىتىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىگە ۋە يېكۈى دولەتلەرنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى بىلەن تېخـ ىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. ئاق سۆيەك گرۇھلار باشقىلار دىنىنى قوبۇل قىلىپلا قالماي، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئورپى ـ ئادەتلىرىنى، مەدەنىيىتىنى ۋە ھاكازىلارنىمۇ قوبۇل قىلـ ىدى. بۇ قەبىلىلەر ئارا مۇناسىۋەتلەرنى كەسكىن ئوزگەرتىۋەتتى، بۇ بولسا ئۇيغۇر دولىتىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىگە ۋە يېكۈى دولەتلەرنىڭ، ئەندى كېلەچەكتە بولسا ـ ئېتنوسلارنىڭ پەيـ ىدا بولۇشىغا ئېلىپ كەلدى.

مەسىلەن، قۇت ئۇيغۇرلار تەۋەسىدە ھە دېگەندە كىيىۋ شەھرىنى مەركەز قىلغان ھالدا قەدىمىي رۇس دولىتى پەيدا بولدى. قەدىمىي رۇسلار ئەجدادلىرى ئۇيغۇرلارغا نىسبەتـەن بېۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئېكەنلىگى توغرىلىق ژۇقۇرىدا تەكىتلەنگەندىن تاشقىرى، شۇنداقلا ھازىرقى ئۇكرائىنلارنىڭ ئانتروپولوگىيە، رەمزلەر، مىللىي كىيىم ـ كېچەك، سەنئەت ئوخشاشـ لىقلىرى گۇۋالىق قىلىدۇ.

مەسىلەن، كوپلىگەن ئۇكرائىنلارنىڭ بەدەن قۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ بەدەن قۇرۇلۇشـ ىدىن ئەمەلىياتتا پەرقلەنمەيدۇ. ئۇكرائىنلار خۇددى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش كەشتە چېكىلـ گەن كوينەك، پاپاخ، شاروۋار ئىشتانلىرىنى كىيىدۇ. ئۇلار ئاخىرقى 500 ـ 700 ۋىل دا ـ ۋامىدا ئوز ئارا مۇناسىۋەت قىلمىغان بولسىمۇ، «گاۋپاك»، «رۇشنىك» ئۇسسۇللىرىنى ئۇيغۇر ـ لارمۇ، ئۇكرائىنلارمۇ ئوينايدۇ. لېكىن ئەڭ مۇھىمى ـ ئۇكرائىنا رەمزى ـ (ئاسمانىنى ئىپادـ لەيدىغان) كوك ۋە (يەرنى ئىپادلەيدىغان) سېرىق رەڭلەردىكى، خەلىقنىڭ تارىخىنى ۋە مىللىي روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بايراق ئۇيغۇرلار بـايرىغىنىڭ رەڭلىرىدىن پەرقلەنـ مەيدۇ.

ئۇيغۇر دولىتىنىڭ ئاساسىنى سالغان ئۇغۇزخان (مىلادىدىن ئىلگەركى 3 ـ ئەسىر) ئوز ئەجدادلىرىغا قارىغاندا، شۇ جۈملىدىن سېرىق بـايراقتا ئېگە بـولغان دادىسى قاراخاندىن پەرقلەنگەن ھالدا، كوك بايراق چىقارغـان. سېرىق رەڭ يەرنـى ئـەكس ئەتتۈرسە، كـوك رەڭ ـ ئاسماننى (تەڭرىنى) ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئـوغۇزخان خىتاي ئىمپېراتورلىرىغا ئەۋەتكەن خەتلىرىنىڭ بېشىغا: «ئاسمان بىلەن يەر ئـوتتۇرىسىدا تۇغۇلغان، كۈن ۋە ئاي تەرىپىدىن قوبۇلغان ئۇلۇق ھۈن قاغانى... » ـ دەپ يازغان ئىدى.

ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ 1944 ـ ۋىلى مۇستەقىل شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرغاندا كوك بايراقنى تىكلىدى.

قەدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ بايراق ساپلىرىغا ئورنىتىلغان ۋە يادىكارلىقلاردا، دولەت ھوجـ جەتلىرىدە، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئاقسۈيەكلىرىنىڭ باش كىيىملىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئـۇچ چىش ئۇكرائىنىنىڭ دولەت ھوججەتلىرىدە ئۇچرايدۇ.

يا كى يەنە بىر مىسال: قۇت ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن چىققان جەكچىلەر ئوزلىرىنىڭ ئاقسۈـ يەكلەر گرۇھىغا مەنسۇپ ئېكەنلىگىنى ئىپادىلەپ، بېشىغا «كوكولا» قويغان، كېيىن بۇ سـوز «خوخولا» بولۇپ، ئاندىن ـ خوخول بولۇپ ئوزگەرگەن. بېشىغا كوكولا قويغان ئۇيغۇرلار ـ نى باشقا ئېتنوسلارنىڭ ۋەكىللىرى خوخوللار دەپ ئاتىدى. ھازىرقى ۋاقىتتا باشقا ئېتنوسـ لار ئۇكرائىنلارنى خوخوللار دەپ ئاتايدۇ، بۇ ۋە باشقا فاكتلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇكرائىنلار ـ نىڭ كېلىپ چىقىش تومۇرىنىڭ بىرلىگى توغرىلىق يېتەرلىك دەرىجىدە گۇۋالىق قىلىدۇ.

قاسىم مەسمىي،
تەتقىقاتچى.

قەدىمىي ئۇيغۇر تىببابەتچىلىگى

ئۇيغۇر تىببابەتچىلىگى ۋە دورىگەرلىگى ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن باشلانغان. ئەڭ دەسلەپ دىنىي تۇس بىلەن مەيدانغا كەلـ گەن ئۇيغۇر تىببابەتچىلىگى، دەسلەپتە شا ـ مان دىنىنىڭ پىرىخونلۇق تەسىرىگە ئۇچرـ غان بولسىمۇ، ئامما ئۇنىڭ يەنە مۇستەقىل قانۇنىيەتلىك ئەملەش ئۇسۇللىرىمۇ بولغان خەن سۈلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «خۇاڭـ دى پادىشاھ ئامىغا يېزىلغان ئېچكى كې ـ سەل ساۋاتلىرى» ناملىق كىتابتا: «ئۇيغۇر ـ ستاندا ئالتۇن، قاشتېشى قەلئەلىرى بار، كې ـ سەللەر ئېچىدىن ئاپىرىدە بولىدۇ، زەھەر ـ لىك دورىلار يەيدۇ، زەھەرلىك دورىلار غە ـ رىپتىن كېلىدۇ...» دېيىلگەن، ئۇيغۇر تىبا ـ بەتچىلىكىگە ئائىت خەنزۇچە ماتېرىياللاردا، قەدىمىي ئۇيغۇرلاردا شىپاخانا بارلىغى، ئۇيـ غۇر تېۋىپلىرىنىڭ جەڭ ژۇرۇشلەردە ئەسـ كەرلەر بىلەن بىللە ئاتلىق ماكىدىغانلىغى، تومۇر تۇتۇپ، كېسەل كورۇپ ئۇرۇشتا يارـ دام بولغان ۋە زەخمىلەنگەنلەرنىڭ بەدەنلـ ىرىنى ئەملەيدىغانلىغى تىلغا ئېلىنغان. «لـ يىاۋ سۈلالىسى تارىخىي مۇقەددەس قەبرىلەر تەزكىرىسى» 5 ـ جىلىدىدا: «ئۇيغۇرلار قـارا خىتايلارغا تېۋىپلىق قىلىدىغان راھىبلەرنـى كىرگۈزگەن. يەنە دورا ماتېرىياللاردىن بۇغـا مۇگگۈزى، ئەنبەر، ئىپار، رېنسىك .... قاتار ـ لىقلارنى كىرگۈزگەن...» دەپ خاتىرىلەنـ گەن. سۇي سۈلالىسى دەۋرىدىكى «ئـۇيـ غۇرستان ھوكۈمالىرىنىڭ رېتسېپلىرى»، «ئـۇيغۇرستاندىكـى مەشھۇر تېۋىپلارنىڭ تورت جىلىدلىق مۇھىم رېتسېپلار توپلىمى» قاتارلىق كىتابلار يېزىلغان. ئۇيغۇر تېۋىپلـ ىرىنىڭ رېتسېپلىرى خىتايدا كەڭ قوللىنىـ

لغان. تاڭ دەۋرىدە يېزىلغان «يېڭى تـۇزۇلـ گەن كېيانامە» ناملىق كىتابتا، ئۇيغۇرلار دە ـ يارىدىن كەلتۈرۈلگەن دورىلاردىن، مەسـتـ كى، مورمەككە، پالما يىلمىسى، قەلەمپۇر، شا ـ تارى چېچىكى، ئەتىركۈل سـۇيىسى، سۇخـى شىرىن، مشكسائىلە، مۇزا، سەۋزە، قـۇستى شىرىن، بىخ مارجان، داندان، مەرۋايىت، ئا ـ زۇز بەدەخشانى، قوندۇز قەرى، توغرىغا قانـ قىلى، قارا شەھەركوك تۇزى، نۇشۇدۇر، كو ـ ئېنلون ھېكى، ئاق قىچا ئۇرۇغى، نۇقـۇت، ئۇيغۇر قۇچقۇچى قاتارلىقلار تونـۇشتۇرۇلـ غان. تـاڭ دەۋرىدە يېزىلغان 15 جىلدلىق «بىباھا شپا بۇيـۇملىرى» ناملىق كىتابتا: «ئىدىقۇت ئومۇر بەخشى شەرىتى» ناملىق دورىنىڭ ئىچى قىزىش، پالـەچلىك، ئېغىز كـاچىلىشىش، ئېغىز قىگغىرلىشىپ قېلىش، تورت ئەزا ھالسىزلىنىش قاتارلىق زەئىپلىك كېسەللىنى داۋالايدىغان بىر خىل مادىيوتۇل ھايات ئېكەنلىگى كورستىلگەن، بۇ دورـ مىنىڭ چاكاندا، زەنجىۋىل، يەر مەدەكى، سـ ئۇسرتاش، دارىخپۇرى، ئورۇك مېغىزى، چۇ ـ چۇك بۇيا يىلتىزى، كـەقـرەك، چـوغلۇقتىن ئىبارەت رېتسېپلىـق تـەركىبى بېرىلگەن.

تاڭ سۇڭ دەۋرلىرىدە ئۇيغۇر تىببابەتچىلـ كى بەددەس (ئاق كېسەل)نى داۋالاشتـا زور ئۇنۇمگە ئېرىشكەن.

«تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر تېۋىپلار تەزكـ ىرىسى»دە، ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ مېگە سوگـ كىنى يېرىپ، خالتىلىق قـۇرۇتنى ئېلىپ تاشلىغانلىغى ۋە كوزنى ئوپېراتسىيە قىلىپ روشەنلەشتۈرگەنلىكى بايان قىلىنغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان تاۋزۇڭىيى ئو ـ زىنىڭ «جوبىككىلو» دېگەن كىتابىدا، خوشنىسىنىڭ ئوغلى بېشى ئاغرىپ بـولال ـ مايي كەتكەندە ئۇيغۇر دوختۇرى ئۇنىڭ چە ـ كىسىنى يېرىپ، قاتتىق ھەم ھەرىكەتلىنـ ىدىغان قۇرۇتنى ئېلىپ تاشلاپ، بالىنـى ساقايتقانلىغىنى كورگەنلىكىنى يازغان.

يېقىنقى ۋىللاردىن بۇيان يەنە تۇرپان را ـ يونىدىن بىر خەنزۇچە، يەنە بىر يېنىغا ئـۇيـ غۇرچە يېزىلغان رېتسېپلار تېپىلدى. بۇ خە ـ تلاي تىببابەتچىلىك تارىخىنى ۋە ئۇيغۇر تىبا ـ بەتچىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا ئۇقـۇرى ئىلـ مىي قىممەتكە ئېگىدۇر. ھازىر بېرلىندا ساق ـ لىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىغىدىكـى تىببابەتچىلىككە ئائىت ماتېرىياللاردىن «بـالا چۈشۈرۈش ئۇسۇلى»، «كوز داۋالاش ئۇسۇـ لى»،«قوساق ئاغرىغىنى داۋالاش ئۇسۇلى»، «بۇرۇن قېنىنى توختىتىش ئۇسۇلى»،«باش ئاغرىغىنى داۋالاش ئۇسۇلى»، «جاراھەتلەـ نى داۋالاش ئۇسۇلى» قاتارلىقلار بار. تۇر ـ پاندىن تېپىلغان بىر تەرىپكە ئۇيغۇرچە يە ـ نە بىر تەرىپكە خەنزۇچە يېزىلغان رېتسېپـ لارغا قارىغاندا، ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ خەنزۇ شاكىرتلىرى بولغان ۋە خەنزۇ بىمارلارنىڭ چۈشىنىشىگە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن خەنزۇـ چە ئەسكەرتىش بېرىلگەن.

ئابلىز مۇھەممەت سايرامى.
«شىنجاڭ ياشلىرى»
ژۇرنالىدىن ئېلىندى.

مۇئەللىپ توغرىلىق

«ماكاۋېللى نىككولودى بېرنارده (1469 ـ 1527) ـ ئىيالىيەلىك مۇتەپەككۇر، پەيدا بولـ ۋاتقان بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىدېولوگى. ماكاۋېللى جەمىيەت خۇدانىڭ ئىرادىسى بىلەن ئەمەس، بەلـ كى تەبىي سەۋەبلەرگە باغلىق تەرەققىي ئېتىدۇ، دەپ ئۇقتىدۇ. تارىخنىڭ تەرەققىيات ئاساسىدا «ماددىي مەنپىيەت» ۋە كۈچ تۇرىدۇ. ماكاۋېللى خەلق ئاممىسىنى ۋە ھوكۇمران سىنىپلار مەنپـ يەتلىرىنىڭ قارىمۇ ـ قارشىلىغىنى تەكتلىگەن، فېودالларنىڭ ئۆز ئارا قارىمۇ ـ قارشىلىقلىرىدىن خالى، خەلقنىڭ غۇلغۇلىلىرىنى باستۇرۇشقا قادىر كۈچلۈك مىللىي دولەت قۇرۇش تەرەپدارى بولـ غان. ئۇ سىياسىي كۆرەشتە ئۇلۇق مەخسەتلەر ئۈچۈن ئەخلاق قائىدىلىرىغا رىيا قىلماسلىق ۋە ھەر قانداق ۋاستىلاردىن پايدىلىنىش مۇمكىن دەپ ھېساپلـ غان، ھوكۇمرانلارنىڭ ھاكىمىيەت ئۈچۈن بولغان كۈرىشىدە رەھىمسىزلىكنى ۋە خائىنلىقنى ئاقلـ غان». («فىلوسوفسكىي سلوۋار» ـ «پەلەسەپە لۇغىتى» موسكۋا، 1980 ـ ژىل، پولىتىزدات نەشرىياتى.)

ماكاۋېللى «ھومۇمدارلار دەستۇرى» ناملىق كـ تابىنى يازغان. بۇ كىتاب نەشر قىلىنىپ بەش ئەسىردىن بۇيان دۇنيادا ناھايىتى چوڭ تەسىرات قالدۇردى. «ھوكۇمدارلار دەستۇرى» 2000 ـ ژىـ لى «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا» 5 مىڭ نۇسخـ ىدا بېسىلغان.

ھورمەتلىك گېزىتخان، دىققەتتىكىلارغا ماكاۋېللـ ىنىڭ «ھوكۇمدارلار دەستۇرى» ناملىق كىتابىنىڭ «ئىستىلا قىلىنغان رايونىنى قانداق باشقۇرۇش كې رەك» دېگەن بابىنى ھاۋالە قىلدۇق.

نىككولو ماكاۋېللى
(ئىتالىيە)

ئىستىلا قىلىنغان رايونىنى

ئىستىلا قىلىنغان رايون خەلقلىرىنى ئىمكان قەدەر پەپىلەش كېرەك. ئەگەر، بۇمۇ كار قىلمىسا، ئۇلارنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇۋېتىش كېرەك. چۈنكى، بىر ئادەم زىيان ـ زەخمەتكە يەگگىلىرەك ئۇچرىسا، ئۇنىڭ ھامان بىر كۈنى قىساس ئېلىشقا قۇربى يېتىدۇ. ئەگەر، بىر ئادەمگە بېرىلگەن زەرە بە ئېغىر بولسا، ئۇ قىساس ئېلىشقا مەگگۈ ئاجىز كېلىدۇ.

ئەبەدىي توغرا بولغان مۇنداق بىر ئومۇمىي پرىنسىپ بار: كىم باشقىلارنى كۈچەيتىۋېتىدىـ كەن، ئۇ ئۆز ـ ئۆزىنى ھالاك قىلغان بولىدۇ.

ئاتا مىراس پادىشالىق باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى يېڭى قۇرۇلغان باشقا بىر پادىشالىققا تەتبىقلىغاندا، ئىش تەس بولىدۇ. بىرىنچىدىن، ئەگەر بۇ يېڭى پادىـ شالىق پۈتۈنلەي يېڭى قۇرۇلغان بولماي، بەلكى قىـ مەن جەھەتتىن يېڭى قۇرۇلغان بولسا (بۇنداق ھا ـ كىمىيەت ئەمەلىيەتتە ئەبجەش ھاكىمىيەتتۇر)، بۇنـ داق ئارىلاشما تەركىپلىك ھاكىمىيەت ئەسلىدە مەۋـ جۇت بولغان كاشىلىلار تۈپەيلى قالايمىقان بولۇپ كېتىدۇ. بىر ئادەمنىڭ ئوز سەلتەنىتىنى ئوڭۇشلۇق تىكلىشىدىكى سەۋەپ دەل مەزكۇر ئەل خەلقلىرىـ نىڭ باشقۇرۇشىغا ئوتۇش. ھالىنى ياخشىلاش ئار ـ زۇسىدا بولغانلىقىدۇر. شۇڭلاشقا، مەزكۇر ئەل خەلقـ لىرى قولىغا قورال ئېلىپ ئوزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ھوكۇمدارىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى ھوكۇمدار ـ لىقنىڭ تىكلىنىشىگە يول ئاچىدۇ. بىراق، ئىش ئو ـ تۇپ بولغاندىن كېيىن خەلق ئوز ھەرىكىتىنىڭ خا ـ تا ئېكەنلىكىنى تونۇپ، ئالدانغانلىقىنى ھېس قىلـ ىدۇ. ھاكىمىيەت ئالمىشىش ئۇلارغا ھېچ قانداق ئەۋـ زەللىكەرنى ئەكەلمىگەن بولىدۇ. ئەكسىچە، خەلق ئوز ھالىنىڭ بۇرۇنقىدىنمۇ يامان بەتتەرلىشىپ كەتـ كەنلىكىنى كورىدۇ. بۇنداق ئاقىۋەتنىڭ سەۋەۋى نە ـ مە؟ مېنىكچە، بۇ مۇنداق بىر تەبىئىي ئامىلدىن كەلـ گەن: يېڭى ھاكىمىيەت ئوزىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئارمىيەنى ئىشقا سېلىپ، خەلققە بىر مۇنچە بالايى ئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بـ لەن، ھاكىمىيەت ئوزىنىڭ يېڭى پۇخرالىرىنى رەنـ جىتىپ قويىدۇ.

بۇنىڭ ئاقىۋىتى شۇكى، سەن شۇ ئەلنىڭ ھاكىمـ ىيىتىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن تاجاۋۇزۇڭغا ئۇچرە ـ غان بارلىق كىشىلەرنىڭ دۇشمىنىگە ئايلىنىپ بول ـ غانلىغىنى تېزلا بايقايسەن. بۇ چاغدا ھاكىمىيەتنـ ئېگىلىشكىدە ساڭا قول چوماق بولغان كىشىلەرمۇ سېنى قوللىمايدىغان بولۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا سەن دوستلىرىڭنىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇرالماي قالسەن، شۇنداقلا ئۇلارغا نىسبەتەن قاتتىق قول بولالمايـ سەن. چۈنكى، سەن دوستلارغا ۋاپادار بولۇش كې ـ رەك دەپ ئويلايسەن. يېڭى ھوكۇمدارنىڭ قاتتىق قول بولالماسلىغىدىكى يەنە بىر سەۋەپ شۇكى، ئىستىلاچى قورال كۈچى جەھەتتە قانچىلىك كۈچـ لۈك بولمىسۇن، ئۇ يېڭى ئالغان رايونغا كىرگەندە، شۇ رايون خەلقىگە ئاز ـ تولا ياخشى تەسىرات بېرە ـ شى كېرەك. بولمىسا ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى داۋام قىلالـ مايدۇ. بۇنىڭغا دائىر مىساللار ئاز ئەمەس: فرانسىيە پادىشاھى لۇئى 12 گەرچە ملان كىنەزلىگىنى قىلـ چىنى قانغا بۆيمايلا ئېگىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ ـ نىڭ ملانىنى قولدىن بېرىپ قويۇشىمۇ بىردەملىك ئىش بولغان. ملانلىقلارنىڭ لۇئى 12نى سۈرۈپ چىقىرىش تۈنجى ھەرىكىتىدە، لودوۋىكو سفورزا لودوۋىكو سفورزا (1476 ـ 1500) ملان كې ـ نەزى. 1499 ـ ژىلى 8 ـ ئايدا فرانسىيە ئارمىيە ـ سى ملانىنى بېسىۋالغاندا گېرمانىيەگە قېچىپ كەتـ كەن. 1500 ـ ژىلى ملان خەلقى فرانسىيەگە قار ـ شى قوزغىلاڭ كوتەردى. لودوۋىكو قايتىپ كېلىپ ملانىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئامما، فرانسىيە ئارمىيەسـ ى تەرىپىدىن پەتىھ قىلىنىپ، تۇرمىدە ئولگەن.) ئارمـ يەسىنىڭ ھەرىكىتىلا كۈپايە بولغان. چۈنكى، فرانسـ يە پادىشاھىغا سېپىل قوۋۇقلىرىنى ئېچىپ بەرگەن خەلق كېيىن ئارزۇ ـ ئۈمىتلىرىنىڭ كوپۈككە ئايلانـ غانلىغىنى كورۈپ، يېڭى پادىشاھنىڭ ئوزلىرىگە قا ـ رىتا ژۇرگۇزگەن شەپقەتسىز ھوكۇمرانلىغىغا قاراپ تۇرالمىغان.

تەبىئىيكى، ئىسيان يۈز بەرگەن شۇ ئورۇنلار قايتا ئىستىلا قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ رايونلارنىڭ قۇتـ ۇ ـ لۇپ چىقىشى ئاسانغا توختىمايدۇ، چۈنكى ھوكۇمـ دار ئىسيانچىلارنى قاتتىق قوللۇق بىلەن باستۇرىدۇ. گۇـ مانلىق ۋە خۇۋۇپلۇق شـەخسلەرنى تېپىپ چىقىپ يوقىتىدۇ ـ دە، ھاكىمىيەتنى چېكىتىدۇ. شۇڭا، فرانـ سىيە پادىشاھنىڭ تۈنجى ئىستىلاسىغا ئايلىنىپ قالغان ملاننىڭ قولغا قايتىپ كېلىشىدە گراف لودو ـ ۋىكونىڭ چېگرادىكى قوزغىلىڭى كۈپايە بولغاندى. بىراق، فرانسىيە پادىشاھى ملاننى قايتا بېسىۋالغانـ دىن كېيىن ملاننى قايتۇرۇۋېلىش بەسى مۇشكۇل بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن پۈتۈن دۇنيا فرانسىيەگە قار ـ شى ھەرىكەتكە كېلىپ، فرانسىيە پادىشاھ ئارمىيەسـ ىنى مەغلۇپ قىلىپ، فرانسىيەلىكلەرنى ئىتالىيەدىن قوغلاپ چىقىرىشى لازىم بولىدۇ. بىراق، تەئەججۇپـ كى، لۇئى 12 ئوزى ئىستىلا قىلغان ملاننى ئۈدا ئىككى قېتىم قولدىن بېرىپ قويدى.

ئەندى فرانسىيە پادىشاھىنىڭ ملاننى ئىككىنچى قېتىم قولدىن بېرىپ قويۇشىدىكى سەۋەبنى ۋە فرانـ سىيەنىڭ ملاننى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قوللىنـ شى كېرەك بولغان چارىنى ياكى فرانسىيە پادىشاھى قوللىنالمىغان باشقا بىر ھوكۇمدارنىڭ قوللىنىشى مۇمكىن بولغان چارىنى سوزلەپ ئوتۈمىز.

مېنىڭ كوزىتىشىمچە، ئىستىلا قىلغۇچى دولـەت بىلەن ئىستىلا قىلىنغۇچى دولەتنىڭ بىر بولسا ھـەر ئىككىسى مىللەتداش ۋە تىلداشلاردىن بـولىدۇ؛ بىر بولسا غەيرىي مىللەتداش، غەيرىي تىلداشلاردىن بو ـ لىدۇ (ئۇلارنىڭ مىللىتى، ۋەتىنى ئايرىم بـولىدۇ). ئەگەر، ئىستىلا قىلىنغان ئەلنىڭ خەلقلىرى ئىستىلا ـ چىلار بىلەن ئوخشاش بىر مىللەتتىن بولسا، بولۇپمۇ، ئىستىلا قىلىنغان ئەل ئەركىن مۇھىتتا ئوتمىگەن بول ـ سا، ئۇنداق ئەلگە بولغان ھوكۇمرانلىقنى داۋاملاشتۇـ رۇش ئوڭاي بولىدۇ،ھېچ قانداق كۈچ كەتمەيدۇ.ئەسـ لىدىكى دولەت خاقانىنىڭ ئەۋلاتلىرىنى يوقاتسىلا مۇستەملىكە ئەل ئەمىن تاپىدۇ. باشقا جەھەتتىن ئې ـ لىپ ئېيتقاندا، ئىستىلا قىلىنغان رايوندىكى خەلقـ لىنىڭ ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قېلىپ، ئەسلىدىكى ئۇرپى ـ ئادەتلىرىگە تەگمىسلا، ئىستىلا قىلىنغان را ـ يون خەلقلىرى يېڭى ھوكۇمدارلىنىڭ باشقۇرۇشـى ئاستىدا تىپ تىنچ كېتىۋېرىدۇ. بۇنداق ئەھۋاللارنـى كىشىلەر بېرىتان، بۇرگۇن، گاسكونى، نورماندىيە قاتار ـ لىق رايونلارغا ئائىت مىساللاردىن ئۇچرىتىدۇ. (بـۇ رايونلارنىڭ فرانسىيەگە تەۋە بولغان ۋاقتى مۇنـداق: بېرىتان 1491 ـ ژىلى، بۇرگۇن 1477 ـ ژىلى، گاس ـ كونى 1453 ـ ژىلى، نورماندىيە 1204 ـ ژىلى). بۇ رايونلار فرانسىيەگە ئۈزۈن مۇددەت قارام بولۇپ تۇرۇش ئاقىۋىتىدە، فرانسىيە زېمىنىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ قالدى. باشتا يەرلىك خەلق بـ ـلەن ئىستىلاچىلار ئوتتۇرىسىدا تىل جەھەتتىكى مۇـ ئەييەن پەرىق بولسىمۇ، لېكىن ئورپى ـ ئادەتلىرى ئومۇمەن بىردەك ئىدى. شۇڭلاشقا، ئىستىلاچىلار بـ ـلەن ئىستىلا قىلىنغۇچىلار ئاسانلا بىرلىككە كېلىپ، ئىناق ئوتەلگەندى. مەيلى كىم بولسۇن ئېگىلگەن زېمىنىنى ساقلاپ قالمەن دەيدىكەن، مۇنداق ئىـ كى ئىشنى ئۇنتۇپ قالماسلىغى كېرەك: بىرى، ئىـ ستىلا قىلىنغان رايوننىڭ ئەسلى ھوكۇمدارىنىڭ ئەۋـ لادىنى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتىشى كېرەك. يەنە بىرى، ئىستىلا قىلىنغان رايون خەلقلىرىنىڭ ئۈزۈن دەۋرىلەردىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان قانۇن ـ تۈزۈملىرىنى ۋە باج ـ ئالۋاڭ تۈزۈملىرىنى ھەرگىز ئوزگەرتمەسلىگى كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا، ئانچە ئۇزاق ئوتمەيلا ئىستىلاچىلار بىلەن ئىستىلا قىلىنغۇـ چىلار بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ، ئۇيۇلدەك بىر دولەت رويابقا چىقىدۇ.

ئەگەر، ئىستىلا قىلىنغان رايون خەلقى تىل، قانۇن، ئۇرپى ـ ئادەت جەھەتلىرىدە ئىستىلاچىلار بىلەن پەرىقلىق بولسا، قېينىچىلىق ئىنتايىن زور بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئىستىلا قىلىنغان رايونـنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق ئامەت بىلەن بىرلىشىپ كەلگەن بولۇشى كېرەك. ئەڭ ياخشى ۋە ئەڭئىشەنچلىك ئۇسۇللارنىڭ بىرى شۇكى، ئىستىلا ـ چى ئىستىلا قىلىنغان رايوندا ئولتۇراقلىشىشى كې ـ رەك. بۇ ھوكۇمدارنىڭ ئاشۇ رايونغا بولغان ئېگە ـ مدارلىغىنى بېخەتەر قىلىدۇ ۋە ئۇزارتىدۇ. تۇركلەر گرېتسىيەدە ئەينە شۇنداق قىلغان. ئەگەر ئەينى ۋا ـ قىتتا، تۇركىيە پادىشاھى گرېتسىيەگە بېرىپ ئۇزۇاق مۇددەت ئولتۇراقلاشمىسا، پادىشا ئىستىلا رايـونـنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھەر قانچە قىلسىمۇ بېكارغا كەتكەن بولۇر ئىدى. بۇنىڭدىكى قائىدە ناھايىتـى ئاددى. چۈنكى، يېڭى ھوكۇمـدار ئىستىلا قىلىنغان جايدا تۇرسا، توپلاڭ ۋە تەرتىپسىزلىك ئامىللىرى كورۈلسە، ھوكۇمدار ئۇلارنـى دەرھاللا سېزىپ بېخ ھالىتىدە تىنچىتىشقا ئۇلگۈرەلەيدۇ. ئەگەر، ھوكۇمدار ئىستىلا قىلىنغان جايدا تۇرمىسا، ھوكۇمدار يۇز بەر ـ گەن ئىشلارنى چوكىيىپ كەتكەندە سېزىدۇ، ئۇ چاغ ـ دا، ھۆكۇمدار كەسكىن تەدبىر قوللانسىمۇ، كېچىككەن ـ لىكىدىن توپىلاڭنى بېسىقتۇرالمايدۇ. بۇ خىل ئەھـ ۋالدىن ساقلىت بولۇشنىڭ ئېپى شۇكى، يەرلىك خەلقنى ئەمەلدارلارنىڭ زۇلۇمىدىن خالىي قىلىش، ئاۋامنى پادىشاھنىڭ خەيىر ـ ساخاۋىتىدىن بەھرە ـ مەن قىلىپ، ئۇلارنى رازى قىلىش لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، پادىشاھقا سادىق پۇخرالار پادىشانى تې ـ خىمۇ قوغدايدىغان بولىدۇ، پادىشاغا يامان غەرەز ساقلىغان پۇخرالار پادىشادىن قورقىدىغان بولىدۇ. نەتىجىدە، بۇ ئەلگە خىرىس قىلىۋاتقان سىرتقى دۇش ـ مەنلەر ھەرىكەت قىلىشقا پېتىنالمايدۇ. خۇلاسە كا ـ لام شۇكى، ھوكۇمدار ئوزى ئىستىلا قىلغان جـايىنى ئېگىلەپ تۇرسىلا ئۇنى قايتۇرۇپ ئېلىش مۇشـكۇل ئىش بولىدۇ.

يەنى بىر ئەۋزەل تاكتىكا شۇكى، ئىستىلا قىلىنغان رايوننىڭ مۇھىم بىر ـ ئىككى ئورنىدا مـۇستەملىكە ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش كېرەك، بۇنداق قىلىش ئۇ ـ نۇملۇكتۇر. ئۇنىڭغا كوپ ئىختىسات كەتمەيدۇ. پە ـ قەت ئاز ـ تولا خىراجەت بىلەنلا ئوز دولىتىنىڭ بىر قىسىم پۇخرالىرىنى ئىستىلا قىلىنغان رايونغا كوچۇر ـ گىلى بولىدۇ. ئۇنداق قىلمىسا ئىستىلا رايوندا كوپ تۇرىكۇمەپئەسكەر تۇرغۇزۇشقا توغرا كېلىپ ئىختـ ساتمۇ جىق كېتىدۇ. مۇستەملىكە جەرياندا، ھوكۇمـ مدارلار تەرىپىدىن زىيان ـ زەخمەتكە يولۇققىنى يەر ۋە مۇلۇكلىرىنى كوچۇپ كەلگەن ئىشغالىيەتچىلەرگە مەجبۇرىي رەۋىشتە بېرىپ قويغان بىر قىسىم كىشـ ىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار ئىستىلا رايونىدىكى ئاز ساندىكى ئاۋامغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇلار ئولتۇ ـ راقلىشىش جەھەتتە تارتاق ۋە نامرات كىشىلەر بول ـ غاچقا، بىر تۇتاش كەيپىيات ھاسىل قىلالمايدۇ، نە ـ تىجىدە ھوكۇمدارنىڭ ئىستىلا رايونىدىكى كوپ سانلىق كىشىلەر زىيان ـ زەخمەتكە يولۇققان بايىقى ئاز ساندىكى كـ ىشىلەرنى ئالداپ ـ پەپىلەشمۇ ئاسانغا توختايدۇ. ئۇـ نىڭ ئۇستىگە، زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىغان بـۇ ئـاز ساندىكى كىشىلەر ئوزلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ۋەيرانچىلىقـ قا ئۇچرىغان كىشىلەردەك قىسمەتكە قېلىشىدىن ئەنـ سىرەپ، ژۇرەكزادىلىك ۋە ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش تۇتىدۇ. يېڭى ھوكۇمدارنىڭ غەزىنىگە قېلىشـ تىن قورقىدۇ.

ئومۇمەن، بۇ خىل مۇستەملىكە ھەرىكىتىگە كوپ خىراجەت كەتمەيدۇ. ئۇ مۇقىم ۋە ئىشەنچلىك بولـ ىدۇ، زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىغانلارنىڭ سانىمۇ ئاز بولۇپ، ھوكۇمدارنىڭ ھاكىمىيىتىگە قىلىشقا تېگىشـ لىك بىر مەسىلىنى قىستۇرۇپ ئوتمەكچىمەن: ئىسـ تىلا قىلىنغان رايون خەلقلىرىنى ئىمكانقەدەر پەپـ لەش كېرەك، ئەگەر بۇمۇ كار قىلمىسا، ئۇلارنى تـۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇۋېتىش كېرەك. چۈنكى، بىر ئادەم زىيان ـ زەخمەتكە يېنىگىرەك ئۇچرىسا، ئۇنىڭ ھا ـ مان بىر كۈنى قىساس ئېلىشقا قۇربى يېتىدۇ. ئەگەر، بىر ئادەمگە زەربە ئېغىر بولسا،ئۇ قىساس ئېلىشقا مەگـ گۇ ئاجىز كېلىدۇ. شۇڭا، مۇمكىن قەدەر كىشىلەرگـە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزمەسلىك كېرەك. يەتكۈز ـ گەن ئەھۋال ئاستىدا، ئۇنى ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتىپ تاشلاش كېرەك.

ئەگەر، مۇستەملىكە ھەرىكىتىنى ئىستىلا رايـونىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش تەرىقىسىدە ئېلىپ بېرىشقا توغـ را كەلسە،مۇقەررەر ھالدا دولەت غەزىنىسىنىڭ كوپ قىسمى ئىسراپ بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ چىقىم كو ـ تەرىمەيدۇ.بۇنداق بولغاندا، زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرە ـ غانلار كوپ بولىدۇ. چۈنكى، ئارمىيە ئۇ يەر، بۇ يەر ـ گە ئۇرۇش قىلىپ، يەرلىك پۇخرالار پېشكەللىككە يولۇقىدۇ. بۇنداق بولۇشىدا، كىشىلەر پادىشانىڭ دۇشمىنىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. گەرچە، مۇستەملىكە ئەل خەلقلىرى بويسۇنىدۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئوز دىيارىدا ياشاۋاتقانلىغىنى، ئۇلارنىڭ كېزى كەلـ سە پادىشاغا خۇۋۇپلۇق ھەرىكەتلەرنى ئۇيۇشتۇرالايـ دىغانلىغىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك. شۇڭا، مەيلى قايسى نۇقتىدىن ئېيتمايلى، ئىستىلا را ـ يونىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش چىقىم كوتەرمەيدىغان قـ ىلىق، ئاھالە كوچۇرۇش ئىنتايىن ياخشى چارىدۇر.

ئەگەر، بىر ھوكۇمدار ژۇقۇرىدا دېيىلگەندەك تىل، قانۇن، ئۇرپى ـ ئادەت جەھەتتىن ئوزلىرىگە يـات بولغان بىر رايونىنى ئېگىلسە، ئۇنداقتا، ئۇ ئوزىنى ئـل ـ شۇ ئاجىز خوشنا ئەلنىڭ رەھبىرى ۋە ھمايىچىسىگە ئايلاندۇرۇشى كېرەك. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى قاۋۇل كۈچلەرنى،ھەر خىل ئامىللار بىلەن ئاجىزلاشتۇرۇشى، ئوزىگە ئوخشاش كۈچلۈك چەت ئەل ھوكۇمدارلىرـ

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

قانداق باشقۇرۇش كېرەك؟

ىنىڭ تەسادىپىي ھالدا ئەتراپىدىكى ئاجىز دولەتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىشىدىن ھەر ۋاقىت ئاگاھ بولۇشى كېرەك. رىمال تۈرمۇشتا مۇنۇ ئەھۋاللار يۈز بېرىپ تۇرىدۇ: ئوز خاقانىدىن رازى بولمىغان كىشىلەر مەككارلىق ۋە قورقۇنچاقلىق بىلەن چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ ئوز ئېلىگە كىرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بورنىي قوتانغا باشلاشتەك بۇنداق ئەھۋالنى رۇملۇقلارنىڭ يۇتانغا كىرىشىگە دائىر ئىشلاردىن روشەن كورگىلى بولىدۇ. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، رۇملۇقلار باشقا ئەللەرگە كىرگەندە، ھېمىشەم شۇ ئەلدىكى ئايرىم كىشىلەرنىڭ يوچۇق ئېچىپ بېرىشى بىلەن كىرگەندى. ئىشلار ھېمىشەم شۇنداق بولىدۇ: چەت ئەل كۈچلىرى مەلۇم بىر رايونغا ئۇسۇپ كىرگەندىن كېيىن، مەزكۇر رايوننىڭ ئاجىز كۈچلىرى ئوز ھاكىمىيىتىنىڭ ھوكۇمدارلىرىدىن قانائەت تاپماي ياكى ئۇلارغا ھەسەت قىلىپ، تەجاۋۇزچى چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ قوينىغا ئوزىنى ئاتىدۇ. شۇكلاشقا، ئىستېلاچى ئۇلار ھېچقاچان ئېھتىياتىغا ئېلىنمايدۇ. لېكىن، كېسەل ئەڭ باشتا تەكشۈرۈپ بايقالمىسا ۋە كېسەلگە لايىق رېتسىپ قوللىنىلمىسا، ئاي ـ كۈنلەر ئوتۇپ كېسەل ئېغىرلاشقاندا بايقالسا، ئىش كېچىككەن بولىدۇ. بۇ قائىدىنى دولەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا تەتبىقلىغىلى بولىدۇ. ئەگەر، بىر دولەتنىڭ ھوكۇمدارى دولەتتىكى يوشۇرۇن خۇۋپلارنى ئوتكۇرلۇك بىلەن ئالدىن سېزەلمسە (بۇنداق قىلىش ئەڭ داناكىشىلەرگە نېسىپ بولىدۇ)، ئۇ يوز بەرگۈسى ئىشلارنىڭ تەدبىرىنى ئالدىن تۈزەلەيدۇ. ئەگەر، ھوكۇمدار ئىنچىكە ۋە تىرىشچان بولمىسا، خۇۋۇپ ـ خەتەر ئاستا ـ ئاستا تەرەققىي قىلىپ، جان ھەلقۇمغا يەتكەندە قانچە قىلسىمۇ پايدىسى بولمايدۇ. شۇڭا، ئەينى دەۋردىكى رۇملۇقلار كەلمىش خۇۋۇپ ـ خەتەرنى ژىراقتىن بايقاپ، ئۇنى يوق قىلغان. ئۇلار ئۇرۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن خۇۋۇپ ـ خەتەرلەرنىڭ يوشۇرۇن تەرەققىياتىغا قىلچە يول قويمىغان. چۈنكى، ئۇرۇش ساقلانغىلى بولمايدىغان ئىش. ۋاقىت سوزۇلسا، بۇنىڭ پايدىسى قارشى تەرەپكە بولىدۇ. رۇملۇقلار بۇنى ناھايىتى ياخشى چۈشەنگەچكە، ئەينى ۋاقتىتكى ھەمكارلاشقۇچىلىرىدىن بولغان پىلىپ ۋە ئانتىئوكولارغا جەڭ ئېلان قىلىپ، ئىتالىيەدە كەلگۈسىدە ئوزلىرىگە قارشى يۈز بېرىدىغان ئۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئالغان. گەرچە، رۇملۇقلار ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئىككى مەيدان ئۇرۇشتىن ساقلىنالسىمۇ، ئۇنداق تالاشتىن ۋاز كەچكەن. رۇملۇقلار بىز ھېمىشەم دانىشمەنلەرنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلايدىغان: «كەينىگە تارتىشنىڭ خاسىيىتىنى كورۈپ باققىن» دېگەندەك ئىبارىلەرنى ئەزەلدىن ياقتۇرماتتى. ئەكسىچە، ئۇلار ئوزىنىڭ ئىختىدارىغا ۋە پەخىسلىك بىلەن چىقارغان ھوكۇملىرىگىلا ئىشىنەتتى. چۈنكى، ۋاقىت ئوزى بىلەن ئەگەشتۈرۈپ ھەممە نەرسىنى ئېلىپ كېلىدۇ: ئۇ ياخشى ئىشلارنىمۇ ئېلىپ كېلىدۇ. يامان ئىشلارنىمۇ ئېلىپ كېلىدۇ ياكى ھەر ئىككىسىنى تەڭلا ئېلىپ كېلىدۇ.

ئەندى بىز دەققەتنى فرانسىيەگە ئاغدۇرۇپ، تەكشۈرۈپ باقايلى، ئۇ ژۇقۇرقىدەك قىلغانمۇ ـ يوق. مەن چارلىز ھەققىدە سوزلەپ ئولتارمايمەن، پەقەتلا لۇئى ھەققىدە توختىلاي. چۈنكى، لۇئىنىڭ ئىتالىيەنى بېسىپ ياتقان ۋاقتى ئوزۇنراق، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭ قىلغانلىرى ئەتكەنلىرىنى كوزىتىشمۇ ئوڭايراق. كوزىتىشلەر ئارقىسىدا شۇنى بايقىدۇقكى، لۇئىنىڭ ھەرىكىتى يات بىر ئەلدە ھاكىمىيەت تۇتۇشتا قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارغا تۇپتىن خىلاپ.

فرانسىيە پادىشاسى لۇئى دەل ۋېنېتسىيەلىكلەر باشلاپ كەلگەن بورە، ۋېنېتسىيەلىكلەر لۇئىنى تاجاۋۇز قىلدۇرۇش ئارقىلىق لومباردىيە (ئىتالىيەنىڭ بىر مەمۇرىي رايونى) نىڭ يېرىمىگە ئېرىشمەكچى بولغاندى. مەن بۇ يەردە فرانسىيە پادىشاسىنىڭ تەجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بىر قىسىم يەرلەرنى ئېگىلەۋالغانلىغى ھەققىدە سوزلەپ ئولتارمايمەن. چۈنكى، ئۇ ئىتالىيەدە پۈت دەسسەپ تۇرالىغۇدەك بىرجايى ھازىرلىماقچى ئىدى؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىتالىيەدە ئۇ نەچچە دوستلىرى يوق ئىدى. بۇرۇن پادىشا چارلىز ـ نىڭ ھەرىكىتى قارشى ئىلىنمىغاچقا، لۇئىنىڭ ئىتالىيەدىن ۋاقىت ئوتكۈزۈشى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشقا ئۇرۇنغان. لېكىن، ئۇ ئەلچىلەرنى ئەتكەنلىرىنى ئەتكەن، ئۆزىنىڭ ئىتالىيەدىكى ھەربىي كۈچلىرىنى ئىتالىيەنىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇق قىلغان. ئۇ ئەلچىلەرگە: «ئەگەر ئۇ ئىتالىيەنىڭ ئىچكىرىسىگە كىرىشكە جۈرئەت قىلالمىسا، ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشنىڭ ھاجىتى يوق» دەپ جاۋاب بەرگەن. لۇئى ئىتالىيەنىڭ ئىچكىرىسىگە كىرىپ، ئۇ يەرنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىتالىيەدىكى ھەربىي كۈچلىرى ئىتالىيەنىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇق قىلىنغان. ئۇ ۋاقىتتا ئىتالىيەنىڭ ئىچكىرىسىدە ئۇنىڭغا قارشى تۇرىدىغان ھېچقانداق كۈچ يوق ئىدى. ئۇ

خىتاي مافىيەسى

كوممۇنىستلاردىنمۇ ئۈزاق ياشايدۇ

خىتايدىكى ئۇيۇشقان جىنايەتچىلىك دائىرىلىرى غەيرى ئوپكە ئاغرىغى ژىرۇسىغا قارشى دورا كەشپ قىلغان ئادەمگە بىر مىللىون دوللار مۇكاپات ۋەدە قىلماقتا. «ئارگۇمېنتى ئى فاكتى» ھەپتىلىگى ئويزورچىسىنىڭ بېجىندىن يازغان ماقالىسى.

غەيرى ئوپكە ئاغرىغى ژىرۇسى مۇناسىۋىتى بىلەن شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىيەدە ئۇچ ئالغان ئۇمۇمىي تەشۋىشلىك ۋاقا - چۈشلار كورونىشىدە رېيتېر ئاگېنتلىغىنىڭ شاڭگاڭدىكى مافىيە گروھلىرى (ئادەتتە ئەنئە - نەۋىي رەۋىشتە «ئۈچلۈكلەر» دەپ ئاتىلىدۇ) ئەجەللىك ئاغرىققا دورا تاپقانلىغان دوختۇرغا بىر مىللون دوللار مۇكاپات بېرىدىغانلىغى توغرىلىق ئېلان قىلغانلىغى خەۋىرى ئەمەلىياتتا ئەھمىيەتسىز ئوتتۇپ كەتتى. ھەتتا «ئۈچلۈكلەر» لىدېرلىرىنىڭ بىرى ۋاكسىنا كەشپ قىلىش ئۈستىدە ئىشلەۋاتقان بارلىق ئالىملارغا ھاملىق قىلىشقا ۋە شۇنداقلا لازىملىق لابوراتورىيەلەرنى سالدۇرۇپ بېرىشكە تەييار ئىكەنلىگىنى بىلدۈردى. خىتايدا مافىيە ئۈچۈن بۇ، غەيرى بىر ھادىسە بولۇپ، ئېيتماقچى، ئۇ ھېچ كىمنى ھەيران قالدۇرمىدى، چۈنكى خىتاي جىنايى دائىرىلىرىنىڭ ئىلمىي كەشپىياتلارغا نىسبەتەن قىزىقىش بىلدۈرۈتاقانلىغىنىڭ بۇ بىرىنچى ھادىسىسى ئەمەس.

بىز خىتاي مافىيەسى توغرىلىق ئامېرىكىنىڭ «ئەجەللىك قۇرال - 4 » تېپىدىكى سەرگۈزەشتىلىك فىلىملىرى ئارقىلىق بىلىمىز، ئۇنىڭدا ئاكتيور مىل گىبسون «ئۈچلۈكلەر»بىلەن كۈرىشىدۇ ۋە چوقۇم ئۇلار ئۈستىدىن غالىپ چىقىدۇ. لېكىن ئەمەلىياتتا خىتاي مافىيەسىنىڭ يوشۇرۇن بىرلەشمىلىرى نېمىدىن ئىبارەت؟ بىرلىرى ئۇزىمىزنىڭ جىنايەتچىلىرىمىز بېتىپ ئېشۇاتقاندا ئۇلار توغرىلىق يېزىشنىڭ نېمە ھاجىتى، دېيىشىمۇ مۇمكىن. لېكىن بۇ يەردە گەپ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، «ئۈچلىكلەر» ئاللىقاچان روسسىيە جىنايەتچىلىكىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى - خىتاي مافىيەسى پرىمورىي ئور - مانلىرىدا كېسىلدىغان ياغاچنىڭ چەت ئەلگە چىقىرىلىشىنى نازارەت قىلماقتا. شاڭگاڭدىكى روسسىيەلىك پاھىشۋاز ئاياللار ئۈستىدىن «رەھبەرلىك» قىلىدۇ، روسسىيە تەۋەسىگە ئون مىڭلىغان قارا نوپۇسلارنى ئەۋەتىدۇ. خ خ ج دىكى قاتتىق ھاكىم مۇتلەق ھاكىمىيەتمۇ ئاخىرقى 50 ژىل داۋامىدا بۇ مافىيەنىڭ قۇدرىتىنى ئازراق بولسىمۇ ئاجىزلاشتۇرۇشى مۇمكىن بولمىدى.

ئۈچ مونах جەمىيىتى

- «ئۈچلىكلەر» ئۈستىدىن غالىبىيەت قازىنىش توغرىلىق ئېيتىش مۇمكىنمۇ؟ چەت ئەللىككە بۇنى چۈشىنىش قىيىن، لېكىن خىتاينىڭ ئوزى قانچىلىك مەۋجۇت بولغان بولسا، بىزنىڭ مافىيەمۇ شۇنچىلىك مەۋجۇت، - دەپ مېيىغىدا كۈلدى ماكاۋ راپ ماكائو شەھەرلىك ساقچا مەتبۇئات خىزمىتى بولۇمىنىڭ باشلىغى ۋەي ژاڭ. - ئەگەر ئۇنى ئىككى مىڭ ژىل ئىچىدە يوقىتىۋەتكەن بولسا،ئۇنداقتا بىز ھازىر نېمە توغرىلىق پاراڭ قىلىشىمىز مۇمكىن؟ ماۋزېدۇڭ ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرىنىڭ بېشىدا بۇ مۇئاممانى تۈپ ئاساسىدىن ھەل قىلىشنى قارار قىلدى - ئاساسىي مافىيە گروھلىرىنىڭ باشلىقلىرىنى ئېتىپ تاشلىدى. نەتىجە قانداق بولدى؟ دادىلىرىنىڭ ئورنىنى دەررۇ باللىرى ئېگىلدى. ئەندى ئۇلارنى ئېتىپ ئۆلگەرمەيلا، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئىنىلىرى ئېگىلدى: بارلىق مافىيەنى ئېتىپ تۈگىتىش قىيىن بولۇپ چىقتى. ئوزلىرى مەۋجۇت بولغان يۈزلىگەن ژىلدار داۋامىدا «ئۈچلىكلەرنىڭ»ھوقۇق - تەرتىپ ئورگانلىرىغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئاھايىتى نادىر تەجرىبىسى توپلاندى. ئەگەر بىز ئۇلارنىڭ لىدېرلىرىنى قولغا ئالساق - «ئۈچلىك» مېخانىزمىدىكى بىرمۇ ئېنتىك بۇزۇلمايدۇ.

بېجىن كوچىلىرىدا پات - پاتلا بەستىلىك، قوللىرىغاباش سۈيىگى، ئەجدىھار ۋە كوز ئەينەكلىك ئىلان سۈرەتلىرىنى رەكلىك قىلىپ چىكىۋالغان ياشلارنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. كام دېگەندە 2500 ژىل داۋامىدا مەملىكەتتە ھەرىكەت قىلىۋاتقان ئۇيۇشقان مافىيە - «ئۈچلىكلەرنىڭ» پىدائىلىرى ئەينە شۇلار - دۇر! ئىمپېراتور چىڭ شىخۇنا (ملادىدىن ئىلگەركى 221 - 210 - ژىللار) پادىشالىق قىلغان دەۋىردە قاراقچىلار ۋە قۇل سودىگەرلىرىنىڭ ئۇششاق گروھلىرى «نىلۇفەر سايىسى» نامى ئاستىدا ئۇچ چوڭ بىرلەشمىگە بىرلىشىشكە قارار قىلدى. لېكىن خىتاي مافىيەسى پەقەت 17 - ئەسىردىلا «ئۈچلىك» نامىغا ئىگە بولدى. 1644 - ژىلى مانجۇرلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ كوچمەن چەۋەندازلىرى خىتاينى بېسىۋالدى ۋە ئۇزۇنىڭ كۈرەش سەنئىتى بىلەن مەشھۇر بولغان شائولىن مونастىرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ئوزۇق - تۈلۈك ئېلىپ كېلىشكە كەتكەن ئۇچ مونахلا تىرىك قالغان. بۇ ئۇچى قايتىپ كېلىپ، ئىس -تۈتەك چىقىپ تۇرغان خارابىلارنى ۋە ئوق يادا ئولگەن ئوز يولداشلىرىنىڭ جەسەتلىرىنى كوردى، خالاس. ئەينە شۇ ئۇچ مونах «ئادالەتلىك ئۈچۈن يەر، ئادەم ۋە ئاسمان ئىتتىپاقىنى» - دەسلەپكى «ئۈچلىكنى» قۇردى. يېگى مەخپىي جەمىيەتنىڭ جەگگاگار ياچېيكىلىرى پۈتكۈل مەملىكەتكە قانات يايدى، بارلىق دۈكاندارلار ئۇلارغا سېلىق تولەيدىغان بولدى، بۇنىڭغا مانجۇ باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرىشۈاتقان «ئۈچلىكلەر» پارتىزانلىرىنىڭ ئوتتۇرەدلىرى ئۈچۈن قۇرال سېتىپ ئېلىناتتى. موناخلار ئولگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئىزباسارلىرى قاتتىق ئىنتىزام، قەتئىي بوي سۇنۇش بىلەن مۇستەھكەملەنگەن تەشكىلات ۋە ھەر قانداق بۇيرۇقىنى ئورۇنلاشقا تەييار تۇرىدىغان تەرەپدارلارغا ئىگە بولدى. لېكىن «ئۈچلىكنىڭ» يېگى لىدېرلىرى جەمىيەت تەرىپىدىن ئېلىنغان ۋاقتىدا مالىيەۋىي مەبلەغ مانجۇرلارغا قارشى كۈرەش قىلىشقا يېتىشمەيدىغانلىغىنى بانە قىلىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشنىڭ ئورنىغا قۇل سودىسى، قاراقچىلىق، قانۇنسىز ئالتۇن چىقىرىش ۋە رېكىتلىق قىلىش بىلەن شۇغۇل لىنىشقا باشلايدۇ. نەق ئەينە شۇ چاغدا «ئۈچلىك» مافىيەگە ئايلانغان ئىدى.

پەسخولوگلار مافىيە خىزمىتىدە

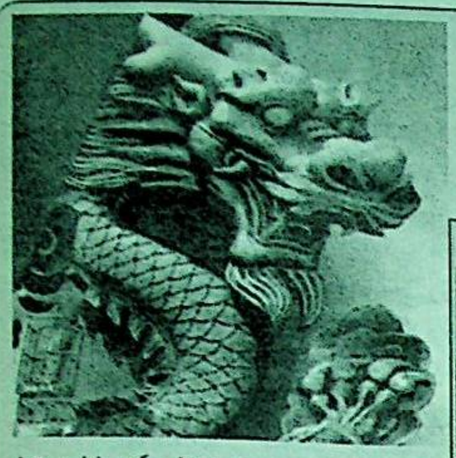
ئاللىقاچان مىڭلىغان ئايرىم گروھلارغا پارچىلىنىپ كەتكەن ھېلىقى«ئۈچلىكلەر» (ئۇلارنىڭ ئۇمۇمىي سانى 1مىللون 200مىڭ ئادەمنى تەشكىل قىلىدۇ)، ھازىر خىتايدىكى بارلىق يوشۇرۇن تىجارەتنى تولۇق نازارەت قىلماقتا. گېروئىن ۋە ئەپيۇن يەتكۈزۈپ بېرىش، ۋالیۇتىنىڭ «قارا ئۆتۈ بازىرى»، شاڭگاڭ ۋە ماكائونىڭ پاھىشۋازلىق ئويلىرىگە روسسىيەنىڭ ۋە ئۇكرائىنىنىڭ يېنىك مەجەز ئاياللىرىنى ئەۋەتىش، قۇرال - ياراق سودىسى، يەرلىك تىجارەتچىلەر ئۈستىدىن «ھاميلىق» قىلىش ئوخشاش ئىشلار شۇلارنىڭ قولىدا. ھەر ئايىنىڭ ئاخىرىدا خىتاي سودىگەرلىرىگە «ئۈچلىكنىڭ» سېلىق ئىنسپېكتورلىرى كېلىدۇ، ئۇلار قانچىلىك كىرىم قىلىنغانلىغىنى توغرىلىق ھوججەتلەرنى تەكشۈرىدۇ ۋە مافىيەگە تەئەللۇق بولغان 15 پائىزنى ئالىدۇ. ئۇلارنى ئالداشتىن خۇدا ساقلىسۇن - شۇ كېچىسىلا قۇۋلۇق قىلىشنى ئويلىغان تىجارەتچى ئولتۇرىلىدۇ، ئەندى دۈكىنىغا بولسا ئوت قويىلىدۇ.

- ئەلۋەتتە مەن ئۇلارغا تولەيمەن. بۇنىڭغا نېمە بوپتۇ؟ - دەپ مۇرىسىنى كوتەردى بېجىنىنىڭ كەچكى ئويۇن - تاماشە سانلىتۇنلۇ كوچىسىدىكى قاۋاقخانىنىڭ غوجايىنى جون لى. مەن ئۇلارغا ھەر ئايدا مۇقىم بەلگىلەنگەن سۇممىنى تولىمەيمەن، ئەگەر كىرىم كوپ بولسا، سېلىقنى كوپ تولەيمەن، ئاز بولسا، ئاز تولەيمەن. ئەگەر مېنىڭ تىجارىتىمدە بىرەر مەسىلە تۇغۇلسا، «ئۈچلىك» يارىدەم قىلىدۇ - توۋەن پائىزدا قەرىز پۇل بېرىدۇ، مالىيەۋىي مەسىلىھەتچىنى ھەقسىز ئەۋەتىدۇ، مېنىڭ رىقابەتچىلىرىم بىلەن سوزلىشىدۇ. ئەگەر ئوسمۇرلەردىن كىمدۇ بىرى دۈكىنىمنىڭ ئەينەك پوكىينى سوندۇرۇۋەتسە، مەن ئوز رايونىمدىكى «ئۇچلىكنىڭ»ئالتار ۋە ئويلىنىپ كور» دىن ئىبارەت. خىتاي مافىيەسى بارلىق ئىشلارنى بىر نەچچە ژىل - ئالدىن - ئالا ئويلاشتۇرىدۇ، ئۇ بۇگۈنكى كۈن بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. مافىيە فىرما تەسىس قىلىپ، ماگازىن، رېستوران ئېچىپ بىر ئايدىن كېيىنلا ھەددىدىن تاشقىرى پايدا ئېلىشنى كوزلىمەيدۇ: بۇنى ژىللاپ كۆتىدۇ - ئەگەر ئىش توغرا قىلىنغان بولسا، ئالدىراشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ خىتاي مافىيەسى روسسىيە مافىيەسىدىن نەق ئەينە شۇ تەمكىنلىگى بىلەن پەرقلىنىدۇ، روسسىيە مافىيەسى ھەممىنى ۋە دەرھال ئوزىنىڭ قىلىۋېلىشقا ئالدىرايدۇ.

مافىيە «ئۈچلىگىگە» قانداق كىرىش مۇمكىن؟ ئۇنىڭغا كىرىشنى خالىغۇچىلار يېتىپ ئاشىدۇ - خىتايدا ئىشسىزلىق دەرىجىسىنىتايىن ژۇقۇرى. خۇددى كومپارتىيەدىكىگە ئوخشاش، مافىيەگە ئەزالىققا نامزاتنى ھەر دېگەندە ئىككى تەجرىبىلىك «يولداش»تەۋسىيە قىلىشى كېرەك. ئۇ «سىن فۇ» (پىدائىلارنى تاللاشقا جاۋاپ بېرىدىغان ئادەم) بىلەن سوھبەتتىن ئوتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا دەسلەپكى ۋەزىپىنى تاپشۇرىدۇ - ئادەتتە بۇ قاتلاملىق. مافىيەگە يېڭى كەلگەن كىشى قاتلاملىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇ «ئۈچلىككە»قان بىلەن باغلاشقان بولىدۇ، ئەندى ئۇنىڭغا ئارقىغا چېكىنىشكە يول يوق. ئادەتتە مافىيەگە يېڭى كەلگەنلەر پارە ئېلىشتىن ۋاز كەچكەن ساقچىلارنى جازالايدۇ. لېكىن مۇنداق ھادىسىلەر ئانچە كوپ بولمايدۇ - «ئۈچلىكنىڭ» ھەر بىر ياچېيكىسىنىڭ تەركىۋىگە كىرىدىغان پسىخولوگ (!) ساقچىنىڭ پارە ئالدىغان ياكى ئالمايدىغانلىغىنى ئېنىقلايدۇ ۋە ئەگەر پسىخولوگ قانۇن خىزمەتچىسىنىڭ ساتقۇنلىغىنى ئىسپاتلىغان تەغدىردىلا ئۇنىڭغا چارمەننى كونۇپرت بىلەن ئەۋەتىدۇ.

«ئۈچلىكلەردە» ھاكىمىيەت ھەر دايىم دېگىدەكلا ئاتىدىن بالىغا قالىدۇ، ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھازىر خىتايدا «14 ك » ۋە «يېشىل ئەزدىھار» دېگەن ئىككى مافىيە سۇلالىسى مەۋجۇت، ئۇلار خىتاينىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك دۈشمىنى ئىسپاتلىنىپ تەغدىرلا ئۇنىڭغا چارمەننى كونۇپرت بىلەن ئەۋەتىدۇ.

«ئۈچلىكلەردە» ھاكىمىيەت ھەر دايىم دېگىدەكلا ئاتىدىن بالىغا قالىدۇ، ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھازىر خىتايدا «14 ك » ۋە «يېشىل ئەزدىھار» دېگەن ئىككى مافىيە سۇلالىسى مەۋجۇت، ئۇلار خىتاينىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك دۈشمىنى ئىسپاتلىنىپ تەغدىرلا ئۇنىڭغا چارمەننى كونۇپرت بىلەن ئەۋەتىدۇ.

ئىمپېراتورى چىن شىخۇنا ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە پەيدا بولغان، «ئۈچلىكلەر» كە» مافىيە باشلىقلىرىنىڭ قىزلىرى رەھبەرلىك قىلغان پەيتلەر ناز بولمىغان. قاراقچىلارنىڭ مەشھۇر كاپىتانى لىلى ژونگ خانىم بۇنىڭ يارقىن مىسالىدۇر، ئۇ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن مالايزىيە دېگىز قىرغاقلىرىدا قاراقچىلىق قىلغان ۋە ئوز كاتېرلىرىدا سابىق س س ئوفىتسېرلىرىنى يالالاپ ئىشلەتكەن.

ۋەتەنپەرۋەر باندىتلار

شۇنىڭ بىلەن بىللە مافىيە خىتاي رەھبەرلىگىنىڭ سىياسىتىنى دەققەت بىلەن كۈزىتىپ تۇرىدۇ ۋە بەزىدە ھاللاردا (بۇ كۈلكىلىك بولسىمۇ)ئۇنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيدۇ. مەسىلەن، «ئۈچلىكلەر» ھېچ قاچان خىتايدىكى چەت ئەللىك تۇرىستلارنى بۇلىمايدۇ. ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈن 2002 - ژىل مەملىكەتتە «تۇرىزم ژىلى» دەپ جاكالاندى - تۇرىستلار قانچىلىك كوپ كەلسە، خاتىرە بۇيۇملار دۈكانلىرىنىڭ ۋە رېستورانلارنىڭ غوجايىنلىرىدىن شۇنچىلىك نۇرغۇن پۇل سۇغۇرۇۋېلىش مۇمكىن.

شۇنداقلا، «ئۈچلىكلەر» خىتاي ئىختىسادىنى مۇستەھكەملەشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. پاسكىنا پۇلنى چەت ئەلدە مۇئاملىگە سېلىۋاتقان روسسىيەنىڭ «سولنتسېۋو» ياكى «پودولسك» مافىيەلىرىدىكىگە قارىغاندا، «ئۈچلىكلەر» ھەتتا ئا ق ش تا گېروئىن سېتىپ «ئىشلەپ تاپقان» ۋالیۇتىنى قايتا خ خ ج غا ئەۋەتىدۇ. يۇقۇرىپەندىكى خىتاي رېستورانلىرى غوجايىنلىرىنىڭ رېكىتلىدىن، ئافرىكىغا قۇرالنى كونترابانداغا يولى بىلەن سېتىشتىن، جەنۇبىي دېڭىزلاردىكى قاراقچىلاردىن ئېلىنغان دوللارلارمۇ - كۈرىپەلار ئارقىلىق خىتايغا ئەۋەتىلىدۇ: شۇڭبىتسا - رىيەدىكى بانكلارغا بۇ پۇلنى سېلىش قائىدىسى قوبۇل قىلىنمىغان. ئەندى روسسىيە - نىڭ مافىيەسى بولسا ئەكسىچە ئىش قىلىدۇ.

مافىيە ئاگېنتلىرى ئاللىقاچان دولەت ئىچى پاراتسىغا ۋە ساقچى ئورگانلىرىغا كىرگۈزۈۋېتىلگەن، دەپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە « ئۈچلىكلەر» پەقەت كىچىك ئەمەلدارلارنى سېتىۋالدى - ئۇلار چوڭ باشلىقلار بىلەن ئالاقە ئورنىتالمىغان. بىر ئولكىدىكى كىچىك شەھەرنىڭ باشلىغى «ئۈچلىككە» ئىشلىشى مۇمكىن، لېكىن ئۇلار خىتاي كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسىغا تەسىر يەتكۈزۈشكە قادىر ئەمەس. پات - پاتلا ساقچى ئوفىتسېرلىرى ۋە كىچىك ئەمەلدارلار «جىنايەتچىلەر بىلەن ئالاقە قىلغانلىغى» ئۈچۈن جازالىنىپ تۇرىدۇ، لېكىن رەسمىي ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى ئوز سېپىدە «ئۈچلىكلەرنىڭ» ئاگېنتلىرى بار ئېكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ، ئەندى مافىيە بولسا بۇنى دانالىق بىلەن ئىسپاتلىمايدۇ.

شۇ نەرسە روشەنكى - خىتايدىكى ئويۇشقان مافىيە، ئۇنى يوقىتۇۋېتىشكە قانچىلىك ئورۇنۇشلار قىلىنمىسۇن، ئۇ خىتاي جۇمھۇرىيىتىدىنمۇ ئوزاق ياشايدى، شۇنىڭغا كۈمان قىلماسلىق كېرەككى - ئەگەر لازىم بولسا، ئۇ كوممۇنىستلاردىنمۇ ئوزاق ياشايدۇ.

ئالېكسېي ئالېكساندروۋ،
بېجىن - موسكۋا.
(«ئارگۇمېنتى ئى فاكتى» ھەپتىلىگىنىڭ 19 - سانىدىن ئېلىندى.)

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

يېڭى شېئىرلار

ئەخمەت ھەسەن (شۇڭقار)

سۈيۈندى جان

كورۇپ يۈرتۈم قىز ـ ئوغلىنى سۈيۈندى جان،
بىر ۋەتەنداش، يەر ـ سۈيى بىر بولۇنمەس قان.

قەدىرلىكتە قىياسى يوق ئاۋۇت ئېنىم،
ئانا نەسلىم، تەسەددۇق بۇ جانۇ ـ تېنىم.

ئېلىپ كەپسىز ئات خۇمار چىمەنگۈلنى،
ئەل بۇلبۇلى ئانا يۈزلۈك لېۋەنگۈلنى.

ئاتا ـ ئانا ئابرويىغا گۈل يايار قىز،
ئۇز دەۋرىگە ئەينەن ئۇيغۇن تىل تاپار قىز.

ۋەتەنداشلار قەلبىدە كۈي ئۇيغۇتار قىز،
ئامانىنسا قاتارى نام قالدۇرار قىز.

چەتتە قالمىقىپ ژۇرگىنىمگە كويۈنگەن قىز،
قەشقىرىمنىڭ ئوز نەسلى، دەپ سۈيۈنگەن قىز.

شائىرەنىڭ ـ شائىرەسى ئەل سويەر قىز،
خەلقى كۆلسە، جىنى يايراپ تەڭ كۈلەر قىز.

ماھمۇت، يۈسۈپ روھى يولەپ ئورلىگەن قىز،
كەچمىش ھايات تەغدىرىنى كۈيلىگەن قىز.

*

بىر غەزىنە تىل بايلىغىڭ ـ شۇنچە مەزمۇت،
شائىرەم، دەپ ماختار ھەق پۈتكۈل ئەل ـ يۇرت.

سويۇپ ئوقار شېھرىڭنى كەڭ ئوقۇرمەن،
«ئاپىرىن» دەپ ھەتتا كۆيۈپ دىل ئازارمەن».

ئوچ كىتاۋىڭ گۈزادۇر بۇ بايانىمغا،
ناۋا قوشتۇڭ ياشانغان پەس ئاۋازىمغا.

ئەندى كورگەن بولساڭمۇ سەن ئۇتتۇز باھار،
تا ياشانغان ئەدىپ سەندىن ئىلھام ئالار.

*

مەن ياشايمەن سىزگە يېقىن خۇشنا ئەلدە،
چاقىرىشقا ئۇيغاندى چىن نىيەت مەندە.

تەكلىۋىمگە بېنائەن سىز ھۇزۇرۇمدا،
ئاچتى خۇشلۇق چېچەكلىرى ھۇجۇدۇمدا.

مىللىتىمنىڭ جان ـ كويەرى مەن ئەزەلدىن،
قۇتۇلمىغۇم تەس بولسىمۇ دەرت ئەلەمدىن.

جان كويدۇرۇپ قىلسام ساھىپخانلىق،
ئالار شۇڭقار ئېگىسىدىن چوڭ رىزالىق.

مەن كەچۈرمەي...

بىلمىسز ھاڭ دەيسەن كۆچەپ، مەن زىيالى،
مەن دەر ئېدىم، قالماق بۇتى سەن مىسالى.

مەنلا ئەمەس، ئوزەڭنىمۇ قىلدىڭ مالال،
تۇتقان جاھان ھۇر ھاياتنى قىلدىڭ زاۋال.

ئالغان كەبى كىچىك تامنى ئوي ئىجارە،
ياشايسەن پاڭ، مەندىن بەتتار خار ـ بېچارە.

بىر تامدا مەن، بىر تامدا سەن ئوز خىيالەن،
ئوز ئارا چاي سۇنالمايمىز بىر پىيالە.

ھازىرغۇ بار ئىككى جانغا ئىككى شىرە،
ئايرىپ تۇرغاندا كور، كۆگلۈڭ خىرە.

مەن كەچۈرمەي كەچۈرمەس بىل ئېگەم ئاللا،
ئۇمرۇڭ بويى ئىبادەت قىل تۇتۇپ روزا.

سەۋرلىك ھىسىيات

ئۇزۇلگەن تۇرسا يېقىنلىق چاغلار،
سويگەن ئەيىپمۇ سەندىن بولەكنى؟!
ئېتقىن ئارتمىسا ئاۋاتلىق چاغلار،
نەچۈن ئازاپلاي ئوتلۇق ژۇرەكنى.

چۇقان سال مەيلى، كۆگلۈڭنىڭ خۇشتى،
ئەسكە ئالمىدىڭ ئۇتمۇش كۈنۈڭنى.
ئىزغا چۈشەمدۇ ئۇزەڭنىڭ پۈشتى،
كۈرۈشتىن ژىراق تۇرسا يۈزۈڭنى.

رەڭسىزدە قان يوق، ژۈجۈدۇڭ بىتاپ،
ئازغۇن خىيالىڭ شاھىدى رەڭۋاز.
مېنى يەر قىلدىڭ ئەل ئارا ھايىھات،
ئۇزەمگە تالىق ئېدىمغۇ سەرۋاز.

ئىككىمىز بىر دەڭ يەككە ـ يىگانە،
ژۇرىمىز غەملىك دەشتىلىك چولدە.
كوڭۈللۈك ئوتمەس ھەتتا بىر مىنۇت،
ئېگەمنىڭ بەرگەن قۇتلۇق كۈندە.

ئوزەمنى مەھكەم تۇتمەن دوستلار،
گەر جايۇ ـ جايىم بولسىمۇ بەربات.
ئۇمۇتۋار ياشار ئىزى بار شۇڭقار،
يېتەكلەر ئۇنى سەۋرلىك ھىسىيات.

ئايرىم ئانىلارغا

بالىنى سەرسان قىلماڭ ئانىجان،
كويۈپ كۈل بولسۇن قېدىم يەر جاھان.
كوڭۈل بېغىدا يايرىسا پەرزەنت،
يېشىلمەي قالماس بالىلىق ئارمان.

كوچىلار بويلاپ ژۇركەن بالىلار،
قانىتى سۇنغان باغرى يارىلار.
بالىسى نەدە، ئويغا ئالماس،
خىلىدىن قالغان ئايرىم ئانىلار.

سادىغاڭ كېتەي، خانىم، ئانىلار،
پەرزەنت بىلەن شات تۇتقان خانىلار.
ھالاكەت دەۋرى چۈشسىمۇ باشقا،
سىزلەر قەدىرلىك پۇشتى ـ پانالار.

بالىدىن كەچمەك ئوتقاش ئانىلار،
ئېلى بار ئەلدەك كۈلسۇن بالىلار.

مەن قانداق ئۇنتاي

چىقمايدىكەن يادىڭدىن،
ئازاپلانغان ئېغىر كۈن.
باقى دۇنيا دېگەن شۇ،
شام ـ چىراقسىز ئوتكەن تۈن.

كوڭۈل ئاغرىق، سۇنۇق دىل،
چىرايىم سۇس، ئوچكەن ئۈن.
ئوزەمگە ئاز ژۇرگىنىم،
تەغدىرىمدە مىڭ تۇڭۈن.

خانى ـ ژەيران بولامتىم،
شور پېشانە بولمىسام.
ئەندى ھېچ بىر چارە يوق،
زادى تەنھا تۇرمىسام.

كىمىن قىلغان پۇشايمان،
راس ئېگەن ئوز دۇشمىنىڭ.
قايسى بىرىن ئۇنتاي،
تۇرسا تۇڭۈن كورگىنىم.

ئوڭۇمدا بولسا

ئويۇمگە ئىزدەپ كەلسەڭ ئاۋادا،
خىلىدىن بېرى ئوز يۈرتۇمدا مەن.
ژۇرىمەن بىر ھۇر ھەمراغىدا،
قوش قاناتلىق ئەر شۇ تۇرقۇمدا مەن.

تۇتقاندەك كويا سويگۇ ژىسالىن،
مېھىر جامىدىن قۇيدى كۈل شاراپ.
تەشەككۇر بىلەن ئىچكەن چېغىمدا،
تۇراتتى دىلبەر مەستانە قاراپ.

دىلىمدىن ـ دىلغا يەتتىمۇ ئاھىم،
بىنارام ھالدا تۇتتى قولۇمنى.
مۇھابىبەت رىشتى چىگىلگەن شۇ پەيت،
يىنىشلاپ سويدى تۇتقان گۈلۈمنى.

چوچۇپ ئۇخلىسام، مەن ئوز ئويۇمدە،
تەگدى جېنىمغا چۈشىنىڭ ئىزاسى.
چۈشۈمدە كورگەن ئوگۈمدا بولسا،
بولماس ئېدى ئېھ، قايغۇ نداسى.

مۇبارەكلەپ كەلدىم

ئىككى ياشىنىڭ كۆڭلى بۈگۈن گۈلخانغا تەڭ،
قۇشۇلغان نۇر چىرايىغا كۈزەللىك رەڭ.

شۇڭا بارچە ئەھلى ـ يۇرتنىڭ كۈزى سەندە،
ئۇنۇڭ تەبرىك ئىلھام كۈيى يانار بىزدە.

ھىجران مۇزىن ئىرىتقان بۇ قوش مۇھەببەت،
قەدىر ـ قىممەت، گۈل ـ نىگارغا ئوت ھارارەت.

كۈزلىرىڭدە چاقنىغاندا نۇر جىلۋىسى،
ئۇسۇل ـ نەغمە كۈيگە تولدى كوز جىلغىسى.

ئۇزۇن سىناق سائاتلاردىن ھالقىپ ئوتۇپ،
مۇبارەك نام ئالقىشىغا كەتتىڭ چومۇپ.

كۆڭلۈم يايراپ، مەنمۇ چۈشتۈم شوخ ئۇسۇلغا،
داۋام قىلدى توي شاتلىغى بەك ئۇزۇنغا.

ئايلاندى بۇ سورۇن گويا بىر دېڭىزغا،
كوزلەر ھامان توي شاھىدى جۇپ يۇلتۇزدا.

بوپ كىتىگلار، دەيدۇ ھەممە گۈل ئائىلە،
ئۇلۇق ئەجدات تەلىمى بۇ چىن قائىدە.

ئىزگۈ ـ تىلەك ھىقا تولۇپ يۈرت ئاممىسى،
كوكنى قۇچتى شادىيانە ھۇر ئالقىشى.

ئەل قاتارى قەدەھ سوزىن ئېيتار ئەخمەت،
ژاپا بىلەن ئوتسۇن ياشاپ چىن مۇھەببەت.

يېڭى كىتاپ

«توھپە»

يېقىندا ئالمۇتىدىكى «جازۇۋشى» نەشرىياتىدىن ھەۋەسكار شائىر مەرھۇم ئەخمەتجان ئاكا روزىنىڭ «توھپە» ناملىق شېئىرلار توپلىمى نەشر قىلىندى. مەزكۇر توپلامغا شۇنداقلا ئەخمەتجان ئاكىنىڭ ھېكمەتكە مايىل ھېكمەتلىرى، رىۋايەت، داستانلىرى، تەمبابەتچىلىككە ئائىت ماقالىلىرى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يالقۇنلۇق، ئىسيانكار شائىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپ توغرىسىدا ئەسلىمىسى ئوڑۇن ئالغان.

مەرھۇم ئەخمەتجان ئاكا روزى ئەسلى دوختۇر ئىدى. ئۇ ئوزىنىڭ تەرجىمە ھالىدا دوختۇرلۇق كەسپىنى تاللاۋالغانلىغىنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق يازىدۇ: «شۇ ژىللىرى (40 ـ ژىللار) ئۇيغۇرلاردىن دوختۇرلارلا ئەمەس، بەلكى ھەمشىرىلەرمۇ يوق دېگىدەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىنقىلابتا قۇرۇقۇان بولغانلارنىڭ سانىدىن ژۇقۇملۇق تىف ئاغرىغى بىلەن ئاغرىپ ئولگەنلەرنىڭ سانى بىر يېرىم ھەسسە كوپ بولىدىغان. مېنىڭ ھەتتا ئانامۇ شۇ ژىلى ياش تۇرۇپ، شۇ ئاغرىقتىن ئولۇپ كەتتى. چېچەك، قىزىل ئاغرىغىدىن ئولۇۋاتقان بالىلار ئىنتايىن كوپ. خەلقنىڭ تىبابىي يارىدەمگە بولغان مۇھتاجلىغى مېنى مۇئەللىملىكتىن تاشلاپ، مېدىتسىنا مەيدانىغا ئاتلىنىشقا دەۋەت قىلدى. 1946 ـ ژىلى كېڭەش دوختۇرخانىسىدا ھاكىم جاپپاروۋنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئېچىلغان تىببىي تېخنىكۇمغا ئوقۇشقا كىردىم. 1949 ـ ژىلى فېلدشېر، بورتالا ئارشىگىدا ئىككى ژىل دوختۇر بولۇپ ئىشلىدىم. خەلقنىڭ تىببىي يارىدەمگە بولغان تەشنالىغىنى قانائەتلەندۈرۈشنى ئوز بورچۇم دەپ ئادا قىلدىم. شۇنداقتىمۇ مېنىڭ بىلىمسىم خەلقنى داۋالاش ئېھتىياجىنى قانائەتلەندۈرەلمەيدىغانلىغىنى سېزىپ، بېجىنىگە مېدىتسىنا ئىنستىتۇتىغا ئوقۇشقا ئاتلاندىم. 1959 ـ ژىلى ژۇرناچلىق دىپلومىنى ئېلىپ غۇلجىغا قايتتىم...

ھە، ھاياتىنىڭ 41 ـ ژىلىنى مېدىتسىنا ساھاسىغا بېغىشلىغان ئەخمەتجان ئاكا ئوز پائالىيىتىدە مىكلىغان ئادەملەرنى داۋالاپ، كوپلىگەن ئېغىر ئاغرىقلارغا شىپالىق بېرىپ، ئەل ئىچىدە چوڭ ئىززەت ـ ئېھتىرامغا سازاۋەر بولغان تەجرىبىلىك دوختۇرلارنىڭ بىرى ئىدى. ھېلىمۇ يادىمدا، 1959 ـ 60ـ ژىللار بولسا كېرەك. مەرھۇم دادام تىبىپ ھاجىم سابىتوۋ قان بېسىمى، ژۈرەك، ئاستىما ئاغرىقلىرى بىلەن ئازاپلىناتتى. ئۇ ژىللىرى غۇلجىدا دوختۇرخانىلار شەھەر ئىچىدە بولۇپ، مەلىلەردە يوق ئىدى. دادامنىڭ ئاغرىغى ئېغىرلىشىپ، پرىستۇپ تۇتۇپ، نەپەس ئېلىشى ئېغىرلاشقاندا، ئەخمەتجاننى باشلاپ كەلسەڭ! ـ دەتتى. مەن دوڭ مەلىدىن ئەخمەتجان ئاكا ئىشلەيدىغان تىببىي تېخنىكۇمغا بېرىپ ئۇنىڭغا ئەھۋالنى ئېيتاتتىم. ئۇ دەرھال دورا يازاپ ئاندىن بىزنىڭ ئويگە بېرىپ دادامنى داۋالايدىغان. ئەخمەتجان ئاكا بەرگەن دورىنى ئىچىپ دادام بىر دەمەلدە ئوزىنى يېنىڭ ھىس قىلاتتى...

ئەخمەتجان ئاكا ئوزىنىڭ تەرجىمە ھالىدا دوختۇرلۇق پائالىيىتىنى مونۇ بىر كۆبلەت شېئىرى بىلەن ئىپادىلەيدۇ:

ئومرۇم بويى ئوز خەلقىمنى داۋالاپ،
بۇگۈنكىچە بوپ كەلدىمغۇ ئەمچىسى.
قېرىسامۇ ۋىجدانىم ئەمرى ئىلە،
بولسام دەيمەن ئانا يەرنىڭ جەڭچىسى.

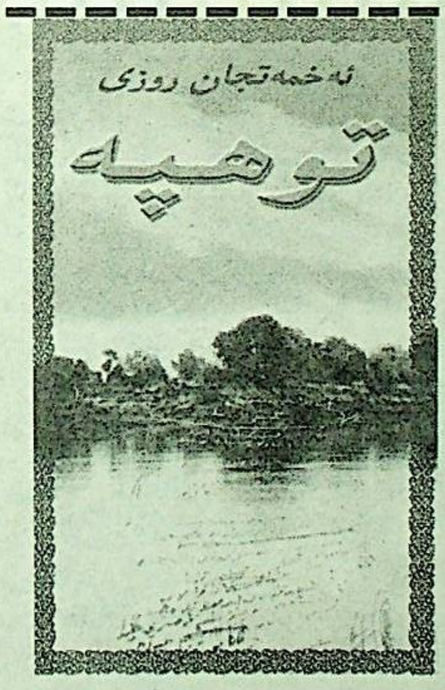
دوختۇرلۇق پائالىيىتى بىلەن بىللە شۇنداقلا ئانا يۇرتتىكى ئېچىنىشلىق ۋاقەلەر، ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەت، يۇرتداشلارنىسېغىنىش، ئازاتلىققا بولغان ئارزۇ ـ ئىستەكلەر ئەخمەتجان ئاكىنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئوزگەرتىدۇ، ئۇ قولىغا قەلەم ئېلىپ كۆرەشنى باشلايدۇ.

ئۇنىڭ كوپلىگەن شېئىرلىرى «يېڭى ھايات»، «ئۇيغۇر ئاۋازى» گېزىتلىرىدا بېسىلىدى. ئەخمەتجان ئاكىنىڭ ئوغلى رەخمەجان دادىسىنىڭ روھىنى خۇش قىلىپ، مەزكۇر كىتابنى نەشر قىلىشنىڭ ئىختىسادى تەرەپىنى ئوز ئۈستىگە ئالغان. شۇ نەرسە دىققەتكە سازاۋەركى، كىتاپ ئىككى ئۇيغۇر يېزىقىدا: كىرىلىتسا ۋە ئەرەپ ئۇيغۇر يېزىقىلىرىدا بېسىلغان. كورنەكلىك يازغۇچى مەسمجان زۇلپىقاروۋ ۋە ياش يازغۇچى تېلىمان نۇراخۇنوۋ مەزكۇر توپلامنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ئوز ھەسسىلىرىنى قوشقان.

يادىكار سابىتىي.

* * *

توۋەندە ھورمەتلىك گېزىتخان، ئە. روزىنىڭ بىر نەچچە شېئىرىنى دىققىتىڭلارغا ھاۋالە قىلىدۇق.

ژىللارغا خىتاب

ژىللار بىزگىلا كوڭۈل بولمىدى،
ژىللارغا مىسلى بىز ئوگەي بالىدەك.
دەۋرى ئېقىمى رەھىم قىلمىدى،
ئۇيغۇرستانىم ئوگەي ئانىدەك.

ھەتتا ئەسرلەر كوزىنى ژۇمدى،
شۇڭا ژىللاردىن رەنجىدى دىللار.
ھوكۇم سۈرگەچكە تەڭسىزلىك زامان،
ھەقىقەت دېگەن بوپ قالدى تىللا.

كونا ژىللاردىن ئۇلگە ئالدىمۇ،
دوستلار ئوزگەردى قاپاقنى تۇرۇپ.
بۇرىلىپ كەتكەچكە پەلەكنىڭ چاقى،
قۇتىردى دۇشمەن ئەھۋالنى كورۇپ.

يۇرتنى باسسىمۇ كەلگۈندى جۇتلار،
ھەرگىز كومۇلمەس مۇبارەك ئىزلار.
كونا ژىللارنى گىرە قىلىۋەتتۇق،
رۇسلىنار قايتا پۈكۈلگەن تىزلار.

ئوتۇپ كېتىدۇ دەھشەتلىك ژىللار،
تاڭمۇ ئاتىدۇ تۇنلەرمۇ يورۇپ.
بوراندىن كېيىن ئاپتاپ چىققاندەك،
كېلىدۇ باھار قايتا بۇرىلىپ.

كەلگىن يېڭى ژىل سېغىنىپ قالدۇق،
ئالمىز قارشى گۈلدەستە تۇتۇپ.
كۈرەش سازىنى ياڭراتاقچىمىز،
مىنۇتلىرىڭدىن ئىستىقبال كۈتۈپ.

ئۇيغۇرستان

ئاق مالىخاي كىيىپ ئۇگەنگەن باشقا،
قانداق ياراشسۇن ژۇكۇلۇق پاپاخلار.
ئاتىنىڭ قاشقىسىدەك ئۇيغۇر بوپ تۇرۇپ،
تۇرك بىز دەيدۇ بەزى ئاخماقلار.

پانتۇركىزم ئېغىر دەرت بولدى،
تارتقان دەتلىرىمىز ئاز بولۇپ قالغاندەك.
تۇركلەر بىزگە ئاتا بولغانمىش،
خۇددى ئېتەكلەر ياقا بولغاندەك.

بىزنى چوكۈرىراق بىلمەك بولىشكىلار،
تارىختا مەشھۇر تۇرانلارغۇ بىز.
ئۇيغۇرستاندا ئىمپېرىيە قۇرغان،
قەھرىمان خەلىق ئۇيغۇر بولۇمىز.

ئۇيغۇردىن تامغان تۇرك پەرەسلەر،
نامىنى بۇلغاپ نەسلىدىن تايدى.
ئۇيغۇرنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەن چاغدا،
تۇركلەر قاچان قانتىن يايدى؟!

شەرقىي تۇركستان بىزگە يات بىر نام،
زامانىدا چاپلىغان بوھتان.
تۇرك ئەمەس بىز ئۇگۈتتەك ئۇيغۇر،
ۋەتەننىڭ نامى بىل!
ئۇيغۇرستان.

ئەلى

ئېھ، باتۇر ئەلى ئانا ماكانىم،
سەن ئۇچۇن يانغان مۇھەببەت چوقۇم.
ژۇرەكتىكى ئوچمەس مۇقەددەس نامىڭ،
سەندە تىكلەنگەن ئازاتلىق تۇغۇم.

ئۇيغۇر ئوغلى دەپ مەغرۇرلىنىمەن،
يۇرتنى ئوزەمدىن ئەلا كورۇمەن.
تاشمۇ ئەزىزدۇر چۈشكەن يېرىندە،
دايىم ئويۇمدا يۇرتتا ژۇرۇمەن.

يۇرتۇمنى ئەسلەپ كىيگەن پەشمەتكە،
مەككەم باغلاغلىق ئۇمۇت كەمرىم.
يۇرتداشلار بىلەن بىللە ژۇرۇشكە،
نەسىپ ئەيلىگەن ئەي، ئۇلۇق تەڭرىم.

قەھرىلىغمنى ئۇنتۇپ قالاتتىم،
باشقىلار ئوخشاش تويۇكنى كورسەم.
ھىجران ئىلكىدىن ئازات بولاتتىم،
ئىلى قوينىڭدا كوزۇمنى ژۇمسام.

قايتۇرۇپ بەرمىدى

ئولمپىادىدا سۈدىيالار ئىشىنىڭ نەتىجىسىنى ساختىلاشتۇرۇش - بۇ جىددىي ئەيىپلىنىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇزۇنلۇق قانچىلىك دېموكراتىك دولەت ئىكەنلىكى توغرىلىق ھەر قانداق يەردە دادىل ئىپادىلەيدىغان ئا ق ش تەرەپتىن مۇنداق ئەيىپنىڭ قويىلىشى تېخىمۇ مۇھىمدۇر. ئەينە شۇ سەۋەپتىن ئەسلى تاشكەنتلىك، كېيىن روسسىيەدە تىجارەتچىلىك قىلغان، جىنايى دائىرىلەردە تايۇانچىك دېگەن لەقەم بىلەن مەلۇم بولغان ئالمجان توختاخۇنوۋقا ئەينە شۇنداق ئەيىپ قويىلىپ جىنايى ئىش قوزغىلىشى ئامېرىكا ئەدلىيەسىلا ئەمەس، بەلكى شۇنداقلا دۇنياۋىي جامائەتچىلىك تەرىپىدىن كەڭ دائىرىدە قىزىقىش پەيدا قىلدى.

ئالمجان توختاخۇنوۋ (تايۇانچىك) 2002 - ژىلى 31 - ئىيۇل كۈنى ئىتالىيە پولىتسىيەسى ئۇيۇشقان جىنايەتچىلىككە قارشى كۈرىشىش بويىچە باشقارمىسىنىڭ خادىملىرى تەرىپىدىن فورتى دې مارمى شەھەرچىسىدە قولغا ئېلىنغان ئىدى. ئەندى 2003 - ژىلى 7 - يانۋار كۈنى ۋېنېتسىيە سوتى ئامېرىكا تەرەپنىڭ قاماقتا ئېلىنغان ئا، توختاخۇنوۋنى ئامېرىكىغا قايتۇرۇپ بېرىش توغرىلىق تەلەۋنىڭ قانۇنلۇق ئېكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى. لېكىن ئەندى بولسا، بىيىل ئىيۇندا، ئىتالىيەنىڭ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى ئا ق ش نىڭ تەلەۋىنى قانائەتلەنمەرلىكىنى قارار قىلدى ۋە ئىتالىيەنىڭ سوتى ئوز قارارىنى مەنپى قىلدى. «ئىنتېرفاكس» ئەخبارات ئاگېنتلىغىنىڭ خەۋەر قىلىشىغا قارىغاندا، 17 - ئىيۇن كۈنى روسسىيەلىك تىجارەتچى ئالمجان توختاخۇنوۋ ئازات قىلىنغان. ئالمجان توختاخۇنوۋنىڭ ئادۋوكاتى لۇكا سالدارېللىنىڭ تەكتلىشىگە قارىغاندا، ئۇ ھىمايە قىلىۋاتقان (ئا. توختاخۇنوۋ)«رەسمىغا ئويمىگە ۋە ياكى ھەتتا روسسىيەگە قايتىشى مۇمكىن».

ئا. توختاخۇنوۋ كوپلىگەن جىنايەتلەردە گۇمان قىلىنغان، لېكىن ئۇنىڭغا پەقەتلا ئومپادىدا تىل بىرىكتۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك ئېكەنلىگىدە گۇمانلىنىلىدى: ئۇ گويا سولت - سىتىدا بولغان ئولمپىادىدا سپورت ۋە تانا جۇپلىرىنىڭ مۇسابىقىلىرىدا مېدالارنى تەخسىم قىلىشتا ئوزىگە لازىملىق نەتىجىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن فىگۇرىلىق مۇز تەيلىش بويىچە روسسىيە ۋە فرانسىيە فېدېراتسىيەلىرىنىڭ ۋەكىللىرىگە قىسىم كورسەتكەنلىگىدە ئەيىپلەنگەن ئېدى. جۈملىدىن قويۇلغان ئەيىپلەرنىڭ ئەڭ كوپ قىسمى توختاخۇنوۋنىڭ تېلېفوندا سوزلىشىشلىرىنى تىڭشاش ئاساسىدا تۈزۈلگەن. ئەتمالىم، نەق ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈن ئىتالىيەنىڭ سوتى ئامېرىكىلىق خىزمەتداشلىرىنىڭ ئا. توختاخۇنوۋقا نىسبەتەن قويۇلغان ئەيىپنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنەلمىگەن بولسا كېرەك.

ئالمجاننىڭ ئادۋوكاتلىرى ئۇنى ئامېرىكا تەرەپكە قايتۇرۇپ بېرىشكە يول قويماسلىق ئۈچۈن ناھايىتى پۈختا ئىشلىدى. ئەكسىھالدا، يەنى تايۇانچىكنى ئا ق ش قا بېرىۋەتمىش ۋە ئۇنى ئەيىپلىك دەپ ئېتىراپ قىلمىش ئۈنىڭ ئۈچۈن قالغان 25 ژىللىق ھاياتىنى تۈرمىدە ئوتكۈزۈشنى ۋە 1,25 مىليون دوللارغىچە جەرىمانە تولەشنى بىلدۈرگەن بولار ئېدى.

مىخائىل ئاكسىيونوۋ.
«نوۋوستى نېدېلى» ھەپتىلىگىدىن.

فوتو ئېپتىيۇد

دوپپا تىككۈچى ئۇيغۇر قىزلىرى

لوپ ۋە لوپنۇر كولى دېگەن يەر ناملىرى توغرىسىدا

لوپنۇر كولى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىگە، چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ خەرىتىدىكى ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 90 گرادۇس بىر مىنۇت، 47 سېكۇنت بىلەن 90 گرادۇس 27 مىنۇت 45 سېكۇنت ئارىلىغىدا، شىمالىي كەڭلىك 40 گرادۇس ئىككى مىنۇت 43 سېكۇنت بىلەن 43 گرادۇس 43 مىنۇت 38 سېكۇنت ئارىلىغىدا توغرا كېلىدۇ. كولىنىڭ سۇ يۈزى دېڭىز يۈزىدىن 766 مېتر ئېگىز. لوپنۇر كولىنىڭ ئورنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ تۆۋەن جايى بولۇپ، تارىم دەريالىرى، كونچى دەريالىرى ۋە چەرچەن دەريالىرى مۇشۇ جايدا قوشۇلۇپ چوڭ كول ھاسىل قىلغان. رۇس ئالىمى پىرژېۋالسكىينىڭ 1876 - 1877 - ژىللىرى لوپنۇر كولىنى تەكشۈرۈپ يازغان ماتېرىيالىدا كورستىلىشىچە، لوپنۇر كولىنىڭ ئۇزۇنلۇغى 100 چاقىرىم (106.7 كىلومېتر)، كەڭلىگى 20 چاقىرىم (34.21 كىلومېتر) كېلىدىغان غايەت زور تەبىي كول ئېكەن. يېقىنقى ژىللاردا بۇ كولگە قۇيۇلىدىغان دەريا سۈلىرى ژۇقۇرى ئېقىندىلا تىزگىنلىنىپ كەتكەچكە، 60 - ژىللاردىن كېيىن كول سۈيى تەدرىجىي قۇرۇپ، كول ئورنى ھازىر قۇرۇق قاقاس شورلۇققا ئايلاندى.

لوپنۇر كولى «خەننامە» دە (پوچاڭخەي) دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇ ژېچىڭ («شىنجاڭ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەر ناملىرى تەتقىقاتى»ناملىق كىتاپ، 57 - بەتكە قارالسۇن.) يۇ ژېچىڭ ئەپەندى يەنە: «بىز ئەلۋەتتە پوچاڭ ... نى ئەسلى - پېچان - نىڭ ئاھاڭ ئوزگىرىشى دېيىشىمىز كېرەك» دەپ كورسەتكەن (شۇ كىتاپ 31 - بەت ۋە «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» 1993 - ژىل، 21 - ئاپرېل سانى).

دېمەك، پوچاڭخەي» ئەسلى ئۇيغۇرچە «پېچانكول»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر. پېچان دېگەن سوزنىڭ لۇغەت مەنىسى توغرىسىدا«ئۇيغۇرلار دىيارىنىڭ دەريا - ئېقىنلىرى»ھەققىدە خاتىرە» دېگەن كىتابتا «پېچان قېدىمكى تۈركىي تىل بولۇپ ئوتۇچوپ نامىنى كورستىدۇ» دەپ يېزىلغان. ئىمىن تۇرسۇن يازغان «تارىمدىن تامچە» ناملىق كىتابتا (پىچان) قېدىمكى ئۇيغۇر تىلى بويۇچە مەنسى يېكەنلىك دېگەنلىك بولىدۇ» دەپ كورسىتىلگەن. («تارىمدىن تامچە» 427 - بەتكە قارالسۇن).

لوپنۇر كولى «تارىخىي خاتىرىلەر پەرغانە تەزكىرىسى» دە شور كول دەپ خاتىرىلەنگەن.(«تارىخىي خاتىرىلەر»490 - بەت.) يەنە شۇ كىتابنىڭ ئىزاھات قىسمىدا: «بۇ كولنىڭ سۈيى شورلۇق بولغاچقا، شوركۆل دەپ ئاتالغان»دەپ كورسىتىلگەن. بۇ كول تارىختا يەنە «لوپ كولى» دەپ ئاتالغان. يەرلىك پىشقەدەم ئۇيغۇرلار ھېلىمۇ «لوپ كولى» دەپ ئاتايدۇ. تارىختا لوپ رايونىدا يەنە «لوپ شەھىرى» دېگەن ئاۋاز شەھەرنىڭ ئاخىرقى قىسمىمۇ «لوپ دەريا سى» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭدىن باشقا لوپ لەگگەر (لوپ چاگزا) لوپ ناھىيەسى (خوتەندە) دېگەن جايلار بولغان. ئۇندىن ئاقا لوپ كولى دېگەن ئىسىم قاچان پەيدا بولغان؟ بۇ ھەقتە ئوچۇق يازما ھوججەت تېپىلمىغان بولسىمۇ، لوپ كولى دېگەن ئىسىمنىڭ «لوپ شەھىرى» دېگەن ئىسىم پەيدا بولۇشتىن ئېلگىرى بار ئېكەنلىگىنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. چۈنكى، شەھەر تەبىي دەريا، كول قاتارلىقلاردىن بۇرۇن پەيدا بولمايدۇ.

مىلادى 1276 - ژىلى لوپ ئويمانلىغىدىن ئوتكەن سىياھەتچى مارکو پولو ئوزىنىڭ «سىياھەت خاتىرىسى» دە «چەرچەندىن چىقىپ بەش كۈنلۈك يولنى بېسىپ ئوتكەندىن كېيىن چوللۇقنىڭ چېتىدىكى رابات لوپقا بارغىلى بولىدۇ، لوپ چوللۇقنىڭ كىرىش ئېغىزىغا جايلاشقان. ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدۇ. چولدىن ئوتكەن كارۋانلار ئومۇمەن رابانتا بىر مەزگىل يېتىپ دەم ئالىدۇ» دەپ يازغان. («ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» 1994 - ژىل، 2 - ماي) بۇنىڭدىن لوپ رايونىدا تارىختا يەنە لوپ دەيدىغان ئاۋات شەھەر بولغانلىغىنى، كورۇڭغلىغى بولىدۇ. شۇنداقلا «لوپ كولى» دېگەن نامنىڭ 1000 ژىلدىن ئوشۇق تارىختىن بېرى ئىشلىتىلگەنلىگىنى كورۇڭغلىغى بولىدۇ.

«لوپ»نىڭ تىل تەۋەلىكى توغرىسىدا: «غەربىي ئەللەر سۇ ئېقىنلىرى ھەققىدە»نامىلىق ئەسەردە «تارىم دەريا سى» يەنە شەرقە قاراپ ئېقىپ لوپنۇر كولىگە قۇيۇلىدۇ. مۇسۇلمان (ئۇيغۇر) تىلىدا لوپ «سۇ ئېغىلىپ قالغان جاي دېگەننى بىلدۈرىدۇ» دەپ يېزىلغان. ئىمىن تۇرسۇن يازغان «تارىمدىن تامچە» ناملىق كىتابتا (پىچان) قېدىمكى ئۇيغۇر تىلى بويۇچە مەنسى يېكەنلىك دېگەنلىك بولىدۇ» دەپ كورسىتىلگەن. («تارىمدىن تامچە» 427 - بەتكە قارالسۇن).

لوپنۇر كولى «تارىخىي خاتىرىلەر پەرغانە تەزكىرىسى» دە شور كول دەپ خاتىرىلەنگەن.(«تارىخىي خاتىرىلەر»490 - بەت.) يەنە شۇ كىتابنىڭ ئىزاھات قىسمىدا: «بۇ كولنىڭ سۈيى شورلۇق بولغاچقا، شوركۆل دەپ ئاتالغان»دەپ كورسىتىلگەن. بۇ كول تارىختا يەنە «لوپ كولى» دەپ ئاتالغان. يەرلىك پىشقەدەم ئۇيغۇرلار ھېلىمۇ «لوپ كولى» دەپ ئاتايدۇ. تارىختا لوپ رايونىدا يەنە «لوپ شەھىرى» دېگەن ئاۋاز شەھەرنىڭ ئاخىرقى قىسمىمۇ «لوپ دەريا سى» دەپ ئاتالغان. ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدۇ. چولدىن ئوتكەن كارۋانلار ئومۇمەن رابانتا بىر مەزگىل يېتىپ دەم ئالىدۇ» دەپ يازغان. («ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» 1994 - ژىل، 2 - ماي) بۇنىڭدىن لوپ رايونىدا تارىختا يەنە لوپ دەيدىغان ئاۋات شەھەر بولغانلىغىنى، كورۇڭغلىغى بولىدۇ. شۇنداقلا «لوپ كولى» دېگەن نامنىڭ 1000 ژىلدىن ئوشۇق تارىختىن بېرى ئىشلىتىلگەنلىگىنى كورۇڭغلىغى بولىدۇ.

«لوپ»نىڭ تىل تەۋەلىكى توغرىسىدا: «غەربىي ئەللەر سۇ ئېقىنلىرى ھەققىدە»نامىلىق ئەسەردە «تارىم دەريا سى» يەنە شەرقە قاراپ ئېقىپ لوپنۇر كولىگە قۇيۇلىدۇ. مۇسۇلمان (ئۇيغۇر) تىلىدا لوپ «سۇ ئېغىلىپ قالغان جاي دېگەنلىك بولىدۇرىدۇ» دەپ

يەر ناملىرى

سىلگەن،(«تارىمدىن تامچە» 428 - بەت).

1893 - ژىلى تۇنجى قېتىم ئاسىيەنى ئېكسپېدىتسىيە قىلغان شۋېتسىيەلىك سەياھ سۋېن ھېدىن: «ئاخىر كول، قارا كول، تايىق كول ۋە ئارچا كول قاتارلىق تورت كولنىڭ تۇتاشقان جايى جۇڭگونىڭ جۇغراپىيە كىتابلىرىدا بايان قىلىنغان لوپنۇر كولى بىلەن ماس كېلىدۇ» دەيدۇ. («ئېپەك يولىدىكى 99 سىر» 49 - بەت.) بۇنىڭدىن «لوپ» سوزى تارىختا تەبىي كوللەكتىپ قوشۇلغان جايى دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ نام شۇ كول جايلاشقان يۇرتنىڭ نامى ئورنىدا قوللىنىپ كەلگەنلىكىنى كورۇڭغلىغى بولىدۇ.

تارىخشۇناس موللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ھەمدىي»دە «ئالتە شەھەرنىڭ شەرىق ۋە جەنۇپ بۇرجىگىنىڭ ئارىلىغىدا لوپ دېگەن مەشھۇر چوڭ زېمىن بار. لوپنىڭ شەرقىي چېگرا سى لەنجو تەۋەلىكىدىكى سۇجۇ (ھازىرقى كەنسۇ ئولكىسىنىڭ جۇچۇەن ژىلايىتى)، ساجو (دوخان) شەھەرلىرىگە ئۇلىنىدۇ. شىمالىي چېگرا سى بولسا قۇمۇل، تۇرپان، كورلا قاتارلىق جايلارغا چېگرادىاش. غەربىي تەرىپى بولسا شاھىار (ياشا)، چەرچەن، خوتەن، لاسا، چابە دېگەن ژىلايەتلەرگە تۇتىشىدۇ. بۇ زېمىن ناھايىتى كەڭرى بىر جايدۇر. بۇ زېمىندىن خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، كورلا دەريالىرى (تارىم دەريا سى) ئوتىدۇ» دەپ يازىدۇ. («تارىخىي ھەمدىي» 703 - 704 - بەتلەرگە قارالسۇن).

«تارىخىي رەشدىي»نىڭ مۇئەللىپى مىرزا ھەيدەر «لوپ» دېگەن جايدا 17 چوڭ شەھەر بولغان. شەھرى كىتىك، شەھرى تەركەن، شەھرى چەرمەن ۋە ژاششەھرى دېگەن شەھەرلەر بولسا، ئەينە شۇلارنىڭ جۇملىسىدىندۇر» دەپ يازىدۇ. («تارىخى رەشدىي» 703 - بەت).

ماركو پولونىڭ سىياھەت خاتىرىسىدىن قارىغاندا ژاششەھرى قېدىمكى لوپ شەھرى بولۇشى مۇمكىن. («ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» 1994 - ژىلى 2 - مارتتىكى سانىغا قارالسۇن).

ھازىر لوپنۇر ئويمانلىغىدا، لوپنۇر كولى، لوپ لەنگەر (لوپچاگزا) لوپنۇر ناھىيەسى، «لوپ مەھەللىسى» دېگەن نامىلار بار. خوتەندە لوپ ناھىيەسى بار.

لوپنۇر كولى - لوپقا (لوپنۇر ئويمانلىغىغا) جايلاشقان كول بولغاچقا ئەسلىدە «لوپ كولى» دەپ ئاتالغان. لوپنۇر دېگەن بۇ نام مىلادى 1772 - ژىلى موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسى روسسىيەدىكى دىنىپىر دەريا سى ياقىسىدىن كوچۈپ بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان.

لوپنۇر ناھىيەسى دېگەن نامغا كەلسەك، تارىختا بۇگۈنكى لوپنۇر بازىرى «كونچى» دەپ ئاتىلاتتى. 1898 - ژىلى قاراقۇرۇم (ھازىرقى ناھىيە بازىرىدىن 20 يول شىمالىدا)نى ناھىيە مەركىزى قىلىپ «شىن پىڭ شەن» دەپ نام بېرىلگەن. مەنسى «يېڭى تىنچىتىلغان ناھىيە» دېگەنلىك بولىدۇ. مىنگونىڭ 3 - ژىلى (مىلادى 1914 - ژىلى) ناھىيە مەركىزىنى ھازىرقى ئورنىغا (كونچى)گە كوچۈرۈپ سىپىل سوقۇلغان. يەنە شۇ ژىلى «شىن پىڭ شەن» دېگەن ئىسىم يۇننەن ئولكىسىدىكى شىن پىڭ شەن ناھىيەسى نامى بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالماقتا. «يۈيلى شەن» دەپ ئوزگەرتىلگەن. ناھىيە بازىرىنى لوپنۇر دەپ ئاتاش قارار قىلىنغان. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ناھىيەنى خەنزۇلار«يۈيلى شەن»، ئۇيغۇرلار «لوپنۇر ناھىيەسى»، «كونچى ناھىيەسى» دەپ ئاتايدىغان بولدى. ۋاقتىنىڭ ئوتۈشى بىلەن لوپنۇر دېگەن ئىسىم لوپنۇر كولىنىڭ ناھىيەسىنىڭ ۋە لوپنۇر بازىرىنىڭ نامى بولۇپ قالدى. ئەسلىدىكى كونچى دېگەن بام ھېلىمۇ يوقاپ كەتمەيدى.

لوپچاگزا دېگەن ئىسىمغا كەلسەك بۇ جاي ئېلگىرى قېدىمكى ئىپەك يولىدىكى مۇھىم ئوتەڭگە رنىڭ بىرى بولۇپ لوپلەگگەر دەپ ئاتىلاتتى. لوپچاگزا دېگەن ئىسىم لوپلەگگەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدۇر.

يالغۇز ئوغۇلنىڭ ئۇستىگى سىگگىم دېگەن يەر نامى توغرىسىدا

سىگگىم: تۇرپاندىكى بىر يېزىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ نام توغرىسىدا يەرلىك كىشىلەر ناھىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار.

قېدىمكى زاماندا «يالغۇز ئوغۇل» دەپ ئاتالغان بىر باھادىر بولۇپ، قارا يۇزى ئېقىنى (تەڭرى تاغنىڭ بىر قىسمى بولغان چالقان تېغىدىن چىقىدىغان ئېقىنلارنىڭ بىرى)نىڭ سۈيىنى لۇكچۇنگە (لۇكچۇن ئەينى چاغدا تۇرپان رايونىنىڭ مەمۇرىي مەركىزى ئېكەن، ھازىر پېچاننىڭ بىر يېزىسى) ئاپىرىش ئۈچۈن قارا يۇزى ئېقىنىنىڭ باش قىسمىدىن لوكچۇنگە قاراپ ئوستەڭ چېپىپ ماڭغان ئېكەن. يالغۇز ئوغۇلنىڭ كەتمىنى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئېغىرلىغى 7 پاتمان (بىر پاتمان 3. 57 كىلوگرام) كېلىدىكەن. ئۇ كۈنىگە بىر توگە نان يەيدىكەن. ئىشلىگەندە كىيىم - كېچەكنى سېلىۋېتىپ ئىشلەيدىكەن. ئانىسى ھەر كۈنى بىر توگە نان ئەكېلىپ بېرىدىكەن. ئۇ ئانىسىغا نان ئەكېلىدىغان توگىنىڭ بويىنىغا بىر قوڭغۇراق ئېسىپ قويۇپ، قوڭغۇراقنى توگىنىڭ بويىنىدىن ئاجراتماسلىقنى تاپىلايدىكەن. ئانىسى يېقىنلاپ كەلگەندە قوڭغۇراق ئاۋازىنى ئاڭلاپ كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيۋالىدىكەن. ئەھۋال مۇشۇ تەرىقىدە بىر نەچچە ژىل داۋاملىشىپ، ئوستەڭ پۈتەي دېگەندە بىر كۈنى ئانىسى بالامنىڭ توگىگە قوڭغۇراق ئېسىپ كەلگەن دېيىشىدە بىر سىر بولۇشى مۇمكىن، دەپ ئويلاپ، توگىگە قوڭغۇراق ئاسماي بېرىپ باقماقچى بولۇپتۇ. كېلىپ قارىسا، بالىسى قېپ يالىڭاچ ھالەتتە ئىشلەۋاتقۇدەك. ئانىسىدىن قاتتىق ئۇيالغان يالغۇز ئوغۇل «ئوزەڭگىمۇ قىلدىڭ. ماڭمۇ قىلدىڭ» دەپ باشقا يۇرتقا باش ئېلىپ كېتىپتۇ. كېيىن كېيىشبەگ (لوكچۇننىڭ بېگى) نۇرغۇن ھاشار توپلاپ ئوستەڭگە سۇ باشلىغان ئېكەن، سۇ ئېقىپ ھازىرقى سىگگىمنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتىپ ئاياق تەرەپكە ئاقمىغان ئېكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جاي«سۇ سىگگەن»دەپ ئاتالغان ئېكەن. ئەسىرلەر، ژىللار داۋامىدا ئوزگىرىپ، «سىگگىم»بولۇپ قالغان ئېكەن.

يالغۇز ئوغۇل چاپقان بۇ ئوستەڭنىڭ خارابىسى ھېلىمۇ تارىخنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە «يالغۇز ئوغۇلنىڭ ئوستىگى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئوستەڭنىڭ ئاستى كەڭلىگى 6 - 7 مېتر، ئوستى كەڭلىگى 14 - 15 مېتر، چوڭقۇرلۇغى ئادەم بويىي، قارا يوزىدىن لەمجىنگە سوزۇلغان ئومۇمىي ئوزۇنلۇغى 55 كىلومېتر كېلىدۇ.

نىياز كېرىمى.
«بۇلاق» ژۇرنالىدىن ئېلىندى.

«يېڭى ھايات» تەھرىراتى گېزىتىمىز - نىڭ سابىق خادىمى، شائىر ئابدۇرېھىم مۇتەللىپكە ئاكسى

ئابدۇراخمانىنىڭ

ۋاپات بولغانلىغى مۇناسىۋېتى بىلەن چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۈرىدۇ.

باش مۇھەررىمىز ي. ئازاماتوۋ.

يېڭى ھايات

ئالمۇتا، 480009 ئاباي كوچىسى، 143 - بېنا (گاگارىن كوچىسىنىڭ دوخمۇشى)، 6 - قەۋەت.

گېزىتنى تەسىس قىلغۇچى - جاۋاپكەرلىگى چەكلەنگەن «ۋسال» شىركىتى.

تىراژى 1700 زاكاز 9698

تېلېفون: 22 - 99 - 42

«Йени хаят» (Новая жизнь) индекс 65359, республиканская общественно-политическая газета, регистрационное свидетельство №603 -- Г.

Вылано Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 17 марта 1999 г.

Отпечатано в ЗАО «Дәуір». 480044, г. Алматы. ул.Жибек жолы, 50.

М 1234 5678910 П 12345678910

گېزىتىمىز سەھىپىلىرىدە بېسىلغان ماقالىلار مۇئەللىپلىرىنىڭ مەۋقەسى تەھرىراتىمىزنىڭ مەۋقەسى بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. تەھرىراتتىن ماتېرىياللار قايتۇرىلمايدۇ ۋە جاۋاپ بېرىلمەيدۇ.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

يېڭى ھايات

Йеңи һаят

2003
ئىيل
ئاۋغۇست
№8
(4166)

جۇمھۇرىيەتلىك ئىجتىمائىي ـ سىياسىي گېزىت. 1970 ـ يىلى 1 ـ يانۋاردىن باشلاپ چىقىۋاتىدۇ

يېڭى قىزلىرى. ئۇچقۇن قۇربانىنسيازوۋ چۈشەرگەن سۈرەت.

سايلام ۋاقتى يەلگۈلەندى

مەلۇمكى، مەركىزى سايلام كومىسسىيەسى 20 ـ سېنتەبرنى مەسلىھەتلەر دېپۇتاتلىرىنىڭ سايلىمى كۈنى قىلىپ بەلگۈلىدى. سايلام كۈنى بارغانسىرى يېقىنلاشماقتا. مەركىزىي سايلام كومىسسىيەسىنىڭ خەۋەر قىلىشىغا قارىغاندا، ئىيۇل ئېيىنىڭ ئاخىرىغىچە ئوزلىرىنىڭ نامزىتىنى كورسەتكەنلەر ۋە ھەر خىل جەمىيەتلىك بىرلەشمىلەر ۋە پارتىيەلەر نامزىتىنى كورسەتكەنلەر بولۇپ 8 مىڭغا يېقىن ئادەمنى تەشكىل قىلغان. ئۇلاردىن ۋىلايەتلىك مەسلىھەتلەرگە ـ 1940 نامزات، ناھىيەلىك مەسلىھەتلەرگە ـ 3818 نامزات ۋە شەھەرلىك مەسلىھەتلەرگە2196نامزات بار. لېكىن بۇ مەلۇماتلار ئۇزۇل ـ كېسىل ئەمەس، چۈنكى بەزى ژىراق ناھىيەلەردىن مەركىزىي سايلام كومىسسىيەسىگە ھوججەتلەر چۈشمىدى. مەلۇمكى، جۇمھۇرىيەتتە3322 سايلام ئوكرۇگى بەلگۈلەندى ـ مەملىكەتتە ئەينە شۇنچىلىك يەرلىك ۋاكالەتلىك ئورگانلارنىڭ دېپۇتاتلىرى بولۇشى كېرەك.

ئالمۇتنىي قازاقستان دېموكراتىيەسىنىڭ بوشۇگى دەپ بېكار ئېيتىمغان، ئۇنىڭدىن تاشقىرى جەنۇبىي پايتەخت مەملىكەتنىڭ يېتەكچى مالىيە مەركىزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ جەنۇبىي پايتەخت مەسلىھەتلەر دېپۇتاتلىرىغا نامزاتلارنى كورستىش بويىچە ئەڭ ئالدىنقى قاتارغا چىقتى: ئالمۇتىدىكى 37 سايلام ئوكرۇگىدا ـ 307 ئادەم دېپۇتاتلىققا نامزىتىنى كورسەتكەن. ئاستانادىمۇ جىددىي كۈرەش بولۇشى كۈتۈلمەكتە. بۇ يەردە شەھەرلىك مەسلىھەتىكى 25 ئورۇنغا 163 نامزات كورستىلگەن. ئەندى جەنۇبىي قازاقستان ۋىلايىتىدە 315 سايلام ئوكرۇگىغا 1168 ئادەم دېپۇتاتلىققا نامزات بولۇش خاھىشىنى ئىزھار قىلغان. ئەندى جامبۇل ۋىلايىتىدە بولسا 205 سايلام ئوكرۇگىغا 604 ئادەم نامزات بولۇشنى خالىغان.

ئەندى قازاقستاننىڭ جەنۇبىدا بولسا، مەسلىھەتلەر دېپۇتاتلىرىنىڭ سايلىمى ئالدىدىكى ئاكتىۋلىق ئانچە ژۇقۇرى ئەمەس.

ئېيتماقچى، نامزات كورستىش پروتسېدۇرىسى دېپۇتات بولۇشقا ئىنتىلگۈچى لازىملىق ستاتۇسقا ئېگە بولۇدىغانلىغىنى بىلدۈرمەيدۇ. دېپۇتاتلىققا نامزاتلارنى رويخەتكە ئېلىش ئايلاقالاشقاندىن كېيىن دېپۇتاتلىققا ئىنتىلگۈچىلەرنىڭ سانى بىراز قىسقىرىشى مۇمكىن. رويخەتكە ئېلىش ئۇچۇن كېرەكلىك ھوججەتلەرنى تەييارلاشقا نسبەتەن جىددىي مۇناسىۋەت قىلمىغانلار ئاساسىي جەھەتتىن تىزىمدىن چىقىرىلىۋېتىلىشى مۇمكىن.

شىمالىي كورېيەدىكى ئەھۋال

روسسىيە كورېيە يېرىم ئارىلىدا يادرو توقۇنۇشنىڭ پەيدا بولۇش ئېھتىمالىغا بىر قاتار كومپلېكسلىق چارىلەرنى كورمەكتە. پخېنيان ئوز ئارتىللېرىيەسىنى سېئۇل يونىلىشگە قاراتقاندىن ۋە ژىراق مۇساپە راكېتىلىرىنى ھەربىي تەييارلىق ھالىتىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن بۇ يەردىكى ۋاقىەلەر تەرەققىياتى خېلە جىددىلەشتى.

جەنۇبىي كورېيە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، كورېيە خەلق دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ (ك خ د ج) قوراللىق كۈچلىرى ئىختىيارىدىكى رودونگ راكېتىلىرىنىڭ ئۈچۈش مۇساپىسى بىر يېرىم مىڭ كىلومېترنى تەشكىل قىلىدۇ. شىمالىي كورېيە چېگارىسىغا 480 كىلومېتر كېلىدىغان ياپونىيە رودونگ راكېتىلىرىنىڭ ئوكۇايلا نىشانغا تېگىدىغان زونىسىغا ئايلىنىدۇ. ئا ق ش ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى 30 ـ ئىيۇن كۈنى شىمالىي كورېيەدە 8 مىڭ نۇرلانغان يادرو يېقىلغۇ ئوقىنى قايتا ئىشلەش ئىشلىرىنىڭ ئاياقلاشقانلىغىنى توغرىلىق رەسمىي بىلدۈردى. بۇ پخېنيان ئون يارىدوزارىيادىنى ژۇجۇتقا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يېتەرلىك بولغان پلۇتونىيغا ئېگە بولۇشى مۇمكىن ئېكەنلىگىنى بىلدۈردى.

بارلىق خوشنا ئەللەر ـ خىتاي، ياپونىيە، روسسىيە تەشۋىشلەنمەكتە. ئوز ۋاقتىدا ئامېرىكا گېنېرالى ماكارتۇر كورېيەگە ئاتوم بومبىسىنى تاشلاشنى خالىغان ئىدى. ئەندى يېرىم ئەسىردىن كېيىن بولسا بۇنى ئالمىسىز قالغان شىمالىي كورېيە رەھبىرى كىم چېن ئىر ئەملگە ئاشۇرۇشقا تەييار.

خوشنىلارغا بولسا ماۋزېدۇڭنىڭ مەسلىھىتىنى ئەسلەشكە توغرا كېلىدۇ. ماۋزېدۇڭ ئاتوم بومبىسىنى «قەغەز يولۋاس» دەپ ئاتاپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە خىتايلارغا«خەندەك كولاشنى، ئاشلىق توپلاشنى»... تاپىلىغان ئىدى.

كېچىك ۋە ئوتتۇرا تىجارەت سالماقلىق ئورۇندا تۇرىدۇ

ئالمۇتىدا ئەمەلىياتتا ئاھالىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى كېچىك ۋە ئوتتۇرا تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئەگەر ئالمۇتىدا 1,3 مىللىون ئاھالى بولسا، ئىختىساتىنىڭ بۇ تارمىغىدا 166,5 مىڭ ئادەم، يەنى ئىختىسادىي ئاكتىۋ ئاھالىنىڭ 28 پائىزى ئىشلەۋاتىدۇ. بۇ مەلۇماتلار 2003ـ ئىيۇل 1 ـ ئىيۇلغىچە بولۇپ ۋە بۇ كورسەتكۈچلەر ئوتكەن ۋىلىنىڭ شۇ ۋاقتىدىكى ۋاقىت بىلەن سېلىشتۇرغاندا 5 ، 15 پائىز ئۆسۈشتۇر. ھازىر شەھەردە 43 مىڭ كارخانا رويخەتكە ئېلىنغان.

مۇنداق مەلۇماتلارنى ئالمۇتا ھاكىمىيتى كېچىك ۋە ئوتتۇرا تىجارەت دېپارتامېنتىنىڭ مۇدىرى سېرىك تۇرجانوۋ بەردى، ئۇنىڭ تەكتلىشىگە قارىغاندا، «تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتى شەھرىنىڭ ئەمگەككە قابىلىيەتلىك ئاھالىسىنىڭ ئاجرالماس قىسمىغا ئايلانغان».

ـ ئوتكەن ژىلى كېچىك تىجارەتتىن ئېلىنغان سېلىق 30 مىللىارد تەڭگە مەبلەغ بەردى، ـ دەپ تەكتلىدى س. تۇرجانوۋ، ـ بىز شۇنىڭ تەكتلىشىمىز كېرەككى، ئۇ شەھەرنى بېقىۋاتىدۇ ۋە تەمىنلەۋاتىدۇ، چۈنكى شەھەر بىيۇدژېتى ژىلىغا 27 مىللىارد تەڭگىنى تەشكىل قىلىدۇ.

پەقەت ئاخىرقى يېرىم ژىل ئىچىدە ئىختىساتىنىڭ بۇ تارمىغى كارخانىلىرى سېلىق سۈپىتىدە بىيۇدژېتقا 14,7 مىللىارد تەڭگە ئەۋەتتى.

2002 ـ ژىلى قازاقستان ئىختىسادىغا سېلىنغان ئىنۋېستىسىيە 193 ، 1 تىرىللون تەڭگىنى تەشكىل قىلدى، ئۇنىڭدىن دولەت تەرىپىدىن 99 مىللىارد تەڭگە، چەت ئەللىك ئىنۋېستورلار تەرىپىدىن 299 مىللىارد تەڭگە ۋە كېچىك ھەم ئوتتۇرا تىجارەت تارماقلىرىدىن 795 مىللىارد تەڭگە ئاجرىتىلغان.

مۇنداق تەسىرلىك ئۇتۇقلارغا قارىماي، دېپاتارمېنت مۇدىرىنىڭ تەكتلىشىگە قارىغاندا، تىجارەتچىلەرنىڭ مۇئاممالىرى ناۋ ئەمەس. ژۇقۇرى سېلىق ستاۋكىلىرى، نازارەت ـ تەكشۈرۈش ھوقۇقلىرىغا ئېگە دولەت ئورگانلىرى بىلەن بولغان ئوز ئارا مۇناسىۋەتلەردىكى مۇرەككەپلىكلەر ئەينە شۇلاردىن ئىبارەتتۇر.

ھاۋا رايى كەسكىن ئوزگىرىۋاتامدۇ

يېقىندا دۇنياۋىي مېتېئورولوگىيە تەشكىلاتى ۋاڭ ـ چۈكلۇق دوللاد ـ نى تەييارلىغان، ئۇنىڭدا يەر يۈزىنىڭ كلىماتى ئاخىرقى ژىللىرى بو ـ لۇپ كورۇلمىگەن دەرىجىدە ئىسسىپ كەتكەنلىگى تەكتلىنىدۇ. نەتىجىدە سەييارىمىزدە بەزى جايلاردا ئىنتايىن ئىسسىق، يامغۇر ـ يېشىن ئىنتايىن نۇرغۇن بولسا، بەزى جايلاردا قۇرغاقچىلىق، قاتتىق ھالاكەتلىك بورانلار چىقسا، بەزى جايلاردا سۇ تاشقىنلىرى بايقالماقتا. ھاۋا رايىنىڭ مۇنداق ئاپەتلىرى قازاقستاننىمۇ سىرتتا قويمىدى، جۇمھۇرىيەتتە ئاخىرقى بىر نەچچە ئاي ئىچىدە بىر نەچچە تەبىئي ئاپەت يۈز بەردى. بۇ ھەقتە قازاقستان ئەتراپ مۇھىت ۋە كلىماتىنىڭ مونىتورىنگى ئىلمىي ـ تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي ئىش بويىچە مۇدىرىنىڭ ئورۇنباسارى، جۇغرافىيە پەنلىرىنىڭ نامزىتى ئىرىنا ئىبراكىپوۋا ئوز پىكرى بىلەن ئورتاقلاشتى:

ـ قورشاپ تۇرغان مۇھىتنىڭ ئالەمشۇمۇل ئىسسىپ كېتىشى ـ بۇ تولۇق ئوبيېكتىۋ مەلۇماتلار بولۇپ، ئۇلار ئادەمنى تەشۋىشلەندۇرمەي قويمايدۇ. ھازىرقى ۋاقىتتا مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ھەممىسى دېگىدەك كلىماتنىڭ چاپسان ئوزگىرىۋاتقانلىغىنى ئېتىراپ قىلماقتا. كېلىپ چىقىشى تېخنوگېن خاراكتېرلىك پارنىك گازلىرىنىڭ توپلىنىشى بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەۋى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەينە شۇ گازلار ھېسابىغا ئاتموسفېرىغا قوشۇمچە ئېنېرگىيە ئېقىمى كېلىدۇ ۋە ئۇ ھەر خىل ئاپەتلەرنى پەيدا قىلماقتا. سەييارىمىزدە ھارارەتنىڭ ۋە يېغىن ـ يېشىنلارنىڭ قايتا تەخسىماتى يۈز بەرمەكتە.

تەبىي تەڭپۇڭلۇق كوپ جەھەتتىن ئىنسان ھايات پائالىيىتىنىڭ چىقىندىلىرى بەدىلگە بۇزۇلغانلىغى چۈشىنىشلىكتۇر. قازاقستاننىڭ مىسالىدا شۇنى تەكتلەش مۇمكىنكى، بىزدە ئاپرېل ئېيى ئادەتتىكىدەك بولمىدى، سوغلار بولۇپ تۇردى، ئەندى ئىيۇل ئېيىمۇ ـ غەلىتى بولۇۋاتىدۇ. بۇ ئايدا، ئوتتۇرا ھېسابتىكى كلىمات مەلۇماتلىرى بويىچە، يامغۇر ـ يېشىنلار ئىنتايىن ناز بولۇشى كېرەك ئىدى. لېكىن، ئەتىمالىم، غەلىتى تەبىي ھادىسىلەر تۆپەيلىدىن بۇ ئادەتتىكى ۋاقىت سوزۇلۇپ، ئاۋغۇست ـ سېنتەبر ئايلىرى خېلە ئىسسىق بولۇشى كۈتۈلمەكتە.

1997 ـ ژىلى بىز تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، قازاقستاندا ئابى ھاۋا جىددىي ئوزگىرىپ كېتىشى مۇمكىنلىگى توغرىلىق ئاگاھلاندۇرغان ئىدۇق. بۇ، تەبىيىكى، ئىختىساتقا تەسىر يەتكۈزۈشى مۇمكىن.

تەبىئەتتىكى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلدى ۋە ئىلگەركى تۇراقلىقلىق ئەندى بولمايدۇ. ئابى ھاۋا سىستېمىسى يېڭى ھالەتكە كىرگەندە ھەر خىل ئاپەتلەر يۈز بېرىدۇ. ئەگەر قورشاپ تۇرغان مۇھىتقا چىقىرىلىدىغان زىيانلىق گازلارنى ئازايتىش توغرىلىق كيوتو پروتوكولىنىڭ نورمىلىرىغا رىيە قىلىنغاندا، بۇ جەريانىنى يۇمشۇتىش مۇمكىن، لېكىن ئەندى ئۇمۇ ئەھۋالنى ئوزگەرتىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەندى بىزگە بولسا پەقەت يېڭى ئابى ھاۋا شارائىتىغا، ھاۋا رايىنىڭ دائىمىي ئوزگىرىپ تۇرۇشلىرىغا ئۇگىنىش كېرەك، خالاس.

мәрһәмәт халис ئىختىسادىي ياردەم قولىنى سۇنغۇچىلارغا بىزنىڭ ھېساپ چوتىمىز:

р/с 406467897 ТОО "Висал"
РНН600400099802 МФО 190501719,
код 719 АГФ ОАО Банк "Центр Кредит"

ئۇزۇنياغاچلىق ئۇيغۇرلار

بېرىكستكىلارمۇ، ھورمىتىكىلارمۇ ئاشۇەرسۇن

جامبۇل ناھىيەسىنىڭ مەركىزى ئۇزۇنياغاچ يېزىسىدا 500دىن ئوشۇق ئۇيغۇر ئائىلىسى ئىستىقامەت قىلىدۇ. يېقىندا بىز مەزكۇر مەھەللىدە بولۇپ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بۈگۈنكى تۇرمۇش ئەپەسى بىلەن تونۇشۇپ قايتتۇق.

بىز ئىلگىرى كورگەن يۇرتنى بۇ قېتىم تونالماي قالدۇق دېسەك مۇبالىغا بولماس. يېزىنىڭ كوچىلىرى رەتلىنىپ، ئاتۇلۇشىپ كېتىپتۇ. ھەر خىل گۈللەر يۇرت ھوسنىگە تېخىمۇ ھوسۇن قوشۇپ تۇرىدۇ. يېزىنى ئارىلىتىپ ژۇركەن ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى ئەركىنتاي ئىبراھىموۋنىڭمۇ ئۇزۇن يۇرتى ئۇچۇن مەغرۇرلىنىدىغانلىغىنى بىردىن بايقىدۇق. كېلىشىمىزدىن خەۋەر تاپقان ناھىيە ھاكىمىنىڭ ئورۇنباسارى جەمىلە نۇرالبايېۋا بىزنى خۇش چىراي قارشى ئالدى.

ـ بىزنى تامامەن ئۇنتۇپ قالدىمۇ، دەپ رەنجىپ ژۇرەتتۇق. خۇش كەپسىلەر، ئۇزۇنياغاشلىق ئۇيغۇرلىرىمىز باشقىلاردىن كام ئەمەس، ـ دەپ گەپ باشلىدى ئۇ. ھاكىمنىڭ ئورۇنباسارىغا ئۇزمىزنى قىزىقتۇرغان سوئاللارنى قويدۇق. ئۇيغۇرلار بۇ يەردە ئىلگىرىمۇ ياشىغان،ئەدى ئۇرۇشتىن كېيىنمۇ كوچۇپ كېلىشكە باشلىغان. ھەمىسى دېگىدەك موشۇ يەردىكى لېنىن نامىدىكى كولخوزغا ئەزا بولۇپ، دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار ئوزلىرىنىڭ ئەمگەكچانلىغى بىلەن كوزگە چوشۇپ يۇرتقىمۇ ئوڭاي سىڭىپ كېتىپتۇ.مانا شۇنىڭدىن بېرى بۇ يۇرتنىڭ تىرىكچىلىگىنى ئۇيغۇرلارسىز پەرەز قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

موشۇلار ھەققىدە ھېكايە قىلغان ھاكىمىنىڭ ئورۇنباسارى، ناھىيەنىڭ پەخرىي يۇخراسى، 40 ژىل يۇرت باشقۇرۇپ ژۇركەت بېشى بولغان مەرھۇم تۇرسۇن تۇردىيېۋ ھەققىدە ئالاھىدە تەۋرىنىپ سوز لىدى.

ـ راستىنى ئېيتسام، ئوملۇك، بىرلىك جەھەتتىن ئۇيغۇرلار ھەممىزگە ئۈلگە كورىستۇاتىدۇ، ـ دېدى جەمىلە نۇرالبايېۋا. ـ شۇ تۇپەيلى ئىختىيارىي ئېغىرچەملىق ژىللىرىدىمۇ ئەلنىڭ بېشى قايماي، تىرىكچىلىكنى جوندەپ كەتتى.

بىز ناھىيە مەمۇرىيىتىدىن چىققاندا، ژۇركەت بېشى ئابدۇلھاكىم ھېزىياروۋ باشلىغان بىر توپ يۇرت موتۇەرلىرى ۋە ياشىلار كۇتۇپ تۇرغان ئېكەن. بىز يۇرتنىڭ ھورمەتلىك ئادەملىرىنىڭ بىرى ئەخمەتجان ھاجىم نەزەروۋ ۋە باشقىلار بىلەن سوھبەتلىشىپ،يۇرت ئەھۋالىدىن ۋاقىت بولدۇق. ھېلىمۇ دېخان ئېكىلىكلىرىنى قۇرۇپ، كافې ۋە رېستۇران، ساتراشخانىلارنى ئېچىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بىلەن بەنت بولۇۋاتقان ياشلارنى پەخرىلىنىش بىلەن تىلغا ئالغان موتۇەرلىرىنىڭ

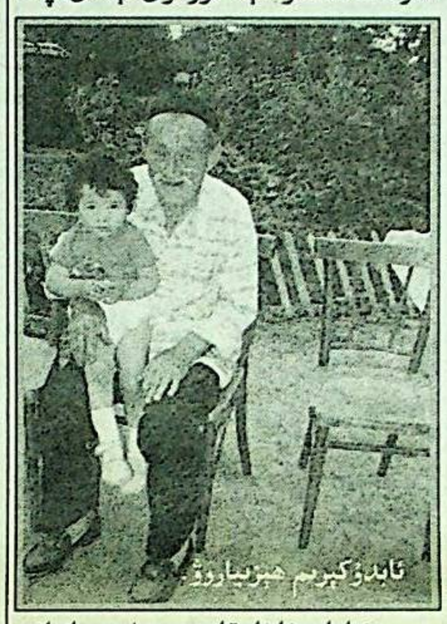
ئەركىنتاي ئىبراھىموۋ ژىلايەت ھاكىمى ش. قۇلماخانوۋ تاپشۇرغان پەخرىي يارلىغى بىلەن.

كوكىلى خاتىرجەم ئېكەنلىگىنى بىردىن سېزىۋېلىشقا بولاتتى. بولۇپمۇ8ـ 12دىن بال تېپىپ، ھەممىسنى ئوقۇتۇپ، بۈگۈن نەۋرە ـ چەۋرە سويگەن ھەجەرىۋۇى ئازنىباقىيېۋا، تاجىقىز ئىمنوۋا، شېرىنبۇۋى تۇردىيېۋا، خەيرىنساخان موللاروزىيېۋا، خېلىچەم ئىمنوۋا، زەينەپ ھاشىموۋا، خالىدەم تۇردىيېۋا ئوخشاش ئاق چاچلىق ئانىلارنى يۇرت ئادەملىرى ھورمەتلەيدۇ. ئۇلاربالىلىرىنى تەربىيەلەپلا قويماي، ئېكىلىك ئىشلىرىغا قاتنىشىپ، ئىلغارلار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. شۇ ئارقىلىق بالىلىرىنى ئاسرىدى. مەسىلەن، 12 بالا تاپقان ھەجەرىۋۇى ئانا 1961 ـ ژىلدىن تارتىپ سىيەگە چىققىچە كولخوزدا ئىشلەپتۇ.

ـ بىز 25 مىڭدىن ئوشۇق ئاھالىسى بار يېزىدا تارقاق ياشىساقمۇ، 500دىن ئوشۇق ئۇيغۇر ئائىلىسىنىڭ تىزىمىنى ئېلىپ، ھەر بىر كوچىغا جاۋاپكەر ئادەملەرنى سايلىدۇق. شۇڭلاشقىمۇ ھەر قانداق جامائەتچىلىك ئىشلىرىنى ئۇيۇشقان ھالدا ژۇركۇزۇلەيمىز، ـ دەيدۇ ژىگىت بېشى. خوشال بولارلىق يېرى ـ يۇرتنى باشقۇرۇۋاتقانلار ئاساسەن ياشلار. تۇرغان ئەكبەروۋ، ئەخمەت موللاروزىيېۋ، ئىمنجان تۇردىيېۋ ۋە باشقىلار شۇلار جۇملىسىدىنمىدۇر. ئىلگەركى ژىللىرى بۇ يەردە «ئۇيغۇر ئاۋازى» ۋە «يېڭى ھايات» گېزىتلىرىنى پەقەت 20 نادەم ئوقۇسا، ھازىر ئۇلارنىڭ سانى 120گە يەتتى. ئەپسۇسلىنارلىق يېرى ـ يېزىدا پوچتا خىزمىتى ناچار. گېزىتلىرىمىزنى ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى ئەركىنتاي ئىبراھىموۋ بىلەن ئابدۇلھاكىم ھېزىياروۋ ئوزلىرى ئالمۇتىدىن ئېلىپ كېلىپ، يارەدەمچىلىرى ئارقىلىق تارقىتىۋاتىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش كېرەككى، گېزىتلىرىمىزنى ئاھالىغا يەتكۈزۈشتە سەكسەنگە تاقاپ قالغان ئابدۇكېرىم ھېزىيا ـ روۋتىن يۇرتداشلار بەك مىننەتدار.ئابدۇكېرىم ئاكا 1944 ـ ژىلى ئۇيغۇرستاندا پارتىزانغان مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ پائال ئىشتىراكچىلىرىنىڭ بىرى. ئۇ غېنىي باتۇرنىڭ سەپدىشى سۈپىتىدە گومىنداڭ چىلارغا قارشى كۇپلىگەن جەڭلەرنىڭ شاھىدى. 50 ـ ژىللارنىڭ ئاخىرىدا س س ر غا كوچۇپ چىقىپ، كوپ ژىللار ئىچكى ئىشلار ئورگانلىرىدا خىزمەت قىلدى. ھازىر ئۇ ھورمەتلىك دەم ئېلىشتا بولسىمۇ، جەمىيەتلىك ئىشلاردىن قول ئۈزگىنى يوق.

«ئۇيغۇرلار ئوقەت قىلىشنى بىلىدۇ» ـ بۇ ئىبارىنى ناھىيە ھاكىمىنىڭ ئورۇنباسارى ج.ئۇرالبايېۋا پات ـ پات تىلغا ئالدى. يۇرتنى ئارىلاپ، بۇنىڭغا ئوزىمىزمۇ كوز يەتكۈزدۇق.بۇ يەردىكى بىر رېستوران ۋە ئىككى كافې كامىلەم ئىبراگىموۋانىڭ رەھبەرلىكىدە ئىشلەيدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت كىچىك تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلارنىڭ سانىمۇ خېلە نۇرغۇن ئېكەن. پەرىدەم ئىلياسوۋا ئاچقان «ستىل» ساتراشخانىسى خېلە ناممىباپلىققا ئېگە. بىزنى قىزىقتۇرغان يەنە بىر نەرسە ياغاشچىلىق سېخلىرى بولدى. ئاتا كەسپىنى داۋاملاشتۇرىۋاتقان ئىمروۋلارنىڭ سۇلالىسى شۇلارنىڭ بىرى. ئومراخۇن ئۇستام ئوز كەسپىنى ئوغلى ئىمنجانغا قالدۇردى. ھەـ ئىمنجان بولسا ئەندى ئوز ژارسلىرى ـ دىلشات ۋە نىجاتلارغا ئۇگەتمەكتە. ھازىر ئۇلارنىڭ چوڭ سېخىدا ھەر خىل بۇيۇملارنى ياسايدىغان9 ستانوك بار. ئۇلارنىڭ قولىدىن چىققان بۇيۇملارنى ناھىيەنىڭ سىرتىدىمۇ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ.

ئابدۇكېرىم ھېزىياروۋ.

ناھىيە دەرىجىسىدىكى ھەر قانداق جەمىيەتلىك ئىشلاردىن سىرت قالمايدىغان ئۇيغۇرلارغا ھورمەتمۇ بولەكچە ئېكەن. شۇڭلاشقا بىزمۇ بۇ يېزىدىكى قىرىنداشلىرىمىز بىلەن خوشلاشقاندا، بېرىكىتكىلارمۇ، ھورمىتىكىلارمۇ ئاشۇەرسۇن، دەپ قالىيىتۇق.

ئەخمەتجان ئىسرائىلوۋ،
بەختىشات سوپىيېۋ.
جامبۇل ناھىيەسى.

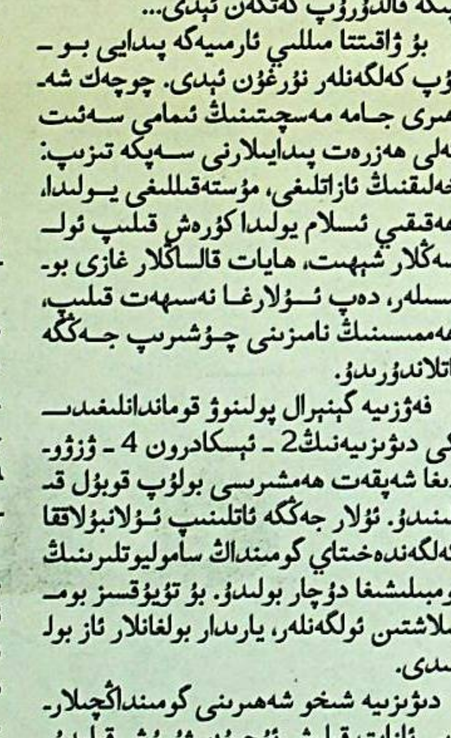
يۇرت ئىشلىرىنىڭ ئىلغارلىرى.

ئەۋلاد ئۇيۇشمىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

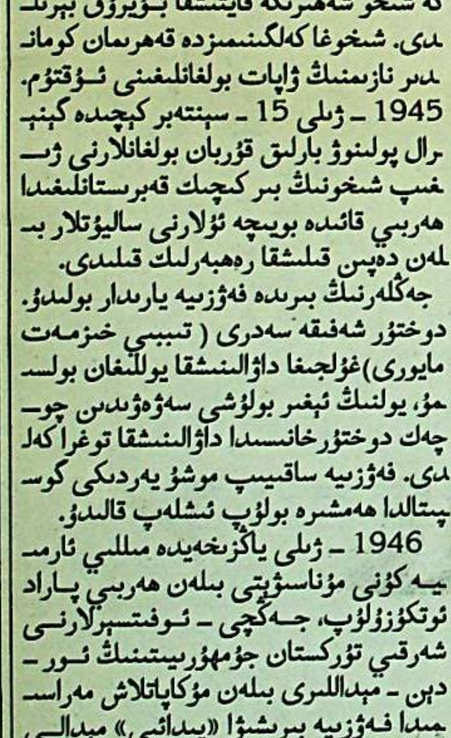
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئۇ كۈنلەرنى ئەسلىگەندە

شەپقەت ھەمشىرىسى

فەۋزىيە بېرىشېۋا 1946 ـ ژىل.

فەۋزىيە بېرىشېۋا 2003 ـ ژىل.

1944 ـ ژىلى نويابردا ئۇيغۇرلار دىيارىمىزدا ئۇچ ۋىلايەتتە مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلاپ پارتلاپ 1945 ـ ژىلى 26 ـ ئىيۇن كۈنى چوچەك شەھرى گومىنداڭ ـ خىتاي باسقۇنچىلىرىدىن ئازات قىلىنغاندا، دەپ ئەسلەيدۇ بېرىشۇا(كەرىموۋا) فەۋزىيە ئاپاي، ئاتا ـ ئانام ۋەتەنپەرۋەر كىشىلەردىن بولغانلىقتىن، شەھەرنى ئازات قىلغان قىسىملارنىڭ قوماندانى گېنېرال پولىنوۋنىڭ مۇئاۋىنى پولكوۋنىك زۇنۇن تېيېپوۋنىڭ ئالدىغا مېنى ئېلىپ كېرىپ: بىز قېرىپ قالغان ئادەملەر، سوقۇشقا يارىمايمىز، موشۇ قىزىمزنى خەلق ئازاتلىق ئىنقىلاۋى ئەسكەرلىرى قاتارىغا پىدايى قىلىپ ئېلىشىگىزنى ئوتۇنىمىز، بۇ قىزىمىز ھەمشىرە بولۇشقا يارايدۇ، ئاتقا مىنەلەيدۇ، دەپ مېنى ئارمىيە سېپىگە قالدۇرۇپ كەتكەن ئىدى...

بۇ ۋاقىتتا مىللىي ئارمىيەگە پىدايى بولۇپ كەلگەنلەر نۇرغۇن ئىدى. چوچەك شەھرى جامە مەسچىتىنىڭ ئىمامى سەئىت ئەلى ھەزرەت پىدايىلارنى سەپكە تىزىپ: خەلقنىڭ ئازاتلىغى، مۇستەقىللىغى يولىدا، ھەقىقىي ئىسلام يولىدا كۈرەش قىلىپ ئولسەكلار شېھىت، ھايات قالساكلار غازى بولسىلەر، دەپ ئۇلارغا نەسىھەت قىلىپ، ھەممىسىنىڭ نامىزىنى چۈشۈرىپ جەڭگە ئاتلاندۇرىدۇ.

فەۋزىيە گېنېرال پولىنوۋ قوماندانلىغىدىكى دىۋىزىيەنىڭ2 ـ ئېسكادرون 4 ـ ۋزۋۇ دىغا شەپقەت ھەمشىرىسى بولۇپ قوبۇل قىلىنىدۇ. ئۇلار جەڭگە ئاتلىنىپ ئۇلانبۇلاققا كەلگەندەختىاي گومىنداڭ سامولیوتلىرىنىڭ بومبىلىشىغا دۇچار بولىدۇ. بۇ تۇيۇقسۇز بومبىلاشتىن ئولگەنلەر، يارىدار بولغانلار ئاز بولمىدى.

دىۋىزىيە شەخو شەھرىنى گومىنداڭچىلاردىن ئازات قىلىش ئۇچۇن ژۇرۇش قىلىدۇ. شەخو ئۇچۇن بولغان جەڭدە، «ئالغا» كوماندىسى بېرىلگەندە 2 ـ ئېسكادرون كوماندىرى قەيسەر ژىگىت نازىم قىلىچىنى يالاڭاچلاپ دۇشمەنگە ئېتىلىدۇ. كۈتمىگەن يەردىن خەندەكتە ماراپ ياتقان دۇشمەنىنىڭ ئوقىدىن نازىم ئات ئۇستىدىن غۇلاپ چۈشىدۇ. فەۋزىيە شىددەتلىك ئېتىلىۋاتقان دۇشمەن ئوقلىرى ئاستىدا ئومۇلەپ بېرىپ يارىدار بولۇپ ياتقان نازىمنى تېپىپ، ئاۋايلاپ مىڭ تەسلىكتە ئېلىپ كېلىدۇ. بېشىدىن ئېغىر يارىدار بولغان 23 ياشلىق جەڭچى قىزىل قانغا بويۇلۇپ ياتاتتى. ئۇنىڭ ئوق تەككەن يېرىنى تېڭىپ، سانىتارلارنى كۈتۈشكە توغرا كەلدى. فەۋزىيە نازىمنى سانىتارلارغا تاپشۇرۇپ، سەپداشلىرى يېنىغا قايتىپ كەلگىچە تۈن قاراڭغۇسى بولدى. ئۇ سەپداشلىرىنىڭ يېنىغا كەلسە يەنە تورت ـ بەش يارىدار ئۇنى كۈتۈپ تۇرغان ئېكەن، ئۇلارغىمۇ قولىدىن كېلىشچە يارەدەم بېرىدۇ.

شەخو شەھرى ئۇچۇن بولغان جەڭلەر تورت كېچە ـ كۈندۈز توختىماي داۋام قىلىدۇ. لېكىن شەھەر تېخى ئېلىنمىغان ئىدى. 1945 ـ ژىلى 7 ـ سېنتەبر كۈنى ھەربىي كېڭەش مەجلىسىدە شەخونى 1 ـ 2 كۈن ئىچىدە ئازات قىلىش تۇغرىلىق قارار قىلىنىدۇ. 8 ـ سېنتەبر كۈنى ناھايىتى شىددەتلىك جەڭلەر ۋە ئۇرغۇن قۇربانلار بېرىش نەتىجىسىدە شەخو شەھرى گومىنداڭچىلار ـ دىن ئازات قىلىنىدۇ.

ئەينە شۇ شەخو ئۇچۇن بولغان جەڭلەردە تورت مىڭغا يېقىن گومىنداڭ ئەسكەر ۋە ئوفىتسېرى، شۇنداقلا گېنېرال كاچى ئەسىرگە ئېلىنىدۇ. شۇنداقلا ئۇرغۇنلىغان زەمبىرەك، پۈلەمیوت،تانك ۋە باشقا قۇرالىلار ئولجا ئېلىنغان ئىدى. شەخو بىلەن جىلىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇشتىن كېيىنمۇ ئۇزاق ۋاقىت ساقچى ئەسكىرى تۇرغان. 1945 ـ ژىلى 8 ـ سېنتەبر كۈنى شۇنداقلا مايتاغ گومىنداڭچىلاردىن ئازات قىلىندى. قارا ئوتكەل دېگەن جايدا گومىنداڭچىلار قۇراللىرىنى تاشلاپ قاچقان. بىزگە شەخو شەھرىگە قايتىشقا بۇيرۇق بېرىلدى. شەخوغا كەلگىنىمىزدە قەھرىمان كومانداىر نازىمنىڭ ۋاپات بولغانلىغىنى ئۇقتۇم. 1945 ـ ژىلى 15 ـ سېنتەبر كېچىدە كېنېرال پولىنوۋ بارلىق قۇربان بولغانلارنى ئۇغۇپ بارلىق تەبرىستانلىغىدا ھەربىي قائىدە بويىچە ئۇلارنى سالىيۇتلار بىلەن دەپنى قىلىشقا رەھبەرلىك قىلدى.

جەڭلەرنىڭ بىرىدە فەۋزىيە يارىدار بولدۇ. دوختۇر شەفقە سەدرى (تىببىي خىزمەتمايورى)غۇلجىغا داۋالىنىشقا يوللىغان بولسىمۇ، يولىنىڭ ئېغىر بولۇشى سەۋەبىدىن چوچەك دوختۇرخانىسىدا داۋالىنىشقا توغرا كەلدى. فەۋزىيە ساقىيىپ موشۇ يەردىكى گوسپىتالدا ھەمشىرە بولۇپ ئىشلەپ قالدى.

1946 ـ ژىلى ياكۇنخەيدە مىللىي ئارمىيە كۈنى مۇناسىۋىتى بىلەن ھەربىي پاراد ئوتكۈزۈلۈپ، جەكچى ـ ئوفىتسېرلارنى شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئورـ دىن ـ مەدداللىرى بىلەن مۇكاپاتلاش مەراسىمىدا فەۋزىيە بېرىشۇا «پىدائىي» مەدالى بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ.

1925 ـ ژىلى تىببىي خىزمەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن فەۋزىيە بېرىشۇا چوچەكتە ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتىرىپ، ئاندىن ئۇرۇمچىگە بېرىپ ئوقۇغان، ئاندىن شۇ ژىلىلىرى چوچەكتە نەشىر قىلىنغان «تارباغاتاي خەۋەرلىرى»، «خەلق ئاۋازى» دېگەن گېزىتلەردە كورىرېكتور بولۇپ ئىشلىگەن.

ـ ئۇيغۇرستاندىكى مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلاپ يولىدا توكۈلگەن قانلار، بېرىلگەن قۇربانلار،دۇشمەن ئوقى تەرەپتىن يېغىپ تۇرغان پەيتلەردە يارىدار بولغان جەڭچىلەرنى مەيدانىدىن ئېلىپ چىقىپ،يارىلىرىنى تېڭىپ، ئەندى بەزىلىرىنى بولسا بىز ھەمشىرىلەر قولىدا جان بەرگەنلىگىنى ئەسلىسەم، 60 ژىلغا يېقىن ۋاقىت ئوتكەن بولسىمۇ،ھازىر شۇ كۈنلەرنى كوز ئالدىمغا كەلتۈرسەم، كوزلىرىمدىن تارامىلاپ ياشلار تۇكۈلىدۇ، چۈنكى مىڭلىغان جەڭچىلىرىمىزنىڭ ئىسىق قانلىرى بەدىلىگە قولغا كەلگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇستەقىللىغى س س س ر ۋە قىزىل خىتاي ئىمپېرىيەلىرىنىڭ تىل بىرىكتۈرۈشى بىلەن يوقىتىلغان ئىدى.

نازىلە يۈسمۇۋا.
ئالمۇتا شەھرى.

دەسلەپكى مەرپەتچىلەر

ئون ئالتە قىز

ھەر بىر ئەسلىدە مەرپەتسىز قالغان مىللەت ئەمەس ئېدۇق!.. ئەكسىچە مائارىپقا، مەرپەتكە ئىنتىلغان، ئۇنى ئېگىلگەن ئەل ئېدۇق. بۇنىڭغا مەرپەت چىرىغىنى ياندۇرۇپ، ئوچەرمەي كەلگەن مەرپەتچى ئالىملىرىمىز مىسال بولالايدۇ. پەقەت غۇلجا شەھرىنىڭ ئوزىدىلا ژېكرمىنچى، ئوتتۇزىنچى ژىللىرى 30 غا يېقىن مەكتەپلەر ئېچىلغانلىقى، مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرى جانلانغانلىقى مەلۇم. بۇ بولسمۇ ئوتتۇز بىرىنچى ژىلى پارتىلىغان قومۇل ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئېدى. غۇلجىدىكى ئەڭ تۇنجا بىلىم ئوچاقلىرىنىڭ بىرى ھېساپلانغان «ھۈسەيىنىيە» («ئۇمۇت»)، «ئۇچ دەرۋازا مەكتىۋى» (1889 ـ ژىلى ئېچىلغان)، «بەشىنچى مەكتەپ» ۋە باشقا مەكتەپلەردە ياش ئەۋلادلارغا يېڭىچە تەلىم ـ تەربىيە بېرىلىشكە باشلىغان ئېدى. 1936 ـ ژىلىغا كەلگەندە غۇلجىدا ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيەسى ئېچىلغان. بۇ، ئۇز نوۋىتىدە، چوڭ ۋاقىە بولغان ئېدى. موشۇ بىلىم دەرگاھىنىڭ تالىبى، ھازىر ئالمۇتا شەھىرىدە ياشاۋاتقان نۇرانىي ئانا رۇقىيەم ئىمىر قىزى بىز بىلەن بولغان سوھبىتىدە تۆۋەندىكىلەرنى ئىزھار قىلدى:

ـ بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىمىز ئوتكەن ئەسىر ـ نىڭ 18 ـ ژىللىرى يارکەنت دىيارىدىن ئىلى تەۋەسىگە ئوتۇپ، جاغىستاي دېگەن يەردە تۇرغان ئېكەن. مەن 1922 ـ ژىلى موشۇ يېزىدا تۇغۇلغان. دادام ئىمراخۇن تىجارەتچى بولغاچقا، كىچىنىرەك غۇلجا شەھىرىدە ياشاشقا باشلىدۇق. ئالتە يېشىمدا ئوچ دەرۋازىدىكى «ئۇمۇت» مەكتىۋىدە، ئاۋال ق

تارىخىي شەخسلەر

خوجنىياز ھاجى تۇغرسىدا ئەسلىمە

1890 ـ ژىللاردا قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ چاروڭلىرىنى باقىدىغان 200 ئائىلىلىك موڭغۇل چاروچىي قۇللار قۇمۇل ۋاڭىنىڭ فېودالىلىق قۇللۇق تۈزۈمىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى. ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭ كوتۈرۈشىگە شەرقىي تاغ ئارا تۈرۈك دېگەن يەردىن ئېردىن لامانى، غەربىي تاغ تاراتۇ ـ شارلا تېغى يىلانبۇلاق دېگەن يەردىن كوك لامانى (موڭغۇللارنىڭ دىنىي زاتلىرى) «ۋاڭغا قارشى تۇردى»دېگەن نام بىلەن زىندانغا تاشلاپقويۇپ بەرمىگەنلىگى، شۇنىڭدەك قۇللار ئۈستىدىكى مال، ۋۇك، ئاش تولەكلىرىنىڭ ۋىلدىن ـ ۋىلغا ئېغىرلاشقانلىغى، بۇنىڭ سىرتىدا يەنە تۈرلۈك ئالۋان ـ سېلىقلارنىڭ كوپەيگەنلىگى سەۋەپ بولغاندى. ۋاڭ تۇردىسى قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن تاقا ئەسكەر ئەۋەتكەن. ئوقيا، سالغا، تاش، تاش ئاغامچا قاتارلىق ئاددىي قورالار بىلەن قورالانغان قوزغىلاڭچى موڭغۇل چاروچىي قۇللار مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى غەربىي تاغدا تۇرۇشلۇق 800 دەك ئائىلە تاشقى موڭغۇلىيەگە، شەرقىي تاغدا تۇرۇشلۇق 100 دەك ئائىلە گەنسۇ، چىڭخەي تەرەپ لەرگە قېچىپ چىقىپ كەتتى. قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن، ۋاڭ ئوردىسى موڭغۇللارغا ھېسداشلىق قىلغان ئۇيغۇر، قازاق چاروچىلاردىن بىرمۇنچە كىشىنى قولغا ئېلىپ بەزىلىرىنى قۇمۇل شەھىرىدە جازالىدى ۋە ئۇلارنى زىندانغا تاشلىدى. بەزىلىرىنى زىندانغا تاشلىغاندىن كېيىن، قالغانلىرىنى قۇل ياكى يېرىم قۇلغا ئايلاندۇردى. تاراتى تېغىدا دېخانچىلىق قىلىدىغان دېخان بەھرەم ئىمىنىياز بىلەن قىزىل پوتا سىيتلار ۋاڭنىڭ 500 دىن تومۇر قويى، ئايقىز مەمەتىياز 800 دىن تومۇر جىلقىسىنى باقىدىغان قۇللىرىغا ئايلاندىدى، خوجنىياز ھاجى ئەينە شۇ ئۈچ ئەۋلات قۇللۇقتا ئوتكەن قۇللار دوغىسى ئىمىنىيازنىڭ تۇنجى ئوغلى بولىدۇ.

خوجنىياز كىچىكىدىن تارتىپلا ھوشيار ھەم ژۇرەك بولۇپ چوڭ بولىدۇ. ئۇنى دادىسى ئوز مەھەللىسىدىكى مەمەتنىيازنىڭ تەڭ ياشلىق ئوغلى قۇربان بىلەن بىرلىكتە يەتتە يېشىدىن 17 يېشىغىچە، قۇمۇل شەھەر خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇتۇپ خەت ساۋادىنى چىقىرىدۇ.

شۇ مەزگىللەردە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ نەۋرىسى بېشىر شاھزادەمۇ مەدرىسىدە ئوقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خوجنىياز بىلەن بېشىر شاھزادە ئوتتۇرىسىدا ساۋاقداشلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىلىدۇ.

شۇ ۋاقىتلاردا ۋاڭنىڭ بالىلىسى بويىچە بارلىق قۇللارنىڭ بالىلىرى 18 ياشقا توشقاندا قۇللۇق تىزىمىغا ئېلىناتتى. ئىمىنىياز، مەمەتنىيازلار ئوز ئوغۇللىرىنى قۇللۇقتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، 17 يېشىدىلا ئوز مەھەللىسىدىكى سۈۋۈر دېگەن قۇلنىڭ چوڭ قىزىنى مەمەتنىيازنىڭ چوڭ ئوغلى قۇربانغا، كىچىك قىزىنى ئىمىنىيازنىڭ ئوغلى خوجنىيازغا توي قىلىپ، ئۇلارنى ئوز ئالدىغا ئايلى تۇتقۇزۇپ ئايرىپ قويغان. شۇ ئۈسۈل بىلەن «بالام ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەن» دەپ بالىنى قۇل بولۇشتىن ساقلاپ قالغاندى.

1907 ـ ژىللىرى بولسا كېرەك، 2 ـ ئايدا ئىمىنىيازنىڭ ئائىلىسىگە نوۋەت بويىچە شۈكشۈكشاغا ئەۋەتىلىدىغان توختاملىق بولىدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا ئىچكىرىدىن ئەسكەرلەر ئۈزۈلمەي چىقىپ تۇرغاچقا، مۇنداق ئالۋانلار كوپلەپ بولۇپ تۇراتتى.

ئىمىنىياز بەش ئېشەككە ئوتۇن ئارتىپ ئوغلى خوجنىيازنى شۈكشۈكشاغا ئەۋەتمەكچى بولىدۇ ۋە ئۇنىڭغا 20 كۈنلۈك ئوزۇق تەييارلاپ بېرىدۇ. يولدا لازىم بولار دەپ بىر سەر تەڭگە بېرىپ، ئوز مەھەللىسىدىن شۈكشۈكشاغا ئوتۇن ـ سامان ئېلىپ بارىدىغان توختاملىق بويىچە ئۇ ئادەمگە قوشۇپ يولغا سالىدۇ. ئۇلار ئوردا بېكى ئىسھاق باشچىلىغىدا 250 كىلومېتر يولنى بەتتە كۈندە بېسىپ، ئېلىپ بارغان ئەسلەرنى شۈكشۈكشادىكى چارىغا تاپشۇرۇپ قايتىدۇ. يولدا كېلىۋاتقاندا، چولدە ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز قاتتىق جۇدۇن بولۇپ، بوران چىقىپ قار يېغىدۇ. ئادەم ۋە ئۇلاقلار چولدە ئادىشىپ قېلىپ، 50كە يېقىن ئات، ئېشەك ۋە بىرمۇنچە ئادەم توڭلاپ ئۆلىدۇ. شۇ قاتتىق جۇداندا گەنسۇ تەرەپتىن بەش ھارۋىدا كېلىۋاتقان 15 ئەسكەر ۋە ھارۋىكەشلەر بولۇپ 20 گە يېقىن ئادەممۇ توڭلاپ ئۆلىدۇ. ئىسھاق بۇ يولدا كوپ ۋۇرگەن تەجرىبىلىك ئادەم بولغانلىغى ئۈچۈن، توخسۇن ۋە خوجنىياز بىلەن مەسلىھەتلىشىپ مېڭىپ، ئولۇم خەۋىپىغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىش نەتىجىسىدە ئوزلىرىنى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ.

بوران توختاپ ھاۋا ئېچىلغاندىن كېيىن ئۇلار يول تېپىپ ئاچچىقسۇ چازىسىغا كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. چازىدىن ئادەملەر بېرىپ ئولگەنلەرنى كومۇپ، ھارۋا، تاغار، ئارقان قاتارلىق نەرسە ـ كېرەكلەرنى ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ. شۇ ئارىلىقتا شۈكشۈكشادىن «توڭلاپ ئولگەن ئەسكەرلەردە 50 سەر تەڭگە، ئىككى جىڭ ئەپيۇن بار ئېدى، شۇلارنى تېپىۋالىڭلار» دېگەن خەۋەر كېلىدۇ. خەۋەرگە بېنا ـ ئەن چازىدىن ئادەم كېلىپ، توڭلاپ ئولگەن ئەسكەر ۋە باشقىلارنى ئاختۇرۇپ كورسە، بىر ئاز قەغەز پۇل، ئازغىنا ئەپيۇن ۋە ئەپيۇن چىرىغى قاتارلىقلار ـ دىن باشقا نەرسە چىقمايدۇ.

ئۇلار ئولمەي ساق قايتىپ كەلگەن ھېلىقى ئۈچ كىشىدىن گۇمانلىنىپ ئاختۇرىدۇ. خوجنىيازنىڭ خۇجۇندىن بىر سەر كۈمۈش تەڭگە چىقىپ قالىدۇ (بۇ پۇلنى خوجنىيازنىڭ ئاتىسى شۈكشۈكشاغا ئۇرۇش ۋاقتىدا يولدا لازىم بولۇپ قالار دەپ بەرگەنىدى).

چازىدىكىلەرنىڭ خوجنىيازغا گۇمانى تۇغۇلىدۇ. ئۇلار «50 سەر تەڭگە بىلەن ئەپيۇنلارنى سەن ئاپىسەن، نەگە تىقىپ قويدۇڭ؟ تاپشۇرۇپ بەرمىسەڭ سېنى قويۇپ بەرمەيمىز» دەپ سوراق قىلىدۇ ۋە ئۇنى ئېلىپ قېلىپ ئىسھاق بىلەن توخسۇننى قويۇپ بېرىدۇ. ئىسھاق ئويىگە يەتمەستىلا يول ئۈستىدە ئاغرىپ ئولۇپ كېتىدۇ.

چازىدىكىلەر خوجنىيازنى كېچىسى چازىنىڭ ئاتلىرىغا كوزەتچىلىك قىلىدىغان، كۈندۈزى جاڭگالدىن ئوتۇن توشۇيدىغان ئىشقا سالىدۇ. ئۇنىڭغا كۈنىگە ئاران بىر جىڭلا ئۇن بېرىدۇ. خوجنىياز ئۇنى كومەچ قىلىپ يەيدۇ.

ئاردىدىن ئىككى ئاي ئوتكەندە قۇمۇللۇق سودىگەر خۇيزۇ ماجاڭ ھاجىنىڭ سودا مالىرىنى لەنجۇغا ئېلىپ ماڭغان ھارۋىلار ئاچچىقسۇ چازىسىدا توختايدۇ، بۇلارمۇ ئاتلىرىنى خوجنىيازغا باقتۇرىدۇ. كەچلىگى ھارۋىكەشلەر بىلەن چازىدىكىلەر پاراڭغا چۈشكەندە، ھارۋىكەشلەرنىڭ:«قورايدىكى تاغچىلار ۋاڭغا قارشى چىقتى. ئۇلار ھازىر تاغدا ۋە شەھەردە ۋاڭ ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشۇۋاتىدۇ» دېگەن سوزلىرىنى خوجنىيازمۇ ئاڭلاپ قالىدۇ.

خوجنىياز شۇ كېچىسىلا بىر ھارۋىكەشنىڭ ھارۋىدىكى جۈگسىنى،خۇجۇندىكى نانلىرىنى ئېلىپ چازىنىڭ بىر دانە ياخشى ئېتىغا مىنىپ قاچىدۇ. ئۇ، ئوز يۇرتىغا قايتماستىن، ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز يول ئۈرۈپ «خوتۇنتام» دېگەن قىشلاق ئارقىلىق قورايغا بارىدۇ.

بۇ يەردە ئىسمائىل تورپاق، ياقۇپ تورپاقلار رەھبەرلىكىدە 300 دەك تاغ خەلقى ۋاڭنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىگە، تۈرلۈك ئالۋان ـ سېلىقلارنىڭ كوپىيىپ كېتىشىگە قارشى قوزغىلاڭ قىلغانكەن. شۇنىڭ ئۈستىگە كەلگەن خوجنىياز ئوزىنى تىزىمىغا ئالدۇرۇپ ئالدىغا كوپ ۋۇرگەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ياش، زېرەك، قورىقماس كەلگەن خوجنىياز بىر ـ قانچە قېتىملىق سوقۇشتا ئوزىنى كورسەتكەنلىگى ئۈچۈن، ئىسمائىل تورپاق ئۇنى ئوزىگە مۇئاۋىن باشلىق قىلىۋالىدۇ (تومۇر خەلپە مۇشۇ قوزغىلاڭچىلار ئىچىدىكى موھىم كىشىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، خوجنىياز بىلەن تومۇر خەلپە شۇ يەردە تونۇشىدۇ).

قۇمۇل ۋاڭى ۋە ھەربىي دائىرىلەر ھەر خىل ئالدام چىلىق ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرغاندىن كېيىن، خوجنىياز يەككە ـ يېگانە ھالدا ئاتلىق ئوز يۇرتى «تاراتۇ»غا قېچىپ كېلىپ ساۋاقدىشى ھەم باجىسى قۇربانىنى تاپىدۇ. قۇربان ئۇنى جىلقا قىشلىغى «دەركوكتە» دېگەن يەرگە ئېلىپ بېرىپ يوشۇرۇپ قويىدۇ. بۇ قىش ۋاقتى بولۇپ، قۇربان جىلقىلارنى بىر ئايدا ئوچ قېتىم يوقلاپ كېلىدىغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، خوجنىيازغا ئوزۇق ـ تۈلۈك يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ. خوجنىياز ئوزى يالغۇز تاغ ئىچىدە ۋۇرۇپ كۈن ئوتكۈزىدۇ. بۇ ئەھۋالنى قۇربان بىلەن خوجنىيازنىڭ ئاتىسى ۋە ئاپىسىلا بىلىدۇ.

بىر ئاي ئوتكەندىن كېيىن ۋاڭ: «خوجنىيازنى تېپىپ بېرىسەن» دەپ خوجنىيازنىڭ دادىسى ئىمىنىيازنى زىندانغا سېلىپ قىيىن ـ قىستاققا ئالىدۇ. شۇنداقلا خوجنىيازنى تۇتۇش ھەققىدە پۈتتۈن قۇمۇل رايونىغا ئېلان چىقىرىدۇ. ئېلاندا مۇنۇلار تەرىپلەنگەن:

«خوجنىياز شارلا تېغى، تاراتى تېغىدىن، ئىمىنىياز قۇلنىڭ ئوغلى. ئۇ شۈكشۈكشا يولى ئاچچىقسۇ چازىسىدىن ھوكۈمەتنىڭ 50 سەر تەڭگىسى بىلەن ئىككى جىڭ ئەپيۇننى، چازىنىڭ ئېگەر توقۇملۇق بىر دانە ئات ۋە جۈۋىلىرىنى ئېلىپ قاچقان چوڭ ئوغرى، قوراي تاغلىرىدىن چىققان تورپاقلار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ مۇھىم ئادىمى».

«خوجنىياز 20 ـ ياش، بويى پاكار، يۈزى دومىلاق، كوزى دۈگىلەك، قويۇق قارا قاش ئادەم».

«خوجنىيازنى ئېنىق كوردۇم دەپ خەۋەر قىلغان كىشىگە ئۈچ يامبۇ ياكى ئۈچ ئات، تۈتۈپ بەرگەن كىشىگە 12 دانە يامبۇ ياكى 12 ياخشى ئات مۇكاپات بېرىلىدۇ.» (ئۇ چاغلاردا بىر يامبۇغا بىر ياخشى ئات، ئىككى ياشلىق قويدىن 40 دانىنى سېتىۋالغىلى بولاتتى).

بۇ ئىلان قۇمۇل يەرلىرىنىڭ ھەممە جايىغا تارقىلىدۇ. ئىلاننى كورگەن، ئاڭلىغان بەزى كىشىلەر ئىلانداغا ۋەدە قىلغان يامبۇ، ئاتلارغا قىزىقىپ، خوجنىيازنى تۈتۈپ بېرىش كويىغا چۈشىدۇ. كۇمان قىلغان تاغلارغا ئۈۋ قىلمەن دېگەن باھانە بىلەن بېرىپ ئىزدەيدۇ، سۈرۈشتە قىلىدۇ. بۇنداق شارائىتتا خوجنىيازنى ساقلاشقا ئامالسىز قالغان قۇربان خوجنىيازنىڭ ئانىسى بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، خوجنىيازنىڭ ئانىسى «تۇرپاندىكى تۇيۇق غوجام مازىرىغا زىيارەتكە بارىمەن» دېگەن نام بىلەن خوجنىيازنى سەھرا قويلۇق تاغلىرى ئارقىلىق تۇرپانغا ئېلىپ كېتىدۇ. تۇرپانغا كەلگەندە خوجنىيازنىڭ ئانىسى ئوزلىرىنى «بىز توخسۇندىن كەلدۇق، توختىسۇندىكى نىياز شاكىزۇكنىڭ تۇققىنى بولىمىز، تۇيۇق غوجامنى زىيارەت قىلىمىز» دەپ تونۇشتۇرىدۇ. خوجنىيازنى ئاستاندىكى مەدرىسكە ئوقۇشقا كىرگۈزۈپ قويۇپ، ئوزى قۇمۇلغا قايتىپ كېتىدۇ.

خوجنىياز مەدرىسىدە مەخسۇت ۋە مامۇتلار ھەم باشقا تالىپلار بىلەن تونۇشۇپ، توخسۇنلۇق «ئىسھاق» دېگەن نام بىلەن بىر ژىل ئوقۇيدۇ.

قۇمۇلدىن خوجنىيازنىڭ دېرىكىنى ئالالمىغان ۋاڭ ئىلاننىڭ نۇسخىسىنى لۈكچۈن ۋاڭغا، ئۇرۇمچى ھوكۈمەت دائىرىلىرىگە يوللاپ خوجنىيازنى تۇتۇپ بېرىشكە ھاۋالە قىلىدۇ. بۇ ئىلان لۈكچۈن، تۇرپان، ئاستانە، توخسۇن، ئۇرۇمچىلەردە جاكالانغاندىن كېيىن، ئاستاندىكى بەزى كىشىلەر مەدرىسىدە تۇرۇاتقان «توخسۇنلۇق ئىسھاق» دېگەن تالىپتىن گۇمان قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئورۇنمۇ خۇۋۇپلۇق بولۇپ قالىدۇ.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خوجنىيازنىڭ ئانىسى ھەرەمگە بېرىشقا تەييارلىق قىلىپ، شۇ باھانىدا ئوغلى خوجنىيازنى ھەرەمگە ئېلىپ كەتمەكچى بولىدۇ. بۇ ئايال قۇمۇلدىن تۇرپانغا كېلىپ توخسۇنىنىڭ «ئىلانلىق» دېگەن يېرىدىن ھوشۇر مەكۈلۈك دېگەن كىشىنىڭ ھەرەمگە ماڭماقچى ئېكەنلىگىنى ئاڭلاپ، خوجنىيازنى ئېلىپ توخسۇنغا بارىدۇ، بۇ يەردە ھوشۇر مەكۈلۈك ۋە باشقا ھاجىلارغا سەپەر ـ داش بولۇپ ھارۋا بىلەن قەشقەرگە بارىدۇ. قەشقەردە ئاز ۋاقىت تۇرغاندىن كېيىن، توپلانغان ھاجىلار تاشقۇرغان ئارقىلىق يولغا چىقماقچى بولىدۇ.بۇ چاغدا خوجنىيازنىڭ ئانىسى ئوغلى خوجنىيازغا مۇنداق دەيدۇ: «مەن ھەرەمگە بارمايمەن، بىللە بارايلى دېسەم پۇلىمىز ئىككى كىشىگە يەتمەيدۇ، سېنىڭ قايتىپ كېلىشىڭگىمۇ يەتمەيدۇ. ئەڭ مۇھىمى سەن كېتىشىڭ كېرەك. چۈنكى، بېشىگدا ئولۇم خۇۋۇپى بار. ھەج تاۋاپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن قايتىپ كەلمەستىن، شۇ يەردە ئىشلەپ جېنىڭنى بېقىپ تۇر. بىر ـ ئىككى ژىلنى ئوتكۈزۈپ يۇرت تىنچىغاندا مەن ئوزەم بېرىپ ئاندىن سېنى قايتۇرۇپ كېلىمەن، ھەرەمگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلغۇچە يەنە ھازىرغا ئاتىغىڭ بىلەن ژۇرگىن» دەپ تاپشۇرىدۇ.

باشقىلارغا بولسا: «ئوغلۇم ئىسھاق سىلەر بىلەن كېتىدۇ. ئىككىمىز بارايلى دېسەك پۇلىمىز يەتمەيدىكەن. شۇڭا مەن قايتىپ كېتىمەن. ئوغلۇم ماڭا قىلىدىغان خىزمەتنى سىلەرگە قىلسۇن» دەپ ھوشۇر مەكۈلۈككە تاپشۇرىدۇ.

خوجنىياز ھەرەمگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلىپ ھاجى بولىدۇ، قايتىش ئالدىدا «پۇلۇم يەتمەيدۇ» دەپ، ئانىسىنىڭ تاپشۇرۇغىي بويىچە قايتمايدۇ. ئۇ يەردىكى مەدىكار بازىرىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن قەشقەردىن بېرىپ ئۈزۈن ۋاقىت شۇ يەردە توختاپ يەرلىك بولۇپ قالغان ياقۇپ ھاجىنىڭ ئىسمەلىك كىشىنىڭ خورمىلىق بېغىدا ئۈچ ژىل يالليىپ ئىشلەيدۇ.

4 ـ ژىلى ئۇيغۇرلار دىيارىدىن يەنە ھاجىلار بارىدۇ.بۇلارنىڭئىچىدە قۇمۇللۇق ھاجىلارمۇ بار ئېدى. ئۇلارغا تونۇشلۇق بەرمەستىن يۇرت ئەھۋاللىرىنى سوراپ ئوزى توغرىسىدىكى ئېلانلارنىڭ بېسىقىپ قالغانلىغىنى بىلىپ، ياقۇپ ھاجى ۋە ئابدۇللا ياقۇپنىڭ رازىلىغىنى ئېلىپ شۇ ژىلى قەشقەرلىك ھاجىلار بىلەن ئۇيغۇرستانغا قايتىپ كېلىدۇ. قەشقەر، ئاقسۇ،كورلا، تۇرپانلاردا ئاز ۋاقىت ئىشلەپ ژۇرۇپ، ئوز يۇرتىغا قۇمۇل تاراتىغا قايتىپ كېلىپ، باجىسى قۇربانىنىڭ ئويىدە ئات بېقىشقا يارىدەملىشىپ سوقۇنۇپ ژۇرىدۇ.

شۇ ژىللىرى تومۇر خەلپە ۋاڭنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىگە ۋە ژولۇمغا قارشى 400 دىن ئارتۇق كىشى بەلەن قوراللىق قوزغىلاڭنى كوتەرگەندى. خوجنىياز ھاجى بۇ قوزغىلاڭغا ئىشتىراك قىلىدۇ.

بۇ قوزغىلاڭ كېلىشىم بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. تومۇر خەلپە ئۇرۇمچى ھوكۈمىتى ۋە قۇمۇل ۋاڭى بىلەن قىلغان توختامغا بىنائەن ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ. خوجنىياز ھاجى بولسا تاغدا قالىدۇ. بىر ژىلدىن كېيىن ئۇرۇمچىدە تومۇر خەلپە نابۇت قىلىنغاندىن كېيىن، قۇمۇل ۋاڭى تاغدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قالدۇقلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئوردىسىدىكى ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا ئېغىر سوقۇشلار بولىدۇ. بۇ سوقۇشلارغا خوجنىياز ھاجى رەھبەرلىك قىلىدۇ. قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا ۋە باشقا نەرسە ـ كېرەكلەرنىڭ كامچىل بولۇشى سەۋەبلىك تاغلىقلار يېڭىلىدۇ. خوجنىياز ھاجى ئەسكەرلىرى تارقىتىۋېتىپ، ئوزى يالغۇز باجىسى قۇربانىنىڭ يېنىغا قېچىپ بارىدۇ. قۇربان ئۇنىڭغا: «ھازىر ھەممىزنىڭ بېشىدا ئولۇم خەۋىپى بار، شۇڭا مەن سېنى كورمىدىم، سەن مېنى كورمىدىڭ، ئەگەر باشقا كىشىلەر بىلىپ قالسا، بىزنىڭ بېشىمىزغا ئولۇم بىلەن زىندان تەييار، مەن ساڭا ئىككى ئات بېرەي. ئەگە بېرىپ بولسىمۇ جېنىڭنى ساقلا» دەيدۇ. ئاندىن مەسلىھەتلىشىپ ئاۋال بارىكول قازاق چارۋىچىلار بىلەن سوزلىشىپ، ئالتايىنىڭ يەر ئەھۋالىنى ئېگىلەيدۇ، ئاندىن: «ئالتاينىڭ چىڭگىل دېگەن يېرىدە ئاكام بار، شۇنى ئىزدەيمەن» دەپ ئالتايلىق «قامزا» دېگەن قازاق ژىگىتنى (بۇ ژىگىت ئەسلىدە قۇمۇل، ئالتاي ئارىلىغىدا قاتناپ ژۇرگەن) ھەمراھ قىلىپ ئالتاينىڭ چىڭگىل ناھىيەسىگە بارىدۇ. ئۇ يەرگە يېقىنلاشقاندا «قامزا» ئوزىنىڭ توكۇر بايىتىلىنى تاشلاپ قويۇپ، خوجنىياز ـ نىڭ ئىككى ئېتىنى ئېلىپ تىكىۋېتىدۇ. خوجنىياز ئامالسىز شۇ قىشلاقتىكى «ئالىپ» ئىسملىك چارۋىدارنىڭ ئويىدە قوي باقىدۇ، ئالىپ بايىغا ئوزىنى: «مەن توخسۇنلۇق، ئېتىم ئىسھاق، ئالتايدا سۇلتان ئىسملىك ئاكام بار. شۇنى ئىزدەپ كەلدىم» دەپ تونۇشتۇرىدۇ. ژىللىق ئىش ھەققىنى بىر ئاتقا كېلىشىدۇ.

(ئاخىرى 6 ـ بەتتە).

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com

بۈيۈك نامايەندىلەر

پۈتكۈل دۇنيا ئىلىم ـ پەن، سەنئەت ئەھلىگە تونۇلغان، جاھان ئەدەبىيات تارىخىغا بۈيۈك ھەسسە قوشقان، سوز سەنئەتكارى ئەلشىر ناۋائي تەۋەللۇد قىلىپ ھەم ياشاپ ـ ئىستقامەت قىلغان ھىرات تەۋەسى ھەققىدە قىسقىچە توختالماي مۇمكىن ئەمەس. قەدىمىي كونا شەھەر «ھىرات مىلادىدىن ئىلگىرى ئىراندا يېزىلغان ئاۋىستا كىتاۋىدا قەيت قىلىنمىشچە، قەدىمكى گرېكلار ھىراتنى ئارىيان دېگەن ۋە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن تەرىپىدىن سېلىنغان ئالېكساندرىيە ئارىئون موشۇ جايغا ئورۇنلاشقان»ـ دەپ كورسىتىدۇ. ھىرات ئۇزۇنىڭ قىممىتىنى ئەڭ رەڭدار سولالىسى دەۋرىدە ساخلاپ قالغان. 1222 ـ ژىلى چېگگىز ـ خانىنىڭ ئوغلى تولىخان ئۇ شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، خەلقىنى تامام قىرىپ تاشلايدۇ. 14 ـ ئەسىردە بۇ يەرنى كۈردلار سۇلالىسى ئېگەللەپ، بىر قەدەر ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، 1383 ـ ژىلى تۇمۇرىيلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، تەكرار ۋەيران قىلىنىدۇ ۋە ئاقساق تومۇر ـ نىڭ ئوغلى شاھرۇھنىڭ ۋاقتىدا ھىرات ئىسلاھ قىلىنىپ، قورغانلىرى پۈختا ياسىلىدۇ. شەھەر ئىچىدە كاتتا مەدرىسە ۋە ئىمارەتلەر قەد راسلايدۇ. شاھرۇھ كورسەتمىسى بويىچە چوڭ كۈتۈپخانىدا ئەدەبىي، تارىخىي كىتاپلار، قوليازمىلار ساخلىنىدۇ، ئەدەبىياتشۇناس، تىلشۇناس ۋە تەسۋىرىي سەنئەتچىلەر ئەسەرلىرىنى تولۇپ، ئالىم ھەم ئەدىپلەرنىڭ مەدەنىي ماكانىغا ئايلانغان ئېكەن. شاھرۇھنىڭ سايامەتچىسى: شارافىدىن ئالىيازدى شاھرۇھنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىبراھىم سولتان «زەپەر ـ نامە» تارىخىنى يېزىپ چىقىدۇ. ئۇ زاماندا ھىندىستان، خىتايلاردىن كەلگەن مەدەنىي ۋە سودا ۋەكىللىرى، جۈملىدىن شاھرۇھ تەرىپىدىن ئۇ ئەلەرگە ئەۋەتىلگەن ۋەكىللەر باردى ـ كەلدىسى بولغان ئېكەن. ئەلشىرنىڭ ئاتىسى غىياسىدىن كېچىككىنە ئەشۇ ۋەكىللەر تەركىۋىدە ئۇ ئەلەرنى زىيارەت قىلغانلىغى قەيت ئېتىلگەن.

تومۇرىيلەرنىڭ ئىككىنچى مۇھىم مەركىزى سەمەرقەنت ھىراتتىنمۇ ئىلگەركى شەھەر بولۇپ، شاھرۇھنىڭ ئوغلى ئۇلۇغبەك ھوكۈمرانلىق قىلىدۇ.

1447 ـ ژىلى شاھرۇھ ۋاپات بولۇپ تەختكە ئۇلۇغبەك ئولتىرىدۇ. خۇراسان ـ ئۇتتۇرا ئاسىيادا يېڭى ئۇرۇش پارتلايدۇ. ئىلىم ـ پەنگە بىرىلگەن ئۇلۇغبەك پۈتكۈل ھاياتىنى ئوبسېرۋاتورىيەگە بېغىشلايدۇ. بىراق شاھرۇھنىڭ تۇل قالغان ئايالى گوھەرشادخانىمنىڭ ئولتىرىلىشى تۈپەيلى مەرھۇمنىڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپ مۇتەئەسسىپ روھانىلار ئىغۋاسىغا قول چوماق بولۇپ، 1449 ـ ژىلى ئۇلۇغبەكنى ئولتىرىدۇ. ئاردا يېرىم ژىل ئوتمەي، ئابدۇلەتىپ ئوزى ئولتىرىلىدۇ. قىسقىسى، تەخت ـ سەلتەنەت 1451 ـ 1457 ـ ژىللىرى ئەبۇ سەئىد قولىدا بولىدۇ.

غىياسىدىن كېچىككىنەنىڭ ئانىسىنى تومۇرىيلەردىن مىرزا بايقارا ـ نىڭ ئوغلى مەنسۇر ئىمكەن، يەنى مەنسۇر غىياسىدىن بىلەن ئىملىداش بولغان ئېكەن.

ئەدەبىياتشۇناس دولەتشاھ 10 ـ 15 ـ ئەسىرلەردە ياشىغان 150 ـ تىن كوپ چوڭ شائىر ۋە ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىن مىسال كەلتۈرۈپ يازغان كىتابىدا «ئەمىر ئەلشىر زىكرىدە» دېگەن بابىدا «چاغاتاي ئۇلۇسىدىن بولغان سولتان ئەبۇلقاسىم بابۇر ھوكۈمرانلىغى دەۋرىدە غىياسىدىن ئۇنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن بولۇپ، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ۋە دولەتكە كېپىللىك غىياسىدىنىڭ ئىختىيارىدا بولغان. شۇڭلاشقا غىياسىدىن ھەر دائىم ئوغلى نىزامىدىن ئەلشىرگە پازىللىقنى ئۆگىتەتتى ۋە بارلىق ھىممىتى سائادەتمەن پەرزەنتىنى ئىلىم ـ ھۈنەر بىلەن زىنەتلەشكە ھەم ھىدايەت نۇرلىرى بىلەن يورۇتۇشقا سەرىپ قىلاتتى. ئاتىسىدىن كېيىن ئەلشىر نادىر دەۋرانلىق، ئىززەت ـ تەمكىنلىك كۆرسىدا قارار تاپتى» ـ دېگەن ئىدى.

تارىخچى خاندەمىرنىڭ: «زەۋزەتۈس سافا» كىتاۋىدا: «ئەلشىرنىڭ بۈيۈك ئاتا ـ بوۋىلىرى قەدىمدىن ئۇ مەرشەيخ باھادىر ئىبنى ئۇمەر تومۇر كوراگان خانىدانىنىڭ خاس كىشىلىرى جۈملىدىن ئىدى ۋە كوكۈلداشلىق مەنسى ئېتىبار قەلبى بىلەن ئۇنىڭ خاتىرلەۋھەگە پۈتۈلگەن ئىدى»، ـ دېيىلىدۇ.

شۇنىڭدەك «تارىخىي رەشىدى» ـ ياركەنت خانلىغىنىڭ ئىككىنچى پادىشاھى ئابدۇرېشتخان نامىغا (1445 ـ ژىلى) يېزىلغان كىتاپ مۇئەللىپى ـ مىرزا ھەيدەر دوغلات ئىبنى مۇھەممەت ھوسەيىن كوراگان «زىكرى مىر ئەلشىر»دېگەن ماۋزۇسىدا: «ئەلشىرنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن ئىدۇر. ئاتىسى غىياسىدىن كېچىككىنە باخشى ئاتىلار ئىدىلەر»ـ دېيىلگەن. (ئىمىن تۇرسۇن «ناۋائىي ھەققىدە » كىتاۋى 2 ـ 4 ـ بەتلەر) مەلۇمكى، باخشى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئۇچ خىل مەنىنى بىلدۈرىدۇ: 1) مۇئەللىم. 2) ئۇستاز، 3) ھېكىم ـ تېۋىپ.

ئەمىر تومۇر مەھكىمە ئىش قەغەزلىرى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئىدى. يەنى نادىر ئەدىپ ـ شائىرلار پەرغانە، خارازىم ۋە ھىراتلاردا مەشھۇر ئىدى. ناۋائىي زامانىسىدا «مەشھۇر شائىر لۇتفىنى: «نەرگىز كوزۈك» دېگەن غەزىلىدە: «ئۇيغۇر بولغاسىنىڭ مەلىكۇل كەلامى» (ئۇيغۇر تىلى سوز پادىشاھى» دەپ تەرىپلىگەن.

شۇنىڭدەك يەكەنلىك سەككاكچى (ھازىر پەتىچى) يېزىسىدىن ھىجرەت قىلغان سەككاكىلار ئائىلىسى ئاۋال خارەزىمدا، كېيىن ئالمالىق ۋە سەمەرقەنتتە ياشىغان ئېكەن. ناۋائىي: «مەجالسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە: «ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ چىچەنلىرىدىن مەۋلانە سەككاكىي»ـ دەپ ئالاھىدە ھورمەت بىلەن تونۇشتۇرىدۇ. شۇنىڭدەك سەمەرقەنتتە: «كاشغەر ئەدەبىي تىلى»ئەنئەنىسى بويىچەئەمىر تومۇر دەۋرىدە ئىجات قىلغان شائىر سەيفى قاتارلىق ئەدىپلەر ئوتكەن. تۈركىيە تىلشۇناسلىرىدىن ئەخمەد جەپەر ئوغلىنىڭ ئەترابلىق تەتقىق قىلىپ يازغان ئەسەرىدە: «مۇلاكۇ ۋە تومۇر زامانىدىن باشلىنىپ، شاھرۇھ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر خارازىمى، ئاتائىي، سەككاكى، مۇقىمى، يەقىنبى، ئەمىرىي، كەدائىي،لۇتفى ۋە باشقا شائىرلارنى ساناپ ئوتىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھەققىدە مۇنداق ئىزاھەت قىلىدۇ: ھەيدەر ـ «مەخرەتۈ ئەسرا» (سىرلار خەزنىسى)نىڭ مۇئەللىپى بۇ ئەسەرنىڭ تۈركىي ھەرپىلىرى بىلەن يېزىلغان 32 بېيىتنى رەشىت رەخمەتىي ئارات تەرىپىدىن نەشرىگە تەييارلانغان... ۋە باشقىلار... ئۇ زاماندا ياشاپ ئىجات ئەتكەن ئەدىپلەر ئادەتتە مەھمۇت قەشقەرىي زاماندىن تارتىپ ئۇزلىرىنىڭ قايسى ئۇلۇس، ئىلەتكە مەنسۇپ ئېكەنلىگىنى ئىزاھلاپ كەتمەي، پەقەت «تۈركي تىلىنى» ئانا تىلى دەپ بىلگەن».

ئىزامىدىن ئەلشىر غىياسىدىن باخشى 1441 ـ ژىلى 9 ـ فېۋرالدا (ھىجرى 884، رامزاننىڭ 7 كۈنى) ھىراتتا دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئائىلىسى سۇلتان ھۈسەينىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغاچقا ئەلشىر كىچىگىدىنلا ھۈسەين بىلەن بىللە ئوسۇپ، بىر پارتىدا ئولتۇرۇپ مۇئەللىمىدىن ساۋاق ئالىدۇ. ئۇ ئائىلىسىدە ئەدەبىياتقا، بولۇپمۇ شېئىرىيەتكە قىزىقىشى ئۇستۇن ئېدى. مىسالى ئۇنىڭ ئىككى تاغىسى: «بىرىنچىسى مىرسەئىد «قابۇلى» تەخەللۇسىدا تونۇلغان، ئىككىنچىسى مۇھەممەتئىمىن باخشى مۇزىكانت، ئۇسسۇلدا ماھىر ھەم ھوسنەخەتتە شوھرەت قازانغان ـ «غەربىبي» تەخەللۇسىدا شېئىرمۇ يازغان ئېدى. ئەلشىرنىڭ ئىككى تۇققان ئاكىسى ھەيدار سەئىد ھەم شېئىر يازغان ئېدى. دېمەك، ئائىلەۋىي نەسەبىنامىنىڭ ئەلشىرگە تەسىرى بولغانلىغىنى تەبىئىي.

ئاتىسى ئەلشىرنى كىچىك ۋاقتىلىرىدىلا شائىرلار سورۇنىغا بىللە ئېلىپ بارغاشقا ئۇنىڭدا شېئىرغا قىزىقىش ئۇزگىچە ئېدى، بەلكى بىرمۇنچە شېئىرلارنى يادلاۋالاتتى. ھىراتتا نامى مەشھۇر قاسىم ئانۋارنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرى پىشقەدەملەر ئاغزىدىن چۈشمەي، تەلقىن قىلىشنى ئەلشىر ئۇز قۇلىغى بىلەن ئاڭلىغان. شۇڭا مەشھۇر شائىر ھەم پەيلەسوف ئەمىر قاسىم ئانۋارنىڭ غەزەلى باشلىنىشىدىكى بەيتلارنى ئەلشىر 3 ـ 4 ياشلىرىدىلا يادقا ئېلىۋالغان ئېكەن. بىر سورۇندا كىشىلەرنىڭ تەلۋى بويىچە مونۇ قۇرلارنى ئوقۇپ بېرىدۇ:

رىندىمۇ ئاشقىمۇ جاھانسازى جانى چاك،
بۇ داۋلىتى غەمى تۇزى فىكرى جاھانچى باك.
بېباك مېھرەۋەت دىلى ما دەر رەھى فەنا،
چۇن شەۋق غالىپ ئاست چى ئاندىشە ئەز ھالاك.

(مەنىسى: رىندەلەرمىز، ئاشقىلەرمىز جاھانىنى كۆيدۈرگۈچى ۋە ياق ۋەيرانلارمىز، سېنىڭ غېمىڭ دولىتى بىلەن ئېكەنمىز، جاھان پىرىنىڭ نېمە ھاجىتى بار.)

ئەلشىرنىڭ بۇ شېئىرنى يادقا ئېلىشى بېجىز ئەمەس، چۈنكى ئۇزى بالىلىق چېغىدا ھىراتتا 1432 ـ ژىلى ۋاپات بولغان ئانۋارنى كورمىگىنى بىلەن نامىنى ئاڭلاپ، ئۇنى ھورمەت قىلىش تۇيغۇسى پەيدا بولغان ئېدى. ئەلشىرنىڭ ئوتكۈرلىگى مېھمانلارنى قايىل قىلدى.

ئەلشىر 1445 ـ ژىلى مەكتەپكە ئوقۇشقا بېرىلدى. ئۇزىدىن 2 ـ 3 ياش چوڭ ھۇسەين بىلەن ئوقۇيدۇ، زېھنى ئوتكۇر تالىپ باشقا ساۋاقداشلىرىدىن ئۇزۇپ ئوقىغان. بۇ ھەقتە ئۇزى: «بالىلىق چېغىمدا ئوقىغان بىر ۋاقىە ئېسىمدا، بىز ھەر قايسىمىز بىر ساۋاقنى ئۆگىنىشكە ھەرىكەت قىلىپ، قىشقىرىپ ئوقۇر ئېدۇق. ئۇستاد بىزگە ساۋادىمىز راۋان بولۇش ئۈچۈن شېئىر ئوقىتار ئېدى. بەزىمىز نەسىرىدىن سەئىدىي شىرازىنىڭ «گۈلستان» ۋە بەزىمىز: «بوستان» كىتاپلىرىنى ئوقاتتۇق. مېنىڭ ھەۋەسىم «مەنتىقۇت تەير» گە چۈشتى. مەن باشقىغا كوكۈل بولمەي قويدۇم» ـ دەيدۇ.

غىياسىدىن باخشى ئەمىر تومۇرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى شاھرۇھ بەلەن خىزمەت قىلىۋاتقىنىدا 1447 ـ ژىلى شاھرۇھ ۋاپات بولىدۇ. بۇ كەمدە ھىراتتا تەخت تالىشىش تۈپەيلى چوڭ جەدەل باشلىنىدۇ؛ كوپلىگەن خەلق ھىراتنى تاشلاپ، كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. غىياسىدىن ئائىلىسى بىلەن ئىراققا بارىدۇ. ئەلشىر 6 ياشقا كىرگەن ۋاقىت ئېدى. ئۇلار ئىراقتا ئەلى يازدى خانىقاسى يېنىدىكى دەگگە چۈشىدىكەن، ئەلشىر بالىلار بىلەن ئويناپ چۈۋالىشىپ، ئاتاقلىق تارىخچى شارافىدىنىڭ قورالسىغا كىرىپ كېلىدۇ. بالىلارنىڭ چۇرۇقلىشىپ كىرىشىگە ھەيرەتتە قالغان تارىخچى: «بۇ نەنىڭ بالىلىرى؟.. بۇ ياقتا كېلىڭلار!» ـ دەگىنىدە، بالىلار ئەيمىنىپ تۇرۇپ قالىدۇ، ئەلشىر جۇرئەتلىك قەدەم تاشلاپ ئاقىلانا جاۋاپ بەرگىنىدە زوقى كەلگەن تارىخچى ئۇنىڭ ساۋادىنى سورايدۇ. ئەلشىر قۇرئان سۇرىلىرىدىن تاباردەككە كەلگىنىنى ئېيتىدۇ... ئاڭچە ھورمەتلىك تارىخچىدىن خەۋەردار غىياسىدىن كىرىپ، ئۇزات بىلەن سالام ـ ئىلىك ئېلىپ كورۈشكىنىدە، ئەلشىر ئۇ كىشىنىڭ مەرتىۋىلىك كىشى ئېكەنلىگىنى سېزىپ، ئۇنىڭ بىلەن دىدارلاشقىنىغا مەمنۇنىيەت ئىلكىدە تەۋرىنىدۇ...

غىياسىدىن ئىراقنىڭ تەيت شەھىرىدە 3 ژىل تۇرۇپ قالىدۇ. 1452 ـ ژىلى ھىراتنى ئابۇلقاسىم بابۇر ئېگەللىگەندە غىياسىدىن ئائىلىسى بىلەن قايتىپ، بابۇر ئوردىسىدا خىزمەت قىلىدىكەن، كوپ ئوتمەي سەبزېۋار شەھىرىگە ھاكىم بولۇپ تەينىلىنىدۇ. ئەلشىر ھىراتتا بالىلىق بۇر ئىلكىدە ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرىدۇ ۋە ئەدەبىياتقا ئوزگىچە كۆڭۈل بولىدۇ. بەختكە قارشى ئۇ 13 ياشقا تولغاندا ئاتىسى ۋاپات بولىدۇ. بابۇر ھۈسەين بايقارا بىلەن ئەلشىرنى ئوردا خىزمىتىگە چاقىرىدۇ. 1456 ـ ژىلى بابۇر مەشھەدكە يوتكەلگىنىدە ئەلشىرنى ئېلىپ كېتىدۇ. بۇ كەمدە ئۇ شەيخ سەئىدىنىڭ: «گۈلستان»، «بوستان» كىتاپلىرىنى، شۇنىڭدەك فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ: «مەنتىقۇت تەير» (قۇشلار مەنتىقىسى) كىتاۋىنى قىزىقىپ ئوقۇيدۇ، تاكى يادقا ئېلىۋالىدۇ. ئۇ «مەنتىقۇت تەير» نى شۇ قەدەر زوقلىنىپ ئوقۇيدىكى، ھەتتا ياتقانلىرىدا ئوزىچە تەكرارلىغىنىدا ئانىسى ئەنسىرەپ، ئۇنىڭ غەلىتە بولۇپ قالغىنىدىن قورقىدۇ. ئەلشىر جۈملىدىن فىردەۋسى، خىسراۋ دېھلەۋى، ئاتائىي، لۇتفى، سەككاكى ۋە جامىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى سويۇپ ئوقۇيدۇ. ئۇ كەمدە ئابدۇراخمان جامىي بىلەن تونۇشۇشقا مۇيەسسەر بولىدۇ. ئۇ ـ نىڭ ھاياتىدا جامىنىڭ رولى چوڭ بولغاشقا ئۇنى ئوزىگە ئۇستاز تۇتىدۇ. جامىمۇ ئۇنى ئوزىگە شاگىرت ھەم پەرزەنت ھېسابلايدۇ...

ناۋائىي 4 ـ 5 ژىلدىن كېيىن ھىراتقا قايتىدۇ. بىراق، ھىرات پادىشاسى ئەبۇ سەئىدنىڭ ئۇنىڭغا كوز قارىشى ياخشى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ تاغىلىرىنى ئەبۇ سەئىد ئولتەرگەن ۋە ئۇنىڭ ئوزىگە قارشى نىيەتتىكى ھۈسەين بايقارانىڭ ساۋاقدىشى، يېقىن دوستى بولغىنى تۈپەيلى ئېھتىيات قىلغان ئېدى...

ناۋائىي بۇ كۈنلەردە ھىراتتا پۇلدار، باي قىزغا ئاشىق بولۇپ، خەت ئېلىش ـ بېرىش قىلىپ ـ شېئىر يېزىپ، ئۇچرىشىپ ژۇرگەن ئېدى.

ئون سەككىز مىلك ئالەم ئاشۇبى ئەگەر باشىگدەدۇر،
نە ئەجەپ چۈن سەرۈبنازىم ئون سەككىز ياشىگدەدۇر.
دېسە بولغايكى، يەنە ھەم ئون سەككىز ژىل ھۈسنى بار،
ئون سەككىز ياشىگدە مۇنچە فىتنە كىم باشىگدەدۇر،
ئون سەككىز ژىل دېمە چۈن سەكسەن ژىل ئولسا، ئول دۇرۇر،
ھوسنى شاھى ئول بالالار كىم كوزۇ قاشىگدەدۇر...

ئەپسۇس، سويگەن قىزنىڭ دولەتمەن ئانىلىگە تۇرمۇشقا چىقىپ ـ بېۋاپالىق قىلغىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوز شاھىدىن ئايرىلىپ قالغىنى قاتمۇقات تەسىر قىلغان ئېدى.

چەرخ ئايرىدى تېز ئېتىپ نالەمنى ھەم ئاھمنى ھەم،
مېھرىۋان شاھمنى ھەم، نا مېھرىۋان ماھمنى ھەم...
ھەركىشى دىلغاھۇ، دىلجۇيۇم ئېدى، سالدى پىراق،
شاھى دىلجۇيۇمنى داغى ماھى دىلفا ئىمنى ھەم...

دەپ يازغان غەزىلى شۇ بائىستىن ئېدى.

1458 ـ ژىلى ئەبۇ سەئىد ناۋائىينى سەمەرقەنتكە سۈرگۈن قىلىدۇ:

ۋاي، يۇزمىلك ۋايكىم، تەركى مۇھەببەت قىلدى يار،
بىلمەيىن قالدىم مەنۇ، قىلماي خەبەر ئايرىلدى يار.
باردى ئوقتەك، تىزۇ يادەك قامىتىم ياد ئەتمىدى،
ئىشىق ئارا گويا مېنىڭ ئەگرىلىگىمنى بىلدى يار.
چۇن گادالەر بىرلە شاھلار قىلماس ئەرمش يارلىغ،
مەن گادانى كوزگە بەس نېچۇن بۇرۇندىن ئىلدى يار.
پەند ئىشىتىپ دوستلار ھېچكىم بىلە يار ئولماگىز،
كىم مېنىڭ باغرىمنى تىغى خەنجەر بىلە تىلدى يار.

ناۋائىي سەمەرقەنتتە ئاتىسىنىڭ يېقىنلىرىدىن ئەخمەت جانىبەكنىڭ ھاملىغدا ماددى جەھەتتىن قىينىچىلىق كورمەيدۇ. جالالۇددىن ئەبۇلمەيىس خانىقاسىدا كىتاپ مۇتائالىسىگە جىددىي بېرىلىدۇ. بۇ جەرياندا ئۇ ماۋەرائۇننەھرنىڭ سائىپ ئىختىيارى بولغان ئەمىر دەرۋىش مۇھەممەت تارخان ۋە ئەخمەت ھاجىبەكلەر بىلەن قويۇق باردى ـ كەلدى قىلىپ تۇرىدۇ.

بۇ ھەقتە زەھىرىددىن بابۇر ئوز قىياسىنى مۇنداق يازغان: «بىلمەدىم، نە جەرىمە بىلەن سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ناۋائىينى ھىراتتىن خاراج قىلدى؟.. سەمارقەنتتە نەچچە ژىلكىم ئەخمەت ھاجىبەك مۇرەببىي ۋە مۇقەۋۋىس ئېدى...» ناۋائىي: «خوجا قازلۇللاھ ئابدۇللەيسىي سەمەرقەنتتىكى ئەڭ ئۇلۇغ كىشىلەردۇر، فەقىھ (ھوقۇقشۇناس) ئابدۇللە ـ يىس ئەۋلادىندۇر... سەئىد شەرىفنىڭ شاگىرتى ئېدى. «فەقىر ئىككى ژىل ئۇنىڭدىن ساۋاق ئالدىم» دەيدۇ. ئەلشىر ژىگىتلىك دەۋرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىشقا زور ئىشتىياق بىلەن بېرىلگەن ـ ئۇنىڭغا دەرس بەرگۈچى «ئاخۇنۇم»دۇر. ئۇنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈن چۈشكەندە مەدەتكار بولغۇچىلار كاشغەرلەردۇر»، ـ دېيىلىدۇ. « ناۋائىي بولۇپمۇ خوجا ھاپىز شىرازىي ۋە ئەمىر خىسراۋنىڭ ئاتەشىن شېھر تەسىرى ئوزىدىكى ئىشقى ھالەت كامالىتى بىلەن قوشۇلۇپ كاتتا كەيىيات ھاسىل قىلدى. ئۇ ـ نىڭ كۈدەك ۋاقتىلىرىدىلا شېئىرنى يادقا ئېلىش ھەۋەسى ئارتىپ، ئەلىلىك مىك بېيىت يادقا ئالغانلىغى مەلۇم. ئۇ ئۇستازلىرىدىن مەۋلانە فەسھۇددىن ئاخۇن ھوزۇرىدا ئۇنىڭ ئىلمۇ پەن مۇكەممەللىگىدىن كوپ ئىلىملارنى ئۇگىنىدۇ، مۇھەممەت كازىمىنىڭ ھېكمەت رىيازەت، سەرىپ ـ نەھۋىي ۋە فەقىھ، ھەدىس قاتارلىق ئىلىملارغا كوكۈل بولىدۇ. سەمەرقەنت ۋە ئەنجان، پەرغانە ۋە خارەزىملەردە ئاخۇنۇم (كاشغەرى) بەگلىرى ئاتالمىش ئۇيغۇرلار بىلەن، جۈملىدىن تومۇرىيلەر سۇلالىسىدىن ئېتىبارەن ھوكۈمرانلىق تەبەقىسىدىكى مەرتىۋىلىك ئۇيغۇر ئەۋلادلىرىدىن مەلىك كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى جانىبەك دولداي، ھاجى مۇھەممەتبەگ، ئابدۇكېرىم ئەمرى قاتارلىقلار بىلەن مۇئامىلىدە بولغانلىغى قەيت قىلىنغان ئېدى»، ـ دېيىلگەن («ئوزبەك ئەدەبىيات تارىخى» تاشكەنت. 1953 ـ ژىلى نەشرى).

ناۋائىينىڭ: «ۋەقفنامە» بەلگۈلىمىلىرى توپلامىدا: «... چۈن زامانىسىنىڭ ئەزىمۇش شان، سائادەت ۋە فۇزالاسى» ـ دەپ يۇرت كاتتىلىرىنى سوزلەپ كېلىپ، سەلتەنەت ۋە جەمىيەتتە مۇھىم ئورۇن تۇتقان ئەربابلار قاتاردا «ئۇيغۇر سۇيەمت باخشىلار ۋە جىركەلىك باخشىلارنى تەرىپلەپ، ھەر بىرسىنى بىر مۇڭاپىق ئەمەلگە شۇغىل پەيدا ئەتكەن ئىدى» دەپ يازىدۇ.

مەسۇمجان زۇلپىقار،
يازغۇچى.
(داۋامى بار).

خوجنىيازهاجى توغرىسىدا ئەسلىمە

(ئاخىرى، بېشى 5 - بەتتە)

خوجنىياز كۈندۈزى قوي بېقىپ، كەچقۇرۇنلۇغى قايتقاندا ھەر كۈنى بىر كوتۇرۇم ئوتۇن ئالغاچ كېلىپ، ئالپىنى ۋە ئائىلىسىدىكىلەرنى بەكمۇ رازى قىلىدۇ. بۇ يەردە بىر ژىلچە تۇرىدۇ، بۇ چاغدا قۇمۇل ۋاكالىتى تەلىۋى بىلەن ياكا زېكشىن ھوكۈمىتى خوجنىيازنى تۇتۇش ئېلانىنى پۈتۈن ئۇيغۇرستان بويىچە تارقىتىدۇ. بۇ ئېلان ئالتاي شەھىر - قىشلاقلىرىغا كەلگەندە بەزى كىشىلەر ئالپىنىكى قويچىسى ئىسھاقتىن گۇمان قىلىدۇ.

يەرلىك خەلقنىكى: «قۇمۇل ۋاكالىغا قارشى چىققان خوجنىياز دېگەن ساكىلا ئوخشايدىغان ئۇيغۇر ئىكەن» دېگەن گەپ - سوزلىرى خوجنىيازنى ۋەھىمگە سالىدۇ.

بىر كۈنى كەچتە قويلارنى قوتانغا سولاپ تۇرغاندا تورت ئاتلىق قازاق ژىگىتى كېلىپ خوجنىيازغا ئوبدان سىنچىلاپ قارايدۇ. ژىگىتلار شۇ كېچە ئالپىنىكى ئويىدە قونىدۇ. كەچكى تاماقتىن كېيىن تەرەپكە چىققان بولۇپ، قوي قوتىنىنكى كەينىگە ئوتۇپ ئوز ئارا: «بۇ ئۇيغۇر ئېلان قىلغان كىشىنىكى دەل ئوزىگە ئوخشايدىكەن. ئەتە ئۇنى باشلىقلار ئالدىغا ئېلىپ بارايلۇق. شۇ بولۇپ قالسا، مال، يامبۇلارنى ئالارمىز، بولمىسا قالار» دېيىشىدۇ. خوجنىياز بۇ سوزلەرنى ئاكلاپ قېلىپ خۇدۇپ تېخمۇ ئېغىرلاشقاندىغنى چۈشىنىدۇ. بىر ئازدىن كېيىن ژىگىتلەر ئاتلىرىنى سىرتقا قويۇپ بېرىپ، ئويگە كىرىپ ئوخلايدۇ. خوجنىياز ھاجى شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئوكۇر بايتىلىنى تاشلاپ، بايىنكى ياخشى ئېتىدىن بىرنى ئېگەرلەپ مىنىپ تاغ ئارىلاپ قېچىپ 15 كۈن دېگەندە چوچەك ناھىيەسىگە كېلىدۇ. مىنگەن ئېتى يولدا قاتتىق ماكانلىقتىن «قەزىل مايا» بولۇپ ئولۇپ قالىدۇ. ئۇقۇشۇپ كورسە بۇ يەردە خوجنىيازنى تۇتۇش توغرۇلۇق گەپ - سوزلەر ئانچە كوپ ئەمەس ئېكەن. خوجنىيازھاجى شۇ يەردىكى دېخانلارنىكى تونۇشتۇرۇشى بىلەن چوچەكلىك ماموت بايى دېگەننىكى قويلىرىنى بېقىشقا مالايى بولۇپ يالليندۇ.

بۇ ۋاقىتلاردا خوجنىيازنىكى سوزى، ژۇرۇش - تۇرۇشى، كىيىم - كېچەك جەھەتلىرى پۈتۈنلەي قازاقچە بولۇپ، ئانچە چېنىشمايدۇ. ماموت بايغا ئوزىنى «قامزا»نىكى نامىدا تونۇشتۇرىدۇ.

ماموت بايى ئۇنى قويلىرىنى قىشلىتىدىغان بورتالانىكى «قىزىلتوز» دېگەن يېرىگە ئەۋەتىپ يەنە بىر قازاق مالچىغا قوشۇپ قويۇپ باقتۇرىدۇ. بۇلاردا مالارنى ژىرىتقۇچ ھايۋانلاردىن ساقلاش ئۈچۈن بايى بەرگەن بىر دانە ملتىق بىلەن 100 تال ئوق بار ئېكەن. خوجنىياز قويى بېقىپ ژۇرۇپ شۇ مىلتىق بىلەن بورقاق ئاتىدۇ. كوشنى يەپ مۇكىگۈزنى بايىغا تاپشۇرىدۇ. شۇ ژىلى ماموت بايغا ئۇچ دانە بورقاق مۇكىگۈزى تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ماموت بايى خوجنىيازدىن رازى بولۇپ، يەنە ئازراق ئوق ۋە پۇل بېرىدۇ. بىر ژىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە چوچەك تەرەپلەردىمۇ ھوكۈمەتنىكى خوجنىيازنى تۇتىدىغانلىغى توغرىسىدا گەپ - سوزلەر كوپەيىدۇ. قۇمۇل ۋاكالى: «خوجنىياز چوچەك تەۋەسىدە بار ئىمىش» دېگەن سوزلەرنى ئاكلاپ، ئۇنى تونۇيدىغان توخسۇندا تۇرۇشلۇق قۇمۇللۇق نىياز شاكىزۇكغا ئادەم قوشۇپ خوجنىيازنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن چوچەككە ئەۋەتىدۇ، كېلىپ - كېتىۋاتقانلاردىن بۇ خەۋەرنى ئاكلىغان خوجنىياز، راست - يالغانلىغىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن قىشلاقتىن چوچەك ناھىيەسىگە كېلىدۇ ۋە نىياز شاكىزۇكنىك ھەقىقەتەن چوچەككە كەلگەنلىگىنى بىلىدۇ.

بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا خوجنىياز ھاجى ئوزىنىكى ۋەتەندە داۋاملىق تۇرۇش ئىمكانىيىتى قالمىغانلىغىنى، ئولۇم خۇۋۇپىنىكى سوكۇشىپ ژۇرۇۋاتقانلىغىنى چۈشىنىپ، بېشىمغا نېمە كەلسە شۇنى كورەي دەپ، روسسىيە تەۋەسىگە كېتىش قارارىغا كېلىدۇ. ئىككى كېچە - كۈندۈز يول ژۇرۇپ چېگرادىن ئوتۇپ يەركەنت تەۋەسىدىكى بىر قىشلاققا كېلىدۇ. بۇ يەردە ئۇيغۇر، قازاق خەلقلىرى ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، سوز ۋە كىينىش جەھەتتە چېنىشمايتتى. خوجنىياز ھاجى ئەھۋال ئۇقۇشۇپ، ئۇزىنىكى راستىنلا روسسىيە تەۋەسىگە ئوتكەنلىگىنى بىلىدۇ. ئولۇم خۇۋۇپىدىن قۇتۇلغان خوجنىياز ھاجى ئىسھاق دېگەن نام بىلەن ياركەنتتە تۇققان كورۇش ئۈچۈن بارىمەن دەپ بىر قانچە كىشىلەر بىلەن يولغا چىقىدۇ. ياركەنت شەھرىگە بېرىپ ۋە - لى باينىكى سارىيىغا چۈشىدۇ، خوجنىيازھاجى يېنىدىكى بورقاق مۇكىگۈزنى سېتىش ئۈچۈن بازارغا چىققاندا، بىر خېرىدار كورۇپ، خوجنىياز ھاجىنى ۋەلى باينىكى ئالدىغا باشلاپ بارىدۇ. ۋەلى باي بورقاق مۇكىگۈزنى كورۇپ: «نەدىن ئېتىپ كەلدىڭ؟» دەپ سورايدۇ. خوجنىياز: «بورىتالادىن» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. ۋەلى باي ئۇنىكغا داۋاملىق بورقاق ئېتىشنى تاپشۇرۇپ بىر ياخشى ئات، بىر تال بەش ئاتار ملتىق، يېتەرلىك ئوق ۋە ئىككى تايغان ئېشىت بېرىدۇ ۋە «ئات، ملتىق، ئوق مەندىن بولسۇن، بورقاقنى ئېتىپ كەل. پۇلىنى تولەيمەن، مۇكىگۈزى ماكا ھېساپ بولسۇن» دەيدۇ. تۇرمۇشتىن خاتىرجەم بولغان خوجنىياز ھاجى يەركەنتتە ئالتە ژىل ئوڭچىلىق قىلىپ،كېكەش يېرى ۋە بورىتالا قاتارلىق جايلاردا ئوندىن ئارتوق بورقاق، ئوندىن ئارتوق بۇغا مۇكىگۈزى ۋە باشقا ياۋايى ھايۋانلارنىكى قىممەتلىك تېرىلىرىنى ۋەلى بايغا تاپشۇرۇپ باينى ناھايىتى خۇش قىلىدۇ.

1916 - ژىلى روسسىيە چارپادىشاھى ۋاقتى ئېدى. يەرلىك ھوكۈمەت ھەر ئائىلىدىن 25 تىن توڭەن، 18 دىن ژۇقۇرى ياشتىكىلەردىن ئەر - ئايال دېمەستىن بىردىن كىشى يەركەنتنىكى ئوزىدە ئالتە ئاي ھەربىي مەجبۇرىيەت ئوتەش تۇغرىسىدا بۇيرۇق چىقىرىدۇ. ۋەلى باي خوجنىيازنى ئوز ئوغلى نامىدا بۇ مەجبۇرىيەتنى ئوتەپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. نامىدا يەنە ئىسھاق بولۇپ ژۇرنۇھرىدۇ، ئۇ، بۇ جەريانىدا ئەينى ۋاقىتتا بار بولغان چوكى - كىچىك ھەربىي قورالارنى ئىشلىتىش، چۈگۈپ - قۇراشتۇرۇش، نىشانغا ئېتىش ئىشلىرىنى ئوكنىۋالىدۇ.

روسسىيە ئولتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، خوجنىيازھاجى غۇلجىغا كېلىپ، ئاندىن ئۇرۇمچىگە قايتىدۇ.

خوجنىيازھاجى ئۇرۇمچىدە بىرنەچچە ۋاقىت تۇرۇش جەريانىدا قۇمۇل ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدۇ. ئۇزۇن ئوتمەي ئۇ قۇمۇلغا بېرىش ئۈچۈن يولغا چىقىدۇ، ئاۋال ئۇرۇمچىدىن تۇرپان، قارا غوجا، ئاستانىگە بېرىپ بۇرۇن بىللە ئوقۇغان تالىپلاردىن مەخسۇت باي، ماموتلار بىلەن ئۇچرىشىدۇ. بۇ بىر - نەچچەيلەننىكى بۇرۇندىنلا ئىدىيە بىرلىگى بولغاچقا، ئۇلار خەلقنى ھەربىكەتلەندۇرۇپ قوزغىلاكى كوتۇرۇشنى مەسلىھەتلىشىدۇ، مەخسۇت باپلار تۇرپان، لوكچۇندە، خوجنىياز بولسا قۇمۇلدا ۋاكالىققا قارشى قوزغىلاكى كوتۇرۇشكە توختام قىلىشىدۇ.

خوجنىيازھاجى بۇ يەردە قۇمۇلنىكى ئەھۋالنى ئوقۇشۇپ بىر قانچە ۋاقىت توختاپ قالىدۇ. شۇ ئارىلىقتا دادىسى ئىمىننىياز دورغىنىكى ئولۇپ كەتكەن ئىلگىنى، ئوزىنىكى يېقىن سەپدىشى ھەم باجىسى قۇربانىنىكى دادىسىنىكى ئورنىغا قۇللار دورغىسى بولغانلىغىنى ئاكلاپ، 1927 - ژىلى قۇمۇلغا قايتىدۇ، ئوز يۇرتى تاراتۇدا يېرىم يوشۇرۇن، يېرىم ئاشكارا ژۇرىدۇ.

ۋاكالار ئادەت بويىچە ھەر ژىلى تاغ باشلىقلىرىنى كېپىل قىلىپ ئىككى ئايلىق مۇددەت بىلەن ئىككى ئوڭچىلىق ملتىق تارقىتىپ، قىشتا بورە، يىلپىز، قاتارلىق موي ھايۋانلىرىنى، ياز ئايلىرىدا بۇغا، بورىقاق ئېتىپ تاپشۇرۇشنى ئالۋان قىلاتتى. بۇ قېتىمقى ئوڭچىلىقتىن ئالۋان تاپشۇرۇش ئىشىغا خوجنىياز ھاجىممۇ قاتنىشىدۇ.

بەلگىلىمىدە بىر ملتىققا بىردىن بۇغا مۇكىگۈزى تاپشۇرۇش دەپ كورستىلەتتى. ۋاكىنىكى كوز قارىشىنى بىلىش ئۈچۈن ئوڭچىلار مەسلىھەتلىشىپ ئىككى ملتىققا ئالتە بۇغا مۇكىگۈزى تاپشۇرىدۇ. بېشىر ۋاكى تارىختىن تارتىپ كورۇلۇپ باقمىغان بۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ سورىغاندا، مۇكىگۈزنى تاپشۇرۇشقا بارغانلار: «بىزنىكى تاراتۇ تېغىدىن شۇنداق بىر پالۋان چىقتى، كوزى كورگەننى ئېتىپ ژىقتىدۇ، ئاتقان ئوقتىن بىر تالنمۇ زايا قىلمايدۇ، بىر ئورۇندا ئولتۇرۇپ توققۇز تال ئوقتا توققۇز تاغ تېكسىنى ئېتىپ ژىقتىدۇ، ھەتتا ئۇچۇپ كېتىپ بارغان قۇشلارنىمۇ ئېتىپ چۈشۈرىدۇ. بىز ئىلپ كەلگەن بۇغا مۇكىگۈزلىرىنىمۇ شۇ پالۋان ئاتقان» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. بېشىر ۋاكى بۇ پالۋاننىكى كىملىگىنى سورىغاندا، كەلگۈچىلەر: «ھەزرەتلىرى بىلەن خانلىق مەدرىسىدە بىللە ئوقۇغان كىشى ئىمىش، بىز ئۇ يەردە ئۇنى پالۋان دەپلا ئاتايمىز» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ.

بېشىر ۋاكى كەلگەنلەردىن قۇربان دورغا شۇ پالۋاننىغا ئوردا ئاتلىرىدىن ئىككى ئات بەرسۇن دەپ يارلىق ئەۋەتىدۇ. كېيىن بېشىر ۋاكى بۇ پالۋاننىكى خوجنىياز ھاجى ئېكەنلىگىنى بىلىدۇ ۋە خوجنىياز ھاجىغا ھەسەتخورلۇغى كوچلوك بولغان، خوجنىياز ھاجى ئۇستىدە كوپ پىتنە قىلىدىغان ئوردا بەگى يولۋاسنى بازار بەگى قىلىپ ئوردىدىن يوتكەپتىپ، خوجنىياز ھاجىنى ئوردا پالۋانلىرىنى ھەربىي مەشىق قىلدۇرىدىغان باشلىق قىلىپ بەلگىلەپ قويىدۇ. بۇنىكى بىلەن ئوردىدىكى باشقا ھەسەتخور بەگلەرمۇ ئىلاج قالماي قالىدۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان خوجنىياز ھاجى ئوردا ئىچىدە ئەۋەتىلىپ 1929 - ژىلىدىن 1931 - ژىلىغىچە قۇمۇل ۋاكالىغا قارشى قوزغالغان قۇمۇل دېخانلىرى قوزغىلىكىنىكى جەددىي تەييارلىغىنى قىلىدۇ.

1929 - ژىللىرى ۋاكى ئوردىسى قۇمۇل رايونىنىكى ھەربىي مۇداپىە ئىشنى كۈچەيتىپ ۋاكى ئوردىسىنى ساقلاش مەخسىتىدە بىرىنچى قېتىم 12 تاغ، بەش شەھەردىن 100 دەك كىشىنى ۋاكى ئوردىسىغا توپلايدۇ ئۇلارغا ھەربىي تەلىم - تەربىيە بېرىش ۋەزىپىسىنى خوجنىيازھاجىغا تاپشۇرىدۇ. بۇمۇ خوجنىيازھاجى ئۇچۇن ناھايىتى چوك پۇرسەت بولۇپ، كېلەچەكتە ۋاكى ئوردىسىنى پاچاقلاپ تاشلاشنىكى ئاساسىنى شۇ يەردە قۇرىدۇ...

ھەمدۇللا قۇربانوۋ.

(«تارىخ بېتىنى ۋاراقلىغاندا» ناملىق توپلىمدىن ئېلىندى).

«جۇكگولۇقلارغا نوبىل مۇكاپاتى بەرگۈدەك» مىش

نوبىل مۇكاپاتىغا نامزات تاللاش ھەيئىتىنىكى ئەزاسى، خەنزۇچە خەتىن ئاز - تولا ساۋاتى بار ئەپەندى يېقىندا جۇكگوغا خۇسۇسىي ساياھاتقىلىپ كەلگەندە، ئائىلەدىرومدىن چىقىپ بەش يۈلتۇز دەرىجىلىك بىر مېھمانخانىغا چۈشۈپتۇ. ژۇيۇنۇش ئۈچۈن ھاممامغا كىرىشكە تەرەددۇت قىلمۇاتقاندا، چاي ئۈستىلىدە تۇرغان كېزىتتىكى «راك كېسىلى ئەندى ساقايتقىلى بولايدىغان كېسەل ئەمەس» دېگەن ناھايىتى چوك ھەرىپلەر بىلەن بېسىلغان چوك ئېلانغا كوزى چۈشۈپ قاپتۇ. شۇنىك بىلەن كەسپىي ئادىتى بويىچە ئولتۇرۇپ تەپسىلىي ئوقۇپتۇ. شۇ ئولتۇرغىنىچە كېزىتنىنىك باشقا بەتلىرىدىكى ئېلانلارنىمۇ ئوقۇپتۇ. قارىسا، ئۇنىڭ ھەيران قالدۇرغان مۇھىم ئۇچۇرلار بار ئېكەن:

«بىر ھەپتىدىلا ئورۇقلىتىدۇ، ھەرگىز قايتا سەمرتمەيدۇ!»

«قەنت كېسىلىنى ساقايتقىلى بولايدۇ، دەپ كىم ئېيتىدۇ؟»

«ئاياقتىنىك پېتىكى بويىگىزنى ئوستۇرىدۇ، بىر ئايدىلا ئۇنۇڭمىنى كورسەز!»

ئەپەندى دەققىتىنى ژىغىپ ئولتۇرۇپ بۇ ئېلانلارنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، پۈتكۈل ۋۇجۇدىدىكى قانلىرى ھەيرانلىق ۋە ھاياجاندا مەۋج ئۇرۇپتۇ.

- پاھ! - دەپتۇ ئۇ، - بۇلار ھازىرقى كۈندە دۇنيادا تېخى ھەل بولماي كېلىۋاتقان قېيىن مەسىلىلەر ئىدىغۇ! ھەر قانداق ئادەم بۇ مەسىلىلەرنىنىك بىرىنى ھەل قىلالسا، شۇ ئادەم نوبىل تېببىي مۇكاپاتىغا ئېرىشەلەيدۇ. جۇكگولۇقلار بۇ بىر نەچچە قېيىن مەسىلىنى بىراقلا ھەل قىلىۋېتىپتۇ، شۇيتسىيەدىكى كەسپداشلىرىم بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپسا ھەيران قېلىشتا ئاغزى ئېچىلىپ، ھاياجان ئىچىدە نەچچە كۈنگىچە ئۇخلىمايدىكەن - دە! ھازىر ئۇلارغا تېلېفون بېرىۋېتىدىغان بولسام، ئون مىنۇتقا قالماي پۈتكۈل دۇنياغا پۈر كېتىدۇ!

ئۇ ژۇيۇنۇشتىن ۋاز كېچىپ، نوبىل مۇكاپاتى ئىشخانىسىغا بىر پارچە مەلۇمات يېزىش ئۈچۈن ئېيتىپ، باش قاتۇرۇپ ئولتارمايلا، بارماقلىرىنى يان كومپيۇتېرنىك توپچىلىرى ئۈستىدە ئوينىتىشقا باشلاپتۇ:

«رەئىس ئەپەندى:

خىتاي ھەقىقەتەن قالتىس سىرلىق ئەل ئىكەن، بىزنىك نامزات تالىشىمىز تەكشۈرۈپ بىلىش، چۈشىنىش جەھەتتە تولىمۇ چولتا ئىكەن، نەزىرىمىز پەقەت ئەدەبىياتقىلا مەركەزلىشىپ قاپتۇ، خىتاينىك يۇكسەك پەن - تېخنىكىسىنى كوزگە ئىلمايتۇق، ھەقىقەتەن ھەسرەت - نادامەت قىلغۇدەك ئىش بوپتۇ. بۇ، بىزنىك 20 - ئەسىردىكى ھەممىدىن چوك سەۋەنلىكىمىز ئىكەن! مېنىك ھازىرچە مولچەرلىشىمچە، مەلۇم خىتايلىقلارغا ئاز دېگەندىمۇ تورت نوبىل مۇكاپاتى بېرىشنى قارار قىلمۇپتىتۇق! بۇ ئادەملەر تولىمۇ كەمتەرمىكىن ياكى قاپاق باشمىكىن - تاك؟! شۇنچە مۇھىم كەشپىياتلىرى بار تۇرۇقلۇق نېمىشكە دۇنياۋى چوك مۇكاپات ئېلىشنى خىيالىغا كەلمەيدىكى!؟ ھە، ئېھتىمال بۇلار ئۇلار - نىك ئاشكارىلاشنى خالىمايدىغان سىرىدۇر، چەت ئەللەرگە تارقاتقۇسى كەلمەيدۇ! مەيلى قانداقلا بولسۇن، ئۇلار ئېلىشقا تېگىشلىك بولغىنىنى بالدۇرراق ئالسۇن، ئۇلارنىك بۇ ئۇلۇق كەشپىياتلىرى دۇنياداشلىق ئەللەرگە پاتراق قۇتاتسۇن!»

ئەپەندى ھاياجان بىلەن تولغان بۇ مەلۇماتنى يېزىپ بولۇپ، نامزات تاللاش ھەيئىتىنىكى رەئىسىگە مەلۇماتنىك قىسقىچە خۇلاسىسىغان دەرجىدە راست ئېكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىش مەخسىتى بىلەن ھېلقى ئېلانداكى نەرسىلەرنى سېتىۋالغىلى مېڭىپتۇ.

لېكىن كېيىن ئاكلىساق، ئۇ ئەپەندى شۇيتسىيەگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ئوتمەيلا ھېلقى مەلۇماتنى ژىرتىپ تاشلاپتۇ. بۇنىكى سەۋەۋى: ئۇ ئەپەندىنىك رەپقىسى ناھايىتى سېمىز ئايال ئىكەن، ئۇ ئەپەندى ھېلقى «ھەرگىز قايتا سەمرتمەيدۇ» دېگەن ئورۇقلىتىش تېخنىكىسىنى ئاۋال رەپقىسىگە ئىشلىتىپ كورگەنكەن، نەدىكىنى، قىلچە كار قىلماپتۇ.

(يوجيەنگو ئىمزاسىدىكى بۇ ئەسەر «شەھەر سەھىرى گېزىتى»دىن ئېلىندى.

ئاتاغلىق ئۇيغۇر فىلولوگى چۇسگىخودزېر

ئۇيغۇرلارنىك موكۇغۇللار ئۈچۈن يېزىق ئىجات قىلىپ بېرىشىدە ئۇلۇق ئالىم تاتاتۇكانىك ئوچمەس توھپىسىدىن باشقا 14 - ئەسىرنىك دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان دولەت ئۇستازى چۇسگىخودزېرنىك توھپىسىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ «شىنجا (گراماتىكا) دېگەن بىر كىتابۇنى يېزىپ چىققان بولۇپ، بۇ كىتابتا موكۇغۇل تىلى گراماتىكىسى شەرھىلەنگەن، موكۇغۇلچە ئىملا قائىدىسى ۋە تەلەپپۇزنى ئوغرىلاش قائىدىسىگە ئاساس سېلىنغان. بۇ موكۇغۇل يېزىق تارىخىدىكى مۇھىم بىر بوسۇش بولغان.

چۇسگىخودزېر ئۇيغۇر ئالىمى تاتاتۇكا تەرىپىدىن ئۇيغۇر يېزىغىنى ئاساسىدا تۇزۇلگەن، كونا موكۇغۇل يېزىغىنى بىر قەدەر سىستېمىلىق ئىسلاھ قىلىپ چىققان بولۇپ، بۇ تارىختا «يېڭى موكۇغۇل يېزىغى» دەپ ئاتالغان، شۇنداقلا بۇ موكۇغۇل تىل، ئەدەبىياتنى قىلىپلاشتۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

چۇسگىخودزېر ئىسلاھ قىلىپ چىققان «يېڭى موكۇغۇل يېزىغى» سولدىن ئوكغا يېزىلىدىغان ھەرپلىك يېزىق بولۇپ، ئۇنىكدا يەتتە سوزۇق تاۋۇش، 24 ئۈزۈك تاۋۇش بار. بۇ يېزىق موكۇغۇللارنىك ئىجتىمائىي، ئىختىسادىي، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىك تەرەققىياتىدا مۇھىم ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىغان، بولۇپمۇ بۇ خىل يېزىق بىلەن مول مەدەنىيەت مىراسلىرى خاتىرىلىنىپ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن.

غەيرەتجان ئوسمان.

«شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنالىدىن ئېلىندى.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

خائىنىنىڭ، خائىشەنمەك!

غان بارلىق كېمىلەر يارەمگە ئاتلاندى.لېكىن بىر نەچچە مىنۇتتىن كېيىن كېمە بارلىق رادارلارنىڭ ئېكرانلىرىدىن كورۈنمەي قالدى.

بوران پەسەيگەندىن كېيىن، كېمىنى ئىزدەش ئۇچۇن ھىندىستان قىر ـ غاق مۇداپىيە كېمىلىرى ئەۋەتىلدى. ئۇلار ئۇچ كۇن داۋامىدا ھالاكەت يۈز بەرگەن جايىنى ناھايىتى تەپسىلى تەكشۈردى، لېكىن ھېچ نەرسە تاپالمىدى ...

مانا ئەندى توپ توغرا تورت ژىلدىن كېيىن ئەينە شۇ جايدا ۋە دەل شۇ سائاتتا يەرلىك بېلىقچىلار غايىپ بولغان كېمىنى كوردى. ئەندى قىر ـ غاق مۇداپىيە كېمىسى: «ھالاكەت سىگنالى مەنىي قىلمىدۇ. بوران تۇيۇق سىز توختىدى! ھەممە ئىش ئوز جايىدا. ئىلگەركى يول بىلەن كېتىپ با ـ رىمىز!» ـ دېگەن رادىو سىگنالنى قويۇل قىلدى. ھەيران قالارلىغى شۇ ـ نىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ يەردە بىر ژىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان ھېچ قانداق قاتتىق بوراناار بولمىغان.

قىرغاق مۇداپىيە دېڭىزچىلىرى كېمە بورتىغا كوتىرىلدى. بۇ «باھادۇر يۇلتۇزى»كېمىسى ئىدى. كېمىدە چوڭ خوشاللىق ھوكۇم سۇرمەكتە ئىدى. يولۇڭچىلار بىلەن ئېكىپاژ دەھشەتلىك بوراندىن قۇتۇلۇش مۇناسۇبىتى بە ـ لەن بايرام شاتلىغى ئىلكىدە ئېكەن. ھەربىي دېڭىزچىلار ئېكىپاژ بىلەن تۇرىستلارغا ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن تورت ژىل ئىلگىرى غايىپ بولغانلىغى توغرىلىق سوزلەپ بەردى. دېڭىزچىلارنىڭ مۇنداق خەۋىرى بۇ يەردىكە ـ لەرنىڭ قاتتىق كۇلكىسى بىلەن قارشى ئېلىنىدى. ئەندى كېمە كاپىتانى بولسا: «نېمە بولدى؟ تورت ژىل؟ بىز بارى ـ يوقى ئىككى ساناتنىڭ ئالـ دىدا ھالاكەت سىگنالىنى بەردۇق!».

« باھادۇر يۇلتۇزى» كېمىسى بۇ غەلىتى سىرلىق ھادىسىنى ناھايىتى

تەبىيەتنەك سېخى مەدەتكار
بەرىكىتى يۇرتىنىڭ ئانىلار...
ئوچقۇن قۇربانلىرىغا چوڭقۇر سۇرەت.

سۇ ئاستىدىكى شەھەر ۋە باشقا موجۇزىلەر

دۇنيانىڭ ھەر خىل جايلىرىدا ئەجايىپ غەلىتى ۋاقەلەر يۈز بەرمەكتە

ھەر قانداق ئالمازدىنمۇ قاتتىق

بۇنىڭدىن بىر نەچچە ژىل ئىلگىرى جەنۇبىي ئافرىكا ئاستروناملىرى چوڭ مېتېورىتنىڭ يەرگە چۇشكەنلىگىنى رويخەتكە ئالدى. ئۇنىڭ ئاتموسفېرا ئارقىلىق ئۇچۇشى غەلىتى ئۇرلارنىڭ چۇششى بىلەن ئوزىگە جەلىپ قىلىدۇ. ئاۋال قىزىل، ئاندىن بىنەپشە رەڭ، ئەندى يەرگە چۇـ شۇش ئالدىدا بولسا ـ توق يېشىل رەڭ بولدى. 80 تونىنغا يېقىن سالماقـ ىتىكى بۇ «تاشنى» تېپىپ، يەردىن چىقاردى. ئالىملارنىڭ كۇتكىنىدەك ئۇ ئېرىتما «تاش» بولۇپ چىقمىدى ۋە ئەكسىچە نورغۇن ساندىكى يالتـ راق كرىستاللارنىڭ بىر ـ بىرىگە چاپلىشىپ كەتكەن جىسمىنى ئەسلىتىدۇ. ئۇلارنىڭ يوغانلىغى كوك پوچاقتىن ياڭاقچە. بۇ «دانلارنى» تەكشۈرەش ئۇرۇنۇشى قىلىنغاندا چۇشىنكسز ھادىسلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى: كرىستاللارنى ھەتتا كوپ تونناىق پرېسنىڭ ياردىمى بىلەنمۇ ئۇگتىش مۇمكىن بولمىدى. ھەتتا لازېر نۇرى ۋە ۋولتلۇق دوغمۇ كرىستاللارنىڭ قىياپىتىنى ھېچ ئوزگەرتەلمىدى. ئالماز كەسكۇچ دانلارنىڭ ئۇستىدە قىلـ چىلىكمۇ ئىز قالدۇرالمىدى. ئېرىتىش كسلوتاسىغا ۋە باشقا كۇچلۇك تەسىر قىلىدىغان سۇيۇقلۇققا سېلىنغان مېتېورىتتىت دانلىرى ھېچ ئوزگەرمىدى. ئاخىرىدا ئۇلار ھەتتا ئېغىر ۋە ئادەتتىن تاشقىرى ئېغىر ۋودوروددنىڭ (دېـ تېرىي ۋە تريتسىنىڭ) تەسىرىگمۇ تاقابىل تۇرالىدى. ئەتىمالىم، سەييارـ سمزدا ئۇلارغا سەلبىي تەسىر يەتكوزگىدەك بىرەر مۇھىت مەۋجۇت بولمـ سا كېرەك، دەپ خۇلاسە قىلدى جەنۇبىي ئافرىكىنىڭ «ستار» گېزىتى. ئادەتتىن تاشقىرى قاتتىق كرىستاللارنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تۇزۇلۇش سـ رى ئۇگىنىلمەكتە.

بۇ بالا... ئۇ كىم؟

ئەنگلىيەلىك ئېللا ستارك كىمالاي تاغلىرىغا قىلغان سەپىرىدىن قايتىپ كېلىپ، ئېھتىمال، ئوزىنىڭ قار ئادەمدىن بالا تۇغۇشى مۇمكىن ئېكەنلىگى ھەققىدە ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىنى ئاگاھلاندۇردى. بۇ ئايال تاغدا ئوز گروپپـ سىدىكى ئادەملەردىن ئايرىلىپ تېنەپ قالغانلىغىنى سوزلەپ بەردى. تۇيۇقسىزلا ئۇنىڭ يېنىدا بويى ئىككى مېتردىن ئېشىپ كېتىدىغان، ھەممە بەدىنى ژۇكلۇق، كىيىم ـ كېچەكسىز ئادەم قىياپىتىدىكى بىر مەخلۇق پەيـ دا بولغان. قار ئادەم ئېللانى غارغا ئېلىپ كەلگەن، بۇ يەردە ئۇلار ئۇچ سۇتكا بىللە بولغان.

ئاندىن ئېللا قېچىشقا مۇڭاپىپەق بولغان. ئۇ يەرلىك تۇرغۇنلارنى ئۇچرـ تىپ، تېنەپ قالغانلىغى توغرىلىق ئېيتىپ بەرگەن، ئۇلار ئۇنى گروپپا لاگېرىغا ئېلىپ كەلگەن...

تېخىشلىك ۋاقىتتىن كېيىن ئۇ ئوغۇل تۇققان. ئۇ غوللۇق، ناھايىتى كۇچ لۇك ۋە پۇتكول بەدىنىنى ژۇك قاپلىغان بالا ئىدى. ھازىر چارلى ئىككى ياشقا تولدى، لېكىن ئۇنىڭ ئانسىنىڭ ۋە پسخولوگ ـ مۇتەخەسسىلەرـ نىڭ بارلىق كۇچ چىقىرىشلىرىغا قارىماي، ئۇ «گاچچا» پېتىچە قېلىۋاتىدۇ، ئادەتتىكى باللاردەك بىرەر سوز قىلىشنى بىلمەيدۇ. چارلىنىڭ كەلگۇسـ دە قانداق ئوسۇپ يېتىلدىغانلىغىنى ھازىرچە ھېچ كىم بىلمەيدۇ، دەپ خەۋەر قىلدۇ «دېيلى ئېكسپرېس» گېزىتى. ھە، ئەڭ ئاساسىي تېپىشماق ـ بۇ بالا... ئۇ كىم؟

ئىككى سائاتقا تەڭ تورت ژىل

يېقىندا ھىندىستان گېزىتلىرىدە ھەممىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئەجا ـ يىپ بىر خەۋەر پەيدا بولدى. ئۇنىڭدا «باھادۇر يۇلتۇزى» ناملىق تۇرىـ تىك كېمىنىڭ سىرلىق ھالدا غايىپ بولۇشى ۋە يەنمۇ غەلىتى ھالدا پەيـ دا بولۇشى توغرىلىق سوز بولىدۇ. كېمە بۇنىڭدىن تورت ژىل ئىلگىرى ھىند ئوكيانىدا، بومبېيدىن ياۋا ئارالغا كېتىپ بېرىش يولىدا غايىپ بولـ غان ئىدى. كېمىدە 156 تۇرىست ۋە 30 ئېكىپاژ ئەزاسى بار ئىدى. سەـ ياھەتنىڭ ئۇچىنچى كۇنى قاتتىق بوران چىقىپ كېتىدۇ، ئاندىن كېمە را ـ دىوستانسىيەسىدىن « قۇتۇلدۇرۇڭلار! كېمە باشقۇرۇشنى يوقىتىپ قويـ دى ۋە چوكۇاتىدۇ!» ـ دېگەن خەۋەر بېرىلدى. بۇ سىگنالنى قويۇل قىلـ

تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئۇچۇن بومبېي پورتىغا ئەۋەتىلدى. لېكىن تا ھازىر ـ غىچە بۇ تەكشۈرۈش ئەتىجىلىرى بويىچە ھېچ قانداق ئەخبارات پەيدا بولـ مىدى. ئەتىمالىم، بۇ ئىش خالتا كوچىغا كىرىپ قالغان بولسا كېرەك. دەپ تەكتلەيدۇ ھىندىستاننىڭ «ھىندستان تايمس» گېزىتى.

بۇغا تېرىسىدىكى خەرىتە

يۇلىۇس خرومبېرگ براكونىيور (ئېتىش مەنىي قىلىنغان ھايۋانلارنى ئولغۇچى) ئىدى. بىر كۇنى ئۇ ياپونىيەلىك تۇرىستلارنىڭ بۈيرۇتمىسى بويىچە بىر بۇغىنى ئاتقان. كام دېگەندە تورت يۈز كىلوگرام كېلىدىغان بۇ بۇغا بۇقىسى نۇرغۇن پۇل بولىدىغانلىغىدىن دەرەك بېرەتتى. ئۇڭچى ـ براكونيور ئوز ئولجىسىنى ئوزىنىڭ كېچىكتە يۇشۇرۇن ئويىگە ئېلىپ كەلدى ۋە بۇ يەردە بۇغىنى سويۇش، ئۇنىڭ تېرىسىنى بۈيرۇتمىچى ياپون تۇرىستلارغا، گوشىنى بولسا ـ ئوزى ياخشى تونۇش رېستوران خوجايىنىغا بېرىشنى نىيەت قىلغان ئىدى. بۇغىنى سويۇپتىپ يۇلىۇس تاڭ قالدى: تېرىنىڭ ئىچكى تەرىپىدە بۇغا ئولتۇرىلگەن رايونىنىڭ خەرىتىسى ئوچۇق كورۇنۇپ تۇراتتى. تاش ۋە تومۇر يوللار، چوڭ ۋە كىچىك ئاھالىلىق پۇنـ كتلىرى، ئورمانلار ناھايىتى ئېنىق بايقىلاتتى. خەرىتىنىڭ ھەممىسى قېـ نىق كوك سىيا (ياكى تۇش بىلەن) سىزىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدا ھېچ قانداق ئۇقۇملار بايقالمايدۇ؛ ھەممە 50000 : 1 ماشتابدا كورسـ تىلگەن.

فرومبېرگ ئوزىنىڭ ئىككى يېقىن ئاغىنىسىگە بۇ ۋاقەنى توغرىلىق سوزـ لەپ بېرىدۇ. ئەندى ئەتسى تاڭ سەھەردە فرومبېرگنىڭ ئويىگە پولىتـ يە يېتىپ كېلىدۇ، ئەتىمالىم، بۇ ئىش خالتا كوچىغا كىرىپ قالغان بولسا كېرەك. دەپ ئويلاپ قويغان بولسا كېرەك. براكونيور فرومبېرگنى پولىتسىيە قاماپ قوي ـ دى، ئەندى غەلىتى « جۇغراپىيەلىك» تېرىنى ناھايىتى تەپسىلىي تۇگـ ىنىش ئۇچۇن ئالىملارغا ئەۋەتتى. ھازىرچە چۇشەندۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ولغان بۇ فاكت توغرىلىق شۇئېتسارىيەنىڭ «ۋېلتۇوخي» گېزىتى يازدى.

چوڭقۇرلۇقتىكى سىرلىق يورۇقلۇق

ئاۋسترالىيە ھەربىي ـ دېڭىز كۇچلىرىنىڭ «كالمار» سۇ ئاستى كېمىسى ئوتلۇق يەر يېنىدىكى بېللىنسگاۋزېن سۇ ئاستى ئويمانلىغىدا تەكشۈـ رۇش ئېلىپ بېرىۋېتىپ، ناھايىتى غەلىتى بىر نەرسىنى كوردى. سۇ ئاسـ تى كېمىسىنىڭ كىنوكامېرىسى 35 مېتر چوڭقۇرلۇقتا ئۇزۇپ كېتىۋاتقاندا (ئويمانلىقنىڭ چوڭقۇرلىغى 6000 مېتردىن ئوشۇغراق)، سۇ ئاستى شەھرىنى ياكى زاۋۇدنى ئەكس ئەتتۇرگەن. «ئويلەر» ياكى «بېنا كور ـ پۇسلىرى» تۇخۇم شەكلىدە بولۇپ، ئۇلاردىن كۇچلۇك ئىچكى يورۇقلۇق نۇرلىرى ئېنىق بايقىلىپ تۇراتتى. تاش ۋە تومۇر يوللار، چوڭ ۋە كىچىك ئاھالىلىق پۇنـ كتلىرى، ئورمانلار ناھايىتى ئېنىق بايقىلاتتى. خەرىتىنىڭ ھەممىسى قېـ نىق كوك سىيا (ياكى تۇش بىلەن) سىزىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدا ھېچ قانداق ئۇقۇملار بايقالمايدۇ؛ ھەممە 50000 : 1 ماشتابدا كورسـ تىلگەن.

فرومبېرگ ئوزىنىڭ ئىككى يېقىن ئاغىنىسىگە بۇ ۋاقەنى توغرىلىق سوزـ لەپ بېرىدۇ. ئەندى ئەتسى تاڭ سەھەردە فرومبېرگنىڭ ئويىگە پولىتـ يە يېتىپ كېلىدۇ، ئەتىمالىم، بۇ ئىش خالتا كوچىغا كىرىپ قالغان بولسا كېرەك. دەپ ئويلاپ قويغان بولسا كېرەك. براكونيور فرومبېرگنى پولىتسىيە قاماپ قوي ـ دى، ئەندى غەلىتى « جۇغراپىيەلىك» تېرىنى ناھايىتى تەپسىلىي تۇگـ ىنىش ئۇچۇن ئالىملارغا ئەۋەتتى. ھازىرچە چۇشەندۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ولغان بۇ فاكت توغرىلىق شۇئېتسارىيەنىڭ «ۋېلتۇوخي» گېزىتى يازدى.

ناخشا تېكستلىرى

سېيىت مۇھەممەت قاشغىي

پەلەك

ۋا داريخا بىزنى بۇ يۇرتتىن جۇدا قىلدى پەلەك،
يۇرت بولۇرمىز دەپ بارۇرمىز كورمىگەن يەرلەر چېلەك.

زۇلۇمدىن قورقۇپ بارۇرمىز، خانىنى ۋەيران قىلىپ،
ئوي ـ ئىمارەت ئاندا يوق لەيلى نەھاردا غەم يېمەك.

غەم بىلەن سەۋدايى بولغان، بۇ كوگۇللەر شاد ئەمەس،
سۇيىغى شام ئول تەگرىگە، ئىبادەت ئەتمەك كېرەك.

سېيىت مۇھەممەت سەن ئوزەڭ بولمىغايسەن ئەندى شات،
ئاخىرەت زادىنى قىلغىن پاندىن كەتمەك كېرەك.

نەمىشبەخت ئارمىيە داموللام

ۋاپادارىمغا خەت

چىن مۇھەببەتلىك كوگۇلدىن مەن يازاي يارىمغا خەت،
دەردى ھىجران ئوتىدا قالغان ئۇ دىلدارىمغا خەت.

ئاپتاپ ھوسنىگە تەشنا سەن پەرىنىڭ ئىشقىدا،
مۇپتالا قىلغان جېنىمنى روزى رۇخسارىمغا خەت.

ۋا دەريخا ئويلىسام ئوتمۇشتىكى ئاشىق ئىشىن،
چولدە ئاشىقلار يازاردى، باغدا رەيھانىمغا خەت.

تۇندە ئاي بەرمەكتە يارىمنىڭ جامالىدىن دېرەك،
ئاي ئوزەڭ يەتكوز بېرىپ مەندىن ۋاپادارىمغا خەت.

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر

بېگانە

گوزەل ھوسنۇڭنى بىر كورمەي،
ئاياغىڭغا بېشىم قويماي.
ئوتەرمۇ ئوشبۇ ھەسرەتتە،
ئومۇر غەمخانە ـ غەمخانە.

يېنىپ كەلسە يەنە باققا،
قونۇپ بۇلبۇل يەنە شاققا.
تاماشا ئەيلىسەم بىر دەم ـ
ژۇرۇپ سەيلانە ـ سەيلانە.

جامالىڭ نۇر ئىلە بىر دەم،
مۇناۋەر ئەيلىسەم كۇلبەم.
سائادەت شۇ ئىدى مەڭگۇ،
ماڭا يېگانە ـ يېگانە.

قۇياش يۇزىگە كىر قونماس،
ئۇمۇتىڭ قانىتى سۇنماس.
يولۇڭدىن نائۇمۇت بولماق،
ماڭا بېگانە ـ بېگانە.

ناۋايى ئىزىدىن مىسكىن،
كورەي دەپ مەيدە يار ئەكسىن.
ئىلىپ قولىغا ساپالنى،
كېزەر مەيخانە ـ مەيخانا.

قاپاق تېرىش ۋە ئۈنۈشكەدىن پايدىلىنىش ئۇسۇللىرى

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ ھەر خىل ئاشلىق ۋە زىرائەتلەرنى تېرىغاندىن باشقا ھويلا ـ ئارامليرغا ۋە بوش، بىكار يەرلىرىگە قاپاق تېرىپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ كەلگەن. بۈ ئىش ھازىرمۇ داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

1. قاپاق تېرىش ئۇسۇلى

ۋايىغا يېتىپ پىشقان، تور چەككەن، چىرايلىق چوڭايغان قاپاقنىڭ ئۇرۇغىنى ھەر ژىلى 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن بۇرۇن 30 ـ 40 سانتىمېتر ئېگىزلىكتە تارتىلغان چونەكنىڭ ئۈستى تەرىپىگە تېرىپ ئۇندۇرۇپ پەرۋىش قىلىش ئارقىلىق قاپاق ئوستۇرۇلىدۇ. قاپاق دەسلەپتە ئۇنۇپ چىققاندىن كېيىن ئۇنى قوي قىغىسى، كەپتەر مايىغى، كۈنجۈرە قاتارلىق ئوغۇتلار بىلەن مۇڭا ـ پىق ئوغۇتلاپ، چونەكنىڭ ئىچى تەرىپىگە كوك يانتاقىنى كونا تام چالمىسى بىلەن قوشۇپ كومۇپ بەرسە، ناھايىتى تېز پىلەكلەپ ئوسۇپ چېچەكلەيدۇ. قاپاقنىڭ چېچەكلەپ ئۇزۇن ئوتەمەي قاپاق چۈشىدۇ. چۈشكەن قاپىغى پەسكە ساڭگىلاپ تۇرغاندا ئەركىن ئازادە چوڭ بولىدىغانلىغى ئۈچۈن كىشىلەر قاپاق ئۇنۇپ چىقىپ پىلەكلەشكە باشلىغاندىن كېيىن دەرەخنىڭ شاخلىرىنى باراڭ قىلىپ تىكلەپ ياماشتۇرۇپ قويىدۇ. ئەگەر قاپاق باراڭغا ياماشتۇرۇپ قويۇلمىسا چۈشكەن قاپاقلىرى مايماق، سۇيەتسىز بولۇپ قالىدۇ.

قاپاقنىڭ ھەر جەھەتتىكى پەرۋىشى ئوبدان قىلىنسا ئادەتتە 8 ـ 10 مېتر ئۇزۇنلۇقتا پىلەكلەپ بىر تۇپ قاپاققا 20 ـ 50 ئۇچچۇرىسىدە قاپاق چۈشىدۇ. قاپاق ھەر ژىلى 3 ـ ئايدا تېرىلىپ 11 ـ ئايدا غازاڭ چۈشكەندە پىلەكلىرى قۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇزۇپ باراڭلارغا ئېلىپ بېرىپ سېتىلىدۇ. ياكى ئىشلىتىلىدۇ.

2. قاپاقنىڭ خىللىرى

1. **سۇ قاپىغى** ـ ئۇنىڭ ئادەتتە باش تەرىپى چوڭ، ئوتتۇرا قىسمى ئىنچىككە، ئاياق (قوساق) قىسمى باش تەرىپى بىلەن تەڭ ياكى ئۇنىڭدىن چوڭىراق بولۇپ، ئۇنىڭ تازا چوڭايغانلىرى چوڭ ئادەمنىڭ زوڭزىيىپ ئولتۇرغان بەستى بىلەن باراۋەر يەنى ئۇزۇنلۇغى 60ـ80سانتىمېتر، دىامېترى 40 ـ 80 سانتىمېتر بولىدۇ.

سۇ قاپىغى قانچىكى ياخشى پىشىپ تورچەككەن بولسا، ئۇ شۇنچە مەزمۇت، خېرىدارلىق، ئىشلىتىش ئومىرى ئۇزۇن بولىدۇ.

سۇ قاپىغىنى كىشىلەر ئېرىق ـ ئوستەڭ، دەريا، كول، بۇلاق، قۇدۇقلاردىن سۇ توشۇپ كېلىش، سۇ يىغىنى ئەلمىش ۋە كۈرۈچ، ماش، زىغىر، پوچاق، گازىر، كۈنجۈت قاتارلىق چاشقان ئاسان يەپ كېتىدىغان نەرسىلەرنى قاچىلاپ قويۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ پوستى ناھايىتى قاتتىق بولغاچقا چاشقان تېشەلمەيدۇ.

ئېلگىرى ئەجدادلىرىمىز ئۇزۇن يوللارغا، ئېگىز تاغلارغا سەپەر قىلغاندا، قاپاققا سۇ قاچىلاپ، ئاغامچا بىلەن باغلاپ، ئات، ئىشەك، قوتاز، توگىلەرگە ئارتىپ بىللە ئېلىپ ژۇرۇپ پايدىلانغان.

قاپاققا سۇ قاچىلاپ قويسا تومۇز ئىسسىقلاردىمۇ ناھايىتى سوغ تۇرىدۇ. قاپاققا قاچىلانغان سۇنى چاچاپ كەتكەندە ئىچىسە ژۇرەككە ھوزۇر بېغىشلايدۇ.

2. **نوگاي قاپاق** ـ بۇ خىل قاپاقنىڭ ساپ قىسمى ئۇزۇن، ئاياق قىسمى چوڭ، بۇغماق بولۇپ، چوگلىرىنى كىشىلەر يېغ، سۇ ئېلىشقا، كېچىكلىرىنى ئېرىق ـ ئوستەڭ، كول، بۇلاقلاردىن، ئائىلىلەردە چېلەكلەردىن سۇ ئۇسۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ياكى چوڭايغانلىرىنى باراڭ قىلىپ تەرپىنى كېسىپ ئېلىپ ئىچىگە تاش تۇز چىلاپ ئائىلىلەردە تۇز قاچىسى قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

نوگاي قاپاقنىڭ ساپ قىسمى ئىنچىكە بولۇپ، 40 ـ 60 سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتا كېلىدۇ، قول بىلەن تۇتۇشقا ئەپلىك.

3. **ناسۇل قاپىغى** ـ ئۇنى قەدىمدىن تارتىپ كىشىلەر تاماكىنىڭ قۇلاق قىسمىدىن يانجىپ تالقانلاپ تەييارلانغان چېكمىلىك (ناس)نى قاچىلاپ، يانچۇققا سېلىۋېلىپ، خۇماري تۇتقاندا ئېلىپ چېكىش ئۈچۈن پايدىلانغان، ھېلىمۇ ھەم پايدىلىنىدىغانلار بار. ناسۇل قاپىغى ئادەتتە 8 ـ 10 سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ بېلى ئىنچىككە كېلىدۇ. دىامېترى ئېغىز ئېچىلىدىغان باش تەرىپىنىڭ ئۇچ سانتىمېتر، ئاياق (قوساق) قىسمىنىڭ 10 سانتىمېتر ئەتراپىدا كېلىدۇ (ئۇنىڭدىن كىچىكلىرىمۇ بار). ئۇنىڭ كورۇنۇشى ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ كىشىنىڭ زوقىنى تارتىدۇ.

قاپاقنىڭ ئۇيغۇر تىبابىتىدە ئىشلىتىلىشى

1) قاپاقنىڭ تەبىئىتى ھول سوغۇق بولۇپ، ئۇيقۇسىزلىق، كوز تورلىشىش قاتارلىق كېسەللەرگە ئىشلىتىلىدۇ.

2) خام قاپاقنى توغراپ قاينىتىپ ژىلدا بىر قېتىم يەپ بەرسە قۇرۇق ئىسسىقتىن بولىدىغان بەزى كېسەللەرگە شىپا بولىدۇ. بىراق رېماتىزم كېسىلى بارلارغا ئىشلىتىشكە بولمايدۇ.

3) خام قاپاقتىن مۇرابىا تەييارلاپ قۇرۇق سەپرادىن بولغان كېسەللەرگە دورا ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

4) قاپاقنىڭ ئىچىدىن چىققان لەشنى سۇغا چىلاپ، كوز جىيەكلىرى ئىششىپ قالغان ياكى بويۇن، يۇز قىسمى ئىششىپ قالغان كېسەللەرنىڭ ئىششىغان يەرلىرىگە تېڭىپ بەرسە ئىششىقنى قايتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

5) قاپاقنىڭ ئۇرۇغى ياپىلاق بولۇپ، ئۇنى قۇرۇتۇپ تۇپ يانجىپ قازاندا قورۇپ ياكى خام پېتى ناشتىدا كاپ ئېتىپ ۋە ئېغىزغا سېلىپ چىقىپ بەرسە ئۇچەيدىكى ياپىلاق مەددە، تاسما قۇرۇتنى چۈشۈرىدۇ. كالا سۈتى بىلەن قوشۇپ ئىستېمال قىلىنسا ئۈنۈمى ياخشى بولىدۇ.

مۇھەممەت مۇسا.

ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى

رەھىمى يوق ئادەمدىن
رەھىمدىل ئىشت ياخشى.

نامەرت ئەردىن مەرت ئايال ياخشى.

كەپتەرۋاز ئۇتنۇالغانغا خۇش،
قىمارۋاز ئۇتنۇالغانغا (خۇش).

ئېگىلگەنگە ئېگىل، بېشىڭ يەرگە تەككۈچە،
غادايغانغا غاداي، بېشىڭ كوككە يەتكۈچە.

بورە چۈشىدىغۇ قوينىڭ كويىدا بولىدۇ.

ئەقىللىقنىڭ قەدرى، نادانىڭ يېنىدا بىلىنەر.

ئەقىللىق ئوزىنى ئەيىپلەيدۇ،
نادان دوستىنى (ئەيىپلەيدۇ).

ئەقىلسىز باشنىڭ دەردىنى پۈت تارتىدۇ.

ئوزىنى سورىمىغان ئوتۇككە ئۇلتاڭ،
ئوزىنى سورىغان شەھەرگە سۇلتان.

تەدبىرلىك قانداق بولسا،
تەغدىرلىك شۇنداق بولۇر.

ئاھ ئۇرۇپ غەم قىلغۇچە،
ئەقىل ئىشلىتىپ پەم قىل.

ئەقىللىققا گەپ قىلسام، ئاڭلىدى بىلدى،
ئەقىلسىزگە گەپ قىلسام ئاڭلىدى كۈلدى.

كەمبەغەلنى باي قىلغان، پۇل ئەمەس ئەقىل،
ئەقىلسىزنى خار قىلغان، پۇلى كوپ بېخىل.

سارايغا شوتا بەرسەڭ،
ئاسمانغا چىقمەن دەيدۇ.

ئوزەڭ سەت بولساڭ، ئەينەكتىن يامانلىما.

تىلىڭ كەلمىسە دورىما،
لازىم بولمىسا سورىما.

گادای ئات مىنسە چىقمايدىغان دوڭنى قالماس،
دېھقان مۇنچاق تاقىسا كىرمەيدىغان ئويى (قالماس)

پىيالىگە ئېگىلمەيدىغان چەينەك يوق.

پادىشاھنىڭ خوتۇنى خىزىردىن چوڭ،
بالىسى ۋەزىردىن (چوڭ).

كولەلمىگەن نېمەگگە ھەجايما.

موللىلارنىڭ دەسمايىسى جەننەت بىلەن دوزاق،
ئوچىنىڭ دەسمايىسى قىلتاق بىلەن تۇزاق.

ياخشى خوتۇن ھارغىنىڭدا ئاش قىلار،
يامان خوتۇن سىرىڭنى پاش (قىلار).

ئات ئۇرۇقلۇقتىن بۇزۇلىدۇ،
خوتۇن غېرىپلىقتىن (بوزۇلىدۇ).

ياخشى خوتۇن ئىككى ئەرگە تەگمەس،
چىرايلىققا پەدەز كەتمەس.

تەلەيلىكلەر تېپىشار نە ـ نەدىن،
تەلەيسىزلەر تېپىشالماس بىر مەھەللىدىن.

ۋاپاسىز ئەردىن ھوسۇللۇق يەر ياخشى.

يەر بۇزۇلسا بۇدۇشقاق بولۇر،
خوتۇن بۇزۇلسا ئۇرۇشقاق (بولۇر).

ھورۇن خوتۇنغا ئورۇن يارىمايتۇ،
ھورۇن ژىگىتكە خوتۇن (يارىمايتۇ).

كۈندەشلىك ئويدە كۈندە كۈلپەت.

خوتۇن كىشىنىڭ ھېيلىسى قىرىق ئېشەككە ژۇك.

دانالار بىساتىدىن

ئەدەپ، تەلىم ـ تەربىيە، ئىستېداد، ئەدەپسىزلىكتىن كېلىدىغان زەردىلەر، قابىلىيەتسىزكىشىلەرنى تەربىيىلەش توغرىسىدا

بىر كۈنى بۇقراتتىن سورىدى:
ـ ئەدەپلىك ئادەم بىلەن ئەدەپسىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەرىق قانداق؟

ـ سۆزلەيدىغان ھايۋان بىلەن سۆزلەيدىغان ھايۋان ئارىسىدىكى پەرقتەك ئوخشاش، ـ دەپ جاۋاپ بەردى بۇقرات.

«فەۋاكىھۇل جۇلەسا»دىن

ئاتا ـ ئانىسى ئولگەن ئادەمنى ئەمەس، ئەدەپ ـ ئەخلاقى بولمىغان ئادەمنى ژىتىم دە.

«ئاتىلار سۆزلىرى»دىن

ھېكايەت. ئەدەپ خەزىنىسىنى كوگلىكە جايلاشتۇرغان بىر ژىگىت بار ئىدى. ئۇ، ئوز بەختىنى تاپالمايمۇ بىر مەزگىل سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ ژۇر ـ دى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئۇشبۇ ژاننىڭ خادىملىرىدىن بىرىنىڭ خىزمىتىگە كىردى. ئۇ يەردىكى قىيىنچىلىق ژە ھېيلە ـ مىكىرلەرنىڭ ئازابىغا ھەر قانچە چىدىسىمۇ بىرەر پايدا كورمىدى. قاراڭغۇ تۇنلەرنى بولسا ئېغىر خىيالار بىلەن ئوتكۈزدى. بېيىت:

كۈننىڭ جامالىنى كوردىم دېگەندە،
تۇندە سەۋىر قىلماق پەقەت چارىسى.
گوھەر قىدىرغۇچى جاپادىن قورقسا،
قولىغا چېقىمغان دۇرنىڭ سەرەسى.

بىر كۈنى ئۇشبۇ ژاننى مەجلىس قىلدى. سوئال ئوز مۇلازىملىرىدىن: «ئەگەر يۇمشاق نەرسە نېمە؟» دەپ سورىدى. بىرسى: «شامال» دەپ جاۋاپ بەردى. يەنە بىرسى: «توزنىڭ پەرلىرى» دېدى. يەنە بىردىلەن بولسا: «شايىدىنمۇ يۇمشاق نەرسە بولۇشى مۇمكىنمۇ!» دېدى. شۇ چاغدا ھېلىقى ژىگىت سارايى توپىسىدە تۇرغاندى. ئۇ، مۇلازىملارنىڭ جاۋابلىرىدىن ئۇشبۇ ژاننىڭ قانائەتلەنمەيۋاتقانلىغىنى سېزىپ، سوزلەشكە ئىجازەت سورىدى ۋە ئىجازەت بېرىلگەچ، دېدى: «ئەگەر يۇمشاق نەرسە تېچىلغتۇر!» ئۇشبۇ ژان ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئېيتتى ۋە يەنە سورىدى: «ئەگەر ياخشى غىزا قانداق غىزا؟» ژىگىت: «شەھزانىي قۇۋۋەتنى ئاشۇرمايدىغان ۋە تەندە ئىللەت پەيدا قىلمايدىغان غىزا ـ ئەگەر ياخشى غىزا ـ دۇر» دېدى. يەنە سورىدى: «ئەگەر ياخشى شاراپ قانداق شاراپ؟» ژىگىت: «ئەقىلنى زايە قىلمايدىغان ۋە كىشىلىك پەيدا قىلمايدىغان شاراپ» دەپ جاۋاپ بەردى. يەنە سورىدى: «كۈللەنىڭ ئېچىدىكى ئەڭ خۇش پۇراقلىغى قايسى؟» ژىگىت جاۋاپ بەردى: «ئاتا ـ ئانا تەرىكلىگەن ئوزلارنى خۇرسەن قىلىدىغان، ئوزلار ئولگەندىن كېيىن ئوزلارنىڭ نامىنى ئەيىبدىيىلەشتىن ساقلايدىغان ھايات كۈلى بولمىش پەرزەنت!».

ئۇشبۇ ژان ژىگىتنى تەغدىرلىدى ۋە ئوز ھاكىملىرى قاتارىغا ئالدى. بېيىت:

دانا ناچارلىقتا قالسىمۇ بىر كۈن،
ئۇمىتى ھوسۇلدىن كورستەر نىشان.
مۇشكىنى كور لىباسقا يوشۇرۇلسىمۇ،
ھىدىرۇ چېچەك ئوزىنى قىلۇر نامايان!

مۇئىنىددىن جۇۋەينىي.

ئوزەڭدىن كېيىنكىلەرگە ئولگە بولاي دېسەڭ، ئوزەڭدىن ئىلگىرىكىلەردىن ئولگە ئال.

«ئاتىلار سوزلىرى»دىن.

چىن ئىنسان ھەمىشەم ئىلىم ۋە ھۇنەر ئىلىشقا ئىنتىلىدۇ. ئىلىم بىر دەرەق بولسا، ئەدەپ ئۇنىڭ مېۋىسىدۇر. ئەدەپسىز ئالىم ـ مېۋىسىز دەرەققە ئوخشايدۇ.

مۇھەممەد زىيائىي.

«يېڭى ھايات» تەھرىراتى گېزىتىمىزنىڭ سابىق خادىملىرى

ھەمساي ئابدۇرېھىم قىزىنىڭ

مەزگىلسىز ۋاپات بولغانلىغى مۇناسىۋىتى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلىسىگە چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۈرىدۇ.

«يېڭى ھايات» تەھرىراتى گېزىتىمىزنىڭ ئاكتىۋىستى، تارىخچى ئىسمائىل ئەۋەرىيگە رەپىقىسى

ئادىلە سەيىتوۋانىڭ

ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئېغىر ئاغرىقتىن كېيىن ۋاپات بولغانلىغى مۇناسىۋىتى بىلەن چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۈرىدۇ.

«يېڭى ھايات» تەھرىراتى گېزىتىمىزنىڭ ئاكتىۋىستى، پېشقەدەم پېداگوگ شاۋدۇن ئايۇپوۋقا ئوغلى

نۇرتايىنىڭ

مەزگىلسىز ۋاپات بولغانلىغى مۇناسىۋىتى بىلەن چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۈرىدۇ.

«يېڭى ھايات» تەھرىراتى گېزىتىمىزنىڭ جانكويەرى، تالغىر ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى تۇزدىمباستاۋ شوبىسىنىڭ رەئىسى ئىساق ئىلياسقا رەپىقىسى

ھومەيرا ئاينىڭ

مەزگىلسىز ۋاپات بولغانلىغى مۇناسىۋىتى بىلەن چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۈرىدۇ.

باش مۇھەررىمىز ي. ئازاماتوۋ.

يېڭى ھايات

ئالمۇتا، 480009 ئاباي كوچىسى، 143 ـ بىنا (گاگارىن كوچىسىنىڭ دوخمۇشى)، 6 ـ قەۋەت.

گېزىتنى تەسىس قىلغۇچى ـ جاۋاپكەرلىگى چەكلەنگەن «ۋسال» شىركىتى.

تىراژى 1700 زاكاز 9698

تېلىفون: 22 ـ 99 ـ 42

«Йени хаят» (Новая жизнь) индекс 65359, республиканская общественно-политическая газета, регистрационное свидетельство №603 -- Г.

Выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 17 марта 1999 г.

گېزىتىمىزنىڭ ماقالىلىرىدە بېسىلغان ماقالىلار مۇئەللىپلىرىنىڭ مەۋقەسى تەھرىراتىمىزنىڭ مەۋقەسى بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. تەھرىراتتىن ماتېرىياللار قايتۇرىلمايدۇ ۋە جاۋاپ بېرىلمەيدۇ.

Отпечатано в ЗАО «Дәуір». 480044, г. Алматы. ул.Жибек жолы, 50.

М1234 5678910 П 12345678910

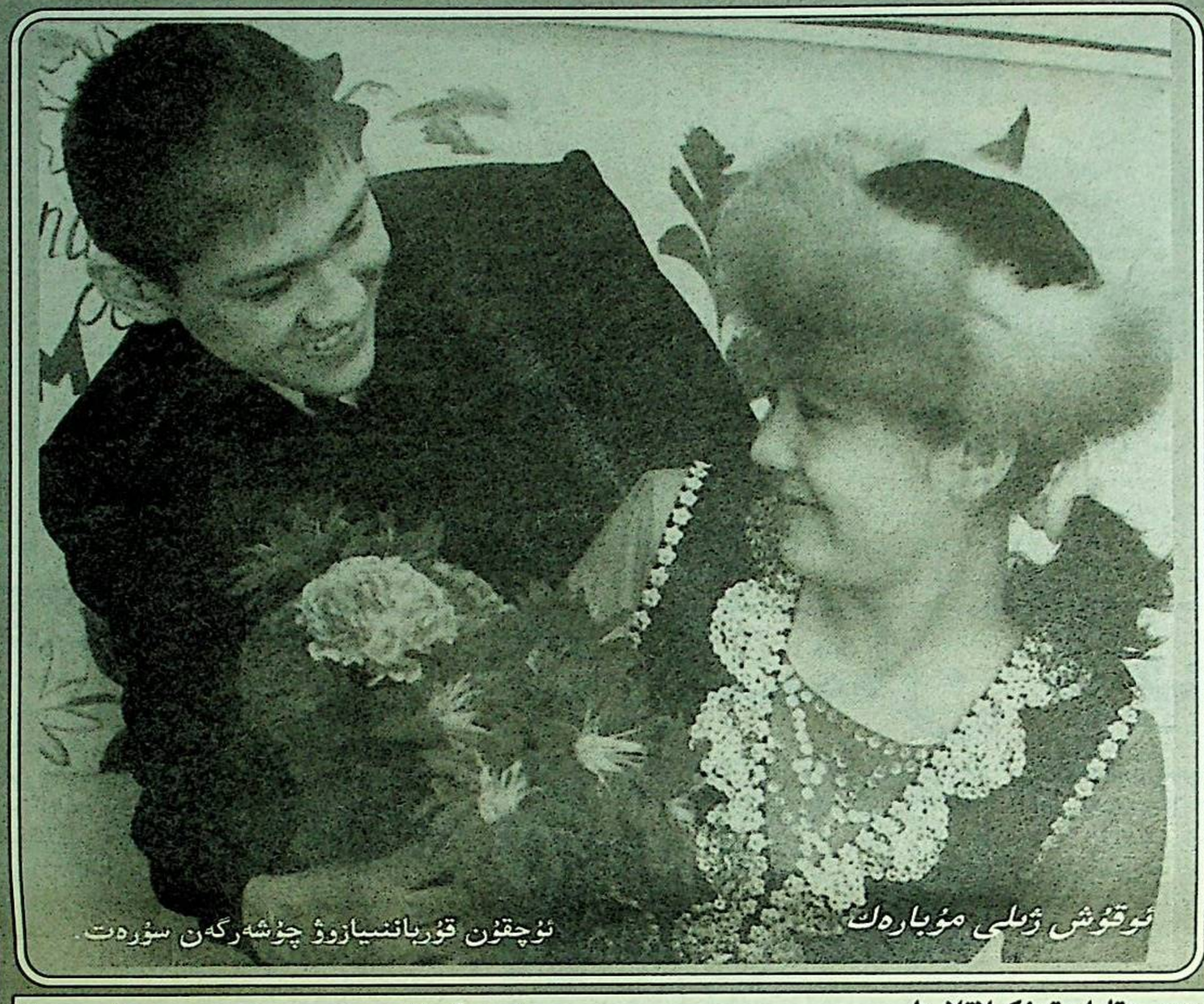
ئۇيغۇرچە ماقال، قەدىمىي ئەسەر ۋە تولىيارمىلار ئامبىرى

يېڭى ھايات

Йеңи һаят

2003
ژىل
سېنتەبىر
№9
(4167)

جۇمھۇرىيەتلىك ئىجتىمائىي ـ سىياسىي گېزىت. 1970 ـ يىلى 1 ـ يانۋاردىن باشلاپ چىقىۋاتىدۇ

ئوقۇش ۋىلى مۇبارەك

ئۇچقۇن قۇربانىيازووۋ چۈشەرگەن سۈرەت.

پارلامېنت

دېپۇتاتلار ئوز ئىشىنى باشلىدى

2 ـ سېنتەبر كۈنى قازاقستاندا يېڭى سىياسىي پەسىل باشلاندى. دولەت باشلىغى بەشىنچى سېسسىيەدە دوكلاد بىلەن سوزگە چىقتى. پارلامېنتنىڭ ھەر ئىككى پالاتاسىنىڭ بىرلەشكەن مەجلىسىدە ئۇ ئۆستۈنلۈكە ئىگە يونىلىشلەرنى ئاتاپ كورسەتتى، دېپۇتاتلار 2004 ـ ۋىلى ئىيۇلغىچە ئەينە شۇ مۇئامالار ئۈستىدە باش قاتۇرىشى كېرەك.

پرېزىدېنت ئوز سوزىنىڭ بېشىدا دېپۇتاتلارنىڭ ئىلگەركى سېسسىيەدىكى كونترۇكتۇر ئىشىنى تەكتلىدى. جۇملىدىن، ن. نازارباېۋ قوبۇل قىلىنغان «ئىنۋېستىسىيەلەر توغرىلىق» قانۇندا ۋەتەن ئىنۋېستورلىرىنىڭ مەنپەئەتلىرى كوزدە تۇتۇلغانلىغىنى تەكتلەپ، ئۇلار ئۆچۈن خۇددى چەت ئەل شىركەتلىرىگە ئوخشاش كاپالەتلەرنىڭ كوزدە تۇتۇلغانلىغىنى ئاتاپ كورسەتتى. دولەت رەھبىرىنىڭ تەكتلىشىگە قارىغاندا، كېلەچەكتە ئاگروسانائەت كومپلېكسىنى، يېزا تەۋەلىرىنى، تراڭسپورت ئوبيېكتلىرىنى، سۇ بىلەن تەمىنلەشنى، ئىجتىمائىي ساھانى ۋە ئېكولوگىيىنى ساغلاملاشتۇرۇشنى تەرەققىي ئەتكۈزۈشكە قارىتىلغان ئىنۋېستىسىيە لايىھىلىرى ئىمتىيازلارغا ئېگە بولىدۇ.

ـ شۇنى تەكتلەشنى خالايمەنكى، ـ مەھسۇلاتنى بولۇش بىلەن باغلىق بولغان ئىلگىرى تۈزۈلگەن نېفت شەرتنامىلىرى ياكى ئۆلۈشتىن قارالمايدۇ، ـ دەپ بىلدۈردى پرېزىدېنت. ـ لېكىن بىزنىڭ ئىنۋېستورلىرىمىز بىلەن بولىدىغان مۇزاكىرىلەر داۋامىدا سېلىق سىستېمىسىنىڭ يېڭى نورمىلىرىغا باغلىق ھوكۇمەت بىلەن ئىنۋېستورلارنىڭ ئوز ئارا مەنپەئەتلىرىنى ھېساپقا ئېلىش لازىم. بۇ نورمىلار قۇرۇلۇۋاتقان ۋە كاسپىي دېڭىزىنىڭ سىلىرىدا يېڭىدىن ئېچىلىۋاتقان كانلارغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ.

پرېزىدېنت تېخى يېقىن ئوتمۈشتىلا قازاقستان م د ھ ئەللىرى ئىچىدە ئاھالىنىڭ جان بېشىغا چېقىپ ھېساپلىغاندا ئۇمۇمىي مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىرىش دەرىجىسى بويىچە 11 ـ ئورۇندا ئوتۇرغانلىغىنى ئەسلەتىپ ئوتتى. ئەندى بولسا مەملىكەت روسىيەدىن كېيىن 2 ـ ئورۇنغا چىقتى. تېخى بۈمۈ چەك ئەمەس. مەسىلەن، يېقىنقى ۋىلىلار ئىچىدە ئۇمۇمىي مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىرىشنىڭ ئوتتۇرا ھېساپتىكى ۋىللىق ئوسۇشىنى 7 ـ 5، 7 پائىز دائىرىسىدە قىلغا كەلتۈرۈشنى تەمىنلەش كوزدە تۇتۇلماقتا. بۇ نىسبەتلەرنى ئەمىلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئاشماسلىغى لازىم.

ـ ئىختىدارنى ئوستۇرىدىغان ۋە قولغا كەلتۈرۈلگەن ئۇتۇقلارنى مۇستەھكەملەيدىغان ۋاقىت كەلدى، ـ دەپ تەكتلىدى ن. نازارباېۋ. ـ سىلەر بىلەن بىز بۇ ئىشلارنىڭ ھوددىسىدىن چىقىمىز.

مەلۇمكى، بىيىل سايلام كامپانىيەسى دەۋرى باشلاندى. مەسلىھەتلەرگە دېپۇتاتلارنى سايلاش كونا سايلام قانۇنلىرى بويىچە ئوتكۈزۈلىدۇ، ئەندى پارلامېنت مەجلىسىنىڭ سايلىمى ـ «سايلام توغرىلىق» يېڭى قانۇن بويىچە ئوتكۈزۈلىدۇ، دېپۇتاتلار بۇ قانۇننى تېخى قوبۇل قىلىشى كېرەك.

ـ يېڭى قانۇن قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن سايلام جەريانى تېخىمۇ دېموكراتىك،ئوچۇق بولۇشى كېرەك، ـ دەپ تەكتلىدى دولەت رەھبىرى. ـ قانۇن لايىھىسى تەرىپىدىن ئورنىتىلۇاتقان قائىدىلەر سىياسىي پارتىيەلەرنىڭ ۋە ئو ب سى ئى نىڭ تەۋسىيەلىرىنى ھېساپقا ئالىدۇ.

دولەت باشلىغىنىڭ پىكرىچە، ئوزىنى ياخشى كورسەتمىگەن بەزى ئىشلار توغرىلىق ئەمەس، بەلكى ئىختىساتنى رىۋاجلاندۇرۇشنىڭ ۋۇقۇرى سۈرئىتىنى قانداق قىلىپ قوللاپ ـ قۇۋەتلەش توغرىلىق ئويلاش كېرەك.ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈن ن. نازارباېۋ پارلامېنت ئەزالىرىدىن 2004 ـ 2005 ـ ۋىللارغا بەلگەن جۇمھۇرىيەت بۈدجېتىنىڭ لايىھىسىنى مەملىكەتنى تەرەققىي ئەتكۈزۈشنىڭ ستراتېگىيەلىك ۋە ئېقتىسادىكى ۋەزىپىلىرىنى ماكسىمال دەرىجىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەمىنلەيدىغان ھالىتىدە قوبۇل قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئوزىنىڭ كونستىتۇتسىيەلىك ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، پرېزىدېنت دېپۇتاتلارغا بىر قاتار ئۇستۇنلۇككە ئىگە قانۇن لايىھىلىرىنى تەكتلىدى. پارلامېنت ئەزالىرى ئۇلارنىڭ قوبۇل قىلىنىشىنى كېيىنگە سوزماسلىغى لازىم. جۇملىدىن، ئۇلارغا دولەت باشلىغى «دولەت تەرىپىدىن رويخەتكە ئېلىش مەسىلىلىرى بويىچە قازاقستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ بەزى بىر قانۇن ھوججەتلىرىگە ئوزگىرىشلەرنى ۋە قوشۇمچىلارنى كىرگۈزۈش توغرىلىق» قانۇننى، بېۈدژېت كودېكسىنىڭ لايىھىسىنى كىرگۈزدى.

جەمىيەتلىك تەشكىلاتلاردا

مۇھىم مەسىلەر قارالدى

يېقىندا ئۇيغۇر تېياتىرىدا ئەدلىيە مىنىستىرلىكىدىن رەسمىي رويخەتتىن ئوتكەن «قازاقستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ جۇمھۇرىيەتلىك مەدەنىيەت مەركىزى» جەمىيەتلىك بىرلەشمىسى بىلەن نۇرغۇنلىغان مەدەنىي ۋە ئىجتىمائىي ـ سىياسىي خاراكتېرغا ئېگە چارە ـ تەدبىرلەرنىڭ تەشەببۇسكارى بولۇۋاتقان سانائەتچىلەر، تىجارەتچىلەر ۋە يېزا ئېگىلگى خادىملىرىنىڭ جۇمھۇرىيەتلىك ئۇيغۇر ئاسسوتسىاتسىيەسىنىڭ بىرلەشكەن مەجلىسى بولۇپ ئوتتى. ئۇنىڭغا ئالمۇتا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار زىچ ياشايدىغان مەھەللىلەر جامائەتچىلىكىنىڭ ۋەكىللىرى، جەمىيەتلىك تەشكىلاتلارنىڭ رەھبەرلىرى ۋە زىيالىلار قاتناشتى.

كۈن تەرتىبىدىكى بىرىنچى مەسىلە ـ قازاقستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ جۇمھۇرىيەتلىك مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ ۋەزىپىلىرى ۋە ئۇنىڭ ئۈنۈملۈك ئىشلىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاش تەرىپىدىكى ئىشلار ھەققىدە بولدى. مەركەز رەئىسى ئەخمەتجان شاردىنوۋ سوزگە چىقتى.

ـ بىزنىڭ ئاساسىي مەخسىتىمىز قازاقستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىختىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ھوقۇقلىرى بىلەن ئەركىنلىكلىرىنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ مائارىپ، ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت، تارىخ، ئۇرپ ـ ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرىنى تېخىمۇ تەرەققىي ئەتكۈزۈشكە ھەمكارلىشىشتىن ئىبارەت. پات ئارىدا ئوتتىغان كونفېرېنسىيەدە بولسا مەركەزنىڭ ستروكتۇرىسى ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسى پائالىيىتى توغرىلىق مەسىلىلەر ھەر تەرەپلىمە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ، ـ دەدى ئە. شاردىنوۋ.

ـ بەزىلەر «ريگوناللىق ئۇيغۇر مەدەنىيەت جەمىيىتىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى تارايتىش ئۈچۈن موشۇ مەدەنىيەت مەركىزى قۇرۇلدى»،دەپ ئويلايدىكەن. ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس، ـ دەدى ئە. شاردىنوۋ ئوز سوزىدە. ـ بىز، ئۇيغۇرلاردا، نېمە تولا، جەمىيەتلىك تەشكىلاتلار بىلەن ھەر خىل فوندلار تولا. بىراق ئۇلارنىڭ بىرىمۇ جۇمھۇرىيەتلىك ستاتۇسقا ئېگە بولمىغاچقا، خەلقىمىزگە ئائىت مۇھىم مەسىلىلەرنى شۇ جەمىيەتلىك تەشكىلاتلار بىلەن فوندلار ئوزلىرىنىڭ خالىغىنچە ۋە مەيلىچە ھوكۇمەتكە يەتكۈزۈشكە ئۇرۇنۇۋاتقان ئەھۋاللار يوزۇ بېرىۋاتىدۇ. ئەندى ئۇنداق بولمايدۇ. بىراق بۇ بارلىق جەمىيەتلىك تەشكىلاتلار بىلەن فوندلار ئوز پائالىيىتىدە قازاقستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ جۇمھۇرىيەتلىك مەدەنىيەت مەركىزىگە بېقىنىشنى كېرەك، دېگەننى بىلدۈرمەيدۇ. بىزنىڭ مەخسىتىمىز ئاز ئارا ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش،بىرلىكنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت.

بىيىل ئاپرېلدا ئۇيغۇر ئاسسوتسىاتسىيەسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مىللىي مائارىپقا بېغىشلانغان ئىلمىي ـ ئەمەلىي كونفېرېنسىيە بولغان ئىدى. ئۇنىڭدا سوز بولغان مۇئامالارنىڭ ئورۇنلىنىشى ئەھۋالى قانداق؟ ژېغىنىمىزنىڭ كۈن تەرتىبىدىكى بۇ مەسىلە بويىچە ئاسسوتسىاتسىيە پرېزىدېنتى د. قۇزىيېۋ ئەخبارات بەردى. شۇنداقلا دىلمۇرات قۇزىيېۋنىڭ پىكرىچە، ئاسسوتسىاتسىيە ۋە ئۇنىڭ قارمىغىدىكى بارلىق تەشكىلاتلار تولۇغى بىلەن مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ تەركىۋىگە كىرىشكە تەييار ۋە ئۇ ئۇيغۇرلارغا ئائىت باشقىمۇ جەمىيەتلىك تەشكىلاتلارنى مەزكۇر مەدەنىيەت مەركىزى بىلەن بېقىنىدىن ھەمكارلىشىشقا چاقىردى.

ئۇيغايىم باراتوۋ.

مەرھەمەت خالىس ئىختىسادىي ياردەم قولىنى سۇنغۇچىلارغا بىزنىڭ ھېساپ چوتمىز:

р/с 406467897
ТОО "Висал"
РНН600400099802
МФО 190501719,
код 719 АГФ
ОАО Банк
"Центр Кредит"

دېڭىزغا چىقىش يولى يوق ئەللەرنىڭ خەلق ئارا كونفېرېنسىيەسى

ئالمۇتىدا دېڭىزغا چىقىش يولى يوق تەرەققىي ئېتىۋاتقان ئەللەرنىڭ خەلق ئارا كونفېرېنسىيە ئىشغا شۇنداقلا ترانزىت ژوك توشۇش ساھاسىدا ھەمكارلىشىش مەسىلىسى بويىچە مالىيە بولۇش ۋە تەرەققىيات مەسىلىلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دونيور ئەللەرنىڭ ۋە خەلق ئارا تەشكىلاتلارنىڭ ۋەكىللىرىمۇ ئىشتىراك قىلدى.

مۇئاملا دۇنيا مىقياسىدا ئىنتايىن مۇھىم دەپ ئېتىراپ قىلىنىدى ۋە ئۇنى ھەل قىلىش نامزاتلىق دەرىجىسىنى توۋەنلىتىش بىلەن توغرىدىن توغرا باغلىق. دېڭىزغا چىقىش يولى يوق تەرەققىي ئېتىۋاتقان ئەللەرنىڭ جان بېشىغا چېقىپ ھېساپلىغاندا ئۇمۇمىي مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىرىش كولەمى تەخمىنەن 387 ناق ش دولارنى تەشكىل قىلىدىغانلىغى ئېيتىلاندى. ئېكسپورت ـ ئىمپورت ئىشلىرىنىڭ دۇنيا ـ ۋىي كولەمىنىڭ ئاران 0,05 پائىزىلا ئۇلارنىڭ ئۈلۈشىگە توغرا كېلىدۇ. دېڭىزغا چىقىش يولىغا ئېگە بولمىغان 30 تەرەققىي ئېتىۋاتقان مەملىكەتنىڭ 16سى تەرەققىياتى ئەڭ توۋەن ئەللەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

قازاقستان تەرەپ ئاخىرقى ئۇچ ۋىل ئىچىدە دولەت ئىختىسادىنىڭ خىلە ئوسۇشىنى ـ ئۇمۇمىي مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىرىش كولەمىنىڭ ھەر ۋىلى 10 پائىز ئوسۇشىنى نامايىش قىلىۋاتقانلىغىنى تەكتلىدى. لېكىن ئىختىسادىي سىستېمىنىڭ نەتىجىدارلىغى ترانسپورت ھەققىنىڭ ژوقۇرى بولۇشىدىن توۋەنلەپ، قازاقستان تاۋارلىرىنىڭ دۇنيا بازارلىرىدىكى رىقابەتچىلىك قابىلىيىتى ئاجىزلاپ، مەملىكەت ئىچىدە بالانىڭ ھالىنىڭ ئوسۇشىگە ئېلىپ كەلمەكتە.

ئېكسپېرتلار بەركەن باھاغا قارىغاندا، ئاسىيە ـ تىنچ ئوكيانى رېگونى ئەللىرى ۋە ياۋروپا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئوبوروتى ۋىلىغا 300 مىللاردتىن 600 مىللارد دوللارغىچە مەبلەغنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭدا ترانسپورت چىقىملىرى 50 مىللاردتىن 120 مىللارد دوللارغىچە مەبلەغنى تەشكىل قىلىدۇ، ئەندى ئۇنىڭ ھەر ۋىللىق ئوسۇمى تەخمىنەن ئالتە پائىزنى تەشكىل قىلىدۇ.

لېكىن، خەلق ئارا سودا ئالماشتۇرۇش يولىرىنى تەرەققىي ئەتكۈزۈش ۋە يېنىكلىتىش قانىسبەتەن بولغان ئۇمۇمىي يۈزلۈنۈشكە قارىماي، ترانزىت ۋە ئېكسپورت ـ ئىمپورت ئىشلىرىنى مەجبۇرىي ئۇيغۇنلاشتۇرۇش چارىلىرى قوللىنىلماقتا. بۇنىڭدا ترانسپورت چىقىملىرى خېلىلا قىممەتلەمكتە، بۇ بولسا دۇنيا بازارلىرىغا چىقىش ئۈچۈن قوشۇمچە توسالغۇ بولۇۋاتىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قازاقستاننىڭ خەلق ئارا سودىدا خېلە ئادالەتلىك تەرتىپ ئورنىتىش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش ھەم زامانىۋي ترانسپورت ئىختىدارىدىن تېخىمۇ نەتىجىدارلىق پايدىلىنىش ئۈچۈن رېال ئىمكانىيىتى بار.

كونفېرېنسىيەدە ئىشلىنىپ چىققان، دېڭىز سودا يوللىرىغا ئېگە ئەمەس ئەللەرگە ياردەم بېرىشنىڭ يېڭى ئالەمشۇمۇل پروگراممىسى مەنپەئەتدار ئەللەرنىڭ ئوز ئارا ترانسپورت ـ ترانزىت ئالاقىلىرىنى تەرەققىي ئەتكۈزۈشكە ياخشى تۈرتكە بولىدۇ.

يۇرت ئوملىگىنىڭ ئۈيۈتقىسى

ئالمۇتا شەھىرىدىكى ئۇيغۇر مەھەللىرىنىڭ مەمىسىدە دېگىدەكلا مەسچىتلار سېلىنىپ ئەل - يۇرتنىڭ ئارمىنى رويابقا چىقىتى. ئالغاباس مەھەللىسىنىڭ ئاھالىسى كۆپىتىن بېرى ئەينە شۇنداق بىر مەسچىت سېلىشنى مەخسەت قىلغان ئىدى. ئالمۇتىنىڭ كۈن پېتىش تەرىپىدىكى بۇ مەھەللىگە كۆچۈپ كېلىۋاتقان ياش ئائىلىلەر ھېسابىغا ئۇ كۈندىن - كۈنگە كېڭەيمەكتە. بۇ يۇرتنىڭ بىرلىكى، ئىناقلىغى، ھەم يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ تەشەببۇسكارلىغى بىلەن مەسچىت قۇرۇلۇشى تېز ئايقاللىشىپ، يېقىندا پايدىلىنىشقا بېرىلدى.

يېڭى مەسچىتنىڭ ئېچىلىش مەراسىمىغا

مەسچىتنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى.

مەسچىتنىڭ ئېچىلىش مەراسىمى.

دۇنياۋي ئىسلام ئاساسلىقىيەسىنىڭ دوكتورى ئەبۇ مۇسا مۇھەممەد رەھبەرلىكىدىكى بىر توپ ۋەكىللەر، ئالمۇتىدىكى «ئادىم»سودا مەركىزى باش دىرېكتورىنىڭ ئورۇنباسارى سەدىردىن ئەخەتوۋ، مەكتەپ مۇدىرى مەدىنىيەت تاسسىبېك ئوغلى، مەھەللىنىڭ سابىق ھاكىمى ئايتباي بايباراكوۋلار ئىشتىراك قىلدى.

بۇ مەراسىمنى ئاچقان ئېزا مەمۇرىيىتىنىڭ ھاكىمى ئوراز ساتمىخان ئوغلى يۇرتداشلىرىنى يېڭىدا ئاللاھنىڭ قۇتلۇق دەرگاھىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن قىزغىن تەبرىكلىدى. ئۇ مەسچىت سېلىشنىڭ دەۋرىدىن تارتىپ ھەسسىدىن چىققان مېھمانلار ۋە يۇرتداشلار بۇ كۈنى شاتلىغىنى قەلبىگە سىغمىغان ئۇرالماي قۇرۇلۇش تەشەببۇسكارلىرىغا ۋە بېناكارلارغا ئىللىق، ژۇرەك سۆزلىرىنى ئېيتىپ ھار قىلدى. بۇ قۇتلۇق دەرگاھنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنمۇ يۇرت ئوملىگىنىڭ ئۈيۈتقىسى بولىدىغانلىغىغا چەكسىز ئىشەنگەن مەھەللە تۇرغۇنلىرى ۋە مېھمانلار مەسچىتقا سوغلارنى ئايىمىدى.

ژۇقۇرى كەيپىياتتا ئوتكەن مەراسىمدىن كېيىن مەسچىتنىڭ ھېسابچىسى ئۇرسىباي بەكرىباي ئوغلى ژىغىلغانلارنى دەستخانىغا تەكلىپ قىلدى.

يۇرتنىڭ ھوسنىگە ھوسن قوشقان بۇ قۇتلۇق بىنا ئەندى ئەلنى بىرلىككە، پاكلىققا، ئىمانلىققا چاللىغاندەك ژىراقتىنلا كۆزگە چېلىقىدۇ.

بۇۋايىشەم مىرزاموۋا.

تۈركستان قايغۇسى

چېكۈاتقانلىغىغا ئېچىنىپ: «... كورۇك ئوغۇز، ئۇيغۇر كەبى قەھرىمان تۈرك ئۇلۇسى باللىرىنى! ئاڭسىزلىق، بىلىمسىزلىكىدىن بۇگۈنكى كۈندە قول - ئاياقلىرىغا قۇل لۇق - ئەسىرلىك كىشەنلىرى سېلىنغان ھالدا، ئىنسانىي ھوقۇقلىرىدىن پۈتۈنلەي ئاجرىغان. ئوز ئانا ۋەتىنىدە تۇرسىمۇ، باسقۇنچىلارنىڭ دەستىدىن خار - زارلىق بىلەن ھايۋانلارچە ئەرك - ئىختىيارسىز، مەجبۇرىيەت قامچىسى ئاستىدا ئىشلىمەكتە... ئىنقراز بولۇش ئالدىدا تۇرۇشىغا قارىماي، ئىلىمسىزلىك نەتىجىسىدە، بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قولدا بار ئىمكانىيەتتىن پايدىلانماندى، كېرەكلىك سەۋەپلەرنى قىلمىدى. ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئوتتۇرا ئەسىردىكىدىن پەرقى يوق ئىدى...».

مۇئەللىپ روسسىيەدە دىنسىز كومۇنىستلار ھاكىمىيەت ئۈستىگە كېلىپ، پۈتكۈل كېڭەش ئىتتىپاقىدا، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيە جۇمھۇرىيەتلىرىدە يۈز بەرگەن پاجىەلىك ۋاقىەلەرنى بايان قىلىپ، ئاندىن ئۇيغۇر لار دىيارىدىكى ئەھۋالغا سېلىشتۇرۇپ، بۇ يەردىكى ئاڭسىزلىق، ئىلىمسىزلىك بالاسى بىزدىن يۈز ھەسسە ئوشۇق ئېكەن... شۇنسى قىزىق، ھەيران قالارلىق ئىشكى، ئۇيغۇرلار قان - قېرىنداشلىرى ئوزبەكلەر بېشىغا كەلگەن شۇنداق زور ئاپەت بالالارنى كورۇپ، بىلىپ تۇرۇپ ئاڭسىزلىق، ئىلىمسىزلىق كاساپىتى سەۋەبىدىن بۇنىڭدىن تەسىرلىنىپ قىلچىلىك ئىبرەت ئالمىغان ئېدى. چۈنكى، بۇ شۇم مەسلەك رېۋاجلىنىشىغا ئىككى نەرسە، يەنى نامراتلىق ۋە ئاڭسىزلىق بولۇشى، ئەلۋەتتە، شەرتىدۇر... شۇ كۈنلىرى ئۇيغۇرستاندىكى خەتاي ھوكۈمىتى بولسا قەغەز يۈزى، تەل ئۈچى بىلەن دولەتمەركىزى بېجىنغا باغلانغان بولسىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىر خىتاي خانلىغى دەۋرىدىن قالغان بىر ھەيكەل كورۇنۈشىدە ئېدى، - دەپ تەكىتلەيدۇ.

مۇئەللىپ ئۇيغۇر، ئوزبەك خەلقلىرىنىڭ ئىككى قەزىل ئىمپېرىيەنىڭ كومۇنىستىك تۈزۈمىدە كېلەچىكىنىڭ قاراڭغۇ ئېكەنلىگىگە قايغۇرۇپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «... ھەر قانداق مىللەت ئوز مىللىي دولىتىدىن ئاجراپ، ئۇنىڭ ھوكۈمىتى يوقالسا، ھوكۈمەت ئېگىسى بولغان كەلگۈندىلەر ھېسابىغا ۋاقىت ئوتكەنسىرى نەسلى ئازىيىپ، ئاخىرىدا پۈتۈنلەي يوقلىپ كېتىشى تەجرىبىدە كورۈلگەن ئېدى. ئوز ھاكىمىيىتىدىن ئاجرىغان دەمەك - ئىنقرازغا يۈز تۇتتى دېمەكتۇر. شۇ سەۋەپلىك دۇنيادىكى ئاكلىق، مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر ئوز ھاكىمىيىتىنى ساقلاش ئۈچۈن نەچچە مىللونلاپ قۇربان بېرىشكە تەييار دۇر. ھالبۇكى، ھەر بىر مىللەتكە ئەمان - ئىسلامنى ساقلاش قۇرئان ھۆكۈمچە قانداق پەرز بولسا، شۇنىڭغا ئوخشاش ئوزلۇكىنى ۋە ئوز مىللىتىنى ساقلاشمۇ شۇنداقلا پەرزدۇر. چۈنكى پەيغەمبىرىمىز سەللاللاھۇ ئەلەيھىسسالام كىمدۇ بىرى ئوز دادىسىنى تاشلاپ، باشقا بىرىنىڭ بالىسى بولمەن دېسە يا - كى بىر مىللەت تىلى، دىنى، رەسىم - قائىدىسى باشقىچە ئىككىنچى بىر مىللەتكە ئوتسە مانا مۇنداق ئىشقا ئالدىنمىدى. ئۇ مەسچىت سېلىشنىڭ دەۋرىدىن تارتىپ ھەسسىدىن چىققان مېھمانلار ۋە يۇرت موتۋەرلىرى مەھەممەتجان مىرزاموۋ، قادىر ھوسمان، مەسچىت قۇرۇلۇشىغا ھامىيلىق قىلغان سەدىردىن ئەخەتوۋ، بېۋاستە قۇرۇلۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان بېناكارلار ۋە ئوز يارىدەمنى ئايمىغان يۇرت ياشلىرىغا تەشەككۇر بىلدۈردى. ھاكىم شۇنداقلا مەسچىت قۇرۇلۇشىغا يۇرتنى سەپەرۋەر قىلغان مەھەللە ژىگىت بېشى مەھەممەتجان زاكىروۋنىڭ ئىسمىنمۇ مەنۋىنىيەت بىلەن تىلغا ئالدى. ئاندىن يۇرت ئاقساقاللىرىغا سوغلار تاپشۇرۇلدى.

مەراسىمدا سوزگە چىققان مېھمانلار ۋە يۇرتداشلار بۇ كۈنى شاتلىغىنى قەلبىگە سىغمىغان ئۇرالماي قۇرۇلۇش تەشەببۇسكارلىرىغا ۋە بېناكارلارغا ئىللىق، ژۇرەك سۆزلىرىنى ئېيتىپ ھار قىلدى. بۇ قۇتلۇق دەرگاھنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنمۇ يۇرت ئوملىگىنىڭ ئۈيۈتقىسى بولىدىغانلىغىغا چەكسىز ئىشەنگەن مەھەللە تۇرغۇنلىرى ۋە مېھمانلار مەسچىتقا سوغلارنى ئايىمىدى.

ژۇقۇرى كەيپىياتتا ئوتكەن مەراسىمدىن كېيىن مەسچىتنىڭ ھېسابچىسى ئۇرسىباي بەكرىباي ئوغلى ژىغىلغانلارنى دەستخانىغا تەكلىپ قىلدى.

يۇرتنىڭ ھوسنىگە ھوسن قوشقان بۇ قۇتلۇق بىنا ئەندى ئەلنى بىرلىككە، پاكلىققا، ئىمانلىققا چاللىغاندەك ژىراقتىنلا كۆزگە چېلىقىدۇ.

بۇۋايىشەم مىرزاموۋا.

⊙ يېڭى نەشر

يېقىندا تاشكەنت شەھىرىدىكى «شەرق» نەشرىياتىدىن ئەلخان تورە ساغۇنىنىڭ «تۈركستان قايغۇسى» ناملىق خاتىرە - مېمۇئارى نەشر قىلىندى. ئۇيغۇر خەلقى ئەلخان تورە ساغۇنىنى 1944 - ژىلى ئۇيغۇر - ستالىننىڭ ئۆچ ۋىلايىتىدە پارتىلىغان مىللىي - ئازاتلىق ئىنقىلاپ رەھبەرلىرىنىڭ بىرى ۋە 1944 - ژىلى 12 - نويابىردا ئەزىز غۇلجا شەھىرىدە قۇرۇلغان شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى سۈپىتىدە بىلىدۇ. مەرھۇم ئەلخان تورە «تۈركستان قايغۇسى» ناملىق بۇ ئەسەرىدە ئۇيغۇر، ئوزبەك خەلقلىرىنىڭ قانداق قىلىپ خىتاي ۋە رۇس باسقۇنچىلىرىغا قارام بولۇپ قالغانلىغى، ۋەتەننى، مىللەتنى، ئانا تىلنى ئاسراش كېرەكلىگى، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن نېمە قىلىش زورۇر ئېكەنلىگى ھەققىدە ئەينە شۇ مۇستەبىد س س س ر تۈزۈمى دەۋرىدە پەيلاسوپ، سىياسىيون سۈپىتىدە چوڭقۇر سىياسىي - ئىجتىمائىي مەنتىق ئاساسىدا مۇكەممەل بايان قىلىشقا تىرىشقان.

ئەلخان تورە ساغۇنىي «تۈركستان قايغۇسى» ئەسىرىنى 1966 - 1973 - ژىللىرى تاشكەنتتە يازغان. بۇ س س س ر مۇستەبىد ئىمپېرىيەسى كۈچ - قۇدرەتكە تولغان، كومۇنىستىك ئىدىئولوگىيەدىن باشقا پىكىردىكى ئادەملەرنى قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئېلىپ، ئوز سىياسىتىنى زورلاۋاتقانلىق بىلەن سابىق كېڭەش ئىتتىپاقىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ سىرتىدىمۇ ژۇرگۈزۈشكە قادىر بولۇپ تۇرغان پەيت ئىدى. ئەينە شۇ سەۋەبتىن س س س ر نىڭ كوپچىلىك زىيالى ئەھلى كومۇنىستىك تۈزۈمگە ئىشىنىپ، ئۇنىڭ سىزغىدىن چىقماي كېچە - كۈندۈز ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولۇشقا مەجبۇر ئىدى. ئوتكەن ئەسىرنىڭ 30 - 40 - ژىللىرىدىكى ئامىۋىي تۈردە سىياسىي تەقىپلەش ھەرىكەتلىرى بارلىق كىشىلەرنىڭ، بولۇپمۇ زىيالىلارنىڭ ژۇرۇگىنى مۇجۇدتەكەن ئىدى. ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ كوپلىگەن يوكسەك قابىلىيەتلىك يازغۇچى، شائىرلار بۇ كومۇنىستىك مەپكۇرىنىڭ كۆيچىلىرى ۋە كەڭ دائىرىدە تەرغىباتچىلىرى بولدى.

لېكىن بەش قول بىردەك بولمىغاندەك، ژۇقۇرى بىلىملىك، ئاڭ - سەۋىيەسى ۋە بولۇپمۇ ئادەمگەرچىلىك - ئادىمىيلىك تۈيغۇسى ئۈستۈن بىر قىسىم زىيالىلار كومۇنىستىك تۈزۈمىنىڭ چىرىك ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ ھەقسىزلىكى، ياۋۇزلۇقىدا تۇپ يىلتىزىمىزدىن ياسىغاندەك، ياۋۇ قولىدا تۇپ يىلتىزىمىز بىلەن كېسىپ قۇرىتىشقا قۇرال بولىدۇ. ئۇ ھالدا ئوزلىرىدىن ئۈمۈتلەنگەن ۋەتەن ئوغۇللىرىنىڭ قوللىرى بىلەن ۋەتەن ئەھلىنى كومۇشكە گور قېزىلىدۇ دېمەكتۇر...».

مىللىي - ئازاتلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ پائال ئىشتىراكچىسى ۋە رەھبەرلىرىنىڭ بىرى ئەلخان تورە ساغۇنىنىڭ «تۈركستان قايغۇسى» ئەسىرى تارىخىمىزنىڭ بەزى قاراڭغۇ سەھىپىلىرىنى يورۇتۇپ، كېلەچەك ئەۋلادنى ۋەتەنپەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىك روھىدا تەربىيەلەشكە يار - دەم بېرىدىغانلىغىدا شۈبھە يوق. ماقالىمىزنى مۇئەللىپنىڭ مۇنۇ شېئىرى بىلەن يەكۈنلەشنى توغرا كوردۇق.

دېمە: «ئوزگەرمەس ئالەم - ئىش پۈتۈپتۇ»،
نېمە بولۇر ئەتىكى كۈن كىم بىلىپتۇ.
ھاياتىمنى ياخشىلاشقا سەۋەپ قىل،
ۋەتەننى قۇتقۇزۇشنىڭ چارىسى بىل.

بىرىنچى چارىسى ئىلىم ئوقماقتۇر،
جاھالەت بېشىغا توخماق ھەم تاياقتۇر.
جاھالەت بىزنى ئاجراتتى ۋەتەندىن -
ۋەتەن يالغۇز ئەمەس، جەم جانۇ - تەندىن.

بولار ئىش بولدى، ئەندى كىملىگىڭنى ئۇنۇتما، ھەي ئوغۇل، ئوزبەكلىگىڭنى.
يۇتۇلماستىن بۇرۇن ساقلا تىلىڭنى -
قۇتقاز قوللۇقتا چۈشكەن بۇ ئىلىڭنى.

ئەگەر تىل ساقلىماس بولساڭ، يۇتارلار -
ئايىاق ئاستىغا سالغاي، قۇل ئېتەرلەر.
سېنى يۇتماقتا تەييار ئەجدىھارلار،
قارادۇر ياكى ئاق تويماس بالالار.

نېمە بولدى، ئۇيغۇرستان، ئاچ كوزۇڭنى،
كوزۇڭنى ئاچ، ئوزبەكستان، كور ئوزەڭنى.
كىم ئىدىڭ، ئەندى كىم بولدۇڭ، قاراپ باق،
قاچان بىر جايدا بولغاي جۇپ بىلەن تاغ.

پەرىشتەگە يېقىن بولغاي مۇسۇلمان،
ئەگەر دىن ئۇشلاسا، بۇ ھوكمى قۇرئان.
بىلىپ دىنىڭنى ساقلا، ھەي مۇسۇلمان،
جۇدا بولغان كىشىگە مىڭ پۇشايمان.

يادىكار سابىتىي.

www.uygurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي تەسەۋۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

● مۇھاجىرەتتىكى قېرىنداشلىرىمىز ھاياتىدىن

توققۇز ياشلىق ئىلچىن - شاخمات يۇلتۇزى

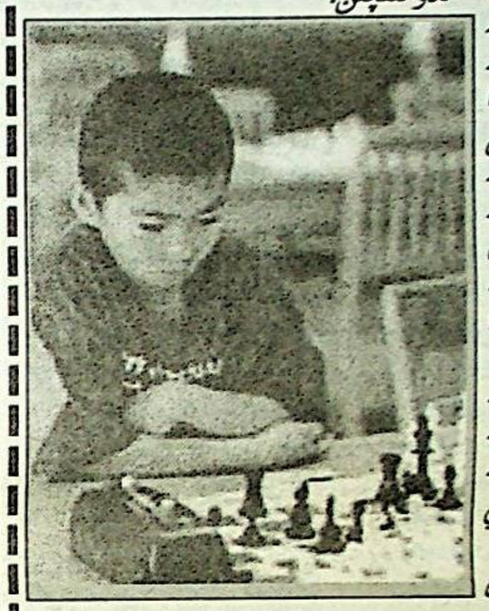
ئىلچىن روزىباقىيېۋ شاخمات ئويناشنى بەك ياخشى كۆرىدۇ. ئىلچىن تېخى توققۇز ياشتا، لېكىن ئۇ ئوزىنىڭ كىچىكلىكىگە قارىماي شاخمات دۇنياسىدا يۇلتۇز ئاتالىدى. بىيىل 10 - ماي كۇنى ئۇ كانادىنىڭ مونرىال شەھىرىدە ئوتكۇزۇلگەن كانادا بالىلار مىللىي شاخمات مۇسابىقىسىدا بىر قېتىم مۇ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىماي غالىبىيەت قازاندى. ئۇنىڭ يېشىدا مۇنداق ئوتۇقنى قولغا كەلتۈرۈش قانداق مۇمكىن بولدى؟ «مېنى شاخمات ئويۇنىنىڭ جەريانى ئوزىگە مەھلىيە قىلىۋالىدۇ»- دەيدۇ ئۇ. ئىلچىن 2002- ۋىلى كانادىنىڭ باشقا ئولكىلىرىدىن كەلگەن بالىلىق چېمپىونلارنى شاخمات مۇسابىقىلىرىدا ئوتۇۋېلىپ كانادىنىڭ بالىلار ئارىسىدا شاخمات چېمپىونى ئاتالغان ئىدى.

كۆپىنچە شەھەرلىك بالىلار شاخمات كوماندىسىنىڭ كاپىتانى تىكولا مېتىۋېي: «ئىلچىن روزىباقىيېۋ ھازىرىنىڭ ئوزىدىلا ئاھايىتى جىددىي ۋە ئىنتىزاملىق كەسىپىي شاخماتچى». - دەپ تەكىتلىدى.

«بىزنىڭ ئائىلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى شاخمات ئويناپىدۇ. ئاكام راسۇل مېنىڭدىن كۆچلىكەرەك. لېكىن بەزىدە مەن ئوتنى يېڭىۋالمەن». - دەيدۇ ئىلچىن.

ئىلچىننى دادىسى رەپقەت بەش يېشىدىن شاخمات ئويناشقا ئوگەتكەن. ھازىر ئىلچىن ئوزىنىڭ تۇرپىرى دائىرە كوللېجىغا بېرىپ رەھبەرلىكى ئاستىدا مەشقىلەنمەكتە. «ئاق فىگۇرىلار بىلەن ئويناغاندا مەن ستراتېگىيەسىنى، ئەندى قارا فىگۇرىلار بىلەن ئويناغاندا بولسا ئىتالىيە پارتىيەسىنى ئەۋزەل كۆرىمەن». - دەيدۇ ئىلچىن. ئىلچىن روزىباقىيېۋ ھازىر 5 - سىنىپتا ئوقۇيدۇ. ئۇ ماتېماتىكا ۋە فىزىكىنىمۇ پەنلىرىنى ياخشى كۆرىدۇ. (كانادىدا 1 سىنىپقا بالىلار 5 ياشقا تولغاندا بارىدۇ). ئوز سىنىپداشلىرى ئارىسىدا خېلە تەجرىبىلىك شاخماتچى بولغانلىقتىن، ئۇ سىنىپداشلىرى كوماندىسى بىلەن ئويناپىدۇ. «مەن كوماندا بىلەن شاخمات ئويناشنى ياخشى كۆرىمەن، چۈنكى مەن ئوز دوستلىرىم بىلەن ئويناپىمەنده ۋە بۇ ناھايىتى قىزىقارلىق!» - دەيدۇ ئىلچىن.

- ئىلچىننىڭ سۈيۈملۈك شاخماتچىسى، بۇ ئەلۋەتتە كارىي كاسپاروۋ ۋە ئۇ شاخماتتا خۇددى دۇنيا چېمپىونى كارىي كاسپاروۋ يەتكەن پەللىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ناھايىتى ئوغۇن مەشقلىنىشى كېرەك. - دەيدۇ ئىلچىننىڭ تۇنجى مۇئەللىمى، ئۇستاز ئىگورى ئىلچىن.

ئىلچىن ئىنگلىزچە، فرانسۇزچە، رۇسچە، ئۇيغۇرچە ئەركىن، بېمالال سوزلەيدۇ. ئۇ مۇنەررالدىكى ئېتىبارلىق ئىسپان تىلىدىكى مەكتەپكەئوزدا ئىككى ئول ئوقوشقا چوشۇش ئوچۈن ھەرىكەت قىلىپ چوشەلمەي، ئەندى بىيىل كوزلىگەن مەخسىتكە يەتتى.

ئىلچىننىڭ ئاتا - ئانىسى توغرىلىق ئىككى ئېغىز سوز. ئۇنىڭ دادىسى رەپقەت ئوزرايىم ئوغلى روزىباقىيېۋ بىلەن ئانىسى مۇھەببەت ئەمەن قىزى تۇردىبيۋا ئائىلىسى بىلەن 1998 - ۋىلى ئالمۇتىدىن كانادىغا كوچۇپ كەتكەن ئىدى. رەپقەت ھازىر مونرىال تىل ۋە ئىختىسات كوللېجىدا بىلىم ئېلىۋاتىدۇ، ئەندى مۇھەببەت بولسا مونرىال تىل كوللېجىدا فرانسۇز، ئىنگلىز تىللىرىنى ئوگەنمەكتە.

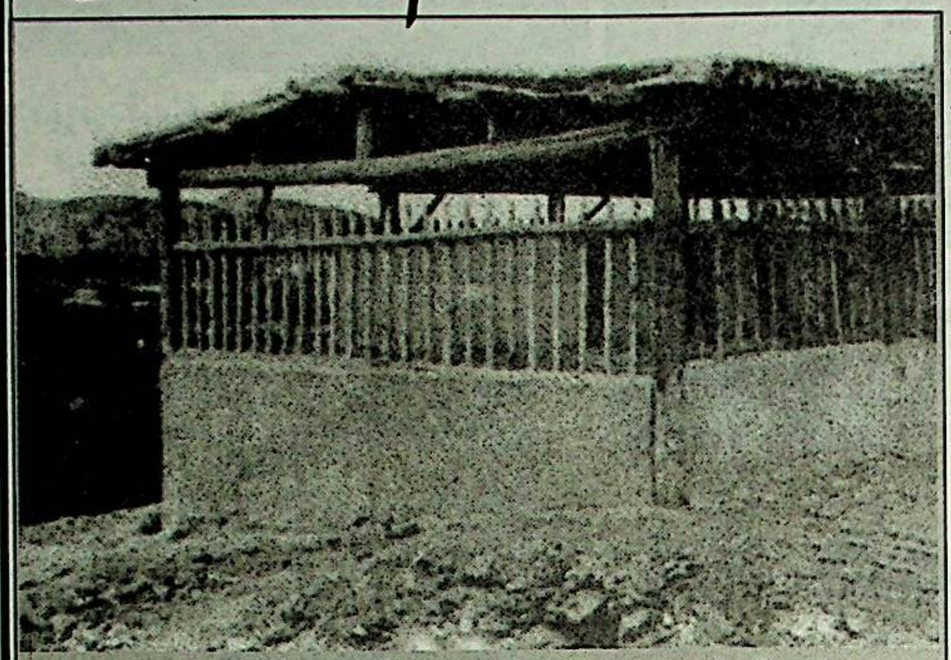
ئىنتېرنېت ماتېرىياللىرىدىن تەييارلىغان يادىكار سابىتىي.

سۈرەتلەردە: 1. ئىلچىن روزىباقىيېۋ (ئوتتۇرىدا) مونرىالدا كانادا بالىلار مىللىي شاخمات مۇسابىقىسىدا. 2. ئىلچىننىڭ ئاكىسى راسۇلمۇ ماھىر شاخماتچى. 3. ئىلچىن روزىباقىيېۋ (ئالدىنقى قاتاردا) چېمپىون كوبوگى بىلەن.

● مەرتلىك - مەشكۇلۇك

ئۇچتۇرپاندىكى «يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى»

«يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى» نىڭ سىرتىقى كورۈنۈشى

ئۇچتۇرپاندىكى «يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى» توغرىسىدىكى رىۋايەت ئۇچتۇرپان خەلقى ئىچىدە ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان باتۇرلۇق، مەرتلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىككە ئوقۇلغان تۇكمەس ناخشىنىڭ نامايەندىسىدۇر.

«يەتتە قىزلىرىم»، «سەككىز قىزلىرىم»، «يالغۇز قىزلىرىم» دېگەندەك مەقبەرىلەر ۋەتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بار، ئامما، ئۇچتۇرپاندىكى «يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى» توغرىسىدىكى رىۋايەت باشقا رىۋايەتلەر بىلەن زادى ئوخشىمايدۇ. «يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى» ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقتوقاي تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي يان باغرىغاجايلاشقان بولۇپ، ياغاچ رىشاتكا ئوچكە ئېلىنىپ توپىسى يېيىلغان ھەيۋەتلىك مەقبەرىدۇر. تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئىسپاتلىنىشىچە بۇ مەقبەرە مىلادى 1765- ۋىلى دېخانلار ئېيى 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى زۇلۇمغا قارشى كوتۇرۇلگەن ئاكا - ئۇكا رەخمىتۇللا، ئەسمىتۇللا بەگلەر باشچىلىقىدىكى مەشھۇر ئۇچتۇرپان دېخانلار قوزغىلىڭى (جىگدە يېغلىغى)نىڭ ئايال قاتناشچىسى پەھلىۋان - مايسىخان باشلىق يەتتە قىز ئەۋجەرنىڭ قەبرىسىدۇر.

چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى 1759 - ۋىلى ئۇيغۇرستاندىكى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرستانغا نسبەتەن ناھايىتى قاتتىق قول لۇق سىياسەت ئۇرگۈزدى. مانجۇ ئاقسۇيەكىلىرى، يەرلىك فېئودال ۋە دىنىي ئىمتىياز ئېگىلىرىدىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپنىڭ بىرلەشمە ھوكۇمرانلىغىنى ئورنىتىپ، خەلق ئۇستىدىكى زۇلۇمنى كۈچەيتتى. بىر مىللەتنى يەنە بىر مىللەتكە قارشى قويۇپ، مىللەتلەر ئارىسىدا بولگۇنچىلىك پەيدا قىلدى. يەرلىك ھاكىم - بەگلەرگە ئىشەنمەي ئوزلىرىگە ئەڭ بۇرۇن ئىتائەتمەنلىك بىلدۈرگەن جۇڭغارلار ئۇستىدىن غەلىبە قازىنىشتا زور ياردەم كۆرسەتكەن قۇمۇل ۋاڭلىرى ئىلگىرىدىن تارتىپ قوللانغان دارخانلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، دېخانلارنى ئالتە كۈن كۈڭ، ۋاڭ، بەگلەرگە، بىر كۈن ئوزى ئۈچۈن ئىشلەشكە مەجبۇر قىلدى. چىڭ ھوكۇمىتى يەنە « 3 - دەرىجىلىك ھاكىم - بەگلەرگە 150 پاتمان يەر (3975 مو)، 100 ئويلۇك ئوتاقچى تەخسىسىم قىلىپ بەردى، ۋىللىق ماناش ئۈچۈن 30 مىڭ ياماق ۋىغۇبلىش، 6 - دەرىجىلىك بەگلەرگە 30 پاتمان يەر (985 مو)، تورت ئاىلىلىك ئوتاقچى دېخان تەخسىسىم قىلىپ بەردى. ۋىللىق ماناشى ئۈچۈن 5000 ياماق ۋىغۇبلىش»دىن ئىبارەت ئالاھىدە ئىمتىياز بەردى. مۇنداق ئالاھىدە ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولغان يەرلىك ئەمەلدارلار مانجۇ ئاقسۇيەكلىرىنى ئارقا تېرەك قىلغان ھالدا شەخسىيەتچىلىكتە ئۇچىغا چىقىپ قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى. جۇڭغارلار دەۋرىدە ۋۇرگۇزگەن كونا تۈزۈمنى تەكرار يولغا قويۇپ، خەلقتىن ۋىغۇئالغان نەرسە - كېرەكلەرنىڭ ئوندىن ئۈچ قىسمىنى مانجۇلارغا تاپشۇردى، قالغانلىرىنى ئوزلىرىنىڭ يانچۇقلىرىغا سالدى. ئوندىن باشقا چىڭ ھوكۇمىتى ئەمەلدارلىرى ئۇچتۇرپان خەلقىنى زور-لاپ، ھۇل كەكلىكى ئالتە مېتر، ئېگىزلىكى ئالتە مېتر، ئۇستى كەكلىكى بەش مېتر، ئۇزۇنلۇغى 1544 مېتر كېلىدىغان ئامبال ئىشخانىلىرى، ھەربىي كازارما، ئامبار، تۇرمە، بۇتخانىلىرى بار تورت چاسا، تورت دەرۋازىلىق سېپىل سالدۇردى. ھەمدە شەھەرنىڭ نامىنى يۇكۈنىڭ دەپ ئاتىدى، سېپىل سوقۇش ئالۇنكىسى تېخىمۇ دەھشەتلىك بولدى. سېپىل سوقۇش جەريانىدا «توختى»، «تۇردى»، «تۇرسۇن» ئىسىملىك كىشىلەرنى باسا سېپىل توختايدۇ دېگەن يەتتە ئۇتاقچى قىز «توختى، تۇرسۇن، تۇردى» ئىسىملىك كىشىلەرنى سېپىلگە باستى. بۇ ئالۋاڭلاردىن باشقا يەنە كەڭ خەلق ئاممىسى مەسچىت، مەدرىسەلەرگە، ئىمام، ئاخۇن، قازىلارغا ئوشۇر، زاكات تولىدى، ۋەخپىلەرگە ھەقسىز ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىندى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى ئىش بېجىرىش ئامبىلى - سۇ چىڭ 1759- ۋىلى 9- ئايىدىن 1765- ۋىلى 2 - ئايغىچە ئۇچتۇرپاندا تۇرغان بەش ۋىل ئىچىدە ئابدۇللاغا ماسلىشىپ ۋە بەلكى ئۇنىڭدىن تېخىمۇ ئېشىپ خەلققە دەھشەتلىك زۇلۇم سالدى. سۇ چىڭ ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇققانلىرى، قول ئاستىدىكى چېرىكلىرى يەرلىك خەلقىلەرنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى ئاياق - ئاستى قىلدى. 19 - ئەسىردە ئوتكەن خوتەنلىك تارىخچى مەھمۇد ئەلەمنىڭ 1897 - ۋىلى يېزىپ قالدۇرغان«خوتەن تەزكىرىسى»دىن مەلۇم بولۇشىچە ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ تولىگەن ئالۋاڭ - ياسىغى «جان پۈتكى»، «چوتا بېشى»، «خان پۇلى»، «يەر پۇلى»، «قونالغۇ»،«ئوت پۇلى»، «پۇخرالىق»، «باساق»، «ھوۋدارلىق»، «سراپلىق»، «غەللە»، «باج»، «تاپان ھەققى»، «چاي»، «يەر - خەشەك» قاتارلىق 65 خىلغا يەتكەن.

چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ۋە يەرلىك بەگلارنىڭ ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان زۇلۇمى ئۇچتۇرپان خەلقىنى پارتلاش دەرىجىسىگە ئاپىرىپ قويغان ئىدى. خەلق زۇلۇمغا چىدىمايا تۇرغان بەش ۋىل ئىچىدە ئابدۇللاغا «كوتۇرەلمەسلىك ساكگىلىتتۇال»دېگەندەك پادىشا چىەنلۇك

مەن 1932 ـ ژىلى تۇرپان قوزغىلاڭلىرىغا قاتناشقانىدىم. بۇ ئىشلارغا 60 ژىل بولدى. ھازىر ئېسىمدا قالغان فاكتلارنى يېزىپ ماتېرىيال سۈپىتىدە تەغدىم قىلماقچىمەن، قېلىپ قالغان جايلىرى بولسا، خەۋەردار ئاغىنىلەرنىڭ تولۇقلىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

سوزنى قۇمۇل قوزغىلىڭىدىن باشلايمەن

قۇمۇل ۋاڭ ۋە جىن شۇرېن ھوكۈمىتى خەلقنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئەزگەنلىكى ئۈچۈن قۇمۇل، ئاتۇرۇك ئىككى ناھىيەدە خوجنىياز ھاجى ۋە سالى دورغا باشچىلىغىدا ئون نەچچە ئادەمدىن تەركىپ تاپقان قوزغىلاڭ كوتۇرۇش تەشكىلاتى قۇرۇلدى. ئۇلار «ئىسلام ئېچىش» شوئارى ئاستىدا كەڭ كولەمدە تەشۋىقات ۋۇرگۈزدى ۋە دېخانلارنى قوراللانغان ھۇجۇم ۋاقىت پىشىپ يېتىلگەندە قوزغىلاڭ كوتۇرۇش پىلانىنى بەلگىلىدى.

ئۇ چاغدا ئاراتۇرۇك ناھىيەسىدە بىر لەن ھوكۇمەت ئەسكىرى تۇراتتى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ باشلىغى ئۇيغۇر قىزىنى ئالىمەن دېگەندە، يەرلىك خەلق ئۇنىڭغا ئىنتايىن غەزەپلەندى. سالى دورغا باشچىلىغىدىكى بىر توپ دېخانلار مەسلىھەتلىشىپ مەزكۇر لەيلەكجاڭغا قىلماقچى بولغان تۇيغا قوشۇلدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ توي مۇراسىمغا تەييارلىق كورۇشنى خەۋەر قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن سالى دورغا بىر قەسەم مەرگەنلەرنى توپلاپ، توي بولۇۋاتقاندا پلان بويىچە كازارمىغا ھۇجۇم قىلىپ ھوكۇمەت ئەسكەرلىرىنى قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. سالى دورغا لەنجاكتى ئولتۇرۇپ ئەسكەرلەرنى يوقاتقاندىن كېيىن تاقا چېقىپ كېينكى ئۇرۇشقا تەييارلىق كوردى.

ئۇ چاغدا خوجنىيازھاجى قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدا خىزمەتتە تۇراتتى. سالى دورغا خوجنىياز ھاجى ۋە باشقا تەشكىلات ئەزالىرىغا تەشۋىق قىلىپ ئامىنى قوزغاپ تاقا ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىشكە ئۇقتۇرۇش قىلدى. ئۇلارنىڭ ۋۇرگۈزگەن تەشكىلاتى قۇرۇلدى. ئۇلار «ئىسلام ئېچىش» شوئارى ئاستىدا كەڭ كولەمدە تەشۋىقات ۋۇرگۈزدى ۋە دېخانلارنى قوراللانغان ۋاقىت پىشىپ يېتىلگەندە قوزغىلاڭ كوتۇرۇش پىلانىنى بەلگىلىدى.

ئۇ چاغدا قوزغىلاڭ كوتۇرۇلگەنلىكىنى ئاڭلىغان جىن شۇرېن ھوكۈمىتى ئاقسۇدىكى جياۋ دوتەينى يوتكەپ كېلىپ ئالدىنقى سەپ قوماندانلىغىغا تەيىنلەپ، ئەسكىرىي كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ قۇمۇل قوزغىلىڭىنى بېسىقتۇرماقچى بولدى. خوجنىياز ھاجى قاتارلىقلار جىن شۇرېن ھوكۈمىتىنىڭ زور مىقداردا ئەسكەر ئەۋەتكەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن كەنۇغا ئادەم ئەۋەتىپ ماجۇكېيىكنى يارەمگە تەكلىپ قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن خوجنىياز ھاجى بىر نەچچە ئادەم بىلەن قۇمۇلدىكى قوماندانلىق شتابىغا كىرىپ سالى دورغىنى تىرىك تۇتۇپ بېرىشكە ۋەدە قىلدى. قۇماندان ئۇنىڭ ۋەدىسىگە ئىشىنىپ، تاقا بىر نەچچە يۈز ئەسكەر ئەۋەتكەچى بولۇپ ئۈزۈن ـ تۇلۇك ۋە كېسىم ـ كېچەك تەييارلاشقا كىرىشتى. بۇ چەرياندا تاغلىقلار تەييارلىق كورۈۋاتقاندى. شۇنىڭدەك خوجنىياز ھاجى تاقا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ، سالى دورغىغا جايلاپ تاللاپ دۈشمەنگە زەربە بېرىشنى خەۋەر قىلدى.

خوجنىياز ھاجى يەنە سالى دورغىغا، مەن ھوكۇمەت ئەسكىرىنى باشلاپ مەلۇم جايغا يەتكەندە ئالدى بىلەن مېنى خائىن دەپ باغلىۋېلىڭلار، ئاندىن كېيىن باشقىلارنى باغلاڭلار دەپ ئۇقتۇرۇش قىلدى. سالى دورغا پلان بويىچە ئىشلەپ ئوز مەخسىتىگە يەتتى. ھوكۇمەت ئەسكەرلىرىنى تاغ ئىچىدە تولۇق يوقىتىپ ئۇلارنىڭ قورالىنى غەنىيمەت ئېلىپ ئوزلىرىنى قوراللاندۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ خوجنىياز ھاجىنىڭ نامى چىقىشقا باشلىدى.

ماجۇكېيىكنىڭ تۇنجى قېتىم شىنجاڭغا چىقىشى

ماجۇكېيىك 500 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن قۇمۇلغا چىقىپ، خوجنىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە قۇمۇل شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلدى. كېيىن يەتتە قۇدۇقتىكى بىر جەڭدە ماجۇكېيىك ياردىدار بولۇپ، ۋاقتىنچە يەنە كەنۇغا قايتىپ كەتتى.

قۇمۇل شەھرىنىڭ بازار باشلىغى يولۋاس بىر نەچچە مەرگەنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ تاقا چېقىپ قورالىق دېخانلارغا قوشۇلدى. لېكىن، ئۇزۇن ئوتمەي خوجنىياز ھاجى بىلەن كېلىشەلمەي تاغدا ئوز ئالدىغا ئىش قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر قېتىم خوجنىياز ھاجىنى تۇتۇۋېلىپ بىر قانچە كۈن نەزەربەند قىلغاندا، قوزغىلاڭچى ئامما ئادەم ئەۋەتىپ خوجنىياز ھاجىنى قۇتقۇزۇپ كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خوجنىياز ھاجى بىلەن يولۋاس ئوتتۇرىسىدا ياراشتۇرغىلى بولمايدىغان ئېغىر زىددىيەت پەيدا بولدى.

خوجنىياز ھاجى قۇمۇلدا باش كوتەرگەندىن كېيىن، تاشقى موڭغۇلىيەدىن قاسىم ئەپەندى (قازاق) قاتارلىق بىر نەچچە ئادەم كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىككىسى مۇشاۋىر (مەسلىھەتچى) بولدى.

ماجۇكېيىكدىن قېلىپ قالغان ماشىمىڭ، تۇرسۇن، تومۇر دېگەن كىشىلەرنى تېپىپ 100 دىن ئارتۇق ئادەم توپلاپ تاقا چېقىپ خوجنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشىپ، ئەسكەر تەربىيەلەش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى ۋە ئەسكەرلەرگە ھەر خىل قورالارنى ئىشلىتىشنى ئوگەتتى.

پىچان، تۇرپاندىكى ئۇچقۇن

ماشىمىڭ، تۇرسۇن، تومۇر دېگەنلەر تۇرپاندا شەرت ـ شارائىت پىشىپ قالدى، بىز چېقىپ يارەدەم قىلساق دەپ خوجنىياز ھاجىغا پىكىر قىلغاندا، ھاجى ئۇلارنىڭ بۇ تەلىۋىگە قوشۇلمىدى. ئامما ئۇلار گەپكە كىرمەي ئارقا يول بىلەن پىچانغا چېقىپ، پىچاننىڭ تەڭدىن تولىسىنى ئىشغال قىلدى. بۇ چاغدا شۇن لۇيجاڭ ئەسكەرلىرى ۋە نەچچە يۈز ئاتلىق قالماق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قۇمۇلغا كېتىۋاتقاندى. ماشىمىڭ قوشۇنلىرىنىڭ پىچانغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى نۇر لوبى دېگەن بىر كىشى شۇن لۇيجاڭنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ خەۋەر قىلغاندا، شۇن لۇيجاڭ دەرھال ئارقىغا قايتىپ پىچاندا قاتتىق سوقۇش قىلدى، نەتىجىدە ماشىمىڭ، تۇرسۇن، تومۇر دېگەنلەر مەغلۇپ بولۇپ لۇكچۇنگە چېكىندى. شۇن لۇيجاڭ پىچاندا چوڭ قەتلىئام ۋۇرگۈزدى.

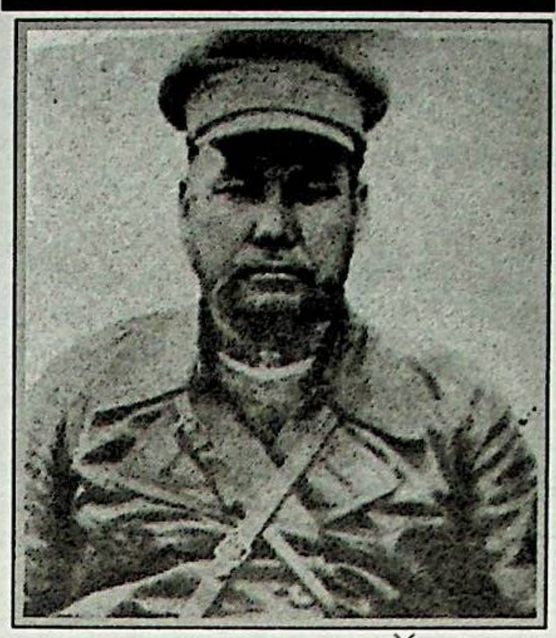
ئۇ چاغدا لۇكچۇندا خۇ يىڭجاڭ قۇماندانلىغىدا بىر باتالىئون ھوكۈمەت ئەسكىرى بار ئىدى. ماشىمىڭ لۇكچۇنگە بېرىپ ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلدى. ئامما، خۇ يىڭجاڭ تەسلىمنى قوبۇل قىلماي رەت قىلدى. ماشىمىڭ بۇ ئەھۋالدا دۈڭخاڭغا قايتىپ كېتىش قارارىغا كېلىپ، لۇكچۇندىن شەرققە قاراپ دېغايغا كېتىدۇ (ۋۇقۇرىقى ئەھۋاللارنى مەن مومىن ئاخۇنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغاندىم).

بۇ چاغدا تۇرپاندا مەھمۇت مۇھىتى،باي ئېزىز، پاشا خوجا (لۇكچۇن ۋاڭىنىڭ ئوغلى)، ئابدۇراخمان (بۇ ئادەم قەشقەر ئاتۇشلۇق توكچى بولۇپ ئۇرۇمچى، ئۈكاك، سانجى، جىمسار، گۈچۈڭ، تۇرپان ئارىلىقلىرىدىكى ئاخباراتلارنى بىزگە يەتكۈزۈپ تۇراتتى) قاتارلىق 13 ئادەم تەشكىلات قۇرۇپ «ئىسلام ئېچىش» شوئارى ئاستىدا تەشۋىقات ۋۇرگۈزۈپ ھەر قايسى ناھىيەلەردىكى ئاممىنى قوزغاشقا كىرىشتى.

بىز يەنە مومىن ئاخۇننى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ خوجنىياز ھاجى بىلەن ئالاقە باغلىدى. شۇ كۈنلەردە تۇرپان ناھىيەلىك ھوكۈمەت ئىمىن بايىنى مەھمۇت مۇھىتى بىلەن بىرلىكتە لۇكچۇنگە بېرىپ تەشۋىق قىلىشلار دەپ ئاستانىگە ئەۋەتكەندى. مەن ئۇ چاغدا ماشىمىڭنىڭ پىچانغا ھۇجۇم قىلغانلىغىنى ئاڭلاپ تېۋېلىق قىيابېتىم بىلەن ئاتلىق ئاستانىگە بېرىپ مەھمۇت مۇھتىنىڭ كۆرەسكە كىرسەم، مەھمۇت مۇھتىنىڭ ئوغلى ئابلىمىت مىلتىق ياغلاۋاتقانلىكەن. مەن ئۇنىڭدىن ئاتاڭ قەنى؟ دەپ سوراپ ئۇرۇشۇمغا مەھمۇت مۇھتى كېلىپ قالدى. مەن ئۇ كىشىدىن ئەھۋال سورىسام، ئۇ كىشى ئەسلىدە ئىمىن باي بىلەن بىرلىكتە لۇكچۇنگە تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، يولدا ئىبراھىم دورغا باشچىلىغىدا بىر توپ خەلق ئۇچراپ مېنى ئىنقىلاپقا رەھبەر ـ لىك قىلىپ بەرگىن دەپ تەلەپ قىلدى، مەن ئۇ ـ لارغا ئېنىق جاۋاپ بەرمىدىم، ھازىر ئۇلار ماشىمىڭ ـ نى قايتۇرۇپ كېلىمىز دەپ قالدى. مەن ئىمىن باي بىلەن ئويگە قايتىپ كەلدىم دېدى.

بۇ كۈنى مەھمۇت باي ئائىلە شەجەرىلىرى بىلەن ھېساۋات دەپتەرلىرىنى ماڭا ساقلاپ قويۇشقا تاپشۇردى، يەنە بىر دانە تاپانچا بەردى. مەن بۇ نەرسىلەرنى تۇرپانغا ئېلىپ كېلىپ يوشۇرغاندىن كېيىن ھەمدۇللا ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ ئويىگە سالامغا باردىم. ئاخۇنۇم مېنى كورۈپلا: «بۇگۈن ناھىيەلىك ھوكۇ ـ مەتسەن بىلەن ئىككىمىزنى ئاستانىگە بېرىپ خەلقنى باندىتلارغا قوشۇلماڭلار دەپ تەشۋىق قىلىڭلار دەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككىمىز ئاستانىگە بارايلى» دېدى.

ئەتسى بىز ئىككىمىز ئاستانىگە بېرىپ تۇختى ھاجى(مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن

مەھمۇت سەجاڭ بىلەن

مۇدىرى ياراشتۇرغىلى بولمايدىغان ئېغىر زىددىيەت پەيدا بولدى.

خوجنىياز ھاجى قۇمۇلدا باش كوتەرگەندىن كېيىن، تاشقى موڭغۇلىيەدىن قاسىم ئەپەندى (قازاق) قاتارلىق بىر نەچچە ئادەم كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىككىسى مۇشاۋىر (مەسلىھەتچى) بولدى.

ماجۇكېيىكدىن قېلىپ قالغان ماشىمىڭ، تۇرسۇن، تومۇر دېگەن كىشىلەرنى تېپىپ 100 دىن ئارتۇق ئادەم توپلاپ تاقا چېقىپ خوجنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشىپ، ئەسكەر تەربىيەلەش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى ۋە ئەسكەرلەرگە ھەر خىل قورالارنى ئىشلىتىشنى ئوگەتتى.

پىچان، تۇرپاندىكى ئۇچقۇن

ماشىمىڭ، تۇرسۇن، تومۇر دېگەنلەر تۇرپاندا شەرت ـ شارائىت پىشىپ قالدى، بىز چېقىپ يارەدەم قىلساق دەپ خوجنىياز ھاجىغا پىكىر قىلغاندا، ھاجى ئۇلارنىڭ بۇ تەلىۋىگە قوشۇلمىدى. ئامما ئۇلار گەپكە كىرمەي ئارقا يول بىلەن پىچانغا چېقىپ، پىچاننىڭ تەڭدىن تولىسىنى ئىشغال قىلدى. بۇ چاغدا شۇن لۇيجاڭ نەچچە يۈز ئاتلىق ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى ۋە نەچچە يۈز ئاتلىق قالماق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قۇمۇلغا كېتىۋاتقاندى. ماشىمىڭ قوشۇنلىرىنىڭ پىچانغا ھۇجۇم قىلغانلىغىنى نۇر لوبى دېگەن بىر كىشى شۇن لۇيجاڭنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ خەۋەر قىلغاندا، شۇن لۇيجاڭ دەرھال ئارقىغا قايتىپ پىچاندا قاتتىق سوقۇش قىلدى،نەتىجىدە ماشىمىڭ، تۇرسۇن، تومۇر دېگەنلەر مەغلۇپ بولۇپ لۇكچۇنگە چېكىندى. شۇن لۇيجاڭ پىچاندا چوڭ قەتلىئام ۋۇرگۈزدى.

ئۇ چاغدا لۇكچۇندا خۇ يىڭجاڭ قۇماندانلىغىدا بىر باتالىئون ھوكۈمەت ئەسكىرى بار ئىدى. ماشىمىڭ لۇكچۇنگە بېرىپ ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلدى. ئامما، خۇ يىڭجاڭ تەسلىمنى قوبۇل قىلماي رەت قىلدى. ماشىمىڭ بۇ ئەھۋالدا دۈڭخاڭغا قايتىپ كېتىش قارارىغا كېلىپ، لۇكچۇندىن شەرققە قاراپ دېغايغا كېتىدۇ (ۋۇقۇرىقى ئەھۋاللارنى مەن مومىن ئاخۇننىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغاندىم).

بۇ چاغدا تۇرپاندا مەھمۇت مۇھىتى،باي ئېزىز، پاشا خوجا (لۇكچۇن ۋاڭىنىڭ ئوغلى)، ئابدۇراخمان (بۇ ئادەم قەشقەر ئاتۇشلۇق توكچى بولۇپ ئۇرۇمچى، ئۈكاك، سانجى، جىمسار، گۈچۈڭ، تۇرپان ئارىلىقلىرىدىكى ئاخباراتلارنى بىزگە يەتكۈزۈپ تۇراتتى) قاتارلىق 13 ئادەم تەشكىلات قۇرۇپ «ئىسلام ئېچىش» شوئارى ئاستىدا تەشۋىقات ۋۇرگۈزۈپ ھەر قايسى ناھىيەلەردىكى ئاممىنى قوزغاشقا كىرىشتى.

بىز يەنە مومىن ئاخۇننى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ خوجنىياز ھاجى بىلەن ئالاقە باغلىدى. شۇ كۈنلەردە تۇرپان ناھىيەلىك ھوكۈمەت ئىمىن بايىنى مەھمۇت مۇھىتى بىلەن بىرلىكتە لۇكچۇنگە بېرىپ تەشۋىق قىلىشلار دەپ ئاستانىگە ئەۋەتكەندى. مەن ئۇ چاغدا ماشىمىڭنىڭ پىچانغا ھۇجۇم قىلغانلىغىنى ئاڭلاپ تېۋېلىق قىيابېتىم بىلەن ئاتلىق ئاستانىگە بېرىپ مەھمۇت مۇھتىنىڭ كۆرەسكە كىرسەم، مەھمۇت مۇھتىنىڭ ئوغلى ئابلىمىت مىلتىق ياغلاۋاتقانلىكەن. مەن ئۇنىڭدىن ئاتاڭ قەنى؟ دەپ سوراپ ئۇرۇشۇمغا مەھمۇت مۇھتى كېلىپ قالدى. مەن ئۇ كىشىدىن ئەھۋال سورىسام، ئۇ كىشى ئەسلىدە ئىمىن باي بىلەن بىرلىكتە لۇكچۇنگە تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، يولدا ئىبراھىم دورغا باشچىلىغىدا بىر توپ خەلق ئۇچراپ مېنى ئىنقىلاپقا رەھبەر ـ لىك قىلىپ بەرگىن دەپ تەلەپ قىلدى، مەن ئۇ ـ لارغا ئېنىق جاۋاپ بەرمىدىم، ھازىر ئۇلار ماشىمىڭ ـ نى قايتۇرۇپ كېلىمىز دەپ قالدى. مەن ئىمىن باي بىلەن ئويگە قايتىپ كەلدىم دېدى.

بۇ كۈنى مەھمۇت باي ئائىلە شەجەرىلىرى بىلەن ھېساۋات دەپتەرلىرىنى ماڭا ساقلاپ قويۇشقا تاپشۇردى، يەنە بىر دانە تاپانچا بەردى. مەن بۇ نەرسىلەرنى تۇرپانغا ئېلىپ كېلىپ يوشۇرغاندىن كېيىن ھەمدۇللا ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ ئويىگە سالامغا باردىم. ئاخۇنۇم مېنى كورۈپلا: «بۇگۈن ناھىيەلىك ھوكۇ ـ مەتسەن بىلەن ئىككىمىزنى ئاستانىگە بېرىپ خەلقنى باندىتلارغا قوشۇلماڭلار دەپ تەشۋىق قىلىڭلار دەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككىمىز ئاستانىگە بارايلى» دېدى.

ئەتسى بىز ئىككىمىز ئاستانىگە بېرىپ تۇختى ھاجى(مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى ياراشتۇرغىلى بولمايدىغان ئېغىر زىددىيەت پەيدا بولدى.

خوجنىياز ھاجى قۇمۇلدا باش كوتەرگەندىن كېيىن، تاشقى موڭغۇلىيەدىن قاسىم ئەپەندى (قازاق) قاتارلىق بىر نەچچە ئادەم كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىككىسى مۇشاۋىر (مەسلىھەتچى) بولدى.

ماجۇكېيىكدىن قېلىپ قالغان ماشىمىڭ، تۇرسۇن، تومۇر دېگەن كىشىلەرنى تېپىپ 100 دىن ئارتۇق ئادەم توپلاپ تاقا چېقىپ خوجنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشىپ، ئەسكەر تەربىيەلەش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى ۋە ئەسكەرلەرگە ھەر خىل قورالارنى ئىشلىتىشنى ئوگەتتى.

پىچان، تۇرپاندىكى ئۇچقۇن

ماشىمىڭ، تۇرسۇن، تومۇر دېگەنلەر تۇرپاندا شەرت ـ شارائىت پىشىپ قالدى، بىز چېقىپ يارەدەم قىلساق دەپ خوجنىياز ھاجىغا پىكىر قىلغاندا، ھاجى ئۇلارنىڭ بۇ تەلىۋىگە قوشۇلمىدى. ئامما ئۇلار گەپكە كىرمەي ئارقا يول بىلەن پىچانغا چېقىپ، پىچاننىڭ تەڭدىن تولىسىنى ئىشغال قىلدى. بۇ چاغدا شۇن لۇيجاڭ نەچچە يۈز ئاتلىق ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى ۋە نەچچە يۈز ئاتلىق قالماق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قۇمۇلغا كېتىۋاتقاندى. ماشىمىڭ قوشۇنلىرىنىڭ پىچانغا ھۇجۇم قىلغانلىغىنى نۇر لوبى دېگەن بىر كىشى شۇن لۇيجاڭنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ خەۋەر قىلغاندا، شۇن لۇيجاڭ دەرھال ئارقىغا قايتىپ پىچاندا قاتتىق سوقۇش قىلدى،نەتىجىدە ماشىمىڭ، تۇرسۇن، تومۇر دېگەنلەر مەغلۇپ بولۇپ لۇكچۇنگە چېكىندى. شۇن لۇيجاڭ پىچاندا چوڭ قەتلىئام ۋۇرگۈزدى.

ئۇ چاغدا لۇكچۇندا خۇ يىڭجاڭ قۇماندانلىغىدا بىر باتالىئون ھوكۈمەت ئەسكىرى بار ئىدى. ماشىمىڭ لۇكچۇنگە بېرىپ ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلدى. ئامما، خۇ يىڭجاڭ تەسلىمنى قوبۇل قىلماي رەت قىلدى. ماشىمىڭ بۇ ئەھۋالدا دۈڭخاڭغا قايتىپ كېتىش قارارىغا كېلىپ، لۇكچۇندىن شەرققە قاراپ دېغايغا كېتىدۇ (ۋۇقۇرىقى ئەھۋاللارنى مەن مومىن ئاخۇننىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغاندىم).

بۇ چاغدا تۇرپاندا مەھمۇت مۇھىتى،باي ئېزىز، پاشا خوجا (لۇكچۇن ۋاڭىنىڭ ئوغلى)، ئابدۇراخمان (بۇ ئادەم قەشقەر ئاتۇشلۇق توكچى بولۇپ ئۇرۇمچى، ئۈكاك، سانجى، جىمسار، گۈچۈڭ، تۇرپان ئارىلىقلىرىدىكى ئاخباراتلارنى بىزگە يەتكۈزۈپ تۇراتتى) قاتارلىق 13 ئادەم تەشكىلات قۇرۇپ «ئىسلام ئېچىش» شوئارى ئاستىدا تەشۋىقات ۋۇرگۈزۈپ ھەر قايسى ناھىيەلەردىكى ئاممىنى قوزغاشقا كىرىشتى.

بىز يەنە مومىن ئاخۇننى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ خوجنىياز ھاجى بىلەن ئالاقە باغلىدى. شۇ كۈنلەردە تۇرپان ناھىيەلىك ھوكۈمەت ئىمىن بايىنى مەھمۇت مۇھىتى بىلەن بىرلىكتە لۇكچۇنگە بېرىپ تەشۋىق قىلىشلار دەپ ئاستانىگە ئەۋەتكەندى. مەن ئۇ چاغدا ماشىمىڭنىڭ پىچانغا ھۇجۇم قىلغانلىغىنى ئاڭلاپ تېۋېلىق قىيابېتىم بىلەن ئاتلىق ئاستانىگە بېرىپ مەھمۇت مۇھتىنىڭ كۆرەسكە كىرسەم، مەھمۇت مۇھتىنىڭ ئوغلى ئابلىمىت مىلتىق ياغلاۋاتقانلىكەن. مەن ئۇنىڭدىن ئاتاڭ قەنى؟ دەپ سوراپ ئۇرۇشۇمغا مەھمۇت مۇھتى كېلىپ قالدى. مەن ئۇ كىشىدىن ئەھۋال سورىسام، ئۇ كىشى ئەسلىدە ئىمىن باي بىلەن بىرلىكتە لۇكچۇنگە تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، يولدا ئىبراھىم دورغا باشچىلىغىدا

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

بللە بولغان 12 ژىل

قەشقەردە

دەمكە كەلدى. شۇ كۈنى كېچىسى، مەھمۇت سجاك چۈشكۈن قىلغان جايغا كېلىپ ئۇرۇش ئەھۋالىدىن دوكلاد بېرىپ قايتىپ كېتىش ئۈچۈن ئىشكتىن چىقسام، كېچىدە ئۇرۇش ناھايىتى قاتتىق بولۇۋاتقانلىكەن.شۇڭا مەن قايتىپ كېتەلمەي بىر كېچە قونۇپ قالدىم.ئەتىسى سەھەردە ماشىمىك تۇرغان جايغا قايتىپ بارسام قۇمۇل يولى تەرەپتىن بىر ھارۋا كېلىدى. ماشىمىك ھارۋۇنى كورۇپلا ئويدىن چىقىپ تاپانچا بىلەن ئۈچ ئاتنى ئېتىپ تاشلىدى. ھارۋۇ ـ دىن ئۈچ ئادەم چۈشتى. ئۇنىك بىرى ناسىر بەگ (1949ـ ژىلدىن كېيىن ئۇرۇمچى شەھەرلىك ھوكۇ ـ مەتكە باشلىق بولغان) ئىككىنچىسى نۇر بەگ (خې دېڭباك دەپمۇ ئاتاتتى. ئازاتلىقتىن بۇرۇن خوتەنگە ۋالىي بولغان). ئۈچىنچىسى مامۇت بەگ(ئۇرۇمچى لىك). بۇلار ھارۋۇدىن چۈشۈپلا قېچىپ كەتتى. كې ـ يىن بىلسەك بۇ ئۈچ ئادەمنى شېك شىسەي تەرجە ـ مان قىلىپ قۇمۇل تەرەپكە ئېلىپ بارغانكەن.

ئۇرۇش قاتتىق داۋام قىلماقتا. شېك شىسەينىك قۇمۇلدىن قايتقان ئەسكەرلىرى تەرەپ ـ تەرەپتىن كېلىپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. شۇ كۈنكى ئۇرۇشتا ئېتىل ـ غان ئوق خۇددى مولدۇردەك توكۇلۇپ تۇردى. شېك شىسەي قىسىملىرى بىر دانە تومۇر كوككا (زىر ھىلى ئاۋتوموبىل)نى ئىشقا سېلىپ پىلىموت قو ـ يۇپ ئۇرغۇن ئادەمنى قىرىپ تاشلىدى ۋە يارىدار قىلدى.مېنىك يەتتە ئادىمىدىن ئاران بىرى قالدى. ئابلا رەئىس ئەسىركە چۈشۈپ كەتتى. تومۇر باشچە ـ لىغىدىكى نەچچە يۈز ئادەم ئولۇپ تۈگىدى. تومۇر ـ نىك ئۇرۇنباساري تۇرسۇن ئۇرۇشقا قۇماندانلىق قىلمۇاتقان يېرىدىن ئاتلىنىپ مېنىك يېنىمغا كې ـ لىپ: دۈشمەن ئەسكەرلىرى كوپىيىپ كەتتى. قاچ ـ ماق بولمايدىغان ئوخشايدۇ، دېدى. مەن شۇئانلا ئابدۇقادىر دامواللامنى ئېلىپ ماشىمىك تۇرغان يەر ـ گە بارساق، بىرمۇ ئادەم يوق. ئۇلار ئاللىقاچان قې ـ چىپ كەتكەن ئېكەن. بىزمۇ قېچىپ يول ئۈستىدە ماشىمىكنى يېتىشتۇالدۇق.بۇ چاغدا تۇرپان تەرەپتىن بىر دانە ماشىنا كېلىۋىدى، ماشىمىك ئاتنى تاشلاپ ماشىنىغا ئولتۇرۇپ تۇرپانغا كەتتى.مەن ئون نەچچە ئادەم بىلەن لەجىنكە كېلىپ مەھمۇت سجاڭنى ساقلىدىم.بىر ئازدىن كېيىن سجاك يېتىپ كەلدى. مېنى كورۇپلا: تۇرپانغا بېرىپ يارەمگە ئەسكەر باش ـ لاپ كېلىڭلار، مەن قاراغوجا ئېغىزىدا شېك شىسەي ـ نىك ئەسكەرلىرىنى توسۇپ تۇرىمەن دېدى. شۇڭا مەن ئابدۇقادىر دامواللا بىلەن تۇرپانغا ماڭدۇق. بىز ئاستانىگە كەلگەندە مەخسۇت پاي بىزدىن مەھمۇت سجاڭنى سوردى. بىز سجاڭنىك ئەھۋالىنى ئېيە ـ تىپ بەرگەندىن كېيىن ئاندىن خاتىرجەم بولدى. مەن تۇرپانغا كېلىپ ھەمدۇللا ئاخۇنۇم ۋە ماشىمىك بىلەن مەسلىھەتلىشىپ مەھمۇت سجاڭغا يارەدەم بې ـ رىش ئۈچۈن 200 ئادەم بىلەن ئاخۇن تۇەنجاڭنى ئەۋەتتۇق. پلانىمىزدا ئاخۇن تۇەنجاك ئالدى بىلەن لەجىنگە بېرىپ ئاندىن كېينىكە يېنىپ ئېغىزغا ھۇجۇم قىلماقچى. مەھمۇت سجاك ۋە قۇربان سە ـ ئىدى باشچىلىغىدىكى قىسىملار ئېغىزنى توسۇپ شېك شىسەي قوشۇنلىرى بىلەن ئۈچ كۈن ئۇرۇش ـ تى. ئاخۇن تۇەنجاك يېتىپ كەلگۈچە، ئورۇس ئەس ـ كەرلىرى تاغدىن ئوتۇپ بىزگە ھۇجۇم قىلغاندى. ئۇلار پىلىموت قويۇپ ئون نەچچە ئادەمنىمىزنى نا ـ بۇت قىلدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەھمۇت سە ـ جاك بىلەن قۇربان سەئىدى قىسىملىرى چېكىنىپ توشقان بۇلاققا كېلىۋالدى. مەھمۇت سجاك بىرنەچ ـ چە يېقىن ئادەملىرى بىلەن ھەمدۇللا ئاخۇنۇمنىك ئويىگە كېلىپ، دۈشمەنلەرنىك پەيلى بۇزۇق خور ـ كى ئۇستۇن، شۇڭا توخسۇن ئارقىلىق جەنۇبىي شىن ـ جاك تەرەپكە كېتىمەن، ـ دېدى.

جەنۇبىي شىنجاڭغا ژۇرۇش قىلىش

شۇ كۈنى كەچتە ماشىمىك مېنى چاقىرتىپ، ئون نەچچە ئادەم ئېلىپ بېرىپ قۇمۇل يولىدىكى بىر كورۇكنىك ئالدى تەرىپىگە لەخمە كولاپ ئۇستىگە شۇپۇر تاشلاپ، دۈشمەننىك تومۇر كوككىسى ئوتلا ـ ھەيدىغان قىلىپ قويۇڭلار، دەپ بۇيرۇدى. مەن مەن ئون نەچچە ئادەم ئېلىپ بېرىپ، يەر توك بول ـ غانلىقتىن لەخمە كولالمىدۇق. ئامالسىز قايتىپ كەل ـ دىم، ئەتىسى ئابدۇقادىر دامواللام مېنى ھەمدۇللا ئە ـ لەمنىك ئويىگە بېرىپ كېلىشۇ دېدى. مەن ئورنۇمـ دىن تۇرۇپ ئاپامنى ۋە خوتۇن ـ بالىلىرىمنى پاقا بۇلاق تەرەپكە ماڭدۇرۇۋېتىپ،ئاندىن ئويدىكى مىل ـ تىقنى ئېلىپ ھەمدۇللا ئاخۇنۇمنىك ئويىگە باردىم.

شۇ كۈنى شېك‌شىسەي ئايروپىلان ئەۋەتىپ تۇرپان يېكشەھەرنى بومباردىمان قىلدى. شۇڭا، ھەمدۇللا ئاخۇنۇم بىلەن بىرلىكتە پاقا بۇلاق تەرەپكە قاچتۇق. پاقا بۇلاقتا بىر كىراكەشنى تېپىپ ئاپام بىلەن ئايا ـ لىمنى جەنۇبىي شىنجاك تەرەپكە ئاپىرىپ قويۇشقا كىرا قىلىۋېتىپ ئوزەم توخسۇنغا باردىم. مەن تاھىر ـ بەگ، پالتاخۇن دېگەنلەر بىلەن توخسۇنغا بارغىنىـ مىزدا ماشىمىك قېچىپ كۈمۈشكە يېتىپ بارغان ـ كەن.توخسۇنلۇق توختى تۇەنجاك بولسا ئوز ئادەملـ رى بىلەن توخسۇن خودۇك رايونىنىك قارا بۇلاق دېگەن يېرىدە شېك شىسەي ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقانكەن. بىز ماشىمىك، مەھمۇت شجاڭ ـ نىك ئادەملىرى جەنۇبىي شىنجاك تەرەپكە ئوتۇپ كەتتۇق. يول ئوستىدە كېتىۋېتىپ بۇ ئۇرۇشتا توخ ـ تى تۇەنجاك مەغلۇپ بولغانلىغىنى، شېك شىسەي ـ نىك قولىغا تىرىك چۈشۈپ ئولتۇرۇلگەنلىكىنى ئاڭ ـ لىدۇق.

بىز قارا شەھەرگە بېرىپ ماجۇكېيكنى قايتا تەك ـ لىپ قىلىش پلانىنى مۇزاكىرە قىلىپ مەۋسۇلباي (مەھمۇت سجاڭنىك ئاكىسى) بىلەن ۋاك نىيازنى (خۇيزۇ) كورلا ئارقىلىق دۇخاڭغا ئەۋەتتۇق. جەنۇ ـ بىي شىنجاك تەرەپكە تەشۇىق قىلىش ئۈچۈن مەن بىلەن يۇنۇس بەگ، كىچىك ئاخۇن ئۇچمىزنى كۇ ـ چارغا ئەۋەتتى. بىز ئۇچمىز بۇگۇرگە يېتىپ بارغان ـ دا، كۇچاردا تومۇر ئىلى ۋە ھادى ئەلەم (شايارلىق) ئادەملەر باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭچى ئاما كۇچارغا ھۇجۇم قىلىپ مۇھاسىرە قىلغانلىغىنى ئاڭلىدۇق. كۇچاردا ئەسلىدە چوڭراق دورا سىكىلادى بار ئې ـ دى. ئامما شەھەرگە ھۇجۇم قىلغاندا، كۇچاردىكى ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلار دورىخانا ئوكنزىسىگە چىقىپ بىر ئادىمىگە ئوق ئېتىشنى بۇيرۇپ دورا ـ نى پارتلىتىدۇ. گۈلدۇرلىگەن دورا ئاۋازى يەرجاھان ـ نى تىترىتىدۇ. پۈتۈن شەھەرنى ئىس ـ تۈمان قاپ ـ لايدۇ. بىز بۇ ئەھۋالنى بۇگۇردە تۇرۇپ ئاڭلىدۇق. بىز كۇچارغا يېتىپ بارساق،تومۇر تۇەنجاك ئەسكەر ـ لىرىنى باشلاپ ئاقسۇغا كەتكەنكەن. بىز كۇچار، شا ـ يار، توقسۇن قاتارلىق جايلاردا تەشۇىق قىلىپ، ۋەزە ـ پىمىز ئاخىرلاشقاندا قارا شەھەرگە قايتىپ كېتەيلى دەپ تۇرساق كۇچارلىق ئىسلامباي، ھېلىمھاجى دې ـ گەنلەر بىزنى توسۇپ ئاقسۇدىن كەلگەن خەۋەردە تومۇر تۇەنجاك بىلەن مالۇيجاڭنىك ئارىسى بىر ئاز بۇزۇلۇپ قاپتۇ. سىلەر بېرىپ ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ تۇزەپ قويۇڭلار دېدى. شۇ سەۋەبتىن بىز قاراشە ـ ھەرگە قايتماستىن ئاقسۇغا بارماقچى بولدۇق. بىز ئاقسۇ كونىشەھەرگە يېتىپ بېرىپ تومۇر تۇەنجاك بىلەن كورۇشتۇق. ئۇ كىشى بىزگە مۇنداق دېدى: مالۇيجاك كۇمۇشتە دەن ئاچىدىغان دەنجا، ئوزىنى ـ ئوزى لۇيجاك دەپ ئاتىۋېلىپ ئادەم يارىتامايدىغان بولۇۋالدى.ئۇنىك يې دارىن، ئېر دارىن، سەن دارىن دەپ ئۈچ ئىنسىي بار. ئۇرۇش دېسە ژىراق قاچىدۇ، ئولجا ئېلىشقا كەلگەندە ھەممىدىن جىق ئالىدۇ. ئۇ ـ نىك بۇ كېسىلىنى تۈزەتمەسەم بولمايدۇ، دېدى. بىز بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ يۇنۇس بەگ، كىچىك ئاخۇن ئۈچمىز ئاسوققا (يېكشەھەرگە) چىقىپ ما لۇيجاك بىلەنكورۇشتۇق. نۇرغۇن ياخشى گەپلەرنى قىلىپ ئىككىسىنى ياخشىلاشتۇرۇپ قويدۇق. بىز تومۇر ئې ـ لىنى ئاسوققا باشلاپ چىقىپ، ما لۇيجاك بېسۇال ـ غان قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورىلاردىن بىر قىسمىنى ئېلىپ بەردۇق. تومۇر ئېلى قورال ئالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئالدىنقى سەپكە بېرىپ ئۇرۇشقا قۇماندانلىق قىلدى. مارالبېشى تۇمشۇقتا قەشقەردىن كەلگەن ما ـ دوتەي ئەسكەرلىرى بىلەن40 نەچچە كۈن سوقۇش قىلدى. تومۇر ئېلى بىلەن ما لۇيجاك ئىككىسى مې ـ نى ئارقا سەپ تەمىنات خىزمىتىنى ئىشلەشكە تە ـ يىنلىدى.شۇڭا مەن ئاقسۇدا ھەربىي كىيىم ۋە ئېگەر ـ توقۇم ياستىش بىلەن بولدۇم. يۇنۇس بەگ بىلەن كېچىك ئاخۇن ئىككىسى قاخشال يولى بىلەن قەش ـ قەرگە كەتتى.

مەن قارا شەھەردىكى ماشىمىكنا بىر پارچە خەت يازدىم. مەزمۇنى ما لۇيجاك تومۇر ئېلىنى كوزىگە ئىل ـ ماي نەتىجىدە ئىككىسىنىك ئارىسىدا نارازىلىق پەي ـ دا بولۇپتۇ. بۇنداق بولۇشى ئىشلىرىمىز ئۈچۈن پاي ـ دىسىز. شۇڭا، ئېچكى ئولكىدىن چىققان خۇيزۇلار ـ دىن ئەۋەتىپ ما لۇيجاكنا بىر ئاز بېسىم ئىشلەتكەن بولسىكىز ياخشى بولاتتى دېگەندىن ئىبارەت. مې ـ نىك خېتىمگە ئاسان ماجەنچاك ئىسىملىك ياشىراق بىرىنى بىر قىسىم ئادەم بىلەن ئەۋەتتى، ئۇ كىشى مال ـ رالبېشىغا يېتىپ كېلىپلا ئۇرۇشقا قاتناشتى. ما جەن ـ چاك ئاقسۇغا كەلگەندە، مەن ئاقسۇ كونىشەھەر ھاكـ ـمى ئايۇپ بىلەن بىللە بېرىپ كورۇشتۇم. ماجەنسائ ـ مۇ مېنىك ئارقا سەپ تەمىنات خىزمىتى ئىشلەۋاتـ ـقانلىغىمغا قوشۇلدى.

مارالبېشى تومشۇغىدا 40 نەچچە كۈن جەك قىلـ ـغان تومۇر ئېلى غەلبە قىلدى. ياك چىمىن ئۇرۇشتا ياردار بولۇپ، قەشقەرگە قاراپ قاچتى.مەن ئاقسۇ ـ دىن قەشقەرگە يېتىپ بارغاندا تومۇر ئېلى سلىك بولۇپ قەشقەر كونىشەھەرگە جايلاشقانكەن. يۇنۇس بەگ قەشقەرگە ۋالىي بولۇپتۇ. يەنە بىر ماناسلىق خۇيزۇ ئورۇنباسار ۋالىي بولۇپتۇ.كېچىك ئاخۇن تۇەن جاك (پولكوۋنىك) بولۇپتۇ. مازىخۇي (ماجەنچاك) قەشقەر يېكشەھەرگە جايلاشقانكەن. مەن بېرىپ كورۇشكەندە ئۇ، ماڭا تومۇر ئېلى سلىك بولغاندىن بۇيان، مەن بىلەن با مەسلىھەت ئىش قىلمايدىغان بولۇپ قالدى، دەپ نارازىلىق سوزلەرنى قىلدى.

قەشقەردە

مېنىك بىلىشمچە، ئەينى چاغلاردا قەشقەردە تورت خىل كۈچ بار ئىدى: (1) تومۇر سلىك باش چىلىغىدىكى ھەربىي كۈچ؛ (2) ماجەنچاك باشچە ـ لىغىدىكى ھەربىي كۈچ؛ (3) ئوسمان سجاك باش ـ چىلىغىدىكى ھەربىي كۈچ؛ (4) ئوزبېك ستۇالدە ـ جان باشچىلىغىدىكى ھەربىي كۈچ.

قەشقەر ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىدى. قەشقەرلىك ئابدۇكېرىمخان، مەخسۇم ئابدۇرەھىم بايۇەچچى دې ـ گەنلەر ھوكۇمەت خىزمىتىگە ئارىلىشۇالغانكەن.مەن قەشقەرگە بارغان ھامان مېنى يەكەنگە بۇيرۇدى.يە ـ كەندە تومۇر سلىكنىك قول ئاستىدىكىلىرىدىن ھا ـ پىز لۇيجاك بار ئىدى.شامەنسۇرمۇ شۇ يەردە ئېكەن. ئۇ چاغدا يەكەنگە ھامىتخان خوجا دېگەن كىشى شەنجاك ئىدى.

شامەنسۇر دېگەن ئىسمىنى ئاڭلاپ بۇ قانداق ئا ـ دەمدۇ دەپ ھەيران بولدۇم. مەن يەكەنگە بارسام شامەنسۇر دېگەن كىشى كېلىپ مەن بىلەن قۇچاقلە ـ شىپ كورۇشتى. ئاندىن ئۇنىك كونا ئاغىنەم ئېكەنـ لىگىنى تونۇدۇم. ئۇ ئەسلىدە ئابدۇللا ئىسىملىك دو ـ ربگەر بولۇپ تۇرپاندا بىللە تىبابەتچىلىك قىلغانـ ـدۇق. شۇنىك بىلەن مەن خاتىرجەم يەكەندە تۇ ـ رۇپ قالدىم. ئاندىن بىر ئاز ۋاقىت ئوتكەندە شلـ ـمەنسۇر، ساۋۇت دامواللا قاتارلىقلار خوتەن قىسىملـ ـرىنى باشلاپ قەشقەرگە تومۇر سجاڭنى زىيارەت قىلغىلى كەلتتى. ئۇلار ئاساسەن تومۇر سجاك بىلەن مەسلىھەتلىشىپ «شەرقىي تۈركستان ئىس ـ لام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش ئۈچۈن بارغاندى. بۇ مەسلىدە تومۇر سجاك بىلەن پىكىرده بىرلىككە كېلەلمەي «شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيە ـ تى» قۇرالمىدىلا ئەمەس، ئەكسىچە توقۇنۇش پەيدا بولۇپ،تومۇر سجاك خوتەن قىسىملىرىنى قورالسىز ـ لاندۇرۇۋەتتى.

شۇنىڭدىن باشلاپ خوتەنلىكلەر تومۇر سجاڭغا ئىنتائەت قىلمىدى. ئۇنتۇرۇلدىكى مۇناسىۋەت كۈن ـ ـدىن ـ كۈنگە يامانلاشتى. تومۇر سجاك، سېتۇالدە ـ جان پولكى بىلەن ھاپىز لۇيجاڭغا خوتەنگە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشەردى. شۇ ۋاقىتتا تو ـ مۇر سجاڭنىك بىر قىسىم ئەسكەرلىرى ئابدۇقادىر مۇختەرنىك باشچىلىغىدا تومۇر شجاڭنىك ئائىلە تا ـ ۋابىاتلىرىنى ئەكىلىش ئۈچۈن كۇچارغا كەتكەندى. قەشقەر كونىشەھەردە ھامۇتخان لۇيجاڭنىك بىر لۇي ئەسكىرىلا قالغاندى. شۇنداق ۋاقىتتا ئوسمان سە ـ جاك يۇز ئورۇپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تاقا چە ـ قىپ كەتتى. تومۇر سجاك ھامۇتخان لۇيجاڭغا ئوس ـ مان سجاڭنى قوغلاشقا بۇيرۇق قىلدۇ. قىزغىنلار ئاللىقاچان تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتكەندى. ئەتىسى تومۇر سجاك كېچىك ماشىنىغا ئولتۇرۇپ لەنگەرگە چىقىپ ئۇرۇش ئەھۋالىنى كوزدىن كەچۈرۈپ قەش ـ قەر كونىشەھەرگە قايتىپ كېلىۋاتقاندا، يول ئۈستىدە ماجەنچاك ئەۋەتكەن كاك مازا باشچىلىغىدىكى بىر تۈەن ئەسكەرگە ئۇچرايدۇ.تومۇر سجاك ماشىنىدىن چۈشۈپ مەزكۇر تۇەننىك تۇەنجاڭنى ۋاقتىدا كەلمە ـ دىگىلار دەپ ئەيىپلەيدۇ. ئۇلگان ئەسكەرلىرى شۇ يەردە ئوق چىقىرىپ تومۇر سجاك ۋە باشقا مەرە ـ لىرىنى ئېتىپ ئولتۇرىدۇ ھەمدە تومۇر سجاڭنىك كاللىسىنى كېسىپ شەھەر دەرۋازىسىغا ئېسىپ قويە ـ دۇ (كاك مازا قارا شەھەرلىك خۇيزۇ بولۇپ كېيىن لۇيجاك بولغان). مەن يەكەندە تۇرۇپ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىدىم.ئەسلىدە خوتەنگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغان ھاپىز لۇيجاك ۋە سېتۇالدىخان قىسىملىرى كەينىگە قايتىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. تومۇر سجاڭنىك قارمىغىدىكى قوشۇنلار كورۇنۇشتە قىساس ئالماقچى بولۇپ سوقۇش قىلسىمۇ، ئەملىيەتتە ئۇلار ھەر قاي ـ سىسى ئوز كۈچىنى ساقلاپ قالاتتى. شۇڭا، ھەقـ ـقىي يوسۇندا ئۇرۇشقا قاتناشمىدى.

بۇ چاغدا خوجنىياز ھاجى، مەمۇت سجاڭلار ئاقسۇغا كەلگەندى. تومۇر سجاڭنىك قوشۇنلىرى قەشقەردىكى ماجەنچاك قوشۇنلىرى بىلەن سوقۇشۇ ـ ۋاتاتتى.بولۇپمۇ سېتۇالدىخانىنىك ئوزبېك پولكى ئىنـ ـتايىن قاتتىق جەك قىلدى. قەشقەر كونىشەھەرنى بىر قانچە قېتىم ئىشغال قىلدى. دەل شۇ ۋاقىتتا ساۋۇت دامواللا باشچىلىغىدا «شەرقىي تۈر ـ كستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» رەسمىي قۇرۇلغانـ لىغى ئېلان قىلىندى. ئاقسۇدىكى خوجنىياز ھاجى مۇھەمۇت سجاك قوشۇنلىرىمۇ قەشقەرگە كېلىپ ما ـ جەنچاڭغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى.

خوجنىياز ھاجى «شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»گە رەئىس جۇمھۇرلۇققا تەينـ ـلەندى. ساۋۇت دامواللا باش ۋەزىر (زۇڭلى) بولـ ـدى. مەمۇت سجاڭنىمۇ دولەت مۇداپىە مىنىسـ ـرى دەپ تەينىلدى. خوجنىياز ھاجى قوشۇنلىـ ـرى قەشقەر يېكشەھەرگە راسا ھۇجۇم قىلمۇاتقاندا قۇربان ھېيت كېلىپ قالدى. ھاجى ئەسكەرلىرىنى قايتىپ كېلىپ ھېيت ناماز ئوقۇشقا بۇيرۇق قىلـ ـدى. بۇيرۇقتا بېنائەن ھەممە ئەسكەر سەپنى بوشـ ـتىپ قايتىپ كەلدى. بۇ پۇرسەتتە ماجەنساڭ قو ـ شۇنلىرى ئىلگىرى قولىدىن كەتكۈزۈپ قويغان سەپ ـ لىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ يېكشەھەرنى مۇستەھـ ـكەملىۋالدى.

بۇ چاغدا مافۇيۇدەن قوشۇنلىرى ئاقسۇدىن قەشقەر ـ گە كەلدى. ئىمىر ساھىپ باشچىلىغىدىكى خوتـ ـەن ئەسكەرلىرى مارالبېشى، پەيزىۋاتلاردا توسۇپ زەربە بەردى. ئەتىجىدە خوتەن ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بو ـ لۇپ مارالبېشى، پەيزىۋاتلارنى تاشلاپ چېقتى. ما ـ فۇيۇدەن قوشۇنلىرى ئېلگىرىلەپ كېلىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى.خوجنىياز ھاجى ئاتۇشنىك ئاغۇ تاغ ـ لىرىغا چېكىندى. تۇڭگان قوشۇنلىرى ئاتۇشقىچە قوغلىشىپ كېلىپ قاتتىق سوقۇشلار بولدى. ئەسـ ـكەرلەر تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كېتىپ ھاجىنىك يېنىدا ئاران ئون نەچچىلا ئادەم قالغاندا تۇڭگان ئەسكەرلىرى ھاجىنى قوغلاپ بىر ئېقىنغا قاپلاپ كېلىدۇ. ئەھۋال ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى. شۇ چاغـ ـدا ھاجى ئاتتىن چۈشۈپ ئوز قولى بىلەن دۈشمەنـ ـنىك نۇرغۇن ئادەملەرنى ئولتۇرۇپ خەتەر ـ دىن قۇتۇلدى.تۇڭگانلار كەتكەندىن كېيىن خوجنـ ـياز ھاجى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئەركەشتامغا بې ـ رىپ ئەق بىر ئاي تۇردى. بۇ يەرگە كېگەش ئىنتېپلـ قىدىن بىرمۇنچە ئادەملەر كېلىپ ساۋۇت دامـوللـ ـىنىك ئاتالمىش «شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇ ـ رىيىتى» قۇرغانلىغىغا ئارازىلىق بىلدۈردى ھەمدە خوجنىياز ھاجىنى رەئىس جۇمھۇر بولماسلىغىنى لازىم ئىدى دەپ ئەيىپلىدى. بۇ مەسىلدە خوجنـ ـياز ھاجى خېلىلا «خجالەت» بولدى. ئەك ئاخىرـ ـدا كېگەشىلكەر ساۋۇت دامواللىنى قولغا ئېلىش تەك ـ لىۋىنى قويدى ھەمدە ئۇرغۇن سوغا تەغدىم قىلىپ شەرەپلىك ئۇنۇتان بەردى.

«شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيـ ـتى»نىك دولەت بايرىغى مەسلىسىدە بىر قانچە كۈن مۇنازىرىلىشىپ بىر قىسىم كىشىلەر مۇستەقىل بولۇش، بايراققا ئاي يۇلتۇز بەلگۈسى ئورنىتىشنى تەـ ـشەببۇس قىلدى. يۇنۇس بەگ پىكىر قىلىپ بىز ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا بىر مەركەزگە تاينىنىشىمىز كې ـ رەك. ئۇنداق قىلمىساق چەت ئەل جاھانگىرلىرى بوزەك تاپىدۇ. شۇنىك ئۈچۈن دولەت بايرىغىمىزغا ئاي، يۇلتۇز ئورنىتقاندىن تاشقىرى ئۇقۇرمەنى بۇرجـ ـسىغا «كوك ئاسمان، ئاق كۈن» بەلگۈسى (گـومىنـ ـداق دولەت با رىغىنىك بەلگىسى ـ ت) ئورنىتـ ـىشىمىز لازىم دېگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويدى. كوپ چىلىك بۇ پىكىرنى ماقۇل كورۇپ ئاتالمىش «شەر ـ قىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»بايرىغىغا ئاي ـ يۇلتۇز ئورنىتىپ، دەستىنىك ئۈچىغا يېقىن بۇرجـ ـسىغا «ئاق كۈن بەلگۈسى» ئورنىتماقچى بولدى.

خوجنىياز ھاجى ئەركەشتامدىن يەركەنگە كېلىپ ساۋۇت دامواللا، زىرىپ قارى ھاجى، سۇلتانجان قاـ ـتارلىق ئۈچ كىشىنى قولغا ئېلىش توغرىسىدا مەھمۇت سجاڭغا بۇيرۇق چۈشەردى. مەھمۇت سجاك غو ـ پۇر تۇەنجاڭغا بۇيرۇق بېرىپ قولغا ئالدى. سۇلتان ـ جان«شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىك باش كاتىۋى بولۇپ پۈتۈن ئىش شۇ كىشىنىك قولـ ـىدىن ئوتەتتى. سۇلتانجان ئەسلىدە كېگەش يېرىدىن قېچىپ ئوتكەن ئۇنسۇر ئىدى. كېيىن ئۇ تۇرمىدىن قېچىپ چەت ئەلگە ئوتۇپ ئەرەپ دولەتلىرىدە سەرگەردان بولۇپ ژۇردى (سۇلتانجان ئەسلىدە تۇركىيە پۇخرالىسى ئىدى. تۇركىيە ئۇنى كېگەش شـ ـپىونى دەپ گۇمانلىنىپ تۇركىيەگە كىرگۈزمىگەن).

باي ئەزىز.

(ئاخىرى بار).

بۈيۈك نامايەندىلەر

(داۋامى، بېشى ئوتكەن سانىدا).

زوھرىددىن بابۇرنىڭ ئېنىق يېزىشىغا ئاساسلانغاندا: «ناۋائي ئوز ئەسەرلىرىنى ئەنجان تىلى بىلەن يازغان، ئەنجان«تىلى تۈركىدۇر، ئېلىمىزنىڭ لەفزى قەلەم بىلەن راستىدۇر. ئانىڭ ئۇچۇنكىم، ئەلشىرنىڭ مۇسەننىفاتى باۋۇركىم ھىرىدە ئەشئۇنەما تاپىپدۇر... ئەنجاننىڭ شەرقي«كاشغەر» ئەنجان تىلى بىلەن «كاشغەر تىلى» تۇركي تىلىنىڭ شەرقي تۈپى (تىلشۇناسلىقتا تۈرلولوگلار ئادەتلەنگەن نام بويىچە ئۇيغۇر قارلۇق تۈپى) خاقانىيە تىلىنىڭ ئېمىلداش شېۋىلىرىدۇر...

دېمەك، «ئۇيغۇر ئەسىللىك» ئىزامىدىن ئەلشىر 15 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبي تىلى ئاساسي بولغان«تۈركي تىل»نىڭ ئەنئەنىۋى داۋامچىسى (ئۇيغۇرشۇناس ئالىم ئىمىن تۇرسۇن «ناۋائي ھەققىدە» كىتاۋى 23 ـ بەت).

ناۋائي شېئىرلىرى بولۇپمۇ تونۇلغان ئۇستاز لۇتفىيگە ياققان «ئارە ـ زىن ياپقاچ» سوزلىرى بىلەن باشلىنىدىغان تەسىرى كۈچلۈك ۋە ئوخشىتىشلا باي غەزەلى ئېدى. ئۇنىڭ مەتلەئى مانا بۇدور:

ئارەزىن ياپقاچ كوزۈمدىن ساچىلۇر ھەر لەھزە ياش،
بويلەكىم پەيدا بولۇر يۇلدۇز نىھان بولغان قۇياش...

يەنى، ئوخشىتىشقا باي بۇ گوزەل شېئىرىدا ناۋائي مەشۇقىسى ئۇزىنى ياپقاندىن كېيىن ئاشقىنىڭ ئۇزلىرىدىن توكۈلگەن ھەر لەھزە ياشىنىڭ قۇياش پاتقاندىن كېيىن پەيدا بولغان يولتۇزلارغا ئوخشىتىشى پوئېتىك تاپقۇرلۇق ئېدى.

بۇ ئوتلۇق غەزەلنى ئاڭلىغان مەۋلانا لۇتفي ھەيرەت دېڭىزىغا چوكۈپ شۇنداق دېدى: «ۋەللاھ! ئەگەر مۇيەسسەر بولسا ئېدى، ئوزۇمنىڭ ئون، ئون ئىككى مىڭ فارسي ۋە تۈركي بەيتىمنى شۇ غەزەلگە تېگىشەر ئىدىم ۋە بۇ ئىشنىڭ ئەملگە ئېشىشىنى چوڭ مۇژدىپە قىلىمەت ھېسابلار ئىدىم» (ئىمىن تۇرسۇن، «ناۋائي ھەققىدە» كىتاۋى 28 ـ بەت).

ناۋائي ئوز ئۇمرىنىڭ ئىككىنچى دەۋرىنى، ژىگىتلىك ۋاقىت چەشمەسارىنىڭ ھاياتبەخشلىگىنىڭ باشلىنىشى، دەپ ھېسابلايدۇ، ئومۇر ۋالىدىسىدا ژىگىتلىك ئۇنىڭغا كاتتا چەشمە بۇلاقلارغا باي جاي بولۇپ كوزىلىدۇ. ئۇ بۇلاقلار كىشىلەرگە، ئۇمۇمەن، جانىۋارغا تىرىكلىك بەخش ئەتكۈچي دەيدىكەن. شائىر ئوزىنىڭ مېۋىلىك ئىجادىي ۋە ئەمەلي پالىيىنىڭ دەسلەپكى قەدەملىرى باشلىنىشىغا تەخلىت قىلىدۇ.

سەمەرقەنت ئۇ زامانىدا مەدەنىيەت مەركەزلەردىن بىرى ئېدى. ئۇنىڭدا كوپ ئولىما، ئەدىبلەر ژىغىلغان: مىرزا ھاجى سوغدي، مەۋلانا ياھيا سىياسىيەگە، مەۋلانا سەيفي، سەيىد قۇتب سەمەرقەنتدى... ۋە باشقىلار. بۇ شەھەرگە پەرغانە، تاشكەنت، بۇخارا، ھىراتلاردىن كېلىپ ئۇقاتتى. ناۋائي بولسا فەزلۇللاھ ئەبۇلەيس ۋە ئۇلايى شاشى مۇدەرىسلىك قىلغان مەدرىسىدە ئەدەبىيات نەزەرىيەسىگە دائىر مۇھاكىمىلەرگە، شېئىر ھېكمەت توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەرگە، ھەر خىل ئىلمي سوھبەتلەرگە قىزغىن قاتناشقان. جۇملىدىن ئاتائي، سەككاكي، ھەقنى، مۇقىمي قاتارلىق مەشھۇر شائىرلارنىڭ بەدىئي مىراسلىرىنى ئۇگەنگەن، رەسمي دەرسلەردىن تاشقىرى، پائالىيەتلەر ئۇنىڭ ئىجادىي يۈكسىلىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان. ناۋائي مەيلى ھىرات، مەشھەد ۋە سەمەرقەنتتە بولسۇن تۇرلۇك ئىلىم ھۇنەر ئۆگىنىشىنى ئوزىنىڭ كۈنلۈك ھاياتىدا زورۇرىيەت دەپ بىلگەن. تىلشۇناسلىق، فىقھىشۇناسلىق، ئىلمي ئارۇز ۋە شېئىرىيەت ئىلمى، ئاستىرونومىيە، خەتتاتلىق، سەرىپ ـ نەھۋي، مۇزىكاشۇناسلىق جەھەتلەردىمۇ چوڭقۇر ۋە كەڭ بىلىم ھاسىل قىلغان. ئۇ سەمەرقەنتتە 12 ژىل ياشايدىكەن، 1469 ـ ژىل بېشىدا ھۇسەيىن بايقارا ھىراتقا تەختىنى ئېگەللىگەندىن كېيىن ئەخمەت ھاجىبەككە ناۋائىنى ھىراتقا يولغا سېلىپ قويۇشىنى ئوتۈنگەن (ئى. تۇرسۇن «ناۋائي ھەققىدە» 35 ـ 36 ـ بەتلەر).

بۇ جايدا شۇنى قوشۇمچە قىلىش ئورۇنلۇقكى، 9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردە گەنجۇ (سجو) ئۇيغۇرلىرى، قاراخانىيلار خاقانلىق ئۇيغۇر ـ لىرى، غۇجۇ ـ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى دەپ ئۇچ بولەككە بولۇنگەندىن تاشقىرى جايلاردا تارقاق ياشىغان ئۇيغۇرلار ۋە كوكارد (پامىر ئېتىكىدە) ئۇيغۇرلار قاراخانىيلارنىڭ ئاساسي ئائىلىسى ئېدى. ئۇنىڭ زېمىنى ئۇ چاغدا شەرقتە كۇچانىڭ ياقا رايونىدىن غەربتە قاراقۇرۇم ئېغىزىغچە ئېدى. 13 ـ ئەسىردە چىن سۇلالىسي ۋەكىللىرىدىن غەرەپ ۋە غەربي ـ شىمالغا ئەلچي بولۇپ بارغان سوكچۇكدىيەننىڭ «ئەلچىلىك خاتىرىسى»دە مۇنداق يېزىلغان: «ئالتۇن خانلىغىنىڭ شىكىدىكى زامانىسىدا بىز ئەلچي بولۇپ، مىلادى 1220 ـ ژىلى 12 ـ ئايدا شىمالي چېگارىدىن چىقىپ غەربي ـ شىمالغا ماڭدۇق... غەربي شىيا تاڭغۇتلىرىدىن ئوتۈپ، 7 ـ 8 مىڭ چاقىرىم ژۇردۇق. يول بويى يۇزلىگەن شەھەرلەر بار ئېكەن، ناملىرى خەنزۇچە ئەمەس». ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئېلىق شەھىرىگە كەلدۇق، ئۇ شەھەر ئۇيغۇر پادىشاسىنىڭ پايتەختى ئېكەن. ئۇلارنىڭ غەربي چېگارىسى ناھايىتى كەڭرى ئېكەن، چېتى مەلۇم ئەمەس... چوڭ تاغدىن بىرقانچە دەريالار شەرققە، بىر قانچە دەريالار غەربىكە قاراپ ئاقىدىكەن، غەربىتە يەنە موسۇلمان ئۇيغۇرلىرى، ھىندۇ ئۇيغۇرلىرى ياركەن، ھىرى (ھىرات) ئۇيغۇرلىرى بار ئېكەن...»، دەيدۇ. ئونىڭدىن باشقا «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقاتچى» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى لىيۇ ۋېتاڭ ۋە لى زىچاڭ ئوستازى چۇجوجى بىلەن 1220 ـ 1224 ـ ژىللىرى ئوتتۇرا ئاسىياگە سەپەر قىلىپ يازغان سلاياھاتنامىسىدا بىز سايرامغا (ھازىرقى چىمكەنت) كەلدۇق، پادىشاسى ياشانغان ئۇيغۇر ئېكەن. ئاندىن يەنە بىر شەھەر «تاش»كە كەلدۇق. ئۇنىڭ پادىشاسىمۇ ئۇيغۇركەن. 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى كەش (شەھەر سەبزە) گە كەلدۇق. قاغانىڭ ئەمرى بىلەن مىڭ نەپەر ئۇيغۇر ـ موڭغۇل ئەسكەرلىرى ھىمايىسىدا تومۇر قابۇقتىن ئوتۈپ، تاغدىن ئاشتۇق، يەتتىنچى كۈنى ئامۇ دەرياسىدىن كېمە بىلەن ئوتتۇق، كوكارد ـ سىنىڭ غەربىدە ئۇيغۇرلار قاۋمى كەڭ تارالغانكەن...». (ئى. تۇرسۇن. «ناۋائي ھەققىدە» كىتاۋى، 15 ـ 16 ـ بەتلەر).

مەلۇمكى، ژۇقۇرىدىكى دەلىللەردىن ناۋائىنىڭ ئەسلى ئەسەپ ـ نامى ئۇيغۇر ئېكەنلىگى ئېنىقلىنىدىكەن، قوشۇمچە كورنەكلىك پەيلەسوپ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ: «ئىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» كىتاۋىدىن مونۇ قۇرلارنى كوزدىن كەچۈرۈشنى ھاۋالە قىلىمىز:

«ھازىرئالىملار ناۋائىينى «چاغاتاي ئەدەبىياتى نامەيەندىسى» دەپ ئاتاشنى ئاقىلانە «ھوكۇم» دەپ ھېسابلايدۇ. شۇنىڭ ئېيتىش كېرەككى، «چاغاتاي مىللىتى» مەۋجۇت ئەمەس. ئاتالمىش «چاغاتاي ئۇلۇسى» چىڭگىزخانىڭتورت ئوغلىنىڭ بىرى چاغاتايغا تەخسىم قىلىپ بەرگەن زېمىن نامى، ئۇ ئەسلا مىللەت نامى ئەمەس! ناۋائي ھىرات،سەمەرقەنت قاتارلىق جايلاردا ھېچ قاچان ئۇيغۇر ئالىم ۋە سەنئەت پېشۋالىرىنىڭ ئىجادىي ئەنجۇمانلىرىدىن ئايرىلغان ئەمەس. ئۇنىڭ ئائىلىسىمۇ ئەينە شۇنداق تۇنجا ئەنجۇمان ئېدى. كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا، ناۋائي پۈتۈن ئىپەك يولى مەدەنىيەت قاتلاملىرىدىن ئوزۇقلانغان، ئىپەك يولى مەدەنىيەت خەزنىسىگە توھپە قوشقان ئۇلۇغ شەخس. ئۇ ئاللىقاچان مىللەت ھەم پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە يۈزلەنگەن گۈمانىستىك غايىلەر بىلەن ئوز مىللىتى، مەدەنىيىتى سەۋىيەسىدىن، ئوزى ياشىغان زامان، ماكان دائىرىسىدىن ھالقىغان ھەقىقي ئىنسان، قەھرىمانىدۇر...» ـ دەيدۇ. ناۋائي ئوزىنىڭ شېئىرىدا:

دېمە يۈزكسم، خوتەن گۈلزارىدۇر بۇ،
دېمە خەت نافەئى تاتارىدۇر بۇ.

مەنسى: بۇ پەقەت يۈز چىرايى دەپ قالما، ئۇ خوتەن گۈلزارى، ئۇنىڭدىكى خەت تارتقان مويلار خۇش پۇرىغى قويۇق قارا ئىپارنىڭ دەل ئوزىغۇ!»، ـ دەپ ئوزىنىڭ ئەسلىنى ھەم ئىپادىلەپ ئوتكەن...».

بۇ قۇرلارنى كوزدىن كەچۈرگىنىمدە يادىمغا بىردىن ئارىستوتېلنىڭ زاماندىشى دېموكرىت كەلدى. ئۇنىڭدىن بىر كىم: «مىللىتىڭ كىم؟» ـ دەپ سورىغىنىدا: «ئىنسان» ـ دەپ جاۋاپ بەرگەن. ـ «ۋەتىنىڭز ـ چۇ؟»ـ دېگىنىدە: «پۈتۈن يەر شارى مېنىڭ ۋەتىنىم!» ـ دەپ ئېيتقان. ناۋائي ئوزىنىڭ كىم ئېكەنلىگىنى تەكىتلىشچە: «مېنىڭ ۋەتىنىم چېنىمچىنىدىن(خوتەندىن) خۇراسانغىچە» ـ دېگىنى ئۇنىڭ مىللەت ۋە تېرىتورىيە چېگارىسىدىن ھالقىپ، گۈمانىستىك كۆز قاراشقا ئېگە بولغىنىغا يارقىن دەلىل بولسا كېرەك.

ناۋائي ھىراتقا كېلىشى بىلەن سولتان ھۇسەيىن بايقارا ئۇنىڭ ئاتا مەراسىي ـ مۇلكىنى قايتۇرۇپ بېرىشتىن تاشقىرى كوپ ھەدىيەلەرنى بېرىدۇ. سۇلتان ئۇنى ئوردىغا جەلىپ قىلغىنىدا، ئېتىراز بىلدۈرىدۇ. ئاخىرى بايقارا دەۋىتى باشقىلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن رازىلىق بېرىدىكەن، ئوردىغا موھۇردارلىققا تايىنلىنىدۇ. ئوردىدا ئىككى ژىلدىن كوپ ئىشلەپ، مەملىكەتنىڭ مۇقىملىغى ئۈچۈن كوپ تىرىشىدۇ، ئەل ـ يۇرتىنىڭ ئاۋاتلىغى ۋە مەدەنىي ھاياتىنىڭ گۈللىنىشى يولىدا قىزغىن پائالىيەت كورسەتىدۇ. بايقارا ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئادىللىغى، ئاھالىنىڭ ئېغىر باج ـ ئالۋان سالماسلىق، ئەكسىنچە پۇخرانىڭ قارشىلىغىغا سەۋەپ بولۇشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئەپسۇس، ناۋائىينىڭ بۇ تەشابۇسى ۋە پائالىيىتى ئوردىدىكى بەزى ئەمەلدارلار مەنپىيىتىگە زىت كېلىدۇ، ئايرىملاردا ناۋائىيغا نارازىلىق ئوچمەنلىك، بوھتان پەيدا بولىدۇ.

ناۋائي ئىجادىيەت ۋە ئەلگە ساخاۋەت ئىشلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، ۋەزىرلىكتىن ئىستىپا بېرىدۇ. ئىجادىيەتكە جىددىي بېرىلىدىكەن، شۇنىڭدىمۇ ئوردىنىڭ بەزى ئىشلىرىدىن قول ئوزەلمەيدۇ، ھەر خىل مۇناسىۋەتلەر تۇپەيلى ئايرىم ۋەزىپىلەر ئاتقۇرۇپ ژۇرىدۇ. ئوز ئالدىغا قويغان ئۇچ مۇھىم ئىش: ئەدەبي، ئىلمي، ئىجادىيەت بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. پەن ساھاسىدىكى ئالەمشۇمۇل ئىشلىرى شۇندىن كېيىن باشلىنىدۇ. مەشھۇر «خەمسە»گە شۇ چاغدا قول سالىدۇ. ئۇنىڭ ئەل ـ ئۇلۇسىنىڭ پاراۋەنلىگى، مەملىكەتنىڭ ئاۋاتلىغى ئۈچۈن قىلغان ھەممەتلىرىدىن تاشقىرى پەن ـ مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە كوپلىگەن كىشىلەرگە مۇرەببي ۋە ھامي بولۇپ، تالانت ئېگىلىرىنىڭ يېتىشىپ چىقىشىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھۇسەيىن بايقارا ئەيشى ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ، ئوردا ئىشلىرىغا سۇس قارىغاچقا ئوردىدا زىددىيەتلەر بارغانسىرى كەسكىنلىشىدۇ، شاھزادىلەر ئىچىدە سىياسي، ئىختىسادي توقۇنۇشلار يۈز بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە چىڭگىزنىڭ چوجى ئوغلىدىن بەشىنچى ئەۋلاد ئابۇسەئىد سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا زامان تەقەززاسى بىلەن ئوزگە شەھەر ۋە خارابىلاردا ژۇرگەنلىرىدە ھىراتنى تەخت مىراسخورلىرىدىن مىرزا يادىكار مۇھەممەت تۇركمەندىن ئەسكەر تارتىپ بېسىۋالىدۇ. بۇنىڭدىن ۋاقىپ بولغان سۇلتان ناۋائىينىڭ ئاستا ھوجۇم قىلىش پىكرىنى ئېيتىدۇ. ناۋائي مەخسەتنى مۇمكىن قەدەر مەخپي تۇتۇش لازىملىغىنى ئىلتىماس قىلىدۇ: «بۇ سىر ماڭمۇ ئېيتىلغىنى ياخشى بۇلار ئىدى...» دەپ ئاكاھلاندۇرىدۇ. نەتىجىدە بايقارا تىزلىكتە ھىراتقا ژۇرۇش قىلىدۇ ۋە يېقىنلاشقاندا ناۋائي كۈندۈزى ھۇجۇم قىلىش پلانىنى رەت قىلىدۇ: «ئەگەر ياخشىسى، كېچىسى ھۇجۇم قىلىلى، يادىكارنىڭ ئادەملىرى بىزنىڭ ھۇجۇمىمىزنى بىلمەكەي...» دەيدۇ. ساھىبقىران بۇ تەكلىپنى ماقۇل كورۇپ، تۇنده 80 ئاتلىق ئادەم بىلەن «باغى زاگان»دىن قوزغىلىپ، يادىكارنىڭ ئۇخلايدىغان جايى«باغى شامال»غا يېقىنلىشىپ، ئاۋال ئوي ئىچىدە كىملەر بارلىغىنى ئېنىقلاش زەرۇرىيىتىنى ئېيتقاندا، ناۋائي ئەۋ قىلىپ بابا ئەلىنى چارلاپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇ ئويدە ھېچ كىم يوقلىغىنى بىلىپ كېلىدۇ. شۇندا ئەمىر ناۋائي ئىجازەت قەدەم تاشلايدۇ. سۇلتان بولسا، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يارەدەمگە ئەمىر كۇلالىنى ماڭغۇزىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمائىل فەرراش قولىغا ئىككى دەستە شام ئېلىپ، باغ تاشقىرىسىدا شاملارنى ياندۇرۇپ يۇرۇق بېرىدۇ، پىيادە ئەسكەرلەر ھاجى ئەلى ناۋائي ئارقىسىدىن ژۇرىدىكەن، ئۇلار ئوخلاپ ياتقان يادىكار ئۇستىدىن چۈشۈپ، قولغا ئالىدۇ، يادىكار مىرزانىڭ شاھزادە ئېكەنلىگىنى ئېيتىۋارغا ئالغان سۇلتان ئۇنى تىرىك قالدۇرىدۇ.

ناۋائي بىر تەرەپتىن ئادالەت قەلمى بىلەن ھىراتنى تىچلاندۇرۇش، يەنە بىر تەرەپتىن مەملىكەت ئىشلىرىنى يولغا قويۇشتا مۇھىم ئىشلارنى قىلىدۇ.

ناۋائي سۇلتانىنىڭ كوڭلىدىن چىقىپ، ئىشلارنى بىر قەدەر يولغا سالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ مەسلىھەت ۋە رازىلىغىنى ئېلىپ، ئىجاد قىلغان ئەسەرلىرىنى توپلاشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭ: «بەدايىتۇل بىدايە» (پەرىشلىك باشلانمىسى) دەسلەپكى توپلامى 1476 ـ ژىلى تەييارلىنىدۇ. ئۇ 12 ياشلاردا يېزىلغان 842 شېئىرەت ۋە «ئەۋادرۇت نىھايە» (نادىرلىق چوقىسى) ئەسىرى، 41 يېشىدا ئىجاد قىلىنغان بولۇپ، ئۇ سەككىز ژانردا يېزىلغان. بۇ جەريانىدا خانلىق ئىشلىرىغا ھەم قول سېلىپ، مۇھىم سورۇنلارغا ئىشتىراك قىلىدۇ. 1485 ـ ژىلى ژۇقۇرىدىكى ئىككى توپلامنى «مەنىلەر غەزىنىسى» دەپ ئەشىر قىلىشقا باشلايدۇ. بولۇپمۇ ناۋائي ئوزىنىڭ «خەمسە»سىگە 1476 ـ ژىلىدىن ئېتىبارەن تۇتۇش قىلغان ئىدى... ئۇنىڭ ئالدىغا قۇيغان مۇھىم ئارزۇلىرى: «خەمسە»نى داۋاملاشتۇرۇش، جۇملىدىن كىشىلەر دىلىغا يېقىنلىغان شېئىر، داستانلار يېزىش ئىشلىرىغا جىددىي كىرىشىدۇ. ئۇ «خەمسە»گە قول سېلىش ئالدىدا ئۇستاز تۇتقان جامىينىڭ مۇراجەئەت قىلىدىكەن، مەۋلانە جامى ئۇنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ ۋە تۇركي تىلدا ناۋائىيدەك كۈچلۈك شائىر يوقلىغىنى، بولۇپمۇ «خەمسە» يارىتىش ـ توقايلىققا كېرىشكە، بەلكى دېگۈدەك شوكۇنۇش ئېكەنلىگىنى ئوخشىتىدۇ، يەنى ئورماندا ئىككى شىر، دېگۈدەك ئىككى لەھەك بېلىق بار. ئۇلار: خىسراۋ ۋە دېھلەۋي، دېمەك، «خەمسە» يارىتىش ـ ئۇلارغا تەك تولۇش دېمەكتۇر. بۇ ھەقتە سىزگە ئوخشاش تېز پەملىك ۋە چوقۇر پىكرلەرنى نازۇك ئىپادە قىلىدىغان تالانت كېرەك. ئىشىنمەنكى، بۇ ساھادا سىز قەھرىمان!...»ـ دەپ، ئۇنى ئۇلۇق ئىشقا كىچىكمەي قول سېلىشقا چاقىرغان ئېكەن.

ناۋائي ئانا تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلىرىگە: «ناۋائي» ۋە پارىس تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلىرىگە: «فانىي» دېگەن تەخەللۇس قوللانغان.

ناۋائي شېئىرىيەت، ئەدەبىياتقا ئالاھىدە كوڭۈل بولۇپ، ئۇنى ژۇقۇرى باھالايدۇ. «سوز كىشى كوڭلىدە يوشۇرۇنغان گەۋھەردۇر، ئىنسانىيەت بېغىنىڭ ئەك ياكشى مېۋىسىدۇر. ئامما ئۇنىڭ ۋەزنىگە سېلىنغان نەزم ـ شېئىر، بولۇپمۇ ئالاھىدە قىممەت كەسىپ ئېيتىدۇر. گەرچە ئۇ سوز چىن ـ راست بولسا، دانالار ئۇنىڭ قەدرىگە، ئەلۋەتتە، يېتىدۇر» دېگەن ئېدى.

مەسمجان زۇلپىقار،
يازغۇچى.
(داۋامى، بار).

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com

كىم ئەيىبلىك؟

(هېكايە)

«ئېگىسىز شەھەر يوق، مۇشكۈلى يوق سەپەر» دەپ ئەگەن گەپ مۇشۇ كۆنلەردە قۇرۇلۇانجانىنىڭ خىيالىدىن زادىلا كەتمەتتى. بىر زامانلاردا ئۇنىڭ بىلىمىنى ناھايىتى كوپ دېگەندىمۇ «پۇل، تەييار تاماق، تېاتر، مەشرەپ، يارشىملىق كىيىم، كوگلى يېقىن دوست، ئاغىنە، يېگى ژىل كېچىسى، ھېيت، بايرام» دېگەندەك شاتلىق، ئۈيۈن-تاماشەدىن،غەمسىزلىكتىن ھالقىمايتتى. سارىخان ھەدىنىڭ تاماقتا كېچىكىپ قالغان كۈنلىرى:

ـ قۇرۇانجان ئاپىياق ئوغلۇم، بەش مىنۇت ئويناپ تۇرغىن، تاماق ھازىرلا پىشىدۇ، ـ دېگىنىگە قارىماي، دوخمۇشتەكى بۇلكا خانىدىن سۈتلۈك بۇلكا ئېلىش ئۈچۈن چاپاتتى. ئۇنىڭ دادىسى كورىنەكلىك كادىر بولغىنى ئۈچۈن ئۇ، يۇرت ـ مەھەللىدە ئېتىۋارلىق، تەڭ تۇشلىرى ئىچىدە سوزى چوڭ ئېدى. ئۇ، يالغۇز چاغلىرىدا، خىيالىدىن مونۇلار كېچەتتى: «چوڭ بولسام كادىر بولىمەن، كادىر بولىدىكەمۇ! ھەممە ئىشلىرىڭ يۇرىشىدۇ، باشقىلارنىڭ دادىلىرىدەك، ئىش كىيىمى كېيىپ، ئەتىدىن ئاخشامغىچە مەينەت سېخىلاردا ئىشلىمەيمەن، بەلكى دادامدەك پاكىز كىيىنىپ، كابىنېتتا ئولتۇرۇپ ئىشچىلارنى باشقۇرىمەن».

قۇرۇانجان ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتۈرۈپ، ئۇنۇۋېرسىتېتقا كىرىدىغان ژىلى، كېگەش ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ، ھەممە ياق ئاستىن ـ ئۈستۈن بولۇپ كەتتى. كادىرىسى كىم، ئىشچىسى كىم، ئىش قىلىپ ھەممىلا ئادەم ئىشسىز، قاياقتىلا قارىساڭ باقالچىلىق،ئاشپەزچىلىك، ناۋايچىلىق دۇكانلىرى، يول ياقىسىدا ئوي ـ جايلىرى بارلار، قورا تېمىغا يانداپ كېچىك بىر دۇكان قىلىۋالسىپ، ئەتىدىن كەچ كىرگىچە خېرىدار كۈتۈپ ئولتۇرىدىغان گەپ. بۇ كۈن ئۈزۈن ئوتەمەيلا قۇرۇانجانىنىڭ بېشىغمۇ كەلدى. چۈنكى ئۇنىڭ دادىسى ئىشتىن بوشىتىلغاندىن كېيىن، باراخولكىدىن بىر تىجارەت دۇكىنى ئېچارىگە ئالدى ـ دە، قايتۇ ـ رۇش سوممىسىنى دەسمىي قىلىپ، ئۇرۇمچىدىن مال زاكاز قىلدى. دەسلەپكى ئىككى قېتىملىق مالدا خېلە ئۇبدانلا پايدا چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئەل ـ ئا ـ غىنىلەرنىڭ مەسلىھىتى بويىچە بانكىدىن قەرز ئېلىپ ئۇرۇمچىگە يوللىدى. لېكىن بۇ قېتىم مال كوزـ لىگەن ۋاقتىتىن خېلە بەكلا كېچىكىپ چىقىشى ھەم پۇل پاخاللىغى تۆپەيلى،خام چوت سۇغا چىلاشتى ـ دە، يوغان بىر دوكان مەبلەغ بىر قانىچە ھەپتىدىلا، يول ياقىسىدىكى يايمىچىلىققا چۈشۈپ قالدى. قارـ غۇنى بۇلۇڭغا قىستىغاندەك، بانكىدىن ئالغان قەرىز ئۈستۈمى بىلەن كىگىدەكتىن بۇغۇشقا باشلىدى. بىر ياقتىن قەرىز قايتۇرۇش، بىر ياقتىن ئائىلە قامداش ئاسانغا چۈشەتتىمۇ، ئىش قىلىپ يايمىچىلىق دۇكىنىغا سەي، كوكتات، مېۋە ـ چېۋىدىن تارتىپ، ئائىلىدىكى سەرەمجانلىرىغىچە مال ئورنىدا قويۇلماقتا.

ئادەم بالىسى ئۈچۈن ئاتتىن ژىقلىش ئەمەس، ئاتاقتىن ژىقلىش ئەجەللىك بولسا كېرەك، بىردىنلا ئېغىر ھاياتقا دۇچ كەلگەن دادا، كېسەل كارۇنتىدە ئانچە ئۈزۈن ئورۇن ئوتۈپ ياتمايلا، بۇ ئەلەملىك دۇنيانىڭ ۋۇكىنى مېھرىۋان سارىخان بىلەن، گوداك ئوغلى قۇرۇانجانغا بەخشىندە قىلىپ ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلدى.

مانا شۇ كۈندىن باشلاپ، قۇرۇانجان ئۇنۇۋېرسىتېتقا ئەمەس، بەلكى يايمىچىلىققا چۈشتى. لېكىن يايمىچىلارنىڭ مال ـ ماتالىرىنى ئالغۇچىلاردىن ساتقۇلارنىڭ كوپلىگى ھەم «دۇكان» دەپ يەرگىلا ئېچىۋالغان يايما مالليرنىڭ نامراتلارغا لايىق، كونا ـ يېگى، ساپاسى يوق،بەش تىيىنگە يارىمايدىغان ئوي بېساتلىرى بولغىنى ئۈچۈن، دۇكاندىكى تىجارەت قۇرۇانجانىنىڭ دادىسىدىن قالغان قەرىزلەرنى قايتۇرۇشقا پۇل توپلاش ئەمەس، بەلكى مورىدىن كۈندىلىك تۆتۈن چېقىرىشقىمۇ مەبلەغ بولالماتتى. ئەينە شۇنداق قىيىن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بۇ ئائىلە بىلەن ياخشى زامانىدا يېقىن ئوتكەن تۇردى ئاكا سارىخان بىلەن قۇرۇانجانغا ھەمدەم بولۇش نىيىتىگە كەلدى. شۇنداق قىلىپ تۇردى ئاكىنىڭ يارىدىمى بىلەن،قورانىڭ كوچا يېقىدىكى تامنى ئورۇپلا، ھەش ـ پەش دېگۈچە شۇنداق ئازادە بىر ئاشخانا سېلىندى. قولى مېزىلىك سارىخان ھەدە ئوي تامـاقلىرى بىلەن ئاز كۈندىلا يولدىن ئوتكەن ـ كەچكىنلەرنىڭ ئىشتىھا ـ سىنى ئوز ئاشخانىسىغا بەنت قىلىۋالدى. شۇ كۈنگىچە قازان بېشىدا قولىنى سۇغا تىقىپ باقمىغان قۇرـ ۇانجانمۇ شۇنداق ئۇستا، قولى مېزىلىك ئاشپەز بولۇپ، ئۇقۇرى ـ توۋەن مەھەللىلەرگە تونۇلۇپ كەتـ تى.

«پادىشالىقتىن ژىقىلساڭ ناۋاي بول» دېگەن ئاتا سوزى بار.ئەركە، ناينىاق،ھورمەتلىنىپ ئوسكەن قۇرـ ۇانجان، ئاۋال دادىسىنىڭ سايىسىدا ھورمەتلەنگەن بولسا، ئەندى ئوز ماڭلاي تەرى ئارقىلىق «قولى مېـ زىلىك ئاشپەز» دېگەن نام بىلەن ھورمەتكە سازاۋەر بولماقتا.يەنە دادىسىدىن قالغان ئاتا قەرزىنى تولەپ، ساندۇققىمۇ بەش ـ تورت تەڭگە تاشلاپ قويغىدەك ھالغا كەلدى. ئەندى سارىخان ھەدىنىڭ غېمى تەڭگىدە ئەمەس، يەڭگىدە قالغان ئىدى. ئۇنىڭ كاللىسىدا «ئوغۇل بالا دېگەن چوڭايغانسىرى بېشى بوش ئىشەكنىڭ ئوزىلا، ئۇنى ياكى ئاتا باشقۇرىشى، ياكى كېلىن بىلەن بېشىنى باغلاش كېرەك»، ـ دېگەندەك، بېشى، ئۇچى يوق غەملەر بېھارام قىلاتتى. بۇ غەمنىڭ ھۇ تۇگىنى يېشىلمەپ. ئەرىنىڭ ئىشى ئەل بىلەن دېـ گەندەك، كوپچىلىكنىڭ ھە ـ ھۇسى بىلەن تۇردى ئاكىنىڭ كەنجى قىزى شىرىناي قۇرۇانجانىنىڭ بېـ شىنى باغلىدى. تويدىن كېيىن ئۇزۇن ئوتمەيلا يۇـ زى توۋەن، قۇلىغى يۇمشاق كېلىن سارىخان ھەدـ نىڭ ئاشخانىدىكى ئورنىنى ئېگىلدى.

كۈنلەر بىر تەرىقىدە ئوتۇۋېرىپ ئومۇرنى ئوغۇر ـ لاپ قاچماقتا. ھاياتنىڭ كوپى كېتىپ ئېزى قالغانـ سىرى ئىنسانىنىڭ ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرى ئارتىپ بارسا كېرەك.سارىخان ھەدىنىڭمۇ تۇگمەس ئارزۇ ـ ئارمانـ لىرىنىڭ ئەڭ شىرىن، ئويلىغانچە ژۇرەكنى ئوينىتـ مىدىغىنى نەۋرە بالىنىڭ پاتىراق ئاپىرىدە بولىشى ئېـ دى. تىلسىمەڭ تاپارسەن دېگەندەك، توينىڭ ئىككىنچى ژىلى شىرىناي بىر قىز، بىر ئوغۇلنى قوشلاپ بىراقلا تۇغۇپ بەردى. قوش گېزەكلەر بوشۇكتىن ئومىلەپ چىققۇدەك بولغىچە «ئوغلۇمنىڭ توققۇزى تەل بولدى، ئەندى مەنمۇ دادىسىنىڭ يېنىغا كېتىۋالاي» دېگەندەك، ئۇشتۇمتوت ھاياتقا كوز ژۇمغان سارىخان ھەدە، بارلىق دەردى بالانى قۇرۇانجانىنىڭ زىممىسگە ژۇكلەپ قويۇپ مەرھۇمنىڭ يېنىدىن ئورۇن تۇتتى.

قۇرۇانجان مۇسىبەت ياشلىرىنى قۇرىتىپ تۇگەتـ مەيلا ئۇچ پەرزەنتىنىڭ دادىسى بولۇپ قالدى. تۇـ غۇمچاق شىرىنئاي ئەندى قازان بېشىدا ئېرىگە ھەمـ كارلىشالماتتى. ئۇنىڭسىزمۇ ئاشخانىنىڭ خېرىدارلـ رى ئاۋالقىدەك باس ـ باس ئەمەس. كۈنسىرى زورلـ ۇانلىق ئورنىغا ئۈتىۋاتقان نامراتلىق تۇپەيلىمۇ ياكى تاپاۋەت قىلغۇدەك كوچىلار توسۇلۇپ كەتكەنلىكتىنمۇ ئەيتاۋۇر كىچىككىنە خالتا كوچىلاردىمۇ، يان تەمـ نى تېشىپلا ئاشخانا، ناۋايخانا ئېچىۋالدىغانلار كوپـ ىيىپ كەتتى. «سودىگەرنىڭ يولى بىر، رىزقى باشـ قا» دەيدىكەن، لېكىن ئۇچەيدەك تار بىر يولغا قوتاندىن ئورکۈپ چىققان پادىدەك بىرمۇنچە سودىگەرـ لەر قاپلىشىپ قالغىنىدا،بىرىنىڭ رىزقىنى يەنە بىرى يەپ كەتسە كېرەك.بارغانچە ئاشخانىغا خېرىدار تۇرـ ماق، چۈشىنمۇ ئانچە يولاپ كەتمەيدىغان بولۇپ قالـ دى. شۇنداق كۈنلەردە قۇرۇانجاننىڭ تېگى يوق خىيالـ لارغا چۈكۈپ كېتەتتى...ئىش ئوگىدىن كەلسە خىزىر يولىقىدۇ،دېگەندەك، قۇرۇانجانىنىڭ قورقۇنچلۇق خەـ يالىرىغا ھەمدەم بولۇپ، بەلگىيەگە ئادەم يوتكەيدـ غان بىر سودىگەرنى خىزىر يولۇقتۇردى. ئىش قەـ لىپ بېشىگا كۈن چۈشكەندە سايۇەن بولغان ھەر قانداق بىرسى سەن ئۈچۈن خېرىز بولۇپ قالدىـ كەن. شۇنداق قىلىپ قۇرۇانجان ئەل، ئاغىنىلىرىـ نىڭ مەسلەھەتى بىلەن بەلگىيەگە قاراپ سەپەر قەـ لمش كويغا چۈشتى. ئادەم يوتكەيدىغان سودىگەرـ نىڭ ئېيتىشچە، قۇرۇانجانىنىڭ بەش جانلىق بىر ئا ـ ئىلىسىنى بەلگىيەگە ئىككى مىڭ بەش يۈز دوللار بىلەن يەتكۈزۈپ قويىدىكەن. ئۇلار بەلگىيەگە سالامەت يېتىپ كېلەلىسلا، ئىش پۈتەرمىش...

ئارمانىگا چۈشلۇق دەرمانىڭ بولسىچۇ كاشكى، سودىگەرگە بېرىدىغان ئىككى مىڭ بەش يۈز دوللار تۇرماق، قوساق چىملىدىغان چاغدا دەرھال قازان قاينىتىشقىمۇ تۈزۈگىرەك دەسمىنىڭ تاينى يوق ژۇـ رەك پوك ـ پوك تۇرسا. قۇرۇانجانىنىڭ بېشى تېخمۇ قېتىپ تۇگىمەن تېشىدەك پىقراشقا باشلىماقتا ئىدى. لېكىن بىر ئىشقا تەۋەككۈل قىلىپ بەل باغلىـ ساڭ، ھەل بولايدىغان ھېچ نەرسە يوق، گەپ بېلىگـ ىنىڭ چىڭ، بوشلىغىغا باغلىق، يەنە خىزىرلارنىڭ بەـ شارىتى بىلەن سەپەر خىراجىتى ھەل بولدى. قۇر ـ ۇانجان ئاتا، ئانىسىدىن قالغان ئوي ۋاقتى سېتىپ مۇشكۈللىكتىن غالىپ كەلدى. ھەممە ئىش شۇنداق رىتىملىق پۈتۈپ، يۇرت، جامائەت، ئۇرۇق ـ تۇققان، مەھەللەكوي، ئىش قىلىپ ياخشى ـ يامان ھەممىسى بىلەن خوشلىشىپ، قۇرۇانجانىنىڭ ئائىلىسى ياۋروپـ غا قاراپ سەپەرگە چىقىپ كەتتى.

قۇرۇانجان ئەشۇنداق شىرىن خىياللار ئېلكىدە ئىسپاتلانمىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئوزلىرى ياشىغان دو ـ لەتكە قايتىشى ئۇختۇرۇلغان كۈگۈلسىز خەۋەر بارلىق كوچىمەن ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا سوغ سۇ توكتى. بىر، ئىككىژىل بۇرۇن كېلىپ، ناز تولا تىل بىلگەن، ئىشـ ىنىڭ يولىنى ئوگەنگەن يۇرتداشلار ئادۇوكاتلارنىڭ ئارقـ لىق مىنىستىرلىكنىڭ قارارىغا نارازلىق سۇنۇشتى. يۇرىست ۋە ئادۇوكاتلارنىڭ ئېيتىشچە داۋاگەر تە ـ رەپنىڭ نارازلىق ئەرزى، ھۆكۈمەت قارارىنىڭ ئىجـ را قىلىنىش كۈچىنى ئاجىزلىتىدىغان، شۇنىڭ بىلەن مەجبۇرى تۇتقۇن قىلىپ، قوغلاپ چىقىرىشتىن ۋاـ قىتلىق بولسىمۇ ئامان قالىدىغان گەپكەن. لېكىن دو ـ لەتنىڭ قارارى بەربىر ئىجرا قىلىنمايدىكەن. دېمەك ھەممەيلەن دېگۈدەك بۇ ياتنىڭ يېرىگە ئوز قەدىمى بىلەن كېلىپ، بۇگۈنكى كۈنلۈكتە سېيىت نوچى ئولۇم خېتىنى كوتۇرۇپ ژۇركىنىگە ئوخشاش، قايتىش كوۋانامىسىنى توش يانچۇغىدا تۇشۇپ ژۇـ رۇشكە مەجبۇر بولۇپ قالغان ئىدى. قۇرۇانجانمۇ ئەل قاتارى نارازلىق ئەرزىنى يوللاپ قويۇپ، ئوز كەسپى بويىچە ئىش ئىزدەپ، ئاران دېگەندە شە ـ ھەرنىڭ چەتىرەك يېرىدىن بىر رېستورانغا ئاشپەز يارىدەمچىسى بولۇپ ئىشقا كىرىۋالدى. ئۇنىڭ ئەندىكى خىيال، ئەمەلكىرى، ئەگەر بۇ ئىمانسىزلار مەجبۇرـ لاپ قايتۇرىۋەتكىدەك بولسا، يۇرتقا بارغاندىن كېـ ىين، باش تىققىدەك بىر ئوي ـ ماكان سېتىۋېلىشقا چۈشلۈك پۇل تېپىۋېلىشتىلا قالدى.

قۇرۇانجان رېستورانداڭ قاچا ژۇيۇۋېتىپمۇ، كوكتات توغراۋېتىپمۇ، خالاجاي تازلاۋېتىپمۇ، بەزىدە تەرسـا غوجايىنىنىڭ ھۆرپىيىپ تۇرۇپ، چۈشۈنكسىز تىلـ لاردا ھاقارەتلىگەنلىرىدىمۇ خىيال سۇرەتتى. ئۇ، كۈن دە ئون تورت سائاتلاپ،ھەپتىدە تولۇق يەتتە كۈن، ئايدا دەم ئېلىش يوق ئوتتۇز كۈن ئىشلىشى كېرەك، بولمىغاندا ئىشتىن قوغلىنىدۇ. قايتۇرۇش كۈزۈانامـ نى توش يانچۇغىدا كوتىرىپ ژۇرگەنلەر ئۈچۈن ئىـ لەش ھوقۇقى بولمايدۇ، شۇڭا بۇنداقلار «قاچقۇن ئىشچى» ئاتىلىدۇ، ئۇلارنى ئىشلەتكەن ھەممىلا ئا ـ دەم قورقىدۇ، قانۇنسىز ئادەم ئىشلەتكۈدەك ژۇرىگى بار خوجايىنلار شۇنداق رەھىمسىز بولىدۇكى، بىر ئايـ دا تورت يوز سائاتتىن ئارتۇق ئىشلەگۈزىدۇ، بېرىدىـ غىنى مىڭ يېۋروغا يەتمەيدۇ. شۇنداق بولغاندا قۇر ـ ۇانجان ھەممە ئېغىرلىققا چىداپ قاق يېرىم ژىل ئىشلىشى كېرەك. بولمىسا ئۇنىڭ ئوي سېتىۋېلىش خىيالى سۇغا چىلىشىدۇ، يۇرتقا بارغاندا تالادا قالىدـ غان گەپ!

قۇرۇانجان ئىشقا چۈشۈپ بىر قانچە ھەپتە ئوتـ كەن ئىدى. ئۇ، ئىش ئورنىدا ئوز ئىشىنى ئوزى تېـ پىپ قىلالىغۇدەك بولۇپ، خوجايىنىنىڭ تىلىدىنمۇ خېلە قوتۇلۇپ قېلىۋاتقان كۈنلەردە، شىرىناي ئۇـ شۇك تەككەن كۈزلۈك چۈجىدەك شۇمشەرەپلا قالـ دى. دەسلەپتە قۇرۇانجان:

ـ «ئايال كىشى دېگەن شۇنداق گۇمانخور بولىدۇ. ئۇنىڭ كوزىدىن پات ـ پات ئوتۈپ تۇرمىسا، كۈل لەمچىلىك دەردىدە ئاغرىپ قالىدۇ. ئائىلىنىڭ ژۇـ كىنىڭ قانچىلىك ئېغىر ئىكەنلىگىنى يەقەتلا يوق دېـ يىش بىلەن ئىسپاتلايدۇ، ئۇنىڭ كۈزىگە قاراپ ئول تۇرسا،ئەش كۈندىن كېيىن يوقلۇق ھۆكۈم سۈرىدىـ غان گەپ»، دېگەنلەرنى ئويلاپ ئانچە ئېرەن قىلـ مىدى. ئامما كۈن ئوتكەنسىرى شىرىنايىنىڭ كوز چلـ ناقلىرى كوكىرىپ، پۈتۈن بەدىنى زەپەر سۈرتكەنـ دەك سارغىيىشقا باشلىدى، بۇ ئەھۋالدىن چۈچـ كەن قۇرۇانجان شىرىنايىنى دوختۇرغا كورسىتىش ئۈچۈن خوجايىنغا يالۇرۇرۇپ، ئاران دېگەندە يېرىم كۈنلۈك رۇخسەت ئېلىپ دوختۇرغا ئۇگەردى. يا ـ رووپالىقلار ھەممە گەپنى يۇزىگىلا ئوچۇق سوزلەيدـ غان خەلىق بولغاچقىمىكىن، شىرىنايىنىڭ كېسىلىنى تـەكشۈرگەن دوختۇر، داكتور ئەتىجىسىنى يۇشۇرـ ماستىنلا ئېيتىۋەتتى:

ـ كېسەل ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچتا، جىگەر راك! كوپ بولغاندا يەنە ئون ھەپتىلىك ئومرى قالغان، دل ۋالاشنىڭ ھېچ نېمىگە پايدىسى يوق. ئەڭ ياخشـ سى ئويدە بېقىڭلار. ئائىلە كىشلىرى ئۇنىڭ كوزـ لىرىلا بولۇڭلار. ئۇنىڭ كوڭلى قالمىسۇن.

دوختۇرنىڭ سوزى تۇگمەستىنلا شىرىناي ھۇشـ سىدىن كەتتى. ئۇنىڭ كۈزى ياپراقلىرىدەك يېنىك تىتـ رەپ تۇرغان نازۇك گەۋدىسى قۇرۇانجاننىڭ قوچـ غىغا تاشلانغان ئىدى. قۇرۇانجان ئۇنى باغرىغا مەھـ كەم بېسىپ بىر ھازا ھوگرەپ ژىغلىغاندىن كېيىن، ئەس ـ ھۇشىنى ژىغىپ، تەمكىن ھالدا، ئۇنى كۈتەر ـ گىنىچە دوختۇرخانىدىن چىقىپ كەتتى.

ئەندى ئۇنىڭ ئاخىرقى ئارمانلىرى ھاياتىدىكـ ى ئەڭ قىممەتلىك ئون ھەپتىنى ئانا يۇرتىدا ئوتكۈـ زۈش، شىرىنايىنىڭ خاتىرە تېشىنى ئەجداتلار قەبرـ ىتانلىغىغا تىكلەش، ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقا ئەشۇ ئانا تۇپراقتا سىڭىپ كېتىش ئىدى!

ھەجران.

گېرمانىيە.

بىزنىڭ دىلبىرىم

بىر ئەدەبىي تەنقىتچى ھەر قانداق بەدىي ئەسەردە ئەدىبنىڭ موقەددەس بورچى خەلققە ياشاشنى ئۆگىتىشتىن ئىبارەت دەپ كەلمەكتە. ئەگەر شۇنداق ئېكەن ئەدەبىيات - سەنئەت خەلققە قانداق ياشاشنى ئۆگىتىدۇ؟ بۇ ھەقتە قانداق ياشاۋاتقان ئىنسانلار ئۆز قانداق ياشىشى كېرەكلىكىنى بىلدۈرۈشى كېرەك. بىز ئەينە شۇ تۈرغۇدىن پىكىر قىلىدىغان بولساق، بىزنىڭ يازغۇچى-شائىرلىرىمىز ئەڭ ئالدى بىلەن قەلەم تەۋرەتكەن مۇددىئاسىنى ئېنىق بەلگۈلەپ، ئۆزىنىڭ مىللىي مەسئۇلىيىتىنى چوڭقۇر ھىس قىلغاندىلا ئۇلار خەلقىنىڭ قەلب تورىدىن ئورۇن ئالىدىغان ئەسەر يارىتىدىغانلىغىنى شۇبھىسىز.

يېقىندا «زېھرىدى» نەشرىياتى نەشر قىلغان كورنەكلىك شائىر ۋە يازغۇچى ئابدۇكېرىم غەنىيېۋنىڭ «بىزنىڭ دىلبىرىم» نامىلىق ھوججەتلىك قىسسىي ئۈيغۇر خەلقىنىڭ سۈيۈملۈك پەرزەندى، ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ھاياتىنى ئۆز خەلقىگە ۋىجدانلىق خىزمەت قىلىشقا سەرپ قىلغان، زامانىمىزنىڭ نازۇكۈمى دىلبىرىم سابىرجان قىزى ساماسا - قوۋزانىڭ ھايات پائالىيىتىگە بېغىشلانغان. ئابدۇكېرىم ئاكىنىڭ بۇ ھوججەتلىك قىسسىنى ئوقۇپ چىقىپ مەن ئاخىرقى بەش-ئالتە ۋىل داۋامىدا تارىخىي ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرلار زىج ياشايدىغان ئالمۇتا، بىشكىك ۋە ۋىراق چەت ئەللەردە يۈز بەرگەن خەلقىمىزگە مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەرنى ئەسلىدىم.

يەتمىش ۋىلدىن ئوشۇق ھوكۇم سۈرگەن ھاكىم مۇتلەق س س س ر كوممۇنىستىك ئىمپېرىيەسى پارچىلانغاندىن كېيىن ئىلگەركى ئىمپېرىيە تەركىۋىدىكى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر ئوز مۇستەقىللىغىنى جاكالىدى. ئەينە شۇ چاغدا ئاساسەتتىكى ئۈيغۇر خەلقىنىڭ بۇ دۇنيادا ھېچ نەرسىنىڭ مەككۇ ئەمەسلىگىگە كوز يەتكۈزۈپ، ئوز كېلەچىكىدىن ئۈمۈتلەندى. دىلبىرىم ساماقوۋا ئوز خەلقىنىڭ ئەينە شۇنداق پارلاق كېلەچىكىنى كورۈشنى ئارزۇ قىلغان ۋە بۇ يولدا ھارماي - تالماي كۈرەش قىلغان، خەلقىمىزنىڭ ھەقىقىي مەنادىكى قەھرىمان مىللەتپەرۋەر قىزى ئىدى. ئابدۇكېرىم ئاكا ئوز قەھرىمانى دىلبىرىم ساماقوۋانىڭ كوپ قىرلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىك پائالىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە ئۆنىكۈچە پەقەتلا ئوبيېكتىپ باھا بېرىشكە تىرىشىپ، قۇرۇق ماختاشقا ھېسسىياتقا بېرىلىپ ئوز قەھرىمانىدا يوق پەزىلەتلەرنى توقۇپ مەدھىيەلەشكە يول قويمىغان. مۇئەللىپ ھوججەتلىك فاكتلار ئاساسىدا دىلبىرىمنىڭ پەرداز-لانمىغان ھەقىقىي قىياپىتىنى يارىتىپ، كىتاپخانغا ئۆنۈك تىرىك سىماسىنى كەلتۈرىدۇ.

ھە، خەلقىمىز ئوز ئەدىبلىرىدىن مەنتۇپي تەشنالىغىنى قاندۇرىدىغان، نېمە قىلىش كېرەك دېگەن سوئالغا جاۋاپ بېرەلەيدىغان ئەسەرلەرگە مۇھتاج بولۇۋاتقان ھازىرقى ۋاقىتتا ئابدۇكېرىم غەنىيېۋنىڭ «بىزنىڭ دىلبىرىم» ناملىق ھوججەتلىك قىسسىي ناھايىتى ئوز ۋاقتىدا چىققان، شۇنداقلا ياشلىرىمىزنى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھتا تەربىيەلەيدىغان، خاراكتېرنى يېتىلدۈرىدىغان ئەسەر-دۇر.

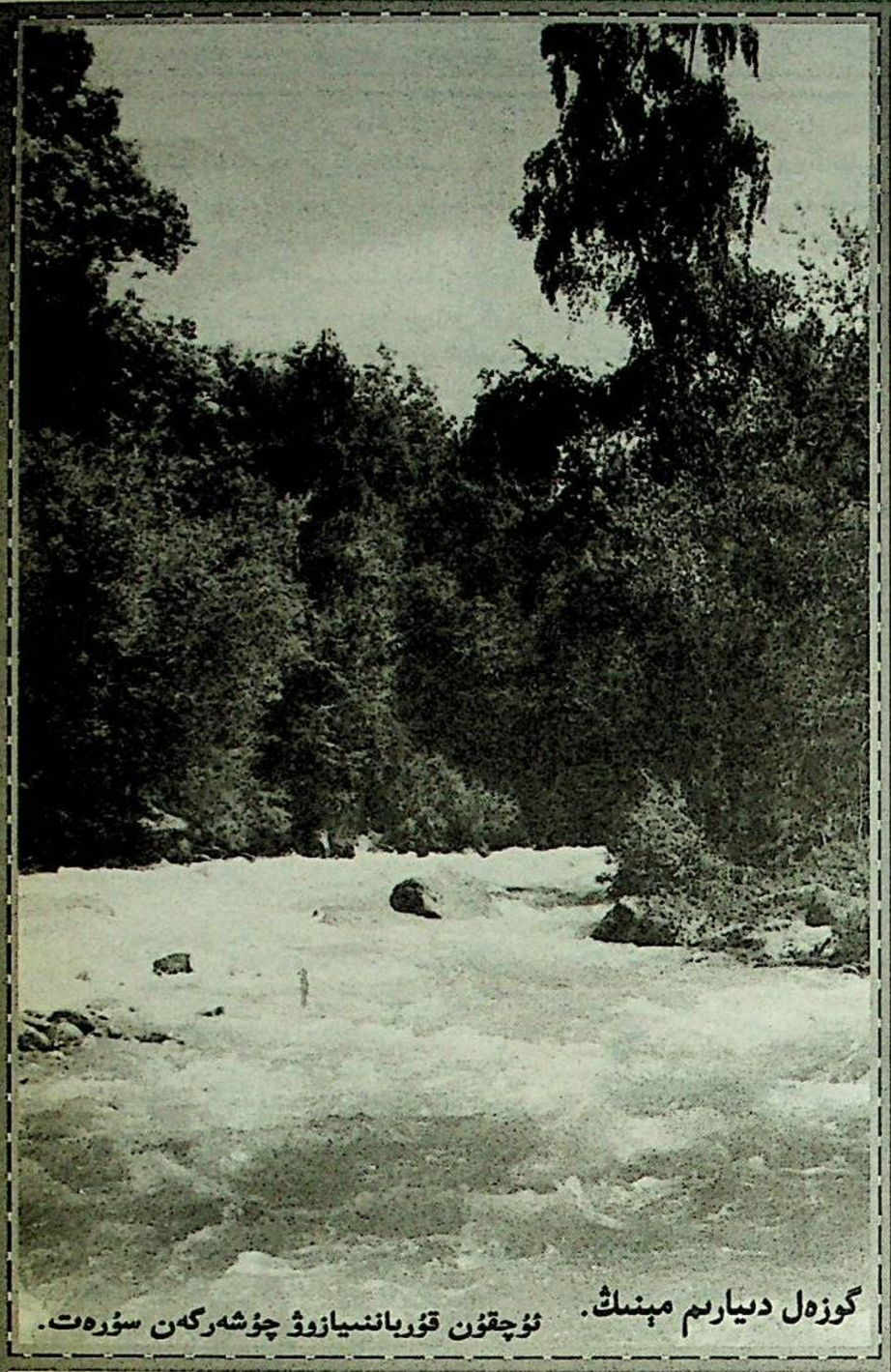
مۇئەللىپ ئەسەرنى يېزىشتا تامامەن فاكتلارغا ئاساسلانغان بولۇپ، دىلبىرىم ساماقوۋانىڭ پائالىيىتىگە بېۋاستە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر، ۋۇرنالاردا بېسىلغان ماتېرىياللارنى ئەينەن كەلتۈرگەن، شۇنداقلا ئۈيغۇرلارنىڭ جەمئىيەتلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ پائالىيىتى توغرىلىقمۇ قازاقستان، قىرغىزستان ۋە شۇنداقلا تۈركىيە، گېرمانىيە، ئا ق ش ئاممۇپي ئەخبارات ۋاستىلىرىنىڭ ماتېرىياللىرىدىن پايدىلانغانلىغىدىن ئەسەر ناھايىتى قىزىقارلىق ۋە فاكتلارغا باي، ئىشەنەرلىك چىققانلىغى تالاشسىزدۇر.

«بىزنىڭ دىلبىرىم» قىسسىسىدە مۇئەللىپ ئوز قەھرىمانىنىڭ «نازۇكۈم» خەيرىخاھلىق فوندىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئوزىنىڭ نۇرغۇن مەبلىغىنى سەرپ قىلىپ قانچىلىك ئىنسانپەرۋەرلىك ئىشلارنى ئەمەلگە ئاشۇرغانلىغىنى دەلىل - ئىسپاتلار بىلەن ناياپەن قىلغان. دىلبىرىم ساماقوۋانىڭ بېۋاستە تەشەببۇسى ۋە ھاميلىغى بىلەن 2000 - ۋىلى 21 - ماي كۈنى ئالمۇتىدا قازاقستان خەلق ئېگىلىكى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سپورت مەيدانىدا «ئولكەمدە نوروز» دېگەن ناملارغا ۋە خانىم - قىزلارغا بېغىشلانغان بايراملىك ئويۇن - تاماشە پروگراممىسى كىشىلەرنىڭ يادىدىن تېخى چىقمىدى. ئەسلى بۇ چارە - تەدبىر شۇ ۋىلى 22 - ئاپرىل كۈنى ئالمۇتىنىڭ «دىنامو» ستادىونىدا ئوتكۈزۈلۈشى كېرەك ئىدى، تاماشىبىنلار جايى- جايلاردىن بۇ يەرگە بەلگۈلەنگەن ۋاقىتتا كەلگەندە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى ئۇنىڭغا رۇخسەت بەرمەي ئۇ پائالىيەت 14 - مايغا قالدۇرۇلغان ئىدى، لېكىن 14 - ماي كۈنىمۇ ئەشۇ 22 - ئاپرىل كۈنى يۈز بەرگەن كوكۇلسىز ۋاقىتلەر يەنە تەكرارلاندى. ھە، نېمە مشكە شۇنداق بولدى؟ بۇ كىمگە زىيان يەتكۈزىدىغان ئىش بولۇپ قالدى؟ كىمدۇر - بىرى ئاق نىيەت بىلەن بىر ياخشى ئىشنى قىلماقچى بولسا، ئۇنى دەرھال ياماناتلىققا جورۇپ، بۇ ئىشنى قىلغۇزماسلىق ئۈچۈن ئوزىنىڭ ۋىجدان - نومۇسىنى سېتىشقا تەييار تۇرغان ئىمانسىز مۇرتەدلەر ھېلىمۇ ئاربىمىزدا ئاز ئەمەس. ئەينە شۇنداق مۇناپىقلارنىڭ بىرى، يەنە كېلىپ ئوزىنى زىيالى تونىغا ئورالغان، دىلبىرىمنىڭ ئىشەنچىگە ئېگە بولغان بۇ كىزىدە تېگىشلىك ئورۇنلارغا تېلېفون قىلىپ «دىلبىرىم ساماقوۋانىڭ ئۈيۇشتۇرۇۋاتقان ۋاتقىنى مەدەنىي چارە - تەدبىر ئەمەس، بەلكى شەرقىي تۈركستان داۋاسىدۇر. ئەگەر ئۇ مەراسىم ئۈيۇشتۇرۇلسا قازاقستان بىلەن خ خ ج ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرىگە زىيان يېتىدۇ»، - دەپ بىلجىرلىغان. بۇ ئىشلارنىڭ دىلبىرىمغا قانچىلىك روھىي زەربە بەرگەنلىگىنى مۇئەللىپ پەدەزلەپ يورۇتقان.

دىلبىرىم خەلقىمىزنىڭ بېشىغا قانداق ئېغىر قىسمەتلەر چۈشمىسۇن ئۇ سرتتا تاماشىبىن بولۇپ قاراپ تۇرمايمۇ، باشتىن - ئاياق ئۇنىڭغا ئارىلىشىپ، ھەقىقەتنى تېپىشقا، خەلقنى ئەيىپلەيدىغان قۇرۇق سوز، تۇھمەتلەردىن ھىمايە قىلىشقا ئاتلىنىپ، دادىل تۇرۇپ ئوز پىكرىنى ئېيتىشتىن، ئوز خەلقىنىڭ قەھرىمان نازۇكۈم، ئىپارخانلاردەك قىزلىرىنىڭ ئەجايىپ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىدى دېمەك مۇبالىغا بولمايدۇ. مونۇ بىر مىسالنى كەلتۈرسەك ئارتۇق بولماس. 2000 - ۋىلى 23 - سېنتەبىردە ئالمۇتىدا ئىككى پوليتسىيە خادىمى نامەلۇم چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن ئولتۇرىلىدى. كېيىن ئېنىقلىنىشچە بۇ تورت جىنايەتچىنىڭ پەقەت بىرىلا ئۇيغۇر، قالغان ئۈچى باشقا مىللەت ۋەكىللىرى بولۇپ چىقتى. لېكىن دەسلەپ بىر - ئىككى ھەپتە داۋامىدا «ئۇيغۇر تېررورىستلىرى» دېگەن سوز بارلىق ئاممۇپي ئەخبارات ۋاستىلىرىنىڭ ھەر كۈنى تەكرارلايدىغان ماۋزۇسىغا ئايلاندى. ھە، خەلقىمىز شەنگە داغ چۈشۈرىدىغان يالغان چاپلىنىپ، ۋەزىيەت كەسكىن بولۇۋاتقان چاغدا دىلبىرىم ھېلىقى جىنايەتچى، «تېررورست» دەپ ئۈچۈقتۇرۇلغانلار ئارىسىدىكى جالالدىن ئەينىدىننىڭ ۋىتنام قالغان يالغىلىرى قۇدرەت ۋە ئەسمانى ۋاقىتلىق بېقىۋېلىش ئۈچۈن، ئاندىن يالغانلارنىڭ ئانىسى نازۇكۈم تۇرسۇنمەھەممەتنى قازاقستان ھوكۇمىتىنىڭ خىتايغا قايتۇرۇپ بەرمەي بەلكى ئۇنىڭغا سىياسىي باش - پانا بېرلىشى يولىدا قانچىلىك ھەرىكەت قىلغانلىغىنى مۇئەللىپ ناھايىتى تەسىرلىك، دەلىل - ئىسپاتلار بىلەن بايان قىلىدۇ.

ئوزىنىڭ 45 ياشلىق قىسقا ھاياتى ئۈيغۇر خەلقىگە خالىس خىزمەت قىلىشتىنلا نەمۇنسى، ئادەملەرگە نىسبەتەن چەكسىز مۇببەت ۋە ياخشىلىق قىلىشنىڭ ئۈلگىسى بولغان دىلبىرىمنىڭ ھايات - پائالىيىتىگە بېغىشلانغان بۇ ھوججەتلىك قىسسىنى ئوقۇغاندا، بىز قەلبى سېخى ئەجايىپ ئىنسانىنى كوز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز.

يادىكار سابىتىي.

گوزەل دىيارىم مېنىڭ. ئۇچقۇن قۇربانىنىيازوۋ چوشەركەن سوۋەت.

ھايات ھەقىقەتلىرى

مەكتەپتىن بىرى قۇرۇلسا تۇرمىدىن بىرى ئازىيىدۇ.

* * *

غەزەپلىنىش ئاخماقانە - ھاماقەتلىك بىلەن باشلىنىپ، پۇشايمان بىلەن ئاياقلىشىدۇ.

* * *

ئاچچىقلىنىش - باشقىلارنىڭ خاتالىغى بىلەن ئوزىنى جازالىغانلىقتۇر.

* * *

مۇناپىقنىڭ بەلگۈسى ئۇچتۇر: سوزلىسە يالغان سوزلەر؛ ۋەدىگە ۋاپا قىلماس؛ ئامانەتكە خىيانەت قىلۇر.

* * *

ئاللاغا ئەڭ يېقىن بولغان ئوي ۋېتىملار تەربىيە تاپقان ئويدۇر.

* * *

ئىككى كالپۇك بىلەن ئىككى پوت ئارىسىدىكى ئەزالىرىڭدىن ئېھتىيات قىل.

* * *

بىراۋنىڭ ئايالى بىلەن زىنا قىلىشتىن ساقلانسىڭىز، ئايالىڭىزمۇ ئوز ئىپپىتىنى ساقلايدۇ. ئاتىڭىزنى ھۆرمەت قىلسىڭىز، پەرزەنتلىرىڭىزمۇ سىزنى ھۆرمەت قىلىدۇ.

* * *

ساقىيىدىغانلارغا تەكلىپ، ساقايمايدىغانلارغا تەسەللى بەرمەك كېرەك.

* * *

شائىر ئوزىدىن بۇرۇن ئوتكەن شائىرلارغا قەرىزدار، چۈنكى ئۇلار ئۇنىڭغا تىل قۇدرىتىنى بەرگەن.

* * *

ھەشەمەتلىك تويىنىڭ غەمۇغاسى تولا.

* * *

دۇنيادا ئوچ چوڭ گوھەر بار، ئۇ بولسىمۇ، بىلىم، ئاشلىق ۋە دوستلۇقتۇر.

* * *

بىز ھەممىز ئىنسانمىز، شۇڭا ھەممىزدە نۇقسان بار، ئوندىق بولمىغان بولسا، بىزلەر پەرىشتە، ئالەم جەننەت بولار ئىدى.

* * *

بىراۋنى چۈشىنەمەن دېسەڭ، ئاۋال ئوزىڭ دوستى بىلەن تونۇش.

* * *

قەرىلار كۆچسىزلىك ۋە ئاجىزلىق، ياشلار بولسا تەجرىبىسىزلىك تۈپەيلىدىن ناھايىتى كوپ پايدىلىق نەرسىلەرنى قولدىن بېرىپ قويىدۇ.

* * *

سەممىيلىك ھەقىقەتنىڭ جېنى ۋە ھالال ئادەمنىڭ پېشانىسىگە يېزىلغان بەلگۈسىدۇر.

* * *

سالامەت بولاي دېسەڭ، شەھۋانىيلىقتىن ئوزەڭنى تارت.

* * *

ھاراملىق بار يەردە رەزىللىك، ئادالەتسىزلىك بار جايدا جەبرى - زۇلۇم، يالغانچىلىق بار يەردە توھمەت تەنتەنە قىلىدۇ.

* * *

دوست كەينىڭدىن ماختار، دۈشمەن ئالدىڭدا ماختار.

باراڭلىقتا ئىچكەن ئەنگەن چاي تاتلىق.
ئابدۇكېرىم تودىياموۋ چوشەركەن سوۋەت.

باش مۇھەررىر ي. تازاماتوۋ.

يېڭى ھايات

ئالمۇتا، 480009 ئابايى كوچىسى، 143 - بىنا (گاگارىن كوچىسىنىڭ دوخمۇشى)، 6 - قەۋەت.

گېزىتنى تەسىس قىلغۇچى - جاۋاپكەرلىگى چەكلەنگەن «ۋسال» شىركىتى.

تىراژى 1700 زاكاز 9698

تېلېفون: 22 - 99 - 42

«Йени хаят» (Новая жизнь) индекс 65359, республиканская общественно-политическая газета, регистрационное свидетельство №603 -- Г.

Выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 17 марта 1999 г.

گېزىتىمىزدە ئېلان قىلىنغان ماقالىلار مۇئەللىپلىرىنىڭ مەۋقەسى تەھرىراتىمىزنىڭ مەۋقەسى بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. تەھرىراتتىن ماتېرىياللار قايتۇرىلمايدۇ ۋە جاۋاپ بېرىلمەيدۇ.

Отпечатано в ЗАО «Дәуір».
480044, г. Алматы. ул.Жибек жолы, 50.

M1234 5678910 П 12345678910

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com